

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

DES DE DALT I DES DE BAIX
LA PARTICIPACIÓ DE LES BASES FRANQUISTES EN LA
REPRESSIÓ A L'HORTA NORD (1939-1943)

Pau Pérez Duato

Tesi doctoral

Programa de Doctorat en Història Contemporània

Línia d'Investigació «Dictadura i democràcia a l'Espanya del segle XX»

Directors:

Anacleto Pons Pons

Antoni Segura i Mas

València, 2023

«Hijas no os pido nunca que seáis vengativas, pero si algún día tenéis la justicia más clara, que les pidáis responsabilidades a José Iborra (Toga), al Ayuntamiento (los componentes de hoy fecha) y a los directivos de Falange, por crímenes que han cometido.

Hijas guardad esta carta y con la cara muy alta, con orgullo de honradez, decid siempre, nuestro padre no es ningún asesino, ni ladrón, lo han asesinado, por culpa de unos malos bichos, lo han asesinado por ser republicano; él gustoso ha entregado la vida por la República, y si cien vidas tuviera, cien vidas que entregaría».

Rafael Natividad Zurriaga, 10 de setembre de 1939 a Sagunt.

Agraïments

Tot i les nombroses dificultats de l'investigador predoctoral, marcades per la solitud en la recerca, la incertesa professional o les lògiques de competència acadèmica en un món marcat per la precarietat, aquesta tesi no s'hauria presentat sense l'ajuda inestimable d'un gruix de persones i institucions que l'han fet possible. Per tant, he contret un deute immens que no puc deixar d'esmentar en aquestes línies.

Per començar, m'agradaria donar les gràcies al Departament de Memòria Democràtica de la Diputació de València. Sense la concessió de la beca en aquest àmbit, no hauria iniciat aquesta investigació. En concret, haig de fer referència a la consellera Rosa Pérez Garijo, impulsora de la recerca quan ocupava la Vicepresidència 4a de la diputació. També a tot l'equip tècnic de la Diputació de València, que va confiar en la recerca i va renovar un any més el contracte. I, en concret, no em vull oblidar de Francisco Sanchis Moreno, pel seguiment del projecte i la implicació en facilitar l'accés a la multitud d'arxius consultats quan les condicions eren adverses, i també per la voluntat de publicar de bestreta els primers resultats.¹ Tampoc puc ometre l'Àlex Gutiérrez Taengua, company de recerca en la institució provincial i al programa de doctorat de la Universitat de València, qui fraternalment m'ha acompanyat en aquesta travessia, compartint visites als arxius i estones de recerca, fent que la feina no siga tan solitària.

D'altra banda, he de reconèixer de manera sincera tota la dedicació dels dos directors d'aquesta tesi: Antoni Segura i Mas (UB) i Anaclet Pons i Pons (UV). A l'Antoni perquè, a més de despertar-me la curiositat sobre la recerca històrica i dels aprenentatges realitzats en la direcció del meu TFM, sempre ha depositat en mi la seua confiança i m'ha esperonat a continuar investigant. Més enllà de les qüestions acadèmiques, el seu tracte humil i proper ha estat de gran ajuda. A l'Anaclet, en primer lloc, per acceptar la direcció i tutoria d'aquesta tesi doctoral, amb la dificultat afegida de treballar una temàtica fora del seu àmbit d'especialització. I, en segon lloc, pel seu rigor i cura en tots els detalls de la recerca, i la minuciositat que m'ha ajudat a polir tots els aspectes. Tot plegat, ambdós són un espill on emmirallar-me, per la

¹ Vegeu en GUTIÉRREZ, Àlex. i PÉREZ, Pau: *La postguerra a les comarques valencianes*, Diputació de València, València, 2019.

seua passió per la recerca històrica tot i els anys en aquesta professió. Quina sort que m'hàgeu acompanyat en aquest viatge.

Dels acadèmics, no em puc oblidar del professor Peter Anderson, qui em va acollir de molt bon grat a la *University of Leeds* i amb qui he pogut discutir aspectes específics i transversals. A més d'això, cal agrair-li l'interés per revisar alguns textos en català, sense cap obligació ni necessitat. No puc tancar l'apartat dels agraïments acadèmics sense mencionar la coordinadora del programa de doctorat de la UV, M. Cruz Romeo Mateo, que ha tingut la infinita paciència amb mi per explicar-me múltiples vegades com funcionaven els seminaris i congressos, que sovint m'han trasbalsat per l'ingent volum de feina de la tesi, la docència i altres investigacions paral·leles. I, finalment, passant de professors a alumnes, gràcies a la Rosa Carreras, antiga alumna de l'Escola Mestral, que ha realitzat una excel·lent revisió del text final i a qui li augure un futur ple d'èxits acadèmics.

Pel que fa als agraïments vinculats a l'accés dels arxius, són molts els deutes contrets, perquè la visita a vint-i-dos de municipals i cinc de provincials i estatals m'ha comportat, a més del buidatge de les fonts, conèixer un gran volum de persones que han col·laborat en la recerca. Des d'empleats públics de diferents índoles — netejadors, jardineros, policia local...— a tècnics administratius, passant per alcaldes, regidors i representants de l'oposició política local, el llistat de noms i cognoms és elevadíssim. Així doncs, he de deixar palés el meu agraïment a tots els qui han agilitzat els tràmits per a la consulta dels arxius i han confiat en mi. He de destacar a Araceli Munera, regidora de Memòria Democràtica de Massamagrell, i a Pepa Martínez, tècnica administrativa de Vinalsa, que no solament m'han donat un cop de mà en la consulta de les fonts, sinó que han confiat en la meua investigació per desenvolupar dos projectes específics de cada municipi.² Encara sobre els arxius, vull fer menció a les arxiveres de l'*Archivo General Histórico de Defensa* de Madrid, Almudena i Ana, per la seua consideració i el suport tècnic en la consulta de nombrosos expedients sumaríssims. Del depòsit de la sala de consulta van treure

² Vegeu en PÉREZ DUATO, Pau: *Memorias de un republicano de Massamagrell: Juan Falcó Vidal*, Tirant, València, 2022 i GARCIA, Vicent, i PÉREZ, Pau: *El triangle de les màquines. Obrers i Patrons a Vinalsa*, Foios i Meliana, Afers, València, 2023.

carros i carros plens de documents, que s'havien de treure i recol·locar cada dia que visitava l'arxiu.

Vull donar les gràcies també a tots els testimonis orals que m'han explicat els seus relats, personals i familiars, que sovint solen ser molt íntims i que han estat guardats com un tresor a la intimitat durant tant de temps. Llavors, amb molta estima haig de fer referència a Francisca Garcia Muedra (Burjassot), Francisco Plasència Saurí (Foios), Josefa Celda Soler (Massamagrell), José Juan Eres Falcó (Massamagrell), Llibertat Pérez Sánchez (La Pobla de Farnals), Benedicto Vijuecas Ros i, especialment a la meua àvia, Remedios Natividad López (Rafelbunyol). La majoria d'aquests testimonis tenen, o tenien, més de noranta anys i, lamentablement, alguns no han pogut veure la recerca acabada. A tots ells, el meu sincer agraïment i record. Per afegitó, a més dels testimonis pròpiament esmentats, he d'agrair a tots els que han fet de nexa i m'han presentat com algú de confiança, ja que no és fàcil arribar de fora del poble i trobar les veus de la memòria col·lectiva local.

En darrer lloc, no puc deixar-me d'esmentar la comprensió, l'escolta i el suport emocional d'amics i amigues, que han hagut de suportar el “monotema” durant anys. Gràcies, de tot cor, als bascos David i Itzi, als ballarins Blanca i Jacob, a la Mari Tere, Pablo i Maria, als companys historiadors Fran Moreno, Sandra Cortina, Gerard Rodríguez i Aritz Del Villar, als companys de l'Ateneu La Base Lola, Sandra, Marco, Andrés, Mora o Anni; i als estimats companys de trinxera bibliotecària Pau Cassanelles, Arnau Zapata i Joan Gimeno. Ha estat terapèutic el vostre escalf.

Gràcies, també, a la meua família, per encoratjar-me a continuar i perseverar en la meua formació i pel seu suport continu. Gràcies, tio Toni, per tot l'afecte; gràcies, Olga, per la complicitat única entre germans; gràcies, pare i mare, per fer-me créixer al caliu de la nostra estimada llibreria i les lluites sindicals. La vostra força i alegria ha estat el fanal que enlluernava el camí.

I, en una escala de graduació, deixe el millor pel final: infinites gràcies, Belén Sanchís. No hi ha paraules per descriure el meu agraïment per tota la paciència, consideració, estima, compressió i ànims que m'has ofert en aquest temps. El deute contret amb tu s'ha de començar a rescabalar, i ací deixe negre sobre blanc el meu compromís.

Resum

En les següents pàgines tracte de dilucidar el grau de col·laboració de les bases franquistes de l'Horta Nord amb la repressió, a través de l'anàlisi de quatre factors tractats des de la Microhistòria. En primer lloc, arran de la «Crisi de la Restauració» de 1898, s'analitza la confrontació entre els partidaris dels canvis moderns i democràtics i la reacció conservadora, que finalitzà amb la implantació de la dictadura franquista l'1 d'abril de 1939. En segon lloc, s'estudien els perfils dels nous ajuntaments de postguerra, per esbrinar si es va produir una renovació o una restauració del poder. I, alhora, per valorar les actuacions dels dirigents en el procés repressiu. Així, es parteix de la hipòtesi que l'Estat franquista va planificar la violència política i va crear instruments jurídics i legislatius per aplicar-la, els quals estaven dissenyats per comptar amb el suport de les bases.

Dels victimaris a les víctimes, el tercer element radica en l'estudi de l'impacte de la «violència explícita». D'una banda, es descriu com es produïren les detencions dels republicans, en quins centres i com varen romandre reclosos. D'altra, s'aporta una revisió de les xifres de les víctimes mortals. I, en darrer lloc, s'aborda la col·laboració amb la «violència implícita», aquells modes tàctics que derivaren en la «mort civil» del col·lectiu que s'havia oposat al cop d'estat de 1936, és a dir, en l'exili, les depuracions, la marginació social i laboral, les humiliacions públiques o els desterraments interns; l'actitud dels franquistes també va ser fonamental per continuar castigant als republicans.

Però totes les bases socials del franquisme van estar disposades a col·laborar? Amb la mateixa intensitat? Què va passar si no col·laboraven? Quins factors poden influir per què alguns pobles tinguen quaranta-cinc afusellats i altres cap? És un fet que la col·laboració no va ser homogènia, i n'he pogut identificar de tres tipus: «col·laboració intensiva», «col·laboració selectiva» i «col·laboració de baixa intensitat», les causes i conseqüències de les quals s'intentaran detallar a continuació.

Abstract

Over the following pages, I aim to elucidate upon the degree of involvement of the local Francoists in the Horta Nord area in the repression which took place there, through an analysis of four factors using a microhistorical approach. The first of these factors, following the "Restoration Crisis" of 1898, is the confrontation between those in favour of modern and democratic change and conservative reactionaries, which ended with the establishment of Franco's dictatorship on 1 April 1939. Next, the characteristics of the new postwar municipal councils are studied, in order to determine whether there was a renewal or restoration of power and, at the same time, to be able to assess the involvement of their leaders in repression. As such, the analysis of this factor takes as its starting point the hypothesis that the Francoist state planned political violence and created legal and legislative instruments to implement it which were designed to encourage support from below.

Moving from perpetrators to victims, the third factor analysed is that of the impact of "explicit violence". On the one hand, I describe how the arrests of Republicans took place, the places they were detained, and the conditions of said detention. On the other, I provide an overview of the death toll figures. Lastly, this analysis addresses collaboration through "implicit violence", in reference to its tacit forms, which led to the "civil death" of those who had opposed the 1936 coup d'état. As expressed through exile, purges, social and labour marginalisation, public humiliations and internal displacement, Francoist attitudes were also fundamental in the continued punishment of Republicans.

However, were all members of the rank and file of the Franco regime willing collaborators? Did they all do so to the same degree? What happened if they did not collaborate? What factors may have influenced the fact that, in one village, forty five people were brought before the firing squads, while in others, there were none? It is evident that collaboration was not homogeneous, with there being three identifiable types: 'intensive collaboration', 'selective collaboration' and 'low-intensity collaboration', the causes and consequences of which will be detailed herein.

Índex

Agraïments.....	3
Resum.....	6
A mode d'introducció: un passat que no vol, o no pot, passar.....	10
Capítol 1. Mirar la postguerra quaranta anys després de la Transició.....	22
<i>Una lupa comarcal per unes interpretacions generals.</i>	<i>22</i>
<i>Breu aproximació a les fonts i algunes consideracions metodològiques.....</i>	<i>29</i>
<i>Punt de partida: la (no) col·laboració de les bases franquistes en la repressió.</i>	<i>37</i>
Capítol 2. De la crisi de la Restauració borbònica a la fi de la Guerra Civil (1898-1939).....	46
2.1.-Republicanisme, moviment obrer i repressió	46
<i>L'Horta Nord. Geografia, economia i política als inicis del segle XX.....</i>	<i>46</i>
<i>El Trienni Bolxevic i la dictadura de Primo de Rivera</i>	<i>56</i>
2.2- Sobre l'accés dels subalterns al poder	66
<i>La proclamació de la República i la nova configuració del poder local</i>	<i>66</i>
<i>De les resistències clericals</i>	<i>82</i>
<i>De les resistències dels patrons i cacics</i>	<i>91</i>
<i>De la problemàtica agrària</i>	<i>108</i>
<i>De la violència social.....</i>	<i>114</i>
<i>Dos intents d'aturar les reformes: El bienni contrareformista (1933-1936) i el cop d'estat del 1936</i>	<i>118</i>
2.3- La rereguarda republicana en el pobles de l'Horta Nord	133
<i>Sobre el fracàs del cop d'estat del 18 de juliol a València.....</i>	<i>133</i>
<i>Reorganització republicana i inici de la guerra</i>	<i>140</i>
<i>Els Comitès del Front Popular i Comitès Revolucionaris.....</i>	<i>144</i>
<i>Violència descontrolada en el col·lapse de la seguretat.....</i>	<i>159</i>
<i>València, capital de la República 1936-1937</i>	<i>173</i>
<i>Guanyar la Guerra o fer la Revolució?</i>	<i>180</i>
<i>Cap a la fi de la guerra</i>	<i>187</i>
Capítol 3: Víctimes i victimaris de la violència política durant la postguerra a l'Horta Nord.....	193
3.1 Cròniques d'una col·laboració d'alta intensitat	193
Burjassot.....	193
Massamagrell	214
Meliana	230
Museros	246

La Pobla de Farnals.....	259
Puçol.....	270
Tavernes Blanques.....	287
Vinalesa.....	302
Rafelbunyol.....	314
3.2 Cròniques d'una col·laboració selectiva	329
Albalat dels Sorells.....	329
Alfara del Patriarca.....	346
Foios.....	362
Godella.....	380
Montcada.....	396
Puig de Santa Maria.....	417
3.3 Cròniques d'una col·laboració de baixa intesitat	431
Alboraia.....	431
Albuixec.....	447
Almàssera.....	464
Bonrepòs i Mirambell.....	478
Emperador.....	491
Massalfassar.....	502
Rocafort.....	514
Capítol 4: Conclusions.....	525
Resum	545
Documentació a efectes de l'acreditació de la Menció Internacional.....	582
<i>Conclusions</i>	<i>582</i>
<i>Abstract.....</i>	<i>602</i>
Bibliografia.....	639
Arxius i fonts documentals	658
Sigles	662
Índex onomàstic.....	665
Annexos.....	669

Entrats ja en la tercera dècada del segle XXI, es presenta una altra tesi doctoral sobre un dels objectes d'estudi més treballats en la historiografia espanyola: la repressió de la Dictadura franquista. Han passat més de huitanta anys d'ençà que es va iniciar el règim de Franco i s'han publicat milers de llibres i articles al respecte, epitafi comparable amb el de la Segona Guerra Mundial;³ però encara l'any 2023 un gruix important de les recerques es dediquen als períodes de la República, la Guerra Civil i la Dictadura franquista. I la present no és una *rara avis* dins del marc acadèmic, vist que, si ens fixem en les lectures recents de les tesis d'Història Contemporània a les universitats de l'Estat espanyol, es pot constatar el gran interès que genera entre els investigadors novells. De les trenta-cinc tesis doctorals llegides de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) entre 2017 i 2022, tretze estan vinculades als períodes esmentats; de la Universidad Complutense de Madrid (UCM), en són vint de quaranta; de la Universitat de València (UV), huit de vint; etcètera.⁴ Expressat en altres xifres, al voltant del 40 % de les recerques de doctorat encara es dediquen a aquest període.

Per què continuem preguntant-nos tan insistentment sobre l'etapa més traumàtica de la nostra història recent? Per què no vol, o no pot, passar aquest passat?⁵ Són preguntes de respostes complexes, que no solament provenen de l'àmbit acadèmic, sinó que també se circumscriuen a l'extraordinari auge social i cultural sobre el coneixement d'uns temps difícils. És un passat que no ha pogut ser assumit satisfactòriament per les societats contemporànies, perquè tal com advertia Enzo Traverso.

«és un passat incòmode derivat d'un segle de sang i foc que pesa sobre les generacions successives, davant dels qui intenten fer-se càrrec d'aquest període complex amb una

³ PRESTON, Paul: *La Guerra Civil española*, Debolsillo, Barcelona, 2017, p. 16.

⁴ Per a les tesis doctorals publicades a la UAB vegeu Tesis. Departament d'Història Moderna i Contemporània UAB [en línia] Recuperat de <https://www.uab.cat/es/historia-moderna-contemporanea/tesis>; a la UCM vegeu Tesis doctorales. Área de Historia Contemporánea UCM [en línia] Recuperat de <https://www.ucm.es/udcontemporanea/tesis-doctorales>; i a la UV vegeu Tesis llegides. Programa de doctorat en Història Contemporània UV [en línia] Recuperat de <https://www.uv.es/doctorado-historia-contemporanea/es/null.html>

⁵ La polèmica sobre l'ús públic d'un passat que continua latent en la societat del present és un fenomen comú a la resta d'Europa. Com a mostra, l'Ernest Nolte ja es preguntava això en NOLTE, Ernest: «Vergangenheit, die nicht vergehen will», *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, N° 6, 1986.

*mirada crítica i amb la voluntat de recuperar-ho d'un silenci estricte imposat des del mateix passat».*⁶

Fins a l'any 1978, el passat fou confiscat i instrumentalitzat per la propaganda de la dictadura, que durant quaranta anys va organitzar un esborrat de les restes de la seua pròpia violència i va estigmatitzar la dels republicans. En l'obra de huit volums «*Historia de una Cruzada*» (1939), del periodista Joaquín Arrarás, es posaren els fonaments de la historiografia que legitimava la Guerra Civil i el règim de Franco.⁷ Un relat hegemònic que representava el cop d'estat del 18 de juliol de 1936 com una croada catòlica contra el laïcisme, mitjançant el qual es va frenar un suposat complot d'intervenció des de la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques (URSS) a l'Estat espanyol. Criticar o debatre aquestes posicions va ser impossible, almenys des de dins l'Estat espanyol, perquè amb la implantació de la dictadura se censuraren les obres contràries als seus posicionaments, vulnerant drets fonamentals —com el de llibertat d'expressió i d'impresament— recollits en la «Declaració Universal dels Drets Humans» (1948) de les Nacions Unides.

En realitat, si bé és cert que la censura facilità l'hegemonia del relat franquista, no és menys cert que a partir de la dècada dels seixanta va sorgir una nova historiografia crítica amb el règim. Això sí, atesos els obstacles imposats per la dictadura, provenia de fora de l'Estat espanyol. Els britànics de l'escola liberal obriren foc amb recerques pretesament «equidistants», amb un estil atractiu i una edició que responia a la demanda d'aquells anys. Ací trobem «*Spain, 1808-1939*» (1966) de Raymon Carr i «*The spanish civil war*» (1961) d'Hugh Thomas, amb una visió més rigorosa, tot i abusar d'un estil narratiu per damunt de la precisió dels fets.⁸ D'altra banda, altres

⁶ TRAVERSO, Enzo: *De la memòria i el seu ús crític*, Barcelona, Colección KRTU, 2008, p. 9. Per un desenvolupament sobre la difícil digestió de les polítiques de la violència del segle XX en les democràcies actuals, vegeu *A sangre y fuego. De la guerra civil europea (1914-1945)*, PUV, València, 2007.

⁷ Més enllà d'ARRARÁS, Joaquín: *Historia de una Cruzada*, Ediciones españolas SA, Madrid-Santander, 1939, el periodista va publicar *Franco*, Librería Internacional, San Sebastián, 1937; *El sitio del Alcazar de Toledo*, Heraldo de Aragón, Zaragoza, 1937; i *Historia de la Segunda República*, Editora Nacional, Madrid, 1956. Amb tot, sense ànim de ser exhaustiu, les obres destacades dels anys quaranta i cinquanta del segle passat es troben en el compendi bibliogràfic de DE LA CIERVA, Ricardo: *Cien libros básicos sobre la guerra civil de España*, Publicaciones Españolas, Madrid, 1966.

⁸ Vegeu CARR, Raymon: *Spain, 1808-1939*, Oxford, Barcelona, 1966 i HUGH, Thomas: *The spanish civil war*, Eyre & Spottiswoode, Londres, 1961. Unes interpretacions similars es troben en altres hispanistes com Stanley G. Payne, abans del seu viratge cap a tesis revisionistes, en PAYNE, Stanley: *Falange. Historia del fascismo español*, Ruedo Ibérico, París, 1965 o *Los militares y la política en la España contemporánea*, Ruedo Ibérico, París 1968.

hispanistes demoliren de manera més contundent les interpretacions de la historiografia franquista, com Gabriel Jackson en «*Spanish Republic and the Civil War, 1931-1939*» (1965), Herbert Southworth en «*Los mitos de la Cruzada*» (1963), Pierre Vilar i Manuel Tuñón de Lara en «*Historia de España*» (1963) o Ian Gibson en «*La represión nacionalista de Granada en 1936 y la muerte de Federico García Lorca*» (1971), que dibuixaren un marc teòric on s'emmirallaren els nous investigadors espanyols.⁹

Però la superació total de la historiografia franquista no va començar a ser possible fins a finals de la dècada dels anys setanta del segle XX. Amb l'enderrocament de la dictadura i l'inici de la transició cap a un sistema democràtic, proliferaren les primeres investigacions acadèmiques, sobretot després de la primera trobada d'historiadors, a la *Université de Pau* l'any 1977, organitzada per Tuñón de Lara, on es debateren els trets principals sobre la naturalesa del règim de Franco.¹⁰ Les interpretacions giraven al voltant de la idea que la dictadura franquista s'implantà a conseqüència d'una crisi hegemònica arrossegada des de finals del segle XIX, i que esdevingué un règim oligàrquic amb elements feixistes, tot i no ajustar-se al feixisme de masses. Ara bé, des de l'esfera política, la voluntat de consolidar la jove democràcia va pesar més que els anhels per conèixer el passat, també en l'oposició al règim. La renúncia oficial a revisar el passat es va acordar en la «*Ley 46/1977, de 15 de octubre, de Amnistia*», que comprenia tant als que s'havien oposat al franquisme com els responsables dels crims polítics. Així, es va imposar una mena «d'amnèsia col·lectiva» en l'espai públic, que fou acceptada atesa la preocupació per evitar una escalada que derivés de nou en un conflicte armat. I no eren fútils aquests neguits, vist el cop d'estat fallit del 23 de febrer de 1981, quan la democràcia va sobreviure als intents d'enderrocar-la dels militars nostàlgics. Per tant, la construcció d'un relat impulsat per l'administració pública va quedar postergat pel que es coneix com a «pacte de la reconciliació» o «pacte del silenci».

⁹ Vegeu JACKSON, Gabriel: *Spanish Republic and the Civil War, 1931-1939*, Princeton University Press, Princeton, 1965; SOUTHWORTH, Herbert: *Los mitos de la Cruzada*, Ruedo Ibérico, París, 1963; VILAR, Pierre i TUÑÓN DE LARA, Manuel: *Historia de España*, Librairie espagnole, París, 1963 i GIBSON, Ian: *La represión nacionalista de Granada en 1936 y la muerte de Federico García Lorca*, Ruedo Ibérico, París, 1971.

¹⁰ Les intervencions s'editaren en TUÑÓN DE LARA, Manuel (coord.): *Historiografía Española Contemporánea: X Coloquio Del Centro de Investigaciones Hispánicas de La Universidad de Pau*, Siglo XXI de España, Madrid, 1980.

El desig de garantir una «transició incruenta» es va sobreposar per damunt de tot, i això va derivar en el sacrifici del desig del saber sobre el passat.¹¹ L'historiador Santos Juliá resumia amb excel·lència aquestes idees en «*Echar al olvido*», on argumentava que, a diferència de l'estudi de la repressió en altres règims totalitaris —com Itàlia o Alemanya—, en el cas espanyol aquest és un assumpte que encara està viu entre la societat. Juliá suggereix mirar el futur esborrant el passat, que havia de ser «oblidat conscientment» per evitar reviure uns fets tan dolorosos per a la societat.¹² Com a exemple, comparava l'amnistia política de 1977 amb una

«*experiencia individual, donde los amantes, hermanos, amigos que deciden echar al olvido algún suceso que los distanció en el pasado o que les llevó hasta romper la relación*».¹³

Tanmateix, altres historiadors han discutit el plantejament de Juliá, com Francisco Espinosa en «*Contra el olvido. Historia y memoria de la guerra civil*», argumentant que no hi va haver cap pacte voluntari per oblidar el passat, sinó més aviat una continuació del silenci imposat per la dictadura. Segons Espinosa, durant els anys de la Transició hi hagué una «política de l'oblit» i no un acord amb la societat. Criticava l'abandonament del patrimoni cultural, les dificultats posades a la consulta de fonts per a l'estudi de la repressió franquista i la no reparació de les víctimes. I, al mateix temps, considerava que l'amnistia política del 1977 estigué controlada pels hereus de la dictadura, que impossibilitaren el processament judicial contra responsables de la repressió i el coneixement del passat.¹⁴

Aleshores, silenci «pactat» o «imposat»? D'una banda, quan l'oposició a la dictadura va governar als anys vuitanta, continuà mostrant un gran desinterés i equidistància sobre el passat. Per exemple, a la celebració del cinquantè aniversari de la Guerra Civil en 1986, l'executiu socialista de Felipe González va equiparar els dos bàndols, reconeixent a

¹¹ PRESTON, P.: *La Guerra Civil Op. cit.*, pp. 25-26.

¹² Per un desenvolupament més detallat, vegeu JULIÁ, Santos: «Echar al olvido. Memoria y amnistía en la transición», *Claves de razón práctica*, 129, 2015, pp. 249-261.

¹³ *Ibídem*, p. 111.

¹⁴ En oposició a Santos Juliá, vegeu ESPINOSA MAESTRE, Francisco: *Contra el olvido. Historia y memoria de la guerra civil*, Crítica, Barcelona, 2006.

«quienes desde posiciones distintas a las de la España democrática, lucharon por una sociedad diferente a la que también muchos sacrificaron su propia existencia».¹⁵

La nova situació requeria deixar enrere idees i principis, per això no va haver-hi problemes en equiparar responsabilitats i qualificava la dictadura com «una sociedad diferente». Per tant, l'oblit voluntari no fou una postura defensada únicament pels franquistes i l'espai conservador, sinó que també hi participaren les esquerres, en un «pacte del silenci» que es donà entre els polítics, encara que no amb la resta de la societat, a qui se li imposà un silenci des de dalt.

En canvi, el silenci no va ser acceptat per tothom, ja que a les universitats, tot i el predomini d'historiadors franquistes dels anys huitanta, començava a parlar-se'n. Com a mostra, la conferència «València, capital de la República» a la UV, celebrada el mateix 1986. Davant del silenci institucional, un grup d'historiadors com Josep Fontana, Manuel Tuñón de Lara, Edward Malefakis, Ronald Fraser, Aurora Bosch, Marc Baldó o Albert Girona, entre d'altres, exposaren els principals avenços historiogràfics.¹⁶ Es tractava d'una nova fornada d'investigadors que estudiaren la República, la Guerra Civil i la Dictadura des de l'interior de l'Estat espanyol, ja que després de la mort del dictador no hagueren de patir la censura. En conseqüència, brollaren una multiplicitat de produccions acadèmiques, divulgatives o d'entreteniment, precisament pel dèficit de memòria pública durant la llarga nit de la dictadura. Julio Aróstegui, Javier Tusell, Joan Maria Thomàs, Francisco Moreno, Ricardo de la Cierva, Ismael Saz, Conxita Mir, M. Encarna Nicolás o Reig Tapia, juntament hispanistes com Pierre Vilar i Antony Beevor, preconfiguraren les primeres línies d'investigació als anys huitanta i noranta.¹⁷

¹⁵ «Una guerra civil no es un acontecimiento memorable», *El País*, 19 de juliol de 1986.

¹⁶ Les ponències es publicaren en FONTANA, Josep et. al.: *La II República una esperanza frustrada: actas del Congreso Valencia Capital de la República*, Diputació de València i Institucions Alfons el Magnànim, València, 1987.

¹⁷ Sobre les obres generals d'aquest període vegeu DE LA CIERVA, Ricardo: *Historia del franquismo. Origen y configuracion*, Planeta, Barcelona, 1975; BIESCAS, José Antonio i TUÑÓN DE LARA, Manuel: *España bajo la dictadura franquista: 1939-1975*, Labor, Barcelona, 1980; BEEVOR, Anthony: *The Spanish Civil War*, chez Orbis, Londres, 1982; VILAR, Pierre: *Historia de España*, Crítica, Barcelona, 1984; ARÓSTEGUI, Julio: *La Guerra Civil Española*, CSIC, Madrid, 1986; REIG TAPIA, Antonio: *Ideología e historia. Sobre la represión franquista y la guerra civil*, Akal, Madrid, 1985; MORENO GÓMEZ, Francisco: *Córdoba En La Posguerra: La Represión y La Guerrilla, 1939-1950*, Francisco Baena, Córdoba, 1987; THOMÀS I ANDREU, Joan Maria: *Falange, Guerra Civil, franquisme. FET y de las JONS de Barcelona en els primers anys del Régim Franquista*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992; SAZ, Ismael: *El franquismo. ¿régimen autoritario o dictadura fascista?* en TUSELL, J. *El Franquismo. El Régimen de Franco, 1936-1975: Política y Relaciones Exteriores* Vol. 1.

Paral·lelament, també es va despertar l'interés per quantificar les víctimes mortals. Davant la passivitat de les institucions estatals per conèixer la magnitud de la violència, el coronel franquista Ramon Salas Larrazábal va liderar la primera iniciativa amb «*Pérdidas de la guerra*» (1977). Segons Larrazábal, els franquistes afusellaren a 57.808 persones i els republicans, a 72.337.¹⁸ Unes xifres força discutides pels percentatges i les tècniques a la babalà, però que es basaven en el buidatge dels registres civils per conèixer la mortalitat, i va posar els fonaments metodològics pels posteriors estudis quantitius. Així mateix, Josep Maria Solé i Sabaté, en «La repressió franquista a Catalunya» (1985), publicà les primeres xifres sobre els afusellaments a Catalunya: 3.688 per la repressió franquista i 8.352 per la violència en la rereguarda.¹⁹ Poc després, Vicent Gabarda Cebellán va quantificar les víctimes mortals de la repressió en la geografia valenciana amb la mateixa metodologia. En «La repressió franquista al País Valencià, 1938-1956» (1990), comptabilitza 4.434 víctimes mortals de la violència franquista i 4.715 per la repressió en domini dels republicans. Unes dades actualitzades en 2020 pel mateix Gabarda, que ascendeixen a 12.444 morts al País Valencià, de les quals 6.415 foren provocades pels republicans durant la guerra i 6.386 pels franquistes —4.731 afusellats i 1.684 moriren en la presó, camps de concentració, comissaries...—. ²⁰

Al conjunt de l'Estat espanyol, el primer recompte fou elaborat per Francisco Moreno Gómez en «*Víctimas de la guerra civil*» (1999). Ací es donaven dades de trenta-sis províncies que consideraven investigades i d'altres huit estudiades parcialment, que sumaven més de 93.000 víctimes mortals del franquisme i

, UNED, Madrid, 1993; MIR CURCÓ, Concepción: *Repressió Econòmica i Franquisme: L'actuació Del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a La Província de Lleida*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997; NICOLÁS MARÍN, M Encarna. *Disidencias en el Franquismo, 1939-1975*, Diego Marín Librero-Editor, Murcia, 1999.

¹⁸ SALAS LARRAZABAL, Ramon: *Pérdidas de la guerra*, Planeta, Barcelona, 1977. Agafe la referència de SALAS, R., «El mito del millón de muertos», en THOMAS, H., *La guerra civil española*, Urbión, Madrid, 1979, vol. VI, pp. 286-287.

¹⁹ Vegeu SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: *La repressió franquista a Catalunya (1938-1953)*, Edicions 62, Barcelona, 1985; i el treball amb Villaroya sobre la repressió a la rereguarda en SOLÉ i SABATÉ, J.M., VILARROYA, J.: *La repressió a la retaguarda de Catalunya (1936-1939)*, Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993.

²⁰ Per la quantificació dels afusellats, GABARDA CEBELLÁN, Vicent: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, PUV, València, 2007 i una recerca homòloga en *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano 1936-1939*, Alfons el Magnànim, València, 1996. Ambdues recentment revisades en *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, PUV, València, 2020.

superaven els 37.000 morts en la zona republicana.²¹ Més endavant, però, en 2010 s'actualitzaven les xifres en «*Violencia roja y azul*», incorporada a la causa oberta pel jutge Baltasar Garzón contra els crims de la dictadura franquista en 2008. Ací Espinosa comptabilitzava en 130.199 les morts per la repressió franquista i José Luis Ledesma Vera hi sumava 49.272 amb el nombre de víctimes de la violència en la zona republicana.²² En qualsevol cas, revisades les xifres en 2022, les dades permeten elevar les víctimes de la repressió franquista a 140.159, deu mil persones més que en 2010, i 49.367 les morts per la violència republicana, que es mantenen quasi igual que fa deu anys.²³

Són xifres contínuament revisades, encara lluny d'aportar uns resultats definitius. Així doncs, solament podran ser concloents quan hi haja consens per desenvolupar una iniciativa estatal unificada i amb criteris definits. Fins ara, el debat sobre les xifres persisteix, cosa que es deu a tres factors. En primer lloc, a la deixadesa de les autoritats estatals, que han estat mirant cap altre costat durant molts anys. En segon lloc, perquè les recerques han estat iniciatives de diferents àmbits geogràfics i els investigadors no han treballat amb un model de criteris definits i unificats, fet que dificulta harmonitzar les conclusions. I, finalment, l'ànima de superar en víctimes a la resta i demostrar que els seus territoris foren els més afectats pel terror franquista, ha derivat en resultats esbiaixats. En aquest sentit, l'activista Empar Salvador, presidenta del «Fòrum per la Memòria del País Valencià», va posar en marxa un estudi publicat amb el títol «*El genocidi franquista a València: Les fosses silenciades al País Valencià*» el 2008, que convertia a les fosses valencianes en les majors d'Europa.²⁴

Retornant als estudis qualitatius, durant els anys a cavall entre segle XX i XXI, la revista *Ayer* va publicar tres exemplars que resumien l'estat de la qüestió i sintetitzaven els camps on la investigació més hi havia avançat: «*El primer*

²¹ ESPINOSA, Francisco; PORTILLA, Guillermo; VIÑAS, Ángel: *Castigar a los rojos. Acedo Colunga, el gran arquitecto de la represión franquista*, Crítica, Barcelona, 2022, p. 40.

²² ESPINOSA, Francisco (ed.); GARCIA José M.; GIL, Pablo i LEDESMA, José Luis: *Violencia roja y azul. España, 1936-1945*, Crítica, Barcelona, 2010, pp. 77 i 247.

²³ ESPINOSA, F.; PORTILLA, G.; VIÑAS, Á.: *Castigar a los rojos. Op. cit.* p. 43.

²⁴ Pel recompte abusiu, vegeu SALVADOR VILANOVA, A. (coord.) *El genocidi franquista a València: Les fosses silenciades al País Valencià*. Ed. Icària, Barcelona, 2008. Afirmen que d'un total de 23.000 soterraments entre 1939 i 1945 a València, el 90 % serien víctimes del franquisme. Tanmateix, l'obra resulta interessant perquè s'hi pot consultar la causa de la mort d'algunes de les víctimes mortals que presenten dubtes.

franquismo (1939-1959)» dirigida per Glicerio Sánchez, «*La represión bajo el franquismo*» amb Conxita Mir al capdavant i «*La Guerra Civil*» coordinada per Enrique Moradielos.²⁵ Es va posar especial interés en els primers anys del franquisme en les zones ocupades, en les friccions interiors a la rereguarda republicana, en la configuració dels poders de la dictadura, en el paper de l'Església o en la repressió política. Per tant, no hi va haver un buit sobre el coneixement del passat, ja que s'observen uns resultats amb bon tractament de les fonts i amb aparell crític, que ofereixen una reconstrucció del passat, no hi va haver un buit sobre el coneixement d'aquest.

Malgrat això, durant eixos anys van sorgir diverses problemàtiques. Per una part, el creixent entramat associatiu en favor d'una memòria pública va donar lloc al naixement d'una potent història local, moltes vegades limitada a la quantificació de les víctimes i a les anècdotes municipals. El pes que aquesta va adquirir en la historiografia, però, no justifica la seua qualitat. Sovint va ser realitzada per «savis locals», que romangueren al marge dels plantejaments i debats generals, publicant obres limitades a l'entorn més immediat. Per l'altra, quan en 1996 la dreta va tornar al poder, amb el govern del PP de José María Aznar, va sorgir un corrent revisionista que arguïa que la Guerra Civil començà l'octubre de 1934 i responsabilitzava als governs progressistes. Pío Moa i César Vidal en són els primers exponents,²⁶ tot i que s'ha d'advertir l'absència notòria de la tasca arxivística i la utilització d'una bibliografia exclusivament conservadora en els seus treballs.

Per un costat i per l'altre, el silenci començava a esquarterar-se en la transició del segle XX al XXI. L'interés pel passat va transcendir l'àmbit acadèmic i es popularitzà entre les generacions silenciades durant anys i les que no feren la guerra ni conegueren la dictadura, derivant en una «obsessió memorial». Des de la societat civil, s'organitzaren actes de commemoració de les víctimes de la repressió, es constituïren associacions de familiars de les víctimes per localitzar les restes dels afusellats i començaren les primeres iniciatives privades per exhumar les restes de

²⁵ Vegeu SÁNCHEZ, Glicerio (ed.). «El primer franquismo (1939-1959)», *Ayer*, N.º. 33, 1991; MIR, Concepción (ed.). «La represión bajo el franquismo», *Ayer*, N.º. 43; i MORADIELOS, Enrique (ed.). «La Guerra Civil», *Ayer*, N.º.50, 2003.

²⁶ Dels revisionistes dels anys noranta, destaquen MOA RODRÍGUEZ, Pío. *Los Orígenes de La Guerra Civil Española*, Ediciones Encuentro, Madrid, 1999 i VIDAL MANZANARES, Cesar: *La Guerra que ganó Franco. Historia militar de la Guerra Civil Española*, Planeta, Barcelona, 1996.

les foses comunes.²⁷ Al capdavant, una sèrie d'actuacions que quedaren recollides sota el paraigua legislatiu de la primera política de memòria pública, la *«Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil i la dictadura»*, aprovada pel govern de José Luis Rodríguez Zapatero, que pretenia satisfer les demandes memorials i superar el silenci públic.²⁸

No obstant això, la normativa no va estar orientada al desenvolupament d'una política pública en cerca de la veritat, la justícia i la reparació de danys del conjunt de la societat. L'anul·lació de les sentències dels tribunals franquistes, l'assumpció estatal de la localització i exhumació de foses o la creació d'un arxiu de la repressió van quedar pendants. Tanmateix, en relació amb el dret de la memòria, el més perillós fou l'enfocament cap a les víctimes. De manera privada i concreta, fins i tot es lliurava un diploma, la llei es centrava en el dolor de les víctimes i imposava la ideologia de la reconciliació en substitució de les memòries plurals. Així mateix, va crear un relat únic i autoritari, que equiparava el sofriment de totes les víctimes i deixava fora del focus altres agents com, per exemple, els botxins. La conseqüència més directa d'aquest enfocament repercuteix sobre els qui no formen part del col·lectiu de les víctimes, que es van veure privats d'un relat que expliqués aquest passat traumàtic. Llavors, tal com s'exposa en l'objecte de la llei, no tothom tenia el dret a la memòria:

«Artículo 1. La presente Ley tiene por objeto reconocer y ampliar derechos en favor de quienes padecieron persecución o violencia, por razones políticas o ideológicas, durante la Guerra Civil y la Dictadura, promover su reparación moral y la recuperación de su memoria personal y familiar, y adoptar medidas complementarias

²⁷ L'any 2000, un investigador i un nét d'un represaliat pel franquisme fundaren la Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica (ARMH); en 2003 es va crear Foro por la Memoria, vinculada al PCE i a partir d'ací proliferaren una multitud d'associacions i col·lectius de familiars.

²⁸ Matisant l'exposat, trobem iniciatives parcials en la *Disposición Adicional Decimoctava* de la *«Ley 4/1990, de 29 de junio, de Presupuestos Generales del Estado para 1990, por el que se reconocen indemnizaciones a favor de quienes sufrieron prisión en establecimientos penitenciarios franquistas durante tres o más años, como consecuencia de los supuestos contemplados en la Ley 6/1977, de 15 de octubre, de Amnistía»*, que exigia més de tres anys reclus i tindre més de setanta-cinc anys per beneficiar-se'n; la *«Proposición no de Ley de la Comisión Constitucional del Congreso de los Diputados de 20 de noviembre de 2002»*, on no es fa cap referència explícita a la dictadura; o la *«Proposición no de Ley del Pleno del Congreso de los Diputados, de 1 de junio de 2004, por la que se aprueba un texto relativo al reconocimiento de las víctimas de la guerra civil y el franquismo»*, llavor del procés d'elaboració d'una llei que reconegués els drets de les víctimes del franquisme o la Llei del Memorial Democràtic de Catalunya que és lleugerament anterior a l'estatal.

*destinadas a suprimir elementos de división entre los ciudadanos, todo ello con el fin de fomentar la cohesión y solidaridad entre las diversas generaciones de españoles en torno a los principios, valores y libertades constitucionales».*²⁹

Ací s'al·ludeix exclusivament a la recuperació «*personal y familiar*» de la memòria de les víctimes, deixant fora a la resta de la societat. Però no seria just que no es reconegués la rellevància d'aquesta primera llei. Suposava trencar l'oblit imposat per la Transició i debatre obertament sobre el passat en l'espai públic, per això, tot i tindre llums i ombres, la Llei de Memòria Històrica de 2007 va crear un marc legal per a la memòria, va regular la retirada del simbolisme franquista de l'espai públic i va facilitar l'accés a la documentació, a més de reconèixer públicament les víctimes d'aquell passat del qual no es podia parlar.

Després d'aquesta llei, proliferaren un reguitzell de normatives arreu de la geografia espanyola, amb què es pogueren observar alguns avanços sobre la discussió assenyalada. Tal vegada perquè les lleis no sempre resolen les problemàtiques per les quals han estat legislades, o perquè els legisladors escoltaren els aspectes a millorar, hi trobem elements més amplis en els objectes d'algunes lleis autonòmiques. Així, a la «Llei 14/2017, de 10 de novembre, de la memòria democràtica i per la convivència en la Comunitat Valenciana» s'hi veu la voluntat d'admetre el dret del conjunt de la societat a conèixer el seu passat, més enllà del «subjecte-víctima»³⁰ que tot ho aclaparava en la llei estatal. Com a mostra, també en el primer article s'anuncia l'objecte de la llei:

«Article 1. L'objecte d'aquesta llei és la regulació de les polítiques públiques per a la recuperació, protecció i la conservació de la memòria democràtica valenciana i el

²⁹ Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplian derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil i la dictadura. Boletín Oficial del Estado (BOE) N° 310 del 27 de diciembre del 2007, p.5.

³⁰ El *subjecte-víctima* constitueix un lloc d'encontre on l'Estat genera l'espai de consens moral sustentat en el sofriment imposat. Un espai que reuneix a tothom, a partir del principi que tots els morts, torturats o ofesos són iguals. Així, la reconciliació deixa de ser un projecte polític per a convertir-se en un discurs ideològic, que és presentat com l'única memòria possible. VINYES i RIBAS, Ricard. *Asalto a la memòria. Impunidades y reconciliaciones, símbolos y éticas*. Los libros del lince. Barcelona, 2011, pp. 25-30.

reconeixement i la reparació i la garantia de no-repetició de les víctimes previstes en aquesta llei».³¹

I, més recentment, amb l'aprovació de la nova llei estatal, *«Ley 20/2022, de 19 de octubre, de Memoria Democrática»*, on s'insisteix a remarcar l'ampliació dels drets del conjunt de la societat sobre el coneixement del passat. Esmenant l'objecte de la primera llei, ara es reconeix la rellevància de la memòria col·lectiva en l'article 1.2:

*«Asimismo, es objeto de la ley el reconocimiento de quienes padecieron persecución o violencia, [...], así como promover su reparación moral y la recuperación de su memoria personal, familiar y colectiva [...]».*³²

Així doncs, a la recuperació de la memòria *«personal y familiar»* de la llei de 2007, s'afegeix la *«colectiva»* en 2022. Un aspecte que denota la preocupació dels legisladors per tractar el passat d'una manera pública, sense complexitats ni silencis, en una actitud molt distinta dels anys de la Transició. I així mateix es tornava a deixar palés en l'article 34, quan s'exposava el *«deber de la memoria»*

*«Con el objeto de preservar en la memoria colectiva los desastres de la guerra y de toda forma de totalitarismo, las administraciones públicas desarrollarán todas aquellas medidas destinadas a evitar que las violaciones de derechos humanos que se produjeron durante el golpe de Estado, la Guerra y la Dictadura, puedan volver a repetirse».*³³

Les normatives recents han produït avanços significatius, com el reconeixement públic de les víctimes, l'exhumació de fosses comunes o la condemna estatal del cop d'estat i la dictadura franquista. Però, pels historiadors, l'element més interessant és el dret col·lectiu a conèixer el passat. Això vol dir que les institucions de l'Estat, després de quaranta anys d'amnèsia autoimposada, han superat el silenci i per fi posen els instruments legislatius per investigar amb profunditat el passat no superat.

³¹ Llei 14/2017, de 10 de novembre, de la memòria democràtica i per la convivència en la Comunitat Valenciana. Diari Oficial de la Generalitat Valenciana (DOGV) N° 8168 del 13 de novembre de 2017, p. 40544.

³² *Ley 20/2022, de 19 de octubre, de Memoria Democrática*, BOE, N° 252 de 20 d'octubre de 2022, p. 142380.

³³ *Ibídem*, p. 142394.

És en aquest context on s'ubica la present tesi doctoral, que compta amb el finançament del departament de Memòria Democràtica de la Diputació de València, arran de la concessió d'una de les beques d'investigació atorgades el 2017. Fins llavors, el qui subscriu havia iniciat els estudis de doctorat sobre el viratge estratègic de l'esquerra *abertzale* d'Euskal Herria, continuant amb el Treball Final de Màster, «La resolució del conflicte basc (2007-2011)», premiat *ex aequo* amb el V Premi «Temps, Espai i Forma d'assaig en llengua catalana» per la UB en 2015.³⁴ Tanmateix, va decidir presentar-se a la convocatòria de la Diputació de València, precisament pel suport de les institucions valencianes, que facilitaren i fomentaren la investigació de la Guerra Civil i la dictadura de Franco. Per aquesta raó no haurien de sorprendre les xifres inicialment exposades sobre les recents lectures de tesis doctorals a les universitats espanyoles, puix que el rescabament d'uns fets silenciats durant dècades gaudeix d'una legislació en favor del dret a la memòria.

En síntesi, després de l'enunciat podria semblar que el context actual és idíl·lic per al desenvolupament de la recerca. No obstant, les nombroses investigacions aporten continguts i relats que satisfan l'exercici del dret a la memòria del conjunt de la societat? S'estan difonent els resultats dels avenços acadèmics amb èxit? Què fer davant l'intrusisme d'altres disciplines i la propagació de relats polèmics destinats a consum de masses de la «indústria cultural»? Són interrogants difícils de resoldre en unes poques línies, però plantegen alguns perills com l'aparició de tota mena d'assagistes, que construeixen relats partidistes, o l'emergència d'una tendència a “museificar” el passat, que ha caigut en mas de la indústria cultural i s'ha convertit en un objecte de consum cosificat i buit de contingut.³⁵ Llavors, malgrat la voluntat de les institucions de reparar els danys i explicar els fets amb rigor i les demandes memorials de la societat, no són pocs els perills que s'adverteixen de cara el futur. I ací no es pretén desenvolupar receptes per fer-los-hi front, sinó deixar constància de les noves dificultats per continuar-hi pensant de cara el futur, tot i el llarg camí memorial recorregut fins ara.

³⁴ Vegeu en Xarxa de Dinamització Lingüística de la UB [en línia] «Lliurament del V Premi Temps, Espai i Forma» (2016). *Universitat de Barcelona*. Recuperat de <https://www.ub.edu/enxarxats/lliurament-del-v-premi-temps-espai-i-forma.html> [Consultat el 20 de desembre de 2022].

³⁵ TRAVERSO, Enzo: *Els usos del passat. Història, memòria i política*, València, Publicacions Universitat de València, 2006, pp. 12-13.

Capítol 1. Mirar la postguerra quaranta anys després de la Transició

Una lupa comarcal per unes interpretacions generals.

L'àmbit geogràfic que delimita la investigació és la comarca valenciana de l'Horta Nord, conformada per vint-i-dos municipis.³⁶ És una divisió administrativa de creació relativament recent, que pertanyia a l'antiga comarca de l'Horta de València traçada per Emili Beüt al mapa «Comarques naturals del Regne de València» (1934), però que atés el creixement demogràfic es va dividir en quatre comarques l'any 1987.³⁷ Per tant, la recerca se cenyirà a les localitats d'aquesta darrera catalogació, vist que els pobles presenten trets socioeconòmics, geogràfics, culturals i polítics similars i que, en conseqüència, es poden comparar, fet que pot aportar resultats que ajuden a entendre el passat d'una manera més concreta i detalla, amb la voluntat de ser extrapolable als esdeveniments generals. Tot i això, s'ha de justificar l'absència de la ciutat de València i les seues pedanies perquè, ateses les diferències entre els municipis de la perifèria i la capital, l'estudi d'aquest cas requereix un tractament específic. I, al mateix temps, també s'exclou la localitat de Paterna per dos motius. El primer, perquè tot i que l'1 de gener de 2023 l'Institut Cartogràfic Valencià va fer desaparèixer l'Horta Oest, i Paterna va retornar a l'Horta Nord amb l'aprovació de l'article 228 de Llei 8/2022 de la Generalitat Valenciana,³⁸ la investigació ha estat plantejada amb la divisió comarcal de 1987. I el segon, perquè a Paterna s'afusellaren la majoria dels condemnats a mort pel franquisme de la província de València, i, per tant, és un poble que tampoc pot ser comparable amb la resta.³⁹

Pel que fa a la cronologia, es divideix en dues parts. En un primer bloc, de 1898 fins al 1939, s'estudia l'evolució politicosocial dels municipis de la comarca, amb l'objectiu d'introduir els antecedents de la repressió franquista. De manera transversal, els resultats s'han redactat al capítol 2: «De la crisi de la Restauració

³⁶ Albalat dels Sorells, Alboraià, Albuixec, Alfara del Patriarca, Bonrepòs i Mirambell, Burjassot, Emperador, Foios, Godella, Massalfassar, Meliana, Montcada, Museros, la Pobla de Farnals, Puçol, el Puig de Santa Maria, Rafelbunyol, Rocafort, Tavernes Blanques i Vinalesa.

³⁷ L'Horta Nord, l'Horta Oest, l'Horta Sud i la ciutat de València.

³⁸ Llei 8/2022, de 29 de desembre, de mesures fiscals, de gestió administrativa i financera, i d'organització de la Generalitat. DOGV N° 9501 del 30 de desembre de 2022, p. 72043.

³⁹ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.* p. 187.

borbònica a la fi de la Guerra Civil (1898-1939)», relatant la pugna entre conservadorisme i modernitat. D'altra banda, en el segon bloc, de 1939 fins a 1943, la justificació cronològica rau en la intensitat de la violència física, vist que el 98,3 % dels condemnats a mort pel franquisme foren jutjats i afusellats durant eixos quatre anys,⁴⁰ possiblement perquè en 1943 va canviar el viratge de la Segona Guerra Mundial. Tot queda recollit en el capítol 3, «Víctimes i victimaris de la violència política de la postguerra a l'Horta Nord», on es presenten els resultats de la repressió a escala local en vint-i-dues cròniques, una per cada municipi, estructurades en tres apartats en relació amb la magnitud de la col·laboració local amb la violència: «d'alta intensitat», «selectiva» i de «baixa intensitat».

Passant als propòsits, l'estudi tracta de dilucidar el grau de col·laboració de les bases franquistes amb la repressió, a través de l'anàlisi de quatre factors. En primer lloc, per arribar a la derrota de 1939, convé posar el punt de partida en la «Crisi de la Restauració» de 1898, quan es va iniciar un «procés històric de crisi estructural» a l'Estat espanyol, on la participació de les masses fou fonamental. Tuñón de Lara argumentava que el desastre del 1898 va conduir a una pèrdua de legitimitat del bloc dominant i a la crisi definitiva de l'Estat,⁴¹ en començar una lluita per l'hegemonia del poder amb un fort component de lluita de classes. Es va viure una insòlita acumulació de conflictes sociopolítics: les pugnes entre monàrquics i el blasquisme valencià, les guerres del Marroc —1912, 1921 i 1925—, l'auge sindical del «Trienni bolxevic» i l'intervencionisme militar de Primo de Rivera, les lluites entre anticlericals i religiosos o l'aplicació de les reformes republicanes i les forces reaccionàries del cop d'estat de 1936. Com reflexionava l'Ernest Nolte, es tracta d'uns anys dominats per un conflicte radical entre «transcendència» i «resistència a la transcendència» que es donaren en el món occidental als inicis del segle XX.⁴² Va ser una confrontació entre partidaris dels canvis moderns i democràtics i la reacció conservadora per defensar els seus privilegis, amb un substrat de conflictivitat social motivada per les desigualtats econòmiques. Tot això condensà una mutació històrica, que va acabar amb la imposició de la dictadura franquista l'1 d'abril de

⁴⁰ *Ibídem*.

⁴¹ TUÑÓN DE LARA, M., ANDRÉS-GALLEGO, J. ABELLÁN J.L.: «El Desastre del 98. Los últimos días de un Imperio», *Cuadernos Historia* 16, vol. 30, Madrid (1986) p. 32.

⁴² NOLTE, Ernst: *Der Faschismus in seiner Epoche*, Piper, Múnich, 1963, p. 554.

1939. Per tant, no s'hauria de caure en el perill d'interpretar exclusivament aquest cicle com una «lluita de classes», sinó que aquesta va adoptar formes polièdriques que anaven més enllà de qüestions materials i que abraçaven altres pulsions relacionades amb l'hegemonia social i el poder.

En segon lloc, ubicats ja en els anys del règim de Franco, el primer objecte d'estudi és la configuració dels ajuntaments de la dictadura, el perfil dels nous dirigents i les seues gestions. És a dir, una descripció sociopolítica dels «victimaris». Amb això s'ambiciona esbrinar si a l'Horta Nord es va produir una renovació o una restauració del poder en els consistoris municipals. I, paral·lelament, aproximar-se a les pugnes internes dels quadres locals a l'hora d'elegir alcaldes i regidors. És fonamental fer recerca sobre el perfil individual i col·lectiu dels primers ajuntaments franquistes, a tall de poder valorar millor si les seues actuacions influïren o no en els empresonaments i afusellaments. Així doncs, els informes i les denúncies de les autoritats locals foren una peça fonamental per a la repressió? Tots els alcaldes i ajuntaments col·laboraren en la mateixa intensitat? Hi va haver veus discrepants? Què va passar amb els que no s'alinearen amb les directrius dissenyades des de l'administració central?

Dels victimaris a les víctimes, el tercer element gira al voltant de la «violència explícita», entenent-se ací totes les persones que foren processades i condemnades a penes de reclusió o mort. Per un costat, es pretén descriure com es produïren les detencions dels republicans en la postguerra, en quins centres i com varen romandre reclosos. Per un altre, també es revisaran les xifres dels afusellats o morts —a les presons o en altres circumstàncies— esdevinguts per la repressió a l'Horta Nord. Per això és interessant ampliar els coneixements sobre la identitat i el perfil politicosocial dels encausats. Però, en especial, respecte a les acusacions i denúncies contra ells en els judicis sumaríssims. Per assolir-ho, és fonamental treballar amb els testimonis i les condemnes dels consells de guerra, ja que aporten informació qualitativa envers què va passar a la comarca del 1939 fins al 1943. Entre altres interrogants, la voluntat és resoldre quines són les causes de les diferències quantitatives dels afusellats en municipis amb característiques semblants. Per què a Massalfassar o Rocafort no hi va haver cap mort i a Massamagrell i Burjassot moriren 52 i 38 veïns respectivament?

Per finalitzar, el quart i darrer ítem estudiat és altre tipus de repressió que va més enllà de la col·laboració amb els tribunals militars: la «violència implícita». Tal com assenyalava González Calleja, seria un error identificar repressió amb violència corporal, vist que s'hauria de considerar com a tal tot acció tendent a la conseqüència del control social.⁴³ Segons la hipòtesi plantejada, es tractaria d'una violència exercida que s'aplicà a conseqüència de la implantació de l'Estat totalitari, que el sociòleg Pierre Bourdieu definia com a modes tàcits, i gairebé inconscients, en els quals s'exerceix la dominació social i cultural d'una societat, i més exactament són els mateixos hàbits socials del dia a dia que s'exerceixen sobre subjectes conscients a través d'entitats o grups de pressió social. Aquesta violència és simbòlica en tant que té el rol de disciplina emprada contra un altre per a recordar i confirmar el lloc que li pertoca en la jerarquia de la societat.⁴⁴ Així, es pretén observar la situació dels treballadors públics depurats de l'administració i la participació dels franquistes locals en aquest procés; dels exiliats i desterrats, envers les actituds dels governs locals en favor, o no, del seu retorn; i també la multiformitat de «violències simbòliques» com la marginació social i laboral, les tècniques de socialització del terror institucional, la persecució lingüística o la violència específica contra les dones republicanes. En definitiva, l'impacte de la violència política més enllà dels consells de guerra.

A tall de recapitulació, la participació de les masses en el conflicte sobre l'hegemonia del poder i la batalla sociocultural, la conformació dels primers quadres locals del franquisme i l'estudi de l'aplicació de les violències explícites i implícites han de servir per a valorar els graus de col·laboració de les bases franquistes. Es considera que la repressió va ser dissenyada pels dirigents de la dictadura, però sustentada pels seus simpatitzants. Sense les bases, la violència de la postguerra no hauria estat possible o, com a mínim, hauria estat més difícil i amb menys impacte pels processats. Dit això, es reconeix que l'elit militar i política franquista va planificar la violència i creà instruments jurídics i legislatius per executar-la. Per exemple, en l'organització de tribunals militars que jutjaren a civils, que dotava d'un aparell legal

⁴³ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *La violencia política: perspectivas teoricas sobre el empleo deliberado de la fuerza en los conflictos de poder*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2002, p.377.

⁴⁴ Vegeu BOUDIERE, Pierre: "Sobre el poder simbolico", en *Intelectuales, política y poder*, Buenos Aires, UBA/ Eudeba, 2000.

per legitimar el que ja s'estava fent durant la guerra; la *Ley de 9 de febrer de 1939, de responsabilidades políticas*, de caràcter penal i sancionador, sota l'exclusiva voluntat del dictador, que es va aplicar a tota la població; la *Ley de 1 de marzo de 1940, de represión de la masonería y el comunismo*, detallada contra els qui considerava societats secretes i forces internacionals; o la *Ley de 29 de març de 1941, de seguridad del Estado*, que recuperava el doctrinarisme autoritari de la legislació penal a través de l'exaltació de l'Estat, com a objecte de protecció.⁴⁵

Així i tot, aquests instruments estaven dissenyats per fonamentar-se en el suport de les bases, perquè els informes i les denúncies eren una peça cabdal per a identificar i acusar els opositors polítics. De fet, fins que no es formalitzaven les acusacions, els jutges d'instrucció militars no podien passar a l'acció. Alliberats de la necessitat de proves substantives, els jutges es van limitar a recollir els testimonis dels habitants de la ciutat natal del captiu. Al seu torn, és clar, això va atorgar un poder enorme a aquells veïns disposats a fer un pas endavant i ajudar a seleccionar i condemnar els seus enemics personals i polítics.⁴⁶ Els dirigents de la dictadura eren més que conscients del poder que transferien a aquells que volien col·laborar amb la repressió, fet que els dotava d'una suposada legitimitat. D'una manera resumida ho explicava el fiscal militar de Castella-la Manxa, quan va proclamar en un discurs davant un tribunal militar que:

*«Baso mis cargos en la información ya recogida por el juez instructor y sus informantes. No soy yo quien los condena [los acusados] sino sus pueblos, sus propios enemigos y sus propios vecinos».*⁴⁷

Quin paper desenvoluparen els homes dels pobles en la violència de la postguerra? Tots els franquistes locals estigueren disposats a col·laborar amb la repressió? Amb la mateixa intensitat? Per què es produïren tantes morts violentes en llocs on no es coneixen antecedents de conflictivitat? Per què en pobles veïns, amb trets socioeconòmics similars, el càstig als republicans fou tan diferent? Per què hi ha pobles sense cap afusellat? Totes les interrogants podrien sintetitzar-se en: Què van

⁴⁵ CARRILLO, Marc: *La violència de la legalitat repressiva franquista*. Fundació Carles Pi i Sunyer, Barcelona, 2008, pp. 26, 31 i 54-55.

⁴⁶ ANDERSON, Peter: *The Francoist Military Trials. Terror and complicity, 1939-1945*. Routledge, Oxford, 2010, p. 58.

⁴⁷ SABÍN, Manuel: «Control y represión», en REQUENA GALLEO, Manuel (coord.): *Castilla-La Mancha en el franquismo*, Ciudad Real, Manifesta, 2003, p. 25.

fer els veïns franquistes de l'Horta Nord de 1939 fins al 1943? La pregunta està influïda per les consideracions del filòsof alemany Karl Jasper, que en «*Die deutsche schuldfrage*» (1946)⁴⁸ reflexionava sobre les responsabilitats polítiques dels civils alemanys en la Segona Guerra Mundial, assenyalant envers la col·laboració amb la repressió que «l'essència humana resideix en l'atreviment a pensar per u mateix i a superar la tutela imposada»⁴⁹, i recordava a Bartolomé de las Casas quan afirmava que:

*«por universal solidaridad humana, toda persona, pública o privada, tiene el derecho de acudir en ayuda de los oprimidos y está obligada a colaborar dentro de sus posibilidades en su liberación».*⁵⁰

Llavors, si es traslladen aquestes consideracions al cas de l'Estat espanyol, les responsabilitats dels assassinats polítics iniciats en 1939 no solament han de ser imputades als dirigents del règim de Franco, ja que, tal com exposava Jasper sobre el cas alemany, la dictadura necessitava la complicitat —activa o passiva— de bona part de la ciutadania.⁵¹ Tanmateix, tot i reconèixer la col·laboració de les bases, la present investigació posa l'atenció en matisar-la, vist que no va ser sempre igual en tots els casos, i, com ja s'ha dit, es suggereix una triple classificació del suport social: d'alta intensitat, selectiva i de baixa intensitat.

Els motius que influïren en la «col·laboració d'alta intensitat», no sempre concorden ni es repeteixen, ja que responen a una multicausalitat d'elements conjunturals a cada municipi. Tot i això, convé posar l'èmfasi en els factors comuns que aporten algunes respostes. Per exemple, els pobles on els franquistes més col·laboraren en la repressió, solen estar caracteritzats per la presència d'una dreta amb un poder destacat, que es radicalitzaren durant la República i desobeïren l'aplicació de les reformes perquè les consideraven un atac als seus interessos. En conseqüència, una vegada que recuperaren el poder en 1939, pogueren satisfer els desitjos de venjança contra tots els qui consideraven enemics. Al mateix temps, els republicans d'aquests

⁴⁸ Traduït al castellà en JASPER, Karl: *El problema de la culpa*. Pensamiento Contemporáneo 52, 2011, Barcelona.

⁴⁹ *Ibídem*, pp. 14-15.

⁵⁰ DE LAS CASAS, BARTOLOMÉ: *Derechos civiles y políticos*, Madrid, Edición Nacional, 1974, p. 156.

⁵¹ JASPER, K.: *Op. cit.*, p. 31-32. Un llibre més actual ha tornat a plantejar el problema de la complicitat del ciutadà comú en l'holocaust, suscitant polèmica entre els historiadors en JONAH GOLDBACH, Daniel: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, Nova York, Knopf, 1996.

municipis eren minoritaris i poc organitzats l'estiu de 1936. Per tant, els va ser més difícil controlar l'ordre públic quan la guerra va començar, atés que no gaudien de suficients individus disposats a mobilitzar-se per defensar la República. Això va facilitar l'entrada de patrullers armats, fet que va derivar en un major nombre de víctimes mortals. I com més famílies represaliades en 1936, més denúncies en 1939. Perquè l'entusiasme dels qui acusaren durant la postguerra estigué vinculat amb la violència de la rereguarda. Finalment, no es pot deixar d'assenyalar la voluntat personal i les ganes de revenja d'alcaldes i regidors, més enllà d'allò que va passar a la rereguarda. Un element que depén de l'ús de la raó del mateix individu en la seua condició d'ésser humà, indicava Jasper,⁵² on les conviccions i l'ètica moral en una situació límit tingueren l'oportunitat d'apostar pel valor de defensa de la vida humana, però no ho feren. I això fou recompensat per la dictadura, ja que l'actitud col·laboracionista propicià l'estabilitat de governs i alcaldes locals, que gaudien del suport incondicional de les institucions provincials.

En un grau menor de la col·laboració, es cataloguen les localitats on no es va denunciar indiscriminadament a tots els veïns sospitosos de ser republicans, sinó que es va optar per una «col·laboració selectiva». Uns pocs franquistes, principalment alcaldes i regidors, formularen acusacions solament contra els dirigents republicans i sindicalistes més destacats. Es diferencien dels casos amb major repressió, perquè responsabilitzaren únicament als presidents dels comitès, secretaris o dirigents de partits d'esquerrers. D'altra banda, també es distingeixen perquè hi va haver una forta presència obrera i popular ben organitzada, que va monopolitzar el control de la violència en la rereguarda durant la Guerra Civil. Llavors, es van poder evitar grans massacres contra el veïnat catòlic i conservador, gràcies al fet que hi havia suficients veïns decidits a agafar les armes, tant per a resistir al cop d'estat, com per defensar-se de la violència descontrolada de la rereguarda. Així, tot i algunes excepcions, els assassinats durant la guerra foren menors. En conseqüència, amb l'arribada de la dictadura, la col·laboració amb la violència política també fou menor, perquè els franquistes locals reconegueren l'èxit dels veïns republicans per evitar l'entrada de grups d'incontrolats durant la guerra.

⁵² Ibídem, p. 20.

En darrer lloc, hi hagué una «col·laboració de baixa intensitat» o, fins i tot, de resistència a la repressió. Es tracta dels municipis on va haver-hi poques o cap condemna a mort gràcies a la gestió dels consistoris. Són localitats on de 1931 fins a 1939 va haver-hi també un gruix social organitzat que va aconseguir repel·lir als assaltants incontrolats de 1936. Per tant, en la repressió de postguerra es va produir una col·laboració mínima amb la justícia militar. I, com a cas extrem, en alguns pobles no s'obrien causes sumaríssimes i arribaren a resistir-se en major o menor grau. Sens dubte, aquestes actituds apaivagaren la repressió dels consells de guerra, però no eren garantia d'èxit per evitar tots els afusellaments. Més aviat, fou una pràctica arriscada pels franquistes, que s'exposaven, com a mínim, a perdre el càrrec en les institucions; puix la poca col·laboració o la resistència a reprimir no quedaren impunes davant les autoritats provincials. Per constatar això ha estat fonamental analitzar el paper dels governadors civils, a tall de poder valorar si detectaran aquestes situacions i si feren alguna cosa per revertir-ho.

Breu aproximació a les fonts i algunes consideracions metodològiques.

En uns temps on la reconstrucció del passat i la professió d'historiador és assaltada constantment per altres disciplines, convé recordar els fonaments de la pràctica d'aquest ofici: el plantejament coherent, el coneixement de les fonts i la pràctica de la interrogació sobre un aparell crític. Així doncs, la Història, com la resta de ciències socials, segueix el mètode de les ciències naturals —observació, anàlisi i formulació d'hipòtesis—. ⁵³ Es tracta d'una disciplina acadèmica amb vocació metòdica, que no aporta una única realitat absoluta sobre el passat. Assumida aquesta premissa, ací comença el treball de l'historiador, que consisteix a elucidar, explicar i comprendre el passat, evitant emetre un judici parcial, però alhora posant tot l'esforç possible per mirar el passat amb unes ulleres crítiques. ⁵⁴ Per això, ha de provar fets i estructurar els esdeveniments amb severitat després d'estudiar i contrastar les

⁵³ Sobre el mètode científic, vegeu HUME, David: *Investigación sobre el entendimiento humano*, Istmo, Madrid, 2004; POPPER, Karl: *La lógica de la investigación científica*, Tecnos, Barcelona, 2008; o KHUN, Thomas: *La estructura de las revoluciones científicas*, Fondo de cultura económica de España, Madrid, 2006.

⁵⁴ Per al debat sobre l'objectivitat, vegeu NOVICK, Peter: *El Noble sueño. La objetividad y la historia profesional norteamericana*. Instituto de Investigaciones Dr. José María Luis Mora, San Juan, 1997.

fonts, posant ordre a la matèria confusa i caòtica del passat, identificant indicis i suggerint interpretacions, tot aprofitant els avantatges d'utilitzar una mirada retrospectiva, que ofereix el privilegi de conèixer el final de la història. La qual cosa, però, també amaga certes trampes, com la temptació anacrònica de llegir el passat d'una manera descontextualitzada o les intencions partidistes o demagògiques.⁵⁵

S'ambiciona seguir amb èxit els preceptes enumerats, amb un plantejament metodològic basat en una perspectiva microanalítica. L'interés d'aquest enfocament des de la microhistòria rau en l'anàlisi exhaustiva els fets i, en conseqüència, en obtenir un relat detallat. Tanmateix, això no hauria de ser una excusa per no vincular els esdeveniments en altres nivells o que els resultats no siguin profitosos per a altres investigacions. Per deixar clar què s'entén per microhistòria, Giovanni Levi la definia en paraules com lent, microscopi, experimentat, context, elecció, vincles, conflictes, punt de vista. Una sèrie de pràctiques i mètodes més que una teoria, que tindria sis trets metodològics fonamentals: a) preservar el cas particular, fent possible la generalització; b) no investigar el més «típic», perquè el més típic no existeix, sinó que existeix la pregunta, que té una validesa general; c) no oposar grans narracions al relat individual, sinó examinar el fet de manera exhaustiva; d) canviar la imatge de realitat, reconeixent la incertesa, la incoherència i la no-linealitat, e) en insistir en la parcialitat del coneixement, es mostra que és possible altra perspectiva i altres preguntes i f) es vincula amb la crisi de la historiografia marxista.⁵⁶

Davant els qui consideren que les propostes de la microhistòria han quedat endarrerides, convé destacar l'interés i el debat actual sobre aquestes pràctiques en publicacions recents com les d'Anacleto Pons i Justo Serna,⁵⁷ que consideraven la microhistòria:

⁵⁵ TRAVERSO, E.: *De la memòria i el seu ús crític*, Op. cit. pp. 22-23.

⁵⁶ SERNA ALONSO, Justo i PONS PONS, Anacleto: *Microhistoria: Las narraciones de Carlo Ginzburg*, Comares, Granada, 2019, p. 115. Per una ampliació de la definició de la microhistòria vegeu LEVI, Giovanni: «Sobre microhistoria», en Peter Burke (ed.), *Formas de hacer historia*, Madrid, Alianza, 1994.

⁵⁷ Sense ser exhaustius, vegeu SERNA, Justo i PONS, Anacleto: *Como se escribe la microhistoria. Ensayo sobre Carlo Ginzburg*, Universitat de València, Madrid, 2000; «Notas sobre la microhistoria. ¿No habrá llegado el momento de parar?», *Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea*, Nº 3, 2004, p. 255-263; «El microhistoriador como lector», *El siglo XX : balance y perspectivas: V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, 2000, pp. 137-145; i «Formas de hacer microhistoria» en

«[...] una práctica basada en la reducción de la escala de observación con el fin de reconstruir lo vivido, esto es, con el fin de reconstruir esas vidas individuales que han quedado registradas y que pueden ser exhumadas mediante el nombre de los sujetos que la protagonizan [...]». ⁵⁸

D'entre les nombroses reflexions que plantegen Pons i Serna, és interessant recuperar el concepte del «trencaclosques» a l'hora de construir els relats sobre el passat. Per aquests, la microhistòria seria un mosaic sense contorns clars, on les peces estan soltes, desviades i encara no tenen encaix, puix formen un revolt i poc s'endevina del cos sencer que formen part. Una disciplina que funciona per fragments, ja que des de la perquisició local, que posa en relació conjuntural vestigis, impremtes i indicis generals; els historiadors han d'ordenar totes les peces i oferir una aproximació a la interpretació del passat. ⁵⁹ Però, malgrat les virtuts, els perills també són presents. Una de les crítiques recurrents a la microhistòria gira al voltant del perill d'interpretar la part pel tot. Dit en altres paraules, quan un sol exemple pot tindre la temptació d'erigir-se en representació de la pluralitat de les realitats del passat. Per contrarestar-ho, Carlo Ginzburg va argumentar en el prefaci de la seua obra «*Il formaggio e i vermi*» (1976) que no hi ha una sola veu que pugua manifestar-se unívocament en el món; i de la dificultat d'implantar una consciència única sobre el passat vertader. Per tant, els historiadors de la microhistòria s'han de desfer dels complexos, admetent que hi ha diferents maneres d'arribar a les veritats, perquè els relats depenen de les preguntes dels investigadors i les societats del present en relació amb les seues necessitats de comprendre el present. ⁶⁰

Altres crítiques a l'estudi de la Història des de l'individu, abans d'aparéixer el concepte de la microhistòria, provenien d'historiadors de l'*École des Annales*, com François Simiand o Marc Bloch. Aquests qüestionaren l'estudi de «l'ídol individual», perquè portaria a concebre la història com la història dels individus i no com un estudi dels fets. Una pràctica que derivaria en una recerca de l'home i no al voltant

CABRERA, Miguel Ángel i MCMAHON, Marie (coord): *La situación de la historia : ensayos de historiografía*, 2002, pp. 191-216.

⁵⁸ SERNA, J. i PONS, A.; *Como se escribe la microhistoria*. *Op. cit.*, p. 239.

⁵⁹ *Ibidem* pp. 13-16.

⁶⁰ Del títol original GINZBURG, Carlo: *Il formaggio e i vermi*, Einaudi, Turín, 1976; traduït al català per Anacleto Pons i Justo Serna en *El formatge i els cucs. El cosmos d'un moliner del segle XVI*, PUV, València, 2006, pp. 19-20.

d'una institució, un fenomen social o una relació establerta. Alhora, indicaven que la reducció d'uns esdeveniments a l'estudi del concret és coercitiu i exclou altres realitats. Davant d'això, Ginzburg admetia que hi ha moltes realitats, i advertia al lector sense complexos: el seu objecte no és una història total, sinó una història exhaustiva sobre un cas concret que persegueix aproximar-se amb major concreció als esdeveniments i facilitar la seua comprensió.⁶¹

D'altra banda, l'historiador italià va esbossar altres perills, com la construcció de relats que cultiven l'anecdòtic, el perifèric, l'estrany o el localisme.⁶² Una pràctica que sovint és desenvolupada per «savis locals», els quals han reconstruït el passat deixant de costat els plantejaments teòrics i els debats acadèmics i socials, quedant limitats a l'entorn geogràfic més immediat. Així, construeixen relats pintorescos que solament resultaran d'interés a qui busca evasió o desitgen satisfer la curiositat. El localisme descriu realitats que sols atreuen els qui habiten en eixe municipi, amputant-li una dimensió general. Com a antídote, els historiadors de la microhistòria han d'adoptar un enfocament i un llenguatge que permeta presentar l'objecte com una traducció d'un relat general, abandonant la perspectiva localista.⁶³ Però, com pot un treball que investigue sobre la postguerra a Puçol, la Pobla de Farnals o Museros resultar interessant al conjunt d'investigadors d'aquesta temàtica, si el seu camp d'estudis no està en aquests municipis? Com pot la història local evitar caure en el localisme i arribar a resultats significatius més enllà del seu àmbit geogràfic? Tal vegada s'han de concebre les diferents esferes com a fluides i mòbils, on el local/provincial/estatal/internacional es troben interconnectats, i a partir d'ací utilitzar una lupa d'augment per observar allò esdevingut en espais limitats, revelant actors fins llavors descontents, que permeta captar el passat amb major precisió.⁶⁴

⁶¹ SERNA, J. i PONS, A. : *Microhistoria. Op. cit.*, pp. 46-47.

⁶² GINZBURG, C.: *Op. cit.* pp. 15-16.

⁶³ CASANOVA, Julián, «Historia local, historia social y microhistoria» en RÚJULA, Pedro i PEIRÓ, Ignacio (eds.): *La historia local en la España contemporánea*, Barcelona, L'Avenç, 1999, p. 26; FORCADELL, Carlos: «La historiografía contemporánea española actual: síntesis y microanálisis», *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, Nº 71, 1995, pp. 55-56; PRO RUÍZ, Juan: «Sobre el ámbito territorial de los estudios de historia» en BARROS, Carlos (ed.): *Historia a Debate*. Vol III. Santiago de Compostela, 1995, p. 62.

⁶⁴ LEVI, Giovanni: *Op. cit.*, p. 96 i GREGORY, Brad S. «Is Small Beautiful? Microhistory and the History of Everyday Life», *History and Theory*, Nº 38-1, 1999, pp. 108.

En un altre ordre de coses, a més dels metodològics, els historiadors del present s'enfronten als nous i vells reptes envers la consulta de les fonts. Entre els nous, entrats en l'era digital, una de les principals dificultats ha estat la gestió de la quantitat i la qualitat d'informació disponible. Els nous mitjans digitals han desencadenat el més gran trastorn que ha viscut la corporació acadèmica en els últims temps.⁶⁵ L'humanisme digital ha portat indubtables avenços en el coneixement i la pràctica de la investigació, però també dificultats, com la gestió de la voluminosa informació generada. Es publica tant i tan variat que la seua suma total excedeix de passada la nostra capacitat d'absorbir i assimilar el que això conté;⁶⁶ fet que contrasta amb els vells problemes sobre la inaccessibilitat, l'ocultament i altres obstacles que compliquen l'objecte d'estudi, motivats pels residus del pacte del silenci.⁶⁷ Així mateix, una de les principals dificultats de la present recerca ha estat la consulta dels arxius locals o la concessió d'entrevistes orals del cercle franquista. Més d'un cop s'ha trobat dificultats per accedir als arxius; bé perquè les respostes a les instàncies es demoraven setmanes o mesos, bé perquè els documents no estaven localitzats o en una conservació dolenta, o bé perquè alguns treballadors públics recelaven del contingut de les fonts quan advertien que «encara hi ha familiars vius». I passa el mateix amb els testimonis franquistes locals, que en molts casos declinaven la invitació a les entrevistes, i quan accedien no es prodigaven en el relat.

Així doncs, a continuació s'exposarà una breu aproximació a les fonts, detallant el motiu d'elecció, el contingut i el tractament, ja que quan se seleccionen les fonts ja s'està construint el relat. Sobre el buidatge hemerogràfic, principalment s'han prioritzat les publicacions contemporànies i, de manera secundària, també aporten continguts interessants algunes publicacions dels diaris actuals. S'ha realitzat un buidatge de vint-i-tres diaris, tant de periòdics progressistes —*El Pueblo, Fragua Social, La Tierra...*—, centristes —*La Vanguardia, Ahora, El Heraldo de Castellón...*—

⁶⁵ PONS PONS, Anacleto: *El desorden digital. Guía para historiadores y humanistas*, Siglo XXI, Madrid, 2013, p. 27.

⁶⁶ *Ibídem*, pp. 32-33 i 256-257.

⁶⁷ ARÓSTEGUI, Julio: «La historia del presente, ¿una cuestión de método?» en NAVAJAS ZUBELDIA, Carlos (ed.): *Actas del IV Simposio de Historia Actual*, Logronyo. 17-19 d'octubre de 2002, Logronyo, Gobierno de La Rioja, Instituto de Estudios Riojanos, 2004, p. 42.

i conservadors —*Las Provincias, ABC, La Correspondencia de Valencia...*—;⁶⁸ d'especial interès per a les quatre primeres dècades del segle XX a escala local.

En relació amb els arxius de l'administració, s'han visitat els vint-i-dos arxius municipals de l'Horta Nord. Per una part, s'han buidat les actes de les sessions de govern de 1939 fins a 1943, i, quan s'han localitzat, també dels anys de la República i la Guerra Civil. Una font essencial per a interpretar les identitats i els perfils politicosocials de les autoritats locals, el paper que desenvoluparen en relació amb la repressió, els processos de depuració o de la gestió durant els primers anys de la dictadura. Això no obstant, la mala conservació dels documents, la inexistent classificació i coneixement dels fons o la desaparició dels llibres de les actes de sessions de govern han generat dificultats. A Massalfassar i Emperador no s'han localitzat les actes esmentades, així que s'ha optat per superar la mancança amb el buidatge dels fons dels llibres d'oficis d'entrada i eixida dels ajuntaments, que són rellevants a l'hora d'examinar les relacions entre govern local i altres institucions com el governador civil, el fiscal, la guàrdia civil o els directors de les presons; i que aporten continguts qualitatius sobre les actituds de les bases de la dictadura respecte a la situació dels processats, tant en els tribunals militars, com els processos de depuració com en els exiliats.

Abordant els arxius estatals, de l'*Archivo General e Histórico de Defensa* s'han consultat més de tres-cents expedients sumaríssims, aprofundint en els més representatius de cada municipi. Tanmateix, no solament la tria dels expedients ha estat un dels problemes, sinó que la deterioració d'una part considerable de la documentació —bé per la riuada de València l'any 1957 o pel deteriorament dels anys— ha limitat la consulta completa. Una documentació imprescindible per a conèixer el perfil dels encausats —professió, militància, dades personals...— i tractar de valorar les característiques comunes de les víctimes de la repressió. Però el més destacat és que els expedients permeten observar l'actitud dels victimaris, que es troba en els informes o les denúncies dels alcaldes i simpatitzants franquistes. Aleshores, convé posar el focus en la quantitat de veïns disposats a participar en la

⁶⁸ El buidatge hemerogràfic s'ha realitzat mitjançant la consultat de la *Biblioteca Virtual de Prensa Histórica* [en línia] Recuperat de <https://prensahistorica.mcu.es/es/inicio/inicio.do> i de l'hemeroteca digital de la *Biblioteca Nacional de España* (BNE) [en línia] Recuperat de <https://www.bne.es/es/catalogos/hemeroteca-digital>

repressió i la intensitat de les seues acusacions, tot relacionant-ho amb les sentències. En segon lloc, altres fonts sobre les actituds dels franquistes locals es troben en els procediments judicials ordinaris, iniciats arran del decret del 26 d'abril de 1940, coneguts com la «*Causa general instruida por el Ministerio Fiscal sobre la dominación roja*», digitalitzats al web del *Portal de Archivos Españoles* (PARES).⁶⁹ Hi ha procediments específics per cada municipi, on es troba informació diversa. Per una part, amplien els testimonis sobre el que esdevingué a cada poble durant la Guerra Civil. Per l'altra, són rellevants per extreure informació relacionada amb els comitès locals, o també sobre qüestions concretes, com el relat dels fets del capellà, el possible parador dels exiliats o les morts a les presons de postguerra. I, acabant amb els arxius oficials, de l'Arxiu del Regne de València (ARV) s'ha consultat el fons penitenciari, fent recerca dels veïns empresonats al camp de concentració de Portaceli, la presó Model, el convent de Santa Clara, la presó provincial de Dones i el Monestir del Puig. Respecte a aquest últim, s'aporta una quantificació dels presoners i presoneres reclosos des de 1939 fins al 1948 amb la finalitat d'oferir unes xifres aproximades.

D'altra banda, la consulta d'arxius privats de les persones que visqueren la República, la Guerra Civil i la Postguerra, ha estat l'altra de les fonts primàries emprades, essencialment per a comparar i contrastar el que descrivien els arxius de l'administració. Són escrits populars i quotidians que els empresonats o exiliats dedicaven a les seues famílies, dietaris personals escrits *in illo tempore* durant la guerra o la postguerra o memòries autobiogràfiques redactades anys més tard.⁷⁰ Fan d'altaveu dels testimonis dels subalterns, essent una font alternativa a la documentació de les institucions, que cada cop resulta més d'interés pels historiadors perquè superen alguns condicionants de les fonts oficials, com la formulació de les preguntes. Així mateix, són relats directes, altament subjectius, com la resta de fonts, però que aporten les visions individuals que no són consultables en arxius oficials. En total, són més de trenta documents, guardats en

⁶⁹ La digitalització de la «Causa General» dels municipis es pot trobar a *Portal de Archivos Españoles* (PARES) [en línia] Recuperat de <https://pares.culturaydeporte.gob.es/inicio.html/>

⁷⁰ Per una recopilació d'obres i metodologies dels documents privats vegeu CASTILLO GÓMEZ, Antonio. et. al *Bibliografía sobre escrituras populares y cotidianas (siglos XIV-XXI)*, Seminario Interdisciplinar de Estudios sobre Cultura Escrita Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares, 2006.

la intimitat familiar més de huitanta anys ateses les dificultats per sortir a l'àmbit públic. Tal com assenyalava l'especialista Antonio Castillo,

*«si algo define, en términos generales, a este conjunto de prácticas de escritura es, sin duda, su condición de exiliadas, víctimas de una doble incompreensión: por un lado, la de sus autores y tenedores, que no siempre han sabido comprender su valor como testimonios del avatar escrito e histórico; y por otro, la de historiadores, lingüistas, paleógrafos, antropólogos y demás eruditos de la escritura, que solo muy recientemente han comenzado a rastrear sus pistas y escuchar sus voces».*⁷¹

La recerca envers els documents dels arxius privats ha anat en paral·lel a la recerca de fonts orals. L'escassetat de testimonis sobre les classes subalternes ha estat un obstacle fonamental per estudiar els comportaments i actituds d'aquest més enllà de les fonts oficials. Per tant, «fins i tot hui en dia la cultura de les classes subalternes és sobretot una cultura oral», afirmava Ginzburg.⁷² Però no es pot obviar que són eminentment subjectives i es mantenen lligades als records que han assistit d'una manera qualitativa i singular. Amb això, la memòria pot erosionar-se pel pas del temps o per la superposició d'altres experiències que la modifiquen. Així que no sempre es manté fixada. Tal com assenyalava Alessandro Portelli en «*Lo que hace diferente a la historia oral*»:

*«el único problema que plantean las fuentes orales es el de la verificación. Pero el elemento singular [...] es la subjetividad del hablante [...]. Las fuentes orales nos dicen no solo lo que hizo la gente sino lo que deseaba hacer, lo que creía estar haciendo y lo que ahora piensan que hicieron».*⁷³

Tot plegat, després d'una cerca amb deteniment, s'han realitzat quaranta-huit entrevistes a veïns i veïnes que van néixer entre 1920 i 1930. Aquesta és la darrera generació que preserva la memòria individual i col·lectiva⁷⁴ d'aquells

⁷¹ CASTILLO GÓMEZ, Antonio (coord.): *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, Trea, Gijón, 2002, p. 41.

⁷² GINZBURG, C.: *Op. cit.*, p. 9 i 10.

⁷³ PORTELLI, Alessandro: «Lo que hace diferente a la Historia Oral» en MOSS, W. (et. al.): *La Historia Oral*, Centro Editor de America Latina, Buenos Aires, 1991, p. 42.

⁷⁴ Els records poden organitzar-se o bé al voltant d'una persona física, que considera els esdeveniments des del seu punt de vista, o bé en el si d'una societat. Així, hi hauria «memòries individuals» i «memòries col·lectives». D'una banda, els records se situen en el marc de la seua personalitat, o de la seua vida personal, d'un individu; per un altre, en uns certs moments l'individu podria comportar-se simplement com a membre d'un grup social que contribueix a evocar i

esdeveniments, però també hi ha una sèrie de familiars dels represaliats de la postguerra o de les autoritats franquistes locals que atresoren records transmesos. És rellevant destacar que els testimonis contemporanis als fets relaten els esdeveniments fent ús de la «memòria», centrada en les experiències personals, la qual selecciona algunes coses de la memòria i oblida altres. Així doncs, la memòria és comunicable, compartible i perdurable, una forma de repetició i recreació del passat viscut per un individu. Algunes coses s'obliden, altres no s'obliden mai.⁷⁵ Però, ateses les dificultats biològiques i cognitives per trobar aquests perfils de testimonis, s'ha ampliat el ventall dels entrevistats a la «generació del després», que atresora el trauma familiar, col·lectiu i cultural de la generació i la gran relació amb les experiències que «recorden» a través dels relats que els hi van ser transmesos amb profunditat. És a dir, la «postmemòria», una modalitat de records que es basa en «l'alo-identificació» o «identificació amb», sempre contraposada al concent «d'autoidentificació». Ací es dona una identificació distanciada, on el subjecte no s'apropia de l'altre o l'interioritza, sinó que parteix del «jo» i de les seues pròpies normes per a alinear-se amb «l'altre» mitjançant un desplaçament. La memòria i la postmemòria no s'oposen ni obstrueixen, sinó que expliquen els diferents graus d'elaboració, assimilació i distanciació.⁷⁶ Al cap i a la fi, dels cinquanta-cinc testimonis orals recopilats en quaranta-huit entrevistes, trenta-sis tenien més de huitanta anys i dènou formarien part de la modalitat postmemorial.

Punt de partida: la (no) col·laboració de les bases franquistes en la repressió.

Enumerant autors i títols utilitzats com a marc teòric—i assumint les assegurades absències per l'ingent volum de les publicacions—, seguidament s'exposa una breu aproximació a l'estat de la qüestió sobre la República, la Guerra Civil i, especialment, de la Postguerra. I a tall de previndre les assegurades crítiques, es justifica l'elecció

conservar records impersonals, en la mesura que interessin al grup. Sovint les dues memòries s'interpel·len i retroalimenten l'una a l'altra. HALBWACHS, Maurice: *La memoria colectiva*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004, p. 83.

⁷⁵HIRSCH, Marianne: *La generación de la posmemoria. Escritura y cultura visual después del Holocausto*, Madrid, Carpe Noctem, 2015, p. 118.

⁷⁶ Ibídem, p. 122.

d'acord amb tres criteris: l'actualitat de les recerques, les possibilitats d'adequar-se a l'escala local i els debats historiogràfics recents.

Per començar, bona part de la historiografia actual accepta que la proclamació de la República fou la culminació de les inquietuds, diagnòstics i solucions d'una generació d'intel·lectuals provinents del segle XIX. També admeten que la direcció del règim estigué marcada per les reivindicacions del moviment obrer, però desmenteixen les interpretacions neoconservadores⁷⁷ que els responsabilitzen de la contesa bèl·lica.⁷⁸ Sobre l'ordre públic, González Calleja incideix en el pes de la normativa d'excepció, la creixent militarització de les forces de seguretat i l'estat latent de sedició del segon bienni, posant el focus en els conservadors com a instigadors de la tensió.⁷⁹ Més endavant, Cobo i De Paula han abordat l'impacte de la crisi econòmica dels anys trenta i la problemàtica agrària, fent recerca sobre cinc municipis de Granada. Aquests investigadors argumentaren la necessitat de les reformes per la greu situació social, però foren crítics amb la posició partidista dels ajuntaments per a resoldre els conflictes en favor dels jornaleros.⁸⁰ Per una defensa dels republicans més acèrrima, Sergio Riesgo i Ricardo Robledo reivindiquen la rellevància les lleis del Ministeri de Treball, destacant la voluntat dels ajuntaments progressistes per redistribuir la riquesa.⁸¹ I, a escala valenciana, hi tenim «Història de la Segona República al País Valencià» (2022), amb aportacions recents sobre les

⁷⁷ Sobres les interpretacions que acusen als governs progressistes vegeu MOA, Pio: *El derrumbe de la Segunda República. Historia de un proceso trágico*, Encuentro, Madrid, 2013; ÁLVAREZ, Manuel i DEL REY, Fernando: *El laberinto republicano. La democracia española y sus enemigos (1931-1936)*, RBA, Barcelona, 2012 o DEL REY, Fernando: *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República española*, Tecnos, Madrid, 2011.

⁷⁸ Una síntesi d'aquesta visió en GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo; COBO ROMERO, Francisco; MARTÍNEZ RUS, Ana i SÁNCHEZ PÉREZ, Francisco: *La Segunda República española*, Pasado y presente, Barcelona, 2015.

⁷⁹ Vegeu GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *Cifras cruentas. Las víctimas mortales de la violencia sociopolítica en la Segunda República española (1931- 1936)*, Comares, Granada, 2015.

⁸⁰ COBO, F. & DE PAULA, F.: *La República en los pueblos. Conflicto, radicalización y exclusion en la vida política local durante la Segunda República española (1931-1936)*. Editorial Comares, Granada, 2021. En aquesta línia, però amb una major defensa de les interaccions entre el govern i les mobilitzacions vegeu ESPINOSA, Francisco: *La primavera del Frente Popular*, Crítica, Barcelona, 2007.

⁸¹ RIESGO ROCHE, Sergio: «La intensificación de cultivos en la Segunda República: ¿Alternativa o completeto?» en ROBLEDO, Ricardo i LÓPEZ, Santiago eds.: *¿Interés particular o bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Prensa Universitaria de Zaragoza, Saragossa, 2007, pp. 363-387 i ROBLEDO, Ricardo Robledo, «El fin de la cuestión agraria en España (1931-1939) en GARRABOU, Ramón: *Sombras del progreso. Las huellas de la Historia agraria*, Barcelona, Crítica, 2010, pp. 117-150.

formacions polítiques, l'economia, el sindicalisme socialista i anarquista, el paper sociopolític de les dones o l'evolució de la guerra des d'una perspectiva política.⁸²

Pel que fa als debats i les polèmiques, des dels inicis del nou mil·lenni, Manuel Álvarez Tardío, Fernando Del Rey Reguillo o Roberto Villa García han aportat nous plantejaments crítics amb els governs progressistes, als qui acusen d'excloents i poc compatibles amb la democràcia. Tot i el perill anacrònic de comparar la democràcia de 1931 amb la de 1978⁸³, en «1936: Fraude y violencia en las elecciones del Frente Popular» (2017), Álvarez i Villa dibuixen una conjuntura marcada per la fractura social i per un clima de violència insostenible. Així mateix, atribueixen la victòria dels frontpopulistes en febrer de 1936 a la mobilització hostil de les masses invocades pels partits d'esquerrers i pels fraus electorals parcials en unes poques circumscripcions.⁸⁴ D'altra banda, tampoc ha estat exempta de polèmica la qüestió religiosa, un dels temes que més atenció ha merescut. Alguns dels historiadors esmentats consideren la conflictivitat religiosa com a part de la cultura política republicana i d'unes tradicions arrelades a l'esquerra obrera. D'altres, com Juan de la Cierva, Feliciano Montero i Alfonso Botti⁸⁵ han posat el focus en el profund conflicte entre laïcisme i catolicisme i defensen l'existència d'una pluralitat d'anticlericalismes, alguns violents, d'altres no.

En relació a la Guerra Civil, les investigacions acadèmiques que assenyalen als militars conservadors i les forces reaccionàries com a responsables de la conspiració i sublevació armada del 18 de juliol són abundants.⁸⁶ Ángel Viñas, en *¿Quién quiso la*

⁸² L'obra col·lectiva en MARTÍ, Aurelio (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 2022. Prèviament, Alfons Cucó, Ernest Lluch o Pérez Casado, entre altres, publicaren un dels primers estudis sobre l'etapa republicana al País Valencià en VVAA: *El País Valencia. 1931-1939*, L'estel, València, 1974.

⁸³ Per un tractament en perspectiva comparada vegeu FORCADELL, Carlos; PEIRÓ, Ignacio i YUSTA, Mercedes: *Un pasado en construcción. Revisionismos históricos en la historiografía contemporánea*, Institución Fernando el Católico/Diputación de Zaragoza, Saragossa, 2015.

⁸⁴ ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i VILLA GARCÍA, Roberto: *1936. Fraude y violencia en las elecciones del Frente Popular*, Barcelona, Espasa, 2017. La producció neoconservadora sobre la República durant el segle XXI ha generat altres publicacions com ÁLVAREZ, Manuel i VILLA, Roberto: *El precio de la exclusión. La política durante la Segunda Republica*, Encuentro, Madrid, 2010 o DEL REY, Fernando: *Paisanos en lucha. Exclusión política y violencia en la Segunda República española*. Biblioteca Nueva, Madrid 2008.

⁸⁵ Sobre la pluralitat d'anticlericals, vegeu DE LA CIERVA, Julio i Moreno, Feliciano (eds.): *Izquierda obrera y religión en España (1900-1939)*, Universitat Alcalá de Henares, Madrid, 2012 i BOTTI, Alfonso: *Clero e guerre spagnole in età contemporanea (1808-1939)*, Soviera Manelli, Rubettino editore, 2011.

⁸⁶ Citant les monografies recents, de Paul Preston *La Guerra Civil española*, Debolsillo, Barcelona, 2017; *L'Holocaust espanyol: odi i extermini durant la Guerra Civil i després*. Editorial Base. Barcelona,

Guerra Civil? (2019), considera que el *casus belli* de les hostilitats fou la intolerància dels reaccionaris, que no acceptaren la victòria electoral del Front Popular. Per posar una mostra, recupera la instrucció d'Emilio Mola de l'1 de juliol: «*Aún hay insensatos que creen que es posible la convivencia con los representantes de las masas que mediatiza el Frente Popular*».⁸⁷

De la guerra coneixem amb força precisió les etapes, les batalles, la participació estrangera o les institucions i les violències en les dues rereguardes. Preston, Casanova, Ledesma i Viñas han aportat una visió panoràmica, amb una inevitable comparació dels dos bàndols que permet aprofundir en les causes i conseqüències. Els seus resultats serveixen de fonament teòric i de referència per a la historiografia actual. Tanmateix, resulta rellevant perquè aquests començaren a abordar sense complexos una de les temàtiques menys treballades: la repressió en la rereguarda republicana. Entre les discussions, alguns han estat crítics envers la validació de l'aparició d'un buit de poder i el descontrol en l'ordre públic durant els primers mesos de la guerra com a factor elemental de la violència. Perquè, malgrat acceptar el col·lapse de la seguretat de 1936, qüestionen que fos una violència completament espontània, fruit d'una revolució social.⁸⁸ Aquest fet encara és motiu de controvèrsia, i servirà per a comparar-ho amb l'Horta Nord.

Però, sens dubte, qui més ha revifat el debat sobre la violència republicana és Fernando Del Rey i el seu estudi sobre la província de Ciudad Real «*Retaguardia roja*» (2019). Ací es descriu la repressió de la zona republicana com una «violència revolucionària», deixant una porta oberta a legitimació de la sublevació militar. Així doncs, afirma que les arrels de violència rau en les lluites socials precedents, i que

2011 o *El final de la guerra. La última puñalada a la República*, Debate, Barcelona, 2014. De Julián Casanova *De la calle al frente*, Crítica, Barcelona, 2010 o *España partida en dos. Breve historia de la guerra civil española*, Barcelona, Crítica, 2013. De Francisco Espinosa *Violencia roja y azul. Op. cit.; Por la sagrada causa nacional. Historias de un tiempo oscuro. Badajoz 1936-1939*, Crítica, Barcelona 2021 o *La columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz*, Crítica, Barcelona, 2003. O d'Ángel Viñas en *La conspiración del general Franco: y otras revelaciones acerca de una Guerra Civil desfigurada*, Crítica, Barcelona, 2012; *Luces sobre un pasado deformado. La Guerra Civil ochenta años después*, Marcial Pons, Madrid, 2020 o *El gran error de la República. Entre el ruido de sables y la ineficacia del Gobierno*, Crítica, Barcelona, 2021.

⁸⁷ Vegeu VIÑAS, Ángel: *¿Quién quiso la guerra civil? Historia de una conspiración*, Crítica, Barcelona, 2019.

⁸⁸ LEDESMA VERA, José Luis: «Una retaguardia al rojo. Las violencia en la zona republicana» en ESPINOSA, F. (ed.): *Violencia roja y azul. Op. cit.* pp. 187-188.

estan intrínsecament lligades a l'espiral revolucionària anarquista.⁸⁹ És a dir, dona per descomptat el procés revolucionari i el vincula a la violència; uns plantejaments que pretenen ser comparats amb el que va esdevenir a l'Horta Nord, a tall de demostrar que la violència rural de l'interior de l'Estat espanyol no pot servir per a analitzar la de les grans ciutats i les seues àrees perifèriques, on es considera que l'aparició de la violència descontrolada es deu a la debilitat de les organitzacions d'esquerres.

En relació amb la naturalesa i la configuració de la dictadura, Ismael Saz ofereix una aproximació sobre el pes del feixisme i la seua relació amb altres grups de poder franquistes —militars, església, empresaris, elits tradicionals...—. ⁹⁰ També comptem amb estudis sobre dirigents del règim, sobre el personal polític de les institucions, sobre el partit únic i les organitzacions de masses o sobre l'Església i l'associacionisme catòlic. En canvi, com ja s'ha dit, manquen recerques des de baix. Sánchez Recio o Rodríguez Barreira han estat pioners a centrar el focus en els poders locals i han discutit sobre el grau de restauració o renovació del poder. ⁹¹ El pes dels cacics i altres elits tradicionals són una mostra de la recomposició dels vells entramats i la tornada al poder de les oligarquies, que ha portat a parlar de les arrels liberal-restauracionistes del franquisme. En canvi, altres historiadors, com Julián Sanz, destaquen l'aparició d'una multitud d'homes nous, majoritàriament excombatents falangistes sense antecedents significants abans de la guerra, que van substituir als vells notables —o van compartir el poder amb ells—, fet que porta a parlar de renovació. Per tant, vincula la importància creixent de *FET y de las JONS* en el control dels poders locals i en la provisió de nous quadres que els gestionaven, amb la configuració d'un nou model d'Estat que imposava un estret control de les institucions locals des de dalt. ⁹²

⁸⁹ Per aprofundir en l'exposat vegeu el capítol 6 de DEL REY REGUILLO, Fernando: *Retaguardia Roja. Violencia y revolución en la guerra civil española*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2019, pp. 145-179.

⁹⁰ Una actualització de la configuració del règim franquista en SAZ CAMPOS, Ismael: *Las caras del franquismo*, Comares, Granada, 2013.

⁹¹ SÁNCHEZ RECIO, Glicerio: *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959* Diversidades de orígenes e identidades, Instituto Juan Gil-Albert, Alacant, 1996 i RODRÍGUEZ BARREIRA, Óscar: *Miserias del poder. Los poderes locales y el nuevo Estado franquista 1936-1951*, València, PUV, 2013.

⁹² Per una síntesi de les idees vegeu SANZ HOYA, Julian: «Los hombres de Franco: Sobre els cuadros de la dictadura» en VVAA: *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*, Comares, Granada, 2013, pp. 83-97. I per un desenvolupament recent SANZ

A més del perfil dels primers franquistes, interessa la repressió. La violència física continua gaudint d'un paper preponderant, però, abans d'abordar-la, és rellevant fer referència a l'aparició de noves línies que miren altres elements repressius. Per exemple, Conxita Mir i Chaves Palacios han examinat els efectes no comptables de la repressió. Són òptiques centrades en les violències simbòliques derivades de l'impacte de la por, del control social i de l'amenaça constant sentida pels «vençuts». Descriuen com actuen els mecanismes repressius més enllà dels tribunals militars, assenyalant com la justícia ordinària o la marginació socioeconòmica, sumades a les depuracions de professionals i la confiscació de béns, o el desigual repartiment de les cartilles de racionament, són una prova del caràcter quotidià que va adquirir la repressió en els municipis.⁹³ En el cas de la fam, Miguel Ángel del Arco contextualitza l'impacte sobre la societat espanyola en comparació amb altres fams com l'*Holodomor* a Ucraïna, l'*Hongerwinter* holandès o la Gran Fam grega. I és que, fins i tot en la privació material més extrema, els factors culturals i polítics van ser importants. Les autoritats franquistes presentaren la fam com la necessària cadena de sacrificis i privacions que Espanya havia d'experimentar per a la seua regeneració nacional.⁹⁴

També s'ha observat un creixement quantitatiu i qualitatiu de les publicacions relacionades amb la repressió cap a les dones. A mode transversal, pels diferents casos que hem localitzat s'ha fet servir «*Mujeres, género y violencia en la guerra civil y la dictadura de Franco*» (2021), també de Mir, o «*Represión, resistencias, memoria las mujeres bajo la dictadura franquista*» (2013), de Mary Nash.⁹⁵ Útils, paral·lelament a les obres quantitatives de Ricard Camil Torres,⁹⁶ perquè aporten

HOYA, Julián: *España en camisa azul. Falange, cultura política y poderes locales*, Comares, Granada, 2022.

⁹³ MIR, C.: *Repressió econòmica i franquisme. Op. cit.* i *Vivir es sobrevivir: justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*, Milenio, Lleida, 2000. I una actualització en CHAVES PALACIOS, Julián (coord.): *Mecanismos de control social y político en el primer franquismo*, Editorial Anthropos, Barcelona, 2019.

⁹⁴ DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel: *Los "años del hambre". Historia y memoria de la posguerra franquista*, Marcial Pons, Madrid, p. 157 i VIÑAS, Ángel: «*Hambre, corrupción y sobornos en el primer franquismo (1939-1959)*» en DE RIQUER, Borja: *La corrupción política en la España contemporánea: Un Enfoque Interdisciplinar*, Marcial Pons, Madrid, 2018.

⁹⁵ Vegeu MIR CURCÓ, Conxita: *Mujeres, género y violencia en la guerra civil y la dictadura de Franco*, Tirant, València, 2021 i NASH, Mary: *Represión, resistencias, memoria las mujeres bajo la dictadura franquista*, Comares, Granada, 2013.

⁹⁶ Per una quantificació de les reclusions de dones vegeu TORRES FABRA, Ricard C., SIMÓ ROSALENY, Antoni: *La violència política contra les dones (1936-1953): El cas de la privació de llibertat en la província de València*. Institució Alfons el Magnànim, València, 2016.

una avançada interpretació sobre els coneixements dels mecanismes i les pràctiques de violència contra les dones durant la Guerra Civil i la primera etapa franquista. Especialment, n'és rellevant el tractament de la repressió sexual, pels casos d'afaitaments de cabells a les dones de la comarca i altres violències simbòliques vinculades amb el gènere, o per l'impacte violència institucional i el diferent tracte davant la llei en relació amb els homes.

Per concloure, no es pot valorar l'estat de la qüestió dels primers anys de la dictadura franquista sense analitzar, ara sí, com es va exercir la violència física i els graus de responsabilitat en la seua aplicació. A hores d'ara s'ha pogut calibrar amb bastanta precisió la intensitat de la violència rebel i recuperar les històries de les seues víctimes, però a costa de perdre de vista la manera en què es va exercir la repressió i qui van ser els responsables d'aquesta. Paul Preston ha demostrat com un ampli grup de dretans d'abans de la Guerra Civil ja havia desenvolupat un conjunt d'idees que «demanaven en urgència l'extermini de l'esquerra com a deure patriòtic».⁹⁷ Tanmateix, la utilització de conceptes com Holocaust o extermini ha generat polèmica. Unes posicions matisades per Julio Aróstegui, «*Franco: La represión como sistema*» (2012), que tracta d'allunyar-se dels conceptes per exposar la idea d'una repressió com a sistema, on la ideologia i la doctrina configuraren els elements estructurals dels pseudojudicis franquistes. Per això, remarca el pes dels instruments legals i jurisdiccionals de la repressió, els Consells de Guerra, els camps de concentració o els camps de treball forçat.⁹⁸ Continuant amb una mirada «des de dalt», Francisco Portilla, Ángel Viñas i Francisco Espinosa han aprofundit en l'anàlisi de l'arquitectura jurídica i els mecanismes de la repressió basant-se les memòries del tinent coronel Acedo Colunga, que va deixar negre sobre blanc els detalls del pla repressiu.⁹⁹

L'aplicació del càstig contra els opositors polítics va necessitar instruments jurídics i legals dissenyats de «des de dalt», sens dubte; però també va estar lligada a la

⁹⁷ Sobre l'auge del discurs bel·licista en la dreta vegeu «La ofensiva de la derecha: 1933-1934» en PRESTON, Paul: *L'Holocaust espanyol. Op. Cit.*, pp. 93-139. Ací es desenvolupa creixement del feixisme en l'Estat espanyol mitjançant el nucli de les JONS i l'anàlisi dels discursos polítics de personatges com Ramiro Pérez Ledesma, Onésimo Redondo o Ramon Serrano Suñer.

⁹⁸ Vegeu ARÓSTEGUI SÁNCHEZ, Julio (coord): *Franco, la represión como sistema*, Flor del viento, Barcelona, 2012.

⁹⁹ Vegeu ESPINOSA, F.; PORTILLA, G.; VIÑAS, Á.: *Castigar a los rojos. Op. cit.*

col·laboració de bases socials, sense les quals no s'obtenia informació dels perseguits. Així mateix, en l'execució de la violència de postguerra, l'Estat i la societat no van ser universos separats, sinó que interactuaren i dialogaren permanentment. Construïda «des de dalt» i aplicada «des de baix», es tracta d'una repressió estructural. D'una banda, la maquinària legal de la dictadura va institucionalitzar la violència contra els opositors i, de l'altra, una part de la societat, marcada pels odís i les ganes de revenja sobre el passat, va col·laborar en la seua aplicació. Aquestes idees es troben sintetitzades en «*40 años con Franco*» (2015), coordinat per Casanova, qui definia a «*la dictadura que salió de la guerra*» la continuació de la violència de la contesa bèl·lica, arguint que en 1939 les detencions i afusellaments continuaven produint-se amb la complicitat d'una part de la societat i sota el paraigua de l'arquitectura de la repressió legal.¹⁰⁰

Entre els estudis especialitzats sobre la col·laboració social amb la repressió, és interessant «*The Francoist Military Trials*» (2010), de Peter Anderson. L'historiador britànic proposa un marc teòric i metodològic, on s'emmiralla la present investigació,¹⁰¹ basat en l'anàlisi de la cooperació entre els membres claus de l'Estat i la societat. Centrant la mirada en l'àmbit local, presenta uns resultats qualitatius que enriqueixen el panorama que es coneix de la repressió i l'ompli de matisos territorials i d'explicacions complexes i multicausals. Ho fa amb una visió que posa la lupa «des de baix» en el dia a dia dels municipis, i en com i en quina mesura el franquisme va penetrar en la societat espanyola. És precisament ací on la història local pot contribuir a explicar el paper d'un dels actors de la repressió; una tasca per a la qual és necessari posar la mirada sobre els «homes del poble», sobre ciutadans corrents que, inspirats per variades motivacions, van detectar, van detenir, van delatar i van contribuir a eixamplar els perfils de la repressió des de l'esfera local. No es tracta de negar la capacitat repressiva de l'Estat franquista, sinó més aviat explicitar que la repressió va variar en relació amb les dinàmiques locals i va dependre de les frenades i impulsos promoguts des de baix.

La proposta d'Anderson no és cap anomalia dins de la historiografia europea dels règims totalitaris del segle XX. Des dels anys seixanta del segle passat, va començar

¹⁰⁰ Vegeu CASANOVA RUIZ, Julián: *40 años con Franco*, Crítica, Barcelona, 2015.

¹⁰¹ Vegeu ANDERSON, P: *The Francoist Military Trials*. Op. cit.

a observar-se l'interés per l'estudi de la interacció de l'Estat i la societat en la construcció de les dictadures. Per exemple, l'*Alltagsgeschichte* ha destacat que la població es debatia entre el consens actiu, l'adequació i el dissens; i que el sistema de poder nazi era una barreja complexa de procediments coercitius que necessitaven la participació social.¹⁰² I, d'una manera similar, investigadors de la historiografia del feixisme italià, com Renzo De Felice o Patrizia Dogliani, també distingien els comportaments socials entre un consens actiu i un altre de passiu: amb tota una sèrie d'actituds escalonades que anaven en el primer des de la resignació al suport o l'adhesió, i en el segon des de la desviació i la dissidència a l'oposició.¹⁰³ A més a més, altres investigadors europeus han qüestionat la capacitat repressiva de les forces policials, que sovint no tenia efectius suficients per a fer-se'n càrrec. Robert Gellately considera que la Gestapo no tenia la capacitat de desenvolupar la repressió sense el suport actiu de la població i posa com a mostra la ciutat de Düsseldorf, on només hi havia 126 oficials de la Gestapo per vigilar mig milió d'habitants, fent impossible que s'investigara tota la població, o la de Würzburg, on les denúncies dels simpatitzants del nazisme van iniciar el 57 % dels processos judicials per la raça.¹⁰⁴

Comptat i debatut, la voluntat és aprofundir en les actituds dels franquistes de base en la postguerra, a tall d'esbrinar els factors que expliquen les diferències i els matisos entre els municipis, però també els nexes i els elements en comú. De manera que permeten catalogar el suport social a la violència política en relació amb les tres formes de col·laboració exposades: d'alta intensitat, amb abundants denúncies i afusellaments; selectiva, dirigida exclusivament contra els polítics republicans més destacats; o de baixa intensitat, amb un nombre reduït d'afusellats i empresonats.

¹⁰² Vegeu PEUKERT, Detlev: *Volkgenossen und Gemeinschaftsfremde: Anpassung, Ausmerze un Aufhegehren unter dem Nationalsozialismus*, Colonia, Bund-Verlag, 1982.

¹⁰³ DE FELICE, Renzo: «II regime fascista italiano», en la veu «Fascismo» de l'Enciclopedia del Novecento, Roma, Institut d'Enciclopedia Italiana, 1977, pp. 914-917. Sobre el cas italià, recentment han aparegut noves publicacions com *El fascismo de los italianos. Una historia social*, PUV, València, 2017, de Patrizia Dogliani.

¹⁰⁴ GELLATELY, Robert: «The Gestapo and German Society: Political Denunciation in the Gestapo Case Files», *The Journal of Modern History*, N° 60 (4), 1998, pp. 161 i 665. Gellately ha revisat i renovat les seues interpretacions en *Hitler's True Believers. How Ordinary People Became Nazis*, OUP, 2022.

Capítol 2. De la crisi de la Restauració borbònica a la fi de la Guerra Civil (1898-1939)

2.1.-Republicanisme, moviment obrer i repressió

L'Horta Nord. Geografia, economia i política als inicis del segle XX

Ubicada geogràficament al cor del País Valencià, l'Horta Nord limita al sud amb la ciutat de València, a l'est amb el mar Mediterrani, a l'oest amb la comarca del Camp de Túria i al nord amb la del Camp de Morvedre. Un conglomerat de vint-i-dues localitats, amb una superfície total de 140,27 km² repartida de manera molt desigual. Destaquen el Puig de Santa Maria (26,8 km²), Puçol (18,06 km²), Montcada (15,6 km²) i Museros (12,4 km²) per la gran extensió del seu territori en comparació amb altres termes municipals relativament homogenis com Godella (8,3 km²), Alboraià (8,3 km²), Foios (6,5 km²), Massamagrell (6,2 km²), Meliana (4,7 km²), Albalat dels Sorells (4,62 km²), Albuixec (4,4 km²), Rafelbunyol (4,2 km²) i La Pobla de Farnals (4 km²); i, més encara, si es comparen amb Burjassot (3,4 km²), Almàssera (2,7 km²), Massalfassar (2,5 km²), Rocafort (2,3 km²), Alfara del Patriarca (1,98 km²), Vinalesa (1,53 km²), Bonrepòs i Mirambell (1,05 km²), Tavernes Blanques (0,7 km²) i Emperador (0,03 km²), que són els pobles més xicotets (vegeu annex 1).

En 1900, l'esperança de vida a l'Estat espanyol no arribava als trenta-cinc anys, una xifra que assenyala les difícils condicions de vida que havia de suportar la majoria dels 18,6 milions d'habitants. L'elevada taxa de mortalitat (29 ‰) estava relacionada amb la falta de mesures higièniques i sanitàries, amb una alimentació deficient, amb la ignorància vers les malalties endèmiques o el desinterés de l'Administració pels estrats socials més baixos. Amb tot, a principis del segle XX va començar un procés de transició demogràfica gràcies a la implementació dels avanços científics i tecnològics.¹⁰⁵ En xifres, al conjunt dels municipis nord-hortolans la població total oscil·lava al voltant dels 38.600 habitants, però en els anys trenta la població augmentà més d'un 60 %, arribant als 62.400 veïns el 1930.

¹⁰⁵ CASANOVA, Julián i GIL, Carlos: *Breve historia de España en el siglo XX*, Ariel, Barcelona, 2012, pp. 28-29.

Hi havia pobles amb un elevat nombre d'habitants, com Burjassot (8.538) o Alboraia (6.124), que contrastaven amb altres amb menys residents, com Rocafort (969) i Emperador (175) (vegeu annex 2).

Observant les dades demogràfiques es podria refutar el fals axioma que identifica les localitats amb major demarcació com les més habitades, postulat amb la pretesa voluntat de defensar que l'agricultura n'era el sector de producció econòmica predominant i que, aleshores, hi hauria més terres i possibilitats per a treballar i viure. Si bé és cert que les exportacions dels cultius valencians eren força rendibles i que els minifundis constituïen l'essència de la divisió i explotació dels terrenys, també ho és que pocs treballadors del camp valencià eren propietaris a principis del segle XX. I malgrat la proliferació de xicotets arrendadors i alguns propietaris, aquests recorrien sovint a la col·laboració veïnal o a l'intercanvi de prestacions entre famílies camperoles per a fer front a les seues estacionals i periòdiques necessitats de mà d'obra, evitant contractar treballadors externs.

Per tant, els municipis amb major terme de terreny agrícola no foren els que més augmentaren la població, sinó que foren les localitats més properes a la capital, on l'aparició de les fàbriques industrials va atreure les masses proletàries i es va donar un creixement demogràfic més acusat a causa de l'elevada demanda de mà d'obra. Pobles com Burjassot, Alfara del Patriarca, Almàssera, Foios, Meliana o Vinalesa presentaven un creixement real de la població elevat gràcies a la bona ubicació geogràfica i el revifament industrial de principis del segle XX. En canvi, a les localitats del nord, com Puçol i el Puig, amb una destacada extensió de terreny agrícola, però amb poca indústria i allunyades de València, s'hi donà un creixement menor, precisament perquè la seua economia depenia quasi en exclusivitat de l'agricultura. Així doncs, els dos factors cabdals per entendre la dinàmica dels moviments demogràfics de la comarca són, per una part, l'augment de les ofertes de treball a conseqüència de l'auge industrial i, per l'altra, la proximitat a València, de manera que als municipis del sud de la comarca es creaven unes condicions òptimes per a invertir i instal·lar-se.

Ara bé, tot això no ha de confondre, perquè en el conjunt de l'Horta Nord l'opció agrícola estava ben consolidada com a principal motor econòmic, molt per davant del sector industrial. Gairebé tres quartes parts de la població es dedicaven a

l'agricultura. Destacaven els cultius d'arròs, blat, oliveres, vinyes, cebes o creïlles, perquè tenien una rendibilitat a curt termini i no requerien grans inversions econòmiques. Açò es pot explicar tenint present el model de propietat i treball de camp valencià, caracteritzat per minifundis gestionats per llogaters o xicotets propietaris que necessitaven beneficis ràpids per poder subsistir.

En el cas de l'arròs, la marjal començava entre Massalfassar i Albuixec i constituïa una part gens negligible de les economies municipals. La propietat i l'explotació de les terres estava en mans d'unes poques famílies locals —*Curro, Sardina, Beso, Gori...*— que vivien en grans alqueries i contractaven jornalers a canvi d'un salari mínim i llargues jornades laborals, quan la temporalitat del treball ho requeria. La marjal continuava cap al nord, passant per Rafalell, Massalfassar, la Pobla de Farnals, el Puig i arribava fins a la marjal del Moro de Puçol; i la seua producció es destinava tant a l'exportació com al consum intern, ja que al mercat de València hi havia una gran demanda d'arròs pel volum demogràfic de la capital.

No obstant, la majoria dels municipis es van dedicar al cultiu de la taronja, que va conèixer un *boom* econòmic exportador durant les primeres dècades del segle XX, gràcies a una demanda exògena a l'evolució del capitalisme espanyol. L'augment dels horts de tarongers, menys coneguts en la seua etapa inicial, va tindre una tendència expansiva al País Valencià que anava de les 4.850 ha l'any 1878 a 24.834 ha en 1904, evolucionant en paral·lel a la demanda europea. El seu augment continuat va estimular l'extensió del sector comercial de l'agricultura, en detriment de la producció per l'autoconsum, i fomentà la innovació en els mètodes de cultiu. Un exemple concret el trobem al «Mas de Mauro», una propietat agrícola de Godella, que el comercial català José Jaumandreu va adquirir a Pedro Vilarroya en 1876. Fins llavors, allà s'hi havien conreat vinyes, però amb les restriccions a les importacions del mercat francès arran de la fi del tractat comercial entre ambdós Estats, va veure's obligat a virar la seua producció. Així mateix, si quan el comerciant català va comprar les terres hi havia solament 2 ha dedicades als cítrics, en 1898 ja hi havia

23 ha amb una producció de 255.600 kg gràcies a la transformació de l'explotació de Jaumandreu.¹⁰⁶

Però no fou fins després de la Primera Guerra Mundial que la taronja va passar a ocupar una situació de supremacia en el procés de transformació del paisatge agrari valencià. Començaren a invertir en els tarongers els terratinents autòctons més benestants, com la família Moroder de Montcada, que podien permetre's esperar el temps necessari per a començar a rebre beneficis.¹⁰⁷ En tot cas, a raó de la demanda generalitzada europea després de la Gran Guerra, el creixement dels cultius de tarongers va anar lligat al ritme de creixement anual de les exportacions, que era més del doble de la nova superfície conreable al País Valencià.¹⁰⁸ Tota la comarca va viure d'un període d'espectaculars vendes a l'estranger; repartint-se els beneficis entre una burgesia comercial que exportava els productes i els minifundistes i arrendataris locals.

El model de producció es basava en una «economia colonial d'exportació», que depenia en gran manera dels compradors dels països de l'Europa occidental. S'assemblava a l'economia de la Cuba precastrista o al Raj britànic de l'Hindustan, atés que, si bé és cert que en les economies colonials esmentades la major part de la terra està concentrada en mans grans terratinents i, per contra, en el cas valencià la terra està molt fragmentada en minifundis i repartida entre la població autòctona, ambdues tenen una cosa en comú: les produccions es venien als països desenvolupats. La dependència econòmica del comerç exterior era un tret característic del país, que el diferenciava de la resta de l'Estat espanyol, ja que més del 50 % de l'economia valenciana depenia dels preus dels productes d'exportació agrària.¹⁰⁹

D'altra banda, en la transició del segle XIX al XX és també quan començà a desplegar-se un incipient i tímid procés d'industrialització a l'Horta Nord que, tot i no ser

¹⁰⁶ PONS i PONS, ANACLET: «Un huerto rodeado de secano. Informe sobre el cultivo del naranjo en el País Valenciano a fines del siglo XIX», *Estudios. Noticiario de historia agraria*, 6 (1993), pp. 41-42 i 44.

¹⁰⁷ Entrevista a Jose Juan Eres Falcó, 14 de juliol de 2017 (Massamagrell).

¹⁰⁸ PALAFOIX GAMIR, Jorge: «La economía valenciana en los siglos XIX y XX», *Papeles de economía española*, 20, (1984), pp. 320-321.

¹⁰⁹ PÉREZ CASADO, R.: «La crisi dels anys trenta al País Valencià» dins et al. *El País Valencià. 1931-1939*, L'estel, València, 1974, pp. 9-10.

comparable amb el pes econòmic de sector agrícola, va consolidar-se a la comarca per l'esmentada proximitat a la ciutat de València i les bones condicions per a les inversions industrials d'experiències prèvies. Es podria ubicar un punt de partida ben llunyà en el segle XVIII, en 1745, quan el francès Jacques Vaucanson va inventar el primer torn totalment automatitzat per a filar seda: el mecanisme més modern que apareixia en el mercat per a fer filatures. França volia superar les indústries angleses i escoceses, que eren les que els havien passat sempre pel davant gràcies a la importació de matèria primera barata provinent de les colònies de l'imperi. Vaucanson tingué com a deixebles en la fabricació i millora d'aquests torns altres dos francesos: Borcelet i, més tard, Francesc Toullot, dos col·laboradors que hagueren d'aplicar el doble torn de filar en la fàbrica que havien fundat Josep Lapayesse i l'enginyer Guillaume Reboull a la localitat valenciana de Vinalesa, atés que Reboull havia rebut del rei un privilegi el 12 de febrer de 1769 per a establir una fàbrica de filatures de seda en Vinalesa: la Reial Fàbrica de Seda.¹¹⁰

A Vinalesa, en arribar les noves màquines, començà la Revolució Industrial, primer amb la tecnologia hidràulica, després amb l'arribada de les calderes de vapor i, més tard, amb la irrupció de l'electricitat. En la Real Fàbrica treballaven cinc-centes dones que utilitzaven vint-i-dues màquines per a tòrcer, altres vint-i-dos per a debanar i doblegar i seixanta en torns dobles. En total, en aquesta localitat hi havia aproximadament 1.796 artesans especialitzats en màquines de filar. La posada en marxa de les màquines de vapor va suposar una millora que optimitzava la producció: el calderó i la xemeneia central formaven part d'un entramat industrial en el qual el gran motor estava integrat per una caldera d'aigua calenta i vapor que comunicava, enmig del filador, a uns altres vuitanta calders menors que contenien el calòric necessari i suficient per a calfar l'aigua, matar els cucs i traure el fil de la seda per confeccionar el teixit.¹¹¹ El 1839 la fàbrica va ser venuda a la família Trenor, concretament a Thomas Trenor Keating, un irlandès provinent de Dublín, que conservaria la fàbrica durant tot el segle XIX, tot i que deixaren de treballar amb la seda i passaren al jute, i, posteriorment, la vendrien ben entrat el segle XX.¹¹²

¹¹⁰ FRECHINA i ANDREU, Josep Vicent (coord.): *Vinalesa. Geografia, Història i Patrimoni d'un poble de l'Horta*, Ajuntament de Vinalesa, València, 2017, p. 151.

¹¹¹ *Ibídem*, p. 152.

¹¹² *Ibídem*, pp. 157-158. Per un desenvolupament en profunditat sobre els afers econòmics dels Trenor, i SERNA, Justo i PONS, Anacleto: *Trenor. La exposición de una gran familia burguesa*, PUV,

No seria just parlar de l'arribada d'aventurers a la comarca en cerca de fortuna en els negocis sense parlar de l'empresari català Miquel Nolla, que s'instal·là a Meliana en uns anys de transició entre el món antic i la Revolució Industrial. Nolla era un jove de Reus que s'havia establert a València i que començava a ser algú en el món burgès dels negocis de la indústria sedera valenciana.¹¹³ De Reus i amic personal del general Juan Prim, Nolla va aprofitar per a instal·lar-se i alçar la fàbrica en uns terrenys de la família de la seua esposa, Joana Sagrera i Guix. En 1839 va muntar la companyia *Sagrera y Nolla* amb el seu cunyat Francisco Sagrera i Guix, oficialment «*La Industrial Valenciana*». En Miquel s'emmirallava en la indústria anglesa, sobretot de l'empresa *Minton & Co*, i, aleshores, muntà un conglomerat industrial d'estètica britànica amb grans murades i altes torres gràcies a aquest matrimoni que li havia aportat un gran patrimoni i molt bones rendes.¹¹⁴ Des del primer moment, la fàbrica de Nolla combinava la indústria tèxtil del llenç amb la ceràmica, posteriorment, abandonaria el tèxtil i seria l'importador de les tècniques angleses de ceràmica fabricada en forns d'alta cocció, taulells policromats i, més endavant, atovons de material refractari. El 25 d'abril del 1879 Miquel Nolla, envoltat pels fills, moria a Meliana. Llavors, els fills van encarregar-se de la fàbrica, però atesa la seua mala gestió, van haver de vendre-la a la companyia belgo-suïssa *Gardy* el 1920.

Més enllà de Meliana, altres empreses industrials començaven a instal·lar-se a l'Horta Nord amb el canvi de segle. Propietat de la burgesia local, aquestes solien estar caracteritzades pel suport d'un caciquisme autòcton i de caràcter familiar a cada localitat. N'és el cas de l'empresari Vicent Lladró Aguilar, vinculat amb l'alcalde d'Almàssera, Daniel Giner Viguer, qui va obrir un taller de reparació de cotxes de tramvies i ferrocarrils en la localitat en 1896. L'empresa portava el nom de «*Lladró y Compañía*» i es va crear arran de la inauguració de la línia ferroviària de la «Companyia de Tramvies i Ferrocarrils de València», que unia la capital valenciana amb el poble de Rafelbunyol i feia parada en l'estació d'Almàssera (vegeu annex 3).¹¹⁵ Llavors, ajudat econòmicament per l'alcalde Giner, de qui eren les terres on es

València, 2009 i RUIZ LLOPIS, Amparo: *Análisis histórico-contable de la sociedad Trenor y compañía (1838-1926)*, Tesi doctoral, Universitat de València, València, 2005.

¹¹³ DEVIS, Vicent i PÉREZ, Pau: *El triangle de les màquines. D'obres i patrons a Vinalesa, Meliana i Foios*, Afers, València, 2023, pp. 41-43.

¹¹⁴ VV.AA: *Meliana, bodes de oro de la cooperativa elèctrica (1923-1973)*, Meliana, 1973, sense paginar.

¹¹⁵ IGLESIAS, Francisco: *Almàssera. Historia, Cultura y Arte*. València, 2015, pp. 60-63.

construí la fàbrica, i amb el suport de les inversions municipals, va poder obrir el taller.

Al recinte treballaven solament quatre obrers en 1896, però a l'any ja n'hi havia quaranta i, en 1906, augmentaren fins als cent quaranta treballadors, havent d'ampliar les naus.¹¹⁶ El 23 de juliol d'aquest any, amb la voluntat d'accelerar el procés d'industrialització d'Almàssera, es va celebrar «l'Exposició Industrial Agrícola» en la localitat, la qual es va instal·lar als magatzems de la indústria de Lladró. Tant per assistència, com per la mostra dels nous avenços tecnològics, l'exposició va ser un èxit i, probablement, va incentivar l'Exposició Regional Valenciana de 1909. Van ser moltes les autoritats valencianes que visitaren la mostra d'Almàssera, com l'alcalde de València José Sanchis Bergón, el coronel de l'Estat Major Guzmán, diputats provincials, regidors i personalitats valencianes. Allà s'exhibiren els més diversos elements industrials i artístics, des de mobles, treballs d'ebenisteria, gèneres de punt, serralleria, objectes de porcellana de la fàbrica de Ramón Canals, els luxosos cotxes de Lladró; de tot el que es construïa o fabricava a Almàssera, no solament pels grans industrials, sinó també pels manufacturers, en els seus oficis de fusters, ferrers, manyans, tabaquers...¹¹⁷

Per anar acabant la descripció del sector industrial, s'ha de tindre present l'aparició d'una multitud de xicotets en tallers familiars lligats directament a la producció agrícola o a altres demandes de la població. En particular l'aparició de noves tècniques aplicades a elaboracions tradicionals, com la «indústria del pot», dedicada a la fabricació de conserves —arròs, taronges, carxofes, pésols, albercocs...— que després s'exportaven a l'exterior.¹¹⁸ Al Puig hi havia els tallers de conserva de *Codesa* o *Chulvi*; a Museros, dos tallers de conserva més i una fàbrica d'espelmes; a Alfara del Patriarca, la *Unión Conservera y Arrosera S.A.*, la fàbrica de mistos *San Diego* i diverses petites fàbriques de rajoles i teules que competien amb les de Foios i

¹¹⁶ REAL, Marcos: «Almàssera y su industria referente mundial en el año 1906», *Almàssera Antinga* (2015)» [En línia] Recuperat de <http://www.almasseraantiga.es/2015/10/almassera-y-su-industria-referente.html> [Consultat el 18 de novembre de 2018]

¹¹⁷ IGLESIAS, Francisco. *Op. cit.* p. 66.

¹¹⁸ CASANOVA, J. i GIL, C.: *Breve historia de España. Op. cit.* p.30 i CALATAYUD, S.: «Entre la crisi internacional i el canvi polític» en MARTÍ, A. (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià, Op. cit.*, p. 100.

Vinalesa.¹¹⁹ L'enumeració de les indústries encara seria més exagerada si es tingueren presents les granges de porcs, conills i ànecs, en l'àmbit agroalimentari, o els manufacturadors en els seus diferents oficis, que eren propietat de les famílies benestants de la comarca. Per tant, es constata l'aparició d'un sector econòmic complementari a l'agricultura que creava ocupació laboral i pal·liava la precarietat dels jornaleros temporals. Això no obstant, l'auge de la indústria local manufacturera estava fortament vinculada amb el caciquisme local que encara imperava a l'Horta Nord de principis del segle XX, fet que contrastava amb les grans fàbriques que estaven sota el control d'inversors estrangers.

Aquest era un caciquisme tradicional basat en el control de les institucions municipals, la relació clientelar, el suport de l'església i la patronal i, alhora, comptava amb la fidelització de les forces d'ordre públic. Açò els va permetre exercir un control polític, econòmic i social en els diferents pobles, que els facilitava que es perpetuaren en el poder. Tanmateix, arran del «Desastre del 98», començà a sorgir un moviment d'oposició contra el caciquisme comarcal, del qual es poden trobar evidències si utilitzem una lupa de més augment per veure allò esdevingut en espais limitats. Vegem alguns exemples. El 29 de març de 1903, a Burjassot, se celebraren les primeres manifestacions cíviques per a recordar els liberals afusellats pel carlisme valencià, comandat per Ramon Cabrera, eixe mateix dia de l'any 1837, essent una mostra de la mobilització del republicanisme valencià. Vicente Blasco Ibáñez participà en aquesta manifestació, organitzada pel Casino de *Fusión Republicana*, que va eixir des de València amb una multitud de republicans cap als Sils de Burjassot. L'alcalde, el republicà Lluís Carra, va rebre els visitants, amb tot el poble engalanat, i es van celebrar parlaments dels diferents assistents. Ara bé, quan la comitiva republicana va tornar de Burjassot a la ciutat de València, la Guàrdia Civil va carregar contra aquests en el carrer de la Pau perquè no s'havien dissolt i van produir-se posteriorment diversos aldarulls.¹²⁰ L'any següent, el 27 de març 1904, es tornaren a organitzar manifestacions cíviques a Burjassot, on la banda de música

¹¹⁹ SOLER, Abel (coord.): *El patrimoni paisagístic de Foios*. Ajuntament de Foios, 2003. p. 163, MORENO MORENO, David: *Historia de Museros*, Ajuntament de Museros, 1980 i PÉREZ, Martí i LÓPEZ, Begonya: *Fem memòria, fem història. Cent anys de fotografia al Puig*. Ajuntament del Puig, València, 1998, p. 61.

¹²⁰ VV.AA: *Burjassot y Vicente Blasco Ibáñez (Un vecino universal)*, Obrapropia, Burjassot, 2017, pp. 193 i 204-205.

i les associacions locals van rebre una comitiva de veterans de guerra que venia de València i es traslladava a la tomba dels afusellats, que va acabar aquest cop sense incidents.

L'oposició republicana va partir d'una àmplia xarxa de centres i casinos i d'un discurs exaltat, que la van convertir en un moviment de masses capaç de dominar l'espai públic amb les seues manifestacions i de mantenir l'hegemonia entre els treballadors urbans fins a la Gran Guerra.¹²¹ Per exemple, a Alboraia també es va fundar el Centre Republicà el maig del 1904, amb un marcat caràcter blasquista, que va agafar notorietat entre els sectors més progressistes del veïnat, com també entre els apolítics, agraristes i regionalistes.¹²² L'èxit radicava en l'articulació d'un discurs populista i anticlerical capaç de mobilitzar les masses. La seua ideologia, difusa i ambigua, es feia palesa en un discurs que recolzava un cert reformisme social, donava suport a l'obrerisme apolític i pretenia satisfer els interessos de la burgesia urbana. Així, els blasquistes mantenien una certa base interclassista amb gran capacitat de mobilització, en bona part gràcies a les apel·lacions directes a la llibertat, el progrés, la ciència i l'educació, anhelant l'adveniment d'un nou règim que trenqués amb el passat.¹²³ Ho veiem, per exemple, el setembre de 1904, quan en un míting electoral celebrat al nou casino republicà d'Alboraia, Blasco Ibáñez va exposar un discurs centrat en les crítiques al vot carlista i caciquil, i demanant als treballadors agrícoles que votaren en favor d'una República:

*«hará desaparecer los incalificables abusos, los pueblos se gobernarán a sí mismos y de este modo acabará de una vez con los parásitos... Esta es nuestra República, una República que respeta todas las creencias, todos los sentimientos del hombre, sin permitir que nadie pueda imponerse sobre los otros».*¹²⁴

Blasco Ibáñez denuncià la corrupció de l'administració i va apel·lar a la construcció d'un nou règim que posara fi a tot allò que havia conduït l'Estat espanyol al «Desastre del 98». Sobre el primer punt, en el cas d'Alboraia les mirades es van centrar en els cacics locals, representats entre d'altres per una de les famílies més

¹²¹CASANOVA, Julián i GIL, Carlos: *Breve historia de España. Op. cit.* p 39.

¹²² SIGALAT VAYÁ, M. José: *La República en Alboraia: 1931-1936*. Ajuntament d'Alboraia, València, 1995, pp. 54-55.

¹²³ BAYDAL i SALA, Vicent: «Blasco Ibáñez i la identitat col·lectiva valenciana: una relació en qüestionament», *Prometeo: revista de la Casa-Museo Blasco Ibáñez*, Núm. 1 (2018), pp. 167-186.

¹²⁴ «El miting de hoy en Albraya», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 17 de setembre de 1904.

riques de la localitat: els Rubio. Aquests formaven part del xicotet grup de propietaris minifundistes, alhora que també es dedicaven a l'exportació agrícola. El pare, José Rubio, va ser l'alcalde d'Alboraia de 1901 a 1910 de manera intermitent, i el fill, Daniel Rubio Martín, agafà el relleu en les següents etapes.¹²⁵ Una situació similar esdevenia a Rafelbunyol, on mitja dotzena de famílies —Alcaina, Sancho Mestre o Castellar— es van repartir l'alcaldia de manera rotatòria de 1900 a 1930, destacant per damunt de la resta Carlos Sancho Ruix (*Carlos de Quillo*), a qui se li atribuïa tenir terres en tots els termes que regava la séquia de Montcada, essent l'home que influïa en les decisions del poder local independentment de qui fos l'alcalde de la localitat.¹²⁶ Pel que fa a les qüestions religioses, l'anticlericalisme tornava al primer pla de la política, tot que no era un fenomen nou, ja que encara es recordaven la crema de convents i les matances de religiosos de 1822, 1834 i 1835. Això no obstant, com s'ha observat en el discurs de Blasco Ibáñez, les crítiques anaven més enllà de l'enriquiment i la immoralitat del clergat, més aviat adoptaren un caràcter de tradició liberal, amb la defensa de la llibertat de culte, la desvinculació de la societat civil del domini eclesiàstic i la creació d'un Estat laic.¹²⁷

En realitat, el republicanisme de principis del segle XX encara era massa heterogeni per mantenir-se compacte i fer front a la monarquia d'Alfons XIII. Com a mostra, els successos del 20 d'agost de 1905 a Almàssera, quan altre cop Blasco Ibáñez, ja retirat de la política activa, va fer un nou míting en la localitat amb molta concurrència de públic, però amb força crispació per les disputes orgàniques dins del partit. Cal remarcar que el blasquisme estava esquerdat internament —blasquistes vs. sorianistes— i un dels motius de confrontació girava al voltant dels intents de Solidaritat Catalana d'establir lligams amb el País Valencià. Els primers s'hi oposaven mentre que els segons n'estaven a favor. I això es va visibilitzar en el míting d'Almàssera, ja que, mentre el senyor Vinaixa, acèrrim defensor de Blasco Ibáñez, realitzava el seu parlament, un altre republicà, seguidor de Rodrigo Soriano, el va interrompre bruscament, es va promoure un fort escàndol que va durar llarga estona. Els blasquistes van bufetejar i apallissar al sorianista, fent-lo fora del local

¹²⁵ SIGALAT, M. José. *Op. cit.*, pp. 24, 39 i 108.

¹²⁶ MARTÍNEZ BORRÁS, Pepe: *Rafelbunyol 1931-1983. Aproximació a un relat*. Federació Valenciana de Municipis i Províncies, València, 2022, pp. 41 i 45.

¹²⁷ CASANOVA, Julián i GIL, Carlos: *Breve historia de España. Op. cit.* p 38

on se celebrava l'acte. Una vegada recuperada la normalitat, va parlar el diputat Blasco Ibáñez, que va tancar els parlaments, i els expedicionaris muntaren al tren per a tornar a València. En arribar el comboi prop de l'estació d'Alboraia, un grup d'uns seixanta sorianistes va tirotejar el tren, però foren contestats pels viatgers i els policies. Finalment, l'intercanvi de foc va acabar amb dos ferits, un d'ells periodista, i la detenció d'algunes persones armades.¹²⁸

De l'àmbit local al global, la crisi de 98 va provocar una reacció contra el règim polític de la Restauració, però això no va suposar l'obertura d'un nou període històric, ja que aquest règim va sobreviure sense grans canvis fins al 1923. En canvi, el nou segle XX heretava problemes i conflictes de l'anterior, tan importants com la insuficient nacionalització de l'Estat, els límits de la representació política, el pes de les institucions com l'Exèrcit o l'Església o la falta de canals legals per a la incorporació de les demandes de les classes populars.¹²⁹ Llavors, fent una valoració dels fets esdevinguts en Burjassot, Alboraia i Almàssera, caldria remarcar dos aspectes: per una banda, sorgiren nous espais socioculturals i començà a germinar la llavor d'un fenomen de masses republicà que s'oposava a les elits; per l'altra, aquesta oposició estava fragmentada, inclús amb lluites fratricides, de manera que no constituïen una alternativa de poder real per transformar el règim, si més no, en la primera dècada del segle XX.

El Trienni Bolxevic i la dictadura de Primo de Rivera

A més de l'auge del blasquisme, a principis del segle XX també hi va créixer un moviment sindicalista de vessant anarquista i marxista, agrupat principalment en els sindicats de la CNT i de la UGT. Mentre que la UGT ja tenia alguns quadres organitzats al País Valencià, convé destacar el contrast amb l'emergència de l'anarcosindicalisme confederal a València. La seua presència en els congressos de 1910 i 1911 va ser tènue i l'organització sindical no comptava amb una xarxa coordinada i unitària. Però això va canviar amb l'inici del «Trienni Bolxevic» (1918-1921), quan la revitalització del moviment obrer de reivindicació sindical va

¹²⁸ «Los sucesos del domingo», *Las Provincias*, 22 d'agost de 1905.

¹²⁹ CASANOVA, Julián i GIL, Carlos: *Breve historia de España. Op. cit.* p 19

suposar l'oportunitat de créixer a conseqüència de la crisi oberta en els anys de la Gran Guerra, que va afectar de manera rellevant a sectors clau de l'economia valenciana, molt notablement en els transports i l'agricultura exportadora.¹³⁰

En aquesta conjuntura, la CNT al País Valencià va posicionar-se a favor de la resolució del VI congrés de la Federació Nacional d'Obrers Agrícoles i Similars — resumida com a Federació Nacional Agrària (FNA)— reunida a València els dies 25 i 27 de desembre de 1918. Fou la primera aliança que semblava anunciar el camí de l'expansió espanyola de la CNT i on es va produir un notable augment de les afiliacions sindicals. En xifres de 1919, els militants valencians de la CNT eren 108.748: una mica més de 13.000 a Castelló, 69.000 a València i més de 26.000 a Alacant. Els valencians eren la segona força de l'Estat espanyol, després de la regional catalana i per davant de la presència andalusa, i, a més, els eixos d'implantació cenetistes s'ubicaran al voltant de la ciutat de València i a les poblacions importants de l'Alcoià.¹³¹

Així, el Trienni Bolxevic va encetar una etapa de mobilitzacions, vagues i conflictes que va confrontar obrers i patrons per les condicions laborals. Alguns indicis d'aquesta conflictivitat es troben a Vinalesa i Alfara del Patriarca. Per un costat, el 20 d'octubre de 1919 s'inicià una vaga en la fàbrica de jute de Vinalesa arran de l'acomiadament d'una treballadora per la comissió d'una «falta greu», segons l'empresa. El malestar per la precària situació laboral i l'auge de l'organització obrera crearen les condicions perquè, en poques hores, la majoria de les quatre-centes cinquanta treballadores de la jutera de Vinalesa s'adheriren a l'aturada laboral, fet que provocà que molts departaments quedaren completament parats. Això no obstant, malgrat els esforços de les treballadores que perllongaren la vaga durant huit mesos, el Pare Vicent —un jesuïta de prestigi social reconegut a la comarca— feu de mediador i aconseguí diluir les protestes sense que la treballadora fos readmesa.¹³² Per l'altre, dos mesos després, el 26 de desembre de 1919 en va començar altra a la fàbrica de mistos «*San Diego*» d'Alfara del Patriarca, coneguda com *La Fosforera* en l'argot popular, on els obrers reivindicaren millores laborals.

¹³⁰ GABRIEL, Pere. «Propagandistas Confederales Entre El Sindicato y El Anarquismo. La Construcción Barcelonesa de La CNT En Cataluña, Aragón, País Valenciano y Baleares.» *Ayer*, Nº. 45, 2002, pp. 134-135. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/41324841>

¹³¹ *Ibíd.*, p. 138-139.

¹³² FRECHINA, Josep Vicent (coord.): *Vinalesa. Op. cit.*, pp. 166-167.

Amb les primeres mobilitzacions, els obrers foren reprimits violentament amb l'enviament de diversos membres de la Guàrdia Civil a la localitat per protegir els patrons. Després, en canvi, la resolució d'aquest conflicte fou diferent, perquè el 29 de gener de 1920 els obrers arribaren a un acord amb el propietari de *La Fosforera*, Lluís Moroder, en què pactaren un augment de 50 cèntims en els jornals diaris i es reafirmava la jornada laboral de huit hores recentment obtinguda en la vaga de «La Canadenca» del barri de Poble Sec (Barcelona).¹³³

La reacció conservadora a les lluites i reivindicacions obreres del Trienni Bolxevic no es va fer esperar, vist que el 13 de setembre de 1923, el general Miguel Primo de Rivera va executar un cop d'estat que donà principi a un règim totalitari de huit anys (1923-1931) i tallà de soca-rel els anhels de sindicalistes i republicans. Una «Dictadura amb Rei», on el monarca Alfons XIII va atorgar el Govern Central al militar colpista qui, de fet, es veia a si mateix com un «cirurgià de ferro» que havia d'intervenir per pal·liar els mals que la democràcia liberal havia provocat.¹³⁴ La dictadura primoriverista va suposar el primer assaig d'institucionalització conscient de la contrarevolució conservadora espanyola, caracteritzada per l'auge de l'ultranacionalisme espanyol i el tradicional intervencionisme militarista.

Tornant a utilitzar la lupa d'augment per a casos concrets, cal remarcar que l'espai conservador de l'Horta Nord també havia estat organitzant-se durant els primers anys del segle XX, fet que pot ajudar a explicar quins eren els suports socials del nou règim. Tot i les paradoxes, en Alfara del Patriarca s'havia constituït un nodrit grup de carlistes al voltant del *Partido Jaimista* (1909), ja inclús abans del 1923. Els seus partidaris defensaven la legitimitat de Jaume de Borbó i Borbó-Parma, pretendent carlista a la corona espanyola en oposició al rei Alfons XIII. Els carlistes estaven més i millor organitzats en els municipis del sud de la comarca com Alboraià o Tavernes Blanques, a més d'Alfara del Patriarca.¹³⁵ De fet, en aquesta darrera localitat es va celebrar un Aplec carlista l'agost de 1923, una trobada multitudinària on es

¹³³ «Solución de la huelga de fosforeros», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 1 de febrer de 1920.

¹³⁴ LÓPEZ IÑÍGUEZ, Julio: *La Dictadura de Primo de Rivera en la provincia de Valencia. Instituciones y políticos* Tesis de Doctoral, Universitat de València, 2014, pp. 39-40.

¹³⁵ Causa General caixa 1387 (7) PP T 65 (Alboraià), BLASCO, Vicente. *La Barraca*. Alianza Editorial, 2007, Madrid; entrevista a Rafael Vicent Arnal Torres, 14 de febrer del 2018 (Tavernes Blanques); Causa General caixa 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques) i «La hermosísima fiesta del Diario de Valencia», *El Diario de Valencia*, 22 de març de 1915.

concentraren distintes organitzacions del carlisme valencià.¹³⁶ Malgrat que tots ells eren antialfonsins, no van dubtar a alinear-se al costat de Primo de Rivera, perquè el seu model d'Estat representava els seus valors.

L'arribada de la dictadura suposava la desaparició fulminant dels pocs ajuntaments governats pels republicans i, alhora, la reorganització dels conservadors, que quedaren sotmesos a la jerarquia del partit únic d'*Unión Patriótica* (UP) en 1924. Entre alguns dels representants locals del règim totalitari, a Massalfassar hi havia els dirigents Antonio Pedro i Ximo Díez al capdavant del govern, els quals continuaren amb les velles males praxis dels anys anteriors com, entre d'altres, carregar a les arques públiques 2.520 pessetes en factures irregulars relacionades amb viatges i la compra de material per al seu partit.¹³⁷ La continuïtat de l'antic caciquisme en la dictadura, sobretot en l'àmbit municipal, es verifica comprovant la repetició de cognoms il·lustres de la política local de l'Horta Nord. A Alboraya, els membres de l'esmentada família Rubio ocuparen alcaldies i regidories, tot i que ara en conjunt amb una nova xarxa al voltant del partit únic, en coalició amb l'Església catòlica i les velles oligarquies.¹³⁸ Amb tot, unificar a carlistes, alfonsins i conservadors a l'Horta Nord no va ser una tasca fàcil per a Primo de Rivera, però es necessita un altre estudi més detallat que no es pot continuar desenvolupant aquí.

En termes socioeconòmics, la política primoriverista s'inspirava en el model totalitari assajat en les principals potències feixistes emergents en el període de l'Europa d'entreguerres, que preconitzaven l'autarquia i l'entronització de l'Estat com a organitzador i impulsor de la producció. Es va procedir al desplegament d'elevades barreres aranzelàries per a limitar l'entrada de productes estrangers i es va posar en funcionament la protecció administrativa en les empreses nacionals i el capital autòcton. Paral·lelament, es va començar un ambiciós programa d'obres públiques dirigides a la modernització de la xarxa viària, les infraestructures del transport, l'electricitat i les comunicacions. A partir de 1923, els efectes positius del factor expansiu de la producció mundial van portar a una etapa de creixement sostingut durant uns anys. De 1923 a 1929 l'economia espanyola va conèixer una

¹³⁶ FERRER DALMAU, Melchor: *Historia del Tradicionalismo Español*, volum XXIX, Editorial Católica Española, Sevilla, 1960, pp. 164-165.

¹³⁷ Arxiu Municipal de Massalfassar (AMMLS): Expedient de depuració de responsabilitats administratives, 1931-1932.

¹³⁸ López Iñíguez, J. (2014). *Op. Cit...* p. 550.

etapa de prosperitat i benestar que va estendre els seus efectes sobre el conjunt de la població. En aquest període el PIB augmentà a un ritme del 4 % anual. Tanmateix, el creixement no va ser homogeni, vist l'escàs impuls de l'agricultura per part de l'Estat espanyol.

El sector agrari va créixer a un ritme inferior a la meitat de la renda nacional, i únicament els productes amb una elevada elasticitat-renda fonamentalment destinada a les vendes exteriors —taronges— va experimentar un autèntic *boom* exportador durant la major part de la dècada dels anys vint. Les espectaculars vendes de les taronges en l'estranger feren possible que el valor de les exportacions agràries superaren a les restants partides, ja que al voltant del 56 % del valor total de les exportacions eren cítrics, vi, oli i ametlles. Els beneficis obtinguts s'utilitzaren per a finançar les despeses derivades de la importació d'energia o de béns de capital.¹³⁹ Pel que fa al sector industrial, paga la pena destacar que l'energia elèctrica estava ja establida a la ciutat de València, però no era tan accessible per als veïns d'altres poblacions més menudes. A les grans empreses no els resultava econòmicament rendible la instal·lació d'esteses i xarxes de distribució per a portar-les més enllà dels límits de la capital. Així que la determinació d'empresaris o dels mateixos veïns va ser la llavor de les cooperatives elèctriques que es van multiplicar pel País Valencià. Entre els anys vint i trenta brollaren la majoria d'iniciatives veïnals o de xicotets empresaris de municipis que s'agrupaven per a fer les inversions necessàries que possibilitaren el subministrament de llum als veïns.

A Meliana, en 1922 van constituir la societat que permetria portar el fluid elèctric a la població i als municipis veïns. La seu inicial fou el mateix ajuntament i, oficialment, va començar a funcionar l'1 de setembre de 1923.¹⁴⁰ La primera junta rectora degué captar socis, i amb els fons recaptats realitzaren el primer contracte amb la companyia subministradora d'energia elèctrica del Millars i finançaren la construcció d'una casella amb un transformador de 70 kVA i la instal·lació de la xarxa de distribució per tot el poble. Tota aquesta ambiciosa tasca es va dur a terme amb un capital inicial de 25.000 pessetes, aportat pels socis, malgrat que també es va recórrer a un préstec sense interessos de 10.000 pessetes dels socis, que a l'any i

¹³⁹ COBO, F. & DE PAULA, F.: *Op. cit.*, pp. 19-20.

¹⁴⁰ TEDDE DE LORCA, Pedro; AUBANELL, Anna (2006): *Hidroeléctrica Española* en G. ANNES (Ed.). *Un siglo de Luc. Historia empresarial de Iberdrola*. Bilbao, Iberdrola.

mig d'activitat es va començar a retornar. El registre de l'any 1923 té comptabilitzats 560 socis inicials. Si tenim en compte que el cens de Meliana era de 3.392 habitants es pot afirmar que pràcticament totes les cases es van associar a la cooperativa, la qual cosa posa de manifest la gran implicació dels veïns, desitjosos de disposar d'energia elèctrica. Des dels seus orígens es va caracteritzar pel seu caràcter obert i per treballar en la consecució de dos principis fonamentals: l'abaratiment del fluid per a tots els socis i la distribució per totes les llars i indústries del terme, que, sens dubte, va suposar un gran salt qualitatiu en la vida dels habitants i socis.¹⁴¹

La bonança econòmica internacional dels anys vint va possibilitar la creació de noves empreses industrials gràcies a la mobilitat dels fluxos financers europeus, que començaven a experimentar un creixement notori després dels anys de la recessió derivada de la fi de la Primera Guerra Mundial. Posem un exemple. Quan marxen els Trenor de Vinalesa arriben els Bacharach a Foios, els quals instal·laren un nou recinte industrial tèxtil a la comarca, que destacava per la seua grandària i pel volum d'obers i obreres que hi treballaven. Ells venien de fer negocis a Dénia, des d'on exportaven productes via directa cap a Londres. Inicialment, Hugo Bacharach residia a Dénia, tot i que també gestionava els negocis al Grau de València, mentre al Regne Unit estava establert el seu cosí Leo Meyer, marcant una línia directa d'exportació familiar. Va ser en aquells anys quan Hugo va conèixer Enric Viedma i Vidal, mestre d'obres del Mercat Central de la capital, a qui li va encarregar la construcció de la fàbrica en un poble de l'Horta. El recinte industrial havia d'estar pròxim a València i tindre tren perquè els obrers i les obreres, només baixar de l'andana ferroviària, haurien d'entrar a produir a la futura factoria. I eixe poble era Foios.¹⁴²

La jutera de Foios, oficialment «*La Yutera Española S.A.*», començà a construir-se l'abril de 1926 i, molt prompte, va iniciar l'activitat industrial i comercial. En un entorn econòmic bàsicament agrícola, l'empresari alemany d'origen jueu Hugo Bacharach Simon va veure l'oportunitat d'invertir en la producció de sacs de jute, un material provinent de l'Índia, molt demandat per al transport de productes agrícoles —adobs, cotó, arròs...—. Tot i així, qui realment gestionava i dirigia la fàbrica era el

¹⁴¹ VV.AA: *Meliana, bodes de oro de la cooperativa elèctrica (1923-1973)*, Meliana, 1973, sense paginar.

¹⁴² DEVIS, V. i PÉREZ, P.: *Op. cit.*, pp. 91-92.

director Karl Staatsmann Metz, que des de 1926 se n'havia fet càrrec.¹⁴³ Els obrers i les obreres venien en tren o en el tramvia 24 que passava pel camí, i molts altres acudien a peu o pujaven al primer carro que es dirigia cap a València. De vegades, venien vuitanta obreres en fila a les quals anaven afegint-se altres, poble a poble, fins a arribar a la fàbrica, i això es repetia a cadascun dels tres torns: el roig, el verd i el negre. El negre era el de la nit i només treballaven els homes, fins les 4.30 hores, quan començava el primer torn de les dones, que feien els altres dos torns.¹⁴⁴ Entre tots els departaments de la jutera destacava una gran sala anomenada «Rússia», que era el lloc on es cosien els sacs. La plantilla oscil·lava entre els 900 i 1.000 obrers i obreres, provinents en un 99,1 % de diferents localitats de l'Horta Nord, i un percentatge molt reduït de tècnics provinents de l'Alcoià, que ja tenien formació i experiència en el tèxtil, completava la totalitat de treballadors.¹⁴⁵

Per comprendre com funcionava la jutera dels Bacharach, paga la pena destacar el gran volum d'ocupació de les dones, atés que representaven el 67,7 % del total personal laboral. Des del setembre de 1926 fins a l'agost de 1942, d'una suma de 3.398 obrers contractats, 2.257 eren dones i 1.022 eren homes.¹⁴⁶ Per què hi havia més dones que homes treballant a jutera de Foios? La resposta podria aglutinar diferents raons. En primer lloc, perquè la legislació permetia pagar un sou més baix a les dones i els infants, la qual cosa repercutia en els beneficis econòmics de l'empresa, vist que les treballadores feien el mateix treball que els homes, però eren una mà d'obra més barata. Altres motius giren al voltant de l'àmbit sociocultural dels anys trenta del segle XX, tenint en compte que el treball que es desenvolupava a la indústria tèxtil —cosir, netejar, fregar...— estava convencionalment lligat a les dones. Els rols de gènere estaven força arrelats, de manera singular en els espais rurals, i socialment no estava gaire acceptat que els homes realitzaren aquests tipus de feines. Per contra, igualment hi va haver homes a la jutera de Foios, com també a la de Vinalesa. De manera permanent s'encarregaven dels llocs de treball més físics, alhora que de manera temporal participaven durant els períodes d'atur temporal al

¹⁴³ AGUILAR, Maria Josep i CARCELLER, Lluïsa: «La Jutera de Foios». *La roda del temps. Revista d'estudis, divulgació i opinió de l'Horta Nord*, núm. 11 (2002) pp. 8 i 14.

¹⁴⁴ Entrevista a Amparo Devís i Soler, 5 de juny de 2021 (Foios).

¹⁴⁵ AGUILAR, M. J. i CARCELLER, L.: *op. cit.*, pp. 18-19.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 20.

sector agrari o quan es produïen pics de demanda a la fàbrica, però sempre en un nombre inferior a les dones.

Continuant amb les inversions industrials estrangeres, en el mateix 1926 i també amb finançament de fora del País Valencià, es posà en funcionament una altra empresa industrial de certa rellevància. Es tractava d'una fàbrica de glicerina que, gràcies a la inversió de l'empresari asturià Rogelio González Miranda, va instal·lar-se en un edifici davant de l'estació de tren de Massalfassar.¹⁴⁷ La indústria produïa sabons i donava treball a desenes d'obrers i obreres, però també a tècnics, químics i administratius. El sou dels operaris oscil·lava entre les huit i deu pessetes diàries, allò just per la subsistència, mentre que l'industrial Rogelio González gaudia d'un bon nivell de vida. Aquest era un home fadrí que vivia en València amb dues criades i s'acostava ben vestit a la fàbrica amb el seu xofer particular en un cotxe Opel amb 15 cavalls a Massalfassar, quan la majoria dels veïns no tenien ni bicicleta.¹⁴⁸

La precarietat dels assalariats, sotmesos a les voluntats dels capitalistes, va propiciar el sorgiment d'algunes cooperatives obreres. Retornant a Vinalsa, el 1931 els anarcosindicalistes promogueren la fundació d'una cooperativa rajolera, l'anomenat «Rajolar dels Descamisats» (vegeu annex 4.1). El mot «descamisats» feia referència a la procedència socioeconòmica dels treballadors i tenia certa similitud amb l'expressió *sans-culottes*, que nasqué en la Revolució Francesa per a referir-se als partisans de les esquerres revolucionàries que provenien de classe social baixa (vegeu annex 4.2). Els orígens del «Rajolar dels Descamisats» es trobarien en l'impuls del president de la CNT de Vinalsa, Vicent Catalunya Sorní, i en l'important finançament de Cayetano Vidal que aportà 7.000 pessetes al projecte. A més a més, un grup d'obrers aturats decidiren sumar-se a la iniciativa, fet que provocà que la cooperativa començara a funcionar el 1931. El finançament recaptat s'utilitzà per a comprar un terreny vora el camí de la Lloma de Foios, on construïren el recinte industrial, el qual estava dotat d'una xemeneia que fumejava mentre onejava una bandera republicana. Però el realment rellevant fou la implantació d'un projecte cooperatiu, amb un model de distribució proporcional dels beneficis de la

¹⁴⁷ FRECHINA i ANDREU, Josep Vicent (coord.): *Massalfassar. Geografia, Història, Patrimoni*. Ajuntament de Massalfassar, Albaida, 2004. p. 35 i entrevista a Luís Margaix Margaix, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

¹⁴⁸ *Ibidem*.

producció,¹⁴⁹ que es diferenciava del model capitalista dels patrons de Vinalesa — Tio Rius, els Senyorets, els Caragols, els Tenillos, els Alcayde— que també fabricaven teules i rajoles.¹⁵⁰ Per tant, la iniciativa cooperativista s'ha d'interpretar com una alternativa emancipadora davant les dificultats per subsistir en les fàbriques de l'Horta de València.

De mica en mica l'oposició social, política i cultural a la dictadura primoriverista va anar organitzant-se, ja que en la darrera etapa del «directori civil» el règim es va mostrar més flexible. Així, a més de les iniciatives cooperativistes obreres, també hi va ressorgir la mobilització del republicanisme. En Alboraya, el 1928, al casino de la Societat Agrícola Industrial, conegut popularment com el «Casino de la Plaça», s'organitzaren uns «Jocs Florals», que representaven el reconeixement dels trets socioculturals del valencianisme i el republicanisme.¹⁵¹ La mobilització de les masses tornava a ocupar els carrers. I, encara més, el règim primoriverista es va trobar amb un factor extern que en va facilitar la caiguda: la crisi econòmica del 1929. Els feliços anys vint de l'economia valenciana saltaren pels aires amb el crac borsari del 1929, que va iniciar la recessió econòmica mundial més gran de la història moderna. La magnitud de les repercussions de la crisi al País Valencià ve definida per la fallida de les exportacions dels cítrics i l'arròs, especialment, al mercat britànic, que era el comprador preferencial. Els britànics trencaren amb el lliurecanvisme i es reclogueren en els productes de les seues colònies —Conferència d'Ottawa de 1932—, la qual cosa va tancar un mercat fonamental pels valencians i, en conseqüència, va provocar una forta davallada en les exportacions dels principals conreus, fet que va fer augmentar l'atur i va empobrir a la societat valenciana.¹⁵²

Finalment, el dictador va dimitir davant del rei Alfons XIII el 28 de gener de 1930 i va decidir exiliar-se a París, on moriria pocs mesos després. En conseqüència, el rei va nomenar nou cap de govern al general Dámaso Berenguer, qui tenia l'encàrrec de tornar a la «normalitat constitucional» anterior a 1923, iniciant-se l'etapa coneguda

¹⁴⁹ FRECHINA, Josep Vicent (coord.): *Vinalesa. Op. cit.*, p. 171-172.

¹⁵⁰ Entrevista a Benedicto Vijuecas Ros, 14 de juny de 2018 (Vinalesa).

¹⁵¹ SIGALAT, M. José. *Op. cit.* p. 44.

¹⁵² CALATAYUD, Salvador: «Entre la crisi internacional i el canvi polític. L'economia valenciana de la dècada del 1930» en MARTÍ, A. (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià, Op. cit.*, pp. 101-103. Per dades més exactes de la magnitud de la recessió e les exportacions de l'arròs i la taronja vegeu annex 5 i 6.

com la «*Dictablanda*» (1930-1931). Berenguer va tractar de revitalitzar els partits dinàstics anteriors a la dictadura, alhora que intentava desenvolupar una sèrie de modestes mesures econòmiques liberalitzadores. Però a la societat li costava deslligar la dictadura de la monarquia, cosa que va suposar un seriós obstacle pel nou règim. A més, cal no oblidar l'oposició republicana amb el suport del món intel·lectual i universitari, les aliances polítiques de les plataformes i partits republicans i la mobilització dels sectors populars. A l'Horta Nord, començava a esvaïr-se la por a la dictadura i l'oposició més radical va portar a terme accions violentes contra els representants de les velles elits. Com a exemple, el 16 de novembre de 1930 fou assassinat a trets el terratinent de Rafelbunyol Saturnino Solano, de quaranta-set anys, que residia a València i solia desplaçar-se els diumenges al municipi per cobrar l'aigua del motor a reg que proveïa altres finques agrícoles.¹⁵³

Aquests fets s'haurien de contextualitzar en una conjuntura marcada pel pacte de Sant Sebastià de l'agost del 1930¹⁵⁴ i per la revolta militar a Jaca dels capitans Fermín Galán Rodríguez i Ángel García Hernández de finals d'aquest any. Això no obstant, l'aixecament militar va fracassar i els militars foren afusellats, alhora que tota la cúpula d'*Alianza Republicana* (AR) va ser detinguda. Lluny de dissuadir als republicans, els esdeveniments van precipitar la fi del règim. I és que, a pesar del fracàs de l'acció en favor de la República, o precisament per això, el general Berenguer es va veure obligat a restablir la vigència de la Constitució de 1876 i va convocar eleccions generals. Ben al contrari del previst, la proposta no va trobar suport en cap dels sectors de la societat, ni tan sols en els cercles monàrquics. Aleshores, el rei va cessar a Berenguer i nomenà a l'almirall Aznar nou president, qui va canviar la proposta electoral. Aznar plantejava, primerament, la convocatòria d'uns comicis municipal convocats pel 12 d'abril de 1931 i, després, uns segons comicis a Corts Generals que tindrien un caràcter constituent i se celebrarien el 28 de juny d'aquell mateix any. Aquesta proposta sí que va comptar amb el suport del gruix de la societat i, llavors, van començar els processos electorals.¹⁵⁵

¹⁵³ «Un asesinato en la huerta valenciana», *La Vanguardia*, 19 de novembre de 1930, p. 29.

¹⁵⁴ JULIÀ DÍAZ, Santos: *La Constitución de 1931*, Iustel, Madrid, 2009, pp. 25-27.

¹⁵⁵ *Ibidem*, pp. 27-28.

2.2- Sobre l'accés dels subalterns al poder

La proclamació de la República i la nova configuració del poder local

Durant els dies previs als comicis del 12 d'abril de 1931 es visqué una intensa campanya electoral, amb una especial mobilització de les masses republicanes. Entre alguns dels actes que se celebraren, destaca el míting programat al «Centre Instructiu d'Unió Republicana» de Meliana el 3 d'abril, on els oradors es dirigiren als assistents exposant-los que:

*«cuando los caciques vayan a pedir los votos, pensad que se interesarán muy poco por vuestros hijos, que están en unas escuelas denigrantes y mal instaladas, mientras que los suyos están cómodos y espléndidamente».*¹⁵⁶

Fent un seguiment hemerogràfic dels mítings i les conferències entre l'1 i el 10 d'abril, també se celebraren actes d'afirmació republicana en Albuixec, Burjassot, Puçol, Puig, Massamagrell, Museros, Godella, Rocafort, la Pobla de Farnals i Foios.¹⁵⁷ En aquest últim, just abans dels comicis, en el darrer acte de campanya al «Centre Republicà», se sentiren de nou crítiques contra el caciquisme que governava l'Ajuntament, a la vegada que s'assenyalava al poder clerical com a còmplice de les desigualtats socials, argüint que els religiosos sempre havien estat més pendents d'acatar les ordres dels cacics i de lluir els vestits a les processons que de preocupar-se pels veïns.¹⁵⁸ Pel seu costat, l'espai monàrquic i conservador va organitzar diversos actes de propaganda, això sí, en menys localitats, vist que solament s'ha trobat constància a Burjassot i Godella. En el primer, el 5 d'abril es van proclamar els candidats locals a les eleccions en el teatre del Cercle Catòlic de la localitat, conformant una coalició de dretans encapçalada pels empresaris industrials Emilio Moreno Santamarta i Francisco Almenar Almenar. En el segon, Enrique Gimeno va

¹⁵⁶ «Meliana. Hay que combatir a los caciques», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 5 d'abril de 1931, p. 6.

¹⁵⁷ «Conferencias y mítines», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 10 d'abril de 1931, p.4.

¹⁵⁸ «Región valenciana», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 9 d'abril de 1931, p.7.

fer una conferència per a la *Derecha Regional Valenciana* (DRV) de Godella, on va parlar del paper de la dona en la futura societat.¹⁵⁹

Tot i això, les classes dominants gaudien d'altres instruments i espais per a la mobilització sociopolítica, més enllà dels actes de campanya polítics. Com a mostra, la gran quantitat de denúncies sobre la captació dels vots en eixos mateixos dies, on acusaven els cacics locals de la manipulació dels fullets electorals que es repartien entre la població, o també les «misses polítiques» en favor dels partits conservadors i monàrquics que realitzaven els capellans. Les coaccions dels terratinents als jornalers eren públiques, i així ho manifesten els testimonis de Rafelbunyol, que recorden com l'11 d'abril, a la porta del «Café de Clavellino», un propietari agrícola amenaçava d'acomiar al centenar de treballadors que no votaren el que els manés.¹⁶⁰ En més profunditat, es poden analitzar les denúncies sobre les manipulacions electorals en tres municipis: Albalat dels Sorells, Bonrepòs i Mirambell i Albuixec. En primer lloc, a la llista del cens electoral d'Albalat dels Sorells no apareixien els noms d'alguns dels veïns republicans que complien tots els requisits per ser-hi. Algunes fonts denunciaren les ingerències dels membres de la Junta Municipal del Cens en la seua elaboració, vist que alguns d'ells formaven part del nucli del caciquisme local, dirigits per l'alcalde Matías Gariñena i acompanyat pel regidor Miguel Muñoz.¹⁶¹

Seguidament, un altre exemple del neguit de les elits d'Albalat dels Sorells vers les eleccions gira al voltant la Llei Electoral de 1907, vigent a les eleccions de 1931. Aquesta llei possibilitava l'acord de govern previ als comicis, de manera que si les formacions polítiques rivals d'un municipi arribaven a un pacte i es repartien els regidors a escollir, aleshores no calia que se celebraren les eleccions.¹⁶² I això van intentar les classes dominants d'Albalat dels Sorells. La vesprada del dissabte del 10 d'abril de 1931, una representació de la candidatura monàrquica es va reunir amb els dirigents de la *Derecha Liberal Republicana* (DLR) per tractar d'arribar a un pacte

¹⁵⁹ «Miscelania de actualidad», *Las Provincias*, 1 d'abril de 1931, p. 2.

¹⁶⁰ MARTÍNEZ, P.: *Rafelbunyol 1931-1983. Op. Cit.*, pp. 48-49.

¹⁶¹ «Albalat dels Sorell. Panorama electoral I. Sinceridad», *El Pueblo*, 11 d'abril de 1931, p. 7.

¹⁶² MARTÍNEZ RELANZÓN, Alejandro (2018) La redefinición del mapa político valenciano: las elecciones de abril-mayo de 1931. *Pasado y Memoria*, [S.l.], n. 17, p. 312-313,. Disponible en: <<https://pasadoymemoria.ua.es/article/view/2018-n17-redefinicion-del-mapa-politico-valenciano-elecciones-abril-mayo-1931>>.

i excloure del govern als republicans més progressistes d'*Unión Republicana* (UR). El punt de trobada fou el café «*El Siglo*» de la ciutat de València, i tan aviat com arribaren els assistents, començaren les negociacions. Els regidors a escollir a Albalat dels Sorells eren nou, així que els republicans liberals en demanaven cinc per arribar a un pacte. Justificaven que havien de ser majoria per la persecució que havien sofert durant la dictadura primoriverista. En canvi, la proposta dels monàrquics era a l'inrevés, cinc per a la DRV i quatre per a la DLR, perquè argumentaven ser els representants d'una multitud de confraries i associacions religioses i, per tant, havien de ser majoria en el govern local. Comptat i debatut, no van arribar un acord i els comicis es van celebrar.¹⁶³

Pel que fa a Bonrepòs i Mirambell, el 8 d'abril foren denunciades les suposades coaccions del metge local, Mateo Hernández Blasco, que demanava el vot en favor de les candidatures monàrquiques als seus pacients. Això va provocar tensions, fins al punt que els republicans publicaren una nota de premsa per posar en coneixement del governador les actuacions del metge, a qui criticaven perquè quan anava a visitar als malalts tractava d'influir en el sentit del seu vot. L'acusaven d'abusar del seu càrrec en l'administració, però, malgrat que aquest fet pot ser considerat poc ètic, cal subratllar que no estava fora de la llei. De la mateixa manera, un altre cas semblant va ocórrer a Albuixec, on acusaren el cap de l'estafeta de correus d'haver convertit el local en un centre electoral. Així mateix, l'11 d'abril es va publicar una nota de premsa al periòdic *El Pueblo* per a advertir que tots els que passaren per allà serien requerits per emetre el sufragi a favor dels partits monàrquics.¹⁶⁴ Aquestes són algunes denúncies de les irregularitats dels comicis d'abril que, si bé es pot argüir que no en tots els casos hi havia proves fefaents o eren d'una veritable rellevància, sí que dibuixa un context enrarit i de desconfiança, que provenia d'una tradició endèmica de frau electoral.

Arribats al 12 d'abril, les eleccions es desenvoluparen en un clima de polarització, vist que els comicis es plantejaren amb caràcter plebiscitari sobre el model estatal: Monarquia o República. Els resultats a escala estatal no estan exempts de polèmica, però una de les interpretacions que més consens acadèmic ha generat, tot i el pas

¹⁶³ «Albalat dels Sorells. Panorama electoral II. ¿Dictadura local?», *El Pueblo. Diario republicano de Valencia*, 12 d'abril de 1931, p.7.

¹⁶⁴ «Lo de Bonrepos», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 12 d'abril de 1931, p. 2.

dels anys, són les efectuades per l'historiador Javier Tusell.¹⁶⁵ El nombre total de regidors a triar en els comicis era de 81.099, distribuïts entre 8.943 districtes electorals. I, segons Tusell, s'atorgaren 39.568 regidors als republicans, 40.324 als monàrquics i 1.207 a indefinits. Unes xifres que matisaven les publicades l'*Anuario Estadístico de España* de 1931, on el recompte va atorgar 39.248 regidors a la coalició republicana, 34.233 pels defensors de la corona i 6.991 als indefinits.¹⁶⁶ En ambdós casos, però, el que sembla menys discutible és que les candidatures republicanes obtingueren la victòria en 43 de les 52 capitals de província, i generaren una sensació de victòria republicana.

Les eleccions municipals desembocaren en un canvi de règim, proclamat el 14 d'abril pels dirigents del Comité Revolucionari des del balcó del Ministeri de la Governació a la Porta del Sol de Madrid. Paral·lelament, el Conde de Romanones negociava amb Alcalá-Zamora el traspàs pacífic i pactat de poder al Govern Provisional de la República, sense intervenció militar, a canvi de garantir la vida del rei Alfonso XIII i de la seua família. El monarca va partir el mateix dia 14 a la tarda via Cartagena i Marsella cap a París i, més tard, va fixar la seua residència a Roma. Tot seguit, el Comité Revolucionari firmà un decret en el qual comunicaven que havien pres el poder i que adoptaven el títol de «*Gobierno Provisional de la República*», i un altre més on Alcalá-Zamora era nomenat cap d'Estat fins a la configuració d'unes Corts Constituents.¹⁶⁷ L'esdeveniment va moure grans multituds a concentrar-se en un ambient festiu a les places i carrers, acompanyats de la banda de música, onejant banderes tricolors i cridant consignes favorables a la República. Des de la majoria dels balcons dels ajuntaments es van oferir discursos simbòlics de tota classe, des d'institucionals a espontanis. És el cas del veïnat d'Albalat dels Sorells, que s'aplegà a la plaça del Castell expectant sobre els pròxims esdeveniments, fins que, espontàniament, un republicà que tartamudejava isqué a una de les finestres de l'edifici del sindicat i proclamà la República simbòlicament al crit de «Vi-vi-visca la República!». ¹⁶⁸

¹⁶⁵ Vegeu TUSELL GÓMEZ, Javier; RUIZ-MANJÓN, Octavio; GARCÍA QUEIPO DE LLANO, Genoveva. «Las Constituyentes de 1931: unas elecciones de transición (I y II)». Revista de derecho político. Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, Núm, 12 (1981 -1982). p. 189-236 i 137-195.

¹⁶⁶ Xifres estretes del *Anuario Estadístico de España*. 1931, p. 482.

¹⁶⁷ JULIÁ, Santos: *Op.cit.*, p. 29-30; 139.

¹⁶⁸ Entrevista a José Sánchez Huget, 22 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells).

Els resultats electorals del 12 d'abril a l'Horta Nord estigueren marcats per una notable victòria de les candidatures republicanes. D'un total de 180 regidors que s'escolliren a la comarca, els republicans en sumaren 103, quedant per davant dels 73 monàrquics (vegeu annex 7). En deu pobles guanyaren els republicans — Almàssera, Bonrepòs i Mirambell, Burjassot, Foios, Godella, Montcada, Museros, el Puig, Rocafort i Tavernes Blanques— enfront dels huit on aconseguiren imposar-se els monàrquics —Albalat dels Sorells, Alboraia, Albuixec, Emperador, Massamagrell, Meliana, Rafelbunyol i Vinalesa—. Però, els resultats dels municipis de la comarca s'han de valorar tenint present que no pertanyen a un àmbit estrictament rural, més bé a un àmbit «periurbà»¹⁶⁹, on el blasquisme era una força política organitzada i en creixement, que va facilitar la mobilització republicana, amb mítings i conferències en aquestes localitats perifèriques a la ciutat de València.

També es podria afegir que el sindicalisme obrerista de la comarca tenia, per una part, el suport d'una part dels llauradors arrendataris o xicotets propietaris i, per l'altra, una bona estructura en el sector industrial, com, per exemple, a les fàbriques d'Almàssera, Foios o Tavernes Blanques. Al triomf republicà se li van resistir les localitats tradicionalment més conservadores, puix que si comparem els resultats amb les darreres eleccions de 1922, s'observa un resultat similar. Per exemple, en el feu carlista d'Alboraia, en les eleccions de 1922 els monàrquics van obtenir sis regidors per zero dels republicans i als comicis de 1931 la victòria conservadora va ser igual de folgada: dotze de monàrquics per un de republicà. A Rafelbunyol el mateix: en 1922 els monàrquics van treure cinc regidors per cap dels republicans i l'abril del 1931 el resultat fou nou regidors monàrquics per un republicà.¹⁷⁰

Amb tot, cal advertir que la present recerca no ha aconseguit proporcionar dades sobre els resultats electorals del 12 d'abril d'Alfara del Patriarca, la Pobla de Farnals, Puçol i Massalfassar. Dels tres primers es té constància d'una possible mala praxi en la celebració dels comicis, fet pel qual no es publicaren els resultats i, llavors, el governador civil va decretar unes noves eleccions per al maig del 1931. Per tant, més endavant s'analitzaran i detallaran els resultats. Però de Massalfassar no s'ha pogut

¹⁶⁹ Zona situada als límits imprecisos de la ciutat, on s'entremesclen els usos residencials i industrials amb les activitats agrícoles i ramaderes. És un espai d'expansió del teixit urbà en àrees històricament vinculades al món rural.

¹⁷⁰ MARTÍNEZ RELANZÓN, Alejandro (2018). *Op. cit.*, pp. 309-310.

recollir cap mena d'informació sobre els comicis, solament que el 16 de setembre de 1931 van nomenar Llorenç Castelló com a alcalde de l'aliança republicana, de manera que es podria catalogar amb els altres deu municipis on també guanyaren les forces republicanes.¹⁷¹

Un segon element interessant dels resultats electorals a la comarca guarda relació amb l'article 29 de l'esmentada Llei Electoral de 1907, on es disposava que si els candidats que es presentaven no sobrepassaven els llocs a cobrir, se'ls considerava automàticament electes sense la necessitat de competir en els comicis. L'ús d'aquesta polèmica disposició ha estat vinculada al fenomen del caciquisme per justificar alguns regidors monàrquics, però en el cas de l'Horta Nord va ser més aviat al contrari, vist que els republicans són els que més se'n van beneficiar, ja que aconseguiren tots els regidors a Almàssera, Foios i Montcada. En canvi, els monàrquics solament obtingueren la totalitat dels regidors a Emperador. Aquests nomenaments poden semblar controvertits i es podria discutir la moralitat i justícia de la llei, però en cap cas eren il·legals.

Per acabar, s'ha d'afegir l'aparició de múltiples acusacions de frau el mateix dia de les votacions, vist que diferents membres de les Junes Electorals del Cens Municipals d'Albalat dels Sorells, Alboraia, Alfara del Patriarca, Massamagrell, Meliana, la Pobla de Farnals, Puçol, Rafelbunyol i Vinalsa van deixar constància de queixes sobre la validesa de les eleccions per «*la compra de votos, coacciones y incumplimientos de las obligaciones por parte de algunos miembros de la mesa electoral*».¹⁷²

El governador civil de València prengué mesures i, igualment que en altres 119 municipis de la província on hi havia sospites de tupinada, ordenà organitzar uns nous comicis per al 31 de maig en els nou municipis de l'Horta Nord. Com a dada, en més del 40 % dels pobles de la comarca s'havien denunciat possibles irregularitats i es van repetir les votacions, essent una bona mostra de les dificultats amb què es van celebrar. Tot i aquest fet no és circumscrit únicament a l'Horta Nord, perquè en

¹⁷¹ «Nuevas adhesiones recibidas», *El Pueblo. Diario republicano de Valencia*, 16 de setembre de 1931, p. 1.

¹⁷² Arxiu Municipal d'Alboraia (AMA): Junta Municipal del Cens Electoral d'Alboraia. Acta de l'escrutini general de l'elecció de regidors. 17 d'abril de 1931.

un total de 128 de 264 municipis que té la província de València es repetiren les eleccions.

Durant els dies previs als segons comicis municipals del 31 de maig, la tensió sociopolítica va anar en augment, i açò es va visibilitzar en els nous actes de campanya electoral, que corrien el risc de derivar en conflictes i aldarulls al carrer. A Meliana, el 2 de maig es va celebrar nou míting, ara de l'Agrupació Valencianista Republicana (AVR), en el Cercle Instructiu Republicà, que va comptar amb la intervenció dels oradors Francesc Bosch i Thous Llorens.¹⁷³ Segons la premsa republicana, els oradors s'expressaren amb un sentit valencianista dins del camp republicà, remarcant la necessitat de la manifestació de l'esperit sobiranista valencià per assolir les llibertats que es reclamaven i consolidar la República,¹⁷⁴ i acabà la jornada sense cap incident destacable.

A Vinalesa es va organitzar un altre míting per al 27 de maig, el qual va estar planificat per Donís Folguerà, líder del PURA local. L'acte s'havia de celebrar a la plaça del Castell i comptava amb l'assistència de Francisco Máñez, Enric Sáez, Vicent Ferrer, Joan Bautista Brau i Garcia Ribes.¹⁷⁵ Però quan els oradors arribaren a Vinalesa, foren rebuts amb hostilitat per una multitud de catòlics i monàrquics — principalment dones i joves— que portaven llaunes i altres objectes de metall per rebre'ls amb sorolls de protesta i impedir la celebració de l'acte. El republicà Francisco Navarro va intentar sostreure una llauna a les dones, però els aplegats va respondre amb violència, colpejant-lo fins que el deixaren malferit. Finalment, un dels assistents va disparar diversos trets a l'aire per dissuadir a la massa, la qual cosa aprofitaren els oradors per a refugiar-se dins l'edifici de l'ajuntament, tots a l'espera de l'arribada de la Guàrdia Civil, perquè escortaren als republicans i pogueren eixir de Vinalesa.¹⁷⁶ Els oradors van marxar i el míting es va suspendre,

¹⁷³ Francesc Bosch va ser un metge, mestre i polític valencià, arribant a ser conseller de Cultura el 1936, essent un dels dirigents de l'AVR primer, i del Partit Valencianista d'Esquerra (PVE) el 1935. Maximilià Thous era escriptor i polític valencianista, que va militar a la Joventut Valencianista, però el 1930 ingressà a l'AVR, per a fundar el 1935 el PVE amb Enric Navarro i Ricard Blasco. El 1932 també fou signatari de les Normes de Castelló.

¹⁷⁴ «Associació Valencianista Republicana. Actes de propaganda», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 5 de maig de 1931, p. 2.

¹⁷⁵ «Conferencias. Vinalesa», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 27 de maig de 1931, p. 2.

¹⁷⁶ «Incidente electoral en un míting», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 28 de maig de 1931, p. 6 i «En Vinalesa intentar impedir un míting republicana recibiendo a tiros a los oradores», *La Correspondencia de Valencia*, 28 de maig de 1931, p. 2.

posposant-se per al 30 de maig, dia en què es va poder celebrar sense incidents, i on va acudir multitudinàriament el veïnat republicà comarcal com a resposta als incidents anteriors.¹⁷⁷ Ara bé, atesa la gravetat dels successos, el governador va decidir ajornar novament les eleccions de Vinalesa per al 5 de juny, en uns tercers comicis únicament per a Vinalesa.¹⁷⁸

A la resta de localitats se celebraren les segones eleccions el dia assenyalat i amb «relativa» normalitat. Fins i tot es crearen col·lectius populars que vetllaren pel bon funcionament dels comicis, com ara a Massamagrell i Meliana, on es té constància de la creació d'una «guàrdia cívica»: grups de voluntaris locals que vigilaven els col·legis electorals per evitar incidents i possibles fraus, es passejaren pels municipis durant la jornada electoral.¹⁷⁹ Detallant els resultats, del total de nou regidors que li pertocaven a l'Ajuntament d'Albalat dels Sorells, sis foren pels republicans del PURA i tres per als monàrquics.¹⁸⁰ Un resultat just invers als comicis del 12 d'abril, que atorgarà el govern municipal als republicans. En segon lloc, altre tomb electoral va esdevenir a Alboraià, on la victòria monàrquica d'abril es va convertir en un triomf republicà al maig a causa dels bons resultats del PURA, que va aconseguir nou regidors per quatre de la DRV. De la mateixa manera, a Alfara del Patriarca, Massamagrell, Meliana, la Pobla de Farnals i Rafelbunyol les candidatures del PURA i la DLR es va emportar totes les regidories.

No és difícil imaginar, donat el context d'efervescència republicana, que molts dels candidats monàrquics suspesos a les eleccions d'abril no es tornaren a presentar al maig. I els que ho van fer mantenint la seua significació política és probable que perderen gran part dels vots obtinguts a l'abril. Comptat i debatut, ja no es tractava de votar per la Monarquia, perquè simplement aquesta ja no existia.¹⁸¹ I, ateses les circumstàncies descrites, no sorprenen els resultats dels comicis parcials del 31 de maig en el conjunt dels municipis: 84 regidors per als republicans i 15 per als monàrquics. Però, per explicar-los més detalladament, s'han de tindre presents tres factors: el transvasament de regidors monàrquics a les files republicanes per

¹⁷⁷ «Más actos republicanos. Vinalesa», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 30 de maig de 1931, p.4

¹⁷⁸ «Resultados electorales», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 2 de juny de 1931, pp. 1-2.

¹⁷⁹ «Guardia cívica republicana», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 22 de maig de 1931, p.2

¹⁸⁰ «Noticias» *El Pueblo. Diario republicano de Valencia*, 2 de juny de 1931, p. 2.

¹⁸¹ MARTÍNEZ RELANZÓN, Alejandro (2018). *Op. cit.*, pp. 320-321.

mantenir el poder, la designació d'alcaldes republicans per l'article 29 i la massiva suspensió d'ajuntaments monàrquics per la corrupció electoral.

Els únics ajuntaments on no guanyaren els republicans van ser a Puçol i Vinalesa. En el primer, els resultats atorgaren un empat a sis regidors entre els republicans i els monàrquics, fet que va dificultar la formació d'un govern municipal o l'aprovació de pressupostos, entre d'altres. Provisionalment, es va nomenar una comissió gestora que va haver de gestionar l'Ajuntament amb les dificultats exposades. Sobre tot açò es tornarà més endavant, però la valoració que se'n fa de Puçol és l'evidència de la polarització politicosocial que, probablement, s'ajuste més a la interpretació global de les eleccions en el conjunt el País Valencià. En segon lloc, a Vinalesa ja s'ha dit que els comicis del 31 de maig es van suspendre pels aldarulls en la campanya electoral, convocant-se novament per al dia 5 de juny. Paga la pena descriure alguns aspectes del transcurs de la jornada electoral com, per exemple, que no es va notificar la tercera convocatòria electoral a la comissió gestora de Vinalesa constituïda provisionalment amb la proclamació de la República. I, encara més, l'elecció d'un dia laborable va ser força controvertida, perquè va dificultar l'exercici del dret al sufragi fonamentalment a les classes populars, que havien de demanar permís en els seus llocs de treball.¹⁸²

El dia de les eleccions, Vinalesa era un poble militaritzat. Cap a les 10 hores del matí d'aquell dia, arribaren un grup de requetés, que s'afegiren a una patrulla del grup d'infanteria de la Guàrdia Civil i als cinquanta membres de cavalleria a les ordres d'un tinent i un capità militar. Paral·lelament, també arribaren membres d'una «guàrdia cívica» republicana conformada pels veïns organitzats en grups de vigilància, a tall de vetllar pel bon funcionament i garantir la normalitat de la jornada electoral.¹⁸³ Amb aquest context es van portar a terme els comicis, però, no sense incidents, ja que almenys en un dels col·legis electorals municipals es van produir enfrontaments on resultaren ferides tres persones.¹⁸⁴ En síntesi, tot i els incidents i noves protestes sobre la legitimitat dels resultats, els monàrquics guanyaren

¹⁸² «Las elecciones en Vinalesa», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 7 de juny de 1931, p. 6.

¹⁸³ «Guardia cívica republicana», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 22 de maig de 1931, p.2

¹⁸⁴ «Las elecciones en Vinalesa», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 7 de juny de 1931, p. 6.

aconseguint un total de sis regidors de la DRV, davant dels dos de la DLR, i, en darrer lloc, tan sols un regidor per als republicans del PURA (vegeu annex 8).

Recapitulant, l'arribada de la República a l'Horta Nord va possibilitar la formació de dènou consistoris amb governs republicans d'esquerrers, més una comissió gestora republicana a Puçol i, solament, dos governs municipals de dretes: Emperador i Vinalesa. Tanmateix, aquestes xifres amaguen algunes singularitats, com que els moviments de les velles elits locals provocaren canvis de govern en municipis com Rafelbunyol i Rocafort, que suposadament eren republicans, però defensaven postulats monàrquics alineats amb les elits tradicionals. Així i tot, qui són i d'on provenen els nous governats dels primers ajuntaments republicans d'esquerrers? I els continuadors del caciquisme local de la dictadura de Primo de Rivera?

Començant pels ajuntaments republicans, a Alboraia es conformà un govern dirigit per l'alcalde Cristobal Monròs Martí, seguit del primer tinent d'alcalde Santiago Bayarri Peris o el regidor Francisco Barquero Genís, tots tres blasquistes del PURA. Per contra, els representants del caciquisme local, sota les sigles de la DRV, Daniel Rubio Martín o Vicent Lliso Sanfeliu, romangueren a l'oposició. La corporació es caracteritzava per la procedència popular dels membres, vist que la majoria eren agricultors. Les primeres mesures de la nova corporació se centraren a combatre el nivell d'analfabetisme local, que el 1930 oscil·lava al voltant del 49,1 %.¹⁸⁵ Aquesta fou una característica compartida amb altres pobles com a Massalfassar, on va ser nomenat alcalde l'esmentat Llorenç Castelló Margaix (*El Tio Roig de Granera*), un xicotet propietari agrícola que combinava la feina a l'Ajuntament amb els treballs al camp, que pertanyia a la primera generació d'alfabetitzats de Massalfassar. L'acompanyaren en el govern local el primer tinent alcalde Vicent Margaix Díez o el regidor Josep Gimeno Fenollosa, entre d'altres, tots ells republicans convençuts que representaven el canvi polític que es vivia en el conjunt de l'Estat.¹⁸⁶

A Bonrepòs i Mirambell, conformaren el primer govern veïns de conviccions laiques i progressistes com Vicent Muñoz Sabater, l'alcalde, i Josep Traver Marí (*Patarres*), segon tinent alcalde, ambdós treballadors del camp. Per primera vegada es constituïren corporacions de govern conformades per llauradors, un element cabdal

¹⁸⁵ SIGALAT, M. J. *Op. cit.* pp. 100-101 i 121.

¹⁸⁶ FRECHINA, J-V : *Op. cit.* . p. 155 i Causa General (CG) caixa 1382 (7) PP T 65 (Massalfassar), p. 56.

per a la mediació en els diferents conflictes agraris. En moltes alcaldies, la nova classe de dirigents polítics eren arrendataris o xicotets propietaris agrícoles, cosa que es pot detallar observant el govern de Massamagrell. L'alcaldia va recaure sobre Francisco Eres Estanislao (*Cotinet*), llaurador d'una xicoteta propietat agrícola a Massamagrell, localitzada just després de l'actual pont del carrer de Mar. En representació d'*Izquierda Republicana* (IR), el 15 de maig de 1931 Eres es va convertir en el primer alcalde republicà de Massamagrell, després que el governador civil va posar fi al consistori conservador presidit per Juan Bautista Alcayde Esquerre, qui governava el municipi des dels anys de la dictadura de Primo de Rivera.¹⁸⁷

Tanmateix, hi va haver un municipi on els subalterns ho van tindre més difícil per accedir al poder local. Es tracta de Puçol, on l'empat tècnic entre monàrquics i republicans va impossibilitar la formació de l'executiu local. D'aquesta manera, solament prengueren possessió del càrrec els sis regidors del PURA, construint un govern local que no tenia majoria per a governar. Les velles elits locals tractaren d'obstaculitzar la governabilitat des de les primeres setmanes; car, entre d'altres exemples, presentaren un recurs contra el govern republicà, no aprovaren els pressupostos ni cap mesura de gestió política del consistori i, alhora, comptaren amb el suport del capellà local que reiteradament difonia discursos antirepublicans aprofitant la influència de la missa dominical. Tan difícil va ser la gestió de Puçol durant els primers mesos del règim republicà que els carrers estaven força bruts, plens de fang i d'aigua, les obres envers la millora del clavegueram i la pavimentació no es podien començar i no hi havia escola municipal. El governador va arribar a multar a l'alcalde, però el cert és que sense majoria en el consistori municipal no es podia fer res per canviar la situació. El cas de Puçol era un atzucac.¹⁸⁸

Acabant amb els governs republicans, caldria valorar el de Rafelbunyol per la particularitat dels seus membres. Ací va guanyar una llista amb candidats independents, però sota les sigles del PURA, conformant-se un govern amb Salvador Garcés Esteve (*El Tio Salvoret de la Coia*) com a alcalde. Tanmateix, malgrat les sigles,

¹⁸⁷ Arxiu Municipal de Massamagrell (AMM): Llibre d'actes municipals del 2 de març de 1930 fins al 5 de setembre de 1931. Sessió del 15 de maig de 1931 i Llibre d'actes Municipals del 12 de setembre de 1931 fins al 4 de maig de 1932: Sessió de l'1 d'abril de 1932.

¹⁸⁸ «Una vista que causa mala impresión», *La Correspondencia de Valencia*, 29 de setembre de 1931, p.1 i «Región Valenciana. Puzol», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 10 de febrer de 1932, p.7.

Salvador continuava representant a la tradició conservadora i era fidel als interessos de les velles elits. Com a exemple, s'ha constatat que exhibia en el balcó de l'Ajuntament de Rafelbunyol la bandera monàrquica, per la qual cosa fou multat diverses vegades.¹⁸⁹ Un succés semblant va esdevenir a Museros, on hi havia un govern configurat per representants del *Partido Republicano Radical Socialista* (PRRS), amb Josep Gimeno Alcover d'alcalde, però sobre els quals es va vessar un seguit de crítiques que els acusaven de ser els continuistes del caciquisme local de l'etapa anterior. Es denunciava que els membres del PRRS eren:

«los pertenecientes a la Unión Patriótica, los somatenistas de ayer, ex-alcaldes y jueces municipales de la dictadura, que acostumbrados a ser dueños de vidas y haciendas no saben por dónde meterse para ver la forma de coger el mando [...]»

*Antes se entrevistaron con el cura y le dijeron que eso del nombre no era más que por cuestión de mando, que ellos seguirían siendo los mismos clericales».*¹⁹⁰

Pel que fa als consistoris conservadors, a Vinalesa la DRV va conformar govern en solitari amb els seus sis regidors. L'alcaldia la va ocupar Jaume Alcayde Peris, copropietari industrial d'una fàbrica de rajoles i teules gestionada conjuntament amb el seu germà Toni i el patró local Lluís Rius Pascual. Alcayde provenia d'una de les famílies amb més influència política i econòmica del municipi. El seu germà Toni ja havia estat regidor per UP durant la dictadura primoriverista, una prova de què amb la República no totes les elits locals van perdre el poder local.¹⁹¹ El tinent d'alcalde era Artur Ros Montalt, dedicat professionalment al comerç, acompanyat dels regidors Francisco Pascual Peris, Josep Pardo, Josep Albert Navarro i Miquel Ros Palau; tots ells militants locals de la DRV i vinculats al sector agrari amb xicotets minifundis llogats o en propietat.¹⁹²

Saltant a l'àmbit estatal, després de l'èxit dels republicans en les eleccions d'abril i de proclamar-se la República a l'Estat espanyol, el 3 de juny de 1931 es va encetar

¹⁸⁹ «En el Gobierno Civil», *Las Provincias*, 20 de setembre de 1932.

¹⁹⁰ «Región valenciana. Museros». *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 27 de setembre de 1931, p.7.

¹⁹¹ Arxiu Municipal de Vinalesa (AMV): Llibre d'actes municipals des del 22 d'agost de 1929 fins al 16 d'abril de 1931. Sessió del 22 d'agost de 1929.

¹⁹² AMV: Llibre d'actes municipals des del 16 d'agost de 1933 fins al 16 d'abril de 1935. Sessió del 16 d'agost de 1933 i «Los enemigos de la República. ¡Abajo las caretas!», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 18 de juny de 1932, p. 1.

un procés constituent que es va iniciar amb la publicació del Decret de Convocatòria d'eleccions a les Corts Generals per al 28 del mateix mes. Una de les particularitats més notòries gira al voltant de la nova ordenació del sistema electoral advinguda de les modificacions legislatives fetes *ad hoc* per als comicis constituents del juny. Com ja s'ha dit, la Segona República no va aprovar mai una vertadera llei electoral que poguera considerar-se com pròpiament republicana. Quan arribà la República, la normativa que continuava vigent era Llei Electoral del de 1907, però, per tractar d'abordar la qüestió de cara a les eleccions generals, el Govern Provisional va aprovar un decret relatiu a normativa electoral. Es tracta del Decret del 8 de maig de 1931, que modificava la Llei Electoral de 1907 i que regularia les eleccions dels dies 28 de juny i 5 de juliol per a formar unes Corts Constituents.¹⁹³

El primer tret característic del nou decret va ser la supressió del polèmic article 29 de la Llei Electoral de 1907 i el segon, la utilització del sufragi restringit, on cada elector podria votar una determinada proporció als escons a cobrir per la circumscripció i que corresponia amb el 80 % d'aquests. Però, en relació amb l'Horta Nord, el factor més rellevant fou la substitució dels districtes uninominals, característics de la monarquia d'Alfons XIII i propiciadors del caciquisme local, per circumscripcions provincials a base d'un diputat per cada 50.000 habitants. A més, les ciutats de Madrid, Barcelona i València, que superaven els 100.000 habitants, passaven a constituir una circumscripció pròpia, juntament amb les poblacions que correspongueren als seus partits judicials; mentre que la resta de les localitats de les províncies formava una circumscripció diferent i independent.¹⁹⁴ En conseqüència, els vint-i-dos municipis de la comarca quedaven dins de la circumscripció de València, on es dirimien set escons.

Val a dir que el més suggestiu d'aquestes eleccions és la interpretació respecte a l'eix república-monarquia, més que des d'una divisió entre dretes i esquerres. Això no significa que no es puguin extreure dades rellevants analitzant l'eix dreta-esquerra (vegeu annex 10), sinó que, en un context de procés constituent republicà, moltes de les forces tradicionalment vinculades a la dreta decidiren concórrer amb la gran aliança de partits republicans perquè els comicis dirimien el model estatal. En altres

¹⁹³ CEBRIÁN ZAZURCA, Enrique «La Segunda República Española: Acción y omisión en materia electoral». *Revista de Derecho Electoral*, Núm. 21 (2016), p. 237-238.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 242-243.

paraules, els moderats de l'espai conservador optaren per alinear-se amb els progressistes republicans en lloc de confluïr amb altres organitzacions conservadores monàrquiques.

En conseqüència, a la Conjunció Republicano-Socialista es presentà una coalició de partits conformada principalment pel *Partido Socialista Obrero Español* (PSOE) i partits republicans progressistes, però també organitzacions de la dreta —PRR o DLR—. Tot i això, a València es troben excepcions respecte a l'aliança estatal, perquè ni el PRRS ni la DLR se sumaren a la coalició. Açò s'ha d'interpretar dins del marc d'una lluita política entre els partits republicans a València que, després del 12 d'abril, tractaren de mesurar les seues forces per veure quina era la primera opció política dels valencians. La divisió més important es va produir en el si del republicanisme blasquista, del qual es va escindir la part més esquerrana per a formar el PRRS a la província, dirigit per Fernando Valera i José Cano Coloma, entre d'altres. Naixia ací un dels principals conflictes entre les famílies republicanes valencianes, encara que no va tindre un gran calat, ja que, fins a finals del període republicà, quan el PURA va entrar en crisi, el PRRS no va suposar cap amenaça per a l'hegemonia blasquista.¹⁹⁵

L'aliança republicana encara va quedar més minvada quan la DLR tampoc va voler sumar-s'hi. Els liberals republicans, igual que havia ocorregut amb el PRRS, abandonaren la coalició i van concórrer en solitari. Aquesta candidatura rivalitzava amb la blasquista, per això va ser acusada de continuïsta amb el règim, que afirmava respectar a les «organitzacions conservadores de la República», però veia en elles el refugi del vell caciquisme local, el qual, davant les noves circumstàncies polítiques, havia adoptat «una postura republicana».¹⁹⁶ Per exemplificar-ho, des de *El Pueblo*, i dirigint-se a la DLR per la seua escissió, els blasquistes van afirmar que «*no es hora de las derechas, ni aun de la titulada republicana*».¹⁹⁷ Tot plegat, l'aliança republicano-socialista valenciana, únicament fou mantinguda pel PURA i el PSOE. En aquest sentit, el socialisme va decidir sumar-se al PURA per a poder

¹⁹⁵ VALERO GÓMEZ, Sergio: *Reformismo, radicalización y conflicto interno en el socialismo español. La Federación Socialista Valenciana durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1939)*, Tesis doctoral, Universitat de València, 2012, p. 72.

¹⁹⁶ *Ibídem*.

¹⁹⁷ TUSELL, J.; et. al., *Op. Cit.*, p. 203.

obtenir uns resultats, almenys, acceptables¹⁹⁸ i major nombre de càrrecs representatius.

Examinant les candidatures més conservadores, destaca per damunt de la resta la DRV, on Luís García Guijarro era el cap de llista per a la circumscripció de la capital valenciana. La DRV fou un partit que va tractar de renovar l'estratègia de l'espai conservador, erigint-se l'avantguarda en la recomposició ideològica i política d'aquest espai. D'una manera resumida, l'èxit de la DRV radica en quatre punts. Per començar, elaboraren un discurs que interpel·lava directament a la burgesia comercial-agrícola, ja que la relació entre terratinents, mitjans propietaris i comerciants configurava un mateix bloc burgès on no eren poques les coincidències d'interessos i la preocupació amb l'adveniment del règim republicà. En segon lloc, el fundador de la DRV, Lluís Lucia, provenia de l'entorn polític de l'Església, tret cabdal per organitzar als catòlics en partits de masses, que aspirava a aglutinar als religiosos com a nova manera d'organització. El tercer element gira al voltant de l'articulació d'un discurs agrarista, que interpel·lava a les masses de jornalers i xicotets propietaris, amb crítiques respecte a l'abandonament del camp. En darrer terme, la nova dreta valenciana estigué marcada per un regionalisme moderat i economicista, depurat de tota afirmació sobiranista o nacionalista que pogués suposar un problema a les classes dominants, però que pugnava per l'espai identitari.¹⁹⁹

Fet i fet, els resultats electorals del 28 de juny als municipis de l'Horta Nord atorgaren un total de 33.688 sufragis als partits de la Conjunció Republicano-Socialista, 5.401 al PRRS i 1.784 a la DLR que s'havien presentat en solitari, 3.224 a la DRV i 897 a la *Comunión Tradicionalista* (CT) (vegeu annex 9). La victòria de la candidatura republicano-socialista fou extraordinària a l'Horta Nord: primera força política en les vint-i-dues localitats. Entre altres factors, es pot argüir que les dretes estaven desorientades, desorganitzades i confuses —per això van acabar presentant-se per separat— vist que, fins i tot algunes candidatures com el PRR va

¹⁹⁸ VALERO, S.: *Op. Cit.*, p. 73.

¹⁹⁹ MARQUÉS i GONZÁLEZ, Josep Vicent: «Derecha Regional Valenciana. Les condicions de possibilitat d'un grup polític» dins et al. *El País Valencià. 1931-1939*, L'estel, València, 1974, p. 106. En aquesta línia, però revisant interpretacions i incorporant debats envers la sinceritat de la DRV, vegeu MORANT, Toni: Trajectes diversos amb una mateixa destinació. Les dretes valencianes als anys trenta» en MARTÍ, A. (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià*, *Op. cit.*, pp. 57-66.

preferir anar en coalició amb els progressistes. Per tant, les classes altes i nombrosos sectors de les classes mitjanes es van conformar amb la marxa d'Alfons XIII, perquè no tenien altra alternativa, i van donar suport a la coalició republicana. Ho feren amb l'esperança que, sacrificant al rei i tolerant a un president, podrien protegir-se de la reforma social i econòmica de l'Estat que s'augurava.²⁰⁰

Un fet que ajuda a comprendre el «vot prestat» de les classes altes i mitjanes als republicans és la interpretació dels resultats electorals en relació amb l'eix esquerra-dreta, ara sí, puix fou significatiu que a la Conjunció Republicano-Socialista, els partits més de la dreta reberen més vots que els partits progressistes. En dades, Alejandro Lerroux, del PRR, va ser el candidat més votat amb 5.954 vots, seguit de Sigfrido Blasco-Ibáñez del PURA amb 5.343 i del *Partido Republicano Liberal Demócrata* (PRLD) de Melquíades Álvarez, que en va aconseguir 5.282. Per contra, el PSOE de Francisco Sanchis quedava una miqueta més enrere amb 5.164 i, en darrer lloc, AR de Manuel Azaña amb 4.808, als qui es podrien afegir els 5.401 vots del PRRS, malgrat que es va presentar en solitari per mesurar les seues forces amb el PURA. A propòsit d'això, cal fer un incís per valorar la decisió del PRRS, que atesos els resultats va estar encertada pels seus interessos, vist que va guanyar en vots al PURA i es va constituir una força autònoma a València. Tenint presents els resultats, es dedueix que una part del votant tradicional conservador havia confiat en els candidats liberals republicans per davant dels partits progressistes com el PSOE, a diferència del conjunt de l'Estat espanyol on sí que eren majoritaris. Així mateix, amb la lupa de l'eix esquerra-dreta, si se sumen els resultats dels representants de partits de dretes —PRR, PURA, PRLD, DLR, DRV i CT— la xifra total de sufragis fou de 22.241, mentre que els partits progressistes —AR, PSOE i PRRS— es queden amb 15.373 vots.²⁰¹ Per tant, a mode general, es pot valorar que les eleccions foren un acte d'afirmació del règim republicà, però, atesos els resultats de la comarca, hi havia una voluntat més conservadora. República sí, però més liberal-conservadora que progressista.

²⁰⁰ PRESTON, Paul: «Esperanzas e ilusiones en un nuevo régimen. La República reformista» en VIÑAS, Ángel (ed.): *En el combate por la Historia. República, Guerra Civil y Franquismo*, Pasado & Presente, Barcelona, 2012, p. 54.

²⁰¹ Vegeu annex 10.

En un tercer i últim enfocament, si comparem els resultats de l'Horta Nord amb els de la ciutat de València, hi trobem alguns xicotets canvis. Si bé era cert que el radical Lerroux continuà sent la força més votada amb 45.186 sufragis, era igualment cert que la candidatura del republicà progressista Manuel Azaña li va disputar el primer lloc obtenint 44.159 vots, passant per davant del PURA del Sigfrido Blasco-Ibáñez, que aconseguí 38.975, i del PRLD de Melquíades Álvarez amb 39.160. Un esdeveniment que podria explicar-se atenent el fenomen del vot urbà, on tradicionalment les candidatures republicanes rebien més suport. Pel que fa als partits conservadors, s'observa altra diferència entre els pobles de la comarca i la ciutat: la CT va avançar a la DRV en la capital valenciana. El carlista Gines Martínez Rubio recaptà 10.100 sufragis, i va quedar per davant dels dos candidats de la dreta valenciana —Luis Lucia (6.976) i Luís García Guijarro (7.441)— i, fins i tot, del radical socialista José Cano (9.659).²⁰² En canvi, la dreta valenciana va assolir un millor resultat que els carlistes a l'Horta Nord. Per detallar això, cal recórrer altre cop al fenomen urbà-rural, recordant que part del discurs ideològic de la DRV es dirigia als treballadors agrícoles, per tant, no és desbaratat pensar que la mobilització del vot agrari en l'Horta Nord va atorgar als conservadors regionalistes la posició del primer partit de la dreta a l'oposició, cosa que no va passar a la capital valenciana.

De les resistències clericals

Els governants de la Segona República que dirigiren el país de 1931 a 1933 i en 1936 eren conscients de la conveniència de començar unes polítiques reformistes que modernitzaren l'Estat i ajudaren a pal·liar els greus problemes socioeconòmics. Els seus experiments socials es realitzaren en un context de desencant generalitzat respecte als errors del capitalisme.²⁰³ Això no obstant, es van equivocar en pensar que podrien fer-ho sense l'aplicació contundent de la llei davant les resistències de les classes dominants. Moltes de les reformes no es van aplicar completament, i el motiu no va ser per falta de voluntat, sinó més aviat per la incapacitat de poder desenvolupar-les davant l'oposició de les velles elits a acatar la nova legislació.

²⁰² «Resumen total», *El Pueblo. Diario republicano de Valencia*, 30 de juny de 1931, p. 5.

²⁰³ PRESTON, P.: *La Guerra Civil. Op. cit.* p. 20.

Partint d'aquesta hipòtesi, i focalitzant-se a l'Horta Nord, es poden explicar fets que ho constaten, vist que els dirigents de les esglésies locals, els patrons industrials, els vells cacics locals o els propietaris agraris anaren adoptant de manera creixent postures antidemocràtiques i autoritàries.²⁰⁴

Els primers incidents antirepublicans esdevingueren el juliol de 1931 a Meliana, amb motiu de la retirada de l'espai públic d'una escultura dedicada al «Sagrat Cor de Jesús». Per contextualitzar-ho, s'ha d'assenyalar que el 1917 Vicent Gimeno va dotar a Meliana d'un pou artesà que va beneficiar al municipi. Com agraïment, se li va erigir un monument sobre el mateix pou, consistent en un obelisc amb el bust en alt relleu del senyor Gimeno. En canvi, durant l'etapa de la dictadura de Primo de Rivera, l'apostolat Corrons va aconseguir enderrocar l'obelisc civil i, sobre la seua base, va col·locar una efígie religiosa del «Sagrat Cor de Jesús». Amb la instauració de la República, el pou va tornar a ser resignificat, gràcies al fet que l'Ajuntament republicà acordà que l'obelisc del senyor Gimeno havia de retornar al seu lloc inicial i que l'efígie religiosa anés a altre emplaçament de l'espai públic. El 13 de juliol de 1931 va ser el dia determinat per al trasllat, però, quan l'operari de la construcció es dirigia cap a plaça per començar els treballs, un grup de monàrquics i religiosos es reuniren per esvalotar i insultar a l'obrer encarregat d'efectuar el treball. Aleshores es va promoure un amotinament catòlic contra les autoritats municipals, que va obligar a la intervenció de les forces públiques per evitar mals majors, fent que l'obrer aturés momentàniament el seu treball. I, finalment, a altes hores de la matinada i amb la protecció de huit parelles de la Guàrdia Civil, l'obrer va poder treballar i enderrocà el monument.²⁰⁵

Com s'organitzà aquesta resistència a les mesures del govern local de Meliana? Qui dirigí aquest tipus d'accions hostils contra les autoritats republicanes? Dels sospitosos n'hi ha un que destaca per damunt de la resta: el capellà de Meliana, Francisco Gil. Algunes fonts també l'assenyalen com a incitador d'aquests incidents, com també d'altres incidents en localitat veïnes, per exemple, els fets ocorreguts a Gilet el 30 de març de 1932.²⁰⁶ De manera accidental o no, el religiós es trobava a

²⁰⁴ CASANOVA, Julián: *España partida en dos. Op. cit.*, pp. 2-5.

²⁰⁵ «Sobre el traslado de una imagen en Meliana», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 17 de juliol de 1931, p. 4 i «Y hablan de fanatismo», *El Heraldo Alaves*, 17 de juliol de 1931, p. 3.

²⁰⁶ «Gilet. Hay que respetar la ley», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 3 d'abril de 1932, p. 4.

Gilet eixe dia i va organitzar una manifestació religiosa per la via pública sense demanar cap autorització a les autoritats municipals ni tampoc al governador civil, saltant-se novament la legalitat.²⁰⁷ L'article 27 de la Constitució de 1931, considerava els soterraments catòlics com a manifestacions públiques de culte religiós i, en conseqüència, havien de ser autoritzats per les autoritats locals i provincials. Malgrat això, revestit amb la seua roba sacerdotal i seguit d'alguns acòlits i catequistes, el capellà es va passejar pels carrers de Gilet, ocupant l'espai públic sense atendre el que marcava la legislació. Tot i que, en aquesta ocasió, no es va practicar cap mena d'intervenció de les forces d'ordre públic i es va deixar fer als religiosos.

No s'ha descobert cap denúncia o càstig pels responsables de les irregularitats comeses en Gilet o en Meliana, perquè sovint els responsables d'aquests incidents quedaren impunes. I, si bé és cert que tenen difícil solució, el no respecte a la normativa legal vigent i a les autoritats republicanes va generar desconcert i confusió en la societat, alhora que desacreditava a la República, que no podia fer respectar les seues pròpies lleis. Tal com ha assenyalat la historiadora anglesa Frances Lannon «*la Església era un peligro para la República democrática y modernizadora*»,²⁰⁸ justificant i promovent actes contra les autoritats de Meliana i Gilet, essent incapaç d'acceptar el seu nou rol en la societat i la nova relació amb l'Estat.

D'aquesta manera, les friccions continuaren i seguidament l'epicentre de la tensió es va traslladar a Puçol. Les primeres picabaralles es produïren quan el capellà local, Manel Hurtado, va publicar un text en el «Full Parroquial» de 30 d'agost de 1931 criticant bel·ligerantment a la República. Això va motivar la denúncia dels republicans locals davant el governador Francisco Rubio, que hagué d'intervenir per imposar una multa de 100 pessetes al capellà, a qui va advertir sobre la poca caritat cristiana del text i dels discursos en les misses dominicals.²⁰⁹ Però això no va

²⁰⁷ *Ibídem*

²⁰⁸ Vegeu LANNON, Frances: *Privilegio, persecución y profecía. La Iglesia Católica en España, 1875-1975*, Madrid, 1990, p. 221 o, amb una posició semblant RAGUER, Hilari: *La pólvora y el incienso. La Iglesia y la Guerra Civil española (1936-1939)*, Península, Barcelona, 2001.

²⁰⁹ «No se autoriza la procesión. Protestan las mujeres y una de ellas es detenida», *La Correspondencia de Valencia*, 27 de març de 1932.

apaivagar els ànims. Un nou enfrontament entre religiosos i anticlericals va esdevenir en març de 1932, quan el capellà va sol·licitar permís al governador per celebrar una processó en la via pública, amb motiu del soterrament d'un veí. El governador va denegar la petició del capellà de Puçol argumentant que no s'havia demanat amb suficient antelació. Els religiosos no es mostraren satisfets amb la resposta i el 27 de març un grup de beates es va reunir amb el governador per demanar-li més explicacions. L'hostilitat de les catòliques fou tal que una d'elles va acabar detinguda i conduïda a la Prefectura de Policia, tot i que va ser posada en llibertat després de notificar-li la imposició d'una multa.²¹⁰

El capellà de Puçol hagué d'acceptar que no se celebrara la processó a l'espai públic, però amb això no es posava fi a l'enfrontament entre clericals i anticlericals. El 29 d'abril de 1932, el periòdic *El Pueblo* publicava una altra denúncia contra el capellà Hurtado, a qui acusava de realitzar misses polítiques i de recaptar esquirols que supliren les vacants dels vaguistes de la Cooperativa Valenciana d'Electricitat.²¹¹ I és que l'Església catòlica estava alineada amb les classes dominants, en un enfrontament que anava més enllà d'una lluita de classes, ja que s'observa una lluita per l'hegemonia del poder, on les elits tradicionals cooperaren entre elles, alhora que mobilitzaren a les masses en el que entenien que era una batalla per l'hegemonia politicocultural. Per tant, les actituds del capellà de Puçol perfectament es podien encabir en les argumentacions de Lannon quan descriu l'univers politicocultural catòlic com una actitud defensiva, que va rebutjar el diàleg amb altres creences i va confrontar enèrgicament a la República actuant com una unitat política en coalició amb els conservadors.²¹²

Simultàniament, més aldarulls esdevingueren a Massamagrell o Museros. En la primera localitat, un grup de catòlics tractaren d'infringir la llei arran del conflicte sorgit per la sepultura d'una veïna que morí el 22 de març de 1932. Els catòlics exigiren l'autorització d'una manifestació de culte religiós en la via pública, però l'alcalde de Massamagrell, Francisco Eres Estanislao (*Cotinet*), els va comunicar que això no era competència seua i que haurien de dirigir-se al nou governador civil de València, Luís Doporto Marchori. Finalment, els catòlics aconseguiren reunir-se amb

²¹⁰ *Ibídem*.

²¹¹ «Los conflictos obreros», *El Pueblo. Diario Republicano de València*, 29 d'abril de 1932, p. 4.

²¹² LANNON, F: *Op. cit.*, pp. 55-80.

el governador, però aquest els denegà l'acte, perquè argumentava que si els beats pretenien treure a passejar al clero a creu alçada, això podria ser un motiu de conflictivitat social. Llavors, solament va autoritzar el soterrament al cementiri municipal, en l'espai privat, que es va celebrar el 24 de març. Tanmateix, quan la sepultura va finalitzar, al voltant de cent cinquanta persones es passejaren amb la creu i el clero revestit pels carrers, cridant càntics a favor de «Crist Rei» i del catolicisme, cosa per a la qual no tenien autorització.²¹³ Com a promotor de la mobilització, algunes fonts apunten a Paco «El Déu», un tractant d'animals vinculat a la dreta catòlica, que va convocar als veïns més reaccionaris a la quadra en el Barranquet de Massamagrell —just en l'actual avinguda del Raval número 1-B— per organitzar la concentració. Paco va convidar els assistents a berenar i a begudes alcohòliques, i des d'allà va eixir una multitud cap a l'ajuntament.²¹⁴

El secretari municipal notificà els fets al governador, que ràpidament arribà a Massamagrell per reafirmar que ell era el responsable dels permisos de manifestacions de culte en la via pública. Però, lluny d'apaivagar els ànims, la visita del governador va motivar la concentració de més religiosos a la plaça de l'ajuntament, que protestaven i etzibaven crits de «fora l'alcalde!» i «volem religió!». La protesta d'aquell 24 de març estava carregada d'un clima hostil, fet que posteriorment derivà en un motí. Així mateix, els religiosos impediren que les autoritats republicanes marxaren de Massamagrell, ja que, fins i tot, alguns d'aquests es tombaren davant del cotxe i provocaren un escarni contra els republicans. L'alcalde, el governador i altres membres del govern municipal es van veure obligats a refugiar-se a l'ajuntament, gràcies a la col·laboració d'un tinent coronel de la Guàrdia Civil que barrà la porta i pogueren aturar la massa d'exaltats que pretenia assaltar l'edifici consistorial. Per augmentar una mica més la tensió, mentre que es produïa l'amotinament catòlic, van arribar a la plaça un grup anticlericals que s'enfrontaren als religiosos que rodejaven l'ajuntament, derivant tot plegat en una batalla campal fins a altes hores de la nit. L'enfrontament va deixar dos ferits greus, Timoteo Rajadell Camallonga (*El Granerer*) i José Eres Estanislao

²¹³ «El suceso de Masamagrell», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 26 de març de 1932.

²¹⁴ Arxiu de l'Autor (AA). Diari biogràfic de Juan Falcó Vidal.

(Cotí)—germà de l'alcalde—, i un mort, Domingo Barres Izquierdo, membre d'*Acción Católica* (AC).²¹⁵

Tot i la gravetat dels fets, pocs dies després els incidents es reproduïren a Museros amb la mateixa casuística: la celebració d'un ritu de soterrament catòlic. El 30 de març de 1932, els religiosos d'aquesta localitat tractaren de celebrar una processó arran de la mort d'una jove de dèsset anys, Empar Roselló Llopis, qui romania a casa seua esperant la sepultura. Aleshores, sota la direcció del capellà Museros, Emilio Calatayud Ferri, desenes de religioses es reuniren en casa de la jove a les tres de la vesprada i des d'allà eixiren amb el cadàver cap al cementiri municipal sense l'autorització de les autoritats. L'actitud dels assistents era més semblant a una manifestació que no a una litúrgia catòlica, puix es passejaren pels carrers clamants visques a «Crist Rei» mentre vociferaven insults cap a les autoritats locals. El capellà i les creus encapçalaven aquesta «processó-manifestació», malgrat que, abans d'arribar a l'església, l'alcalde va donar l'ordre que confiscaren les creus. Llavors es visqueren episodis de tensió, que acabaren quan el capellà i els religiosos entraren a l'església.²¹⁶

Aquests fets motivaren una investigació per part de les autoritats, que procediren a la detenció del capellà el 12 de juny del mateix any, però, quan les forces de seguretat es disposaven a arrestar-lo, es repetiren els aldarulls. Un grup de religiosos es van concentrar a les portes de l'església per impedir que s'emportaren al capellà, cosa que aconseguiren després d'uns moments d'alta crispació, quan les forces d'ordre públic marxaren per evitar mals majors.²¹⁷ I, altre cop, la llei es vulnerava sense cap mena de conseqüències. Per acabar, es té constància d'un darrer enfrontament entre els catòlics i les autoritats de Museros, puix el 14 de juliol de 1934 se'n va produir altre també per la desobediència dels religiosos a acatar les decisions del consistori local respecte a les processons catòliques en l'espai públic, en aquest cas per donar sepultura a una xiqueta de pocs mesos. Eixe dia es va celebrar altra «processó-manifestació», i quan el capellà Emilio i els religiosos arribaren a la porta del cementiri amb les creus alçades i el revestiment catòlic, un grup d'anticlericals els

²¹⁵ *Ibidem*.

²¹⁶ «Los hechos se repiten en Museros», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 1 d'abril de 1932, p. 2.

²¹⁷ «En Museros trataban de arrestar a un párroco», *Diario de la Marina*, 17 de juny de 1932, p. 13.

va retreure l'actitud de desobediència a les autoritats. En conseqüència, va començar un enfrontament a cops de puny i amb pedres, on es trencaren les creus cristianes, i va finalitzar amb l'actuació de la Guàrdia Civil, que va dispersar a la multitud.²¹⁸

En síntesi, examinats els diferents conflictes per la qüestió religiosa a la comarca, paga la pena tractar d'analitzar-los en relació amb les darreres posicions de la historiografia actual. Per un costat, alguns investigadors neorevisionistes com Manuel Álvarez Tardio, Fernando Del Rey Reguillo i Roberto Villa García²¹⁹ interpreten que les reaccions dels catòlics es degueren a l'ofensiva inicial dels anticlericals, i que únicament respongueren defensant-se davant del que consideraven un atac desproporcionat contra els seus valors.²²⁰ Ara bé, admetent que és plausible la seua argumentació respecte d'un cert menyspreu de les autoritats municipals cap al col·lectiu catòlic, especialment en els ritus a l'espai públic, no tot pot reduir-se tot a eixa interpretació. Per un costat, perquè la nova legislació s'havia aprovat amb procediments legals i democràtics, tot i el debat que sostenen aquests autors sobre la seua aplicació, i, per tant, el compliment d'una normativa no pot ser considerada el *casus belli* dels enfrontaments. Per l'altre, perquè en els conflictes concrets exposats fins ara, l'inici de les hostilitats va ser promogut i organitzat pels capellans locals, que agitaren les masses catòliques contra la legalitat republicana.

Tanmateix, tampoc es pot constatar que la dreta catòlica fos l'única responsable dels enfrontaments, vist que també s'han detectat episodis d'un alt grau d'hostilitat anticlerical, que derivaren en una intensa violència popular contra l'Església. És per això que la present investigació tendeix a alinear-se amb les interpretacions d'altres recerques, com De la Cierva, Montero o Botti, que posen en relleu l'existència d'una diversitat de laïcismes i anticlericalismes, que es relacionaren de manera diferent amb els catòlics.²²¹ Així mateix, tot i que els casos estudiats fins ara semblen contradir les tesis dels neorevisionistes i que la interpretació principal tendeix a

²¹⁸ «De Museros», *Las Provincias*, 14 de juliol de 1934, p.7

²¹⁹ Vegeu DEL REY, F.: *Palabras como puños*. *Op. cit.*; i ÁLVAREZ M. i VILLA, R.: *El precio de la exclusión*. *Op. cit.*

²²⁰ ÁLVAREZ TARDIO, Manuel: *Anticlericalismo y libertad de conciencia*. Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2002, p. 363.

²²¹ Vegeu DE LA CIERVA, J. i MONTERO, F., eds.: *Op. cit.*; i BOTTI, A.: *Op. cit.*

donar més rellevància a la desobediència dels religiosos com a inici dels conflictes religiosos locals, la pluralitat de laïcismes i anticlericalismes ens porta a admetre que l'ofensiva dels conflictes no sempre va ser iniciativa dels catòlics. Per exemple, a Albuxec es donaren ofensives anticlericals, com fou l'assalt a l'església fet per una multitud de persones vingudes dels pobles del voltant i del municipi, els quals anaven armats amb pals i garrots, a fi d'impedir que se celebrés la cerimònia religiosa de la primera comunió dels xiquets i xiquetes de la generació d'aquell any. La multitud d'anticlericals entrà a l'església i atonyinaren a tort i a dret als assistents, majoritàriament religiosos i familiars que assistiren a la cerimònia. Era l'esclat d'una ira popular que s'exemplificava amb el càntic popular que els anticlericals repetien pels carrers d'Albuxec: «*La Iglesia es un comercio, los curas los comerciantes, y al repicar de las campanas acuden los ignorantes*». ²²²

Els atacs de l'anticlericalisme encara pujaren un esglaió de violència més a Massamagrell, Montcada, Alfara del Patriarca i Museros. Entre els dies 10 i 13 de maig de 1931, coincidint amb l'onada de violència anticlerical contra els edificis i institucions de l'Església catòlica a Madrid Màlaga, Sevilla, Cadis i Alacant;²²³ a Massamagrell, un grup d'assaltants va tractar de cremar el convent dels frares caputxins del barri de la Magdalena. Les autoritats locals, amb l'alcalde Francisco Eres al capdavant, es van personar en el convent i van intervenir amb persuasió perquè els anticlericals desistiren de la seua idea i marxaren. El frare caputxí Ezequiel va quedar molt agraït a l'alcalde per les gestions i va ordenar que les monges feren alguns pastissos com a obsequi.²²⁴ A continuació, 18 de gener de 1932, un altre grup d'anticlericals va tractar de cremar l'església i al convent de les Terciàries Franciscanes de Montcada i també l'església d'Alfara del Patriarca. Els assaltants d'ambdós municipis vessaren benzina al voltant dels edificis religiosos, com també a l'interior, i li botaren foc, començant un incendi que va obligar a evacuar a les monges, però que ràpidament va ser sufocat gràcies a la col·laboració dels veïns.²²⁵ En últim lloc, a Museros també es donaren atacs directes contra l'església local. El periòdic *Las Provincias* recollia les queixes dels catòlics, que

²²² Entrevista a Concepción Ruiz Ros, 20 de desembre del 2018 (Albuxec).

²²³ PRESTON, P.: *L'Holocaust espanyol*. Op. cit., p. 41.

²²⁴ AA: Diari biogràfic de Juan Falcó Vidal.

²²⁵ «En Moncada se pretende quemar también una iglesia y un convento», *Las Provincias*, 19 de gener de 1932, p. 2.

explicaven com el 14 d'abril de 1934 un grup de joves de la localitat es va dedicar a disparar a les portes de l'església, on es podien observar fins a huit impactes de bala. Posteriorment, el grup es va dirigir cap al local del Sindicat Catòlic i trencaren en fanal de la porta. Aquests fets provocaren que durant els dies posteriors diverses parelles de la Guàrdia Civil es passejaren armats pel municipi per si es repetien els incidents.

Reforçant la hipòtesi de la pluralitat de laïcismes i anticlericalismes, cal acabar la recapitulació de les friccions en la qüestió religiosa estudiant el cas de Bonrepòs i Mirambell, on el laïcisme moderat no va caure en les reiterades provocacions de les desobediències del jerarca catòlic local. Per tant, trobem un anticlericalisme més contingut. En aquest municipi, la corporació va intentar aplicar la Llei de Secularització dels Cementiris aprovada el 30 de gener de 1932, mitjançant la qual el govern local va entrar en un llarg litigi contra el capellà i l'arquebisbe de València Prudencio Melo y Alcaide per adquirir la documentació referent als drets de la propietat del cementiri local i de la Casa Abadia de Bonrepòs i Mirambell. En aquest sentit, el 28 de setembre de 1933 es prengué l'acord en la sessió de govern local de secularitzar el cementiri i el 4 d'octubre li requeriren al capellà aquesta documentació. Tanmateix, no hi va haver resposta per part del religiós. El 4 de març de 1934 l'interpel·laren de nou, i altra vegada el 8 de maig, però els esforços foren infructuosos vist que cap dels dos foren contestats, evidenciant així una conducta de desobediència a la legalitat per part de la institució catòlica que feia créixer l'animadversió anticlerical.²²⁶ Al capdavall, en una mostra del seu bon afer, el 13 de juliol de 1936 l'Ajuntament de Bonrepòs i Mirambell decidí realitzar un darrer requeriment en forma d'ultimàtum de 48 hores al capellà, a fi que lliurés els drets de la propietat del cementiri i la Casa Abadia, que havien de passar a ser gestionats per l'Estat.²²⁷ Això no arribà a succeir perquè l'ambient de preguerra era insostenible i, cinc dies després de l'ultimàtum, esclatà la Guerra Civil arran del cop d'estat fallit que organitzaren militars conservadors i feixistes el juliol de 1936.

²²⁶ Arxiu Municipal de Bonrepòs i Mirambell (AMBM): Llibre d'actes municipals des del 26 de març de 1936 fins al 11 de novembre de 1937. Sessions del 30 d'abril i del 13 de juliol del 1936.

²²⁷ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 26 de març de 1936 fins al 11 de novembre de 1937. Sessió del 13 de juliol del 1936.

El següent punt a considerar dintre de les resistències i desobediències a l'aplicació del programa reformista és l'actitud dels patrons que dirigien les xicotetes fàbriques adreçades a l'agricultura o a les indústries. Un exemple nítid d'això seria la família Alcayde de Vinalesa: Jaume era l'alcalde i copropietari d'una indústria de rajoles i teules amb el seu germà Toni; alhora que un tercer germà, Germà, era propietari d'una granja de cries de porc al centre de la localitat. Les granges de porcs eren un focus d'innúmerables malalties i causa de terribles epidèmies, com la del tifus, que solament de gener a març de 1932 va provocar la mort de dèsset veïns i veïnes del poble.²²⁸ Les filtracions dels excrements arrossegaven les toxines produïdes pels detritus propis d'aquesta indústria porcina, contaminant les aigües que consumia la població. El nou reglament de Sanitat tractava de traslladar les granges de porcs dels nuclis urbans als afores de les localitats per qüestions d'higiene i salut de la població. I això afectava precisament a la granja de Germà Alcayde, ubicada dins del nucli urbà. Però Germà no va voler complir amb el que dictaminava la normativa de sanitat, que explicitava l'obligació de traslladar les granges de porcs als afores dels municipis, amb la concessió d'un any als propietaris per a fer-ho a canvi d'anar reduint progressivament la cria mentre els traslladaven. Lluny d'acatar la normativa, Germà no va reduir el nombre dels animals, més aviat al contrari, va augmentar el nombre de porcs sense cap pudor ni respecte a la llei sanitària, així com tampoc va fer cap iniciativa per traslladar la granja cap als afores. Aquest gaudia del suport de l'alcalde i la resta de regidors, que eren part interessada en el litigi. No era d'esperar que compliren una llei que anava en contra dels seus interessos i, per això, el problema de la higiene es va anar allargant malgrat els impactes negatius greus sobre el veïnat, que continuava infectant-se de diverses malalties.²²⁹

Més casos de males praxis dels propietaris de les indústries agroalimentàries se'n troben a Massamagrell, on la corporació de govern de l'alcalde Francisco Eres va aprovar la creació d'una «Comissió de Salut» —formada per l'alcalde, el veterinari

²²⁸ «Vinalesa. Carta abierta al señor Gobernador», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 24 de març de 1932, p. 7.

²²⁹ *Ibídem*.

Tiburció Orenga i el metge local Juan Martí Capdequí—per investigar les possibles irregularitats dels carnisers del poble. En la primera investigació, la Comissió de Salut va descobrir que la majoria d'aquests mataven els caps de bestiar a les seues cases o en els corrals propis i no en l'escorxador. L'alcalde els va advertir que tractaren de no reincidir, o en cas contrari pagarien una multa. En canvi, passats uns mesos, la Comissió de Salut va tornar a realitzar una inspecció i els va enxampar de nou, així que aquesta vegada ja no els va valdre la caritat i se'ls va imposar algunes multes econòmiques. Els carnisers, acostumats a les anomalies, començaren a ressentir-se i s'enemistaren amb l'alcalde. Un dels carnisers, conegut com a Nicolás Aznar García (*Colás*)²³⁰, que era regidor per la DRV, va afirmar una i diverses vegades que ell no pagaria aquesta denúncia, però l'alcalde, d'IR, sempre li responia que la pagaria com la resta. La tensió entre ambdós va anar augmentant, fins al punt que van estar a punt de barallar-se físicament quan, el març de 1932 es van trobar a les terres de conreu de Massamagrell i començaren a increpar-se. Al capdavant, per casualitat o no, eixe mateix mes l'alcalde Francisco Eres va decidir dimitir del seu càrrec després de les pressions de diferents institucions, incloses les republicanes, i va ser nomenat alcalde accidental el mateix Nicolás Aznar.²³¹ Un possible indici de què podria passar-li a tots aquells que, complint amb la nova normativa republicana, molestaren als petits cacics locals.

Traslladant-se ara a Tavernes Blanques, una localitat que destacava per tindre una activitat indústria notable: quatre escorxadors, tres fàbriques de mobles i, sobretot, les cotxeres dels tramvies que venien de València a reparar-se a aquesta localitat. Ací es produïren els primers incidents a l'escorxador i comerç d'embotits «La

²³⁰ Nicolás Aznar García, *Colás*, va ser regidor del Govern republicà local en representació de la DRV entre els anys 1931 i 1932 i, posteriorment, alcalde accidental de Massamagrell entre el 5 de març de 1932 i el 5 d'octubre de 1933, perquè era el primer tinent alcalde del govern de Francisco Bañón, havent de suplir les nombroses absències d'aquest. De la seua gestió en el consistori com a alcalde accidental, destaca el foment dels clubs nocturns, especialment el Bar Taurí, localitzat just sota del Trinquet Municipal, el qual va provocar una certa polèmica entre els veïns que protestaven per la seua activitat ètica. L'11 d'octubre de 1935 va intentar ser elegit alcalde en propietat després de la dimissió de Francisco Bañón, però no va aconseguir obtindre la majoria absoluta dels vots dels regidors de l'Ajuntament, ja que el resultat d'aqueixa votació va atorgar 5 sufragis per a Bautista Sales, 3 per a José Peris i solament 1 per a Nicolás Aznar. Colás va fer constar en acta les seues propostes argumentant que Bautista Sales està processat per la justícia i inhabilitat per a emetre el seu sufragi i ser triat per a exercir el càrrec d'alcalde. AMM: Llibres d'actes municipals del 2 de març de 1930 fins al 5 de setembre de 1931, del 14 de març de 1933 fins al 31 de maig de 1934 i del 12 de juny del 1935 fins al 31 de desembre de 1936; i entrevista Josep Joan Eres Falcó, 14 de juliol de 2017 (Massamagrell).

²³¹ AA: Diari biogràfic de Juan Falcó Vidal.

Blanca». Una potent indústria agroalimentària que tenia tres-cents treballadors en plantilla, distribuïa els seus productes a més de noranta sucursals i sacrificava noranta caps de porc en estiu i dos-cents cinquanta en hivern. Per tant, una potent indústria capitalista en la comarca que podia oferir preus baixos i despertava els recels dels xicotets carnisers.²³² Una mostra de l'hostilitat contra la potent indústria càrnia local ocorregué el 15 de setembre de 1931, quan la Guàrdia Civil va arrestar els carnisers José Diego i Jaume Aparicio, perquè feren de piquets i tractaren d'impedir que una treballadora de *La Blanca* assistís al seu lloc de treball. Més incidents es registraren el 27 d'abril de 1934, quan van esclatar dues bombes al frigorífic de la fàbrica, tot i que no van causar grans desperfectes, o el 26 de febrer del 1935, quan es va provocar un incendi, que sí que causà grans desperfectes.²³³

Tanmateix, un dels exemples més clarificadors de la confrontació entre obrers i patrons els trobem a les juteres de Foios i Vinalsa. Els treballadors i treballadores d'aquestes fàbriques havien demanat millores en els contractes de treball i l'augment dels salaris des de les primeres setmanes de la República. Tot açò s'emmarcava en un àmbit més enllà del local, vist que el Sindicat d'Art Tèxtil i Fabril de la CNT de València havia encapçalat una campanya de mobilització i s'havia reunit amb obrers i patrons d'arreu de la província. El 16 de juliol de 1931, els anarcosindicalistes i els treballadors locals es van reunir amb els patrons de les juteres, els quals se'ls escoltaren i els anunciaren l'organització d'una vaga pel 18 de juliol. Així i tot, no hi va haver cap acord respecte a les reivindicacions laborals dels sindicalistes.²³⁴ Ací s'ha de fer un breu incís per a explicar que els sindicats de la CNT a Vinalsa i Foios encara no s'havien creat, però sí que existia un col·lectiu de treballadors i treballadores amb qui s'identificaven, que exerciren de nexa d'unió amb el sindicat provincial que estava coordinant la vaga conjunta de totes les indústries tèxtils.

Retornat a les negociacions laborals, dos dies després de la reunió sense acords amb la patronal, el 18 de juliol, es va convocar l'anunciada vaga dels obrers tèxtils de València, calculant que s'hi adheriren al voltant de 3.500 treballadors i treballadores

²³² «La Blanca», *El Heraldo de Castellón*, 4 de maig de 1933, p. 1.

²³³ «Estallan petardos alarmistas», *La Libertad*, 28 d'abril de 1934, p.6 i «Incendio en una fábrica de embutidos», *La Libertad*, 27 de febrer de 1935, p. 4

²³⁴ «Las huelgas y otros conflictos sociales planteados actualmente en España. Las huelgas en Valencia», *ABC*, 16 de juliol de 1931, p. 45.

de tota la província, essencialment de la capital valenciana perquè s'hi ubicaven la majoria de les xicotetes fàbriques industrials valencianes. Inicialment, els obrers de les juteres dels Trènor i els Bacharach no s'afegiren, encara que sí que hi havia xiuxiueig sobre la voluntat d'alguns d'aquests de sumar-se a l'acció de protesta. D'això també n'estava al corrent el governador, ja que aquell 18 de juliol decidí enviar diversos camions amb guàrdies civils a Vinalesa i Foios, a tall de vigilar possibles aldarulls, que no van esdevenir-se; però la seua presència va fer augmentar una mica més la crispació a les juteres.²³⁵

Novament, el 21 de juliol es va traslladar una delegació de la CNT de València a Vinalesa per parlar amb els treballadors de la jutera i les rajoleres. Després de recórrer la majoria de les fàbriques, els anarcosindicalistes s'aturaren en la rajolera de Lluís Rius. Llavors, es reuniren amb els operaris de la fàbrica, quan, de sobte, sense cap motiu aparent, es va presentar una parella de la Guàrdia Civil que els va colpejar amb la culata de pistola, per dissuadir-los i obligar-los a anar-se'n de Vinalesa. Quan els cenetistes marxaren, un escrivent de la fàbrica de Rius va treure dues pistoles i uns quants paquets de municions per lliurar-les a dos treballadors de la rajolera que servien de para-policies en la fàbrica. Aquests, per encàrrec dels dirigents de l'empresa, tenien ordres expressess de disparar a qualsevol que intentés organitzar a les masses obreres contra els interessos dels patrons.²³⁶ El «pistolerisme» de la patronal de Vinalesa havia tornat, o millor dit, no havia marxat mai.

Ara bé, amb el règim republicà s'havien legislat una sèrie de drets i llibertats sindicals —llibertat de reunió, d'expressió, de manifestació...— i seran aquestes les eines que, en una primera fase, el moviment obrer tractà d'utilitzar per defensar-se dels abusos de la patronal. És per això que, davant les resistències dels patrons a acceptar el dret a la vaga i a la pluralitat d'associació sindical, i l'entossudiment per a negociar millores en la contractació laboral i l'augment dels jornals, els treballadors i treballadores de les rajoles i el jute de Vinalesa decidiren afegir-se a la vaga provincial el 22 de juliol.²³⁷ Encara més, els obrers de la jutera de Foios també

²³⁵ «Las huelgas y otros conflictos sociales planteados actualmente en España. Las huelgas en Valencia», *ABC*, 18 de juliol de 1931, p. 37.

²³⁶ «Vinalesa. Conducta plausible y censuras vergonzosas», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 26 de juliol de 1931, pp. 6-7.

²³⁷ *Ibidem*.

se sumaren a la vaga, però en el seu cas, a més de les reivindicacions de millores en les condicions laborals, també va adoptar un caràcter reivindicatiu envers l'acceptació de la creació d'un nucli de la CNT com a representant dels treballadors i treballadores del centre fabril.

El comité de vaga de la jutera de Foios demanava que la patronal acceptés la creació de la CNT com a associació d'organització dels obrers, afirmant que aquest era el punt més rellevant per abandonar la vaga i reincorporar-se al treball, i així els ho van fer saber a l'alcalde i al governador civil.²³⁸ Era força irregular que un sindicat legal no pogués constituir-se per la resistència dels patrons, ergo, fou necessari regularitzar la situació a la jutera dels alemanys. Aleshores, per mitjà de la mediació del governador Francisco Rubio, del PRR, s'inicià una fase de negociació entre els vaguistes i la patronal que, de manera exitosa, va acabar amb acord entre les parts enfrontades. Per un costat, pactaren augmentar el jornal diari dels homes amb 1 pesseta i 0,5 pessetes per a les dones.²³⁹ Per l'altre, començaren els procediments per desmuntar el sindicat únic de la fàbrica tèxtil dels Bacharach i poder constituir-ne de nous seguint el que dictava la legislació republicana. Al cap i a la fi, se celebrà una darrera reunió entre obrers i patrons el 8 d'agost, ara presidida pel delegat regional del treball, on es va acordar substituir l'antic sindicat per sindicats independents de caràcter obrerista i de lliure associació. Inicialment, es va crear una nova organització sindical a la jutera de Foios, el «Sindicat Autònom», amb una orientació obertament anarcosindicalista però sense adoptar les seues sigles.

No es va formar la CNT perquè els fundadors del «Sindicat Autònom», de majoria cenetista, consideraven que crear una organització sense vinculació a cap ideologia política els podria beneficiar a l'hora d'estalviar-se conflictes amb els patrons i, al mateix temps, no espantarien els treballadors i les treballadores que no es decantaven per les idees anarquistes. L'experiència va durar ben poc, ja que les diferències ideològiques d'un espai tan ampli van fer desaparèixer el «Sindicat Autònom», dividint l'organització obrera en dos nous sindicats. D'una banda, els obrers més moderats, vinculats a l'antic sindicat únic dels anys de la dictadura de Primo de Rivera i amb el suport de l'església local, constituïren la UGT, dirigida pel

²³⁸ «Trabajos de la Delegación Regional del Trabajo para resolver las huelgas de Valencia», *ABC*, 31 de juliol de 1931, p. 35.

²³⁹ «Los huelguistas de Foyos», *La Tierra*, 30 de març de 1933, p. 2.

mestre ordidor Barrachina; d'altra, els obrers més radicalitzats conformaren finalment el nucli de la CNT a Foios, amb el mecànic Vicent Mercader Saurí al capdavant.²⁴⁰

Després d'alguns mesos de relativa tranquil·litat, arribats a l'estiu de 1932 la conflictivitat va rebrotar a *La Yutera Española S.A.*, fent un salt qualitatiu en relació amb la intensitat, quan el 21 de juliol es va atemptar amb artefactes explosius contra la casa del nou director de la jutera, Karl Hollesteinm. Aquest alemany vivia en una casa de l'avinguda Blasco Ibáñez, juntament amb la seua esposa i filla, i, tot i que l'explosió no els va causar danys físics a cap dels tres, els cristalls de les finestres i les portes de fusta van saltar pels aires.²⁴¹ Posteriorment, el 28 de juliol reaparegueren els conflictes a l'empresa alemanya, però ara entre els mateixos sindicats. Un cap de taller de la UGT va cridar l'atenció d'un jove operari de la CNT i el pare d'aquest, també treballador de la jutera, va replicar agredint físicament el cap de taller. Com a resposta, els directors de l'empresa decidiren acomiadar l'obrer, però la CNT va presentar un ofici de vaga a la direcció de la fàbrica, advertint de les conseqüències en el cas que el treballador no fos readmés. Els directius no van modificar la decisió, i així va començar una vaga inicialment secundada per tres-cents cinquanta obrers anarcosindicalistes de la jutera dels Bacharach.²⁴²

Als vaguistes de la fàbrica tèxtil s'hi van sumar en solidaritat alguns obrers de la construcció de Foios, que es donaren de baixa de la UGT, acusant-la de col·laborar contínuament amb els patrons i l'església i de no defensar els interessos de la classe treballadora.²⁴³ Les arrels de l'enfrontament anaven més enllà d'una picabaralla per la convivència dels obrers, més aviat giraven al voltant de la lluita pel control del treball disponible, i el repartiment del pes dels sindicats va constituir un dels fils conductors de l'agitació anarquista, de les vagues plantejades i dels durs enfrontaments entre els dos sindicats.

²⁴⁰ AGUILAR, M. J. i CARCELLER, L.: *op. cit.*, p. 22.

²⁴¹ «Explosión de un petardo en Foyos. Una mano criminal coloca un explosiva en la casa del director de la fábrica La Yutera», *La Correspondencia de Valencia*, 21 de juliol de 1932, p. 6.

²⁴² «Gobierno Civil. Cuestiones de trabajo», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 28 de juliol de 1932, p. 2.

²⁴³ «La sociedad de albañiles de Foyos (Valencia) se da de baja de la UGT», *La Tierra*, 12 de setembre de 1932, p. 2.

Com a exemple, trobem la disputa prèvia entre els sindicats de la jutera de Foios pels càrrecs de major rellevància, fonamentalment el de capatàs, que tenia influència sobre el funcionament del treball i les condicions laborals. L'enfrontament intern entre ambdós sindicats va començar el 16 de febrer de 1932, precisament pel litigi de la vacant d'un càrrec de capatàs en un teler mecànic, que tant la UGT com la CNT recelaven. Llavors, les dues organitzacions es dirigiren al governador civil perquè dirimís el litigi i resolgués de manera justa.²⁴⁴ Al capdavant, gràcies a les pressions de les classes dominants, la vacant fou coberta amb el nomenament d'un obrer de la UGT el 10 de maig. Aquesta decisió va motivar les protestes dels cenetistes, que, el mateix dia que se n'assabentaren, es van reunir a la porta de la fàbrica per decidir abandonar el treball com a acte de protesta momentani. Tot i això, la protesta no va anar més enllà i l'endemà els obrers de la CNT tornaren al treball.²⁴⁵ Tal com assenyala Julián Casanova, la lluna de mel dels anarquistes amb la República havia finalitzat quan la UGT, des del Govern, legislant i utilitzant l'aparell estatal, va ocupar un espai cada vegada més ampli en les relacions laborals. La CNT ho va concebre com una intromissió que limitava el seu camp de treball i va optar per sortir al carrer com a escenari de lluita i enfrontament amb l'Estat.²⁴⁶

En un altre ordre de coses, als centres fabrils també sorgiren altres punts de conflictivitat, com el que va esdevenir al voltant l'assegurança de maternitat. Niceto Alcalá-Zamora, a proposta del ministre de Treball i Previsió, Francisco Largo Caballero, va signar el decret de 26 de maig de 1931 sobre l'assegurança obligatòria de maternitat. En aquest decret es regulava el pagament trimestral de les quotes de les assegurades, de les quals 1,90 pessetes corresponien a la patronal i 1,85 pessetes era la contribució de l'obrer. Així doncs, a partir de l'1 d'octubre de 1931, quedaven assegurades totes les dones de 16 a 49 anys inscrites en el registre obrer obligatori —obreres, empleades, treballadores a domicili...—, tant casades, com vídues o solteres, que podrien gaudir així de sis setmanes de descans abans del part, sense haver de tornar a treballar fins passades altres sis setmanes.

²⁴⁴ «Gobierno Civil. Otro asunto solucionado», *La Correspondencia de Valencia*, 17 de febrer de 1932, p. 1.

²⁴⁵ «Conflicto obrero en Foyos», *La Correspondencia de Valencia*, 11 de maig de 1932, p. 1-2.

²⁴⁶ CASANOVA, Julián: «Los anarquistas frente a la República burguesa», en VIÑAS, Ángel (ed.): *En el combate por la Historia. República, Guerra Civil y Franquismo, Pasado & Presente*, Barcelona, 2012, pp. 173-174.

El pagament de la quota per part de les obreres fou rebutjat per la CNT, que va promoure diverses mobilitzacions en contra. Entre algunes d'elles, en destaca l'esdeveniment el 26 de març de 1932 amb les treballadores de la jutera de Foios, que es van negar a pagar la quota de l'assegurança de maternitat. Les anarcosindicalistes es rebel·laren contra l'administració pública argumentant que era una llei pensada per defensar els interessos de la patronal, a qui considerava que se li havien de gravar la totalitat de les quotes. A la fi, aquell dia les obreres acudiren al recinte industrial per fer vaga de «braços caiguts», i en arribar el pagament del jornal, decidiren resistir-se a cobrar el sou com a protesta.²⁴⁷ Al quart dia de vaga la situació de les obreres començà a trontollar, fet que va ser aprofitat per l'alcalde Vicent Balaguer i el tinent de la Guàrdia Civil de Burjassot, Manel Uribarry²⁴⁸, per negociar amb les vaguistes la tornada al treball. Aquests redactaren unes noves bases que foren signades pels patrons i les obreres, i es va posar fi a la vaga però sense cap avenç laboral més que la reinserció de les cenetistes al lloc de treball.²⁴⁹

A continuació, la conflictivitat sobre l'assegurança obligatòria de maternitat es va traslladar a Alfara del Patriarca. El 14 de maig de 1932, les treballadores de la fàbrica de mistos *San Diego* també es negaren a cobrar el jornal com a protesta pel pagament del subsidi obligatori per a la criança. En aquesta ocasió, els salaris foren dipositats a l'Ajuntament i el governador va donar ordres perquè es concedís un termini a les obreres per retornar als seus llocs de treball, amenaçant amb la intervenció de la «Benemèrita» si conflicte continuava. I així, breument, va acabar altra pugna al voltant de la quota de maternitat a Alfara del Patriarca, sense cap demanda reivindicada.²⁵⁰ Una postura de màxims que va fracassar, perquè la majoria de les obreres consideraven un avenç la nova llei d'assegurança de la

²⁴⁷ «Las obreras de Foyos», *La Correspondencia de Valencia*, 26 de març de 1932, p. 1 i «Otras noticias», *Las Provincias*, 27 de març de 1932, p. 6.

²⁴⁸ Manel Uribarri Barutell, capità de la Guàrdia Civil i militant d'Esquerra Valenciana, que durant la Guerra Civil va organitzar un grup d'uns tres-cents milicians valencianistes per col·laborar amb la columna organitzada pel capità Alberto Bayo des de Barcelona amb la intenció per prendre Mallorca, Formentera i Eivissa. Després va ser nomenat cap del Servei d'Informació Militar (SIM) per Indalecio Prieto, però va decidir marxar a l'exili el 22 d'abril de 1938 cap a França. En pocs anys es va traslladar a Cuba, des d'on va col·laborar en diverses organitzacions de l'exili republicà, entre elles a l'Agrupació Socialista Espanyola a Cuba.

²⁴⁹ «De Foyos. Conflicto obrero solucionado», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 30 de març de 1932, p. 2.

²⁵⁰ «Se negaron a cobrar para no pagar el impuesto de maternidad», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 14 de maig de 1932, p. 4.

maternitat i no van donar suport massivament les reivindicacions d'una assegurança finançada totalment per l'empresa.

Tornant a la jutera de Foios, durant les primeres setmanes d'octubre de 1932 la CNT de València havia anunciat altra vaga amb la voluntat de cercar el màxim consens. L'adhesió a la vaga havia generat debat entre els cenetistes, que calibraven l'impacte de la decisió; per contra, els ugetistes van afirmar des del primer moment que no se sumarien a la protesta. Enmig d'aquest rebombori, els directius de l'empresa alemanya tractaren d'actuar de forma encoberta, reunint-se amb el dirigent de la CNT de la jutera de Foios, Vicent Mercader Saurí (*El Sequier*), per oferir-li una proposta individual i tractar de desactivar el possible conflicte exposant-li el següent:

*«No nos conviene la influencia que tienes entre tus camaradas. Vete de la fábrica, por favor. Si te vas, te pagaremos los jornales de seis meses a razón de 13 pesetas diarias —un total de 5.000 pesetas—, y si al final de este medio año todavía no tienes trabajo tan remunerado como la que aquí has encontrado —13 pesetas—, nosotros te continuaremos pagando».*²⁵¹

Mercader rebutjà l'oferta i, tal com havia acordat amb els afiliats de la CNT a la jutera, va convocar una assemblea per al 23 d'octubre, a tall de discernir i posicionar-se respecte a la vaga. Això no obstant, el dia anterior a la celebració de l'assemblea, dissabte 22 d'octubre, Vicent Mercader i dos companys sindicalistes més, Enric Saurí Martí (*Petra*) i Carles Aguilar, foren acomiadats dels seus llocs de treball sense justificació. En el moment que els obrers i les obreres de la fàbrica s'assabentaren dels acomiadaments, es va organitzar una multitudinària manifestació de protesta, que va derivar en l'ocupació del despatx de la direcció de l'empresa per part d'un grup de cenetistes. Aquests comunicaren als directius alemanys que, en cas de no readmetre els tres companys acomiadats, convocarien immediatament una vaga de «braços caiguts». En el moment de tensió més àlgid, dues patrulles de la Guàrdia Civil i la Guàrdia d'Assalt va acudir en auxili de l'empresa, que va fixar uns cartells en les parts exteriors de la fàbrica informant els obrers que tancava fins a l'endemà, tot i que anunciava que els treballadors que ho sol·licitaren, podrien reincorporar-

²⁵¹ «Un atropellamiento monstruoso. José García Pradas, encarcelado», *La Tierra*, 12 de novembre de 1932, p. 1.

se. Però el conflicte no va acabar ací, l'endemà, el 23 d'octubre, van ser detinguts Vicent Mercader, Enric Saurí i Carles Aguilar;²⁵² i davant de les detencions, el dilluns 24 d'octubre es va presentar un nou ofici de vaga a *La Yutera Española SA*, que va comptar amb un alt seguiment, ja que d'un total de 1.026 treballadors i 299 treballadores se sumaren a la vaga, representant al voltant del 29,1 % del total.²⁵³

Durant els primers dies de la vaga es reintegraren a treballar uns vint homes i dones, tots ells ugetistes que inicialment havien donat suport als cenetistes, i, a la vegada, l'empresa havia reclutat nou personal contractant a xiquetes de dotze a catorze anys i a alguns xicotets propietaris agrícoles, que feien feina a temps parcial per minvar els efectes negatius de la protesta.²⁵⁴ La postura dels directius alemanys va ser clara: no negociar res amb els treballadors, cobrir les baixes amb contractacions de mà d'obra barata i tractar de vetar els representants de la CNT dins de l'empresa. Va començar aleshores una campanya d'assetjament contra els vaguistes a fi de pressionar-los perquè es reincorporaren al treball, i, per contra, els esquirols que no se sumaren a la protesta foren intimidats de manera reiterada.²⁵⁵ Al cap de poques setmanes de l'inici de la vaga, es va col·locar un artefacte explosiu en un dels fumerals del centre fabril, que el 29 d'octubre va esclatar i va produir un forat de quaranta centímetres de diàmetre. Com a suposat responsable dels fets, la Guàrdia Civil va arrestar al vaguista Vicent Saurí Corell, de tan sols dènou anys, qui, després de passar a disposició judicial i negar els fets, fou empresonat.²⁵⁶

El 7 de novembre de 1932 es va esdevenir un nou atac contra els interessos dels Bacharach, quan es va incendiar una partida de bales de jute en el port del Grau de València. La mercaderia provenia de la ciutat índia de Calcuta i estava consignada a «*Hijos de J. Aguirre*», propietat de la jutera dels Bacharach, la qual havia arribat a València després de passar per Catalunya en el vapor de bandera anglesa *Holywell*.²⁵⁷ El foc es va prendre en el centre de la partida i va destruir més de 3.000 paquets, calculats en un valor d'aproximadament unes 600.000 pessetes. Ací la

²⁵² «Actos de sabotaje en una fábrica», *La Vanguardia*, 27 d'octubre de 1932, p. 21.

²⁵³ AGUILAR, M. J. i CARCELLER, L.: *op. cit.*, pp. 22-23.

²⁵⁴ «Fuego en el pueblo de Foyos», *La Tierra*, 25 de març de 1933, p. 3.

²⁵⁵ «Un empleado de la Yutera Española de Foyos, es agredido a tiros», *Las Provincias*, 24 de novembre de 1932, p. 5.

²⁵⁶ «Manifestaciones del gobernador accidental», *La Vanguardia*, 30 d'octubre de 1932, p. 24.

²⁵⁷ «Se incendia una partida de balas de yute», *El Luchador*, 8 de novembre de 1932.

situació feia altre salt qualitatiu en relació amb l'augment de la violència, considerant que va provocar grans perjudicis a l'empresa alemanya, ja que, malgrat que aquests tenien contractada una assegurança que els cobria els danys de l'incendi, el ritme de producció es va veure afectat perquè no disposaven de la matèria primera per a treballar.²⁵⁸

Les escaramusses de la patronal i els obrers esdevingueren cada vegada més intenses, augmentant en ritme i freqüència. El 6 de desembre foren destruïdes dues torres metàl·liques d'una línia d'energia elèctrica, que va deixar Foios sense llum i va afectar, principalment, la jutera, que no va poder treballar fins que a la vesprada els tècnics van reparar els danys.²⁵⁹ Això no obstant, passades les setmanes i els mesos, la vaga del tèxtil de Foios s'anava perllongant en el temps i no es solucionava, més aviat es va encallar en una lògica d'ofensives i contraofensives, que no deixaven lloc per al possible diàleg o la mediació. L'11 de març de 1933 el comité de vaga de la jutera van publicar una nota de premsa on demanaven:

«A todos los confederados de España,

Camaradas; seguramente no estáis enterados al por menor del conflicto que sostienen los compañeros del Sindicato de Oficios Varios de la CNT de Foios, en número de 350, contra la despótica empresa alemana que cuenta en este pueblo [...]. Estos negreros estaban acostumbrados a atropellar y hacer el que los apetecía, sin que nadie protestara de sus excesos. Pero, cosa lógica y natural, esto acabó en el momento que los trabajadores se organizaron en el sindicato de la CNT [...]. Aunque la empresa alemana ha tomado toda clase de medidas para acabar con el sindicato, y como siempre no faltan hombres que por una miseria venden su dignidad [...].

Cuatro meses llevamos en huelga y seguiremos por el mismo camino hasta conseguir la victoria. Cuatro meses de lucha, cuatro meses de inquietantes batallas para conseguir nuestro triunfo, pasando una dura represión en contra de los compañeros más destacados, clausura de nuestro sindicato y ateneo [...]. Por eso hacemos un llamamiento a todos los camaradas confederados para que nos ayuden en todo lo que

²⁵⁸ «Situación del conflicto de la yutera», *El Pueblo. El Diario Republicano de Valencia*, 11 de novembre de 1932, p. 7.

²⁵⁹ «Gobierno Civil. Por un acto de sabotaje se quedo sin fluido electrico la zona de Foyos», *El Pueblo. El Diario Republicano de Valencia*, 6 de desembre de 1932, p. 2.

pueda para vencer esta taifa de extranjeros indeseables. Prestáis solidaridad declarando el boicot a esta casa, y así conseguiremos el que tanto anhelamos.

Azucareros, molinos de arroz, fábricas de productos químicos y trabajadores de La Yutera Española SA, ayudáis a esos trabajadores con el boicot a la empresa extranjera.

*¡Viva la Huelga y Viva la Confederación!».*²⁶⁰

Eren moments crítics pels vaguistes, que no mantenien cap canal de comunicació amb els directors de l'empresa i contínuament patien l'engarjolament dels líders sindicals, a la vegada que econòmicament se'ls feia difícil continuar resistint després de quasi cinc mesos de vaga. La situació encara es va complicar un poc més amb la nova arremesa de la patronal, ja que dies després del comunicat del comitè de vaga, els directius alemanys acomiadaren 100 homes i 150 dones el març de 1933.²⁶¹ Això fou l'espurna que acabà per botar-li foc a tot, de manera tant metafòrica com literal, vist que el 22 de març, executats els acomiadaments massius, es va produir un gran atemptat contra el recinte industrial, que va incendiar durant dies la fàbrica i va destruir gran part d'aquesta. Atés el que relaten diverses fonts hemerogràfiques, des del tren de la línia València-Rafelbunyol, que arribà a Foios a les 20:10 hores, i quan el comboi passava just per davant dels magatzems de *La Yutera Española SA*, diversos individus llençaren de quinze a vint bombes incendiàries amb metxa i forma de pinya —d'uns 1,25 kilograms cadascuna— sobre la coberta de teules dels principals magatzems 2 i 3 de la nau central (vegeu annex 11). Des d'allí començaren les detonacions, que, destrossant la coberta de l'hangar, produïren un gran incendi, iniciant-se la sirena d'evacuació de la fàbrica a fi que eixiren els 450 obrers i obreres, mentre començaven a funcionar els aparells per a l'extinció de l'incendi.²⁶²

El veïnat de Foios va eixir al carrer amb pànic i confusió. De seguida es va intentar apagar el foc, tanmateix, es van adonar que en una de les séquies del poble que passa prop de la fàbrica, la séquia del «Braç», estava sense cabal perquè algú va virar el seu curs de manera intencionada. Això feia palés que l'atemptat havia estat planificat, que no obeïa a l'espontaneïtat. I, encara més, quan s'assabentaren que

²⁶⁰ «Desde Valencia. La huelga contra la yutera de Foyos», *La Tierra*, 11 de març de 1933, p. 2.

²⁶¹ «Incendio provocado por sabotage», *ABC*, 23 de març de 1933, p. 28.

²⁶² «Un bárbaro ataque de sabotage contra la Yutera Española», *La Correspondencia de Valencia*, 23 de març de 1933, p. 2.

prop del barranc del Carraixet i del camp de futbol havien esclatat altres cinc bombes en el peu de diverses torres metàl·liques d'una línia de conducció elèctrica d'alta tensió, amb la qual cosa van aconseguir inutilitzar els fils telefònics i interrompre el transport per la carretera.²⁶³ En conseqüència, l'incendi en la fàbrica dels Bacharach va quedar totalment desproveït d'un auxili eficaç. Un munt de foiers treballaren en l'extensió del foc, arriscant-se a morir entre les flames o entre les escombraries d'un mur que podia caure enderrocat en qualsevol moment. Així, quasi desproveïts d'aigua, els veïns llençaven poals d'arena sobre el jute incendiats, malgrat que aviat van desistir davant les dificultats. La premsa relatava el següent sobre els primers intents de l'incendi:

*«Ante las llamas, dando órdenes, el gerente de la fábrica, con elegante silueta, faz teutona y abrigo impecable. Los esquirols, que trabajaban con ardor, que sudaban copiosamente, no había ritmo, sino vehemencia, exaltación del servil. Iban sucios, mojados y se los consideraba héroes».*²⁶⁴

Per sort, van retirar-se a temps, perquè tal com es temia, el mur va acabar per esfondrar-se i va produir lesions a alguns bombers que acabaven d'arribar. Finalment, l'endemà, els bombers aconseguiren apagar l'incendi, però no pogueren evitar els desastrosos resultats: la completa destrucció dels magatzems 2 i 3 i la crema de 3.000 bales de jute, a més de la interrupció del servei del tren per les escombraries d'un dels murs que van caure damunt de les vies (vegeu annex 11.2).²⁶⁵

Sense temps per digerir els fets, la resposta dels reaccionaris de Foios no es va fer esperar. Cap a les huit del matí del 23 de març, just quan els bombers encara estaven apagant les darreres flames, la sirena de la fàbrica va tornar a sonar a manera de senyal per reunir als obrers que no feien vaga, hi van acudir al voltant d'un centenar.²⁶⁶ Al cap de pocs minuts, una multitud d'esquirols, acompanyats de catòliques locals i xiquets, es dirigiren cap al local del sindicat de la CNT, el qual romania governativament tancat des de feia mesos. Això no obstant, res no va ser

²⁶³ «Fuego en el pueblo de Foyos», *La Tierra*, 25 de març de 1933, p. 3.

²⁶⁴ «Fuego en el pueblo de Foyos», *La Tierra*, 25 de març de 1933, p. 3.

²⁶⁵ «Desde un tren, arrojan varias bombas sobre las cubiertas de la Yutera Española, a Foyos, produciendo un formidable incendio», *Las Provincias*, 23 de març de 1933, p. 13.

²⁶⁶ «Un bárbaro ataque de sabotage contra la Yutera Española», *La Correspondencia de Valencia*, 23 de març de 1933, p. 2.

obstacle perquè els reaccionaris trencaren les finestres a pedrades i llençaren els pocs mobles al carrer per botar-los-hi foc, deixant únicament les parets del local de la CNT (vegeu annex 11.4). Després es dirigiren a l'«Ateneu de Divulgació Social», on trencaren el rètol de l'entrada, i continuaren cap a la casa del cenetista Vicent Mercader, a qui van rebentar les finestres i la porta, sense oposició de cap dels guàrdies civils que hi havia al municipi. No satisfets amb això, van apallissar l'obrer José Santonja, de qui havien fet befa i escarni, davant la porta de casa Vicent Saurí Corell —un dels detinguts l'octubre de 1932— que va eixir en defensa de Santonja. Aleshores, armats amb pals, els esquirols atacaren brutalment Saurí i en la seua defensa va eixir la seua mare per intervenir en la baralla, qui va acabar caient a terra pocs minuts després. En veure a la seua mare en terra, Saurí va entrar a casa per agafar un ganivet i es va dirigir contra els reaccionaris, però, d'un cop al cap, el van deixar al terra inconscient.²⁶⁷

Els greus incidents motivaren una onada de repressió indiscriminada contra els líders anarcosindicalistes de Foios, que a més de veure com eren assaltats els seus locals també van patir una persecució ordenada pels jutges i executada per les forces d'ordre públic. El mateix 23 de març, la «Benemèrita» va entrar a Foios per emportar-se un munt d'obriers en vaga i, fins i tot, arribaren a arrestar a la mare de Vicent Mercader, ja d'avançada edat, que va romandre detinguda diverses setmanes fins que el seu fill es va lliurar.²⁶⁸ Més detencions es produïren el 5 d'abril, atés que la Guàrdia Civil de Montcada va posar a disposició del jutge del districte de Serrans, que instruïa el sumari pels successos esdevinguts el 22 de març a la jutera de Foios, als obrers Vicent Pitarque, de vint-i-un anys i veí de la localitat; Vicent Segura Ferrando, de vint-i-huit anys i veí de Montcada; i a Lluís Ferrer Marco, de trenta-dos anys i veí d'Alfara del Patriarca. Tots tres estaven acusats de ser presumptes autors de l'incendi de la jutera, i, després de decidir no declarar davant del jutge, aquest va decretar presó incomunicada.²⁶⁹

La Guàrdia Civil continuava cercant a Vicent Mercader Saurí, que feia uns dies que romania en la clandestinitat, fins que, el 25 d'abril Mercader es va presentar davant del capità de la Guàrdia Civil Manel Uribarry. Les diligències practicades no

²⁶⁷ «Fuego en el pueblo de Foyos», *La Tierra*, 25 de març de 1933, p. 3.

²⁶⁸ «Los huelguistas de Foyos», *La Tierra*, 30 de març de 1933, p. 2.

²⁶⁹ «Después del incendio de la yutera», *La Correspondencia de Valencia*, 6 d'abril de 1933, p. 6.

declaraven responsabilitats contra Mercader, però va ser detingut i posat a disposició del jutjat de Serrans, que inicialment va ordenar el seu ingrés a la presó Model de València amb caràcter d'incomunicació. Tanmateix, com que no hi havia cap prova en la seua contra, l'endemà va eixir en llibertat provisional. Aquesta decisió va tornar a encendre els ànims dels reaccionaris de Foios, doncs, quan aquell mateix 26 d'abril arribaren les notícies de la llibertat del dirigent cenetista, una caterva d'obriers esquirols i de veïns reaccionaris es va dirigir una altra vegada cap al domicili de Mercader —carrer Riquelme número 22— amb intenció de prendre la justícia pel seu compte un altre cop.

Alguns obrers tractaren d'apaivagar els ànims i, com no van poder, avisaren a l'alcalde Vicent Saurí Garcia perquè fes de mediador i acordés alguna solució.²⁷⁰ Mentre l'autoritat municipal es disposava a eixir a l'encontre de la munió de reaccionaris, aquests ja havien arribat a casa Mercader i penetraren dins d'ella. En veure que el cenetista no estava a casa seua, van tornar a llençar els pocs mobles que quedaven pel balcó, destruint i cremant tot el que van poder. Quan més exaltats estaven els ànims, van aparéixer diverses patrulles de la Guàrdia Civil acompanyades per l'alcalde, els quals dispersaren als amotinats i va retornar la normalitat.²⁷¹ Paradoxalment, cap dels dos incidents provocats van motivar cap detenció, ni tampoc es va investigar qui alenava i organitzava els aldarulls i els saquejos a plena llum del dia i a cara descoberta. Al contrari, el 28 d'abril es van tornar a arrestar militants anarcosindicalistes, en aquest cas, membres de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI), que van ser detinguts en el seu local, domiciliat en el carrer Ambaixador Vich, sorpresos per les forces d'ordre públic quan celebraven una reunió de matinada.²⁷²

La situació de la vaga de la jutera de Foios va fer un tomb el 14 de setembre de 1933, dia en què va ser nomenat governador civil Alberto Aguilera Arjona, del PRR. En una de les seues primeres manifestacions després de prendre posició en el càrrec, Aguilera va exposar el seu anhel per posar fi al conflicte de Foios «*de una vez por*

²⁷⁰ «Sucesos. Aún colea lo de la yutera», *La Correspondencia de Valencia*, 27 d'abril de 1933, p. 7.

²⁷¹ *Ibídem*.

²⁷² «La policía sorprende una reunión anarquista», *La Libertad*, 30 d'abril de 1933, p. 7.

todas».²⁷³ En octubre d'aquell 1933 començaren les intervencions i contactes de manera extraoficial, quan es va reunir per separat amb els principals dirigents del comité de vaga i amb els directius de l'empresa. Posteriorment, es va crear una comissió amb representants de les dues parts que, al cap i a la fi, arribaren a un acord el 18 de maig de 1934. Llavors, el governador va anunciar la readmissió dels treballadors cessats el març de 1933 i la reincorporació dels obrers que havien donat suport a la vaga.²⁷⁴ L'endemà tots els obrers i obreres tornaren al seu lloc de treball després de quasi dos anys de vagues, mobilitzacions i lluites per les condicions laborals.

En segon lloc, desplaçant-nos ara a Vinalesa, el 16 de juny de 1932 s'havia acordat posar fi a la vaga local en les fàbriques de rajoles i teules del municipi. Així doncs, els obrers de les indústries de Lluís Rius, Toni Alcayde i Jaume Alcayde es presentaren per reprendre el treball, conforme l'expressat en la nota de resolució del conflicte laboral lliurada pel governador civil. Però els patrons es negaren a acceptar-los al·legant que no tenien treball per a ells i, davant d'això, els obrers ocuparen les fàbriques reclamant el compliment del disposat pel governador.²⁷⁵ Llavors, el patró Lluís Rius va agafar les ferramentes de treball d'un dels obrers i les va llençar fora de l'edifici industrial. En aquest moment, però, gràcies altre cop de la mediació del tinent de la Guàrdia Civil Manel Uribarry, convenceren els obrers perquè abandonaren la fàbrica. El tinent els va proposar que conformaren un comité de vaga i anaren a presentar una querella contra els patrons davant del governador. Els obrers se l'escoltaren i abandonaren la rajolera de Rius, i conformaren una comissió de treballadors —encapçalada per Donís Folguerà i Vicent Pellicer— que es va reunir amb el governador interí, Afán de Ribera, a tall d'explicar-li les queixes respecte als patrons de Vinalesa. La resposta del governador fou immediata: cursar ordres per a la represa del treball i l'admissió dels treballadors, que l'endemà ja van

²⁷³ CUCALÓN, Diego: «Y en el recuerdo, la cárcel: Los Gobernadores Civiles radicales en el primer bienio de la Segunda República», en Frías, Carmen; José Luis Ledesma i Javier Rodrigo (eds.): *Revaluaciones. Historias locales y miradas globales. Actas del VII Congreso de Historia Local en Aragón*, IFC, Saragossa, 2011, p. 346.

²⁷⁴ «Información local. Noticias», *Las Provincias*, 19 de maig de 1934, p. 2.

²⁷⁵ Manuel Robert: «Los enemigos de la República. ¡Abajo las caretas!», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 18 de juny de 1932, p. 1.

poder tornar al seu lloc de treball després de les obstinacions inicials dels patrons a acatar les resolucions.²⁷⁶

Superades les dificultats que van plantejar els patrons de les indústries rajoleres de Vinalesa, en sorgiren d'altres més difícils de resoldre. Des de juny de 1934 el centre fabril tèxtil dels Trenor, «Vinalesa SA», dirigit per Ricardo Urgoiti, va decidir tancar-lo i cessar l'activitat a causa de les diferències entre els dirigents que la gestionaven. Aparentment, ja en 1932 els beneficis que rebia l'empresa, un 12 % del capital total, no eren suficients per als dirigents, llavors argumentaren que la crisi capitalista internacional els obligava a tancar. Per evitar-ho, es va produir una negociació entre els patrons i els obrers, on s'acordà establir unes noves condicions laborals.²⁷⁷ Entre algunes de les mesures convergides, els obrers acceptaren treballar sis dies, cobrar solament quatre jornals i, per tant, amb l'excés de producció dels dos dies de treballs no remunerats, reforçar el capital fins que l'eixida del gènere permetés als patrons pagar els dos jornals que faltaven. Tanmateix, les mesures esdevingueren insuficients atesos els criteris dels copropietaris. La resposta dels treballadors va ser rebaixar-se els sous encara més, a la meitat, cedint a totes les demandes de la patronal per no tancar; decisió que els obrers toleraren per veure si els capitalistes es refeien de les anteriors pèrdues. Però altre cop va ser insuficient i, catorze mesos després de posar-se en pràctica aquesta mesura, cinc-cents obrers van ser acomiadats a causa de les desavinences del *trust* empresarial propietari de la fàbrica, que va decidir tancar el recinte industrial.²⁷⁸

No es va esgotar la demanda del tèxtil, tampoc els obrers havien alterat la pau social, ja que, com s'ha exposat, havien estat molt assertius amb les demandes dels dirigents. Per contra, res va evitar que cinc-centes famílies quedaren sense jornal el juny de 1934, en un conflicte gestionat pacíficament i amb voluntat d'entesa per part dels obrers. Després d'alguns intents més de negociació, una comissió d'obers van anar a València per reunir-se amb el governador el 13 de juliol, amb l'objectiu demanar-li que intervingués per aconseguir la reobertura de la indústria tèxtil de

²⁷⁶ «Para la opinión. Visita al Gobernador interio Afán de Ribera», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 19 de juny de 1932, p. 2.

²⁷⁷ «Situación angustiosa de Vinalesa», *Las Provincias*, 8 d'agost de 1934, p. 3.

²⁷⁸ «Sin sentido de la justicia», *La Voz*, 27 d'agost de 1934, p. 2.

Vinalesa.²⁷⁹ Simultàniament, els obrers de la «*Unión Textil*» de Vinalesa van fer palesa la situació en l'àmbit públic, enviant diferents notes de premsa als diaris valencians, on explicaven la situació i demanaven justícia a les autoritats locals.²⁸⁰ La diplomàcia i el pactisme no serviren per a evitar els acomiadaments.

Després de més de huit mesos de tancament, fins i tot el nou alcalde conservador Manel Rodrigo—nomenat el 19 d'octubre de 1934— va tractar de mitjançar en el conflicte, convidant al representant dels obrers Albert Martín Artajo a la sessió de govern del 3 de febrer de 1935. Albert va lliurar una carta als presents en la reunió, on s'exposava les necessitats davant la demanda de treball per tenir esgotats tots els recursos per cobrar els béns de subsistència. Això obligava les famílies a passar fam o a emigrar. L'obrer va continuar detallant que, malgrat els oferiments fets al senyor Trenor, no s'havia arribat a cap acord per reobrir la fàbrica.²⁸¹ Com a resposta, l'alcalde va reconèixer que la situació dels obrers era lamentable i acordà crear una comissió encapçalada per ell mateix, per anar a Madrid en cerca de crèdit o solucions perquè la fàbrica tornara a obrir de nou. Però de Madrid l'alcalde de Vinalesa va tornar sense crèdit i sense solucions per als obrers, perllongant encara més l'angoixa dels veïns.

De la problemàtica agrària

Augmentant la lupa a escala estatal, el govern provisional de 1931 va promulgar lleis que pretenien elevar els jornals agrícoles, millorar les condicions de treball i enfortir les organitzacions sindicals per actuar en les disputes laborals. Per exemple, amb el socialista Francisco Largo Caballero com a ministre de Treball, es va aprovar el «Decret del 7 de maig de 1931 sobre la creació i organització dels Jurats Mixtos», entesos com a òrgans d'arbitratge laboral democràticament constituïts per representants dels patrons i dels obrers. Tanmateix, una de les preocupacions cabdals dels legisladors del bienni progressista era la contractació dels jornalers, la

²⁷⁹ «En el Gobierno Civil. Solo unas pocas noticias sin importancia», *Las Provincias*, 14 de juliol de 1934, p. 3 i «Última hora. Obreros parados», *El Siglo Futuro*, 8 d'agost de 1934.

²⁸⁰ «Situación angustiosa de Vinalesa», *Las Provincias*, 8 d'agost de 1934, p. 3.

²⁸¹ AMV: Llibre d'actes municipals des del 16 d'agost de 1933 fins al 16 d'abril de 1935. Sessió del 3 de febrer de 1935.

qual es regulava mitjançant els «convenis col·lectius» que facilitava la Llei de Contractes de Treball de 1931. Els sindicats negociaven un conveni anual, les «bases de treball», i en la majoria dels casos els treballadors obtingueren millores salarials, alguns drets laborals i una concreció de la jornada de treball de quaranta hores.²⁸²

Simultàniament, la Llei de Contractes de Treball va ser complementada amb diversos decrets i lleis específiques, entre les que destaca la promulgació del «Decret sobre els Termes Municipals», que concebia els municipis com un espai acotat, on es tractava d'impedir la contractació en el seu interior de tots els obrers que no residien al municipi. Es permetia únicament la contractació d'obriers forasters quan s'hagués donat plena ocupació entre els obrers locals. Al mateix temps, aprovaren el «Decret llei de Conreu Forçós», també del 7 de maig, que introduïa l'obligatorietat dels cultivadors rústics de portar endavant tota l'ocupació laboral possible de les terres com a aprofitament de l'excel·lència. Així mateix, concebia l'assignació obligatòria de treballadors assalariats en tots aquells cultius on les explotacions no assoliren el màxim nivell d'aprofitament. I, en darrer lloc, la «Llei de Col·locació Obrera» del 27 de novembre de 1931, que establia la creació d'oficines municipals de col·locació controlades pels alcaldes de cada localitat, on s'havien de registrar diàriament les ofertes i demandes de treball.²⁸³

Ara bé, a les elits locals els costava acceptar la nova legalitat, fet que neguitejava als jornalers. A Museros va sorgir un conflicte al voltant de la Llei de Termes Municipals i la Llei de Col·locació obrera; en efecte, a principis de març de 1932, el terratinent José Mir Puchol va contractar jornalers provinents d'altres municipis i va infringir les disposicions laborals, que indicaven que s'havia d'acudir a la borsa de treball municipal per oferir feina primer als treballadors locals. L'alcalde i el secretari de Museros ho notificaren al governador civil Afán de Ribera, qui va enviar una parella de la Guàrdia Civil perquè cerqués al patró i li notifiqués la urgència de reunir-se amb ell. José Mir va acudir a la cita amb el governador, qui li va recordar les obligacions de respectar les bases de treball i acudir a la borsa de treball municipal

²⁸² SOLER, Abel; YAGO, Ramón: *Museros. Geografia, Història i Patrimoni*. Edició: Ajuntament de Museros, 2016.

²⁸³ COBO, F. & DE PAULA, F.: *Op. cit.* pp. 139-142 i 147-149.

quan necessitara treballadors. A la fi, el terratinent ho acceptà i tot va quedar en una amonestació verbal, sense obrir cap procediment judicial ni cap sanció.²⁸⁴

En segon lloc, a Massamagrell i Rafelbunyol també sorgiren problemes al voltant de l'aplicació de la nova normativa laboral. El 16 d'octubre de 1931, un nombrós grup d'obres i patrons de Massamagrell es va reunir amb el governador per tal de demanar-li que fes de mediador en l'aprovació d'unes noves bases de treball. Després d'una llarga reunió, el governador va citar a una comissió de la patronal per trobar-se més endavant i continuar parlant-ne. Tanmateix, sembla que la qüestió de les bases de treball no va aconseguir tothom, vist que aquell mateix mes, el Sindicat de Treballadors d'Oficis Varis de la CNT va presentar una nova proposta, on es demanava un augment del salari, que tampoc es va aprovar.²⁸⁵ Així i tot, malgrat les dificultats per negociar els convenis col·lectius, altres de les mesures reformistes es van anar aplicant, especialment les que depenien dels ajuntaments amb majoria progressista, com Massamagrell. Allà, el març de 1932, l'alcalde Francisco Eres va aprovar la creació d'una borsa de treball municipal, cosa que, paradoxalment o no, va ser la seua darrera mesura perquè va dimitir després de les pressions d'altres institucions republicanes que li exigiren més laxitud a l'hora d'aplicar la normativa.²⁸⁶

En el cas de Rafelbunyol, la dificultat per arribar a acords en relació amb les bases de treball dels jornalers agrícoles va motivar l'anunci d'una vaga dels collidors de taronja el novembre de 1931, tot i que el delegat regional del treball la va impedir gràcies a un acord de mínims.²⁸⁷ Però sorgiren nous punts de fricció, concretament en relació amb l'aplicació de la Llei de Termes Municipal. A tall de posar-ho en context, cal recordar que Rafelbunyol té un terme municipal força xicotet en comparació amb la localitat veïna del Puig, però la població dels dos municipis és similar (vegeu annex 1 i 2). Aleshores, vist que el sector productiu fonamental d'ambdós municipis era l'agricultura, l'aplicació de la Llei de Termes Municipals

²⁸⁴ «Intervencionismo de las fuerzas economicas», *La Correspondencia de Valencia*, 4 de maig de 1932, p. 1 i «Noticias», *Las Provincias*, 4 de maig de 1932, p. 3.

²⁸⁵ «El problema del trabajo en los pueblos», *La Correspondencia de Valencia*, 17 d'octubre de 1931, p. 4 i «La creación de una bolsa de trabajo», *El Pueblo. Diario republicano de Valencia*, 4 de març de 1932, p. 2.

²⁸⁶ AA: Diari biogràfic de Juan Falcó Vidal.

²⁸⁷ «La recolección de la naranja», *La Libertad*, 8 de novembre de 1931, p. 6.

perjudicava els jornalers de Rafelbunyol, que tenien menys terres per a treballar. Davant aquesta tessitura, un grup de collidors de taronja de Rafelbunyol es va reunir amb el governador de València el 17 de novembre de 1932, per sol·licitar l'autorització que facilitara la contractació dels mateixos en el poble del Puig. El governador els va recordar la llei, exposant que no es podia contractar cap treballador de fora del Puig mentre que no hi hagués una ocupació completa dels jornalers d'aquesta localitat. Això no obstant, també va enviar una missiva a l'alcalde de Rafelbunyol, recordant-li que no podia tindre preferències en la col·locació dels treballadors, fora quina fora la seua significació política.²⁸⁸

Però l'atur agrari a Rafelbunyol era molt elevat i requeria alguna mesura. Així doncs, el 5 de maig de 1933, el Ministeri de Treball va publicar una disposició que ordenava la constitució d'una sola unitat intermunicipal entre Rafelbunyol i el Puig, a efectes del treball agrícola.²⁸⁹ La mesura no va estar exempta de polèmica i ben aviat va provocar alguns incidents. El 30 de novembre de 1933, a les huit i mitja del matí, un grup de collidors de taronja del Puig es va presentar en la finca agrícola de Facundo Gil Perotín, ubicada al Camp Anníbal, i expulsaren a trenta-cinc treballadores de Rafelbunyol. Al cap d'una estona, els jornalers de Rafelbunyol tornaren acompanyats d'altres veïns i exigiren el compliment dels seus drets, i, davant de la tensió i la nul·la mediació de les autoritats, el propietari agrícola va decidir tancar momentàniament la finca.²⁹⁰

El sector agrari vivia anys convulsos, tant per les dificultats i els conflictes en aplicar les reformes laborals, com per l'impacte de la recessió econòmica internacional arran del crac borsari de 1929. Amb tot, a l'Horta Nord tot va empitjorar una miqueta més el 12 de juliol de 1932, quan va caure una gran tempesta de calamarsa que va causar greus danys, valorats aproximadament en 700.000 pessetes en els sectors agrícoles de Vinalesa, Foios, Meliana, Almàssera o Alboraia, entre altres. Les collites de melons i cebes foren arrasades, cosa que, sumada a la crisi agrària pels baixos preus d'exportació de la creïlla, va deixar una situació encara més anguniosa pel camp valencià.²⁹¹ El 18 de juliol es reuniren diferents alcaldes dels pobles

²⁸⁸ «Solicitando trabajo», *La Correspondencia de Valencia*, 18 de novembre de 1932, p. 1 i «En el Gobierno Civil. Los conflictos sociales», *Las Provincias*, 19 de novembre de 1932, p. 3.

²⁸⁹ «Disposiciones oficiales», *La Correspondencia de Valencia*, 5 de maig de 1933, p. 5

²⁹⁰ «Remitido», *Las Provincias*, 2 de desembre de 1933, p. 6.

²⁹¹ «Región valenciana. Foyos», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 15 de juliol de 1932, p. 7.

afectats per la calamarsada amb l'alcalde de València i alguns diputats de les Corts per avaluar els danys i cercar possibles solucions. Els alcaldes demanaren la concessió d'un crèdit extraordinari igual als danys causats, un altre crèdit extraordinari per pal·liar els efectes de la crisi de treball entre els jornalers agrícoles i la contractació d'una assegurança social per evitar futurs problemes. D'entre totes les demandes, el ministre de la Governació, Carlos Esplá, va concedir un crèdit de 150.000 pessetes a repartir entre tots els municipis afectats per la calamarsada. Pertocaren al voltant de 2.000 pessetes per cada municipi en funció dels seus danys. Els fons estaven destinats a l'atur forçós, suficient per a pal·liar momentàniament la situació dels jornalers, però insuficient per a reactivar l'economia agrària i evitar que tornés a passar.²⁹²

Amb això se salvaven les males collites d'aquell any 1932, encara que, de tota manera, l'afer de l'exportació de la creïlla continuava sent fonamental i necessitava solucions de fons que, com que no es produïren, van provocar aldarulls en l'àmbit agrari. El 19 d'abril de 1933, una comissió de collidors de creïlla de Meliana va constituir una assemblea amb alcaldes i llauradors dels pobles afectats per l'afer de la creïlla, amb l'objectiu de coordinar una estratègia de defensa sobre aquest factor de riquesa valenciana. Entre les diferents conclusions de l'assemblea, s'acordà que l'alcalde de València, Vicent Lambies, en representació de totes les entitats agrícoles i jornalers valencians, telegrafiés als poders públics sol·licitant l'anul·lació de contingents i traves per a l'exportació d'aquest producte. I, en el cas d'impossibilitat, que l'Estat s'encarregués del pagament de l'import de les tarifes que ho obstaculitzen, facilitant amb això el lliure comerç d'aquest tubèrcul, a més d'exigir rebaixes en les tarifes ferroviàries per a facilitar el consum de la creïlla a l'interior de l'Estat espanyol. L'alcalde de Meliana, Vicent Orts, alhora delegat de la Federació d'Agricultors, es va pronunciar al respecte per demanar:

*«un frente único para defender la agricultura, la necesidad de que se compre únicamente en los países que consuman nuestros productos, y la defensa absoluta de la agricultura valenciana, tan infringida en los actuales momentos».*²⁹³

²⁹² «En la Diputación. Ciento cincuenta mil pesetas para los daños», *Las Provincias*, 12 de novembre de 1932, p. 5.

²⁹³ «Noticias», *Las Provincias*, 20 de setembre de 1933, p. 3.

Sens dubte eren reclamacions d'urgència, tanmateix, atesa la conjuntura econòmica, no solament amb polítiques lliurecanvistes es podia solucionar el problema de l'exportació de la creïlla, perquè cal insistiren el fet que la recessió era mundial, i a l'estranger ja no hi havia tants compradors com en els feliços anys vint. La complexitat de la situació no era ni de fàcil ni d'immediata solució tot i la urgència, per això la crispació va anar augmentant fins a esclatar en nous incidents. Durant el maig de 1933 la realitat de l'agricultura valenciana va esdevenir insostenible: els jornals no arribaven per a sobreviure i el nombre d'aturats era massa elevat. El dia 18 d'aquest mes es produïren els primers aldarulls agraris, quan una multitud de llauradors coordinats va tractar d'impedir la recol·lecció de la creïlla a Meliana. Això va obligar a la intervenció de la Guàrdia Civil per dissoldre als manifestants, però els ànims dels llauradors per la difícil situació no va ser fàcil d'amainar. L'endemà dos carros que transportaven creïlles van ser bolcats en la travessia de la Conserva de la ciutat de València. Des d'allà, un grup nombrós d'agricultors es disposava a tallar la via fèrria de Barcelona, amb el propòsit d'aturar també la recol·lecció agrària entre els llauradors que havien decidit no sumar-se a la vaga. La rèplica fou altra intervenció de la Guàrdia Civil, ara amb més contundència, que per ordres del governador va practicar diverses detencions i va tancar diversos locals on s'organitzaven els manifestants.²⁹⁴

Lluny de sufocar els ànims i decaure la moral dels vaguistes, les detencions i la clausura dels centres de reunió els van encendre encara més. El 25 de maig diversos llauradors aconseguiren aturar novament el treball en els camps agrícoles de Meliana, des d'on es traslladaren als pobles veïns per convidar-los a sumar-se a l'atur agrícola. Obtingueren una resposta favorable entre els llauradors de Foios, Montcada i Alfara del Patriarca, què s'afegiren a la protesta, ara bé, altra vegada més, la Guàrdia Civil va impedir que la multitud provinent de Meliana i Alboraia s'estengués a les localitats veïnes.²⁹⁵

²⁹⁴ «En el Gobierno Civil. El problema de la patata», *La Correspondencia de Valencia*, 19 de maig de 1933, p. 1.

²⁹⁵ «Vuelve a reproducirse la cuestión de la patata», *La Voz*, 25 de maig de 1933, p. 1.

Per acabar, més enllà de les confrontacions religioses, ideològiques o laborals que provocaren conflictes de tota mena durant el bienni progressista, també aparegueren altre tipus de violència social, atesa la gran quantitat d'atracaments a fàbriques i bancs que es van produir en aquests anys. Estem davant d'actes revolucionaris contra els interessos capitalistes o, més aviat, de grups autònoms que aprofitaren la conjuntura per a perpetrar accions en benefici propi sota el paraigua de la revolució? La resposta és complexa, per tant, cal ajustar-la als diversos als casos concrets que s'han trobat a l'Horta Nord.

Començant per Foios, cap a les 17.30 hores del 16 de desembre de 1932, cinc homes —quatre vestits modestament i l'altre ben vestit— penetraren en el vestíbul de les oficines de *La Yutera Española SA*, ubicades en el carrer Salvatierra de Álava, justament quan el gerent Meyer eixia del lavabo. L'assaltant ben vestit va dirigir-se als dirigents alemanys, manifestant-los que pertanyien a una comissió de vaguistes i que venien a tractar sobre el conflicte pendent de resolució. El gerent els va demanar que passaren a l'interior del despatx i així ho van fer, però, una vegada dins, els suposats obrers van treure una pistola i obligaren els nou o deu oficinistes a donar-los tots els diners que tenien allà, fins a sostraure el que es valora en 13.000 pessetes.²⁹⁶ Un cop havien agafat els diners, els atracadors fugiren escales avall i, arribats al carrer, amenaçaren als soldats i treballadors que hi havia a la porta, disparant uns quants trets a l'aire i llençant monedes a terra per entretenir-los en la seua fugida.²⁹⁷

La següent de les empreses industrials atracades a mà armada fou la cotxera de tramvies de Tavernes Blanques. La nit del 24 d'octubre de 1933, quatre individus d'entre setze i díhuit anys, proveïts de pistoles, van entrar al despatx de les cotxeres i sorprengueren el cap de la recaptació, un cap de l'empresa i als cobradors que estaven liquidant comptes amb els diners de la caixa. Un dels atracadors els va encanonar per la finestreta, mentre que dos d'ells agafaren els sacs amb 1.500

²⁹⁶ «Cinco individuos, pistola en mano, asaltan el despacho de la Yutera Española, intimidando a los empleados y llevándose 13.000 pesetas», *La Correspondencia de Valencia*, 17 de desembre de 1932, p. 4.

²⁹⁷ «El atraco de ayer tarde», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 17 de desembre de 1932, p. 1.

pessetes i alguns aixovars de plata, alhora que un altre estava vigilant a la porta. El cap de la recaptació, el senyor Chulià, va aconseguir escapolar-se dels atracadors i va donar la veu d'alarma. Davant dels crits, els atracadors fugiren com van poder, pegant alguns trets a l'aire que rebotaren i impactaren en el recaptador, i se'ls va perdre de vista al barranc del Carraixet.²⁹⁸ Poques setmanes després, la Prefectura de Policia de València, va començar les investigacions per tractar de trobar als atracadors, que, suposadament, s'havien amagat a la ciutat de València. Com a conseqüència, el 20 de novembre de 1933 es van arrestar dos joves de 18 i 15 anys, Francisco Pagan i Simón Gascón, als qui acusaren també d'altres robatoris perpetrats a la zona.²⁹⁹

A continuació, dels atraments de les fàbriques es va passar als atraments de bancs. El 18 d'agost de 1933, quan eren poc més de les dotze del matí, el director del Banc de València de Massamagrell, Pablo Ferrando, i l'oficinista, Vicent Ferrer, estaven darrere dels cristalls per atendre el públic. De sobte, foren sorpresos per dos individus armats que saltaren la mampara i els obligaren a obrir la caixa. El director es va negar i va tractar d'amagar-se. Aleshores un dels atracadors li va disparar, fet que va motivar que dos atracadors més entraren al banc i agafaren l'oficinista per tancar-lo al despatx. Al capdavant, el director es va adonar de la situació i va accedir a obrir la caixa, d'on els atracadors van sostreure 48.000 pessetes i marxaren corrents en direcció l'horta. Alguns veïns que van veure el que havia passat, avisaren al guarda municipal Manel Carbonell, qui va disparar contra els atracadors després de demanar-los que s'aturaren. Llavors, començà un tiroteig creuat, que va acabar amb el guàrdia municipal ferit i amb el pas lliure perquè els atracadors arribaren a l'horta per refugiar-se.³⁰⁰

L'enfrontament no va acabar ací, vist que ràpidament hi va aparéixer una parella de la Guàrdia Civil que, acompanyada d'un tumult de veïns armats amb pals, es dirigiren a fer una batuda per l'horta de Massamagrell a tall de trobar als assaltants de banc. En localitzar-los, es va iniciar un nou tiroteig entre els atracadors i els guàrdies civils i, aprofitant la confusió, els atracadors decidiren separar-se i marxaren en direccions distintes. Un d'ells s'amagà a un camp d'alfals situat al camí

²⁹⁸ «En la cochera de tramvias de Tabernes Blanques», *Las Provincias*, 2 de desembre de 1933, p. 6.

²⁹⁹ «Sucesos», *La Correspondencia de Valencia*, 21 de novembre de 1933, p. 7.

³⁰⁰ «El pistolismo en acción», *La Correspondencia de Valencia*, 19 d'agost de 1933.

del Mar, però va ser sorprés per un Guàrdia Civil que, abans d'arrestar-lo, va observar que aquest estava ferit per dos trets: un a l'omòplat esquerre i altre a les costelles. Tanmateix, la multitud de veïns es va llançar violentament damunt d'ell, atonyinant-lo fins a deixar-lo encara més malferit (vegeu annex 12), i finalment va ser detingut i portat a l'ajuntament, on se li van confiscar la majoria dels diners trobats, i després d'interrogar-lo va ingressar a l'Hospital amb un pronòstic greu.³⁰¹

L'atracador detingut era un jove murcià de vint-i-dos anys, Juan Molina Gomos, que treballava com a obrer de la siderúrgica i tenia un expedient delictiu previ, ja que el 9 d'agost de 1933, pocs dies abans de l'atracament, havia eixit de la presó Model. Jove, migrant i obrer. Un perfil que s'assembla al d'altre dels suposats atracadors arrestats dos dies després dels fets descrits, l'anarcosindicalista de la jutera de Foios Enric Saurí Martí (*Petra*), qui la Guàrdia Civil va arrestar quan se'l va trobar pels camps i, segons els agents, va respondre amb nerviosisme i de manera inexacta a les seues preguntes, fet suficient perquè fos detingut i portat davant del jutge.³⁰² Deixant de costat que un era migrant i l'altre no, el perfil d'ambdós detinguts va més enllà dels delinqüents comuns; tots dos són obrers industrials i, almenys Saurí, militant de la CNT. Perfils que indiquen l'existència d'accions armades organitzades per grups d'obriers que atacaven conscientment els interessos i les propietats de les elits, provocant l'agitació social en els anys del bienni progressista.

Mesos després de l'atracament de Massamagrell, el maig de 1933 se'n registra altre cas en la sucursal del Banc Espanyol de Crèdit de Puçol, quan sis individus armats amb pistoles entraren al vestíbul al crit de «Mans amunt!». Tres d'ells es dirigiren al despatx del director i l'amenaçaren perquè obrís la caixa i els lliurés els diners, al voltant de 40.000 pessetes, cosa que va fer sense oferir resistència. Aleshores, els assaltants marxaren del banc i fugiren en un cotxe que els esperava a la cantonada.³⁰³ Seguidament, el 10 de gener de 1934, es va intentar perpetrar altre atracament a Puçol, però ara a la sucursal del Banc de València. Els assaltants entraren al vestíbul i tancaren als pocs treballadors del banc en el despatx del director, però com que la caixa havia estat buidada el dia anterior, no van poder emportar-se res. Per tant, fugiren ràpidament, disparant alguns trets per dissuadir

³⁰¹ Ibídem.

³⁰² «Del asalto al Banco de Valencia, en Massamagrell», *Las Provincias*, 20 d'agost de 1933, p. 3.

³⁰³ «El pistolero en acción», *La Correspondencia de Valencia*, 20 de maig de 1933.

la veu d'alarma, fent blanc un d'aquests al guàrdia municipal, José Alonso, que va quedar ferit lleu.³⁰⁴

La resposta de les autoritats va ser enviar més forces de l'ordre públic a Puçol, tanmateix, ben al contrari del que es pretenia, els robatoris no van minvar. El 5 de juliol de 1934 tractaren d'atracar altre cop al Banc Espanyol de Crèdit de Puçol, i en aquesta ocasió també sense èxit, perquè quan els assaltants es disposaven a entrar a la sucursal, el guàrdia municipal Salvador Claramunt els va encanonar amb la seua pistola abans que travessaren per les portes de vidre i els va fer fugir precipitadament. Això no obstant, els atracadors dispararen diversos trets en la seua fugida, un dels quals va fer blanc en el braç del guàrdia municipal, qui va ser atès pel metge local.³⁰⁵

L'enumeració dels atracaments no es pot acabar sense afegir els realitzats per Aureli Tamarit Rubio (vegeu annex 13), un jove d'Albalat dels Sorells, membre d'una família de jornalers agrícoles i militants de la CNT-FAI, «Pedaços»,³⁰⁶ qui va participar en almenys dos atracaments a entitats bancàries durant el bienni conservador (1933-1936) a Xèrica i Almàssera. A principis de 1934, Aureli Tamarit i dos individus més van atracar la sucursal del Banc de Crèdit de Xèrica, d'on s'emportaren una quantitat important de diners sense que foren detinguts. El 8 de novembre del mateix any, els assaltats de Xèrica executaren altre atracament al banc d'Almàssera, però dos llauradors locals que hi havia a la sucursal els van fer front i frustraren el robatori. Tanmateix, disparant contra ells, els atracadors en feriren de mort un i deixaren malferit l'altre. Aureli i els seus companys s'amagaren a una de les masies de l'horta d'Albalat dels Sorells, però, el 26 de novembre, van ser trobats i detinguts per la Guàrdia Civil, que els va portar davant del jutge de l'Audiència de València, qui va decretar presó pels arrestats. En conseqüència, Aureli fou jutjat i empresonat per aquests fets —huit anys de presó per l'atracament al banc de Xèrica

³⁰⁴ «Asalto frustrado en la sucursal del Banco de Valencia en Puzol», *Las Provincias*, 11 de gener de 1934, p. 6.

³⁰⁵ «Intento de asalto a la sucursal del Banco de España de Crédito en Puzol», *Las Provincias*, 6 de juliol de 1934, p. 16.

³⁰⁶ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), p. 119.

i vint-i-huit anys pel d'Almàssera— i no va eixir de la presó Model fins que esclatà la Guerra Civil.³⁰⁷

A tall de conclusió, els atracaments a les fàbriques i als bancs foren reiterats i freqüents en poc temps; la qual cosa és un bon indicatiu per argumentar l'existència de grups armats. Violència revolucionària o delinqüència comuna? Per un costat, alguns dels atracaments, com les cotxeres de Tavernes Blanques, semblen emmarcats dins d'una delinqüència comuna, que dirigeix les seues accions contra objectius factibles per tractar d'obtenir un botí xicotet però amb èxit. Segons les fonts, no hi havia cap vaga o conflicte laboral en aquestes fàbriques, per tant, fou menys probable que els fets foren causa de la conflictivitat obrera. Això sí, l'impacte de la recessió econòmica internacional feina notar les seues conseqüències entre les classes més populars, que cercaren solucions individuals en els atracaments. Per l'altre, també es van produir assalts on sí que hi havia un litigi laboral, com a la jutera de Foios. I l'argument que reforça la hipòtesi que vincula aquesta violència amb les motivacions polítiques es pot reforçar amb l'estudi del perfil dels assaltants, que eren majoritàriament joves obrers anarcosindicalistes. Al cap i a la fi, d'una manera més precisa, l'anàlisi d'aquestes accions armades condueix a altra conclusió, però en aquest cas més nítida: existien grups armats autònoms durant els anys de la República a l'Horta Nord; cosa que pot ajudar a comprendre la ràpida organització de milicians en columnes i patrulles armades després del cop d'estat fallit del juliol de 1936, vist que ja existien alguns grups que operaven sovint amb armes i explosius.

Dos intents d'aturar les reformes: El bienni contrareformista (1933-1936) i el cop d'estat del 1936

A la tardor de 1933 ja era més que obvia la crisi de l'etapa del bienni progressista, exhaurida quan Azaña va dimitir com a cap del Govern i Alcalà Zamora dissolgué les Corts per convocar eleccions, fixades per al 19 de novembre de 1933. Una part majoritària de la historiografia sobre la Segona República, encapçalada per

³⁰⁷ «Han sido detenidos los autores del atraco en Almacera», *La Época*, 26 de novembre de 1934, p. 6 i «El proceso por el atraco al Banco Español de Crédito en Jérica», *ABC*, 9 d'abril de 1935, p. 30

l'hispanista Edward Malefakis, defensa que la lenta aplicació de les reformes i la incoherència dels republicans per arribar acords en profunditat sobre les lleis i aplicar-les poden explicar el fracàs del programa reformista.³⁰⁸ Altres autors, agreujaren les crítiques al govern progressista argumentant que la falta de criteris tècnics i econòmics fou un dels grans errors del plantejament de la reforma agrària, singularment en termes d'eficiència i productivitat.³⁰⁹ I els autoanomenats revisionistes clàssics directament acusaren els governs republicans de ser proclamats il·legítimament i de fomentar la violència contra les elits per organitzar la revolució.³¹⁰

Recentment, les publicacions acadèmiques ofereixen dos enfocaments més renovats. En primer lloc, endurant les crítiques a les reformes des d'una òptica més acadèmica, els neorevisionistes Gabriele Ranzato, Manuel Álvarez Tardío i Fernando del Rey, entre d'altres, argüïren que la principal causa de la frustració de les reformes fou l'exclusió d'una part de la societat que no estava alineada amb els partits i organitzacions que ostentaven el poder. Per tant, això va derivar en accions de les organitzacions jornaleres que portaren a una situació clarament revolucionària.³¹¹ Aquestes argumentacions són plausibles i admissibles dins de la discussió acadèmica. Però ací rau el perill de comparar la jove democràcia republicana de 1931 amb el règim constitucional de 1978. I això és el que criticaren altres historiadors, ja que entre els nous enfocaments, també s'ha qüestionat la metodologia dels neorevisionistes, basada en l'anàlisi de discursos polítics, valorant l'àmbit socioeconòmic. Segons investigadors com Ricardo Robledo o Sergio Riesgo, l'entrada dels republicans als ajuntaments va suposar l'aspiració de corregir la

³⁰⁸ MALEFAKIS, Edward: *Agonía y rendición. España y la Europa Meridional (siglos XIX y XX)*. Fundación José Ortega y Gasset- Gregorio Marañón, Madrid, 2014, p.134.

³⁰⁹ SUMPSÍ VIÑAS, José María et. al., *La Reforma Agraria*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1988, p.17.

³¹⁰ Vegeu MOA RODRÍGUEZ, Pío. *La Quiebra de La Historia Progresista : En Qué y Por Qué Yerran Beevor, Preston, Juliá, Viñas, Reig*, Encuentro, Madrid, 2007 o VIDAL MANZANARES, César. *Recuerdo Mil Novecientos Treinta y Seis-- : Una Historia Oral de La Guerra Civil Española*, Anaya & Mario Muchnik, Madrid, 1996 com a obres de referència d'aquestes tesis.

³¹¹ DEL REY, F.: *Palabras como puños. Op. cit.*, p. 40; ÁLVAREZ, M. i DEL REY, F.: 1936. *Fraude y violencia. Op. cit.*, pp. 11-29 o RANZATO, Gabriele: *El gran miedo de 1936. Como España se precipitó en la Guerra Civil*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2014, p.174-205.

desigualtat de renda i el baix nivell de vida d'algunes zones rural, alhora que va facilitar la resolució dels conflictes en favor dels subalterns.³¹²

En aquest sentit, també entre els autors signants del llibre col·lectiu de «*La Segunda República*» (2015), s'observa una lectura positiva, perquè presenten l'adveniment del règim republicà com un procés democratitzador a correcció i que fou un projecte reformista, no revolucionari, però posen el focus del fracàs en la lentitud burocràtica i el boicot de propietaris i patrons a les reformes sociolaborals.³¹³ I és en aquesta darrera lectura on podria encabir-se l'anàlisi l'Horta Nord, on, tal com s'ha exposat, hi va haver conflictivitat, tant per la combativitat dels subalterns com per la desobediència de les elits, però sempre es va resoldre per mitjans legals, legítims i democràtics. En conseqüència, no va existir un nombre elevat de víctimes mortals i les autoritats van controlar l'ordre públic amb relativa «normalitat» dins del context dels anys trenta.

Amb tot i això, a finals de l'any 1933 les preferències electorals dels xicotets propietaris o arrendataris escenificaren un allunyament del centreesquerra reformista, al que havien conferit el seu suport en els comicis de l'any 1931. La caiguda de preus de mercat dels excedents agraris, lligat a l'elevació dels costos de producció i l'ascens dels salaris dels jornalers, provocaren la pèrdua de rendibilitat de nombroses explotacions i el descens generalitzat del benefici empresarial. Així doncs, el profund malestar polític dels camperols familiars girava al voltant de la incapacitat mostrada pels partits del republicanisme progressista a l'hora de satisfer qüestions com la millora dels contractes d'arrendament o la protecció aranzelària dels mercats interns. Aleshores, un gruix important de xicotets propietaris i arrendataris agrícoles va virar cap als postulats sostinguts per la dreta catòlic-agrarista,³¹⁴ com la DRV que es presentava en coalició amb la Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA).

Per altre costat, els anarquistes havien intensificat la campanya abstencionista i prometeren la revolució si triomfava la dreta en les eleccions per al novembre del 1933. Paral·lelament, tractaren d'agitar la mobilització social amb una espiral de

³¹² RIESGO, S., *Op. cit.*, pp. 363-387 i ROBLEDÓ, R., «El fin de la cuestión agraria en España (1931-1939) *Op. cit.*, pp. 117-150.

³¹³ Vegeu GONZÁLEZ, E.; COBO, F.; MARTÍNEZ, A. i SÁNCHEZ, F.: *Op. cit.*

³¹⁴ COBO, F. & DE PAULA, F.: *Op. cit.* pp. 53-54.

violència que animés a les classes subalternes a participar d'una revolució que pretenia anar més enllà de les reformes desenvolupades per la burgesia liberal republicana. Un dels atemptats més significatius va esdevenir durant la campanya electoral, concretament la nit del 9 al 10 de novembre d'aquell any, puix es va cometre un sabotatge contra el tren exprés 702 Barcelona-Sevilla, just a l'alçada del llinar fronterer de les localitats del Puig i Puçol, quan aquest passava pel pont del barranc que separa ambdós termes municipals. La màquina, dos furgons, cinc cotxes, i un vagó quedaren doblegats damunt del pont, les estructures del qual cediren a conseqüència del pes del tren i per la possible explosió d'un dispositiu de pressió automàtica, tal com apunta el periòdic *ABC* (vegeu annex 14). En total, l'atemptat li va costar la vida a vint-i-tres persones i va causar trenta-huit ferits.³¹⁵

Durant la campanya electoral, també va haver-hi atemptats contra els líders locals dels partits conservadors de l'Horta Nord. El 6 de novembre atacaren la casa de Bautista Ruiz Civera, representant de la DRV a la Pobla de Farnals, on van fer explosió quatre bombes que causaren alguns danys i desperfectes materials. Això va ser aprofitant pels candidats de la DRV, com García Guijarro o Bosch, que visitaren La Pobla de Farnals per denunciar els fets i fer un míting de propaganda política.³¹⁶ A més a més, foren incendiades sis barraques de cebes a Puçol, propietat d'un militant local de la DRV, Leandro Bayarri³¹⁷ i, a Godella, el 14 de novembre va fer explosió un artefacte a casa del líder local dels tradicionalistes, José Font, tot i que no va causar danys greus.³¹⁸ Aquests incidents s'han d'emmarcar dins del context d'insurrecció anarquista arreu de l'Estat espanyol, vist que des del 8 al 15 de desembre les accions armades es van repetir també en Extremadura, Andalusia, Catalunya o Lleó. Però la CNT estava trencada entre els anarquistes més moderats, com Joan Peiró, que dies després d'aquesta insurrecció va afirmar que aquesta suposava una campanya antielectoral que solament podia beneficiar als reaccionaris.³¹⁹

³¹⁵ «Del criminal atentado contra el rápido Barcelona-Sevilla en el Puente de Puzol», *ABC*, 12 de desembre de 1933, p. 23.

³¹⁶ «En La Puebla de Farnals estallan cuatro bombas», *La Correspondencia de Valencia*, 6 de novembre de 1933, p. 8.

³¹⁷ «La propaganda de las derechas», *Revista de Gandia*, 11 de novembre de 1933, p. 3.

³¹⁸ «Un pertardo en la casa de un derechista», *La Libertad*, 15 de novembre de 1933, p. 4.

³¹⁹ CASANOVA, Julián: «Los anarquistas frente a la República burguesa», *Op. cit* pp. 179-180

Les eleccions se celebraren i atorgaren la victòria als partits dretans, però la polèmica sobre el frau electoral va tornar a aparéixer. Novament, a Vinalesa esclataren aldarulls arran dels comicis del novembre de 1933. El mateix dia de la votació, amb uns ànims molt escalfats per la tensió politicosocial, en els col·legis electorals de Vinalesa es trencaren urnes i destruïren paperetes, igualment com també va passar en altres 166 pobles valencians. Llavors, el governador va suspendre els comicis, que quedaren posposats per a l'endemà, 20 de novembre, quan es tornaren a organitzar les votacions a Vinalesa, ara sota estricta vigilància de les forces d'ordre públic. Els resultats van trencar la dinàmica de l'hegemonia dels conservadors a Vinalesa, gràcies al fet que el nombre més gran de vots va ser per al candidat del PURA-PRR, Alejandro Lerroux, que es convertí en el nou president de la República.³²⁰ A la Pobla de Farnals també es trencaren urnes i no es van poder celebrar les eleccions el dia fixat,³²¹ i el mateix va succeir a Albuixec, on es denunciaren coaccions dels poders fàctics sobre el veïnat perquè votaren als partits dretans i força irregularitats en els membres de les meses electorals. En Albuixec, la tupinada va provocar el descrèdit dels membres dels partits republicans progressistes de la localitat, especialment de Vicent Fenollosa (*Tadeo*) i Bautista Zaragoza que entraren als col·legis electorals i trencaren les urnes amb les paperetes dins.³²² L'alcalde conservador Bautista Peris va dimitir i, després d'una reunió dels partits polítics locals, s'acordà nomenar alcalde a Vicent Fenollosa, fins llavors president de l'agrupació local d'IR, que comptava amb 120 militants en un poble de 2.200 habitants.³²³

En canvi, tot i els resultats electorals anunciats a Vinalesa, els comicis del 19 de novembre de 1933 atorgaren una clara victòria als partits liberals i conservadors de la comarca (vegeu annex 15). En la resta dels municipis de l'Horta Nord s'observa el viratge de la voluntat popular cap als postulats partidaris d'unes reformes més moderades. D'aquesta manera, amb un total de 47.877 vots, la DRV va ser el partit més votat a la comarca, seguit de la coalició PURA-PRR amb 30.786 vots, i, finalment, la Candidatura Valenciana (CV), encapçalada per l'alcalde de València durant la

³²⁰ «El día de ayer», *Las Provincias*, 21 de novembre de 1933, p. 3.

³²¹ «Nuevas noticias de gobernación», *Las Provincias*, 21 de novembre de 1933, p. 7.

³²² AA: ¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuixech, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu.

³²³ AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 1

dictadura primorriverista, va treure 438 vots. Molt lluny d'aquest bloc hi havia del Front d'Esquerres (FE), el Partit Comunista Español (PCE) o el PRRS amb 7.264, 273, 271 vots respectivament. Així que, interpretant els resultats sota l'eix esquerra-dreta, l'espai dretà va obtenir una folgada victòria amb més de 79.000 vots davant dels quasi 8.000 vots dels partits d'esquerres.

Si bé és cert que manca informació dels resultats en algunes localitats —bé perquè hi va haver irregularitats, o bé perquè no es van poder celebrar les eleccions el dia fixat—, es pot observar que en tots els pobles de l'Horta Nord guanyaren els conservadors. No hi ha cap municipi on guanyaren els progressistes. Per tractar d'explicar els resultats, en primer lloc, s'ha de tindre present que les tensions a l'interior del govern del bienni progressista van provocar la divisió de la coalició republicano-socialista. Llavors, aquest espai va quedar fragmentat, cosa que va provocar una menor mobilització i uns resultats pitjors. Alhora, cal afegir la desmobilització del vot popular que, frustrat perquè les reformes no s'implantaven amb celeritat i èxit, es va veure atret pel discurs abstencionista dels anarcosindicalistes, que havien agafat certa rellevància entre obrers i jornalers els anys anteriors.

Per altre costat, va aparéixer un vot de càstig contra el govern progressista entre alguns xicotets propietaris agrícoles i arrendadors que, si en eleccions anteriors havien prestat el seu vot, el novembre de 1933 decidiren confiar en els conservadors perquè derogaren totes aquelles mesures legislatives que els havien perjudicat. Tal com justificava l'historiador Santos Juliá, els republicans subestimaren a la dreta catòlica. Es descriu com una miopia que procedia de la convicció que el catolicisme havia deixat d'impregnar la cultura espanyola i que la societat vinculava l'Església amb la Monarquia i la Dictadura de Primo de Rivera; però que, lligada amb el menyspreu del govern republicà als actes anticlericals, com la crema de convents en maig de 1931, facilità l'organització de les masses catòliques i conservadores, que confrontaren amb bel·ligerància el que consideraven atacs contra els seus interessos.³²⁴

³²⁴ JULIÁ DÍAZ, Santos: *Vida y tiempo de Manuel Azaña, 1880-1940*. Madrid, Taurus, 2008, p. 329.

En resum, Alejandro Lerroux del PRR aconseguí la majoria parlamentària per conformar el govern i començà una nova etapa. Durant el bienni conservador, es paralitzaren moltes de les reformes engegades i començà un període contrareformista. Lerroux intentà contrarestar la reforma religiosa amb l'aprovació d'un pressupost de culte i clero i amb l'inici de negociacions per signar un concordat amb la Santa Seu. Pel que fa a l'exèrcit, es va aprovar una amnistia per als qui s'havien revoltat amb el general Sanjurjo l'any 1932. Tanmateix, els principals esforços es van dirigir a la derogació de les lleis i decrets que oferiren eines als sindicats per exercir influència sobre els mercats de treball i fixació de salaris. Així doncs, en contra de l'acordat, la majoria dels patrons van recórrer amb freqüència a l'impagament dels jornals establerts en les generoses bases del treball signades durant l'any 1933, per la qual cosa es recullen incomputables denúncies formulades pels jornalers.³²⁵ Els Jurats Mixtes sucumbiren al maresme burocràtic generat per l'acumulació d'innumerables expedients d'inculpació patronal per l'impagament dels salaris, les resolucions dels quals es demoraven *ad infinitum*, de manera que predominaren els salaris de fam (2-3,5 pts.) i les jornades de sol a sol.

Aquestes mesures facilitaven que els patrons i les oligarquies continuaren desobeint tot el referent al compliment del torn rigorós a l'hora d'efectuar les seues contractacions i eludint de manera sistemàtica l'acatament de la preceptiva contractació de jornalers de les borses de treball. Trobem una mostra en els propietaris agrícoles de la Pobla de Farnals, que durant el bienni reformista no respectaren el torn rigorós per a la contractació de treballadors i en contractaren sense acudir a la borsa local. Aleshores, després d'un llarg litigi judicial, se'ls va imposar com a sanció un embargament, que va ser aturat el març de 1934 per ordre directa del nou ministre de Treball, el radical José Estadella Arnó, que el va declarar il·legal després de les contrareformes en l'àmbit laboral.³²⁶

Les contrareformes encara agreujaren més la tensió sociopolítica, especialment quan l'octubre de 1934 s'incorporaren tres ministres de la CEDA al govern. Això va provocar la resposta dels sindicalistes i nacionalistes catalans, que començaren un seguit de mobilitzacions i revoltes a tot l'Estat entre els dies 5 i 19 d'octubre de 1934.

³²⁵ COBO, F. & DE PAULA, F.: *Op. cit.* pp. 74-76.

³²⁶ «Noticias», *Las Provincias*, 29 de març de 1934, p.3

Els principals focus es van produir a Catalunya, on el president de la Generalitat—Lluís Companys— va proclamar «l'Estat Català de la República Federal Espanyola» el 6 d'octubre, i a Astúries, on un moviment vaguístic impulsat per miners anarquistes, comunistes i socialistes, va atacar casernes de la Guàrdia Civil i proclamaren la «República Socialista Asturiana» en algunes zones.

L'anomenada «Revolució d'Octubre» va provocar la reacció del govern i dels estaments militars encarregats de sufocar les revoltes, que actuaren en contundències per reprimir als revoltats. A Astúries hi va haver 300 morts entre els membres de les forces de seguretat i l'exèrcit, i prop de 1.100 morts i 2.000 ferits entre els qui donaren suport a la insurrecció fruit de la repressió militar.³²⁷ I és ací on alguns historiadors, com Pérez Trujillano o González Calleja, asseguren que la justícia militar franquista va començar a forjar-se, tant en l'esperit com en les característiques.³²⁸ Per exemple, argumenten que la Llei d'Ordre Públic de 1933 va oferir de nou al poder militar la possibilitat de dictar bans i assumir l'autoritat, un fet que va constituir un pretext pels militars colpistes de 1936, que justificaren així la seua rebel·lió militar; o que el pes de la justícia militar sobre l'ordinària era un mal endèmic de la societat espanyola, puix que el règim republicà encara estava present el Codi de Justícia militar de 1890, que fomentava la tradició intervencionista de l'exèrcit.³²⁹

Davant dels successos, alguns consistoris de l'Horta Nord es van pronunciar al respecte, majoritàriament per donar suport als militars. Així mateix, el 25 d'octubre va ser aprovada una resolució a favor de l'actuació a Astúries a l'Ajuntament de Burjassot, la qual va ser signada per dirigents dels partits conservadors, però també per alguns membres de partits d'esquerreres, vist que hi apareix la signatura de Federico Sanz (IR), Francisco Arroyo (IR) i Francisco Riera (EV).³³⁰ Ara bé, aviat sorgiren noves problemàtiques per al govern dels radical-cedistes. Quan solament havia passat un any i escaig de l'arribada de Lerroux al poder, va esclatar un

³²⁷ CASANOVA, Julián: *República y Guerra Civil. Vol. 8 de la Historia de España*, dirigida per Josep Fontana y Ramón Villares, Crítica/Marcial Pons, 2007, pp. 131-133.

³²⁸ Vegeu PÉREZ TRUJILLANO, Rubén: *Dimensión Político- Social de la Justicia Penal en la Segunda República española (1931-1936)*, Tesi doctoral, Universidad de Sevilla, Sevilla 2020; i GONZÁLEZ, E.: *Cifras cruentas*,. *Op. cit*

³²⁹ PÉREZ TRUJILLANO, R: *Op. cit.* p.294

³³⁰ Arxiu Municipal de Burjassot (AMB): Llibre d'actes municipals des del 12 de gener de 1937 fins al 28 d'agost de 1938. Sessió del 26 de juny de 1937.

escàndol de corrupció vinculat al PRR a les acaballes de 1935: el cas de l'*estraperlo*. Es tracta de la introducció d'un joc de ruleta elèctrica de la marca «*Stra-Perlo*» (Straus i Perlowitz)³³¹, que es va incorporar en alguns casinos de l'Estat espanyol. Després d'una investigació policial, es va demostrar que el crupier podia manipular el joc amb un mecanisme elèctric, i que tot això es feia amb el beneplàcit d'alguns polítics com Aurelio Lerroux, nebot del president, o el mateix Sigfrido Blasco-Ibáñez del PURA. L'escàndol, poc rellevant en si mateix, posava de manifest l'existència d'un cert grau de corrupció entre els quadres del PRR, i això va provocar una condemna a les Corts i la sortida d'Alejandro Lerroux del gabinet ministerial a les darreries de desembre de 1935. En aquesta conjuntura, el president de la República Niceto Alcalá-Zamora va tornar a convocar eleccions legislatives per al 16 de febrer de 1936, negant-se a les peticions del ministre de Guerra José María Gil-Robles (CEDA), líder de l'altre partit de la coalició de govern, que pretenia que el nomenés president de l'executiu.³³²

A diferència de les eleccions de 1933, pels comicis del 16 de febrer de 1936 l'espai progressista s'havia reorganitzat. El PSOE, IR, UR, PCE, ORGA, EV i ERC es presentaren en coalició a les eleccions amb les sigles de *Frente Popular* (FP) o Front d'Esquerres (FE) al País Valencià i Catalunya. A més, la CNT va trencar el seu apoliticisme per demanar el vot en favor de la coalició de republicans. Respecte a l'espai conservador, els partits de dretes concorregueren fraccionats entre la coalició del *Bloque Nacional* (BN) de Calvo Sotelo, la CEDA de Gil-Robles, els radicals de Lerroux o la dreta moderada de Maura. Els monàrquics no volien figurar en una coalició amb els radicals i aquests, al seu torn, rebutjaven associar-se amb els monàrquics. Alhora, les proclames de Calvo Sotelo que exigia un programa que començara amb la destitució d'Alcalá-Zamora i l'inici d'altres corts constituents van allunyar de la coalició a la dreta moderada. Solament a Catalunya hi hagué un pacte

³³¹ FONTBONA Marc: «El estraperlo, una ruleta política», *La Aventura de la historia*, Núm. 120 (2008), pp. 36-40.

³³² RODRÍGUEZ, Carlos María i GÓNZALEZ, Eduardo: «Un derrotado en 'La Victoria'. José María Gil Robles y la Guerra Civil española (1936-1939)», *Revista Universitaria de Historia Militar*, Vol. 7, núm. 13 (2018) pp. 106-107.

global de la dreta, el Front Català d'Ordre, on entraren des dels monàrquics fins als radicals.³³³

Algunes interpretacions han acusat la coalició del FP de ser responsable d'una campanya electoral caracteritzada per la violència que va derivar en un frau electoral, entre les quals destaca la publicació del llibre «*Fraude y violencia en las elecciones del Frente Popular*» (2017) d'Álvarez Tardío i Roberto Villa. Aquests sostenen que els republicans d'esquerres foren incapaços d'acceptar el resultat dels comicis de novembre de 1933, per això comencen la ruptura del sistema polític amb l'esclat de la revolució d'octubre 1934 i s'intensifica el febrer del 1936.³³⁴ Això no obstant, la interpretació que la present recerca fa sobre què va esdevenir als municipis de l'Horta Nord n'és ben diferent. Pocs fets destacables van ocórrer durant la campanya electoral, vist que, tal com assenyalava Sergio Valero, es va «desenvolupar de forma més tranquil·la que la de novembre de 1933 i el dia de l'elecció fou bastant calmat».³³⁵

Si es pretén cercar actes violents amb motivacions exclusivament polítiques, cal eixir dels municipis i traslladar-se a la capital valenciana. Així doncs, el 20 de gener de 1936, un grup d'estudiants propers a *Acción Popular* (AP), *Falange Española y de las Juntas Ofensivas Nacional-Sindicalista* (FE y de las JONS) i *Renovación Española* (RE) van assaltar l'edifici central de la Universitat de València (UV) per protestar contra l'autonomia de la Universitat de Barcelona (UB) —transferida amb l'Estatut de Catalunya de 1932— proferint crits d'*¡Abajo el separatismo!*. Els estudiants de la *Federación Universitaria Escolar* (FUE) denunciaren els fets, donant suport a l'autonomia de la UB, i demanaven una pròpia per a la UV. Atés el que publicava la premsa valenciana, durant la campanya electoral de 1936 es van registrar un total de catorze incidents —baralles, llistes electorals trencades, atemptats a casa de dirigents polítics...—, dels quals la dreta en va promoure quatre i l'esquerra altres quatre, mentre que de la resta no està clara l'autoria.³³⁶

³³³ FONTANA, Josep: «El Frente Popular», en VIÑAS, Ángel (ed.): *En el combate por la Historia. República, Guerra Civil y Franquismo*, Pasado & Presente, Barcelona, 2012, p. 90.

³³⁴ Vegeu ÁLVAREZ, M. i VILLA, R.: 1936. *Fraude y violencia*. *Op. cit.*, p. 41.

³³⁵ VALERO, Sergio: «Les formacions polítiques esquerranes: republicans, socialistes i comunistes» en MARTÍ, A. (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià*. *Op. cit.*, p. 34.

³³⁶ ARRUE, Vicent: «L'ambient electoral durant les eleccions del febrer del 1936» dins et al. *El País Valencià. 1931-1939*, L'estel, València, 1974, pp. 158-159 i 165.

Al capdavall, les eleccions es desenvoluparen amb relativa normalitat, i els resultats als municipis de l'Horta Nord concediren la victòria al Front d'Esquerres. D'un total de set diputats que s'escollien en aquesta circumscripció, cinc van ser pels partits d'esquerres³³⁷ i dos per a les dretes.³³⁸ En vots, al conjunt de municipis de la comarca els frontpopulistes n'obtingueren 84.106 (55 %), en canvi, la CEDA i el BN es van quedar amb 68.227 vots (45 %), el que reflectia un aclaparador èxit electoral de les esquerres en les localitats de la partida judicial de València ciutat.³³⁹ Però a la capital la victòria va ser més ajustada, vist que les candidatures d'esquerres solament arribaren al 50,1 % dels vots; o en el conjunt del País Valencià, on les esquerres van guanyar amb 46,3 % enfront del 43,9 % de les dretes.³⁴⁰ D'altra banda, al conjunt de l'Estat espanyol la participació va ser al voltant del 76 % del cens, i diferència del que havia passat als pobles nord-hortolans, els resultats van ser més ajustats per als republicans. Amb tot, concediren un lleuger avantatge de vots a les esquerres (4,65 milions, el 47,1 %) sobre les dretes (4,5 milions, el 45,6 %), quedant el centre republicà amb uns resultats residuals (0,5 milions, 5,3 %). Tot i això, com que el sistema electoral republicà premiava als guanyadors, els resultats es van traduir en una folgada victòria pels republicans d'esquerres en nombre de diputats: 263 pel FP, 156 per a la CEDA i RE i 54 per a partits de centre i nacionalistes.³⁴¹

Els resultats dels comicis del 16 de febrer tampoc estigueren exempts de debat, sobretot pel que fa al nomenament dels diputats que li pertocaven a cada circumscripció, fet que va motivar discrepàncies, fins i tot, a les Corts. El recompte de les votacions i el nomenament de les actes de diputats va anar demorant-se en el temps, ja que passat més d'un mes, encara no s'havien nomenat a tots els diputats, malgrat que ja s'havia realitzat l'escrutini el dijous 19 de febrer. Això ha estat utilitzat per Álvarez Tardío i Roberto Villa, els quals polemitzaren amb el resultat electoral del 1936. Tot i reconèixer la victòria del Front Popular, argumenten que no saben per quants diputats perquè va haver-hi manipulacions en les

³³⁷ Pesset Alexandre (IR), Miguel Andrés Castro (IR), Manuel Molina Conejero (PSOE), Vicent Marco (EV) i Dario Marcos Cano (IR).

³³⁸ Luis Lucia (DRV) i Duato Chapa (DRV).

³³⁹ Resultados y diputados por circunscripciones 1936. *Historia electoral*. [En línia] Recuperat de <https://www.historiaelectoral.com/e1936c.html> [Consultat l'1 de juliol de 2021].

³⁴⁰ VALERO, S.: «Les formacions polítiques esquerranes: republicans, socialistes i comunistes», *Op. cit.*, p. 34.

³⁴¹ MORADIELLOS GARCÍA, Enrique: «Las elecciones generales de febrero de 1936: una reconsideración historiográfica», *Revista de Libros*, Madrid, (2017), pp. 1-38.

circumscripcions on el resultat estava més ajustat, especialment amb l'anul·lació de les actes de Conca i Granada.³⁴² Però aquests autors semblen obviar que també es va detectar una manipulació favorable a les candidatures conservadores. Per tant, a més de reconèixer que no va haver-hi tupinada electoral³⁴³ també haurien d'assumir la possibilitat que el «fraud localitzat» va afavorir i perjudicar tots els partits.

Com a mostra de l'explicat, el 20 de març de 1936 encara s'estava debatent els resultats electorals en una sessió parlamentària al Congrés, que va causar una polèmica singular l'acta del darrer diputat de la circumscripció de València. La jornada va començar amb violència, després que alguns diputats bufetejaren al diputat de la CEDA Pérez Madrigal, que prèviament havia provocat alguns diputats d'IR. Una vegada que es va recuperar la calma, el president de la cambra va reprendre la sessió on debatien la resta d'actes de diputats que quedaven per lliurar. El diputat Ramon Serrano Suñer, de la CEDA aleshores, va demanar la paraula per manifestar les seues discrepàncies sobre el dictamen de les actes de València, on s'havia acordat el darrer escó al frontpopulista José Uribes. En començar la intervenció, va criticar la decisió perquè considerava que s'havia de proclamar diputat de la dreta valenciana Francisco Oria de Rueda, argumentant que s'havia produït fraud electoral en molts districtes de la ciutat de València.³⁴⁴

Serrano Suñer pretenia emetre un vot particular; tanmateix, el diputat radical-socialista Pedro Vargas, en nom de la comissió que validava les actes electorals, li respongué que precisament a València s'havien produït algunes irregularitats, però que afavoriren als conservadors. Vargas va fer referència al que havia passat als col·legis electorals de Rafelbunyol, argüint que en aquest municipi va votar la totalitat del cens, esdeveniment, si més no, paradoxal; a més d'altres districtes on solament no havien votat dos electors o en altres que, fins i tot, havien votat els morts. Al cap i a la fi, els resultats de les eleccions a Rafelbunyol foren anòmals, 1.800 vots pels conservadors i 25 pels progressistes, i hi destaca que en tres actes hi havia un resultat de sufragis majors que el número de votants i la Junta electoral va decidir no computar-los.³⁴⁵ Fou un fet que, fins i tot va assumir el mateix Serrano Suñer, que

³⁴² ÁLVAREZ, M. i VILLA, R.: 1936. *Fraude y violencia Op. cit.*, p. 371 i 381.

³⁴³ RIAÑO, Peio «Las Elecciones de 1936 "no fueron un pucherazo", sino un "fraude localizado"», *ABC*, 14 de març de 2017.

³⁴⁴ «Pérez Madrigal es el que recibe las bofetadas», *La Libertad*, 21 de març de 1936, p. 3.

³⁴⁵ *Las Provincias*, 23 de febrer de 1936.

finalment va retirar el vot particular i es va aprovar el dictamen amb les actes dels diputats per València.³⁴⁶

L'èxit electoral de la coalició d'esquerres va provocar que Manuel Azaña es convertís en president de govern i, tal com estava pactat entre els partits de la coalició, solament formarien part del nou govern els ministres republicans —nou per a IR i tres per a UR. Però, per tancar la remodelació dels càrrecs institucionals en 1936, encara es va produir un moviment més per garantir l'estabilitat del nou govern d'esquerres. Azaña fou escollit nou president de la República en substitució d'Alcalá-Zamora, que va ser destituït arran de la votació dels diputats de les Corts, i en el lloc d'Azaña es va nomenar a Santiago Casares Quiroga com a nou cap de govern executiu.³⁴⁷

Començà aleshores una nova etapa del règim republicà, que tractava de reprendre les iniciatives començades al bienni progressista, i els ajuntaments d'esquerres tornaren a ser majoritaris a l'Horta Nord gràcies a la intervenció de les autoritats provincials. Com a mostra, el governador de València nomenà un nou govern local en Rocafort el 24 de febrer de 1936. Al capdavant del nou Ajuntament hi posaren a un membre del PSOE, Toni Aragón Civera, qui estava rodejat d'altres membres d'organitzacions progressistes com Ramon Fonstestad Estellés (*El Gat*) d'UGT.³⁴⁸ L'endemà, 25 de febrer, es va conformar un nou govern municipal de caràcter progressista a Emperador, també per ordres del governador. Així, designaren alcalde a Vicent Gimeno Díez, primer tinent d'alcalde a Ramón Santa Catalina Muedra, segon tinent alcalde al representant de la UGT en Emperador, José Ruiz Balanzá (*Villalta*), i tancant la corporació els regidors Bautista Sánchez González i Toni Montalar Bestuer.³⁴⁹ A Rafelbunyol, on s'hi havia constatat la tupinada electoral i el trencament d'urnes en les eleccions, es va substituir l'alcalde conservador Salvador Garcés pel socialista Vicent Herrero Monzonís.³⁵⁰ De la mateixa manera, a Alboràia, les autoritats provincials escolliren al republicà Salvador Martínez Torres

³⁴⁶ «Pérez Madrigal es el que recibe las bofetadas», *La Libertad*, 21 de març de 1936, p. 3 i AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 de setembre del 1939.

³⁴⁷ CASANOVA, J.: *República y Guerra Civil. Op. Cit.*, p. 156.

³⁴⁸ CG. c. 1388 (2) PP T 54 (Rocafort), p. 77.

³⁴⁹ Arxiu Municipal d'Emperador (AME): Fons de FET i de les JONS, 24 d'agost del 1939 i CG. c. 1387 (2) PP T 56 (Emperador), pp. 56-57.

³⁵⁰ AGHD: s. 5370-V-39, l. 17284, c. 1.

alcalde el 4 de març, juntament amb Francisco Genís Barquero de la UGT o Salvador Grancha d'IR, trencant així la dualitat que oferien fins llavors PURA i la DRV en els darrers consistoris.³⁵¹ I, en darrer lloc, el mateix 4 de març també hi nomenaren altre govern local amb representants del FP a Bonrepòs i Mirambell, essent elegit alcalde José Peiró Valero, militant del PSOE i sindicalista de «La Sociedad d'Oficis Varis *La Unión*» d'UGT, amb José Traver Marí (*Patarres*), Faustino Ros Navarro, Miguel Aguado Martínez o Francisco Albert Ros entre altres republicans.³⁵²

L'enumeració dels ajuntaments que recuperaren els partits de la coalició d'esquerres a l'Horta Nord és extensa. Tanmateix, també paga la pena fer referència als pobles on els conservadors van mantenir-se en el poder. Un dels municipis que respon a aquest prototip seria Rafelbunyol, vist que, tot i el frau electoral en les eleccions, les elits locals continuaren ostentant el poder al consistori i als carrers. Així, a Rafelbunyol l'hostilitat contra el règim republicà anava en augment, perquè començaren a produir-se actes vandàlics contra els símbols de la República. De tot això informava el governador civil, que el 25 d'abril va citar als periodistes per explicar-los-hi que en aquesta localitat s'havien arrencat les retolacions de diversos carrers, amb els noms de Blasco Ibáñez, Pablo Iglesias o Luis de Sirval. En conseqüència, va ordenar que s'enviés un vigilant per a què tractés d'evitar aquests fets.³⁵³ Les autoritats locals, confrontades amb el govern central, permeteren certes actituds antirepublicanes a Rafelbunyol, que gaudiren d'impunitat en el municipi.

La radicalització de la dreta també es va donar en municipis com a Alboraià, on ja s'havia organitzat un grupuscle feixista de les JONS en 1933 i celebraven mítings amb els «escassos simpatitzants» que cabien a cal sastre.³⁵⁴ També hi havia un altre nucli a Museros, on els joves dretans havien organitzat l'agrupació local en 1934, ara ja amb la fusió de *FE y de las JONS*, amb Mateu Costa Chillida (*El Sargentillo*) al capdavant.³⁵⁵ A Montcada, Vinalesa, Tavernes Blanques i Albuixec, entre d'altres, també es van constituir agrupacions locals de *FE y de las JONS*.³⁵⁶ I és llavors quan

³⁵¹ AMA: Llibre d'actes municipals de 1936. Sessió del 4 de març de 1936.

³⁵² Causa General (CG) caixa 1387 (2) PP T 67 (Bonrepòs i Mirambell), pp. 172-173.

³⁵³ «En Rafelbuñol desaparecen una lápidas de calle», *El día*, 25 d'abril de 1936.

³⁵⁴ MORANT, T.: «Trajectes diversos amb una mateixa destinació. Les dretes valencianes als anys trenta» *Op. cit.*, pp. 71.

³⁵⁵ SOLER, A.; YAGO, R: *Op. cit.*

³⁵⁶ Causa General (CG) caixa 1388 (2) PP T 68 (Montcada), Causa General (CG) caixa 1388 (2) PP T (Vinalesa).

comencen a fundar-se agrupacions feixistes arreu del País Valencià: de vint-i-dues agrupacions en 1933 a més de setanta el 1936, i on destaquen l'Horta Nord, l'Horta Sud i el Camp de Morvedre com les comarques amb més nuclis.³⁵⁷ Així mateix, els primers mesos del govern del FP estigueren condicionats per dos factors. Per un cantó, un creixement exponencial de l'agitació social al carrer, que ja venia de l'etapa reformista, amb l'augment de l'acció de grups para-militars falangistes i tradicionalistes que confrontaren amb l'esquerra obrera. Per l'altre, les veus que conspiraven en contra la República, encapçalades per militars reaccionaris com Emilio Mola, José Sanjurjo i Francisco Franco, i amb el suport dels monàrquics, falangistes i alguns sectors de la CEDA; començaren a sonar cada cop amb més força. Després d'una primavera crispada, el 12 de juliol de 1936 un grup de falangistes van assassinar al tinent de la Guàrdia d'Assalt i membre de la *Unión Republicana Militar Antifascista* (URMA), José Castillo, fet que, l'endemà, va ser contestat per un grup de forces de seguretat i activistes d'esquerra que assassinaren el dirigent de RE, José Calvo Sotelo.

L'esmentat pretext va servir de *casus belli* perquè s'iniciaren les hostilitats, vist que els militars finalment es decidiren a fer el pas i començar l'execució d'un cop d'estat contra el govern frontpopulista.³⁵⁸ Amb tot, justificar la rebel·lió contra la República per la falta real de democràcia a Espanya i la deterioració social, i la incorporació de Franco a la revolta a conseqüència de l'assassinat de Calvo Sotelo, són hipòtesis que deixen de costat el factor més rellevant: la conspiració contra el règim havia començat immediatament després de les eleccions de febrer, quan les dretes van perdre. I, respecte a l'assassinat de Calvo Sotelo, sens dubte, aquest succés va sacsejar la consciència de Franco, però, summament calculador, ja aleshores tenia tots els ressorts controlats i els riscos eren mínims. El cop estava en marxa i malgrat el regal que per a això va suposar l'assassinat de Calvo Sotelo, l'acció potser s'haguera produït igual i la incorporació de Franco també s'hi haguera donat.³⁵⁹ Com ha assenyalat Julián Casanova:

³⁵⁷ MORANT, T.: «Trajectes diversos amb una mateixa destinació. Les dretes valencianes als anys trenta» *Op. cit.*, pp. 73.

³⁵⁸ FRANCO SALGADO-ARAÚJO, Francisco: *Mi vida junto a Franco*, Planeta, Barcelona, 1977, p. 150.

³⁵⁹ LOSADA, Juan Carlos: «La conspiración y la Guerra Civil para Payne y Palacios» en VIÑAS, Angel (coord.): Sin respecto por la Historia. Una biografía de Franco manipuladora, *Hispania Nova: Revista de Historia Contemporánea*, Núm. extraordinario 1, (2015), pp. 138-140.

*«la sociedad española estaba muy fragmentada, con la convivencia bastante deteriorada, y como pasaba en todos los países europeos, posiblemente con la excepción de Gran Bretaña, el rechazo de la democracia liberal a favor del autoritarismo avanzaba a pasos agigantados. Nada de eso conducía necesariamente a una guerra civil. Ésta empezó porque una sublevación militar contra la República socavó la capacidad del Estado y del Gobierno republicanos para mantener el orden».*³⁶⁰

2.3- La rereguarda republicana en el pobles de l'Horta Nord

Sobre el fracàs del cop d'estat del 18 de juliol a València

El 17 de juliol de 1936 els militars executaren la conspiració revoltant-se en Melilla i l'endemà a la península, en un cop d'estat fallit, però que va donar pas a un conflicte bèl·lic, perquè els colpistes van tindre èxit a Galícia, Navarra, Burgos, Valladolid, Càceres, Saragossa, Mallorca, les Illes Canàries i el Protectorat del Marroc. Per tant, així començà un enfrontament armat entre els defensors de l'ordre democràtic i de la voluntat popular del 16 de febrer contra una barreja de reaccionaris que declaraven il·legítim el govern, al que acusaven de ser el responsable d'una gran inestabilitat politicosocial.

Al País Valencià, la sublevació no va triomfar per la poca implicació dels alts càrrecs del cos castrense en la conspiració i per la resistència popular a la implantació d'un nou règim per la força. Així mateix, va organitzar-se una subversió de comandaments intermedis que, aglutinats al voltant de la *Unión Militar Española* (UME), reunia als oficials més ultradretans, però no s'havia preocupat de temptar als coronels, els caps de regiment que tenien el poder sobre les tropes, ni d'implicar en la trama a la Guàrdia Civil. Per això, l'alçament va embossar-se allà on l'institut armat no es va sublevar.³⁶¹ El general Manuel Goded, comandant general de les Illes Balears, havia de liderar el colp en la capital valenciana, vist que els conspiradors

³⁶⁰ CASANOVA, Julián: *España partida en dos. Op. cit.*, p. 1.

³⁶¹ GIRONA, Albert i NAVARRO, José (eds.). *Fa setanta anys: La Guerra Civil al País Valencià (1936-1939)*. PUV, València, 2009. p 58-60.

recelaven del general Martínez Monje, de qui deien que era maçó i que havia arribat a la Tercera Divisió Orgànica per això. Tanmateix, el general Goded es negà a sublevar-se en València perquè volia una divisió més important, i, llavors, l'encàrrec passa precipitadament al general González Carrasco, un home ja de cinquanta-nou anys que arribà el mateix 18 de juliol a València. Mentrestant, Martínez Monje ordenà l'aquartermament de les tropes que es mantenien a l'espera de noves directrius.³⁶² Aquest és un element fonamental per comprendre l'inici de la guerra, perquè no va ser l'Exèrcit en bloc qui es va revoltar contra la República, ni tampoc una «rebel·lió de generals» —solament se sublevaren 4 dels 18 que controlaven les unitats importants—, sinó més aviat un conglomerat d'oficials que controlaven al voltant de 120.000 homes armats, dels 254.000 que hi havia en eixe moment a l'Estat espanyol.³⁶³

El 18, 19 i 20 de juliol es produïren grans mobilitzacions organitzades principalment per la CNT i UGT, que convocaren una vaga indefinida. La ciutat de València i els municipis de l'Horta Nord començaren a omplir-se de barricades i milícies populars armades que prengueren els carrers. A la Pobla de Farnals es van construir a correuita tres barricades —entrada, centre i eixida del municipi—, destacant per la seua grandària la ubicada a l'interior del terme municipal, perquè ocupava la confluència del carrer de Sant Josep o camí del Mar i arribava fins a la façana de l'edifici escolar, al costat del forn de Sant Josep del carrer Major.³⁶⁴ Amb els milicians en el carrer, el general sublevat González Carrasco es negà a entrar a Capitanía de València i va fugir a la zona rebel.

Tot i això, en algunes casernes els militars i guàrdies civils continuaven aquarterats perquè es negaven a acatar l'ordre d'anar a defensar Madrid davant l'avenç de les tropes del general Emilio Mola. Aquest fou el cas de la caserna de Sapadors de Paterna, on el 29 de juliol es produí un tiroteig per l'amotinament dels militars, que finalment es rendiren. O a Rocafort, on els membres del cos castrense estaven confosos i desconcertats després del cop d'estat, perquè no tenien clar a qui havien d'obeir i quin seria el desenvolupament d'aquells fets greus, i s'atrinxeraren a la

³⁶² *Ibídem*.

³⁶³ CASANOVA, Julián: *España partida en dos. Op. cit.*, p. 22.

³⁶⁴ AA: «Notas periodo guerra de liberación», escrits de José Solves De la Concepción, Oficial Major de la Secretaria de La Pobla de Farnals.

caserna de la Guàrdia Civil del poble. Després de dues setmanes d'incertesa, la caserna de Rocafort fou assaltada per una multitud de civils en els primers dies d'agost del 1936³⁶⁵ i en l'assalt es decomissaren un gruix important d'armes de foc, la majoria de les quals va acabar en mans dels veïns. Es té constància que més de seixanta pistoles i escopetes del tipus «*Sarrasqueta*», «*Hércules*», «*Bornard*» o «*Terrible*», entre d'altres, estaven en possessió del veïnat.³⁶⁶

D'aquesta manera, es va viure una conjuntura marcada per la militarització civil, on a municipis com Alfara del Patriarca, Albalat dels Sorells o l'esmentat Rocafort, entre d'altres, els jornalers agrícoles, els obrers industrials, els sindicalistes i els membres dels partits d'esquerres anaven armats pels carrers.³⁶⁷ Finalment, entre els dies 1 i 2 d'agost, els defensors de la República a València i l'Horta Nord ja controlaven totes les casernes de les forces i cossos d'ordre públic, fet que posava punt final a la sublevació militar, però s'iniciava una contesa bèl·lica i una rereguarda a gestionar.³⁶⁸ Una Guerra Civil que, segons l'historiador Julián Casanova, fou producte de la combinació de tres factors fonamentals que s'han anat descrivint fins ara: cop d'estat, divisió de les forces armades i resistència popular.³⁶⁹

Les primeres setmanes després del cop d'estat fallit del 18 de juliol van estar marcades per l'aparició d'una gran hostilitat contra tots aquells elements que representaven a les velles elits dominants, entre les quals destaca l'animadversió contra l'església. Cal recordar que la lluita entre religiosos i anticlericals ja havia estat un punt de conflicte, però que encara es va aguditzar més amb l'inici de la contesa bèl·lica, quan els episodis anticlericals derivaren en una espiral de violència sense control. Un eixam de militants d'esquerres, comunistes, anarquistes o, senzillament, qualsevol classe de persona que era conscient del domini de les elits durant els anys anteriors, van veure l'esquerda perfecta per canviar el moderat i progressiu procés reformista republicà per una accelerada i transformadora revolució social.

³⁶⁵ CG. c. 1388 (2) PP T 54 (Rocafort), p.9.

³⁶⁶ Arxiu Municipal de Rocafort (AMRO): Comptes justificatius de la Guàrdia Civil. Relació d'escopetes i armes requisades. 18 de juliol del 1938.

³⁶⁷ Entrevista a Bartolomé Pascual Chapa, 27 de juliol de 2018 (Alfara del Patriarca).

³⁶⁸ GIRONA, Albert i NAVARRO, José: *Op. cit.*, p. 61-62.

³⁶⁹ CASANOVA, Julián: *España partida en dos. Op. cit.*, pp. 13-14.

Com a la França jacobina de 1793, la Comuna de París del març de 1871 o la Revolució d'Octubre de 1917 a l'URSS, l'estiu del 1936 al País Valencià va suscitar un bullici entre els subalterns, que van veure el context idoni per respondre amb contundència als responsables de la marginalitat politicosocial i l'opressió socioeconòmica que patien des d'antuvi. Tot això va derivar en assalts a les esglésies parroquials en la majoria dels municipis de l'Horta Nord, juntament amb altres ermites i convents locals, on provocaren incendis i saquejos diversos i, de passada, també atacaren els locals de reunió dels partits conservadors. Però l'anticlericalisme violent que va esclatar amb la sublevació militar no va aportar cap benefici en favor de la causa republicana. Més aviat al contrari, va demostrar ser un element que generava rebuig en la comunitat internacional quan les imatges de les fogueres a les esglésies, utilitzades com a magatzems, i la fosa de campanes per a munició arribaven més enllà dels Pirineus.³⁷⁰

Fent una enumeració cronològica, cal començar pels incidents del Puig, on el 19 de juliol una multitud de veïns va assaltar i saquejar el «casino de les dretes», local de reunió dels membres de la DRV a la localitat. Els assaltants llençaren el mobiliari pel balcó del local i trencaren tot allò que hi van trobar, amb la intenció d'atacar l'espai polític que simbolitzava als conservadors que donaven suport als alçats en armes.³⁷¹ Seguidament, el 21 de juliol continuaren els aldarulls, amb nous assalts al Monestir de Santa Maria del Puig i l'església local. Una massa de veïns va entrar als espais religiosos per demolir les estàtues orants de Jaume I, destruir el sepulcre i les restes de Bernat Guillén d'Entença (oncle de Jaume I) i incendiar altars i imatges de culte religiós.³⁷² Pocs dies després, el 26 de juliol, altre cop una multitud ocupà i saquejà el Convent de la Cartoixa d'Aracristi del Puig.³⁷³ Els incidents s'allargaren durant els dies que els militars del País Valencià no s'havien pronunciat sobre si s'adherien als rebels o no. Un furor cleròfob sobre el qual els antropòlegs han destacat que estava dirigit contra la institució religiosa de la cultura i l'orde ritual de l'Església catòlica, per això l'objectiu de les agressions fou erradicar qualsevol vestigi d'allò que era considerat com l'obscurantisme. Amb tot, d'això s'hauria d'afegir la posició política

³⁷⁰ CASANOVA, Julián: *España partida en dos. Op. cit.* pp. 80-81.

³⁷¹ Causa General (CG) caixa 1382 (2) PP T 53 (El Puig), p.8.

³⁷² CG. c. 1382 (2) PP T 53 (El Puig) i entrevista Julio Samuel Badenes Almenar, 22 de novembre de 2018 (El Puig), pp. 8 i 128-131.

³⁷³ CG. c. 1382 (2) PP T 53 (El Puig), pp. 8 i 128-131.

del clergat des del segle XIX, vist que l'Església havia estat associada als valors i sectors més reaccionaris de la societat, esdevenint l'objectiu de la ira de la revolució popular.³⁷⁴

En segon lloc, el 22 de juliol de 1936 es lliuraren armes als veïns de Burjassot a tall de poder defensar-se dels sublevats. Per tant, això va comportar l'aparició de patrulles armades autònomes que no responien davant ningú, les quals provocaven pànic entre els estiuejants de classes benestants que tot just acabaven d'instal·lar-se als xalets de la localitat per passar les vacances.³⁷⁵ El 28 de juliol s'esdevingueren els primers incidents, quan un grup de milicians assaltaren l'església local, saquejant tots els objectes de valor que hi havia dins i traient les imatges de culte religiós a la porta de l'edifici per botar-los-hi foc juntament amb els documents de l'arxiu municipal de l'Ajuntament. A la vegada, els anarcosindicalistes de la CNT ocuparen el col·legi de la Fundació Bisbe Muñoz Izquierdo, per convertir-lo en Casa del Poble, monopolitzant així tots els edificis religiosos de Burjassot.³⁷⁶

Entre el 25 i el 28 de juliol esdevingueren uns fets semblants a Rafelbunyol, Albalat dels Sorells, Museros, Puçol, Meliana i Albuixec. Segons el testimoni del capellà de Rafelbunyol, Ángel Capilla Pérez, el 25 de juliol uns milicians anarquistes van entrar a la població i atacaren l'església parroquial i la Casa Abadia, destruint i cremant figures de culte religiós valorades en unes 500.000 pessetes.³⁷⁷ També el 25 d'eixe mes, una multitud de persones entraren a l'església d'Albalat dels Sorells per sostreure les imatges de culte i els ornaments religiosos a fi de calar-los-hi foc a la porta de l'edifici religiós.³⁷⁸ Un altre grup armat va entrar a Museros, en aquesta ocasió cercant al jove capellà local Emilio Ferri, de trenta-quatre anys, amb ganes de revenja per la seua actitud hostil davant les reformes religioses. Tanmateix, no el trobaren perquè va marxar del municipi i es refugià a casa d'un amic a la ciutat de València, després l'assalt a l'església del 20 de febrer.³⁷⁹ En conseqüència, els

³⁷⁴ LEDESMA, J.L.: «Una retaguardia al rojo. Las violencia en la zona republicana» en ESPINOSA, F. (ed.): *Violencia roja y azul. Op. cit.* pp. 183-184.

³⁷⁵ AMB: Llibre d'actes municipals des del 12 de gener de 1937 fins al 28 d'agost de 1938. Sessió del 22 de març de 1937.

³⁷⁶ CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), p. 9.

³⁷⁷ CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol), pp. 8-9.

³⁷⁸ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), pp. 7-8.

³⁷⁹ MORANT, T.: «Trajectes diversos amb una mateixa destinació. Les dretes valencianes als anys trenta» *Op. cit.*, p. 78.

assaltants decidiren saquejar casa seua, llençant els mobles per la finestra i cremant-los al carrer. Després es dirigiren a l'església i l'ermita de Sant Roc, per robar tots els objectes de valor i trencar les imatges de culte religiós al primer edifici i destruir quasi per complet el segon, vist que, fins i tot, van cremar les portes de l'ermita.³⁸⁰

A Puçol saquejaren l'edifici de l'església local, cremaren imatges catòliques i destruïren l'arxiu municipal; a més de registrar les cases dels principals representants de les agrupacions conservadores, però sense que es practicaren detencions.³⁸¹ Altrament, a Meliana realitzaren registres a casa dels veïns més benestants i dels religiosos, per incendiar els mobles i objectes de culte religiós d'aquests senyors. Després es dirigiren cap a l'església parroquial, el Convent del Sagrat Cor de Jesús i les ermites on destruïren tots els objectes de culte i incendiaren la roba del clergue; causant la total destrucció de l'edifici d'una de les ermites. Pel que fa a Albuixec, amb el començament de la guerra, molts dretans i religiosos s'amagaren en cases de veïns de confiança. Tots ells estaven esglaiats per les notícies que arribaven d'altres localitats de l'Horta Nord, on atacaven centres catòlics. En conseqüència, per ordre del capellà local, Felipe Navarro Nogueroles, els religiosos d'Albuixec intentaren ocultar la imatge de la Verge Maria traient-la en secret per la finestra de l'església que donava al corral d'un feligrés, on va romandre amagada fins al 27 de juliol de 1936. Aquell dia una munió de forasters i veïns d'Albuixec, assaltaren l'edifici religiós a la cerca de les imatges de culte i, davant la tensió per no trobar-la, un dels catòlics va confessar on estava amagada la imatge de la Verge Maria. Aleshores, la imatge fou cremada conjuntament amb els documents dels arxius municipals,³⁸² en un acte d'atac simbòlic contra el poder de les velles elits. Tal era l'animadversió contra els símbols religiosos, que els assistents a la crema de la Verge, recorden que alguns dels participants cridaven: «Que no et cremes, condemnada Verge Maria? Ara ja no fas miracles!»,³⁸³

Arribat l'agost del 1936, els atacs i incendis als edificis religiosos no minvaren. El dia 5 d'aquest mes es van lliurar armes a les patrulles de veïns de Montcada i, amb col·laboració amb milicians armats forasters, es va destruir i cremar parcialment

³⁸⁰ *Ibíd.*

³⁸¹ Causa General (CG) caixa 1382 (2) PP T 53 (Puçol), pp. 8-9.

³⁸² NAVARRO GRANELL, Carlos.: *Historia de Albuixech*, Ajuntament d'Albuixec, Albuixec, 1996, p. 280.

³⁸³ Entrevista a Concepción Ruiz Ros, 20 de desembre del 2018 (Albuixec).

l'església parroquial. Seguidament, entre el 12 i el 13 d'agost es va cremar l'església de Santa Bàrbara i l'ermita de la masia de Moroder; alhora que també es va destruir la capella del cementiri municipal i la de la masia de Pascual. Però no solament es van atacar edificis religiosos, sinó que també van assaltar l'edifici de l'ajuntament per agafar tota la documentació de l'arxiu municipal —inclosos els documents del registre de la propietat— i cremar-la en una gran foguera davant de tot el veïnat.³⁸⁴

Davant aquest context, i de la mateixa manera que havia passat a Albuxec al juliol, l'alcalde d'Alboraia, Salvador Martínez, feu una crida a la població perquè amagaren els objectes religiosos davant el descontrol de la seguretat.³⁸⁵ L'agost de 1936 es produí un assalt a l'església parroquial local on cremaren imatges de culte religiós, picaren parets, trencaren voltes i desmuntaren les campanes.³⁸⁶ Una patrulla d'assaltants, l'esquadra 1a del Port de València, pretengué emportar-se els objectes religiosos de valor que havien sostret de l'edifici religiós i, si no fora per la intervenció del regidor republicà Francisco Barquero, se'ls hagueren emportat, ja que aquest s'enfrontà amb el responsable de l'esquadra perquè els objectes no eixiren d'Alboraia i, finalment, aconseguí el seu propòsit i es quedà els objectes a la casa consistorial.³⁸⁷ Això no obstant, les ermites del Miracle, Sant Cristòbal, Sant Andrés, Santa Bàrbara i la capella del cementiri municipal sí que van ser saquejades i incendiades.³⁸⁸ Acabant amb la cronologia dels fets, l'11 d'agost es produïren nous incidents, ara a Massamagrell, on es va saquejar i incendiar l'església parroquial, el convent de la Magdalena i el de les monges Terciàries Caputxines (vegeu annex 16); que a diferència de l'assalt del maig de 1931, no van poder lliurar-se per la intervenció de les autoritats republicanes locals. A més a més, eixe mateix dia, els milicians van requisar a uns quants veïns benestants les cartilles de propietat de les terres i la cavalleria, arribant fins i tot a requisar menjar, com en el cas de José Martínez Eres, qui denuncià que li confiscaren 370 tones de blat, 75 de cacauets, 135 d'arròs i 35 de farina, que serien destinades al front de batalla.³⁸⁹

³⁸⁴ Causa General (CG) caixa 1388 (2) PP T 68 (Montcada).

³⁸⁵ SIGALAT, M. J. *Op. cit.* p. 61.

³⁸⁶ Causa General (CG) caixa 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), p. 8.

³⁸⁷ AMA: Llibre d'actes municipals del 31 de maig del 1936 fins l'1 de juliol de 1938. Sessió del 30 d'abril del 1937.

³⁸⁸ CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), p. 8.

³⁸⁹ CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), pp. 8-9.

Reorganització republicana i inici de la guerra

L'inici de la Guerra Civil i la precària situació en què va quedar l'exèrcit republicà després del cop d'estat fallit, provocaren una mobilització ingent de civils, tant forçosos com voluntaris. Al govern central republicà li calien soldats per a defensar-se dels insurgents, per tant, va reclamar a les administracions locals la mobilització forçosa dels homes entre 18 i 45 anys. A les actes de les sessions de govern de Bonrepòs i Mirambell, s'han trobat referències sobre una notificació del 23 de juliol de 1936 al secretari municipal, José Garcia Ballester, que li ordenava que havia de fer de comissari per seleccionar els ciutadans que estigueren en edat per ser reclutats per a un exèrcit republicà en construcció.³⁹⁰ Abans d'anar al front de batalla, els nous reclutes eren enviats a la localitat de Torrent, on rebien una mica d'instrucció militar durant escassament quinze dies, ja que, molts d'ells, no sabien res sobre armes de foc. Un cop acabada la breu instrucció, els lliuraren fusells precaris i foren traslladats de Torrent al front de batalla de Terol, concretament a les muntanyes de pobles com Mora de Rubielos o el Toro. Entre ells, hi havia el veí de Foios, Francisco Plasència Saurí (*Paco El del forn vell*), qui amb solament díhuit anys fou destinat a la Brigada XXII com a soldat ras, tot i que, ràpidament, va anar pujant escalafons, perquè va rebre més d'una condecoració per auxiliar els soldats ferits en el combat i portar-los fins a l'hospital de campanya.³⁹¹

Una altra cosa ben diferent eren els soldats voluntaris, que d'una manera quasi espontània i amb molta rapidesa s'organitzaren en nous cossos armats formats per columnes de milicians, les quals es dirigiren cap a les zones ocupades pels insurrectes per tractar de recuperar-les. Entre les més destacades, hi havia la columna de «Ferro», «Torres-Benedito» o «l'Eixea-Uribes».³⁹² La majoria d'aquests grups armats funcionaven de manera autònoma i sense jerarquies, et que va derivar en una coordinació mínima en les estratègies contra els colpistes en el front de batalla i en la rereguarda, malgrat que actuaven sota una certa coordinació amb la

³⁹⁰ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 26 de març de 1936 fins al 11 de novembre de 1937. Sessió del 23 de juliol del 1936.

³⁹¹ Entrevista a Francisco Plasencia Saurí, 12 de setembre del 2018 (Foios).

³⁹² MAINAR CABANES, Eladi: *De milicians a soldats. Les columnes valencianes en la Guerra Civil espanyola (1936-1937)*. Universitat de València, València, 1998, p. 29-30.

cobertura d'unes sigles polítiques i sindicals. Tal com assenyala l'historiador José Luis Ledesma, aquests grups conformaven una «xarxa informal», però no existia una estructura jeràrquica, sinó més aviat una cadena cooperativa.³⁹³

Pel que fa a la columna de Ferro, es té constància de la participació d'almenys tres veïns voluntaris de l'Horta Nord: Toni Lázaro Benajas de Meliana, i Vicent Gimeno Corell i Amparo Ruiz Devis (*La Pera*) d'Albuixec, una jove de vint anys que ja militava en *Juventudes Libertarias* de la CNT-FAI abans de la guerra (vegeu annex 17). Reunits a Sagunt amb altres anarcosindicalistes dels municipis més propers, a principis d'agost de 1936 s'agruparen amb altres provinents d'Alcoi i de València.³⁹⁴ Tot ells, al voltant de quatre-cents anarquistes, eixiren cap a Terol per defensar la República de l'avenç de les tropes sublevades,³⁹⁵ però, de camí, s'aturaren per passar la nit a la Pobra de Valverde, al sud-est de Terol. Aleshores, amb l'excusa dels saquejos que perpetraven alguns dels milicians, els guàrdies civils que els acompanyaven es rebel·laren contra els dirigents de la Columna de Ferro. Els guàrdies civils van envoltar la resta de milicians i, en una lluita que no va durar més de vint minuts, en van assassinar la majoria, a més dels carabiners i uns 50 o 60 veïns dels pobles. Quan els supervivents van portar la notícia a Sagunt, entre el 20 i el 21 d'agost, es va produir una onada d'indignació que desembocà en assassinats descontrolats dels dretans i religiosos als municipis de la rereguarda.³⁹⁶

Una altra organització de soldats voluntaris era la «Columna Uribes», on destaca la presència de quatre veïns de Massamagrell: Juan Moreno Mansergas (*El Morenet*), Enrique Eluogio (*El Miró*), José Ramos Fabra i Juan Falcó Vidal. Tots ells eren joves d'entre 18 i 20 anys amb consciència política, vist que alguns d'ells van fundar el PCE a la seua localitat. El 26 de juliol de 1936 agafaren el tramvia cap a València per cercar el centre de reclutament dels comunistes, ubicat en un convent de monges del carrer Sagunt. Allà els van inscriure en la columna i romangueren uns quants dies fent instrucció militar. Finalment, el 7 d'agost eixiren també en direcció Terol, i

³⁹³ LEDESMA, J. L.: «Una retaguardia al rojo. Las violencia en la zona republicana» en ESPINOSA, F. (ed.): *Violencia roja y azul. Op. cit.* pp. 196-197.

³⁹⁴ AMALB: Volum d'oficis d'eixida de 1939, Causa General (CG) caixa 1388 (1) PP T 67 (Meliana); NAVARRO, C. *Op. cit.* p. 255 i GIRONA i RUBIO, Manuel. *Una miliciiana en la Columna de Hierro: María "la Jabalina"*, Universitat de València, València, 2007, p. 46.

³⁹⁵ MAINAR, E.: *Op. cit.* p. 49-50 i PRESTON, Paul: *L'Holocaust espanyol. Op. cit.*, p. 422.

³⁹⁶ PRESTON, Paul: *L'Holocaust espanyol. Op. cit.*, p. 424.

van començar els primers combats a la Serra de Cuchillos, a pocs quilòmetres del poble de Vil·lel (vegeu annex 18). Durant la guerra, a més del front del Terol, els massamagrellencs també va combatre a Toledo i Guadalajara. De tots els combats, resulta singular l'acció dels soldats republicans per ocupar la ciutat de Birhuela (Guadalajara), que en març de 1937 estava dominada pels feixistes italians del «*Corpo di Truppe Volontaire*», un grup de 80.000 soldats regulars que Benito Mussolini va repartir per España.³⁹⁷ El 8 d'aquell mes s'inicia l'ofensiva republicana i el dia 19 els feixistes italians es veuen obligats a retirar-se cap a Saragossa, amb nombroses pèrdues i alguns soldats arrestats (vegeu annex 19).³⁹⁸

Però les primeres columnes valencianes no solament lluitaren a Terol, sinó que també foren cabdals per l'intent de recuperar les illes Balears. Durant els primers dies d'agost de 1936, va començar una operació conjunta entre el Govern central republicà, la Generalitat de Catalunya, el Comité de Milícies Antifeixistes de Barcelona i alguns grups constituïts a València.³⁹⁹ Així mateix, des de València es va organitzar la «Columna Uribarri», formada per entre quatre-cents i cinc-cents homes. La componien guàrdies civils, d'assalt i carabiners de València, un grup d'anarquistes valencians i alguns membres del Partit Valencianista d'Esquerra (PVA); i fou dirigida pel veí de Burjassot Manel Uribarri Barutell, militant del PVA i capità de la Guàrdia Civil, afamat per la seua diplomàcia en els conflictes obrers. Caldira subratllar que el capità Uribarri fou nomenat «fill predilecte» de Burjassot el març de 1933 d'acord amb els «*méritos de servicios en el desarrollo de su cargo, por el republicanismo legendario y por su ciudadanía excelente*». I, a tall de premonició, en l'acte de celebració Uribarri va afirmar que «*allá donde hiciera falta defender la República, allá estaré para luchar sin descanso*».⁴⁰⁰

Retornat a la intervenció militar, el 5 d'agost va arribar al port de València provinent de Barcelona el vaixell destructor *Almirante Miranda* amb els soldats catalans de la «Columna Balears», dirigits pel capità Alberto Bayo i amb el suport del president de la Generalitat de Catalunya, Lluís Companys. L'operació naval va començar el dia 6 d'agost, quan els destructors *Almirante Miranda*, *Antequera* i altres vaixells de la

³⁹⁷ PRESTON, Paul: *La Guerra Civil. Op. cit.*, p. 185.

³⁹⁸ AA: Diari biogràfic de Juan Falcó Vidal.

³⁹⁹ MASSOT i MUNTANER, Josep. *El desembarcament de Bayo a Mallorca: agost-setembre de 1936*. L'Abadia de Montserrat, 1987, p.103.

⁴⁰⁰ EXPÓSITO, L. M.: *Op. cit.* pp. 96-97.

marina republicana eixiren rumb a Formentera i Eivissa, que van ser reconquerides sense gaire resistència per part dels guàrdies civils i religiosos dels territoris. Entre els dies 8 i 9 d'aquest mes els territoris ja romanien sota control de les autoritats republicanes. Per festejar-ho, alguns milicians de la Columna Uribarri van plantar la bandera de l'EV per reivindicar l'acció. Aparentment, tot anava molt bé per a Uribarri i Bayo, o això es desprén del telegrama que va enviar el capità Bayo al conseller de Defensa, on exposava: «*Ya veis que he cumplido mi palabra. Ahora os vuelvo a prometer que muy pronto caerá el feudo de March*», és a dir, Mallorca.⁴⁰¹

Tot i això, precisament a causa de les victòries sorgiren desacords entre Uribarri i Bayo, que acabarien en la ruptura entre ambdós i, en conseqüència, amb la derrota republicana a les illes Balears. Els motius de les tensions giren al voltant de l'atribució de la victòria i la gestió del territori. Per un costat, en conquerir Eivissa, el capità de Burjassot va anar més enllà de l'acte simbòlic d'hissar la bandera, atès que va nomenar un dels seus homes com a «cap militar» del territori i organitzà una guarnició per garantir-ne el control. Per l'altre, com ja s'ha dit, el capità Bayo s'atribuïa la victòria i va nomenar a Miquel de Labra, del PSUC, governador general de l'illa d'Eivissa. La rivalitat entre tots dos era insostenible i Uribarri, en minoria, hagué d'optar per la retirada, tornant a València el 13 d'agost.⁴⁰²

Per acabar, Uribarri era de Burjassot, i precisament en aquesta localitat es va organitzar altra columna de milicians que, a diferència de les esmentades fins ara, va actuar inicialment dins de la rereguarda republicana de València. Es tracta de la «*Columna Temple y Rebeldía*», formada l'agost de 1936, que estava integrada per militants de la CNT-FAI i tenia com a objectiu garantir la seguretat a la rereguarda i omplir el buit que havien deixat les forces d'ordre públic després de la sublevació. S'anomenava així per una peça teatral escrita per un dels seus dirigents, Ernesto Ordaz Juan, que va dedicar en honor a la FAI i on desenvolupava un drama social com a tema principal.⁴⁰³ La columna estava instal·lada a la caserna de la Guàrdia Civil de Burjassot i, posteriorment, es traslladà el Castell de la localitat. No va entrar en

⁴⁰¹ MASSOT i MUNTANER, Josep: *Op. cit.*, p.112.

⁴⁰² *Ibídem*.

⁴⁰³ EXPÓSITO NAVARRO, Luis Manuel, "Temple y rebeldía, del proscenio a la trinchera. Teatro, revolución y guerra en Valencia (1936-1938) en Revista STICHOMYTHIA, Núm. 3 (2005), p. 17.

combat fins que va ser militaritzada i es convertí en la 84a Brigada Mixta a mitjan desembre de 1936.⁴⁰⁴

En suma, durant els primers mesos del conflicte armat, es van crear un total de dotze columnes valencianes,⁴⁰⁵ les quals van suplir el buit militar provocat per l'alçament dels militars rebels —tant a l'avantguarda com a la rereguarda— però que patiren la manca d'armament militar pesant, de disciplina, de formació o l'absència d'un comandament centralitzat; cosa que es va provocar múltiples desfetes en el front de batalla.⁴⁰⁶

Els Comitès del Front Popular i Comitès Revolucionaris

Pocs dies després d'iniciar-se la guerra van néixer diverses entitats amb l'objectiu de defensar-se de la rebel·lió i de gestionar el poder local, en una situació d'excepcionalitat marcada per l'inici contesa bèl·lica. Aquestes s'anomenaren «Comité Revolucionari» o «Comité Executiu del Front Popular», depenent del poble i la tipologia de l'organització. A la pràctica, els comitès substituïren els governs municipals, però la seua diversitat ideològica era tal que acabà motivant diversos conflictes interns, els quals s'exposaran més endavant.

D'entre els comitès revolucionaris, destaca el d'Albalat dels Sorells. Configurat l'agost de 1936 amb militants exclusivament de la CNT-FAI⁴⁰⁷ i majoritàriament parents d'una mateixa família de jornalers, els Pedaços. El president era Vicent Tamarit San Andrés (Pedaços pare), el seu germà Manel era el vicepresident, i alguns dels vocals eren Aureli, Vicent i Manel Tamarit Rubio, tots ells fills del president. Com que la nova institució tenia un marcat caràcter anarcosindicalista, sovint les seues decisions no responien davant les autoritats republicanes, especialment en matèria d'ordre públic. Per exemple, crearen patrulles armades autònomes, que van

⁴⁰⁴ MAINAR, E.: *Op. cit.* p. 46.

⁴⁰⁵ La Columna de Hierro, la Columna Temple y Rebedía, la Columna Torres-Benedito, la Columna l'Eixea-Uribes, la Columna la Peire, la Columna Iberia, la Columna CNT 13, la Columna Chola, la XIII Brigada Internacional, la Columna del general Miaja a Còrdova, la Columna del general Martínez Cabrera i la Columna Fastasma.

⁴⁰⁶ MAINAR, E.: *Op. cit.* p. 125.

⁴⁰⁷ Archivo General e Histórico de Defensa (AGHD): s. 1320-V-39, l.20515, c.4 i CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), pp. 87-88.

organitzar controls duaners en la carretera de Barcelona, concretament enfront del campanar l'església local, a tall vigilar el pas de totes les mercaderies i persones.⁴⁰⁸

A Foios, on el cop d'estat va comportar la creació d'un Comité Revolucionari al poble, s'hi va donar un cas similar. La institució estava conformada completament per sindicalistes de la UGT i la CNT, essent un fet paradoxal si es tenen presents les diverses disputes entre ambdues organitzacions en els anys anteriors, puix sembla que van desaparèixer amb l'inici de la guerra. Amb tot i això, els anarquistes tenien un paper predominant, vist que el Comité Revolucionari estava presidit per Enric Saurí (*Petra*), un dels cenetistes acomiadats de la jutera l'octubre de 1932. El vicepresident era Melcior Saurí, germà del president, i l'altre germà, Emili Saurí, n'era gestor.. A més a més, altres obrers vinculats a la jutera també formaren part de l'organització, com eren Francisco Molina Just, delegat sindical de la CNT en l'empresa alemanya, o Santiago Marco Santonja. I, tancant la llista dels membres, José Badia Ruiz (*El Seguet de Martxalenes*), que n'era el secretari, i els gestors Blai Martí, Vicent Cabo, Salvador Rodrigo (*El Tort de Meliana*), Emili Martínez i Josep Rodrigo.⁴⁰⁹ En quart lloc, al Puig de Santa Maria es va configurar altre Comité Revolucionari amb majoria anarcosindicalista des dels inicis de la guerra. Entre els seus membres, hi destacaven Juan Cortina Jiménez, de la CNT-FAI, responsable de la presidència; el regidor comunista Felipe Carreras i el socialista d'origen italià Enrique Bruno, qui també fou president de l'organització en els darrers anys del conflicte armat.⁴¹⁰

Per acabar, d'entre els comités revolucionaris de l'Horta Nord, destaca el d'Alfara del Patriarca, configurat per una majoria de militants de la CNT i un grup reduït de la UGT. Es va fundar el mateix dia del cop d'estat, puix el veïnat va organitzar una gran assemblea, en la qual participaren tots els habitants i on acordaren la creació d'un Comité Revolucionari o Comité d'enllaç CNT-UGT a la localitat. L'entitat estava conformada principalment per sindicalistes, tot i que també hi havia militants dels partits locals del FP i, fins i tot, afiliats de la DRV.⁴¹¹ El president del comité era Rafael Esteban Martínez (*El Xurro*), un anarcosindicalista terolenc, nascut a Villarquemado

⁴⁰⁸ Entrevista a José Sánchez Huget, 22 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells).

⁴⁰⁹ CG. c. 1387 (2) Exp. 15 (Foios), pp. 107-109.

⁴¹⁰ CG. c. 1382 (2) PP T 53 (El Puig), pp. 116-117.

⁴¹¹ Causa General caixa 1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), p. 47-48.

el 1905, que arribà a Alfara del Patriarca gràcies al suport del seu germà, qui treballava per al jutge municipal al poble. Rafael tingué una ràpida adaptació en el municipi i aviat es posà a treballar com a fumigador dels camps de taronges, alhora que reprengué la seua activitat política.⁴¹² Així doncs, el nou president del comitè fou escollit en una assemblea multitudinària malgrat no ser originari d'Alfara del Patriarca. La seua experiència i bagatge en l'activitat política com a militant de la Federació Regional de Llaureadors de Llevant de la CNT eren avuls suficients per a fer-se càrrec del poble en uns moments d'incertesa. Aquell calorós dia juliol de 1936, Rafael muntà damunt d'un camió i oferí un discurs per a la munió de veïns que s'aglutinaven expectants a la plaça del poble.⁴¹³ En el discurs va exposar al conjunt de veïns la proposta de crear una col·lectivitat en Alfara del Patriarca, qüestió que s'analitzarà més endavant.

En segon lloc, hi havia comitès amb menys influència dels anarcosindicalistes i més presència dels frontpopulistes, fet que s'interpreta com una mostra de la pluralitat dels defensors de la República. Preston assenyalava que *«las formas de organización y gestión de los colectivos variaban considerablement. Además, no todos estaban controlados por la CNT»*.⁴¹⁴

Alboraia, Meliana, Bonrepòs i Mirambell, Almàssera, Rocafort, Massalfassar i Godella podrien encabir-se dins d'aquesta classificació. Per exemple, a Alboraia, Josep Maria Andrés Ballester del PSOE, Enric Valls March (*el Jefe*) del PC o Joan Bautista Monroig Gimeno d'IR es convertiren en les autoritats encarregades del municipi. Tots tres ostentaren la presidència del comitè durant els anys de la contesa armada. Altrament, el nou poder local de Meliana també presentava una major presència dels partits d'esquerres davant dels anarcosindicalistes, puix en les dues comissions que crearen per afrontar la nova situació de guerra —«Comissió de Defensa» i «Comissió d'Abastos»— els llocs amb major responsabilitat els ocupaven organitzacions de la coalició d'esquerres. El president de la Comissió de Defensa era Cèsar Sancho de la Pasión, militant d'UGT i d'IR, juntament amb els gestors Ramon Oñate i José Orts del

412 Entrevista a Bartolomé Pascual Chapa, 27 de juliol de 2018 (Alfara del Patriarca), CG. c. 1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca) i Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). Fonts Orals. Col·lecció Ronald Fraser. Entrevista amb Rafael Esteban, París, 30 de març de 1975, p.1.

413 *Ibidem*.

414 PRESTON, Paul: *La Guerra Civil. Op. cit.*, p. 253.

PCE; Manel Bauset i Eduardo Sanjosé de la CNT; Salvador Cortina i Toni Montsoriu d'IR i Francisco Ballester del PS. D'altra banda, la Comissió d'Abastos estava presidida per Toni Zaragoza, sindicalista de la UGT, José Tarín Gómez del PCE i Arturo Lázaro i Donís Ballester de la CNT.⁴¹⁵

En aquest sentit, també el 19 de juliol de 1936 es constituí un Comité del FP a Bonrepòs i Mirambell, que va testimoniar la seua adhesió al règim republicà i, a més a més, organitzà una milícia popular voluntària per garantir l'ordre la defensa de la República i de la Constitució de 1931.⁴¹⁶ El comitè substituï al govern local durant la primera etapa de la guerra, tal com exposà el secretari quan afirmava que el consistori no es reuneix «*atendiendo a las causas anómalas porque travesía de la rebelión militar y que son de conocimiento público*».⁴¹⁷

Això no obstant, la majoria dels membres del comitè ja havien format part del govern de Bonrepòs i Mirambell nomenat després de les eleccions del febrer del 1936. El president era precisament l'alcalde José Peiró Valero del PSOE i UGT, el vicepresident José Traver (*Patarres*) d'UGT, i els responsables de la Comissió la Defensa i Control General eren José María Bayarri (*Pelos*) i Vicent Serrano (*L'Esquilador*), ambdós de la CNT. A càrrec de les Milícies hi estava Alfredo Molina (*Garrofa*), d'UGT, com a tresorer hi designaren a José Ros (*El Palut*), i, finalment, els gestors Santiago Ramon (*El Tano*), José Ramírez i José Marco d'IR.⁴¹⁸ L'endemà de la creació del comitè, el 20 de juliol, va tindre lloc una assemblea entre els diferents sindicats i partits polítics progressistes d'Almàssera, d'on nasqué el Comité del FP local. El socialista Agustín Roig Bayarri fou nomenat president, alhora que membres d'IR com Ramon Llisó Badia i Serafín Ibáñez Serra⁴¹⁹, o de la *Sociedad de Trabajadores de la Tierra*, el cas de José López Dubón, foren nomenats membres del nou consistori, amb predomini i preeminència dels partits de la coalició d'esquerres.⁴²⁰

⁴¹⁵ CG. c.1388 (1) PP T 67 (Meliana), pp. 169-170.

⁴¹⁶ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 26 de març de 1936 fins al 11 de novembre de 1937. Sessió del 4 d'agost del 1936.

⁴¹⁷ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 26 de març de 1936 fins al 11 de novembre de 1937. Sessió del 30 de juliol del 1936.

⁴¹⁸ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 26 de març de 1936 fins al 11 de novembre de 1937. Sessió del 4 d'agost del 1939 i CG. c. 1387 (2) PP T 67 (Bonrepòs i Mirambell), pp. 172-173.

⁴¹⁹ Serafín Ibáñez Serrano va ser nomenat va ser nomenat cap conductor eventual d'automòbils d'aviació l'abril de 1937 pel Ministeri de Marina i Aire del Govern Central republicà, però renuncià per voluntat pròpia el gener de 1938.

⁴²⁰ CG. c. 13871 (10) PP T 65 (Almàssera), pp. 38-39.

El mateix va passar a Rocafort, on Ramon Fontestad Estellés (*El Gat*), militant d'IR i UGT, va ser elegit president. L'acompanyaren Manel Pérez Monfort, regidor del primer govern republicà al municipi, o d'altres companys com Manel Company, Manel Granell, Joaquín Ibáñez, Isidro Pardo, Eduardo Marco i Francisco Marco; els quals conformaren un comitè frontpopulista força estable fins al 1938.⁴²¹ A Massalfassar també es va crear un Comité del FP, d'entrada amb la presidència del primer alcalde republicà en 1931, Llorenç Castelló, després amb Luís Forner Ferrer i en la darrera etapa amb José Soler Barral. La repetida renovació dels seus membres no es devia a les confrontacions internes, sinó que era provocada perquè els responsables municipals eren requerits per l'exèrcit, vist que eren homes adults en l'edat compresa per ser cridats a files.⁴²² I, en últim lloc, s'ha d'afegir la particularitat del comitè de Godella, on convergiren militants del *Partido Obrero de Unificación Marxista* (POUM)⁴²³, com el trotskista Arturo Caballer Feliu (*El Borrego*), president del primer comitè; altres comunistes, del vessant estalinista del PCE, com Francisco Muñoz Quiñonero, segon president del comitè; o, fins i tot, anarcosindicalistes de la FAI com Ambrosio Tàrrega Causarás.⁴²⁴ També és destacable que des de la Internacional Comunista, es va acordar crear una agrupació del Socorro Rojo Internacional (SRI)⁴²⁵ a Godella, encapçalada per Miguel Minguez, amb la voluntat de coordinar esforços amb els comunistes de l'Estat espanyol. Les diferents formes de l'antifeixisme van afavorir també una solidaritat civil més enllà de la militància política en amplis sectors de població de diferents països.⁴²⁶

Classificant als comitès en un tercer bloc, cal fer referència les corporacions que van virar d'una majoria frontpopulista cap altra anarcosindicalista, i viceversa. Per

⁴²¹ Independents per Rocafort. (2000). *Fa temps...Ramon Fontestad Estellés*. La Mosca Cojonera. Tu opinión es lo que importa. [En línia] Recuperat de <https://rocafortreflexiona.wordpress.com/page/31/> [Consultat el 15 de març de 2019].

⁴²² CG. c. 1382 (7) PP T 65 (Massalfassar) i AMMLS: Llibre de registre d'entrada de 1940.

⁴²³ El Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM) va ser un partit marxista d'àmbit de l'Estat espanyol, amb presència majoritària als Països Catalans, fundat el 1935. Autodefinit com a «marxista revolucionari», va elaborar una actuació i un pensament revolucionari propi i autònom, en la línia d'un socialisme democràtic internacionalista, oposant-se a l'estalinisme.

⁴²⁴ Causa General caixa 1387 (2) PP T 66 (Godella), pp. 231-232.

⁴²⁵ El SRI va aparèixer a Espanya com una organització assistencial durant la revolució d'Astúries en 1934. L'organització, que incloïa artistes i escriptors, va anar posteriorment reformada i es va expandir a Barcelona al gener de 1936 amb l'objectiu d'oposar-se al feixisme en múltiples fronts.

⁴²⁶ Vegeu SOUTO KUSTRÍN, Sandra: «El mundo que queremos crear: los congresos internacionales de la juventud y la crisis de entreguerras», Actas de las XI Jornadas Interescuelas/Departamentos de Historia, Tucumán, Universidad Nacional de Tucumán, 2007, 25 pàgs.

començar, a Massamagrell, Museros, Rafelbunyol i Vinalesa; primerament es configuraren Comitès del FP que, posteriorment, foren substituïts pels anarcosindicalistes. Del 25 de juliol fins al novembre del 1936 es va constituir un Comité del FP a Massamagrell, presidit pel militant d'IR Fernando Pallardó Devis i amb el socialista Manel Martínez Iborra (*El Caballero*) com a vicepresident, que en novembre va ser rellevat per altre comitè amb paritat entre sindicalistes de la CNT i UGT.⁴²⁷ Al mateix temps, a Museros es constituí immediatament un Comité del FP, que va actuar *de facto* de poder municipal. L'integraven cinc membres i era presidit per Manel Costa Alcover, d'IR. Durant la tardor del 1936 els sindicats en van imposar per uns mesos un de nou amb membres exclusius de la CNT i UGT. Tanmateix, el 16 de febrer de 1937 fou destituït pel governador i es va nomenar un Consell Municipal representatiu de les diferents forces contràries al cop d'estat: l'alcalde Joan Baptista Tormos, el tinent d'alcalde Miquel Ruiz i Francisco Costa d'IR; els regidors Ernest Antequera, Andreu Gimeno i Andreu Alcover pel sindicat d'UGT; Francisco Carbonell, Josep Gallego i Josep Costa per la CNT i Joaquim Roselló del PCE.⁴²⁸

A Rafelbunyol s'hi observa un canvi d'una organització frontpopulista a altra revolucionària. Però aquest cop no va ser per les pressions dels anarcosindicalistes locals, ja que no existia la CNT a Rafelbunyol. La causa es troba en l'arribada al poble d'una columna de quinze milicians i milicianes armats de la FAI, la banda «Doñate», que l'1 de setembre va dissoldre el Comité del FP en favor d'un Comité Revolucionari dirigit pels nouvinguts. Al capdavant de patrulla armada hi havia José Soler Rico, alliberat de la presó en esclatar el cop d'estat,⁴²⁹ tot i que també altres homes i dones com Ignacio Navarrete, Joaquin Rubio, Andrés Ibars o Emilia Icardo (*La miliciana*), que pels seus cognoms, poc comuns al municipi, es considera que eren forasters.⁴³⁰ Els anarquistes havien arribat a Rafelbunyol per ordres de Manuel Pérez Feliu, que dirigia les brigades populars de la policia i era membre del Comité Executiu Popular de València, encarregant-se del Consell Valencià de Seguretat i el Tribunal Especial de Justícia.⁴³¹ Així mateix, Pérez Feliu va acordar amb el president del Comité del FP de Rafelbunyol, Francisco Garcia López (*Clavellino*), que els milicians s'instal·laren

⁴²⁷ Causa General caixa 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell).

⁴²⁸ CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Museros), pp. 83-92.

⁴²⁹ AGHD: s. 5110-V-40, l. 17887, c. 3.

⁴³⁰ AGHD: 6609-V-39, l. 20257, c. 7.

⁴³¹ AGHD: s. 5110-V-40, l. 17887, c. 3.

al municipi argüint la necessitat d'evitar assalts de grups d'incontrolats i, alhora, fer-se càrrec de l'ordre públic davant de possibles atacs dels simpatitzants amb els sublevats.⁴³²

Una de les primeres mesures del Comité Revolucionari fou la creació d'un cos armat a Rafelbunyol, que es finançava amb les expropiacions als veïns més benestants de la localitat, arribant, fins i tot, a assaltar l'ajuntament per cremar tota la documentació de l'arxiu el 8 de setembre.⁴³³ Aquest és un dels punts rellevants, puix s'interpreta que en els municipis on les esquerres eren més dèbils i estaven poc mobilitzades abans de la guerra, eren espais proclius a ser atacats o ocupats per grups armats després del cop d'estat fallit, perquè el gruix social que no donava suport als sublevats no tenia la suficient força per a controlar l'ordre públic i rebutjar les intervencions de fora del municipi. Paral·lelament, els milicians anarquistes reuniren als veïns en el local del Sindicat Agrícola per fundar la CNT, en una cerimònia on criticaren obertament als militants de la UGT i on es constatà el viratge del poder local. Sobre això, el secretari del comité exposava que:

*«A primeros del mes de septiembre de 1936 se hizo un bando para que los vecinos del pueblo se reuniesen en el local del Sindicato Agrícola para fundar la organización de la CNT, pues en Rafelbuñol no estaba más que la UGT. Reunidos casi la totalidad de los vecinos empezó el Clavellino a despotricar a los compañeros de la UGT y a preguntar a la multitud qué organización querían, el pueblo ignorante y engañado empezó a decir que a la CNT, pero yo salí al paso de una maniobra falsa, indicándoles que lo mismo era ser socio de UGT que de la CNT pues todos éramos hermanos proletarios».*⁴³⁴

Fet i fet, la corporació de Rafelbunyol fou de majoria anarquista i dirigida per José Soler fins a gener de 1937, quan els milicians marxaren amb la Columna de Ferro cap al front de Terol i, aleshores, es va conformar un Consell Municipal amb membres de totes les formacions del Front Popular.⁴³⁵

Passant a Vinalesa, el mateix 18 de juliol de 1936 crearen un comité format únicament amb sindicalistes de la UGT i la CNT, malgrat que, alguns d'ells també

⁴³² AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 de setembre del 1939.

⁴³³ AGHD: s. 6697-V-39, l. 20257, c. 7.

⁴³⁴ AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 de setembre del 1939.

⁴³⁵ CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol).

mil·litaven en partits polítics republicans. La raó de pes dels sindicalistes gira al voltant de l'activisme dels obrers que havien participat de les vagues i manifestacions. Entre els seus membres hi destacava l'uetista Donís Folguera Gimeno —antic militant del PURA i nou del PSOE—, qui havia estat un dels principals opositors als governs dretans de Vinalsa. Folguera va presidir l'entitat dues vegades: la primera, des del juliol de 1936 fins al desembre de 1936, quan va ser desbancat pels anarquistes, que assaltaren el poder per conformar un Comité Revolucionari amb membres únicament de la CNT-FAI; i, en un segon període, des de març de 1937 fins a l'abril de 1939, que va finalitzar amb la victòria dels sublevats.⁴³⁶

Respecte al govern d'Albuixec, l'inici de la guerra va suposar la dimissió de l'alcalde republicà Vicent Fenollosa Andreu (*Tadeo*) a causa de la creació d'un comitè encapçalat per les formacions que pressionaven en favor de la revolució social. El president era Juan Requena Montalar (*Colau*), militant de la CNT. Però, tot i que la presidència va quedar en mans dels anarquistes, hi havia membres dels partits del FP, com Bautista Peris Herrero (*Cabeza*) d'IR o Luís García Ambrosio del PC. Fruit de la divisió inicial entre el grup de frontpopulistes, no faltaren els retrets entre el republicà Fenollosa i l'anarquista Requena, mitjançant la difusió de pamflets per la localitat, on es vessaren tota classe d'acusacions. En primer lloc, els frontpopulistes denunciaren al nou comitè revolucionari per no pagar als petits propietaris agrícoles pels aliments que hi lliuraven a l'ajuntament, advertint del risc que hi hagués desabastiment en el futur. Per contra, els anarquistes replicaren amb altre pamflet signat per tot el comitè, on acusaren els republicans d'haver posat als simpatitzants locals de la sublevació en llibertat:

*«Hoy están los grandes antifascistas en el comité y los fascistas en la calle ¿Quién los ha sacado? [...] Más bien hemos visto como cierta figura del republicanismo ha salido en defensa de esos mismos fascistas, por el momento, solo les diremos que ese mismo “democratiquito” es el mismo que un día dio la documentación a don Felipe [el capellà local] para que se marchara del pueblo tranquilo y coleante».*⁴³⁷

⁴³⁶ CG. c.1388 (2) PP T (Vinalsa), pp. 217-218.

⁴³⁷AGHD: s. 9559, 1939, Valencia, lligall 20515, caixa 4. Declaració Manuel Tamarit San Andrés AGHD: SUMARI 9559-39-V, l. 20563, c. 1. Los Anfifascistas de Albuixech. Por el Comité.

Els republicans no trigaren a contestar, i aquest cop el mateix Vicente Fenollosa va signar altre full voltant a títol personal, argumentat que la posada en llibertat dels conservadors i religiosos d'Albuixec responia a la voluntat dels nous Tribunals Populars de València, alhora que responsabilitzava a l'anarquista José Requena de la divisió interior i proferia atacs personals:

*«A mí me daría vergüenza darme tanto postín con letras y filosofía, haciendo asambleas en el pueblo de Albuixech, siendo así que a casi todos los oyentes por un oído les entra y por otro les sale. ¿No te parece, Requena? [...] Tengo que recordarte, respecto a la reunión que tuvimos con los delegados de la UGT local, que no tengo por qué arrepentirme de nada; nunca me he arrepentido; ya estoy acostumbrado a sufrir equivocaciones; lo que sí que tengo que decirte es que lo único que pasó fue que consentí la intención que tú tenías ¿No te parece, Requena? Que tú te creías que, porque a ti te diera la gana, por hacer las cosas a tu capricho, tuviéramos que acabar a tiros los de Izquierda Republicana; pero no lo podrás conseguir».*⁴³⁸

Al capdavant, per acabar amb les crispacions interiors a Albuixec, les autoritats provincials republicanes ordenaren el cessament del Comité Revolucionari i nomenaren altre organisme el 17 de setembre de 1936, el Consell Municipal, al capdavant del qual hi tornava l'alcalde Vicent Fenollosa.⁴³⁹ La primera de les batalles interiors a la rereguarda que perderen els anarquistes.

Que els obrers i els sindicats ocuparen el poder durant els primers mesos després del cop d'estat fallit és conseqüència de la debilitat de les autoritats republicanes, fins i tot allà on no s'havien imposat els sublevats. La vaga convocada pels sindicats el 18 de juliol de 1936 deixava en una situació força complicada als alcaldes frontpopulistes. Així mateix, a més d'Albuixec, a Burjassot va passar el mateix. En aquest cas, a l'alcalde Francisco Riera, a qui tot just esclatada la guerra li van presentar una moció de censura que l'obligava a dimitir, però no ho va fer perquè no fou acceptada pels seus companys. Riera necessitava el consens de totes les organitzacions municipals, tanmateix, passats uns mesos, vist que no aconseguia generar unitat, va acabar per dimitir. El 12 de gener de 1937 es va conformar un

⁴³⁸ Ibídem. A la opinión pública. Al pueblo de Albuixech. Vicente Fenollosa.

⁴³⁹ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albuixec) i AA: *¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuixech*, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu.

Comité Revolucionari, presidit per l'anarquista Francisco Borredá Bleda, on també es trobaven militants d'EV, com Conrad Zabala Gimeno o el comunista Arturo Martínez Valls, entre d'altres formacions.⁴⁴⁰

Després del detallat, com s'ha observat fins ara, el debat entre guanyar la guerra o fer la revolució es va donar des de la configuració dels comitès de l'Horta Nord. Fet que es veu en la constant reconfiguració d'aquestes entitats — bé per la pressió dels anarquistes, o bé per la intervenció de les autoritats provincials— que a cada localitat tenia unes circumstàncies específiques, però on el debat de fons era el mateix. En els municipis on el moviment obrer estava organitzat —Alfara del Patriarca, Vinalesa, Foios...— es conformaren comitès amb un marcat caràcter sindicalista amb relativa estabilitat, mentre que les localitats on les classes subalternes no ocuparen el poder municipal foren susceptibles a l'arribada de grups armats forasters —Rafelbunyol— que van intervenir directament en el govern local. Tot plegat, com a darrer element a valorar, cal destacar l'aparició de xicotetes patrulles armades, d'entre deu o quinze homes i dones, que es van crear a cada municipi de manera paral·lela al col·lapse de la seguretat provocat pel cop d'estat. S'organitzaren a correu, lliurant armes a civils sense cap compromís, i amb la gran pluralitat de grups que pugnaven per monopolitzar el poder a la rereguarda. Un factor que s'ha de tindre present per l'anàlisi de la violència descontrolada i les tensions interiors entre del bàndol republicà.

Per altre costat, en relació amb les tensions internes, un dels principals punts de fricció dels comitès es focalitzava en el debat sobre què fer amb les propietats i els béns del municipi. En major o menor grau, a totes les localitats s'han trobat algun tipus de col·lectivització.⁴⁴¹ Sovint no anaven més enllà de l'expropiació de les propietats dels dretans o religiosos que havien fugit amb l'esclat de la guerra.

⁴⁴⁰ CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot)

⁴⁴¹ En Burjassot, el setembre de 1936 la UGT va crear una col·lectivitat amb 112 col·lectivistes, el comitè d'enllaç UGT-CNT de Godella en va crear altra el gener de 1937 amb 168, i la CNT també va organitzar-ne a Albalat dels Sorells amb 175, a Albuixec amb 540, a Bonrepòs i Mirambell amb 132, a Foios amb 171, a Massamagrell amb 298, a Montcada amb 802, a Rafelbunyol amb 685, o a Tavernes Blanques amb 1.033.

L'estudi de la professora Aurora Bosch mostra que a València s'expropià el 13,8 % de la superfície, i d'aquesta es va lliurar als col·lectius únicament el 31,58 %.⁴⁴²

A l'Horta Nord, majoritàriament es portaren endavant col·lectivitzacions parcials, com a Massalfassar, on es decidí la col·lectivització de les terres de cultius dels veïns que havien marxat per por a les represàlies. Diversos testimonis locals recorden que els camps agrícoles col·lectivitzats s'assenyalaven amb un cartell a l'entrada, on s'exposava que la gestió pertanyia a l'Ajuntament i que havia de dividir els beneficis equitativament entre els habitants.⁴⁴³ A Alboraia, el segon comitè va confiscar l'església, que fou transformada en un magatzem d'abastos o, com també, les escoles catòliques de Sant Andreu i Sant Andreu de la Caritat, gestionades per les monges fins llavors, les quals foren utilitzades per a instal·lar als xiquets nouvinguts d'altres indrets de l'Estat espanyol fugint de les tropes franquistes.⁴⁴⁴ Continuant amb els edificis confiscats, el 23 de setembre de 1936 el comitè de Rafelbunyol va aprovar l'expropiació de les tres millors cases de la localitat: la casa de Gargallo, el Sindicat Agrícola i els jardins casa de Vives. En elles es van construir dues escoles de pàrvuls, una de xiquets i una de xiquetes,⁴⁴⁵ i, alhora, també s'expropiaren trenta-sis finques urbanes, que foren transformades en magatzems comunals i en centres per als refugiats d'altres regions.⁴⁴⁶

Al mateix temps, l'edifici de l'església de Godella fou confiscat i convertit en un hospital de guerra, com també foren col·lectivitzades les terres de la masia de San Fernando i altres finques. Tot això no va provocar gaire controvèrsia en el municipi, inclús en alguns casos va ser acceptat entre els seus propietaris, com fou el cas del catedràtic de química i vicerector de la UV, José Gascò Oliag, a qui li confiscaren unes terres agrícoles, on ell també treballava, i la casa que tenia a Godella per albergar-hi als refugiats de la guerra. Gascò Oliag va considerar que era una mesura necessària

⁴⁴² Vegeu BOSCH SÁNCHEZ, Aurora: *Ugetistas y libertarios. Guerra Civil y Revolución en el País Valenciano, 1936-1939*, Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació València, 1983.

⁴⁴³ Entrevista a Luís Margaix Margaix i a Francisca Soro Forner, 5 de febrer de 2019, i FRECHINA, J-V *Op. cit.* . p. 156.

⁴⁴⁴ DOLZ, Encara i FONER, Marisa: «L'escola única: L'educació durant la II República a Alboraia», Actes de les Primeres Jornades d'Història d'Alboraia, Ajuntament d'Alboraia, Alboraia, 1995. p. 225.

⁴⁴⁵ Arxiu Municipal de Rafelbunyol (AMR). Llibre d'actes municipals del setembre del 1936 a l'agost del 1938. Sessió del dia 23 de setembre del 1936.

⁴⁴⁶ CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol).

per a la conjuntura i inclús lloava als mestres que hi donaven classes.⁴⁴⁷ En novembre de 1936, més terrenys agrícoles col·lectivitzats es van donar a la localitat veïna de Montcada, precisament a les finques d'un dels majors propietaris de l'Horta Nord: Ricardo Moroder Gómez. Ricardo i els seus germans eren propietaris d'unes 1.200 fanecades repartides en diferents pobles, conegudes popularment com la «Granja Moroder». A diferència dels xicotets minifundis locals, l'expropiació de les terres dels Moroder no va donar lloc a cap discussió, perquè aquests o bé havien fugit, o bé romanien amagats. Amb l'expropiació, la finca agrària va ser gestionada pels mateixos jornalers que ja treballaven d'antuvi.⁴⁴⁸ En últim lloc, centrant-se ja des del primer moment en una «economia de guerra», a Burjassot es van confiscar totes les màquines de cosir, les quals foren lliurades a un grup de dones anarquistes, que confeccionaren peces de roba i mantes per als membres de la columna *Temple y Rebeldia*, i després per a l'Exèrcit. I també a Burjassot es confiscaren les indústries pirotècniques per a ser reconvertides en indústries de guerra, vist que el PSOE local va posar en marxa, amb el vistiplau del govern, la fabricació intensiva de bengales d'il·luminació nocturna, dotades d'un paracaigudes de seda, que servien per a il·luminar el firmament sobre les línies enemigues en les incursions nocturnes.⁴⁴⁹

Fins ara, cap dels comitès esmentats va preguntar-se sobre la legalitat dels procediments de col·lectivització, i els procediments es portaven endavant sense més ni més. En canvi, a Bonrepòs i Mirambell sorgiren dubtes sobre les confiscacions. Així mateix, en aquesta localitat s'expropiaren diferents edificis religiosos com l'Església parroquial, convertida en la nova Casa del Poble després de treure els símbols religiosos de dintre, o l'Ermita de San Juan Bautista de Mirambell, que fou transformada en el local de la «Societat d'Oficis Varis La Unión» de la UGT. Més endavant, la Casa Abadia situada al costat de l'Església fou convertida en l'Escola de Pàrvuls després que el 24 de setembre de 1936 s'aprovés la creació per unanimitat en la sessió de govern, ja que tenia un gran jardí idoni per a l'espai de l'alumnat i residències on vivien mestres republicans com Eulàlia Climent Toledo.⁴⁵⁰ Ara bé, l'Ajuntament local tenia dubtes sobre la legalitat de desenvolupar les

⁴⁴⁷ CG. C. 1387 (2) PP T 66 (Godella), p.157.

⁴⁴⁸ CG. c. 1388 (2) PP T 68 (Montcada).

⁴⁴⁹ CERVERA, Alfons (coord.): *Burjassot. La ciutat de les Sitges*, Bromera, Alzira, 2009. p.70.

⁴⁵⁰ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 26 de març de 1936 fins al 11 de novembre de 1937. Sessions del 4 d'agost i del 24 de setembre del 1936.

confiscacions aprovades ja en temps de guerra, per tant, li va demanar a l'advocat municipal Toni Cortina que elaborés informes jurídics que aproven aquestes accions dintre de la legalitat.⁴⁵¹

Per acabar l'enumeració de confiscacions i col·lectivitzacions parcials, a Meliana, Tavernes Blanques, Almàssera, Foios, Puçol i la Pobla de Farnals es requisaren parcialment algunes propietats i immobles d'una manera semblant als pobles exposats.⁴⁵² Ara bé, el que interessa a partir d'ací és la valoració dels pobles de preeminència anarcosindicalista amb majors pretensions per col·lectivitzar els municipis per complet. Com a primera mostra, hi ha la gestió del Comité Revolucionari d'Albalat dels Sorells, que durant la guerra va confiscar i col·lectivitzar propietats privades, començant per l'església que va ser convertida en un economat on es repartien aliments entre els membres de les unitats familiars de la localitat. El menjar que repartien a l'església provenia de les confiscacions a les classes benestants, ja que, per exemple, el veí Bautista Ruiz Orts denuncià que li confiscaren 6.500 kg de creïlles, 119 porcs, 200 kg de dacsa i 200 kg de fesols.⁴⁵³

En segon lloc, Alfara del Patriarca i Vinalesa foren els municipis amb majors col·lectivitzacions. En general, en totes les zones republicanes la col·lectivització va ser més intensa allí on la CNT tenia més força.⁴⁵⁴ En Alfara del Patriarca, els anarquistes a favor de la col·lectivització total del terme municipal eren majoria davant d'un reduït grup de la UGT. El mateix dia del cop d'estat, el veïnat es van reunir en una gran assemblea, on participaren la majoria els habitants. Aquell dia es va proposar i debatre la col·lectivització, ratificant-se per votació popular en una nova assemblea huit dies després. En la primera assemblea, el president anarcosindicalista Rafael Esteban (*El Xurro*) va exposar al conjunt de veïns la proposta. Cap dels assistents, ni petits propietaris, ni arrendataris, ni jornalers, s'oposaren a la mesura; tothom va donar el vistiplau, cosa que s'explicarà posteriorment. I és que un dels arguments que Rafael Esteban va utilitzar per

⁴⁵¹ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 26 de març de 1936 fins al 11 de novembre de 1937. Sessió del 4 d'agost del 1936.

⁴⁵² CG. c.1388 (1) PP T 67 (Meliana); CG. C. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques); CG. c. 13871 (10) PP T 65 (Almàssera); CG. C. 1387 (2) PP T 66 (Foios); CG. c. 1382 (2) PP T 53 (Puçol) i CG. c. 1382 (2) PP T 53 (La Pobla de Farnals).

⁴⁵³ AGHD: s.4500-V-39, l. 19895, c. 2. Denúncia Bautista Ruiz Orts.

⁴⁵⁴ PRESTON, P.: *La Guerra Civil Op. cit.*, p. 254.

reforçar la creació d'una col·lectivització total a la localitat era «[...] *que solo podremos responder de las vidas y de los posibles estragos que pudieran suceder, haciéndonos a todos una familia*». ⁴⁵⁵

Això pot explicar la manca de resistències, ja que, coaccionats per la por i a tall d'evitar mals majors, els mateixos empresaris i terratinents —els que no havien fugit— eren els primers interessats a participar. Un altre factor cabdal per detallar les facilitats a l'hora de crear la col·lectivitat d'Alfara del Patriarca gira al voltant de l'existència d'un grup minoritari, però convençut i mobilitzat, de xicotets propietaris —4 o 5 fanecades— que estaven afiliats a la CNT i que veien amb bons ulls la proposta col·lectivista. ⁴⁵⁶

Com es va organitzar la producció i la gestió del treball en la col·lectivitat d'Alfara? Quin sistema utilitzaren per al repartiment dels beneficis? Com cobrien les pèrdues econòmiques? Hi havia un sistema monetari propi? En relació amb l'organització laboral, tots els llauradors d'Alfara, que va ser rebatejada amb el nom «d'Alfara-Llibertat» a causa de la col·lectivització, s'organitzaven en xicotets grups de treball que escollien ells mateixos. Cada grup nomenava un responsable, que es reunia setmanalment amb el Consell General del sindicat, l'òrgan que ho gestionava la col·lectivitat. Tots els habitants treballaven totes les terres, però organitzats per grups afins que llauraven sempre les mateixes parcel·les, a excepció dels qui anaven a aclarir, que voltaven per diferents camps. Els productes passaven a disposició del Consell General, on a la comissió econòmica s'havien nomenat als burgesos locals perquè podien aconseguir diners amb més facilitat. El consell repartia la mercaderia i venia l'excedent per obtenir beneficis econòmics que, posteriorment, es repartien entre la població. Pel que fa al salari, tots els treballadors de la col·lectivitat guanyaven el mateix, des del president del consell al darrer jornalero. Tot i això, s'ha de precisar que la pesseta es va suprimir i fou substituïda per una cartilla d'abastiment familiar, on els cartons tenien els mateixos valors que la moneda oficial —5, 25, 100... pessetes— (vegeu annex 20). Amb la moneda pròpia d'Alfara-Llibertat s'acudia al mercat i es compraven el mateix que amb les pessetes, essent uns diners

⁴⁵⁵ AHCB. Fonts Orals. Col·lecció Ronald Fraser. Entrevista a Rafael Esteban, per Ronald Fraser, París, 30 d'abril de 1975. p. 20.

⁴⁵⁶ Ibídem. p. 21.

locals que pretenien reforçar el consum dels productes de la col·lectivitat i desenvolupar una nova economia municipal paral·lela.⁴⁵⁷

Això constituïa un assalt directe a les relacions de propietat, a la propietat i al poder; ja que la implantació del treball col·lectiu, l'abolició de la propietat privada i els diners i el funcionament per assemblees populars en la discussió dels sistemes de producció i consum són elements que il·lustren la inversió de l'ordre social durant els primers mesos de la guerra.⁴⁵⁸ Sense dubte, Alfara del Patriarca constitueix el projecte de revolució social més ambiciós a la comarca. I així es valorava al periòdic anarquista *La Fragua Social*:

*«Alfara del Patriarca es un Municipio de 2.214 habitantes, contiguo a Moncada, a cuya comarcal pertenece el Sindicato Único de Trabajadores (CNT), que funciona allí desde tiempo. Nuestra organización es mayoritaria y, aunque exista también UGT en la localidad, por comprender solo trabajadores de dos ramos, y ser minoritaria, puede asegurarse que se haya influencia por nuestras tácticas y nuestra ideología. El nombre del pueblo ha sido cambiado, por voluntad unánime del pueblo, llamándose hoy ALFARA-LIBERTAD. El Comité local piensa formalizar esta denominación a los efectos oficiales [...] Este pueblo no ha conocido en su demarcación la sublevación fascista, pero ha sido sensible al cambio social que se hacía ineludible por causa del levantamiento fascista en diversas partes del territorio español. Y así, a los veinte o treinta días de iniciado aquel, o sea en la primera quincena de agosto, la masa trabajadora de Alfara, compenetrada con los ideales de la CNT, realiza su revolución. No ha sido sangrienta, pero ha sido intensa. Los pequeños propietarios agrícolas siguen el ejemplo de los más decididas, y pronto se llega a la socialización de la tierra. Se hacen incautaciones y se va intensificando la socialización. Está en el pueblo tan preparado el ánimo de todos al nuevo cambio, que algunos propietarios de industrias ceden voluntariamente éstas al Sindicato para la socialización, pasando a percibir jornal de la misma cuantía que el resto de los trabajadores de la industria, y sujeto al mismo horario de Trabajo y en función de productor útil [...]».*⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Ibídem, p. 17.

⁴⁵⁸ CASANOVA, Julián: *España partida en dos. Op. cit.*, pp. 108-109.

⁴⁵⁹ CABO ALANDES, Francisco: *El Tigre de Alfara. El gran campeón que a guerra destronó*. Ajuntament Alfara del Patriarca, 2014, p. 129-130.

Aquesta nova economia col·lectivista s'inspirava en un projecte anteriorment desplegat a Polinyà del Xúquer. Allà es va crear una col·lectivitat força cohesionada gràcies a l'exitosa coordinació de les dues-centes cinquanta famílies proletàries que hi vivien. Rafael Esteban va estar a Polinyà, d'on va emportar-se els llibres de comptes i apunts sobre l'estructura de la col·lectivitat per aplicar-ho a Alfara. Una vegada va començar a funcionar la col·lectivitat d'Alfara-Llibertat, els anarcosindicalistes dels pobles veïns acudiren al municipi per tractar d'observar com funcionaven i traslladar-ho a les seues localitats. Entre d'altres, els de Vinalesa, que ambicionaven fundar una nova col·lectivitat total en el seu municipi.⁴⁶⁰

Així doncs, en desembre de 1936 es produeix una remodelació del Comité del FP de Vinalesa, dirigit fins llavors pel socialista Donís Folguerà, qui va ser apartat del seu càrrec, i es va configurar un Comité Revolucionari amb exclusiva representació de militants de la CNT-FAI.⁴⁶¹ Entre les noves autoritats locals hi havia Francisco Albert Navarro, nomenat president, acompanyat per obrers d'experiència associacionista com Francisco Catalunya Sorní, germà del president de la cooperativa rajolera popular dels «Descamisats», o Francisco Llopis Pellicer, Artur Sorní Anselmo i Lluís Rodrigo Monteagut, llauradors i obrers de la rajola que formaven part de la direcció de la CNT-FAI a Vinalesa.⁴⁶² D'ara endavant, els anarcosindicalistes acapararen tot el poder a Vinalesa, i tractaren d'emular el que s'havia creat a Alfara del Patriarca. Es col·lectivitzaren les fàbriques tèxtils i les de rajoles, com també les perruqueries, però en les terres agrícoles es va fer de manera parcial atesa la resistència d'alguns xicotets minifundistes, cosa que va derivar en un conflicte armat intern, els «Fets de Vinalesa» de 1937 i va posar fi a les aspiracions dels anarcosindicalistes.⁴⁶³

Violència descontrolada en el col·lapse de la seguretat

Les violències en la zona republicana són, per a la historiografia, una de les qüestions abordades més tard i en menor grau, i aquests buits fan d'aquest terreny un lloc idoni

⁴⁶⁰ Ibídem, p. 3.

⁴⁶¹ CG. c. 1388 (2) PP T (Vinalesa), pp. 217-219.

⁴⁶² Ibídem i FRECHINA, J. V. (coord.): *op. cit.*, p. 171.

⁴⁶³ AHCB. Fonts Orals. Col·lecció Ronald Fraser. Entrevista a Rafael Esteban, per Ronald Fraser, París, 30 d'abril de 1975. p. 3 i FRECHINA, Josep Vicent (coord.): *op. cit.*, pp. 172-173.

per a tota mena d'assagistes.⁴⁶⁴ Tot i això, hi trobem estudis recents que comencen a aportar unes interpretacions més concretes i desenvolupades. Entre d'altres, el treball de les historiadores Lucia Prieto i Encarnación Barranquero, on s'argüeix que, després del cop d'estat, comités, patrulles, columnes de milicians i els representants del Govern lluitaven per consolidar el poder en un escenari propici per a l'aparició de distints «micropoders»⁴⁶⁵ que actuaven de manera autònoma com «senyors de la guerra». L'investigador Julián Casanova també qualificava la situació de «*hervidero de poderes armados*», de difícil control, que pugnaven internament per ocupar el buit de poder dels pobles sense amos.⁴⁶⁶ Llavors, a causa del descontrol i sense planificació prèvia, els més radicalitzats aprofitaren el col·lapse de la seguretat per cometre crims i portaren a terme venjances personals contra els representants de les elits locals.⁴⁶⁷ Tanmateix, cal afegir les reflexions de Ledesma, qui defensava que la improvisació i la falta de direcció no suposaren que eixes violències mancaren de sentit, sinó que es degueren al sobredimensionament d'una «profilaxis social» que s'havia anat forjant anys enrere amb discursos polítics inflamats, i que es va desfermar amb la guerra. Per tant, no s'ha de menystenir el «caràcter instrumental i estratègic» per a aquells que l'aplicaren, que estigué envoltat d'una certa «racionalitat» en relació amb els seus judicis normatius i sentits de legitimitat.⁴⁶⁸

Entre el juliol i novembre de 1936 es produïren detencions i afusellaments d'un elevat nombre de dretans, religiosos, terratinents i militars conservadors a l'Horta Nord. Les patrulles armades i grups autònoms entraven a mitjanit als municipis amb els cotxes i carregats de milicians armats, que deixaven un horrible reguitzell de cadàvers l'alba.⁴⁶⁹ A la majoria dels pobles arrestaven les víctimes per afusellar-les en altres localitats sense cap mena de judici, cosa que provocà una situació de paüra i terror entre els veïns. Les autoritats republicanes van perdre el control en determinades zones de la rereguarda, i ací paga la pena recollir les paraules del

⁴⁶⁴ LEDESMA VERA, José Luis: «Qué violencia para qué retaguardia o la República en guerra de 1936», *Ayer*, 76 (2009), pp. 4-5.

⁴⁶⁵ Vegeu PRIETO, Lucia i BARRANQUERO, Encarnación: «La violencia política en la zona republicana. Represión y justicia popular en una ciudad de la retaguardia, Málaga (julio de 1936-diciembre 1936)» en DEL ARCO, Miguel Ángel i ANDERSON, Peter (eds): *Lidiando con el pasado. Represión y Memoria de la guerra civil y el franquismo*, Comares, Granada, pp. 103-129.

⁴⁶⁶ CASANOVA, Julián: *España partida en dos. Op. cit.* p. 30.

⁴⁶⁷ ANDERSON, Peter: *¿Amigo o Enemigo? Ocupación, Colaboración y Violencia Selectiva en la Guerra Civil española*. Editorial Comares, Granada, 2017, p. 118.

⁴⁶⁸ LEDESMA, J. L.: «Qué violencia para...» *Op. cit.*, p. 17-20.

⁴⁶⁹ PRESTON, Paul: *La Guerra Civil. Op. cit.* 245.

president de l'Audiència Territorial de València, José Rodríguez Olazábal, quan afirmava que davant la magnitud dels assassinats comesos en la rereguarda:

*«Los jueces de instrucción no se atrevían ni a levantar e identificar los cadáveres que se encontraban en las afueras de la ciudad todas las mañanas. Y no había ni que pensar en que instruyeran sumarios y procesaran a los presuntos autores de aquellos crímenes porque al que lo hubiera hecho seguramente le hubiera costado la vida. En gravísimo riesgo estaban, en todo caso, los muchos funcionarios judiciales y fiscales que, antes del alzamiento militar, habían intervenido en causa de tipo político-social».*⁴⁷⁰

En definitiva, el règim republicà havia esdevingut un Estat fallit, on els militars estaven fugits, empresonats o afusellats; els funcionaris no sabien quines ordres havien d'obeir; i els jutges i fiscals no s'atrevien a intervenir per iniciar cap causa contra les múltiples violències que s'estaven produint per por a les represàlies. Sense regles ni autoritats, sense el monopoli de l'ús de la força que obliga a complir la llei, la set de «justícia revolucionària», la venjança i els odis de classe derivaren en un esclat de violència per aniquilar el vell ordre.⁴⁷¹ Tal com manifestava l'anarquista Joan Garcia Oliver, l'eliminació física dels representants del poder fou la manera resoldre les picabaralles de classe:

*«puesto que la sublevación militar había supuesto la rotura de todos los frenos sociales, porque fue realizada por las clases históricamente mantenedoras del orden social, los intentos de restablecer el equilibrio legal hicieron que el espíritu de justicia revirtiese a su origen más remoto y puro: el pueblo: vox populi, suprema lex. Y el pueblo, en tanto duró la anormalidad, creó y aplicó su ley y procedimiento, que era el “paseo”».*⁴⁷²

El municipi on més persones assassinaren fou Rafelbunyol, vist que, en total, s'executaren trenta-nou veïns. El 27 de setembre de 1936, a les nou del matí, van ser arrestats prop de setanta conservadors i religiosos, que foren engarjolats al Sindicat Agrícola sota custòdia d'homes armats. La majoria eren militants de la dreta valenciana, carlistes, falangistes i, també, capellans i monges que s'amagaven a les cases dels conservadors.⁴⁷³ L'ordre de les detencions venia directament dels

⁴⁷⁰ RODRÍGUEZ OLAZÁBAL, José: *La administración de justicia en la Guerra Civil*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1996, p. 32.

⁴⁷¹ CASANOVA, Julián: *España partida en dos*. Op. cit. p. 33.

⁴⁷² GARCÍA OLIVER, Juan: *El eco de los pasos*, Ruedo Ibérico, Madrid, 1978, p. 347.

⁴⁷³ AGHD: s. 5370-V-39, l. 17284, c. 1.

dirigents de la patrulla armada dirigida per José Soler Rico que, com s'ha comentat més amunt, va entrar al municipi a principis de setembre. El motiu que esgrimien era la presència de quintacolumnistes armats al municipi.⁴⁷⁴ Després de les detencions, els membres del comitè i la patrulla armada debateren sobre el destí dels conservadors i religiosos, vist que, entre altres motius, molts dels detinguts eren familiars i amics dels membres del comitè. Una part dels representants del poder local s'oposaren als assassinats i tractaren d'evitar-los demanant les llibretes d'estalvis als familiars, tal com afirmava Teresa Laguardia, dona d'un dels arrestats.⁴⁷⁵ Tanmateix, no fou possible arribar a un acord amb els dirigents de la patrulla armada, que amenaçaren d'afusellar als membres del comitè que s'oposaren. Així ho reconeix un dels milicians, Joaquín Rubio, qui afirmava que estigueren discutint i acordaren «*que nadie protestara, bajo pena de muerte al que lo hacia*».⁴⁷⁶ Per evitar que destorbaren, els membres del comitè que s'oposaren als afusellaments foren reclosos en el calabós municipal. Fins i tot, arribaren a empresonar a militants de la CNT, com Rafael Natividad Zurriaga, qui explica que

«al llegar a la puerta del Comité una pareja extraña me pregunta quién era yo y donde iba, me di a conocer y al pasar en el interior de la sala vi a todo el Comité triste y pensativos, y como no sería mi sorpresa, cuando me indicaron que estaban detenidos».⁴⁷⁷

Al capdavant, entre els dies 28 i 29 de setembre els conservadors i catòlics foren traslladats als cementiris de Massamagrell, Gilet i Sagunt, on foren afusellats. D'entre tots els afusellats, cal destacar l'assassinat de nou membres d'una mateixa família, Mestre Iborra, on inclús es va afusellar una de les filles que patia problemes mentals.⁴⁷⁸

Episodis d'elevada intensitat de violència també es donaren a Puçol, Vinalesa, Burjassot, Godella, Montcada i Foios; tots ells amb més de quinze morts per municipi. A Puçol assassinaren trenta-dos veïns als cementiris de Gilet i Sagunt, entre el 24 i el 25 de setembre de 1936, majoritàriament membres de la DRV i el

⁴⁷⁴ AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 de setembre del 1939.

⁴⁷⁵ AGHD: s. 5370-V-39, l. 17284, c. 1.

⁴⁷⁶ AGHD: s. 12760-V-39, l. 17695, c. 6.

⁴⁷⁷ AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 de setembre del 1939.

⁴⁷⁸ CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol), pp. 4-5 i entrevista a Remedios Natividad López, 18 d'abril de 2017 (Rafelbunyol), i vegeu annex 16.

capellà local Vicent Valero.⁴⁷⁹ Uns afusellaments massius, possiblement coordinats amb els de Rafelbunyol, tant pel *modus operandi* com per les dates. En segon lloc, amb vint-i-sis morts durant el 1936, Vinalesa seria el següent municipi on més repressió va haver-hi. El 28 d'agost d'aquell any, a les tres de la matinada, diversos individus armats que no eren coneguts pel veïnat de Vinalesa es presentaren en el municipi i assaltaren les cases de huit veïns, als qui afusellaren hores després en el barranc del Carraixet de Foios.⁴⁸⁰ Entre els assassinats hi havia l'alcalde conservador Manel Rodrigo Barrachina, l'empresari i germà de l'anterior alcalde, Miquel Alcayde Peris, i el també industrial Francisco Rius Amigó (fill de Lluís). Tot seguit, el següent episodi de violència a Vinalesa es va viure el 16 d'octubre de 1936, quan es van afusellar altres huit vinalesins. Aquests eren d'un perfil diferent i més concret: joves militants de les *FE y de las JONS* d'entre díhuit i vint-i-quatre anys, que eren considerats com altament perillosos perquè militaven en organitzacions que havien trencat la normalitat democràtica. I, a més dels setze afusellats de Vinalesa exposats fins ara, caldria sumar deu veïns més, majoritàriament capellans i patrons.⁴⁸¹

En relació amb Burjassot, entre els dies 17 i 24 d'agost arrestaren i afusellaren vint-i-dos individus, conservadors i religiosos, però també hi destaca el militar Ferran Manjón Reverter. En canvi, a Godella, la dinàmica d'arrestar i afusellar en pocs dies no es donà, vist que, els dènou assassinats a la rereguarda foren afusellats en moments diferents, fins i tot, de manera excepcional, alguns l'any 1937, com el catòlic Vicent Clement Lamuela i la seua serventa Angela Monfort Morales, que el 18 de març de 1937 foren morts a la masia de Mauro.⁴⁸² El perfil de les víctimes mortals de Godella gira al voltant de propietaris com Rafael Sancho Llorenç i Felix Sala Orodea, d'advocats dretans com Francisco Alcantara Diaz (Piera), o joves falangistes com Juan Ibañez de Navarra, de tan sols dèsset anys.⁴⁸³

A continuació, a Montcada i Foios, les xifres de morts sumen dèsset assassinats per cada municipi. De Montcada, entre el 6 i el 7 d'agost assassinaren al falangista Manel Golf i al religiós Higinio Sancho, en les vies de carretera dels afores de la localitat. El

⁴⁷⁹ CG. c. 1382 (2) PP T 53 (Puçol), pp. 4-5, vegeu annex 16.

⁴⁸⁰ CG. c. 1388 (2) PP T (Vinalesa), p. 4, vegeu annex 16.

⁴⁸¹ Ibídem i GABARDA CEBELLÁN, Vicent: *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, PUUV, València, 2021, pp. 418-419.

⁴⁸² CG. c. 1387 (2) PP T 66 (Godella), p. 4, vegeu annex 24.

⁴⁸³ CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), p. 5, vegeu annex 24.

dia 21 d'eixe mes es repetiren les matances, quan s'afusellaren quinze persones més al camí vell de Torrent, entre els que despunta el cap de la DRV local, Juan Bautista Bosch; l'industrial Arcadi Contell Bonet; el cap dels requetés Ramon Blat Pascual; el militar retirat Toni Pascual o el jove falangista de dènou anys Jaume Medina Ramos.⁴⁸⁴ Tot i això, cal advertir que no hi va haver cap religiós que perdés la vida a Montcada. D'altra banda, a Foios la primera víctima mortal fou el mecànic de la dreta valenciana Carmelo Gil, seguit de l'empresari Antonio Corell Abat, molt conegut a l'Horta Nord per la seua activitat com a comercial agrícola dedicat a l'exportació, a més de ser president de l'agrupació municipal de la DRV, que fou assassinat al cementiri de Castelló el 29 d'agost de 1936. A més a més, entre 14 i el 29 d'octubre del 1936 s'afusellaren onze veïns; entre ells, Felip Muñoz Rodrigo, president local de les joventuts de la DRV, i el seu pare Felip Muñoz Machancoses, militant de la DRV. Però, sens dubte, el cas més paradoxal fou l'afusellament de Toni Pastor Ferrer, d'IR, que malgrat ser representant de les forces del FP, també va ser segrestat i afusellat. Completant i tancant el llistat de represaliats a Museros, el 8 de novembre van ser segrestats i afusellats el capellà Toni Sorlí Barbastre, Miquel Ruiz Bruixola, Miquel Ruiz Montalt i Francisco Ruiz Rodrigo, també de la DRV i familiars del prevere assassinat, que fins llavors havia estat amagat en una de les cases del poble.⁴⁸⁵

En un escalafó amb menys intensitat de violència, estan els crims a Meliana, Massamagrell, Alboraia, Tavernes Blanques i el Puig, on la quantitat de morts oscil·la entre dotze i deu. Tots aquests, juntament amb els anteriors, comparteixen l'execució d'un tipus de violència concreta i sense possibilitat de defensa, ni tan sols amb un «para-judici». Això va passar el 23 de setembre de 1936 a Meliana, quan un grup armat es presentà de matinada al municipi, va ocupar les cases de deu veïns — religiosos, empresaris, polítics dretans...— i se'ls va emportar en camions cap a Sagunt i Nàquera per assassinar-los. Per esmentar-ne alguns, entre els afusellats hi havia el falangista Josep Molins Ferrer, el sagristà Vicent Palanca Zaragozá o el comercial Miquel Torres Navarro, que respondrien al perfil de represaliats que s'ha anat exposant. I, en igual manera, també foren segrestats de matinada per un grup

⁴⁸⁴ CG. C. 1388 (2) PP T 68 (Montcada), p. 6, vegeu annex 24.

⁴⁸⁵ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 408 i CG. c. 1387 (2) Exp. 15 (Foios), p. 4, vegeu annex 24.

que s'autodenominava «Policia de València», que va assaltar Meliana amb nocturnitat i traïdoria sense l'aparent participació del Comité Revolucionari.⁴⁸⁶

En el cas de Massamagrell, amb onze assassinats, la majoria d'aquests foren arrestats i afusellats el 25 d'agost i, o bé pertanyien a la DRV, o bé eren capellans i monges dels ordes religiosos locals (vegeu annex 21). D'altra banda, comerciants com Salvador Baños Carbonell o el seu germà Bautista, sastre de professió, juntament amb diversos llauradors eren els perfils professionals de les víctimes.⁴⁸⁷ A continuació, tant a Alboraia com a Tavernes Blanques es té constància de les morts de deu persones per cada municipi. Respecte a la qüestió de la violència política d'Alboraia és imprescindible explicar l'assalt d'una patrulla de milicians forasters el 29 de setembre del 1936. Els milicians portaven una llista amb noms i cognoms dels dretans subscrits al «*Periódico Organo*» del Partit Carlista del Regne de València, i anaren a cercar-los a les seues cases per arrestar-los i emportar-se'ls en un camió amb ells. José Baset Adell, Miguel Carbonell Riera i Vicent Martínez Casares —tots ells tradicionalistes— foren arrestats i afusellats entre l'1 i el 2 d'octubre de 1936; als que s'afegien altres assassinats previs, com Daniel Rubio Martín, president de la DRV a Alboraia, i al pare José Martí i al pare caputxí Domingo Hurtado, afusellats ja el 4 d'agost de 1936 amb l'anterior assalt.⁴⁸⁸ En segon lloc, a Tavernes Blanques, entre setembre i octubre de 1936 una patrulla armada va entrar al municipi per emportar-se cinc veïns de la dreta valenciana, quatre carlistes —entre ells el jutge municipal— i el militar Emili Puerto Millán. Alguns foren soterrats al cementiri de València, d'altres en el camí de Benimaclet i de dos d'ells no se'n van trobar els cossos.⁴⁸⁹

Malgrat que molts familiars dels detinguts i afusellats afirmen que els membres dels comitès locals no executaren la repressió, no es pot acceptar que fou únicament organitzada per grups armats autònoms. Sense la col·laboració dels nous poders polítics i l'acceptació dels conveïns, o almenys d'una part d'aquests, no es podria comprendre la intensitat de les massacres i les polièdriques formes en què es va donar la repressió. Per tant, és cert que repressió contra els sublevats en la zona

⁴⁸⁶ CG. c.1388 (1) PP T 67 (Meliana), pp. 15-16, vegeu annex 24.

⁴⁸⁷ CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), p. 4, vegeu annex 24.

⁴⁸⁸ CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), p. 4, vegeu annex 24.

⁴⁸⁹ CG. c. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques), p. 4, vegeu annex 24.

republicana fou la resposta al cop d'estat dels militars, i que aquesta no fou planificada i va ser majoritàriament executada per forasters. Però igualment cert és que prompte van aparéixer les ganes de revenja i els odis locals del passat en una reacció atropelladament improvisada per saldar comptes personals, que va facilitar a alguns veïns la possibilitat de col·laborar amb les patrulles armades i txeques per eliminar físicament als seus rivals polítics, tot i que no participaren directament dels fets.⁴⁹⁰

Fruit de l'aparició d'aquest buit de poder, les matances es van allargar més enllà de l'estiu del 1936. Al Puig, que registra un total de huit afusellats, el 28 d'octubre de 1936 va entrar una patrulla de milicians armats i arrestaren a l'exalcalde de la DRV, Emilio Carretero Albors, i a tres dels seus germans, juntament amb el regidor dretà Emilio Chulvi Carretero i el seu germà falangista Fernando, així com a Victor Teresa Alcover. Tots huit foren reclosos en la casa número 1 del carrer de José Toni, coneguda com a «Casa de la Saya». Durant algunes hores de la matinada del 28 d'octubre els tingueren reclosos, i, finalment, els traslladaren en dos grups a les localitats de Sagunt i Paterna per ser afusellats aquella mateixa nit, sense cap mena de judici.⁴⁹¹

Per acabar, en el marc dels municipis amb poques o cap víctima mortal, hi trobem una tercera classificació. Ací es troba Museros amb cinc morts produïdes poc després de la rendició dels colpistes a València, entre el 6 i el 9 d'agost, les quals destaquen per la significació. Hi havia el propietari agrícola Francisco Monferrer Cercos, els capellans Emili Ferri Calatayud i Toni Costa Alcaïna, el capità d'infanteria Vicent Costa Blasco i, fins i tot, el diputat provincial de la DRV Victoriano Ruiz Civera. En conseqüència, a Museros les víctimes foren seleccionades en relació amb el poder local exercit durant els anys anteriors, lluny de les matances indiscriminades d'altres municipis. Un altre cas amb una quantitat de víctimes mortals menors, quatre, és el d'Albalat dels Sorells. Destaquen l'alcalde de la dreta valenciana Manel Muñoz Rausell, el seu germà José i José Rausell Bauset, que foren enxampats per milicians de la *Columna Temple y Rebeldia* i afusellats als afores de la ciutat de València el 18 de novembre de 1936, i als qui s'hauria d'afegir el religiós Vicent Rausell Roig pocs

⁴⁹⁰ LEDESMA, J. L.: «Una retaguardia al rojo. Las violencia en la zona republicana» en ESPINOSA, F. (ed.): *Violencia roja y azul. Op. cit.* pp. 157-158.

⁴⁹¹ CG. c. 1382 (2) PP T 53 (El Puig), p. 4, vegeu annex 24.

dies després.⁴⁹² En aquesta catalogació també es troba Alfara del Patriarca, amb solament tres morts: l'exguàrdia civil Salvador Belmonte Giménez, José María Sepúlveda Pechuan i el capellà Bartolomé Caballer Giner; que foren afusellats el 28 d'agost de 1936.⁴⁹³

Davant les desiguals xifres de morts en la rereguarda, és difícil establir un comportament unidireccional en el fenomen de la violència política, cosa que impedeix una generalització de les seues característiques. No obstant això, els resultats d'aquesta recerca sí que qüestionen algunes de les aportacions historiogràfiques que admeten com a «veritat» hipòtesis, com, per exemple, que la violència de la rereguarda republicana fou assumida exclusivament pels revolucionaris i dirigida de manera hegemònica de la CNT.⁴⁹⁴ D'aquesta manera, Alfara del Patriarca constitueix una experiència contrària a aquestes tesis, vist que els anarquistes tingueren un gran pes en la localitat, arribant a col·lectivitzar fàbriques i terres, però solament s'hi van produir tres morts, una xifra força baixa en comparació amb altres municipis.

L'exposat contradiu les interpretacions de Del Rey, qui, en la seua publicació recent «*Retaguardia roja*» (2019), redueix la violència a «violència revolucionària», obviant que els executors d'eixa violència no foren solament militants de formacions revolucionàries.⁴⁹⁵ Per a Del Rey, la «*revolución alentó el odio de clases*»,⁴⁹⁶ però en Alfara del Patriarca, el municipi de l'Horta Nord on la revolució social va arribar més lluny, no sembla respondre a aquest marc d'anàlisi. La violència fou multimodel, un objecte amb moltes cares, i el que s'ha pogut constatar en Alfara del Patriarca és que la revolució no va anar lligada a la violència extrema, precisament perquè allà on la revolució social va triomfar no hi hagué tantes disputes internes i sí un major control de l'ordre públic.

I, a partir d'ací, la violència va ser molt minsa a la resta de la comarca. Per exemple, el 9 d'agost, cap a les 11 de la nit, un grup armat va arribar a Almàspera i es va personar a casa de José María Bayarri Roset, jutge local i un dels fundadors de la DRV

⁴⁹² CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), p. 5, vegeu annex 24.

⁴⁹³ CG. c. 1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), p. 4, vegeu annex 24.

⁴⁹⁴ ANDERSON, Peter i DEL ARCO, Miguel Angel: *Lidiando con el pasado. Represión y memoria de la guerra civil i el franquisme*, Comares, Granada 2014, p. 127.

⁴⁹⁵ Vegeu DEL REY, F.: *Retaguardia Roja. Op. cit.*

⁴⁹⁶ *Ibíd.* p. 154.

al poble, escridassant insistentment perquè eixira i, fins i tot, arribaren a efectuar alguns trets a la porta. Els propietaris de la casa es negaren a obrir i els milicians s'enfilaren pel balcó de la casa a fi d'entrar després de trencar amb els fusells els vidres de la finestra. Després d'entrar, baixaren per les escales i es trobaren a José María, dues filles religioses, el seu fill Toni —president de les joventuts de la DRV d'Almàssera— i altra religiosa que s'havia refugiat en la casa. Els milicians registraren la casa en cerca d'armes, fins que es presentaren en la casa els membres del Comité Revolucionari. Gràcies a la mediació del republicà Ramón Lliso Badia es va contenir la situació, malgrat que aquest va patir una contusió per part dels assaltants, però s'arribà a un acord mitjançant el qual els milicians marxaren d'Almàssera sense emportar-se a cap veí.⁴⁹⁷

Els fets provocaren una gran commoció entre els religiosos amagats a les cases d'Almàssera, els quals veien que les seues vides estaven en perill. Aleshores, els dirigents del comité els recomanaren que marxaren a altres llocs més segurs, que ells els expedirien salconduits per desplaçar-se. Així mateix, el vicari Vicent Salvador Forner decidí eixir i abandonar l'andana de casa de «*cal Catxola*» on estava amagat amb la seua germana, per retornar al seu poble natal de Silla. La decisió resultarà fatídica pel religiós, ja que, poques setmanes després d'arribar a Silla, fou detingut i traslladat a les Torres de Quart de València, on va desaparèixer. El seu cadàver mai no va ser localitzat, però es va signar el certificat de defunció en 2 d'octubre de 1936.⁴⁹⁸

A tall d'acabar amb la repressió a la rereguarda, a Rocafort solament va haver-hi una víctima mortal, el sergent Salvador Mancisidor Ortiz, que després de ser assassinat el 17 d'agost, fou exposat als carrers del municipi per uns dies amb un cartell que exposava

«Este es el Sargento Salvador Mancisidor Ortiz, que formó parte de los Tribunales de la represión de Asturias.»

⁴⁹⁷ BAYARRI i MORENO, Francesc: *Matar Joan Fuster (i altres històries)*, Companyia Austrohongaresa de Vapors, València, 2018, pp. 161-162.

⁴⁹⁸ Causa General caixa 13871 (10) PP T 65 (Almàssera), p. 9 i IGLESIAS, F: *Op. cit.*, p. 70 i BAYARRI, F: *Op. cit.*, p. 156-157.

Un altre cop es tracta de perfils concrets vinculats amb les velles elits, en aquest cas, a l'exèrcit, essent una característica comuna entre els municipis de menor quantitat de morts, com a la Pobla de Farnals, on únicament afusellaren al capellà local Vicent Maria Izquierdo Alcón.⁵⁰⁰ Però precisament que l'únic assassinat siga religiós és una bona mostra del fet que, igualment que en la resta de municipis estudiats —Museros, Foios, Alfara del Patriarca, Albalat dels Sorells o Almàspera—, la repressió als membres de l'Església catòlica fou una constant. Les xifres estatals les aporta la historiadora hispanista Helen Graham, qui ha comptabilitzat que en 1936 hi havia a Espanya una mica més de 115.000 membres del clergat, la qual cosa incloïa prop de 45.000 monges, 15.000 frares, mentre que la resta eren capellans. D'aquests, la recerca de Graham ha registrat que 2.365 monjos i 4.184 capellans van ser morts, la qual cosa constituïa una mica més del 30 % dels monjos i del 18 % dels capellans del territori republicà.⁵⁰¹ A l'Horta Nord, podem comptabilitzar un total de 35 assassinats de religiosos, dels quals 14 eren capellans, 7 vicaris i 14 monges i monjos, essent una dada elevada, ja que al voltant del 15 % del total de les víctimes mortals a causa de la repressió en la rereguarda eren catòlics.

En un altre ordre de coses, a Albuxec, Bonrepòs i Mirambell, Emperador i Massalfassar no es produí cap assassinat i es deslliuraren de la violència per la mediació dels comitès amb les patrulles armades.⁵⁰² Per exemple, l'estiu de 1936 un total de nou forasters armats amb pistoles es presentaren de matinada a Albuxec i van entrar a l'ajuntament, on s'encontrava l'alcalde Vicent Fenollosa, per exigir-li que els acompanyés a les cases de dotze dretans. Com que no portaven ordre judicial ni cap document acreditatiu de pertinença a les forces de seguretat republicanes, Vicent s'hi va negar, etzibant-los que el responsable del municipi era ell i que no permetria cap barbàrie. Després d'un moment de tensió, els milicians es van retirar sense més ni més.⁵⁰³ Tanmateix, els assaltants no es rendiren i continuaren cercant

⁴⁹⁹ CG. c. 1388 (2) PP T 54 (Rocafort), p. 12.

⁵⁰⁰ CG. c. 1382 (2) PP T 53 (La Pobla de Farnals), p. 4.

⁵⁰¹ GRAHAM, Helen: *La guerra y su sombra. Una visión de la tragedia española en el largo siglo XX europeo*, Barcelona, Crítica, 2013, p. 72.

⁵⁰² Causa General (CG) caixa 1387 (1) PP T 65 (Albuxec), CG. c. 1387 (2) PP T 56 (Emperador), CG. c. 1382 (7) PP T 65 (Massalfassar) i CG. c. 1388 (2) PP T 54 (Rocafort).

⁵⁰³ AA: *¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuxech*, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu.

els dretans pel poble, fins que trobaren Vicent Dolz Giner, a qui pretenien emportar-se amb ells. Ací va intervenir Francisco Peris, membre del Comité del FP, per mediar amb els milicians i proposar-los un acord: Vicent Dolz pagaria 6.000 pessetes i els milicians no s'emportarien ni aquest dretà ni cap altre d'Albuixec. Comptat i debatut, els milicians acceptaren la proposta i per això no hi hagué cap mort.⁵⁰⁴

En síntesi, després de l'anàlisi qualitativa sobre la violència a la rereguarda, cal posar el focus en les xifres de les víctimes mortals. Sobre la historiografia i el debat de les xifres a escala estatal, el primer recompte que es va conèixer era el de l'investigador Francisco Moreno Gómez en «*Víctimas de la guerra civil*» (1999), on exposava dades sobre la violència en la zona republicana amb 37.282 víctimes mortals, però que es basava en investigacions parcials, encara en fase primerenca d'investigació.⁵⁰⁵ El 2010, com s'ha dit anteriorment, Ledesma actualitzava les xifres, en un nou estudi basat en recerques provincials més reposades, on les víctimes ascendien a 49.272.⁵⁰⁶ S'ha de tindre present que, com que no existeix un model de treball definit, la investigació de la repressió s'ha abordat amb diferents criteris no sempre fàcils d'unificar. I partir d'ací la polèmica encara continua.

Pel que fa al País Valencià, l'estudi de Ledesma es fonamentava en el treball de Vicent Gabarda Cebellán,⁵⁰⁷ que per a la província de València anunciava 2.844 defuncions; unes morts contextualitzades dins d'una conjuntura marcada per la violència descontrolada, sense judicis, vist que solament 23 persones foren executades per la violència «legal» dels tribunals populars de la província de València.⁵⁰⁸ De les víctimes mortals a la rereguarda de l'Horta Nord, comprovant i contrastant la informació, la present investigació ha pogut detallar la suma de 236, prop del 10 % del total de la província.⁵⁰⁹

A manera de conclusió, a l'anàlisi qualitativa, tot i les singularitats de cada municipi de l'Horta Nord, les detencions i els afusellaments a la rereguarda comparteixen

⁵⁰⁴ AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 2.

⁵⁰⁵ Vegeu MORENO GÓMEZ, Francisco: *Víctimas de la guerra civil*, Temas de Hoy, Barcelona, 1999.

⁵⁰⁶ LEDESMA, J. L.: «Una retaguardia al rojo. Las violencia en la zona republicana» en ESPINOSA, F. (ed.): *Violencia roja y azul. Op. cit.* p. 247.

⁵⁰⁷ Vegeu GABARDA CEBELLÁN, Vicent: *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano 1936-1939*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1996.

⁵⁰⁸ CASANOVA, Julián: *España partida en dos. Op. cit.*, p. 38.

⁵⁰⁹ Vegeu annex 24..

alguns elements en comú com la cronologia: majoritàriament entre agost i octubre del 1936. Fou el període de major inestabilitat davant del col·lapse de la seguretat, propicià l'aparició d'una violència descontrolada, però acotada en el temps i lligada a la recuperació del poder de les autoritats republicanes. En segon lloc, una bona part dels testimonis afirmen que els assaltants no residien als pobles on atacaven. Així i tot, de la força i la resposta dels membres dels comitès va dependre, en certa manera, la intensitat de la violència. En pobles com Alfara del Patriarca, Albalat dels Sorells o Foios els assassinats són de menor intensitat perquè hi ha una cohesió social entre les forces progressistes i, alhora, estan dotats de patrulles armades pròpies que responen als interessos del comitè. En canvi, en municipis com Rafelbunyol, on hi havia poca mobilització sindical i política, les patrulles armades ho van trobar més fàcil per controlar el poder local, arribant fins i tot a instal·lar-se al municipi. Per tant, en els pobles on les masses republicanes foren més dèbils a l'hora de fer front a la sublevació, es produïren més assassinats, perquè no hi havia força local suficient per a monopolitzar l'ús de la violència davant l'assalt de patrulles armades o, també, de grups autònoms descontrolats.

En alguns casos concrets, de la capacitat, força i voluntat dels comitès depenia la vida dels conservadors, burgesos, religiosos, i a la majoria dels municipis, amb més o menys violència, s'ha trobat informació relacionada amb el suport que els republicans locals els hi van donar. Aquest fou el cas de dos germans d'una de les famílies benestants d'Albalat dels Sorells: Josep Maria i Rafael Muñoz Rausell, que amb l'esclat de la guerra s'amagaren a casa del secretari del «Casino de les Esquerres», Joaquín Sánchez Torrechiva, qui per ordre del comitè havia acceptat donar-los aixopluc a casa seua. Gairebé ningú sabia que ambdós germans estaven allà amagats, vist el gran risc que corrien si eren descoberts. Això no obstant, el fill del secretari del «Casino de les Esquerres», un xiquet de tan sols deu anys, se'ls va trobar per sorpresa a l'andana de casa seua. En veure al xiquet, Rafael es va posar molt nerviós perquè havia descobert l'amagatall, i per això s'agenollà molt amoïnada i li va suplicar amb els braços oberts: «Xiquet, per favor, no digues a ningú que ens has vist aquí. No ho digues, per favor!»,⁵¹⁰

⁵¹⁰ Entrevista a José Sánchez Huget, 22 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells).

Igualment, a Almàssera vetllaren per la vida dels religiosos i conservadors davant l'onada de violència a la rereguarda. Amb la col·laboració del veïnat, ocultaren als vicaris Salvador Cortina Orts i Vicent Salvador Forner a l'andana de diferents barraques i alqueries de l'horta d'Almàssera, com també al capellà local Rafael Ferrandis Villanueva, a qui amagaren en una casa ubicada en el Camí de les Vinyes. Era conegut pels veïns d'Almàssera que els religiosos celebraven misses clandestines pels més devots del catolicisme, els quals s'aglutinaven en l'andana on romanien ocults els religiosos per resar i confessar-se.⁵¹¹ Així ho constata la declaració del líder del partit tradicionalista local, José Lleida Bayarri, qui afirmà que:

*«en casa del declarante estuvieron refugiados un carmelita de València, llamado padre Eufrasio, el que durante todo el tiempo que estuvo celebró misa diariamente y efectuó numerosos bautizos... También estuvo refugiado el sacerdote Luis Sáez, capellán del Hospital de Requena».*⁵¹²

D'altra banda, a més d'amagar a dretans i religiosos, també els ajudaren a escapar de les patrulles i tractaren de reparar els danys causats retornant els béns expropiats. En Alboràia, el comunista Enrique Valls (*El Jefe*) avalà a Bernardo Vives, carter municipal i militant tradicionalista, perquè marxés a amagar-se al seu poble natal, Benassal.⁵¹³ També s'ha pogut esbrinar que el mateix secretari del comitè, Abelardo Soler Rodríguez, va retornar els diners i les escriptures de la propietat que els assaltants havien requisat als dretans com, per exemple, a la família Rubio Martín⁵¹⁴. Un cas similar va passar a Rafelbunyol quan, el gener de 1937, una vegada que la patrulla armada havia marxat, el secretari del comitè, Rafael Natividad Zurriaga, va retornar les escriptures de propietat i la llibreta d'estalvis a les viudes de Juan Lluch, de Bautista Mestre (Onofre), de Vicent Caballer (Martino) i als fills d'Enrique Castellar i Brigida Granell. Traslladant-nos a Massalfassar, ací també eren conscients que pels voltants pul·lulaven patrulles armades, per tant, amagaren al capellà local a les seues cases amb la col·laboració del Comitè. A cap de poques setmanes, fruit de la tensió i l'augment de la violència, el president del comitè li comunicà al religiós

⁵¹¹ Entrevista a Josep Esteve Oñate i Francesc Orts Guna, 28 de febrer del 2019 (Almàssera) i RUIX, Vicent. *Almàssera. Arrels Eucarístiques*. Autoedició, Almàssera, 2011.

⁵¹² BAYARRI, F: *Op. cit.*, p. 164.

⁵¹³ CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboràia), pp. 21 i 28.

⁵¹⁴ *Ibidem*.

que ja no podia assegurar-li la seua integritat física si es quedava al municipi, i li va suggerir que marxés de Massalfassar. Se les van enginyar per treure'l de la manera menys sospitosa i amb garanties de seguretat. I això va ser possible gràcies al fet que amagaren al capellà en un dels carros que sovint venien al municipi per descarregar aliments i emportar-se farina dels forns. Així mateix, muntaren al religiós al carro, entremig de tots els sacs de farina i el taparen amb una tela per damunt.⁵¹⁵

Les actituds dels dretans i religiosos no solament es van limitar a amagar-se de les patrulles armades o fugir cap al territori en rebel·lia. I és que alguns d'aquests tractaren d'organitzar-se. Una de les primeres aparicions d'aquest «quintacolumnisme» va tindre lloc a les darreres setmanes de juliol de 1936, ja que diversos religiosos van voltar pels pobles de l'Horta Nord amb pamflets i propaganda en favor de l'alçament militar.⁵¹⁶ A l'agost d'aquell mateix any celebraren una reunió clandestina a Albuixec, on acudiren simpatitzants colpistes de diferents municipis de la comarca. El líder d'aquest focus de quintacolumnistes era el capellà Daniel Silvestre, natural de Borriana però resident en Foios, que pretenia teixir una xarxa de rebels que donarà suport als sublevats. Això no obstant, els quintacolumnistes foren sorpresos pels simpatitzants republicans i hagueren de fugir per refugiar-se a la Serra d'Espadà.⁵¹⁷ Davant les conspiracions dels quintacolumnistes i el perill que aquests foren descoberts per grups d'incontrolats, el comitè d'Albuixec decidí detenir i empresonar un total de setze dretans per intentar salvar les seues vides.⁵¹⁸ Alguns d'aquests, l'exalcalde durant la dictadura, José Bueno, els terratinents Vicent i José Dolz Giner, el metge local i militant de DRV Miguel Sanchis, o el dretà Vicent Bartolin Torrent, foren considerats com «enemics del règim» republicà i classificats en el «grup d'insurrectes».⁵¹⁹

València, capital de la República 1936-1937

⁵¹⁵ Entrevista a Francisca Soro Forner, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

⁵¹⁶ NAVARRO, C.: *Op. cit.*, pp. 257-258.

⁵¹⁷ *Ibidem*.

⁵¹⁸ AA: *¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuixech*, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu.

⁵¹⁹ BOE N° 98, de 8 d'abril de 1938, Gaceta de la República, pp. 152-153.

El descontrol dels grups armats i la violència a la rereguarda es va donar fonamentalment a l'estiu de 1936, i, des d'aleshores, va anar reduint-se a poc a poc fins a minimitzar-se, a la vegada que el govern republicà recuperava el control del poder. Monopolitzar l'ús de la violència no va ser una tasca fàcil per al que quedava de l'Estat republicà. En una maniobra per guanyar-se la simpatia de les milícies anarquistes, el 4 de novembre de 1936, es va incorporar quatre ministres anarcosindicalistes —Federica Montseny, Juan Peiró, Garcia Oliver i Juan López— al nou govern presidit pel socialista Francisco Largo Caballero designat just dos mesos abans. Tanmateix, la conjuntura era ben caòtica, fins i tot pel mateix govern de Madrid que es veia assetjat per les tropes dels militars colpistes. En conseqüència, 6 de novembre de 1936, el govern de Largo Caballero va decidir a traslladar-se a la ciutat de València, que convertí *de facto* en capital de la República fins al 31 d'octubre de 1937.

De València com a capital de la República, paga la pena destacar que a Rocafort s'instal·laren diverses institucions de l'Estat, ambaixades estrangeres i personalitats rellevants de l'àmbit de la cultura; que havien vingut amb el trasllat del govern republicà. N'és el cas de part de l'Alt Estat Major, que va ocupar el xalet de la família Reig, després que l'habitatge fos confiscat. Allà s'hi van produir trobades amb membres del govern de Largo Caballero i, a més a més, els socialistes també tenien la seu nacional del PSOE en la plaça Major de Rocafort, concretament en la Casa del Canonge. Per altre costat, a la casa del número 17 del carrer Blasco Ibáñez, confiscada a la família Serratosa, s'hi va instal·lar l'ambaixada de Mèxic, essent una de les poques potències internacionals que feia costat obertament a la República.⁵²⁰

Encara més, Rocafort també va acollir personalitats de l'àmbit cultural com el poeta Antonio Machado Ruiz qui, urgint pel govern —que pretenia evitar que passés el mateix que amb Federico García Lorca, afusellat a l'agost a Granada—, va arribar al municipi des de Madrid el novembre de 1936. Machado i la seua família ocuparen Villa Amparo, un xalet situat l'avinguda Dr. López Trigo, propietat de José Báguena,

⁵²⁰ Ajuntament de Rocafort i Red de ciudades machidianas (2019) *Rocafort en la época de Machado. Itinerario Turístico*. [En línia] Recuperat de http://www.rocafort.es/sites/default/files/u116/rutes_castella_rect_2.pdf [Consultat el 18 de març del 2019].

adjacent al passeig de la séquia mare i molt a prop de la Casa de Llana.⁵²¹ Tot l'edifici s'envoltava d'un jardí i la propietat es troba delimitada per un mur baix amb reixat recobert per una densa vegetació.⁵²² Ací Machado recuperà la tranquil·litat, però cal destacar que era un home major, de seixanta-sis anys, el qual estava afligit per una malaltia pulmonar atés el seu hàbit de fumador empedreït.⁵²³ Fins a l'abril de 1938 que va marxar a Barcelona, en els escassos dos anys i mig, Machado va escriure tant com en la resta de la seua vida. Daten d'aquells dies el seu llibre «*La Guerra*»; l'himne «*Alerta*», escrit per a una associació de joves, i celebrats poemes com «*Miaja*», «*Sonetos*», «*Meditación del día*», «*Voz de España*» i «*Ya va subiendo la luna*».⁵²⁴

Acompanyant als membres del govern i als intel·lectuals, arribaren una multitud de funcionaris de tota condició, diplomàtics, assessors, membres de partits polítics i sindicats, brigadistes internacionals, milicians de permís, ferits i refugiats... Així mateix, altres institucions s'instal·laren a l'Horta Nord, com la Comissió Geogràfica Militar, que el 29 de novembre s'instal·là en la fàbrica de vagonets «Lladró y Cuñat» d'Almàssera, just al costat de l'estació del trenet, que havia estat prèviament confiscada pel Govern Central. A Almàssera arribaren els serveis tècnics cartogràfics dels militars republicans, que s'encarregaven d'elaborar mapes sobre el terreny i avaluar les maniobres militars. Tot i que el més rellevant, des del punt de vista bèl·lic, fou que aquest centre industrial es va transformar en una fàbrica secreta d'armaments òptics de precisió (espiells, binocles, balises...), coneguda com la «Fàbrica F14» i dirigida per l'enginyer Cristòbal Garrigosa, la qual abastia al servei de la Marina i l'Exèrcit republicà.⁵²⁵

⁵²¹ SOLER, Abel (coord.) *Op. cit.*, p. 216 i Zafra, Ignació (2 d'abril del 2018). El último lugar donde Antonio Machado fue feliz busca un nuevo inicio. *El País* [En línia] Recuperat de https://elpais.com/cultura/2018/03/31/actualidad/1522517741_237615.html [Consultat el 18 de març del 2019].

⁵²² Aimeur, Carlos (6 de maig del 2018) La huella de Machado se aviva en Rocafort. *Valencia Plaza*. [En línia] Recuperat de <https://valenciaplaza.com/la-huella-de-machado-se-aviva-en-rocafort> [Consultat el 18 de març del 2019] i SOLER, A., *Op. cit.* pp. 219 i 220.

⁵²³ GORRIA, Tomás: «Entrevista a Jordi Domènech», Machado, un poeta en Rocafort, (2018), [En línia] Recuperat de <https://machadoenrocafort.wordpress.com/2018/09/02/jordi-domenech-en-epistolario-los-lectores-tienen-la-garantia-de-disponer-de-unas-ediciones-fidedignas-de-los-escritos-de-machado/> [Consultat el 18 de març del 2019].

⁵²⁴ SOLER, A., *Op. cit.*, p. 217.

⁵²⁵ BURGUEÑO RIVERO, Jesús: «Mapas para una guerra. El Plano Director a escala 1:25.000 (1937-1939)», *Eria Revista Cuatrimestral de Geografía*, Oviedo, núm. 83, (2010), p. 268 i F BAYARRI, F: *Op. cit.*, pp. 168-169.

L'avenç de les tropes colpistes i l'ocupació de diferents territoris d'Andalusia, va derivar en evacuacions massives de civils —principalment dones i xiquets— que fugint de la repressió van marxar cap a zones de la rereguarda republicana. A Rocafort arribaren un gruix nombrós d'evacuats de guerra i la localitat es va convertir en una «ciutat-refugi» de 1936 al 1939. Al registre de refugiats de l'Ajuntament s'hi van inscriure al voltant de 2.100 persones, més del doble de les que hi havia censades que oscil·laven entre els 985 habitants de dret, sumant un total de 3.085 de fet.⁵²⁶ Fou situació força caòtica pel que fa a la gestió municipal, ja que van haver-hi seriosos problemes per distribuir els queviures entre la població i això ho va advertir el mateix alcalde de Rocafort al governador civil el 25 gener de 1938 quan li exposà en una missiva que

*«en la distribución de harinas y otros géneros, no se ha tenido en cuenta esta población y en el caso de no tener en cuenta este reparto en la próxima distribución, mucho a mi pesar, me veré en la necesidad de dejar sin racionamiento a todos los refugiados».*⁵²⁷

Observades les xifres, Rocafort va fer un gran esforç per integrar en la mesura del possible als nouvinguts que tot ho havien deixat enrere. Es va tindre especial cura amb els xiquets i xiquetes refugiats, per això es va posar en funcionament la «Colònia Pilar de la Mata», en el qual s'acolliren seixanta-dos xiquets i xiquetes de Madrid en un edifici de la plaça Major coneguda popularment com a Casa Boira (vegeu annex 22).⁵²⁸

En segon lloc, hi havia altres refugiats que vingueren de Madrid, singularment infants. La primera evacuació multitudinària de xiquets la va organitzar la Diputació de Madrid en conjunció amb l'*Oficina Central de Evacuación y Asistencia a Refugiados* (OCEAR), que va eixir el 6 de novembre de 1937, just abans d'un dels bombardejos més mortífers que va patir la ciutat. L'endemà, un tren especial arribava a l'Estació del Nord de València procedent de la d'Atocha. Segons dades d'*ABC*, fins al mes d'abril de 1937 s'havien evacuat un total de 31.829 xiquets a les tres províncies

⁵²⁶ AMRO: Volum d'oficis d'eixida del 1938 i Cens demogràfic d'habitants de 1937 i 1938.

⁵²⁷ AMRO: Volum d'oficis d'eixida del 1938.

⁵²⁸ *Ibídem*.

valencianes i Múrcia.⁵²⁹ En concret, a la província de València hi havia ja instal·lats 13.761 xiquets.

Burjassot va ser una de les poblacions que més entusiàsticament es va bolcar en l'ajuda als «xiquets de Madrid». En novembre de 1936, uns tres-cents d'ells van ser acollits en règim familiar entre els veïns que es comprometien a cuidar, alimentar i educar a aquells xiquets.⁵³⁰ Pocs mesos després, per ordre del governador civil, més refugiats arribaren el febrer de 1937, en aquest cas malaguenys provinents d'Almeria, on havien fugit inicialment. En conseqüència, els membres del comitè local van fer una crida al veïnat per recollir queviures i estudiar on els posarien.⁵³¹ El degoteig d'arribades de xiquets evacuats era constant, i la seua ubicació i formació preocupava a les autoritats republicanes. Davant la conjuntura descrita, la doctora Amparo Poch i Gascó, consellera d'Assistència Social en el Ministeri de Sanitat i Assistència Social dirigit per Federica Montseny, va treballar en la creació una xarxa de «Llars de la Infància». El pla consistia a crear tretze centres d'aquest tipus en una primera fase, per a després, progressivament, anar ampliant el número d'aquestes noves institucions que vindrien a substituir als antics asils i orfenats. Un dels edificis triats va ser la «Vila de San José» de Burjassot, atés que disposava de les condicions necessàries com a nombroses habitacions, cuina i salons, ampli jardí i diversos camps de futbol.

La llar infantil de Burjassot va començar a funcionar el febrer de 1937, quan van arribar els primers vint-i-cinc nens de poca edat, alguns menors de cinc anys, que eren cuidats i educats per mestres i puericultors. Poc sabem dels nens que habitaven aquella llar. Una petita de tres anys, Quica, va ser trobada prop de Toledo per uns soldats; estava sola, asseguda a la vora d'una cuneta de la carretera, amb la cara bruta plena de pols i llàgrimes, amb una ferida de bala en la natja esquerra. El segon nen, José Luis, de dotze anys, que cuidava de Quica i els més petits com si fos el germà major. Això no obstant, el que sí que sembla evident és que aquesta llar de la infància fou promoguda i sostinguda per dones anarquistes i feministes, tant per la

⁵²⁹ ABC, 24 d'abril de 1937, p. 15.

⁵³⁰ EXPÓSITO NAVARRO, Luis Manuel: *La conexión Burjassot. Ayuda Suiza durante la guerra civil (1937-1939)*, Plataforma de Burjassot per la III República, Ajuntament de Burjassot, 2011, pp. 65-85.

⁵³¹ AMB: Llibre d'actes municipals des del 12 de gener de 1937 fins al 28 d'agost de 1938. Sessió del 15 de febrer de 1937.

doctora Poch com per les dones de *Mujeres Libres* de Burjassot, que s'implicaren en una colònia infantil per vetllar dels infants i tractar de retornar-los-hi la felicitat.⁵³²

Altrament, a Burjassot s'instal·laren organitzacions humanitàries d'altres països, que van realitzar un servei d'ajuda als evacuats entre 1937 i 1938. Cal destacar el «Comité d'Ajuda Suïssa als Xiquets d'Espanya», el qual, sota la direcció de Rodolfo Olgiati, secretari general del Servei Civil Internacional, havia instal·lat la seua seu central al poble. Entre altres iniciatives, el 12 d'abril de 1937 van enviar quatre camions carregats de queviures, roba i medicines a Madrid, que tornaren a València amb una càrrega humana: quaranta xiquets evacuats en cada vehicle. En total, algunes fonts comptabilitzen fins a 1.500 evacuats a Burjassot, arribats en diversos viatges, als qui s'haurien d'afegir els que no estaven registrats.⁵³³ Tot plegat va esdevindre's en una situació molt difícil, atés que molts xiquets arribaven amb malalties com la tuberculosi i que cada cop hi havia més tensió a les cues d'alimentació de Burjassot.⁵³⁴

Poc després de la fundació de la colònia infantil de Burjassot, es va construir altra colònia infantil a Godella. El govern local va oferir la Casa de Mauro, una masia de grans dimensions que està a l'esquerra per la carretera de Bétera, dins de l'Hort de San Mauro, amb una enorme extensió de tarongers. I el juliol de 1937 es va iniciar el trasllat. Prèviament, les autoritats municipals havien contractat llum elèctrica per a la masia, i deixant queviures per a cinc dies. En una carta dirigida al Consell de la Infància Evacuada, el govern de Godella indicava les condicions en les quals cedia la masia, suggerint que podrien explotar amb guany l'hort de tarongers «*tenga muy en cuenta que la Masía da una producción de naranjas exorbitante*».⁵³⁵

En total, eren quaranta-dos xiquets i vint-i-huit xiquetes d'entre cinc i tretze anys, i deu adults, gairebé tots mestres, excepte dues vídues de milicians morts en el front. Encara que la població de colons infantils de Godella va oscil·lar lleugerament al llarg

⁵³² EXPÓSITO NAVARRO, Luís Manuel: «Colonias infantiles en l'Horta Nord (1936-1939)». *Centre d'Estudis Locals de Burjassot*. p. 9 [En línia] Disponible a <https://www.centred-estudislocalsdeburjassot.es/hist%C3%B2ria/la-guerra-civil-i-la-postguerra/> [Consultat el 6 d'abril de 2018].

⁵³³ AMB: Llibre d'actes municipals des del 12 de gener de 1937 fins al 28 d'agost de 1938. Sessió del 12 de abril de 1937.

⁵³⁴ AMB: Llibre d'actes municipals des del 12 de gener de 1937 fins al 28 d'agost de 1938. Sessió del 12 de abril de 1937.

⁵³⁵ EXPÓSITO NAVARRO, L. M: *Colonias infantiles... Op.cit.*

dels següents mesos, convé ressaltar que aquesta colònia estava especialitzada, per dir-ho així, en grups de germans orfes, ja que les autoritats eren poc inclinades al fet que els germans se separaren.⁵³⁶

El procés d'acollida dels refugiats de guerra, procedents principalment d'Andalusia i Madrid, era una constant.⁵³⁷ Del primer èxode d'evacuats a l'hivern del 1936, un gruix important foren acollides a Bonrepòs i Mirambell. Famílies com els Gómez Hernández, Delgado Peñuelos, Moreno Moreno, Cabrejas o els García s'allotjaren en distintes cases, en els graners i andanes, o en la Casa Abadia i altres locals que els serviren de residència provisional.⁵³⁸ Davant de l'allau inicial de refugiats arribats a Bonrepòs i Mirambell, d'aleshores ençà, s'hi va organitzar un «Comité de Refugiats» de la CNT i UGT que s'encarregà de vetllar per la integració i acollida dels qui fugien com podien de la violència de les tropes franquistes.⁵³⁹ Tal era el volum de refugiats que anaven arribant durant els anys de la contesa bèl·lica, al voltant de 500 persones en un poble de 1.000 habitants, que quan el gener de 1939 el ministre de Governació preguntà al govern local per la possibilitat d'enviar alguns evacuats més, aquest informà que

*«atendiendo la proximidad en la capital no caben más refugiados, puesto que hay colocados en cantidad proporcional al 50 % aproximadamente del total de número de vecinos y domiciliados de derecho».*⁵⁴⁰

La problemàtica va tindre pinzellades de crisi maltusiana, però, tot i això, els refugiats foren acollits i integrats a Bonrepòs i Mirambell. Així mateix, feren algutzir el refugiandà Lorenzo Moreno Sánchez, just quan l'anterior algutzir, Faustino Cuñat Rama, havia estat cridat a files per l'Exèrcit republicà.⁵⁴¹ D'altra banda, com que molts dels que arribaven ho feien amb les mans buides, sovint el govern de Bonrepòs i Mirambell els cobria les necessitats més bàsiques per sobreviure, com va

⁵³⁶ Ibídem.

⁵³⁷ SANTOLÀRIA, Roser: «1936: 80 anys després. Breu conversa amb Maruja Traver». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 53. (2016), pp. 13.

⁵³⁸ SANTOLÀRIA, Roser: «1936: 80 anys després (II). Els refugiats de guerra: Xiquets i xiquetes de Madrid.» *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 54. (2016). p. 11.

⁵³⁹ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 26 de març de 1936 fins al 11 de novembre de 1937. Sessió del 5 de novembre del 1936.

⁵⁴⁰ AMBM: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida del 1939.

⁵⁴¹ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 26 de març de 1936 fins al 11 de novembre de 1937. Sessió del 1 juliol del 1937.

passar en els casos de Joaquín Delgado Peñuelos i la seua família, a qui destinaren partides del pressupost d'imprevistos per pagar-los-hi aliments, o a Cecilia Hernández Laorden, que vivia a la Casa Abadia amb els seus fills malalts i sense treball i no podia pagar els medicaments, i l'Ajuntament se'n va fer càrrec de les despeses.⁵⁴²

A Alboraya també acolliren evacuats, els quals s'instal·laren en l'escola catòlica de Sant Andreu de la caritat, gestionada anteriorment per les monges, però que fou expropiada l'estiu del 1936. Passant a Almàssera, els testimonis recorden que en una sola casa s'arribaren a acollir fins a setze persones, a més dels residents en la llar, cosa que demostrava la gran solidaritat del veïnat amb aquells que fugien dels horrors de l'avenç franquista. El volum de refugiats no parava d'augmentar, i els membres del comitè hagueren de confiscar les cases més grans, com la de l'esmentat Josep Maria Bayarri, que fou transformada en casa d'acollida de refugiats sense que aquesta família hi volgués col·laborar.⁵⁴³ Continuant per Albuixec, el cens demogràfic va augmentar considerablement, atés que s'hi han comptabilitzat al voltant de 400 evacuats en un poble de 2.200 habitants, que representava el 15 % del dels habitants.⁵⁴⁴ I, acabant per Rafelbunyol, el secretari del comitè de Rafelbunyol, Rafael Natividad Zurriaga, explicava que des de la regidoria d'Instrucció Pública es crearen quatre centres escolars en les finques urbanes expropiades, però ateses les necessitats de la guerra en volien obrir cinc més. Així mateix, ell mateix es va encarregar més d'un cop d'anar a València i recollir 40 o 50 xiquets i xiquetes per repartir-los entre el veïnat, d'entre els quals ell se'n va quedar un, Floreal Navarro, de nou anys, que va conviure amb les dues filles xicotetes de Rafael com un fill més.

545

Guanyar la Guerra o fer la Revolució?

⁵⁴² AMBM: Llibre d'actes municipals des del 26 de març de 1936 fins al 11 de novembre de 1937. Sessions del 22 de juliol i 9 de setembre del 1937 i Llibre d'actes municipals des del 18 de novembre de 1937 fins al 30 de novembre de 1939. Sessió del 12 de març del 1938.

⁵⁴³ Entrevista a Josep Esteve Oñate i Francesc Orts Guna, 28 de febrer del 2019 (Almàssera), CG. c. 13871 (10) PP T 65 (Almàssera) i BAYARRI, F: *Op. cit.*, pp. 157-158.

⁵⁴⁴ AMA: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 1.

⁵⁴⁵ AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 de setembre del 1939.

Passats els primers mesos de la guerra, la violència descontrolada contra els qui donaren suport al cop d'estat va anar amainant. En canvi, va sorgir-ne altra. La pluralitat ideològica dels comitès i, a la vegada, la relació d'aquests amb les autoritats del Govern de la República, derivaren en múltiples conflictes interns, fins i tot en enfrontaments violents. Paul Preston exposava que «a partir del gener de 1937, la violència repressiva rere les línies republicanes no fou descontrolada», detallant com en la nova etapa la violència va vindre motivada per la reconstrucció de l'Estat i la seua defensa, on els comunistes, socialistes i els republicans veien com a perillosos als anarquistes i trotskistes que es resistien a la creació d'un poder i un exèrcit centralitzats.⁵⁴⁶ En «L'holocaust espanyol» (2011), l'hispanista desenvolupa una enumeració descriptiva on relata els diferents enfrontaments arreu de l'Estat espanyol. Ací esmenta breument l'aparició d'uns «xocs entre pretesos esquerrans i els guàrdies d'assalt», concretament al poble de Vinalsa.⁵⁴⁷ Llavors, a continuació es tractarà d'analitzar els fets anunciats per Preston amb més profunditat i des d'una òptica local.

Recapitulant, en desembre de 1936 es va cessar al socialista Donís Folguerà, president del Comité del FP, i va ser substituït per un Comité Revolucionari conformat únicament per anarquistes, que ambicionaven crear una col·lectivitat com la d'Alfara del Patriarca. La maniobra topava de front amb els interessos de les autoritats frontpopulistes que perdien poder enfront dels nuclis anarquistes autònoms. En conseqüència, el 20 de febrer de 1937, les autoritats provincials ordenaren la dissolució del Comité Revolucionari de la CNT-FAI i la creació d'un nou Consell Municipal amb anarquistes i socialistes. Això va provocar, per una part, el retorn de socialistes i ugetistes com Donís Folguerà, Ambrosio Vijuecas, Albert Montalt i Bautista Garcia Fuertes al govern i, per l'altra, l'obertura d'un debat intern entre les files anarcosindicalistes sobre si sumar-s'hi o continuar de manera autònoma amb el seu projecte polític. Al final, un grup de cenetistes va acceptar ingressar en la nova organització municipal, entre d'altres, Lluís Rodrigo, Josep Català, Toni Pellicer i Francisco Cataluña. Però els anarquistes es van fracturar,

⁵⁴⁶ PRESTON, P.: *L'Holocaust espanyol. Op. cit.*, pp. 625-626.

⁵⁴⁷ *Ibidem*, pp 635.

havent-hi un grup que va optar per no acatar les ordres i resistir-se a la decisió de les autoritats republicanes en favor de la creació d'un nou govern de Vinalesa.⁵⁴⁸

L'ambient a Vinalesa va començar a enrairar-se, fins que el 8 de març de 1937 va esclatar un conflicte entre els anarcosindicalistes i els comunistes, conegut com «Els Fets de Vinalesa». Amb tot, els esdeveniments no solament van tindre rellevància en l'àmbit local, sinó que simultàniament també va confrontar a les dues forces en instàncies superiors. Per tant, els «Fets de Vinalesa» han de servir per a detallar el que passava en context global. Els motius exactes del *casus belli* són difícils de precisar, això no obstant, atesos els fets descrits fins ara, sembla plausible que les resistències dels anarquistes a acatar el nou poder a Vinalesa podrien haver estat l'espurna del conflicte. La versió del govern, publicada mesos després a causa de la censura periodista practicada en aquells dies, refutava aquesta mateixa idea quan afirmava que «*la fuerza pública tuvo que actuar para impedir que continuara la actitud violenta de una minoría que pretendía imponerse a gran parte del pueblo*».⁵⁴⁹

En l'esmentada nota que el ministre de Governació va emetre a la premsa, com també en altres fonts,⁵⁵⁰ es fa al·lusió a l'aparició d'un incident relacionat amb la detenció de dos capellans quintacolumnistes. Els religiosos s'estaven organitzant davant la possible arribada de les tropes franquistes, però van ser enxampats. Una de les hipòtesis que explica l'inici de les hostilitats gira al voltant de la divisió de criteris sobre el tractament que havien de rebre els religiosos un cop que foren arrestats. Tot això es tradueix en la possibilitat d'aplicar la justícia revolucionària, en un moment on el govern central ja havia recuperat la majoria de monopoli de la violència a la rereguarda. A fi d'evitar-ho, dues patrulles de carabiners entraren a Vinalesa sota les ordres del ministre de Governació, i s'emportaren arrestats els capellans per evitar mals majors. Quan la cosa semblava resolta, els carabiners van ser atacats per un grup de milicians anarquistes armats,⁵⁵¹ que els van obligar a

⁵⁴⁸ CG. c.1388 (2) PP T (Vinalesa), pp. 217-219.

⁵⁴⁹ «El Gobierno mantendrá inexorablemente el orden público allí donde sea alterado», *El Heraldo de Castellón*, 12 de maig de 1937, p. 2.

⁵⁵⁰ AHCB. Fonts Orals. Col·lecció Ronald Fraser. Entrevista a Rafael Esteban, per Ronald Fraser, París, 30 d'abril de 1975. p. 25 i «El Gobierno mantendrá inexorablemente el orden público allí donde sea alterado», *El Heraldo de Castellón*, 12 de maig de 1937, p. 2.

⁵⁵¹ AHCB. Fonts Orals. Col·lecció Ronald Fraser. Entrevista a Rafael Esteban, per Ronald Fraser, París, 30 d'abril de 1975. p. 25.

marxar de Vinalesa. Així va començar un enfrontament armat que va durar dies, perquè la resposta del govern republicà va ser l'enviament de la Guàrdia d'Assalt per restablir l'ordre. Ara bé, aquesta hipòtesi encara manca de proves directes que refuten amb més pes l'exposat, perquè l'existència de capellans quintacolumnistes sembla constatada, però no tant que el motiu final de la intervenció de les forces republicanes fos per l'aplicació d'una justícia revolucionària.

Detallant els fets, el 8 de març de 1937, diferents brigades de carabiners acompanyades de comissaris polítics comunistes eixiren de la ciutat de València en direcció Vinalesa per la carretera de Barcelona, armats de pistoles, fusells i quinze tancs. L'objectiu era arrestar els anarquistes i controlar l'ordre públic, després que els carabiners hagueren de marxar davant l'ofensiva dels anarquistes de Vinalesa. Per contra, els anarcosindicalistes també mobilitzaren a les seues forces, i un centenar de milicians de la «columna de Ferro», dirigits de Josep Gandia Pellicer (*El Durruti valencià*), van baixar en camions plens des del mateix front de batalla de Terol fins a Vinalesa.⁵⁵² En total, al voltant de dos-cents anarcosindicalistes.⁵⁵³

Les hostilitats s'iniciaren quan, des de la carretera de Barcelona, les brigades de carabiners es disposaven a ocupar Vinalesa i els milicians van respondre amb el foc de dues metralladores ubicades en el campanar de l'església local i en la torreta del Castell. Instantàniament, els carabiners van respondre el foc, i es va començar així un llarg enfrontament que va durar unes hores. Davant la bel·ligerància de les forces socialistes i comunistes, els milicians anarquistes van haver de retirar-se de Vinalesa, creuant el barranc del Carraixet per refugiar-se en Alfara del Patriarca, on van continuar l'enfrontament armat.⁵⁵⁴ Aixoplugats en el Castell de Sant Joan de la Ribera i en l'església d'Alfara del Patriarca, els anarquistes tractaren de continuar resistint. L'edifici va ser blanc de nombroses canonades dels tancs carabiners, els

⁵⁵² José Pellicer Gandia (1912-1942) fou un anarcosindicalista de la CNT, natural del Grau de València, que va fundar i va lluitar amb la Columna de Ferro en la Guerra Civil. A més de ser un gran lector i tenir una gran cultura, Pellicer era naturista i vegetarià. Igualment, era partidari de la insurrecció proletària i de l'associacionisme obrer. Va defensar, tant d'obra, com de paraula una concepció de la lluita de classes que s'allunyava del sindicalisme, el Moviment Obrer Anarquista, la meta de la qual era el comunisme llibertari.

⁵⁵³ MAINAR, E.: *op.cit.*, p. 133.

⁵⁵⁴ AHCB. Fonts Orals. Col·lecció Ronald Fraser. Entrevista a Rafael Esteban, per Ronald Fraser, París, 30 d'abril de 1975. p. 25.

quals arribaren a assassinar quatre d'ells, destacant un dels germans de Rafael Esteban, l'esmentat ideòleg de la col·lectivització d'Alfara-Llibertat.⁵⁵⁵

Quan la situació semblava que es dirigia inexorablement cap a un fratricidi, la mediació d'un dels dirigents del Comité Nacional de la CNT, Manuel Anil, qui va acudir expressament a Alfara, aconseguí posar fi al combat armat. Anil va haver de posar-se al mig del foc i demanar als seus propis companys que aturaren les hostilitats i es rendiren abans d'arribar a mals majors.⁵⁵⁶ A més de les morts, els resultats de la claudicació van causar prop de dues-centes detencions: tots els membres el Comité Revolucionari de la CNT-FAI de Vinalesa, diversos anarcosindicalistes dels pobles veïns i noranta-dos milicians de la Columna de Ferro. Alhora, pocs dies després, el 21 de març, es va decretar la militarització de la columna de Ferro, convertint-la en la Brigada Mixta 83 integrada dins de l'Exèrcit republicà, i els milicians passaren a ser soldats sota la direcció jeràrquica del cos castrense.

El govern central va escapçar tots els contrapoders que li havien disputat el poder en diferents indrets de la rereguarda valenciana, majoritàriament, amb una contundent aplicació de la força. Arran dels «Fets de Vinalesa» aconseguiren desarmar als llauradors col·lectivistes, fet que encara es va fer més palés quan el ministre de Governació, Ángel Galarza del PSOE, va ordenar als governadors civils i alcaldes que realitzaren bans per a informar a la població que tingués armes llargues o explosius de fer que les havia de lliurar a les autoritats en un termini de 48 hores, sota l'advertència de practicar registres domiciliaris.⁵⁵⁷ Així mateix, les autoritats centrals consideraven cabdal recuperar el control de l'ordre públic, tant per acabar amb episodis de violència descontrolada, com per jerarquitzar el poder en la gestió del territori, per això van intervenir, fins i tot, en xicotets municipis com Vinalesa.

En relació amb la reconfiguració del poder municipal a Vinalesa després dels enfrontaments armats, cal apuntar que el govern nomenat en febrer de 1937 va retornar a exercir els seus càrrecs com a gestors locals. Donís Folguera va recuperar

⁵⁵⁵ Ibídem. p. 19 i 24 i FRECHINA, J. V. (coord.): *Vinalesa. Op. cit.*, pp. 174-175.

⁵⁵⁶ AHCB. Fonts Orals. Col·lecció Ronald Fraser. Entrevista a Rafael Esteban, per Ronald Fraser, París, 30 d'abril de 1975. p. 25.

⁵⁵⁷ «El Gobierno mantendrá inexorablemente el orden público allí donde sea alterado», *El Heraldo de Castellón*, 12 de maig de 1937, p. 2.

el càrrec d'alcalde, conformant al seu voltant un govern quasi exclusivament d'uguetistes i socialistes. Amb tot i això, va haver-hi un xicotet rebrot de violència durant els primers dies de maig de 1937, quan el president del consell Donís Folguerà va patir un intent de segrest coincidint amb el nou enfrontament entre anarquistes i comunistes que es va donar a Barcelona aquells mateixos dies.⁵⁵⁸ Paradoxalment o no, els fets van coincidir cronològicament amb els «Fets de Maig del 1937» a Barcelona, que succeïren entre el 3 i el 7 d'aquest mes, quan es va repetir la confrontació entre anarquistes i comunistes per controlar l'ordre públic a la rereguarda, per la qual cosa hi ha la hipòtesi que pogués despertar els ànims de revenja entre els anarquistes derrotats a Vinalesa. L'intent de segrest del Donís Folguerà va esdevenir fallit, perquè el socialista es va poder defensar amb certa serenitat, i aconseguir escapolir-se dels seus atacants. Però com que el socialista va patir ferides greus que l'obligaren a mantenir-se unes setmanes apartades de la gestió municipal, el primer tinent d'alcalde Bautista Garcia fou qui el va substituir durant les setmanes que va estar de baixa.⁵⁵⁹

La conflictivitat a l'interior va ser una constant. Quan no es produïen assalts a les esglésies, es produïen matances de conservadors o es tirotejaven entre els mateixos republicans. Ni amb el nomenament del govern Largo Caballero i els anarquistes del setembre del 1936, ni amb el «Decret de militarització» de les milícies d'octubre d'aquell mateix any es va assolir un control complet a la rereguarda valenciana. Cert és que en 1937 la repressió descontrolada a l'interior ja havia minvat, però, com s'ha vist, va brollar una violència interna entre les mateixes forces que lluitaven contra els sublevats. En conseqüència, els enfrontaments armats interns del 1937 provocaren una crisi en el govern de Largo Caballero. La voluntat dels comunistes, amb el suport dels assessors soviètics, era reduir el pes dels sindicats de la CNT i la UGT, a tall de reconstruir un govern del FP sense anarquistes. Malgrat que el president socialista va resistir, el 17 de maig d'aquell any va haver de dimitir perquè no tenia el suport per a continuar. Aleshores, el president de la República, Azaña, va nomenar al socialista Juan Negrín López com a nou president del govern. Aquesta iniciativa va aconseguir atreure a la petita burgesia i les classes mitjanes, que veien

⁵⁵⁸ AMV: Llibre d'actes municipals des del gener de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 18 de maig de 1937.

⁵⁵⁹ *Ibidem*.

com la posició dels comunistes representava un alleujament, atés que estaven inquietats amb les expropiacions i la violència descontrolada.⁵⁶⁰

El govern de Negrín tenia com a objectiu fonamental posar fi a l'etapa revolucionària, per tant, va començar una campanya *manu militari* per reduir el pes dels sindicalistes als comitès. A València, el governador va rebre ordres de remodelar els consells municipals, afavorint a republicans i socialistes, i llavors va començar la persecució contra els anarquistes i, en menor grau que en Catalunya, els trotskistes.⁵⁶¹ Una bona mostra d'això exposat va tindre lloc a Rafelbunyol, quan el 20 de juliol de 1937 van ser detinguts els militants de la CNT que formaven part del comitè Francisco Garcia López (*Clavellino*), Rafael Natividad Zurriaga o Virgilio Denia Garcia, entre d'altres. A tots aquests se'ls va incoar un procés judicial per «sedició» i «rebel·lió» però, al capdavall, ningú va ser condemnat perquè no es va celebrar cap judici ni trobaren proves suficients per a encausar-los i sotmetre'ls a un consell de guerra. Aleshores, eixiren en llibertat el 27 de març de 1938. Ara bé, durant el temps que van romandre a la presó, el comitè de Rafelbunyol va ser reconfigurat amb militants exclusivament dels partits del FP.

A més de la purga anarquista, reorganitzar i cohesionar l'exèrcit republicà va ser altre dels eixos cabdals de la política de Negrín. Així que es va establir un Estat Major amb el coronel Vicente Rojo per, entre d'altres, dedicar esforços per a obrir nous centres i escoles militars a la rereguarda a tall d'instruir més i millor als soldats. En 1937, diversos contingents de l'exèrcit republicà s'havien instal·lat a Burjassot, concretament un grup de la Defensa Especial Contra Aeronaus (DECA) ho havia fet al convent de les Esclaves de María, al barri de la Pedrera, convertit aleshores en l'Escola de Fonolocalitzadors. Un altre contingent del cos d'aviació ocupava l'Escola de Reforma —un edifici als límits amb Godella— on s'instal·là un taller de mecànica aeronàutica i la fàbrica de bengales nocturnes.⁵⁶² Tanmateix, entre els centres d'instrucció militar a l'Horta Nord cal destacar l'Escola d'Oficials de la VI Divisió, que es va instal·lar en el mas del Rosari d'Albalat dels Sorells. Aquesta funcionava com una acadèmica militar on es realitzaven formacions de tinents, capitans o coronels,

⁵⁶⁰ PRESTON, Paul: *La Guerra Civil Op. cit.*, p. 260

⁵⁶¹ CALZADO, Antonio: «La Guerra Civil al País Valencià. Una síntesi de de la història política» en MARTÍ, A. (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià, Op. cit.*, pp. 357-358.

⁵⁶² CERVERA, A., *Op. cit.*, p. 73-75.

els quals eren posteriorment enviats al front de batalla.⁵⁶³ Foren molts els soldats que es formaren i marxaren al front, tot i que s'ha de remarcar el pas del poeta oriolà Miguel Hernández Gilabert, qui sovint recitava versos als soldats sobre la necessitat de resistir durant les tropes feixistes del seu poemari «*Vientos del Pueblo: poesía de guerra*» (1937) quan en juny de 1938 passà per l'Escola d'Oficials d'Albalat dels Sorells.⁵⁶⁴

Cap a la fi de la guerra

Mentre els sectors antifeixistes no es posaven d'acord, les tropes rebels dirigides pel general Franco avançaven en el front de batalla. El 15 d'abril de 1938 ja havien arribat a la localitat de Vinaròs, des d'on pretenien baixar cap a la capital valenciana. L'entrada dels rebels al País Valencià va causar nerviosisme i provocà que l'exèrcit republicà reforçara la «Línia de Defensa XYZ» o «Línia Matallana», ubicada a les localitats castellonenques de Sogorb o Almedíxer. Així mateix, es construïren fortificacions, crearen centres de residència, posaren filferros i cavaren trinxeres per resistir els atacs dels franquistes, que començaren el 13 de juliol de 1938. Tanmateix, a causa de les urgències estratègiques, les autoritats republicanes li encomanaren al tinent coronel d'enginyeria, Sebastià Carrer Vilaseca, la construcció d'una darrera línia de defensa, que havia de ser erigida en forma d'arc al voltant de la capital valenciana. L'enginyer Carrer va dissenyar una línia defensiva amb una longitud de vint-i-sis km que passava per Rafelbunyol i Montcada, i s'estenia cap a Vinalesa, Foios, Alfara del Patriarca i Bonrepòs i Mirambell fins a arribar a Riba-roja del Túria. Aquesta línia fou «*El Puig-Los Carasoles*», coneguda com «La Immediata» per la seua proximitat a València, i comptava amb centres de residència a la muntanya de la *Patà*,

⁵⁶³«La celebración del centenario del poeta Miguel Hernández vuelve a evidenciar los vínculos del poeta oriolano con Albalat dels Sorells», *Horta Notícies*, 22 d'abril de 2010, entrevista a José Sánchez Huget, 22 d'octubre de 2018 i entrevista Maria Ferri Verdú, 23 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells).

⁵⁶⁴ Illan, M. «50 años sin Miguel Hernández», *El País*, 28 de març de 1992.

els germanells o el Cabeç Bord. Amb tot i això, mai arribà a ser utilitzada en el camp de batalla.⁵⁶⁵

Als inicis de l'any 1938 l'aviació nacional franquista, la legió còndor alemanya i l'aviació legionària italiana iniciaren una ofensiva aèria contra el litoral dels Països Catalans, que arribà fins a la província de Múrcia. Per protegir-se dels bombardejos, les autoritats de Rocafort construïren tres refugis municipals: el primer, amb accés en l'escala de plaça Espanya; el segon, que amb una capacitat per a nou-centes persones n'era el més gran, des del número 20 del carrer Mestre José Dolz fins a la caserna de la Guàrdia Civil; i el tercer, baix de la Llotgeta, excavat directament sobre roca calcària. Per construir-los, el govern local envià un escrit al pirotècnic de Godella Vicent Caballer, sol·licitant-li que *«haga las pertinentes gestiones para adquirir cien kilogramos de pólvora, dos paquetes de dinamita y una caja de pistones para las necesidades de los obreros de construir refugios y otras obras »*.⁵⁶⁶ Un cop aconseguit el permís, s'autoritzà a l'alguatzir republicà Llorenç Lluna Giner perquè adquirira la dinamita i els pistons, que foren subvencionats per una partida econòmica de l'ambaixada de Mèxic, i començaren les perforacions.⁵⁶⁷

Tot i la construcció de nombrosos refugis improvisats en la resta de localitats, els bombardejos provocaren danys a Massamagrell, Meliana, la Pobla de Farnals, Bonrepòs i Mirambell. Relatant-ne alguns, entre l'avinguda Major i el carrer de Correus de Massamagrell explotaren alguns artefactes de l'aviació franquista, que destrossaren algunes cases, i gran part del veïnat va refugiar-se en altres pobles de la comarca cercant el suport d'algun familiar que els pogués acollir, perquè s'havien quedat sense llar.⁵⁶⁸ Seguidament, Meliana també va ser bombardejada, provocant el pànic entre la població que s'amagava en refugis construïts en algunes cases, com ara els números 26 i 32 del carrer Colon. Els bombardejos afectaren diverses vies i camins de la localitat, per exemple, l'antic carrer de la Serra⁵⁶⁹, però no causaren víctimes mortals.⁵⁷⁰ Com en 1938, quan van caure diversos projectils a Museros, uns

⁵⁶⁵ Vegeu DURBÁN, José Vicente: «Tipologías y estrategias en la defensa de Valencia (1938-39). Estudio del punto de apoyo de San Antonio de Benagéber en el Centro de Resistencia de La Vallesa de Mandor», La Linde. Revista digital de Arqueología Profesional, Núm. 3 (juliol 2014), pp. 64-87.

⁵⁶⁶ AMR: Volum d'oficis d'eixida del 1938

⁵⁶⁷ *Ibidem*.

⁵⁶⁸ Entrevista a Francisco Remoi, 12 de juliol del 2017 (Massamagrell).

⁵⁶⁹ Actual carrer Ramon y Cajal.

⁵⁷⁰ Entrevista a Victoriano Belmonte Cortina, 20 d'abril de 2018 (Meliana).

a l'altura de la carretera de Barcelona i altres prop de l'estació de tren, on hi havia dos magatzems que funcionaven com a hospital de sang.⁵⁷¹

Per anar concloent, convé destacar dos pobles on l'ofensiva de l'aviació rebel va provocar víctimes mortals: la Pobla de Farnals i Bonrepòs i Mirambell. En aquest primer, el 2 de febrer del 1937 l'aviació franquista ja va llençar sis bombes que destrossaren el carrer de José Miguel Marqués i el transformador elèctric situat en el camí del cementiri de la Pobla de Farnals, sense més danys que els materials. El següent atac es va produir la nit del 13 al 14 d'abril del 1938, quan l'avió de combat *Heinkel He-46 (La Pava)* va llençar cinc bombes incendiàries sobre algunes cases del camí del Mar. I, en última instància, el 24 d'agost de 1938 es van repetir els atacs, on cap de les bombes va fer explosió inicialment, però un camió de gran tonada va arrossegat-ne una fins a la vorera i, finalment, la va fer esclatar, cosa que va causar ferides greus al soldat que el conduïa i va produir-li la mort a una veïna.⁵⁷²

En segon lloc, el primer bombardeig contra Bonrepòs i Mirambell també va tindre lloc el 1937, concretament el 27 de desembre, provocant la destrucció d'algunes cases com, entre d'altres, la de Maria Lladró Báguena⁵⁷³, però sense cap víctima mortal coneguda. Més endavant, amb els bombardejos de 1938, s'ha pogut testimoniar un episodi on va haver-hi víctimes a conseqüència de la metralla que hi soltaven les bombes quan esclataven. N'és el cas un projectil que va caure al carrer del Mig i va esclatar damunt d'una pedra, que provocà que eixís disparada un munt de metralla que va impactar en un grup de dones que miraven els reflectors provinents des de la platja d'Almàssera per enlluernar els avions bombarders. Aquestes quedaren afectades amb diverses ferides greus i, fins i tot, una d'elles va morir al cap de pocs dies.⁵⁷⁴ El veïnat de Bonrepòs i Mirambell tenia autèntica païra als bombardejos, i és per això que el 16 de febrer de 1938 el govern local va aprovar la construcció d'un refugi antiaeri municipal, a més d'altres de caràcter improvisat

⁵⁷¹ Entrevista a Vicent Simón Alhambra i Paco Alcaina, 5 d'octubre del 2017 (Museros)

⁵⁷² AA: Notes de l'Ofial Major José Solves De la Concepción.

⁵⁷³ AMBM: Volum d'oficis d'entrada del 1939.

⁵⁷⁴ SANTOLÀRIA, R.: «1936-1937: 80 anys després (IV). Breu conversa amb Maruja Traver Op.cit.», p. 14-15.

que els bonreposins s'hi construïen als interiors de les cases del veïnat, utilitzant els pous coberts amb fustes per refugiar-se.⁵⁷⁵

La imminent derrota republicana en la contesa bèl·lica suposà que en gener de 1939 començaren a produir-se les primeres onades d'exiliats republicans. Nombrosos soldats i civils travessaren la frontera francesa per Portbou i la Junquera cercant refugi polític al país gal. D'entre les 500.000 persones que marxaren hi havia Ramón Barres Castelló (*Rullo*) i Ramon Fontestat (*Galinet*), dos veïns de Massalfassar que havien lluitat amb l'Exèrcit republicà i es trobaven en la tessitura d'escollir entre quedar-se i afrontar un futur incert o marxar a la cerca de refugi polític però també perillós.⁵⁷⁶ Ambdós decidiren marxar amb la multitud de persones que creuaven en destinació cap als camps de concentració francesos. Fins on aquesta recerca ha pogut arribar, cap dels dos veïns exiliats va tornar a Massalfassar, tot i algunes gestions amb el Cònsol francès per repatriar-los, solament aconseguiren reunir-se amb els seus familiars a França.⁵⁷⁷

Enmig d'un gran desànim i sensació de derrotisme, encara hi havia militars republicans de l'Horta Nord que resistien a les tropes franquistes en març del 1939. Es tracta dels germans Toni i Francisco Zaragoza Requena, d'Albuixec, que continuaven lluitant al port de Cartagena amb la marina de l'Exèrcit republicà.⁵⁷⁸ Això no obstant, el dia 5 d'aquell mes es va produir un nou cop d'estat a Cartagena i Madrid, encapçalat pel Cap de l'Exèrcit del Centre republicà, el coronel Segismundo Casado, i amb el suport dels quintacolumnistes i de les forces polítiques de la zona republicana que demanaven derrocar al govern del Negrín. El cop d'estat de Casado posava de manifest més tensions interiors, que ja anaven arrossegant-se prèviament i que, finalment, havien esclatat i dividit la República en dos. Per un costat, els

⁵⁷⁵ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 18 de novembre de 1937 fins al 30 de novembre de 1939. Sessió del 16 de febrer del 1938 i SANTOLÀRIA, Roser: «1936-1937: 80 anys després (IV). Breu entrevista al senyor Emilio Albert i a la seua esposa senyora Pura Ros». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 56 (2016), p. 14. Sobre els estudis dels bombardejos al País Valencià vegeu ARACIL, Rafael i VILLARROYA, Joan: *El País Valencià sota les bombes (1936-1939)*, PUV, València, 2010.

⁵⁷⁶ CG. c. 1382 (7) PP T 65 (Massalfassar), p. 56 i entrevista a Francisca Soro Forner, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

⁵⁷⁷ AMMLS: Llibre de registre d'entrada de 1940.

⁵⁷⁸ VEGA BLASCO, Antonio: «Los maquinistas en el artículo "Submarinos republicanos bajo mando soviético (II)", de Willard Frank jr. Comentarios». *Revista de Història Naval. Instituto de Historia y Cultura Naval de la Armada Española*, Núm. 106, (2009), p. 102.

socialistes «antinegrinistes», anarquistes i republicans d'IR donaven suport al cop d'estat de Casado amb l'objectiu de negociar amb els franquistes la fi de la guerra; per l'altre, els socialistes «negrinistes» i els comunistes pretenien continuar amb la contesa bèl·lica i perllorgar-la fins a les últimes conseqüències amb l'apoteigma del president republicà de «resistir és vencer».

Posant el focus en el debat sobre «negociar la pau» o «resistir la guerra», els governs de l'Horta Nord es posicionaren al respecte, majoritàriament al costat dels favorables a la fi de la guerra. Puçol fou un dels primers a adherir-se al cop d'estat de Casado, vist que en la sessió del govern del 9 de març de 1939 es manifestava el seu «*decidido apoyo y adhesión incondicional Consejo Nacional de Defensa y protestaba por la sublevación comunista*»⁵⁷⁹.

En aquest sentit, al consistori de Meliana, presidit per Daniel Gimeno, també es va acordar adherir-se «*lealmente y sinceramente*» a la política del *Consejo Nacional de Defensa* (CND) dirigit pels casadistes, fent-li constar la postura a l'únic membre del PCE, Vicent Navarro Riera, al que convidaren a acatar-ho o marxar.⁵⁸⁰ Igualment, el 12 de març de 1939, amb la guerra ja sentenciada a favor del bàndol sublevat, el darrer govern republicà de Montcada presidit per Pedro Verdeguer, va fer el mateix i acabà expulsant als regidors comunistes de l'Ajuntament.⁵⁸¹

Però, tot i la victòria dels casadistes, el general Franco no estava disposat a negociar cap acord de pau, perquè la seua voluntat era que els republicans es rendiren incondicionalment. Això va provocar una fugida massiva dels ciutadans que marxaven per la por a la repressió. El 28 de març va salpar des del port de València el vaixell francès *Eliradieuse* en direcció a Orà (Algèria). Juli Pastor San Martín, militant del PSOE i membre del comité de Burjassot, va ser un dels passatgers, i explica que, malgrat que aconseguiren escapolar-se de la victòria franquista, la seua situació fou complexa, ja que tant ell i la resta de republicans foren arrestats en arribar al territori francès del nord d'Àfrica. Tots plegats van reclosos en el camp de

⁵⁷⁹ Arxiu Municipal de Puçol (AMPÇ): Llibres d'actes municipals de 1939-1943. Sessió del 9 de març del 1939.

⁵⁸⁰ Arxiu Municipal de Meliana (AMME): Llibre d'actes municipals des del 30 de juliol del 1937 fins el 21 de juliol de 1939: Sessió del 10 de març de 1939.

⁵⁸¹ Arxiu Municipal de Montcada (AMMO): Llibre d'actes municipals des del 16 de febrer de 1937 fins el 12 de març de 1939: Sessió del 12 de març de 1939.

refugiats algerià de Boghari durant gairebé nou mesos.⁵⁸² Finalment, per acabar amb els exiliats d'última hora, encara va salpar altre vaixell amb republicans, fou el carboner britànic *Standbrook*, que isqué el dia 29 de març des del port d'Alacant en direcció cap a Orà, ara bé, va deixar al voltant de 20.000 republicans en el port perquè no els va poder assumir. L'endemà, entraren els vaixells franquistes *Canarias* i *Vulcano*, que amb les forces italianes de la Divisió *Vittorino*, i començaren a desarmar i traslladar els republicans cap al camp de concentració dels «Ametllers», des d'on serien enviats a Portaceli.⁵⁸³

Madrid es va rendir el 28 de març de 1939 i la defensa del règim republicà era impossible pel que fa als efectius. La guerra estava finalitzant i les tropes franquistes es passejaven victorioses cap a València. A l'Horta Nord, el Cos de l'Exèrcit de Galícia fou la unitat militar franquista que, conjuntament amb la 4a Divisió de Navarra, va superar la defensa de l'Exèrcit republicà a la «Línia XYZ» i des del dia 28 de març avançava cap a València ocupant els municipis que es trobava al seu pas.⁵⁸⁴ L'endemà, dimecres 29 de març, es publicà l'antepenúltim comunicat de guerra del bàndol sublevat, on s'esmentava que els rebels ja havien ocupat l'Horta Nord.

«[...] En la costa se han ocupado todas las posiciones del frente enemigo y, marchando hacia el Sur, la ciudad de Sagunto, llegando parte de nuestras tropas a Albuixech y Alfara del Patriarca en las inmediaciones de la capital de Valencia [...]».⁵⁸⁵

⁵⁸² EXPÓSITO NAVARRO, Luís Manuel: «Apuntes para la historia del exilio burjasotense en el norte de África: el ejemplo de la familia Pastor-Sanz». *Centre d'Estudis Locals de Burjassot*, p.5 [En línia] Disponible a <https://www.centred-estudislocalsdeburjassot.es/hist%C3%B2ria/la-guerra-civil-i-la-postguerra/> [Consultat el 3 d'abril de 2018].

⁵⁸³ ARNAL i TORRES, Rafael (coord.): *El camp de concentració de Portaceli (1939-1943)*. Eixam edicions, València, 2017, p.19.

⁵⁸⁴ Entrevista a Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 (Puig).

⁵⁸⁵ VIDAL MAZANARES, César: *Memoria de la guerra civil española. Partes de guerra nacionales y republicanos*. Editorial Belacqva, Barcelona, 2004. p.1228

Capítol 3: Víctimes i victimaris de la violència política durant la postguerra a l'Horta Nord

3.1 Cròniques d'una col·laboració d'alta intensitat

Burjassot

El primer govern franquista. Entre col·laborar i resistir

El 28 de març de 1939 es va produir l'ocupació de Burjassot quan les tropes franquistes arribaren per la carretera de Lliria. Els militars, que formaven part de la unitat 108 Divisió del cos de l'exèrcit de Galícia, dirigits pel general Antonio Aranda, desfilaren pel municipi juntament amb els falangistes locals, tot celebrant la imminent victòria en la guerra, mentre els assistents realitzaven la salutació feixista quan passaven els soldats.⁵⁸⁶ Alguns s'instal·laren en una nau industrial ubicada a la plaça de la Concòrdia, la qual pertanyia a les aigües públiques, i allà formaren una caserna. També s'establiren en Escola de Reforma, un antic taller de mecànica aeronàutica on es fabricaven bengales nocturnes utilitzades en el front de batalla.⁵⁸⁷ Aquest espai estava en el llinar dels termes municipals de Burjassot i Godella, i hui dia es coneix com la Colònia de Sant Vicent Ferrer, ocupada pels Terciaris Caputxins. Pel seu costat, els alts comandaments castrenses van residir separats de la resta en un edifici localitzat en el passeig Concepció Arenal.⁵⁸⁸

L'endemà es reuniren els membres de la dreta local i els dirigents militars nouvinguts a la casa consistorial, a tall de formar una comissió gestora. Tots plegats decidiren nomenar alcalde a Pedro Roig Martínez, un industrial que dirigia una empresa d'electricitat i radiotelefonia,⁵⁸⁹ de tarannà polític moderat.⁵⁹⁰ A continuació, com a primer tinent d'alcalde, designaren Salvador Carsí Martí, un home de família conservadora i catòlica, amb influència al municipi, el pare del qual

⁵⁸⁶ EXPÓSITO, L. M.: *Op. cit.* p. 112 i entrevista a Francisca García Muedra, 17 d'abril del 2018 (Burjassot).

⁵⁸⁷ CERVERA, Alfons (coord): *Op. cit.*, p. 70-72.

⁵⁸⁸ Entrevista a Jordi Alonso Berzosa, 21 de març de 2018 (Burjassot).

⁵⁸⁹ AA: Factura de l'empresa d'electricitat i radiotelefonia Pedro Roig Martínez, 8 d'abril de 1933.

⁵⁹⁰ AMB: Llibre d'actes Municipals del 29 d'Agost 1938 fins a 4 de juliol de 1939: Sessió del 29 de març de 1939; i entrevista a Alfredo Cortina Férech, 17 d'abril de 2018.

havia estat afusellat a la rereguarda de la guerra.⁵⁹¹ Carsí era un dels més exaltats, motivat pels anhels de revenja, amb un paper destacat en la col·laboració amb la repressió. Per l'altre costat, en el càrrec de segon tinent d'alcalde escolliren Camilo Miralles Moltó. Aquest era un industrial seder, propietari d'una fàbrica ubicada en el carrer Bautista Riera, amb prestigi força reconegut en l'àmbit faller, vist que venia mantes de seda als fallers i falleres de València per a les desfilades.⁵⁹²

Pel que fa a la resta del primer govern franquista, hi havia Isidro Inglés Alabau, un industrial dedicat a la fabricació i comerç de lubricants, responsable de la comissió d'Auxili Social juntament amb Manel Puchol Serra.⁵⁹³ El quart era Remigio Hueso Margarit, el pare del qual també va ser assassinat en 1936, que va acabar convertint-se en el cap de la Falange local mentre, alhora, el seu germà va accedir al càrrec de jutge municipal. El següent va ser Francisco Sales Llorens, regidor que representaria la línia repressiva més dura quan va haver-hi friccions internes, i que fou escollit també responsable de la comissió per a la reconstrucció de l'església local amb l'empresari bodeguer Pedro Pons Pons.⁵⁹⁴ El cinqué regidor, Toni Escoruela Muñoz, s'encarregava de la comissió de salconduits, és a dir, seria el responsable d'autoritzar o denegar l'eixida del municipi. Un dels més reacis a la política repressiva era Francisco Cano Andrés (*Herbero*) qui, a més, treballava com a conserge en una granja situada on actualment està la Casa de la Cultura de Burjassot i es dedicava a vendre manolls d'herba i alfals.⁵⁹⁵ El penúltim fou Roc Senent Angel, un altre industrial, dedicat a l'explotació de mines xicotetes i diferents afers comercials. I, finalment, tancava la llista José María Gil Escartí, que destacaria per l'activa participació en la política repressiva, ja que, segons els testimonis orals, va participar directament en els maltractaments i abusos contra els republicans arrestats durant la postguerra.⁵⁹⁶ Alhora, en març de 1940 va accedir al càrrec de cap local de *FET y de las JONS*⁵⁹⁷, on les seues declaracions en els judicis sumaríssims van servir de fonament per a les

⁵⁹¹ CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), p. 5.

⁵⁹² Entrevista a Roc Senent i Joan Manel Alabau, 22 de març de 2018 (Burjassot).

⁵⁹³ AMB: Llibre d'actes municipals del 29 d'Agost 1938 fins a 4 de juliol de 1939: Sessió del 29 de març de 1939 i entrevista a Roc Senent i Joan Manel Alabau, 22 de març de 2018.

⁵⁹⁴ AMB: Llibre d'actes municipals del 4 de juliol de 1939 fins el 31 de desembre de 1942: Sessió del 5 de setembre de 1939.

⁵⁹⁵ Entrevista a Roc Senent i Joan Manel Alabau, 22 de març de 2018 (Burjassot).

⁵⁹⁶ Entrevista a Francisca García Muedra, 17 d'abril de 2018 (Burjassot).

⁵⁹⁷ AMB: Llibre d'actes municipals del 4 de juliol de 1939 fins el 31 de desembre de 1942: Sessió del 15 de març de 1940.

sentències dels tribunals militars, seguint la línia del seu antecessor. Per acabar, la consolidació del govern es confirmà quan el tinent del cos jurídic militar, José de Artaola y Guisasola, en nom del general en cap de l'Exèrcit de Galícia, Antonio Aranda, signà l'Auditoria de Guerra amb el nomenament de la Comissió Gestora el 7 d'abril de 1939.⁵⁹⁸

Una de les primeres mesures del nou govern girava al voltant de la identificació i denúncia dels veïns que havien militat en algun partit o sindicat republicà. En alguns casos es delatava a contracor i, fins i tot, tractaven de protegir-los, perquè els encausats eren persones amb qui havien estat convivint i tenien lligams afectius o familiars, i en altres amb un gran entusiasme, motivats per les revenges personals. Aquesta divisió de parers va motivar una crisi de govern, ja que en la sessió extraordinària celebrada el 15 de març de 1940, el secretari va llegir una carta enviada pel governador, on es comunicava al govern local que s'havia de dissoldre. D'aquesta manera, es va reconfigurar un nou govern, amb escasses modificacions, vist que tan sols es donaren quatre altes: Alfonso Blasco Gómez, Bernardo Almenar Almenar, Vicent Martí Estarlich i Francisco Lillo Canet; mentre que es donaren de baixa: Manel Puchol Serra, Roc Senent Angel i José María Gil Escartí. Aquest últim perquè, com s'ha esmentat abans, fou nomenat cap local de *FET y de las JONS*.⁵⁹⁹ La remodelació del govern tenia com a rerefons greus tensions internes centrades en els suports i avals que alguns membres de la corporació havien donat als burjassoters arrestats durant la postguerra. De fet, aquesta tensió va esclatar amb el discurs de comiat del nou cap de *FET y de las JONS*, José María Gil Escartí, qui va etzibar a alguns companys:

*«que algunos han desatendido la disciplina que ordena FET y de las JONS divulgando cosas que constituyen incentivos para los rojos y haciendo comentarios injustos y crueles, impropios de quienes los han producido».*⁶⁰⁰

El regidor Cano es va sentir al·ludit i va replicar de seguida sobre la formació de la nova gestora afirmant que:

⁵⁹⁸ AMB: Llibre d'actes municipals del 29 d'Agost 1938 fins el 4 de juliol de 1939: Auditoria de Guerra, 7 d'abril de 1939.

⁵⁹⁹ AMB: Llibre d'actes municipals del 4 de juliol de 1939 fins el 31 de desembre de 1942: Sessió del 15 de març de 1940

⁶⁰⁰ *Ibídem*.

*«como buen soldado obedece, pero no puede aceptar el cargo de regidor porque no ha asistido al acto de la constitución de la Gestora un delegado gubernativo y para entender que todos los que forman parte de la nueva Gestora tendrían que estar cesados».*⁶⁰¹

Lluny d'apaivagar les tensions, la renúncia de Cano va augmentar-les, perquè altres regidors van protestar enèrgicament les seues declaracions, principalment Francisco Sales, Salvador Carsí i Gil Escartí, els quals acusaren Cano *«de avalar a criminales para captar simpatías»* i explicaren que *«hay pruebas documentales de que el regidor Cano avaló a un individuo que ha sido fusilado por asesino»*. En aquell moment va prendre la paraula l'alcalde Pedro Roig per fer de mediador i exposà que *«todos los que integran la Comisión Gestora, como buenos españoles y amigos tienen que colaborar en franca camaradería en la administración municipal»*. Fins i tot el governador va prendre part per calmar les friccions i intentar convèncer a Cano perquè acceptés el nomenament. Tanmateix, Cano va desobeir i, encara que el van multar amb 100 pessetes, ja no va tornar mai més al consistori.⁶⁰²

La primera crisi del govern radicava en les desavinences internes per l'aplicació de la repressió política. Aquest és un factor fonamental per explicar que la violència política s'exercia amb més o menys intensitat, depenent en gran manera de la voluntat de les bases socials de la dictadura. El teixit social franquista, representat en les noves autoritats, va desenvolupar un rol rellevant en la repressió, i el fet que aquests foren favorables o no a la repressió, depenia dels criteris ètics individuals o dels anhels de venjança sobre el passat. Tot plegat, la superació d'aquesta crisi va ser possible perquè Cano va deixar el càrrec, la resta de les autoritats de vessant moderat no van alçar la veu i els més reaccionaris van imposar la seua postura. Amb el pas del temps el govern va amainar els components, per la qual cosa el governador va ordenar altra remodelació el 29 de setembre de 1942. En aquesta ocasió van cessar a Salvador Carsí, Toni Escoruela, Idealfonso Blasco, Vicent Martí, Isidro Inglés i Francisco Lillo; deixant un govern compost solament per quatre membres: l'alcalde Pedro Roig i els regidors Camilo Miralles, Bernardo Almenara i Francisco Sales.⁶⁰³

⁶⁰¹ *Ibídem.*

⁶⁰² *Ibídem.*

⁶⁰³ AMB: Llibre d'actes municipals del 4 de juliol de 1939 fins el 31 de desembre de 1942: Sessió del 29 de setembre de 1942.

Tanmateix, malgrat els intents per sufocar la crisi, la problemàtica envers col·laboració amb la repressió va provocar més conflictes, ara entre l'administració local i la provincial. Açò va ocórrer arran dels requeriments que el fiscal de la Causa General, Leopoldo Castro Boy, va trametre a l'alcalde Roig durant els primers mesos de 1943. Castro li demanava a l'alcalde que enviés un llistat amb la relació de noms i cognoms dels veïns que formaren part del Comité Revolucionari. L'alcalde va obviar els requeriments del fiscal, qui fins en tres ocasions li va insistir. Aleshores, el fiscal va presentar una queixa al nou governador, Ramón Laporta Girón⁶⁰⁴, el qual va prendre partit i el 6 de juliol de 1943 es va presentar a l'ajuntament per reunir-se amb l'alcalde. Aquell encontre es va saldar amb una multa de 500 pessetes per a l'alcalde Roig i l'ultimàtum de lliurar el que se li demanava en un termini improrrogable de 72 hores, amb l'afegiment: «*procederá a actuar con rigor si el alcalde ofrece resistencia*». ⁶⁰⁵ L'alcalde va complir amb les exigències i lliurà un llistat amb noms i cognoms i el parador de més de cent veïns i veïnes, excusant-se en que el motiu de la seua tardança raïa «*en el vecindario, el cual no quiere colaborar*». ⁶⁰⁶

La lectura d'aquest conflicte gira altre cop al voltant de la reticència de les bases a continuar col·laborant amb la repressió. Aleshores, malgrat que, com més endavant s'explicarà, la xifra de víctimes mortals és de les més elevades de l'Horta Nord, és una xifra relativament baixa si es té en compte la relació entre el nombre total de represaliats amb el nombre total de veïns, perquè Burjassot fou el poble amb més habitants de la comarca. Al capdavant, la fidelitat de l'alcalde Roig va quedar qüestionada davant el governador, que desconfiava d'ell, i va cercar altre candidat que ocupés l'alcaldia i mantingués més concordança amb les autoritats superiors. Així doncs, l'1 de febrer de 1944 fou destituït Pedro Roig com a alcalde i nomenaren el jove José María Crespo Alonso nou batlle. ⁶⁰⁷

⁶⁰⁴ Ramón Laporta Girón (Garcihernández, 1899-Madrid, 1965). Falangista de *Camisa vieja* va ser cap provincial de *FE y de las JONS* en Salamanca, durant la guerra, el 1940 fou nomenat Governador Civil d'Albacete, i l'abril de 1943 designat Governador Civil de València. En arribar a València, va relegar als antics càrrecs públics de la DRV a un segon planol.

⁶⁰⁵ CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), p. 254.

⁶⁰⁶ CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), pp. 257-258.

⁶⁰⁷ AMB: Llibre d'actes municipals del 31 de desembre de 1942 fins al 15 de març de 1945: Sessió de l'1 de febrer de 1944.

Durant les primeres setmanes d'abril del 1939 es van arrestar unes dues-centes persones encausades en prop de setanta processos sumaríssims.⁶⁰⁸ Algunes es van lliurar voluntàriament a les autoritats i altres foren cercades a les seues cases, assenyalades pels falangistes perquè els soldats entraren a emportar-se'ls.⁶⁰⁹ Quan els arrestaven, els recloïen en dues cel·les que s'ubicaven a l'interior de l'edifici de l'ajuntament, fins que els transportaven a les presons. Mentre romangueren a Burjassot, les autoritats aprofitaren aquell context per a humiliar-los, atés que van seleccionar-ne alguns i els obligaren a destrossar a cops de martell l'obelisc dedicat als «*Mártires de la Libertad*» i també el monument a Vicent Blasco Ibáñez, il·lustre veí de la localitat.⁶¹⁰ Paral·lelament, de tant en tant també els treien per sotmetre'ls a interrogatoris amb tortures i pallisses amb la finalitat d'aconseguir confessions o delacions, en els quals participaven alguns regidors com Gil Escartí i l'empresari Pedro Pons.⁶¹¹ La violència física que es va practicar fou tan intensa, que va motivar la intervenció d'un alt càrrec militar per evitar mals majors. El militar decidí treure'ls de la localitat abans que posaren fi a les seues vides, de manera que pogueren arribar vius davant la justícia franquista. Així mateix, el jerarca castrense de la Divisió 108 es dirigí cap al calabós i els va dir als arrestats: «*Caballeros, estaros tranquilos que no os agredirán más y os dejarán en paz*». Tot seguit, els va portar cap a la cotxera de trens

⁶⁰⁸ AGHD: s. 12725-V-39, l. 17742, c. 6; s. 4603-V-39, l. 18298, c. 1; s. 3036-V-39, l. 19390, c. 3; s. 1530-V-41, l. 20454, c. 3; s. 610-V-39, l. 19309, c. 4; s. 4236-V-39, l. 17142, c. 3; s. 1078-V-39, l. 17084, c. 6; s. 3031-V-39, l. 19327, c. 7; s. 9499-V-39, l. 18378, c. 4; s. 3830-V-39, l. 19820, c. 6; s. 2474-V-39, l. 18972, c. 7; s. 6207-V-39, l. 19101, c. 2; s. 11732-V-39, l. 17123, c. 1; s. 13354-V-39, l. 19662, c. 2; s. 14917-V-39, l. 17830, c. 5; s. 2106-V-39, l. 19606, c. 5; s. 8809-V-39, l. 20258, c. 1; s. 1050-V-39, l. 17282, c. 1; s. 15-V-48, l. 20255, c. 4; s. 1602-V-39, l. 19368, c. 5; s. 2068-V-39, l. 17579, c. 5; s. 1517-V-39, l. 18524, c. 1; s. 3157-V-39, l. 20423, c. 1; s. 909-V-39, l. 16867, c. 1; s. 4244-V-40, l. 18023, c. 1; s. 1360-V-40, l. 16762, c. 2; s. 557-V-42, l. 17117, c. 9; s. 12782-V-39, l. 17773, c. 9; s. 5086-V-39, l. 20079, c. 4; s. 10949-V-39, l. 17667, c. 10; s. 14267-V-39, l. 18508, c. 6; s. 3029-V-39, l. 20376, c. 2; s. 12802-V-39, l. 17694, c. 7; s. 17051-V-39, l. 17305, c. 1; s. 10943-V-39, l. 19763, c. 12; s. 9185-V-39, l. 18628, c. 1; s. 5168-V-39, l. 17406, c. 4; s. 4930-V-39, l. 19186, c. 5; s. 5340-V-40, l. 20187, c. 11; s. 10179-V-39, l. 20297, c. 8; s. 11294-V-39, l. 20204, c. 8; s. 226-V-39, l. 17654, c. 6; s. 15339-V-39, l. 20491, c. 6; s. 2415-V-39, l. 20086, c. 2; s. 3747-V-40, l. 18924, c. 5; s. 134-V-63, l. 20729, c. 4; s. 1748-V-39, l. 16830, c. 8; s. 3983-V-39, l. 19769, c. 4; s. 4841-V-39, l. 19198, c. 2; s. 3833-V-39, l. 18295, c. 4; s. 3499-V-39, l. 16844, c. 7; s. 5084-V-39, l. 17903, c. 3; s. 2473-V-39, l. 20287, c. 3; s. 12851-V-39, l. 20594, c. 6; s. 4390-V-39, l. 20005, c. 16; s. 12010-V-39, l. 20465, c. 2; s. 3832-V-39, l. 18833, c. 2; s. 16196-V-39, l. 18604, c. 3; s. 12790-V-39, l. 20578, c. 2; s. 9557-V-39, l. 19366, c. 3; s. 3660-V-39, l. 17597, c. 1; s. 909-V-39, l. 16867, c. 1; s. 824-V-47, 19433, c. 4; i s. 3799-V-39, l. 18551, c. 2.

⁶⁰⁹ AA: Memorias y reflexiones de mi estancia en la carcel: Arturo Alonso Castillo.

⁶¹⁰ EXPÓSITO, L. M.: *Op. cit.* p.117.

⁶¹¹ Entrevista a Francisca García Muedra, 17 d'abril de 2018 (Burjassot).

per muntar-los en un vagó i traslladar-los a la presó Model de València.⁶¹² Pel que fa al govern municipal, estava força satisfet amb les detencions dels veïns, i així ho va fer constar en acta el secretari:

«*el beneplácito de la corporación municipal al Jefe y fuerzas del Servicio de Información y Policía Militar (SIMP) por la tarea verificada en las detenciones de sujetos peligrosísimos*».⁶¹³

Una vegada a les presons, començaren a celebrar-se els consells de guerra entre l'agost de 1939 i el maig del 1943. Les sentències van deixar un gran nombre de condemnats a diverses penes de reclusió. Pel monestir de Santa María del Puig van passar Vicent Asensi Batet, Francisco Llorens Palanca i Emilio Quer Cebrià, membre del Comité Revolucionari per IR. Per Sant Miquel dels Reis, Arturo Alonso Castillo, secretari general del PSOE a Burjassot i comissari polític al front de Terol, i José Mañez Alambiaga, també del PSOE; Jesús Monleón Peinado, Francisco Sancho Arnau (*Pichi*), Salvador Picher Peña i Adolfo Mendoza Garcia,⁶¹⁴ d'IR; Miquel Marqués Godó i Francisco Ramos Llorenç (*El Sabater*), militants de la CNT-FAI, i Teodoro Martínez Manzano, del *Partido Sindicalista* (PS).⁶¹⁵ En tercer lloc, la Model era la presó on més burjassoters hi havia, majoritàriament membres del Comité Revolucionari: Salvador Peris Andrés, secretari; Ricardo Martínez Tormo, alcalde d'UGT; José Alcañiz Durà (*El Tiso*), per la UGT; Arturo Martínez Valls i Toni Calpe Martín, del PCE; José Andrés Peris (*Saquero*), primer tinent d'alcalde per IR; José Marín Cuenca (*El Coix*) i Sabas Rubio López, per IR; Jaime Blat Roig (*El Nano*), pel PURA; Toni Alonso Cervellera (*Cagarnera*), pel PSOE; Vicent Cebrià Navarro, pel PS; Bautista Martorell, Joaquim Herrero Ibáñez; Juan López Roman, Vicent Marques Jordan i Angel Marques Jordan. A més d'aquests, a la presó de dones del convent de Santa Clara van empresonar l'única dona burjassotera, Llibertat Olcina Llorent, regidora per la UGT i sentenciada a trenta anys de reclusió major.⁶¹⁶

⁶¹² AA: Memorias y reflexiones de mi estancia en la carcel: Arturo Alonso Castillo.

⁶¹³ AMB: Llibre d'actes municipals del 29 d'Agost 1938 fins a 4 de juliol de 1939: Sessió del 27 de juny de 1939.

⁶¹⁴ Adolfo Mendoza García fou traslladat als tallers penitenciaris d'Alcalà d'Henares el dia 20 de maig de 1941, perquè havia estat condemnat a vint anys de reclusió en el Consell de Guerra del 10 de novembre de 1939, acceptant realitzar treballs forçats a Madrid per reduir la condemna.

⁶¹⁵ CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), pp. 262-263.

⁶¹⁶ *Ibidem*.

Els reus esmentats havien estat condemnats a penes que oscil·laven trenta entre els sis i els trenta anys de reclusió. I la majoria d'ells compartien una característica comuna: havien estat denunciats pels caps de la falange local, l'esmentat Remigio Hueso i Gil Escartín. Per exemple, de Martínez Tormo afirmaren que era un *«individuo que en la vía pública estaba cansado de decir que pronto se daría la segunda vuelta de paseos, porque hacía mucha falta»*.⁶¹⁷ Això contrastava amb les poques declaracions del sumaríssim 2106-V-39 que no foren dels caps de falange, que eren especialistes en aquests i altres expedients, vist que s'han localitzat altres declaracions de veïns, com el metge local, que defensaren Martínez Tormo arguint que:

«no tomó participación en los desmanes cometidos en los días previos al Movimiento y que su labor en el Ayuntamiento fue buena, porque el declarante fue detenido, pero no le ocurrió nada».⁶¹⁸

A tall de mostrar més acusacions del líder falangista, gairebé exclusiu com a denunciant, destacar el cas de Calpe Martín, de qui va dir que *«tomó parte en el asalto al cuartel de Carabineros de Gandia donde se cometieron infinidad de asesinatos»*. En canvi, igualment que en el cas anterior, altre veí de rellevància notòria, ara el mestre local, va eixir per defensar-lo explicant que el va protegir dels atacs dels dirigents del PCE que els volien cessar com a docent, tot qualificant-lo de *«ser un hombre honrado y de orden, yendo en contra de la actuación del comité en este caso concreto»*.⁶¹⁹

El dia a dia a les presons es vivia amb unes condicions molt dures per als reus, i sobreviure a la fam, les malalties o les pallisses dels carceraris era una veritable proesa, ja que, com més endavant es detallarà, diversos reus van perdre la vida als centres penitenciaris. Per altre costat, dintre de les presons també existien càstigs específics per aquells que oferien algun tipus de resistència o que eren considerants com més «perillosos». Aquest fou el cas d'Arturo Alonso Castillo, qui en les seues memòries sobre el seu pas per Sant Miquel dels Reis descrivia la situació dels doblement represaliats com «una presó dintre d'altra presó», i explicava que atesa la seua significació, ell i altres reus destacats del penal tenien prohibit eixir al pati,

⁶¹⁷ AGHD: s. 2106-V-39, l. 19606, c. 5.

⁶¹⁸ *Ibidem*.

⁶¹⁹ *Ibidem*.

no podien rebre visites dels familiars i sols podien eixir de la cel·la els diumenges, per anar a missa.⁶²⁰ Al capdavant, quan alguns van aconseguir eixir, se'ls va imposar altre càstig, el desterrament, i d'altres que volien eixir abans acceptaven fer treballs forçats. Molts foren obligats a viure lluny dels seus municipis d'origen com, per exemple, el mateix Arturo, que anà a viure a casa d'un familiar de Manises o José Martínez Busó, que fou enviat al camp de treball de Totana (Múrcia).⁶²¹

En un escalafó superior de la intensitat repressiva, estan les víctimes mortals. Pocs mesos després d'haver acabat la guerra, concretament el 31 d'octubre de 1939 ja es va produir el primer afusellament de Burjassot, Calixto Cremades Gil, qui seria assassinat als afores del cementiri de Paterna. Seguidament, el 4 de novembre es produí un doble afusellament, el de Miguel Martín Vallés i José Talens Expósito, i després, el 17 de novembre passaren per les armes a José Quiles Galvis, membre del comitè pel PS. De Cremades, el cap de Falange va denunciar que «*fue autor material del asesinato de Vicente Balaguer y de Ricardo Almenar*» i, en aquest cas, també s'hi va sumar l'alcalde accidental Camilo Miralles per acusar-lo de «*ser responsable de diversos asesinatos de esta población y alrededores*», fent referència als mateixos noms que la denúncia del falangista.⁶²² En canvi, sobre les acusacions contra Talens, únicament hi constaten les esgrimides pel falangista, qui afirmava que «*tomó parte en once asesinatos que se cometieron en Vinalesa el 28 de agosto de 1936*». ⁶²³ I és aquesta una característica transversal a tots els condemnats a mort: les greus acusacions del cap de Falange, a les que s'hauria d'afegir les denúncies ocasionals d'alguns membres del govern, que contrasten amb la baixa voluntat de participació del veïnat o, fins i tot, de l'alcalde Roig. Un cas que s'identifica amb un altre estudi local realitzat per l'historiador Juan Carlos Buitrago a Ciudad Real, on constata que hi havia delators i testimonis de l'acusació quasi professionalitzats que, en cerca del seu benefici propi, estigueren presents en la majoria dels judicis aportant testimonis i validant el que sovint es coneixia com a rumor públic.⁶²⁴ Ara bé, pels tribunals militars, això era més que suficient per a afusellar-los.

⁶²⁰ AA: Memorias y reflexiones de mi estancia en la carcel: Arturo Alonso Castillo.

⁶²¹ CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot) p. 157 i entrevista a Jordi Alonso Berzosa, 21 de març de 2018.

⁶²² AGHD: s.4603-V-39, l.18298, c.1.

⁶²³ AGHD: s. 3036-V-39, l.19390, c.3.

⁶²⁴ BUITRAGO OLIVER, Juan Carlos: *Purgar al vecino: Soberbia, codicia y venganza. La represión en una capital de provincia durante la Guerra Civil y la postguerra. Ciudad Real, 1936-1944*. Alumd, Móstoles, 2022, p.451.

El veïnat escoltava diàriament els trets dels fusells de Paterna, perquè ambdós termes són limítrofs, i malgrat que els causava païra i horror el soroll de les bales, la deshumanització d'aquell temps i la gran magnitud dels afusellaments van provocar que la mort es normalitzés.⁶²⁵ Així doncs, el 8 de març de 1940 es van reprendre els afusellaments amb el triple assassinat de Miguel Asunción Talens, i Toni Cebrià Ballester i Emilio Soler Alfonso el dia 6 d'abril del mateix any. Continuant cronològicament, el 15 d'abril fou assassinat Rafael Gironés Pocobi, membre del comité per la CNT, que va ser acusat pel líder falangista local i també per l'alcalde Roig de:

*«ponerse a las ordenes de la cuadrilla de asesinos de esta localidad; y entre la infinidad de asesinatos que este individuo ha tomado parte directa están Ricardo Almenar, Vicente Burgos, Roque Senent, Mariano Soriano y José Marco, además de una infinidad de asesinatos en Godella, Gandia y Vinalesa».*⁶²⁶

En canvi, el que és rellevant del cas de Gironés és que a diferència de la resta no fou executat a Paterna, sinó a Godella. Gironés fou afusellat en una «saca» especial marcada pel context de la Segona Guerra Mundial. Així doncs, els feixistes espanyols decidiren celebrar l'ocupació nazi de Noruega i Dinamarca afusellant a sis republicans a Godella.⁶²⁷ Ací cal fer un incís per a explicar que el primer Ajuntament franquista de Burjassot va finançar econòmicament —amb 250 pessetes— a les tropes de la *División Azul*, les quals formaven part de la 250 Divisió d'Infanteria de la *Wehrmacht*.⁶²⁸ Entre els 45.000 soldats de la *División Azul* que van anar a lluitar al costat dels nazis alemanys hi havia un veí de Burjassot, Joaquim Selvi Fabra, el qual va tornar a poble des del front de l'Est (URSS) quan el rumb de la Segona Guerra Mundial va virar en favor dels aliats. Aleshores, les autoritats el van felicitar, homenatjar i recompensar econòmicament.⁶²⁹

Retornant als afusellaments a Paterna, el vessament de sang va prosseguir el 9 maig amb l'assassinat d'Eduardo Carrasco Sánchez, i el dia 20 del mateix mes a Magencio

⁶²⁵ Entrevista a Alfredo Cortina Férech, 17 d'abril de 2018 i entrevista a Francisca García Muedra, 17 d'abril de 2018 (Burjassot).

⁶²⁶ AGHD: s.12725-V-39, l.17742; c. 6

⁶²⁷ Vegeu: Crònica Godella.

⁶²⁸ AMB: Llibre d'actes municipals del 4 de juliol de 1939 fins el 31 de desembre de 1942: Sessió del 18 de novembre del 1941.

⁶²⁹ AMB: Llibre d'actes municipals del 4 de juliol de 1939 fins el 31 de desembre de 1942: Sessió del 18 d'agost de 1942.

Merino Tébar. El 14 de juny tornà a produir-se altra *saca* de festeig per les victòries de l'Alemanya nazi, en aquest cas per l'ocupació de París. Eixe dia va ser assassinat a Paterna Manel Climent Tortajada, conjuntament amb altre veí de Tavernes Blanques.⁶³⁰ El següent fou Luis Mateo Ros, membre del comité per la UGT, afusellat el 24 de juliol en solitari i el 27 de juliol també a Juan Dolz Dolz. El degoteig de morts de l'any 1940 prosseguí amb Ramon Martorell Frochoní el 27 d'agost, Vicent Madrid Corachan l'11 de setembre, i Miguel Mateu Sierra (*Rosquillero*) i Vicent Benedicto Gil (*Rullo*) el 23 d'octubre. Sobre Madrid, les denúncies que serviren per a condemnar-lo a mort, cal destacar que és de les poques on participa l'alcalde Roig, que l'acusava de ser «*pistolero del asesino Ordaz [...] y denunciaba a las personas de derechas, que después eran asesinadas*».⁶³¹ Com a possible hipòtesi de la participació de l'alcalde Roig en contra seua, fet excepcional en comparació en altres sumaríssims, es podria esgrimir que Madrid era de Domenyo, a la comarca dels Serrans, i que els pocs lligams socials a Burjassot facilitaren la seua denúncia.

L'any 1941 s'inaugurà amb l'afusellament de Miguel Cabo Sierra, militant de la CNT, el 14 de gener, i va tancar amb el de Francisco Soriano Benlloc, el 28 de març. En aquest moment la intensitat dels assassinats començava a reduir-se. Tot i això, el 5 de maig de 1942 executaren la pena de mort de Manel Navarro Asensi i el 29 de juny a Agustín Jerez Calleja, empleat públic, i Luís Martínez Valero (*El Pastisser*), alcalde republicà i militant de la UGT. I, encara més, aquell any finalitzà amb un triple afusellament el 21 de novembre: Andrés Vendrell Guarín, militant del PSOE; Eleuterio Monteagudo Pardo; i Toni Rodríguez Mahinero.⁶³² De les condemnes a mort dels esmentats, el falangista Remigio va denunciar-los a tots ells, però paga la pena ressaltar el cas de Martínez Valero qui, a més, va ser el segon dels denunciats per l'alcalde Roig, que, en un llarg informe, acusà el seu antecessor de:

«*Sujeto sanguinario de esta localidad. Es de dominio público que ha sido uno de los más crueles de esta población. Pistola en mano saqueaba los domicilios ejerciendo violenta presión sobre personas de derechas para que entregasen dinero*».⁶³³

⁶³⁰ Vegeu Crònica Tavernes Blanques.

⁶³¹ AGHD: s.4236-V-39, l. 17142, c. 3.

⁶³² GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 407-408.

⁶³³ AGHD: s.2106-V-39, l. 19606; c. 5.

Per anar acabant, el 14 de maig del 1943 es va portar a terme la *saca* més nombrosa. Aquell dia executaren huit condemnes de mort a representants del Comité Revolucionari: Conrado Zabala Gimeno, d'Esquerra Valenciana (EV); Francisco Arroyo Rubio, d'Unión Republicana (UR); Vicent Engasa Alonso, Joaquim Lázaro Pons, Juan Martorell Fontestat i Juan Contreras Fuertes, de la CNT-FAI; i Juan Herrero Bañon i Julian Safont Mochó, del PSOE. Sobre els informes políticossocials i les denúncies que serviran de prova per a les sentències, cal ressaltar que d'Arroyo exposaren que «denunció a la Junta de Derechas y al partido Tradicionalista, y algunos de ellos fueron asesinados»; a Lázaro el definiren com «criminal que tomó parte directa en los asesinatos de Vinalesa» i a Martorell de «ser uno de los fundadores de la columna Temple y Rebeldia que representaba la FAI, con la graduación de capital, y ser objeto peligrosísimo por sus intintos malignos y criminales».⁶³⁴ Tots ells encausats al sumaríssim 1517-V-39, on el cap Falange local era l'únic en denunciar i col·laborar amb la repressió. Ací, convé ressaltar que aquests afusellaments massius guarden relació amb la festa de reposició de la creu de les Sitges de Burjassot, celebrada l'1 maig de 1943. Els falangistes i les autoritats locals havien convidat a la festa al capità general de València i comandant de la III Regió Militar, Eliseo Álvarez-Arenas Romero.⁶³⁵ Pocs dies després s'iniciava el judici contra els burjassoters esmentats, als qui encara no s'havia processat, i foren condemnats el 5 de maig a pena de mort.⁶³⁶ I, segons el que s'explica, el general Eliseo Álvarez va intervindre per agilitzar el consell de guerra al·ludit. En última instància, cal afegir un mort més malgrat estar fora de la cronologia que comprén l'alta intensitat repressiva (1939-1943): Francisco Marqués Jordan, membre del comité per part de la CNT-FAI, afusellat el 29 de novembre de 1950.⁶³⁷ Amb Marqués, el nombre d'afusellats ascendeixen fins a trenta-quatre, la segona xifra més elevada de l'Horta Nord, després de Massamagrell.

Per afegiment, a part dels trenta-quatre afusellats, la xifra de víctimes mortals augmenta si s'afegeixen els reus morts a la presó. El primer mort fou Vicent Sancho

⁶³⁴ AGHD: s.1517-V-39, l. 18524, c. 1.

⁶³⁵ Eliseo Álvarez-Arenas Romero va ser un militar que va participar en la Guerra del Rif i la Guerra Civil. Durant la Dictadura franquista va ser inspector general de la Guàrdia Civil entre 1939 i 1942, i nomenat capità general de València i comandant de la III Regió Militar el 1942.

⁶³⁶ CERVERA, Alfons (coord.): *Op. cit.*, p.72.

⁶³⁷ GABARDA, V.: *El cost humà Op. cit.*, p.407.

Mir, qui va perdre la vida a la Model el 16 de novembre de 1939 presumptament a causa d'una erisipela.⁶³⁸ Això no obstant, s'ha d'explicar que Sancho fou detingut força mesos després de la fi de la guerra, el dia anterior de la festa franquista del 18 de juliol, mentre s'encontrava al camp de futbol de Burjassot. Aquell dia van passar uns falangistes i es preguntaven amb un to burlesc: «Aquest roig encara està ací?». Aleshores se'l van emportar arrestat al calabós municipal. Els falangistes li van dir que només estaria arrestat pocs dies, perquè l'endemà feien festa de *FET y de las JONS* i no volien que hi hagués cap «roig» pel carrer, afirmant-li que aviat estaria en casa. Malgrat això, va ser traslladat a la Model on va morir sense que ningú expliqués a la família que va passar.⁶³⁹

El següent va ser Miguel Montesinos Asensi, tinent d'Infanteria mort a la presó militar del barri de Montolivet (València) el 19 de març de 1940, suposadament a causa d'una diabetis complicada.⁶⁴⁰ Tot seguit, un altre que va morir en estranyes condicions fou l'industrial Francisco Alfonso Badia, que el 31 d'octubre de 1943 va perdre la vida a l'Hospital d'Arnau de Vilanova a conseqüència de les ferides mortals infligides pels trets després d'un enfrontament amb les forces d'ordre públic. Finalment, s'han d'afegir dos veïns més: Aurelio Alonso Alabort, mort a Sant Miquel dels Reis en 1940 d'una malaltia cardíaca, i Joaquin Requena Sánchez, mort l'1 d'abril de 1950 a la ciutat de València.⁶⁴¹ Tenint en compte aquests cinc, sumen trenta-nou víctimes mortals, per la qual cosa segueix essent el segon municipi amb més víctimes mortals de l'Horta Nord, per darrere de Massamagrell (vegeu annex 25). Però, tenint present la relació entre les víctimes mortals i el cens de població, al voltant d'11.000 habitants, aquestes xifres són relativament baixes en comparació amb altres localitats de la comarca, representant el 3'38 ‰ de la població total.

Comptat i debatut, com ja s'ha exposat, val a dir que aquesta matança es fonamenta en les denúncies i informes dels caps de *FET y de las JONS*. S'ha pogut verificar que Remigio Hueso, Francisco Sales, José María Gil Escartí feren declaracions acusatòries, donant suport i col·laborant amb els tribunals militar per practicar una repressió més intensa i extensa contra els republicans. Tanmateix, les autoritats

⁶³⁸ L'Erisipela és una infecció a la pell produïda per bacteris del tipus *streptococcus* amb resultat d'inflamació, popularment coneguda com «foc de Sant Antoni».

⁶³⁹ Entrevista a Francisca García Muedra, 17 d'abril de 2018 (Burjassot).

⁶⁴⁰ SALVADOR VILANOVA, A. (coord.) *Op. cit.* pp.304.

⁶⁴¹ GABARDA, V.: *Els afusellaments...*, p.424.

locals no tingueren una actitud unànime en aquesta qüestió. Per exemple, el regidor Cano o l'alcalde Roig apostaven —majoritàriament— per ser més benvolents. D'aquesta manera, convé fer referència a la declaració que el mateix regidor Cano va arribar a recordar davant el fiscal de la Causa General: *«yo nunca sufrí ningún daño ni amenazas por parte de los republicanos de Burjassot»*.⁶⁴²

Sobre la repressió implícita i la resistència

La repressió política fou extensa i intensa entre els qui es quedaren a Burjassot una vegada finalitzada la contesa bèl·lica. Això no obstant, alguns republicans van aconseguir marxar a l'exili i, per tant, evitaren la violència política més explícita. Cal destacar que no tothom podia marxar a l'exili tan fàcilment, ja que per anar-se'n calien contactes i mitjans econòmics. D'aquesta manera, els republicans que vivien a la zona de «La ciutat jardí» —actual barri de la Coma, Paterna—un barri de residents amb bon nivell socioeconòmic, van marxar tan aviat com van poder deixant tots els seus xalets buits, i açò també va passar en algunes cases dels carrers Mendizaval i Colón.⁶⁴³

Els països que acolliren als exiliats eren diversos: Algèria, França, Cuba o Mèxic. França i Algèria es van convertir en receptors de refugiats per la seua proximitat geogràfica, però lluny d'adoptar polítiques integradores, van recloure als republicans en camps de concentració específics a l'espera que la comunitat internacional prengués alguna mesura. Entre el reguitzell d'exiliats que s'ha pogut identificar destaquen els membres del comitè Toni Agulló, Juan Llopis i José Navarro Sanz; Vicent Moret, pel PCE; Toni López Albir, l'alcalde i militant del PS; i Salvador Cariñena Hernández, alcalde en 1938 i militant de la CNT. També els regidors Rafael Conejos Morte, per la UGT; José Vicent Piqueras, Salvador Cervera, José Espert, Salvador Muñoz, José Antonio Rodríguez i Francisco Borredà Bleda, per la CNT; Álvaro Miralles Liciaga, per EV; i Ernesto Conejos Morte i Julio Pastor Sanmartin, pel PSOE; i el militar Manel Uribarri Barutell.⁶⁴⁴

⁶⁴² CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), pp. 91-92.

⁶⁴³ Entrevista a Alfredo Cortina Férech, 17 d'abril de 2018 (Burjassot).

⁶⁴⁴ CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), pp. 262-263.

Per exemplificar com era l'exili dels burjassoters, s'analitzen tres casos específics: Francisco Borredà, Manel Uribarri i Julio Pastor. En primer lloc, cal explicar que alguns d'aquests mai van poder tornar al poble, i és un nítid exemple el cas del president anarcosindicalista Francisco Borredà, que va morir exiliat en la ciutat de Veracruz (Mèxic). Aquest darrer, malgrat la llunyania geogràfica, fou un dels països més partidaris a solucionar el drama dels refugiats republicans, fins i tot arribà a reconèixer el govern republicà en l'exili el 28 d'agost de 1945.⁶⁴⁵ El govern del *Partido Nacional Revolucionario* (PNR), dirigit per Lázaro Cardenas del Rios, es va mostrar partidari d'acollir la diàspora, i s'estima que entre 20.000 i 25.000 exiliats van rebre asil polític entre el 1939 i 1942.⁶⁴⁶ Un altre cas era el de Manel Uribarri, capità de la Guàrdia Civil i militant d'EV, que durant la guerra va organitzar una columna d'uns tres-cents militants per col·laborar amb el capità Alberto Bayo des de Barcelona amb la intenció per prendre Mallorca, Formentera i Eivissa.⁶⁴⁷ No obstant això, l'empresa militar va fracassar, i malgrat que el capità Uribarri va ser nomenat cap del Servei d'Informació Militar (SIM) per Indalecio Prieto, va decidir marxar cap a França el 22 d'abril de 1938. En pocs anys es va traslladar a Cuba, des d'on va col·laborar en diverses organitzacions de l'exili republicà, entre elles a l'*Agrupación Socialista Española* a Cuba.⁶⁴⁸ El capità no va poder tornar a Burjassot, igual que Borredà, amb qui es va trobar a Veracruz, on finalment va morir el 6 d'octubre de 1962.⁶⁴⁹ En darrer lloc, el socialista Julio Pastor Sanmartin exemplifica altre dels camins que van emprendre els exiliats. Pastor va marxar des del port de València en el vaixell francès *Eliradiuse* en direcció cap a Orà (Algèria) el 28 de març de 1939.⁶⁵⁰ No va tindre més alternativa que deixar a la seua dona Bràulia Sanz Sanz i els seus tres fills a Burjassot, per eixir a correuita cap a l'exili, atés que estava convençut del terror feixista que s'advenia. Bràulia i els fills van veure's obligats a abandonar la

⁶⁴⁵ RUBIO, Javier: *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1936. Historia del exodo que se produce con el fin de la Segunda Republica*. Ed. San Martín. Madrid. 1977. Vol. I pp. 78.

⁶⁴⁶ *El exilio español en México se extingue setenta años después entre respeto, dolor y olvido*. (2006). España Exterior. [en línia] Disponible a <http://www.espanaexterior.com/noticias/el-exilio-espaol-en-mxico-se-extingue-setenta-aos-despus-entre-respeto-dolor-y-olvido/> [Consultat el 1 d'abril de 2018].

⁶⁴⁷ EXPÓSITO NAVARRO, L. M.: *Apuntes para la historia del exilio burjasotense en el norte de África: el ejemplo de la familia Pastor-Sanz*. Op. cit. p.2

⁶⁴⁸ DOMINGO CUADRIELLO, Jorge: *El exilio republicano español en Cuba*. Siglo XXI de España Editores, Madrid, 2009, p.273.

⁶⁴⁹ Ibídem.

⁶⁵⁰ EXPÓSITO NAVARRO, L. M.: *Apuntes para la historia del exilio burjasotense en el norte de África: el ejemplo de la familia Pastor-Sanz*. Op. cit. p.5.

casa que tenien al municipi i traslladar-se a València quan Julio va marxar, perquè els interrogatoris i registres espontanis eren cada vegada més intensos i violents, alhora que també proliferava l'odi i l'actitud vexatòria d'alguns veïns que els insultaven i increpaven pels carrers.⁶⁵¹

Pel que fa a Julio, quan va arribar al nord d'Àfrica va ser arrestat conjuntament amb la resta de passatgers de l'*Eliradiuse*, i tots plegats foren reclosos en el camp de refugiats del municipi de Boghari, el qual estava custodiat per soldats senegalesos, i on Julio va romandre nou mesos. Des del camp de Boghari, el burjassoter fou transportat cap a una companyia de treballs forçats, què estava construint la via de ferrocarril des del Mediterrani fins a Níger. Llavors, va començar a treballar a la ciutat de Béchar (Algèria) i acabà en Bouarfa (Marroc). Amb la fi de la Segona Guerra Mundial, els presoners foren alliberats, i Julio va retornar a Orà per instal·lar-se en una casa llogada i tractar d'aconseguir un treball remunerat. Una vegada que va recuperar un poc la normalitat, el socialista va reprendre el contacte polític i ingressà en l'aparell del PSOE «França-Àfrica i Bèlgica», on fou molt crític amb el govern republicà a l'exili presidit per Diego Martínez Barrio.⁶⁵²

Així doncs, s'ha de destacar que des de l'exili es va tractar d'organitzar la resistència republicana, la qual va apostar per cercar el suport internacional. Atesa la correspondència postal entre l'Agrupació del PSOE de Londres i el PSOE de «França-Àfrica i Bèlgica», es constata que els socialistes tenien la mirada posada en l'Assemblea General de l'ONU que se celebrà a Nova York el 12 de desembre de 1946. En la seua resolució, les Nacions Unides van concloure afirmant que estaven

*«convencidas que el Gobierno fascista de Franco en España, fue impuesto en el pueblo español con el apoyo de las potencias del Eje y a las cuales apoyó material durante la guerra —Segunda Guerra Mundial— y no representa en el pueblo español. [...] Se recomienda que se excluya en el Gobierno español de Franco como miembro de los organismos internacionales establecidos por las Naciones Unidas [...] hasta que se instaure en España un gobierno nuevo y aceptable».*⁶⁵³

⁶⁵¹ Ibídem.

⁶⁵² Ibídem.

⁶⁵³ GA Res. 39(I), Resolucions aprovades per l'Assemblea General durant la primera part del seu primer període de sessions, Cinquanta-novena reunió plenària, 12 de desembre de 1946, pp. 57-58.

Malgrat la contundència de les crítiques, a la pràctica la dictadura continuava exercint la violència política i cap país es va decidir a intervenir directament. Llavors, Julio es lamentava afirmant que:

*«así seguiremos, viendo condenas verbales y mientras tanto los españoles sufriendo, tanto los que están dentro de España como quienes estamos desamparados por un mundo que nos odia más que otra cosa».*⁶⁵⁴

Els exiliats a Londres també es queixaven de la diplomàcia del govern britànic, ja que expliquen que *«hablarles de la República como un régimen legal en 1936 es algo que no tragan de ninguna forma»*, i amb pessimisme afirmaven que *«Franco morirá de viejo en el lugar que ahora ocupa, pues, parece que la vida de exiliado será larga»*.⁶⁵⁵

Amb el pas dels anys, els republicans van assumir que la comunitat internacional no intervindria per restituir la democràcia a l'Estat espanyol. Llavors s'amplificaren les veus discrepants en contra del govern republicà a l'exili. Aquests consideraven que el prioritari era pal·liar la situació de terror i angoixa que estaven patint els republicans exiliats, empresonats i afusellats, per damunt d'obstinar-se en la restitució del règim republicà si això ajudava al fet que la comunitat internacional s'impliqués més. En aquest sentit, un sector dels socialistes estaven esperançats amb la reunió d'Indalecio Prieto amb el ministre de Treball d'Anglaterra, Ernests Bevin, la qual qualificaven de «positiva» perquè s'abordà el problema dels exiliats amb l'objectiu de:

*«poner remedio dignamente a la tragedia, dejando de lado a un régimen que murió hace años por las mismas torpezas de aquellos que tenían la obligación de defenderlo y que ahora, si no hay república como régimen de sustitución al de Franco, algunos prefieren que se siga matando y encarcelando, y que los exiliados continúan con el calvario que llevan encima».*⁶⁵⁶

⁶⁵⁴ Centre d'Estudis Històrics Locals de Burjassot (CEHL): Carta del Partido Socialista Obrero Espanyol en el exilio. Agrupación de Londres a la agrupación Francia-África y Bélgica, 5 de diciembre de 1946. [En línia] Disponible a <https://www.centred-estudislocalsdeburjassot.es/hist%C3%B2ria/la-guerra-civil-i-la-postguerra/> [Consultat el 3 d'abril de 2018].

⁶⁵⁵ Ibídem.

⁶⁵⁶ CEHL: Carta del Partido Socialista Obrero Espanyol en el exilio. Agrupación de Londres a la agrupación Francia-África y Bélgica, 17 de noviembre de 1947.

En síntesi, val a dir que els exiliats de Burjassot van poder escapolar-se de la violència política física, però la seua situació fou molt complicada: van haver de deixar enrere familiars i amics als qui no pogueren tornar a veure en molts anys, van sofrir situacions de precarietat als camps de concentració i fent treballs forçats en la majoria dels països d'acollida. Ara bé, a l'exili es va poder organitzar la resistència, encara que va ser infructuosa pels qui anhelaven una intervenció directa de les grans potències, contràriament al que passà en altres règims totalitaris europeus.

D'altra banda, a més de la violència implícita dels exiliats, alguns dels qui es quedaren patiren aquests tipus de repressió, especialment els treballadors públics. Així mateix, el mateix dia que es constituí el primer govern franquista a Burjassot, el 29 de març de 1939, les noves autoritats locals van acordar la primera mesura de govern per unanimitat:

*«la destitución de todo el personal del ayuntamiento, indicando a cada cual, que los que se consideran dignos de continuar desarrollando su cargo, lo tienen que solicitar mediante una instancia a la corporación, y significando al Secretario de la corporación que no obstante este acuerdo, él continuará en el ejercicio de cargo, así como el personal que se estime necesario para el funcionamiento de los servicios más perentorios a juicios de la corporación».*⁶⁵⁷

D'aleshores ençà, començà un procés de purga administrativa mitjançant el qual també es va aprovar:

*«suspender de trabajo y sueldo a todos los funcionarios administrativos y subalternos, así como los servicios especiales del ayuntamiento propietarios, a quienes se los instruirá un expediente y se los separará de sus cargos».*⁶⁵⁸

El govern va nomenar Camilo Miralles com a jutge instructor dels expedients de depuració, amb l'objectiu de valorar la conducta sociopolítica per determinar en un informe qui havia de ser admés, qui havia de ser apartat i qui havia de ser sancionat. L'informe final de Miralles exposava que *«se admitía sin sanción»* l'oficial primer de secretaria Juan Mayor García, l'encarregat dels jardins Francisco Contreras Valverde,

⁶⁵⁷ AMB: Llibre d'actes municipals del 29 d'Agost 1938 fins a 4 de juliol de 1939: Sessió del 29 de març de 1939.

⁶⁵⁸ AMB: Llibre d'actes municipals del 29 d'Agost 1938 fins a 4 de juliol de 1939: Sessió del 10 d'abril de 1939.

la mestra Dolores Casanova Postigo, l'obrer Ramón Llorens Navarro, el metge Enrique Ferrando Carlos, l'alguatir Miguel Belloch Pastor i el veterinari Santiago Silvestre Izquierdo. En segon lloc, es «*depuraba sin sanción*» els funcionaris Juan Leonart Almenar, Arturo Cervellera Castro i Miguel Alonso. Finalment, es «*destituía y sancionaba*» el responsable del cementiri Dionisió Del Olmo Muñoz, l'ajudant del conserge del cementiri Francisco Ballester Soriano, el guàrdia urbà Vicent Valero Barella, l'aparellador Francisco Pascual Muñoz, l'administrador de les rendes Eduardo Bello Moreno, l'oficial segon de secretaria Marcial Martínez Sánchez, el comptador públic Toni Muñoz Blat, el conserge de l'escorxador Joan Baptista Andrés Llisó, l'obrer Francisco Andrés Comes, el cobrador de mercats José Soriano Balaguer, l'alguatir Toni Sancho Blat i el practicant Enrique Muñoz Cervellera. I, encara més, fins a onze professors van ser depurats: M. Pilar Andrés Valls, M. Ana Campos Medina, Emilio Carbonell Amorós, Carmen Cervera Gómez, Lutgarda Fernández García, Ricardo Llopis Ruixo, Pedro Locos Planas, Adelina Martínez Martín, Alfredo Muñoz Hernández i Pedro Pasies Serrat—. ⁶⁵⁹

Continuant amb la violència implícita, el terror institucional va provocar que la violència política prengué una multiplicitat de formes. Per exemple, el governador va enviar una circular als governs municipals, publicada el 18 de maig de 1939, on especificava que s'havien de confiscar els béns de les entitats, agrupacions o partits polítics als quals es refereixen en l'article número 2 de la *Ley de Responsabilidades Políticas*.⁶⁶⁰ En conseqüència, les autoritats de Burjassot posaren a disposició de la Central Nacional Sindicalista (CNS) els immobles, mobles i ensembles pertanyents als sindicats i agrupacions d'esquerres.⁶⁶¹ Per a coordinar-se, el 31 d'octubre de 1940 es va crear la «comissió central confiscadora», un organisme que s'encarregava de les confiscacions dels béns i les propietats de les entitats polítiques, però també de les propietats individuals. Entre les confiscacions estaven la casa número 78 del carrer del *Caudillo* —antic i actual carrer Blasco Ibáñez—, que pertanyia a la societat civil «La Constància», i el número 19 del carrer Doctor Moliner, propietat de la

⁶⁵⁹ AMB: Llibre d'Actes Municipals del 4 de juliol de 1939 fins el 31 de desembre de 1942: Sessions del 19 de juliol, 1 d'agost, 19 i 27 de setembre i 19 de desembre de 1939.

⁶⁶⁰ AMB: Llibre d'actes municipals del 29 d'Agost 1938 fins a 4 de juliol de 1939: Sessió del 23 de maig de 1939.

⁶⁶¹ AMB: Llibre d'actes municipals del 4 de juliol de 1939 fins el 31 de desembre de 1942: Sessió del 24 d'octubre de 1939.

«Societat d'Obrers El Progrés», afins a la UGT.⁶⁶² D'altra banda, fou molt difícil crear noves agrupacions de caràcter cívic o social. Així doncs, quan alguns veïns intentaren formar l'agrupació fallera de Burjassot, van haver de sol·licitar permís per poder reunir-se setmanalment. El govern local va desconfiar de l'agrupació fallera i va remetre l'assumpte al governador. Alhora, també va obrir una investigació als propietaris de les tavernes, amb la finalitat d'esbrinar si es feien reunions clandestines, perquè allà s'hi gestava un espai de socialització que escapava del control de la dictadura.⁶⁶³

Per acabar, sobre la repressió no física encara s'hi hauria d'afegir l'aplicada en favor de l'església local. Així mateix, una bona part del gruix social i familiar dels processats pels tribunals militars foren castigats a reparar l'edifici religiós sota les ordres de la «comissió de reconstrucció de l'església». Aquesta comissió estava dirigida pel regidor Francisco Sales i l'empresari Pedro Pons, els quals els obligaren a realitzar jornades de treball debades o «aportacions» econòmiques per reconstruir l'edifici. Però, sens dubte, una de les feines amb més càrrec de violència simbòlica fou la neteja de l'església; un tipus de repressió quotidiana basada en les tradicionals tasques femenines, que foren desviades de la seua funció original per a passar a ser un símbol de derrota i vergonya pública.⁶⁶⁴ Així, les dones eren citades diàriament i obligades a netejar-la. Les qui ho patiren asseguraven que encara no s'havia assecat el pis, quan les cridaven altre cop perquè el tornaren a llavar. Així, cada dia les dones anaven a recollir aigua a la séquia —custodiades per militars per evitar que fugiren— i omplien els poals per portar-los a l'església de Sant Miquel Arcàngel i a l'ermita de Sant Roc a fi de rentar el pis a mà.⁶⁶⁵ I, encara més, les dones també van patir altres pràctiques de violència sexuada, com els afaitaments de cabells. Els falangistes seleccionaven les dones dels represaliats i les citaven al consistori perquè altres dones les raparen. Un cop, una de les dones que feia de «perruquera» es va posar a plorar perquè no volia fer-ho, i Pedro Pons, que sovintejava per allà, li va

⁶⁶² AMB: Llibre d'actes municipals del 4 de juliol de 1939 fins el 31 de desembre de 1942: Sessió del 30 de gener de 1940.

⁶⁶³ AMB: Llibre d'actes municipals del 29 d'agost 1938 fins a 4 de juliol de 1939: Sessió del 4 de juliol de 1939 i llibre d'actes municipals del 4 de juliol de 1939 fins el 31 de desembre de 1942: Sessió del 15 d'abril de 1940.

⁶⁶⁴ NASH, M. (ed.): *Represión, resistencias, memoria. Op. cit.*, p. 15.

⁶⁶⁵ Entrevista a Francisca García Muedra, 17 d'abril de 2018 (Burjassot).

etzibar: «Per què plores dona? Perquè els hi afaites els cabells? Doncs, ves amb compte, que tal vegada te'ls hages d'afaitar a tu també».⁶⁶⁶

⁶⁶⁶ Ibídem.

Massamagrell

De conservadors a falangistes. El govern més col·laborador amb la violència.

De tots els municipis de l'Horta Nord, Massamagrell és el poble amb major nombre de víctimes mortals per la violència franquista. La primera d'aquestes esdevingué un dia abans d'acabar-se la guerra, el 31 de març del 1939, quan els soldats rebels que havien ocupat la localitat poc abans assassinaren d'un tret a la templa al carabiner Valentín Vallejo Márquez al convent de la Magdalena.⁶⁶⁷ Fou una mort sense cap procés judicial, que possiblement estigué motivada per algun fet descontrolat o alguna presumpta tensió quan els militars revoltats arribaren al poble. Tot i això, aquest fet vaticinava la intensitat de la repressió que es produiria durant els anys de la postguerra.

Pocs dies després, el 2 d'abril, es va constituir la primera comissió gestora, que va comptar amb el vistiplau del comandant Gonzalo Romero Osende i l'alferes del cos jurídic Casto Pérez Arevalo, que ratificaren la comissió gestora el 25 d'abril.⁶⁶⁸ L'alcalde fou José Martínez Tormos, natural d'Albalat dels Sorells i militant de la DRV, i el tinent d'alcalde, Luís Gimeno Fenollosa, qui anirà ascendent posicions en el consistori durant els anys següents. La resta de regidors eren José María Bellver Carbonell, Adrián Devis Arnau, Vicent Expósito, Juan Francisco Civera Mestre,⁶⁶⁹ Bautista Arnau Ferrer i Genaro Climente Carbonell.⁶⁷⁰ A més a més, convé destacar la presència dels principals dirigents locals de *FET y de las JONS*, el delegat d'informació Ramón Rodrigo Martí i el president José Climent Martorell (Morret), els quals tingueren un paper destacat en les decisions municipals i posteriorment passarien al govern.⁶⁷¹ Els màxims responsables d'ambdues institucions compartien un element cabdal: ser víctimes de la violència descontrolada de la rereguarda. Així, l'alcalde Martínez havia estat detingut i empresonat a les Torres de Quart (València) de l'11 d'agost al 6 de desembre de 1936, com també el president falangista Climent

⁶⁶⁷ GABARDA, Vicent: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, PUV, València, 2007, p. 444.

⁶⁶⁸ AMM: Llibre d'actes del 1939. Sessió del 25 d'abril del 1939.

⁶⁶⁹ Aquest regidor va dimitir el 5 d'abril del 1939. Possiblement per desavinences internes o per no estar d'acord amb la política repressiva.

⁶⁷⁰ AMM: Llibre d'actes del 1939. Sessió del 25 d'abril del 1939.

⁶⁷¹ *Ibidem*.

qui, a més a més, va patir l'assassinat del seu germà Enrique l'agost d'eixe any.⁶⁷² Es tracta d'una característica comuna entre els pobles on la col·laboració de les bases franquistes amb la repressió va ser més intensa.

Fent una anàlisi de l'evolució del govern de Martínez Tormos, s'ha de tindre present que aviat es van començar a evidenciar desavinences internes, fet que derivà en inestabilitat per les males praxis i desafecció d'alguns regidors. Molts ni tal sols acudien a les sessions plenàries i el governador estava al cas de les absències, de manera que hagué d'intervindre directament a l'administració local per reestructurar el govern. Així, el 17 de febrer del 1940 va haver-hi una remodelació seguint els requeriments del governador Francisco Javier Planas de Tovar,⁶⁷³ que va destituir José María Bellver Carbonell, Genaro Climente Carbonell, Adrián Devis Arnau i Manel Noalles Alcaide. Seguidament, nomenà a Francisco Sales Alcaide, Manel Bellver Carbonell i José Redolat Rodrigo en el seu lloc.⁶⁷⁴ Ara bé, la crisi que dinamità el primer govern franquista esdevingué l'1 de setembre del 1941, quan l'alcalde Martínez Tormos va ser destituït per decisió unànime de tots els membres de la corporació. D'aleshores ençà es va nomenar alcalde accidental a Luís Gimeno, però l'element de canvi més rellevant fou l'aparició del nou tinent d'alcalde, José Climent Martorell, abans president de *FET y de las JONS*, el qual anirà confeccionant una xarxa de complicitats amb altres regidors fins que el 17 de juliol del 1943 es va convertir en l'alcalde.⁶⁷⁵

Climent, a diferència del seu antecessor, era natural de Massamagrell i gaudia de la simpatia de molts veïns que veien amb bons ulls l'arribada d'un alcalde nascut al municipi. Ara bé, cal remarcar que havia estat president dels falangistes i condicionat per l'assassinat del seu germà i onze veïns més l'agost del 1936.⁶⁷⁶ Aleshores, era un candidat procliu a la col·laboració amb la repressió, presumptament susceptible per a portar endavant la revenja contra els republicans, que considerava responsables d'aquells fets. Segons els testimonis locals, Climent era un home físicament poc imponent —esquifit i de poca altura—, que amb certes

⁶⁷² CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), p.4.

⁶⁷³ Francisco Javier Planas de Tovar va ser coronel de l'exèrcit franquista, governador civil de Saragossa (1938-1939) i governador civil de València (1939-1943).

⁶⁷⁴ AMM: Llibre d'actes del 1939. Sessió del 17 de febrer del 1940

⁶⁷⁵ AMM: Llibre d'actes de 1941 al 1943. Sessions de l'1 de setembre del 1941 i del 17 de juliol del 1943.

⁶⁷⁶ CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), p.4.

dificultats podia haver exercit una violència física amb èxit contra els detinguts l'abril de 1939. Tanmateix, no va tenir cap objecció en signar tots aquells informes acusatoris o denúncies contra processats pels tribunals franquistes.⁶⁷⁷ N'és un exemple el menyspreu que li va fer a Josefa Celda Soler, filla dels detinguts José Celda Beneito i de Manuela Soler Barral, qui amb solament nou anys va anar a casa Climent per demanar-li clemència pels seus pares. Josefa va anar acompanyada de la seua tia Purificació Celda i la seua germana xicoteta, i en rebre-les Climent a la porta de sa casa, la tia li va preguntar: «No et fa pena que aquestes dues xiquetes es queden sense pares? No hi podries tindre clemència per elles?». Ell, amb un to vacil·lant va contestar: «Pura, ves-te'n tranquil·la, que el teu germà està en les meues mans i t'assegure que no se salvarà».⁶⁷⁸

A tall de cloenda, l'elecció i els trets principals dels primers governs franquistes de Massamagrell auguraren una predisposició per col·laborar intensivament amb la violència política de la postguerra. Foren dirigits pels antics conservadors, però amb una notable influència de falangistes, que posteriorment ocuparan els càrrecs de més responsabilitat, i marcats per la violència de 1936.

Sumaríssim 5329-V-39: 97 processats, 51 condemnats a presó i 46 condemnats a mort

Endinsant-nos en l'anàlisi de l'actitud de les bases del règim de Franco en relació amb la repressió, convé començar pel llistat amb noms i cognoms que els franquistes locals va facilitar al delegat de la Guàrdia Civil.⁶⁷⁹ Aquesta delació va propiciar la detenció de prop d'un centenar de veïns entre l'1 i el 8 d'abril, els quals foren encausats en vint-i-huit processos sumaríssims.⁶⁸⁰ Inicialment, foren reclosos al calabós de l'edifici de l'ajuntament, tot i que també van habilitar l'església local com

⁶⁷⁷ Entrevista a Josep Joan Eres Falcó, 14 de juliol del 2017. (Massamagrell)

⁶⁷⁸ Entrevista a Josefa Celda Soler, 14 de juliol del 2017 (Massamagrell).

⁶⁷⁹ AA: Cartes de Matias Iborra Ferrer.

⁶⁸⁰ AGHD: s.9190-V-39, l.18683, c.3; s.;2069-V-40, l.16841, c.1; s.9370-V-39, l.18920, c.5; s.9501-V-39, l.18936, c.3; s.14561-V-39, l.19650, c.8; s.5329-V-39, l.20610, c.1; s.17238-V-39, l. c.13; s.5062-V-40, l.17179, c.6; s.17433-V-39, l.16826, c.2; s.217-V-40, l.19852, c.9; s.2119-V-39, l.20662, c.1; s.11324-V-39, l.19612, c.8; s.650-V-40, l. 17619, c.2; s.8730-V-39, l.20456, c.4; s.1798-V-40, l.17997, c.3; s.103-V-42, l.19676, c.10; s.9339-V-40, l.18854, c.6; s.633-V-41, l.19477, c.9; s.15185-V-39, l.16970, c.2; s.98-V-41, l.16926, c.1; s.2648-V-40, l.19358, c.5; s.2092-V-40, l.20662, c.3; s.1442-V-40, l.20676, c.2; s.984-V-40, l.17580, c.1; s.16800-V-39, l.19914, c.6; s.5433-V-40, l.17697, c.4; s.5124-V-40, l.19125, c.6.

a centre de detenció provisional, ja que el volum d'arrestats superava la capacitat del calabós, on també enviaren detinguts d'altres municipis de la comarca.⁶⁸¹ Encara més, quan el calabós i l'església restaren atapeïts, alguns arrestats foren traslladats en camions militars cap a Sagunt als inicis del mes de maig, i foren reclosos primer en el local on assajava la banda de música i després en dos magatzems que funcionaven com a presons improvisades.⁶⁸² Abans d'això, durant els dies que els arrestats romangueren a Massamagrell, alguns d'ells foren interrogats i torturats a l'interior de la casa consistorial. Els soldats i alguns membres de la comissió gestora els asseien enfront d'una taula i els hi formulaven preguntes acusatòries sobre els fets que ocorregueren a Massamagrell durant la guerra.⁶⁸³ En respondre negativament sobre l'autoria dels fets, els botxins els agafaven pels cabells i els etzibaven: «veuràs com si et torne a preguntar diràs que sí». Aleshores, si tornaven a negar la seua participació en els crims comesos en la rereguarda, els estampaven el cap contra la taula simulant que assentia d'una cabotada i afirmava l'acusació.⁶⁸⁴ Les lesions produïdes per aquests i d'altres maltractaments, deixaren molts reus amb la boca ensangonada, el nas trencat o fractures arreu del cos. Alguns d'ells, no van sobreviure. És el cas de l'anarcosindicalista Antonio Barber Oriola, qui el 30 de maig de 1939 va morir al calabós local,⁶⁸⁵ i amb això es convertí en la segona víctima mortal abans que els tribunals militars dictaren sentència.

Un cop estabilitzada la situació dels arrestats, enviats a la presó de Santa Maria del Puig, a Sant Miquel dels Reis, i, la majoria, a la presó Model de València, començaren a celebrar-se diferents consells de guerra. Paga la pena observar què esdevingué al procés sumariíssim 5329-V-39, que encausava setanta-dos veïns. Els processats van declarar el 9 de maig del 1939 davant d'un tribunal militar conformat pel coronel Batlle, que n'era el president, pels capitans Martínez, Cortés i Farrés, que feien de vocals, i per l'alferes Pérez Villa, vocal ponent. L'advocat defensor del judici era Diego Sevilla, també membre del cos castrense, qui en complicitat amb els membres del

⁶⁸¹ AA: Cartes de Matias Iborra Ferrer.

⁶⁸² *Ibidem*.

⁶⁸³ Entre agost i setembre una columna de milicians va assassinar dotze veïns de Massamagrell d'ideologia dretana, van cometre diversos saquejos contra cases d'alguns veïns i es va assaltar l'església del municipi.

⁶⁸⁴ AA: Cartes d'Enrique Pérez Badia a Vicenta Sánchez Valls.

⁶⁸⁵ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.* p.474.

tribunal va acabar convertint-se en un acusador més.⁶⁸⁶ Finalment, després de la celebració del consell de guerra, l'octubre del mateix any es va fer pública la sentència. Les condemnes més baixes foren penes d'entre sis i trenta anys de reclusió, que recaigueren sobre els vocals d'IR del comitè del FP Vicent Dedeu Luis (*El Diputado*), Daniel Garibo Carbonell, Ramón Suay Feaces, Toni Izquierdo Fort (*Parrandó*), el secretari Juan Salvador Salvador (*Xuanet el de la Blanca*) i el primer alcalde el 1931 Francisco Eres Estanislao. En segon lloc, els anarcosindicalistes de la CNT Timoteu Rajadell Camallonga, Ramón Fabra Fontelles (*Monago*), Enrique San Felix Vicent (*Xato*), Emilio Izquierdo Bestuer (*Llongo*), Juan Bautista Soro Carbota (*Pena*) també foren condemnats a penes de reclusió major. Així com els sindicalistes de la UGT Elias Martínez Fort (*Piulo*), Eduardo Campos Garibo (*El Forn*), Eduardo Eulogio Redolat (*El Miró*). I, tancant la llista, els comunistes Joaquin Bertomeu Gimeno, Emilio Villaralbo Sanz (*Valenciano*) i José Fort Tortonda (*Panera*) del PCE, juntament amb l'única dona que apareix en el sumaríssim, Àngela Tomas Iranzo, també del PCE, acusada d'anar amb els milicians anarquistes a cremar l'església local i d'assassinar dos veïns de Massamagrell en el camí de la Malva-rosa (Alboraia).⁶⁸⁷

Valorant la situació específica de les dones processades, Àngela va ser condemnada a pena de mort, però com que tenia menys de díhuit anys quan van succeir els fets, li van commutar la pena per reclusió major en el convent de Santa Clara de València.⁶⁸⁸ Per altre costat, Carmen Blasco San Miguel també fou arrestada i acusada de ser miliciana anarquista, i va ser reclosa al mateix convent,⁶⁸⁹ dirigit per Manuel Llopis, José Martínez i Antonio Escrihuela,⁶⁹⁰ que funcionava com a centre religiós i penitenciari de dones. Allà també complia condemna Manuela Soler Barral, muller de l'afusellat Jose Celda Beneito, denunciada per lliurar roba als soldats republicans, alhora que també per animar altres dones a sumar-s'hi. Manuela va ser jutjada i condemnada a dotze anys de reclusió, on va haver de resistir a les ofenses i vexacions físiques i psicològiques de les monges d'aquell convent. Una bona mostra del fet que s'argumenta fa referència a la mort del seu marit, ja que, un dia abans que

⁶⁸⁶ LAJO COSIDO, Benjamin. *Sólo habremos muerto si vosotros nos olvidais (1936-1939). De la libertad al muro solo hubo un atardecer*. Ed. 7 i mig, València, 1998, pp. 31-35.

⁶⁸⁷ AGHD: s.5329-V-39, l.20610, c.1.

⁶⁸⁸ Ibídem.

⁶⁸⁹ AGHD: s.8730-V-39, l.20456, c.4 i s.650-V-40, l.17619, c.2.

⁶⁹⁰ NASH, M.(ed.): *Represión, resistencias, memoria*. Op. cit., p. 41.

aquest fos executat, la Mare Superiora la va vestir tota de negre per recordar-li que era una viuda virtual⁶⁹¹. Aquell dia la van visitar la seua filla i la seua cunyada, i en veure-les Manuela es va posar a plorar a llàgrima viva, com si el món i la seua pròpia vida se li ensorrés en aquell mateix instant. Aleshores, la Mare Superiora, que passejava pel convent armada amb una pistola, se'ls va acostar i evidenciant la deshumanització que pateixen els victimaris els va dir: «Manuela, no plores. Ara el teu home estarà en el cel i has d'alegrar-te'n».⁶⁹² En tercer i últim lloc, convé ressaltar l'empresonament de Vicenta Falcó Vidal —muller del primer alcalde republicà encausat en la macrocausa sumaríssima—, que estigué empresonada quasi un any també en el convent de Santa Clara. Vicenta fou denunciada per la veïna Encarnación Bodi Carbonell, qui l'acusava de:

«significarse por su intensa campaña en pro del Frente Popular antes de estallar el GMN. [...] Al sobrevenir el Alzamiento intensificó los insultos, continuamente dirigidos contra mí y demás familiares, diciéndonos "Fascistas y canallas asesinos" lo que suponía un gran perjuicio para nuestras vidas por estar clasificadas como desafectas a la causa roja. [...] Después de ser liberada esta población por el Glorioso Ejército Nacional, continuó con el mismo proceder hasta el extremo que en una ocasión de cantar en casa el Cara al Sol dijo "Beatas putas, ¿ahora cantáis el Cara al sol? ¿Por qué no lo cantabais antes?"».⁶⁹³

No obstant això, el 10 de setembre de 1940 va ser posada en llibertat vigilada perquè no s'havia ratificat l'auto de presó i va retornar a Massamagrell. Però va passar poc temps fora de les presons, vist que al mes següent va ser detinguda de nou a causa d'un episodi de fricció veïnal arran que el seu fill xicotet va arruixar amb aigua la vorera d'una veïna falangista, la qual va entrar en disputa amb Vicenta, fins al punt d'arribar a denunciar-la.⁶⁹⁴ Represa la instrucció del seu sumaríssim, ara Vicenta fou denunciada per l'alcalde Martínez Tormos i pel delegat d'informació de Falange Ramón Rodrigo. El primer va argumentar que *«al liberarse esta población, lejos de intimidarse por la derrota que sufrieron los suyos ha continuado insultando algunas personas de la misma calle que habita»*, i en un sentit semblant es va pronunciar el

⁶⁹¹ I. LIZUNDIA, Fernando. *El exterminio de la memoria. Una comisión de la verdad para las víctimas del franquismo*. Ed. La catarata, 2015, Madrid, pp.29-30.

⁶⁹² Entrevista a Josefa Celda Soler, 14 de juliol del 2017 (Massamagrell).

⁶⁹³ AGHD: s.5062-V-40, l.17179, c. 6.

⁶⁹⁴ Entrevista a Josep Joan Eres Falcó, 14 de juliol del 2017 (Massamagrell).

segon, quan acusava Vicenta de «*continuar insultando y amenazando de una manera descarada y pública a personas afectas al GMN*». Tot i això, a l'expedient sumaríssim no s'hi observa cap sentència ferma, encara que sí un auto de presó preventiva. Llavors, Vicenta va eixir definitivament de la presó de Santa Clara el novembre de 1941, podent retornar a Massamagrell per fer-se càrrec dels fills, ja que el seu marit continuava empresonat.⁶⁹⁵

Dones i homes, un total de quaranta-huit veïns van haver de fer front a condemnes d'encarcerament penitenciari, que variaven depenent del delictes i la sentència. A tall de detallar com era la situació dels reus de Massamagrell en les presons, es recuperen alguns fragments del dietari personal del veí Juan Falcó Vidal, milicià comunista voluntari a la guerra, qui sobre l'atapeïment de la presó Model va descriure

*«éramos trece personas en una celda que, como ya dije, estaba pensada para un solo preso. ¿Qué les parece? Trece hombres metidos en un lugar tan pequeño, el cual no tendría dos metros de ancho por tres de largo, donde teníamos que comer, dormir y hasta hacer nuestras necesidades. Molestias entre nosotros no faltaban, sobre todo cuando nos acostábamos por la noche debido a que no podíamos tumbarnos panza arriba ni panza abajo, porque no había espacio para todos, así que teníamos que acostarnos de lado, y como comprenderán eso era sumamente imposible, pero no hubo más remedio que adoptar esa postura. Al entrar a la celda, a mano izquierda estaba el retrete, y cuando alguno de nosotros nos entraban ganas de hacer caca, cogíamos una manta para taparnos un poco a fin de que no se nos viese el canario».*⁶⁹⁶

Encara més, la situació als centres penitenciaris es va agreujar per la fam, i així exposa Falcó la seua situació personal quan va passar per Sant Miquel dels Reis

«a principios de 1941, fui trasladado al penal de San Miguel de los Reyes, donde tuve que pasar otra etapa de hambre y desesperación, en la que la debilidad extrema iba adueñándose de mí. Para que vean, les haré una comparación de mi persona. Yo, en tiempos normales, pesaba de 70 a 75 kilogramos, en cambio, en San Miguel de los Reyes, delante de dos compañeros y en la báscula de la cocina, pesé 56 kilogramos; vean la diferencia de peso y cual sería mi aspecto.

⁶⁹⁵ AGHD: s.5062-V-40, l.17179, c.6.

⁶⁹⁶ AA: Diari biogràfic de Juan Falcó Vidal.

*Así pues, debido a la mala, y poca, comida que nos daban, llegábamos a pasar por momentos de desesperación, hasta el punto de atentar algunos de los presos contra sus propias vidas. Un cierto día, después de comer al mediodía, como era costumbre, nos subimos a la 3ª galería, que es donde dormíamos. Mi cuñado Francisco y yo nos sentamos encima de las colchonetas plegadas, que durante el día nos servían de asiento y por la noche de cama, llegando al poco rato un compañero del pueblo de Anna. Este se agachó delante de nosotros y me puso sus manos encima de mis rodillas para decirnos que no podía resistir más, a lo que nosotros respondimos animándolo. Sin embargo, este se levantó, se fue en dirección a la puerta de salida del dormitorio, y oímos pocos minutos después un tremendo ruido, y es que dicho compañero se había lanzado desde el tercer piso, poniendo fin a su vida. Allí quedó su cabeza destrozada».*⁶⁹⁷

D'aquesta manera, molts reus no va sobreviure al pas per les presons franquistes, i de Massamagrell, a més del cas esmentat d'Antonio Barber, se'n comptabilitzen tres més. És el cas dels morts a la presó Model, com l'anarquista Timoteu Rajadell Camallonga, que va perdre la vida el 23 d'abril del 1940 a causa d'un col·lapse cardíac, amoïnat a la infermeria durant els seus darrers dies per pervenir dels seus fills,⁶⁹⁸ i Vicent Torres Agramunt, que va patir durant molts mesos una estenosi pilòrica, i finalment va morir el 19 de juliol d'aquell any.⁶⁹⁹ Deu dies després, el 29 de juliol, però en la presó del Remei de Lliria, també morí Emilio Ros Izquierdo. I, en quart lloc, José Fort Tortonda, militant del PCE, qui va morir al camp de concentració de Porta-Celi el 10 de gener de 1941, des d'on encara no havia estat traslladat a les presons oficials tot i tindre una sentència ferma de reclusió.⁷⁰⁰ Fet i fet, sense tindre presents les condemnes a mort i els afusellaments, a Massamagrell van perdre la vida sis persones, cinc a les presons i calabossos i l'altra fruit de la violència descontrolada.

Passats els primers anys de reclusió, i amb l'objectiu de reduir la condemna, alguns reus com Bautista Victoriano Félix (*Furó*), feren treballs forçats en el pantà de Benaixeve, atés que per cada dia treballat els hi rebaixaven tres dies de condemna.⁷⁰¹

⁶⁹⁷ *Ibídem.*

⁶⁹⁸ *Ibídem.*

⁶⁹⁹ SALVADOR VILANOVA, A. (coord.) *Op. ci.*, pp.309 i 313.

⁷⁰⁰ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.* p. 410-411

⁷⁰¹ CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), pp. 228-229.

Un altre cas fou el de Juan Falcó Vidal, qui el 2 d'abril de 1943 va ser traslladat des de la presó Model de València a la 5a colònia militaritzada de Toledo. En aquest camp de treball forçat, totalment rodejat per filferros i vigilat per soldats, va treballar com a picapedrer durant quasi tres anys, fins que les autoritats locals de Massamagrell autoritzaren el seu retorn, però amb el desterrament en el poble de Massalfassar. (vegeu annex 23)⁷⁰² En aquest sentit, Francisco Eres Estanislao i Toni Izquierdo Claramunt commutaren la pena de reclusió major per dotze anys de desterrament a 200 kilòmetres de Massamagrell, concretament a la localitat catalana de Camarles, on també eren obligats a treballar en camps d'arròs a canvi de la seua llibertat.⁷⁰³ El treball forçat i «l'exili interior» eres dues fórmules més per continuar castigant als opositors polítics, suposadament els menys agreujats, però que s'hagueren d'enfrontar al que el professor Peter Anderson anomena «mort civil» amb la necessària col·laboració de les bases franquistes locals. Segons el decret de 1944, que regulava la llibertat condicional, a més de l'alcalde, el jutge municipal i el cap de la policia local van formar part dels consells que decidien la sort dels reus, i és revelador que el decret manifestava que quan es triava el lloc d'exili s'havia de donar preferència a «petites ciutats on és més fàcil observar la conducta». A més, la norma declara que «no és un càstig en si mateix, sinó una mesura de seguretat que ha de prendre's quan la reinserció del presoner en la seva comunitat local seria intolerable». En resum, les autoritats van entendre clarament que els franquistes locals podien actuar com a agents de vigilància del poder central i, en conseqüència, els van lliurar poders amplis.⁷⁰⁴

Reprement l'anàlisi dels qui van perdre la vida a conseqüència de la repressió de postguerra, són d'obligada referència les condemnes a mort i els afusellaments de quaranta-sis massamagrellencs entre el novembre de 1939 i l'octubre de 1942. Els primers no es van fer esperar, vist que el 8 i el 17 de novembre del 1939 assassinaren a Francisco Piquer Chulvi i al vocal ugetista del comitè José Antonio Gaspar Torromé respectivament. Seguidament, el 13 de juliol i el 12 de setembre del 1940 foren afusellats Miguel Cabo Cavaller i José Brell Piñol.⁷⁰⁵ Però, sens dubte, la massacre més gran vindria marcada per la sentència del procés sumaríssim 5329-V-39, la qual

⁷⁰² AA:Diari biogràfic de Juan Falcó Vidal.

⁷⁰³ CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), p. 247.

⁷⁰⁴ ANDERSON, P: *The Francoist Military Trials. Op. cit.* pp. 127-128

⁷⁰⁵ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.* p. 410.

va condemnar a la pena capital a trenta-nou veïns que van ser afusellats el 14 de setembre del 1940, després que un camió militar de gran tonatge va entrar dintre del pati de la presó Model i es va emportar-se'ls cap al cementiri de Paterna, on van ser executats en presència dels seus familiars, que s'amagaven entre el pinar del camp de tir per tal d'intentar identificar-los i recuperar els cossos.⁷⁰⁶

Per contextualitzar-ho, el 9 de novembre del 1939 es va celebrar el consell de guerra del sumaríssim 5329-V-39, la sentència del qual va dictar trenta-nou penes de mort. En primer lloc contra els comunistes del comitè del FP Feliciano Fandos Marco, Octavio Salvador Eulogio, Francisco Remoi Celda (*Garrofa*), Benjamin Chulvi Doménech (*Carner*), Herminio Salvador Chulvi (*Gat*), Baldomero Martínez Calvo, Bautista Devis Fenollosa (*Soquero*), Vicent Julian Martínez (*Sabica*), Roque Moreno Novella, Daniel Dedeu Nicolau (*Mica*) i Miguel Saizcaray Guzturay, tots ells vinculats al PCE. En segon lloc, als anarcosindicalistes de la CNT José Eres Estanislao (*Cotí*), Carlos Alonso Doménech, Ramón Gandia Belda i Manel Gimeno Ballester (*Tolin*), alguns dels quals també havien participat del comitè del FP com a vocals. En tercer lloc, als afiliats a la UGT que participaren del govern durant la guerra: José Izquierdo Martí, Rafael Buenaventura Comeche (*El Músic*) i Vicent Ferrer Torres (*Motilla*). En quart lloc, a l'únic militant del PSOE, Manel Martínez Iborra (*El Caballero*), qui ostentà el càrrec de vicepresident del comitè. En cinqué lloc, als republicans d'IR i vocals del comitè Ramón Dedeu Sanchis (*Mañuco*), Esteban Fort Tortonda, Manuel Rodrigo Edo (*Conilla*), Vicent Senent Estela (*Cachul*), José Celda Beneito, Francisco De la Asunción Eres (*Micheta*), Juan Bautista Barra Piquer (*Tramuntana*), José María Izquierdo Montalar, Daniel Garibo Nicolau (*Nano*), al tinent d'alcalde Miguel Ferrer Sales (*El Manco*) i als presidents del comitè Fernando Pallardo Devís (*Fernando el de les Cabres*) i Daniel Soria Peregrí (*El tio Olla*). I, en darrer lloc, a Mariano Claramunt Izquierdo (*Chufó*), Francisco Talaero Ibáñez, Juan Martínez Ferrer (*Burro*), José Martí Vinquert (*Forner*), Bautista Eulogio Redolat, Francisco Fenollosa Soriano (*Soquero*),

⁷⁰⁶ Leoncio Badia Navarro, republicà indultat a canvi de realitzar les tasques de fossar al cementiri de Paterna, va permetre que els familiars dels afusellats de la fosa 126 col·locaren un penjoll amb una botelleta de vidre, que dins contenia els seus noms i els cognoms, a raó de poder identificar-los més fàcilment. Vegeu: LIZUNDIA, Fernando. *El exterminio de la memoria. Una comisión de la verdad para las víctimas del franquismo*. Ed. La catarata, 2015, Madrid, pp. 30-31

José Arnau Izquierdo (*Molina*) i José Peris Altabella (*Escaló*), d'ideologia esquerrana, però sense filiació política coneguda.⁷⁰⁷

Tots aquests van ser condemnats pel delicte d'«*adhesión a la rebelión con responsabilidad criminal*» que, atés l'article 238 número 2 del Codi de Justícia Militar, porta l'aplicació de la pena capital. Però per dictar sentències tan greus, els tribunals necessitaren una col·laboració intensiva per part de les institucions locals franquistes. Així, s'ha de tindre present que alcalde i cap de falange denunciaren de manera individual i pràcticament idèntica tots els processats. La principal acusació girava al voltant dels fets esdevinguts a Rafelbunyol i Puçol, i en grau més baix a Massamagrell. Així, les acusacions més repetides eren: «*llevarse a varios vecinos de Rafelbuñol y los asesinaron en los cementerios de Masamagrell, Sagunto y Gilet. Entre ellos iban tres mujeres de las que abusaron antes de asesinarlas*» o «*hacerse cargo de ocho a diez vecinos de Puzol, los cuales asesinaron en el término de Sagunto, al lado de la estatua de Alfonso XII*». ⁷⁰⁸ Tot i que les denúncies eren genèriques, quan es referien als assassinats locals durant la rereguarda, s'hi posaven més detalls. Posant alguns exemples, a José Celda Beneyto, l'acusaren de «*buscar y perseguir al falangista Enrique Climent Martorell, que estaba escondido en la montaña y fue asesinado días después*» i «*se le vio en el coche en el que iba el capellan castrense, que poco después fue asesinado*». A Juan Martínez Ferrer, l'alcalde i el delegat d'informació de Falange, el denunciaren per «*intervenir en el asesinato del vecino de esta villa Juan Bautista Carbonell, quemándolo después con paja para que no lo conocieran*». O a José Eres, que el condemnaren a mort per uns fets esdevinguts l'any 1931, vinculats als episodis anticlericals relatats al segon capítol, havent estat l'alcalde Martínez qui va afirmar que «*intervino en la muerte del vecino de esta localidad Domingo Izquierdo, acto realizado el día del Jueves Santo del año 1931*». ⁷⁰⁹

El nombre d'afusellats encara hauria estat més elevat, si no hagués estat per la intervenció del fiscal jurídic militar de l'esmentat sumaríssim, qui va intervenir demanant que:

«*se desglosan las actuaciones referentes a Fernando Pallardo, Joaquin Cuesta, German Pauls, Alberto Pascual, Francisco Eres, Ramon Suay, Eduardo Eulogio, José Eres e*

⁷⁰⁷ AGHD: s.5329-V-39, l.20610, c.1

⁷⁰⁸ *Ibídem*.

⁷⁰⁹ *Ibídem*.

*Hilario Jesús, ya que los hechos imputados a los mismos no guardan conexiones con los que se atribuyen a los otros procesados, respecto de los cuales toda la actuación sumarial aparece referida a su intervención en un hecho concreto basado en la manifestación de algunos procesados. Respecto a ellos, se deberán interesar nuevos informes de las autoridades locales, en los que señalen los antecedentes políticos de los mismos y su intervención en toda clase de hechos revolucionarios y delictivos, y en particular de asesinatos que les imputa».*⁷¹⁰

Al capdavall, tots els citats menys un aconseguiren commutar la pena de mort per la de reclusió major. Com s'explica aquesta intervenció favorable a alguns processats? Algunes recerques locals, concretament *Sólo habremos muerto si vosotros nos olvidáis* (1998) de Joaquín Lajo, assenyalen un presumpte complot que alguns republicans locals, encapçalat per Jesús Casañas Iborra, van teixir a l'esquena dels seus companys en el qual van arribar a un pacte de no-agressió amb els seguidors del *Movimiento Nacional* per denunciar al màxim nombre de simpatitzants de partits i sindicats de les esquerres republicanes.⁷¹¹ Això no obstant, en la consulta de l'expedient sumaríssim no s'ha localitzat cap mena de declaracions en aquest sentit. El que sí que es constata és un elevat nombre d'avals a favor dels processats esmentats per la fiscalia, especialment del mateix Jesús Casañas, que va acumular més d'una dotzena de testimonis que declararen en el seu favor.⁷¹²

Finalment, completant un total de quaranta-sis afusellats, el 23 d'octubre del 1940 van assassinar a Maties Iborra Ferrer, sergent de l'exèrcit republicà i militant d'IR, a Paterna. Sobre Iborra Ferrer, cal destacar que les acusacions també es centraren en la participació dels assassinats de Rafelbunyol l'estiu de 1936, tot i que ell va argumentar que es trobava al front de batalla de Madrid.⁷¹³ Seguidament, el 26 de setembre de 1941, a José María Eres Bellver (*Chávez*), tinent alcalde republicà per IR, a Madrid. I, per acabar, el 3 d'octubre del 1942 a l'alcalde republicà Guillermo Ferrandis Bolufer també a Paterna.⁷¹⁴ Aquests van tancar la llista del municipi amb més afusellats de l'Horta Nord, perquè quasi l'11'9 ‰ de la població de

⁷¹⁰ *Ibidem*.

⁷¹¹ Vegeu LAJO COSIDO, Benjamin. *Sólo habremos muerto si vosotros nos olvidáis (1936-1939). De la libertad al muro solo hubo un atardecer*. Ed. 7 i mig, València, 1998.

⁷¹² AGHD: s.5329-V-39, l.20610, c.1

⁷¹³ AA: Cartes de Matias Iborra Ferrer.

⁷¹⁴ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 410-411.

Massamagrell va ser afusellada a causa del terror institucionalitzat que va practicar la dictadura franquista. Per què hi va haver tants afusellats? La resposta gira al voltant de la col·laboració d'alta intensitat entre les noves autoritats locals a l'hora de castigar als republicans acusant-los genèricament d'assassinats de veïns de Rafelbunyol, de Puçol i, sota les mateixes poc detallades acusacions, de diversos massamagrellencs. Repetides de manera sistemàtica pels alcaldes Martínez Tormos i José Climent i el delegat d'informació de Falange Ramón Rodrigo, aquestes van ser les proves que feren servir els tribunals militars per a dictar les condemnes a mort, sense ratificar i comprovar unes denúncies tan ambigües.

Depurar i marginar als qui no foren processats pels tribunals militars

Al mateix temps que esdevenia la repressió contra els responsables polítics locals durant la guerra, els funcionaris i empleats públics també foren castigats gràcies a la col·laboració intensiva dels franquistes de base, atenint-se al que dictava la *Ley de Responsabilidades políticas* del 9 de febrer del 1939, on es detallava com s'havia de portar a terme la depuració administrativa. L'encarregat de vetllar pel compliment d'aquest procediment era el regidor Adrián Devís Arnau, nomenat com a jutge instructor dels expedients de depuració el maig del 1939. Devís, com ja s'ha dit anteriorment, sovint es va absentar de les sessions de govern, vist que durant el primer any no va assistir a més de la meitat de les reunions. Tot això li va valer més d'un avís de l'alcalde Martínez, que va acordar sancionar a aquells regidors que s'absentaren sense justificació més de tres vegades.⁷¹⁵ No obstant això, les absències no van impedir que la depuració dels empleats públics es portara endavant, la qual va afectar a més d'un 75 % dels treballadors de l'Ajuntament i únicament se salvaren aquells que havien demostrat l'adhesió als colpistes.⁷¹⁶ Entre els treballadors que van perdre el seu lloc de treball hi destaquem l'algutzir Fernando Barres Chulvi, destituït en favor de Juan Montoro Andrés, que ostentava el càrrec d'abans de la guerra. També els vigilants nocturns Francisco Talaero Ibáñez i Manel Rodrigo

⁷¹⁵ AMM: Llibre d'actes del 1939. Sessió del 17 de febrer del 1940.

⁷¹⁶ AMM: Llibre d'actes del 1939. Sessions del 25 d'abril fins el 29 de desembre del 1939.

Edo,⁷¹⁷ substituïts per Miguel Fenollosa Soriano després que aquest presentés una declaració jurada d'adhesió al *Movimiento Nacional*. I, en tercer lloc, es quedaria sense treball l'oficial major de secretaria Gaspar Eres Mestre.⁷¹⁸

Un dels casos de depuració més particular es va instruir contra el veterinari municipal Tiburcio Bertomeu Orenga, a qui a més se li va aplicar la *Ley para la Represión de la Masonería y el Comunismo* (1940). Aquest veterinari, natural de la Vall d'Uixó, fou apartat del treball perquè suposadament va pertànyer a una lògia maçònica —*Federación Valentina* número 2— entre els anys 1897 i 1906. Malgrat que havien passat més de trenta anys, l'aplicació retroactiva de l'esmentada llei va fer possible el seu encausament. Aleshores, Tiburcio va ser depurat i va perdre la plaça de veterinari que compartia amb els municipis de Rafelbunyol i la Pobla de Farnals fins que en 1950, mitjançant les Instruccions Reservades datades del 21 de juliol d'aquell any, es van decretar l'arxivament dels procediments judicials quan s'acredités que l'encausat havia ingressat en la maçoneria amb anterioritat a 1900. D'aquesta manera, encara que tard, Tiburcio va recuperar el seu lloc de treball deu anys després⁷¹⁹.

Entre els qui foren admesos sense sanció, hi trobem el secretari José Ros Montoliu, l'oficial primer de secretaria Enrique Galarza Forment i l'auxiliar de mecanografia Carmen Eres Izquierdo. Tots tres, tot i que van treballar amb l'administració republicana local, no s'havien manifestat obertament a favor de la República i, per tant, conservaren la seua ocupació laboral. Altrament, també va ser admés el metge local Juan Martí Capdequí, vist que durant la guerra havia estat el president del *Socorro Blanco*,⁷²⁰ una organització creada per la CT, que donava suport econòmic als partidaris dels rebels i actuava com a *quinta columna* en la rereguarda republicana. Llavors, amb l'arribada de la dictadura li fou reconeguda la seua fidelitat i va conservar el seu lloc de treball. També s'ha de tindre present que, la gran majoria dels llocs de treball municipals en què quedaren vacants amb les depuracions foren repartits entre familiars i amics de les noves autoritats locals.

⁷¹⁷ Ambdós vigilants nocturns van perdre el seu lloc de treball de manera immediata a conseqüència de la seua detenció per part de les noves autoritats militars, ja que també formaven part del govern municipal durant la República.

⁷¹⁸ AMM: Llibre d'actes del 1939. Sessions del 25 d'abril fins el 29 de desembre del 1939.

⁷¹⁹ SAMPEDRO RAMO, Vicent. «En situació vigilada: la condemna de Vicent Sos Baynat pel tribunal de repressió de la maçoneria i el comunisme». *Millars: espai i història*, Núm. 34 (2011), pp.233-234.

⁷²⁰ AMM: Llibre d'actes del 1939. Sessions del 25 d'abril fins el 29 de desembre del 1939.

Com a mostra, es pot remarcar el cas del guarda rural Juan Bautista Campos Izquierdo, germà d'un dels regidors de la segona comissió gestora, o José Martínez Iborra, germà d'un dels afusellats pels milicians durant la guerra, qui fou nomenat àrbitre dels llocs públics de mercat.⁷²¹

Per altre costat, les bases franquistes també van col·laborar en altre tipus de repressió que anava més enllà dels processos reglats pels tribunals militars o les depuracions dels treballadors públics. Principalment, ho feren al voltant de l'exercici d'una violència simbòlic, focalitzada de manera rellevant en les dones, marginades socioeconòmicament i humiliades en públic. Moltes mullers dels detinguts van haver d'acudir cada matinada als camps i arrossars per guanyar-se la vida, fent el treball en igualtat que els homes i, alhora, les tasques de casa i tenint cura dels fills. A més a més, hagueren de tindre cura dels marits empresonats, vetllant per poder aconseguir alguna cosa de menjar que els el lliuraven quan els anaven a visitar als centres penitenciaris, i suportant el deteriorament moral que tot plegat comportava.⁷²² Tal com assenyalava l'historiador Mélani Ibáñez, en un context de misèria i violència s'ha de reflexionar en clau de gènere sobre els condicionants particulars de les dones: la necessitat de treballar de moltes d'ells xocava amb un discurs i una pràctica legislativa que les expulsava o dificultava l'accés a l'àmbit laboral i cercava relegar-les a l'espai domèstic.⁷²³ Llavors, continuaren treballant, però en condicions de clandestinitat, temporalment o a temps parcial, i sense garanties ni protecció jurídica.⁷²⁴ Com en la majoria dels pobles del País Valencià, les dones van patir la humiliació i la indecència de ser obligades a netejar el local del Sindicat i altres espais municipals que ara estaven en mans dels franquistes. Sovint, quan aquestes s'encontraven fent els treballs forçats, eren atacades per grups de quatre o cinc individus feixistes amb camisa blava que els rapaven els cabells i, tot seguit, les passejaven pels carrers de la localitat.⁷²⁵ La finalitat d'aquests actes repressius no solament cercava esborrar qualsevol cànon estètic de bellesa, sinó que

⁷²¹ AMM: Llibre d'actes del 1939. Sessions del 5 d'abril del 1939 i 12 de juliol del 1940.

⁷²² Entrevista a Josefa Celda Soler, 14 de juliol del 2017 (Massamagrell).

⁷²³ IBÁÑEZ, Mélani: Liquidar las culpas. Un balance en femenino en MIR, Conxita i CENARRO, Ángela (eds.): *Mujeres, género y violencia en la guerra civil y la dictadura de Franco*, Tirant, València, 2021, p. 146.

⁷²⁴ MIR, C.: *Repressió econòmica i franquisme. Op. cit.*, p. 146.

⁷²⁵ Entrevista a Josep Joan Eres Falcó, 14 de juliol del 2017 (Massamagrell).

essencialment pretenia distingir a les dones republicanes per tal de fomentar la marginació i l'exclusió social d'aquestes.

Meliana

Tensions interiors i intervencions del governador en el poder local

La formació del primer govern franquista a Meliana es donà amb retard en comparació a la resta de municipis de l'Horta Nord, vist que la comissió gestora es constituí el 14 d'abril de 1939.⁷²⁶ Jaime Riera Martí, que treballava com a tractant d'animals, va ser nomenat alcalde.⁷²⁷ De Riera, s'ha de destacar que intentà minvar l'aplicació de la violència repressiva, sobretot tractant d'evitar que es compliren les sentències de mort. En segon lloc, el primer tinent d'alcalde fou Manel Palanca Zaragozá, un llaurador que no havia participat gaire en política fins llavors, que accedí a un càrrec tan rellevant perquè havia perdut un germà a causa de la violència en la rereguarda. Com a segon tinent d'alcalde designaren Vicent Pellicer Marí, a qui igualment li havien assassinat un familiar que era sacerdot. Fet i fet, sembla que tenien prioritat els familiars dels qui van patir la violència en 1936. Per acabar, el gruix de regidors que conformaren la corporació eren el comerciant de fruites i hortalisses Enrique Bueno Laguarda, José Monzó Chancosa, Frederico Soler Grifol, Juan Francisco Torres Tadeo, José Romero Real i Aurelio García Arrabal.⁷²⁸ Al capdavant, després de formar la gestora, els alts càrrecs del cos castrense començaren a anar-se'n. L'interventor Rafael Peña Muñoz, tinent de l'Exèrcit franquista, es reintegrà a l'exèrcit, i l'ajudant del general d'Estat Major i comissari general d'Avituallament i Transports, Fernando Moreno Calderón, també va tornar al cos militar fins a la seua desmobilització.⁷²⁹

Durant el primer franquisme, el context de violència política i el foment d'una cultura repressiva era una realitat: camps de concentració i presons a vessar de presoners, un futur socioeconòmic fosc per a les famílies republicanes i la «mort civil» o física dels qui havien sigut condemnats. El caràcter de la repressió era multiforme i

⁷²⁶AMME: Llibre d'actes municipals des del 30 de juliol del 1937 fins el 21 de juliol de 1939: Sessió del 14 d'abril de 1939.

⁷²⁷ Entrevista a Victoriano Belmonte Cortina, 20 d'abril de 2018 (Meliana).

⁷²⁸AMME: Llibre d'actes municipals des del 30 de juliol del 1937 fins el 21 de juliol de 1939: Sessió del 14 d'abril de 1939.

⁷²⁹AMME: Llibre d'actes municipals des del 30 de juliol del 1937 fins el 21 de juliol de 1939: Sessió del 27 d'abril de 1939.

polièdric, perquè no es va limitar a la violència física, sinó que es va estendre a tots els àmbits de la vida social: les creences, els valors, el pensament, la gestió de la memòria; el que s'anomena violència sociocultural.⁷³⁰ Inicialment, l'aplicació de la violència política a Meliana fou de baixa intensitat. Durant el primer any del règim solament es va afusellar un melianer, i no en foren més gràcies a la mediació de les autoritats locals. Una bona mostra són els avals. L'alcalde Riera n'estava al corrent i fins i tot ell mateix avalà alguns dels detinguts. Tanmateix, les queixes dels membres més repressors del govern municipal al governador sobre la laxitud en el «càstig» als republicans, va motivar l'acomiadament de l'alcalde.

En aquest sentit, el secretari de l'Ajuntament donà compte de l'ofici del governador que disposava el cessament de l'alcalde Riera per haver-hi «*avalado a un indeseable*» i, per tant, el 21 de juny de 1940 fou destituït.⁷³¹ S'ha de posar èmfasi en remarcar que durant el mandat de Riera sols es van afusellar dues persones, en uns anys on la violència política podia aplicar-se amb major facilitat. Això denota la poca predisposició per col·laborar amb la repressió. No obstant, malgrat que les bases socials del franquisme van intervenir per apaivagar la intensitat repressiva, els avals i els informes de bona conducta emesos no constituïen una garantia absoluta d'escapolir-se de la repressió, sinó que possiblement podia ser al contrari, ja que els avals podien tornar-se en contra dels qui els emetien i tindre conseqüències pels qui els signaven. La dificultat i el risc que comportava fer de mediador en favor d'algun republicà suposava un risc personal per als qui els signaven.

Amb tot, es va reconfigurar el govern i quedà possessionat com a alcalde accidental Manel Palanca Zaragozá, qui havia fet de primer tinent d'alcalde fins eixe moment. Tot recordant el que s'ha exposat, Palanca no tenia militància política prèvia, era un «home nou» del franquisme que havia entrat en política per l'experiència de la guerra.⁷³² Aleshores, ben aviat començà a tindre problemes, principalment pel repartiment de les quotes de poder: de fet, durant el seu mandat sempre hi va haver veus crítiques contra la seua persona i contra la direcció del govern. En primer lloc, un dels conflictes interns del govern de Palanca girà al voltant del càrrec de síndic

⁷³⁰ANDERSON, P. i DEL ARCO, M.A: *Op. cit.*, pp. 17-19.

⁷³¹AMME: Llibre d'actes municipals des del 30 de juliol del 1937 fins el 21 de juliol de 1939: Sessió del 21 de juny de 1940.

⁷³² Entrevista a Victoriano Belmonte Cortina, 20 d'abril de 2018 (Meliana).

de la séquia de Montcada, un càrrec força rellevant per l'economia del municipi que gestionava el bé més necessari per a l'agricultura de l'horta: l'aigua.⁷³³ Cal destacar que Palanca ostentava el càrrec de síndic anteriorment, però va haver-hi regidors als qui no els semblava correcte que l'alcalde acaparés ambdues posicions, com el regidor Enrique Bueno. Aquest es va queixar argumentant que l'alcalde Palanca no podia ser síndic de la séquia perquè no posseïa terres en el terme per poder ser escollit.⁷³⁴ Tal va ser la vehemència de les protestes de Bueno i d'altres regidors que li donaven suport, que l'alcalde va intentar dimitir afirmant que no podia continuar exercint el càrrec davant de què estava passant. Això no obstant, el secretari de l'Ajuntament Daniel Salmerón, advertí a l'alcalde que:

*«estaba totalmente prohibido dimitir, y que su actitud sería considerada como contraria al Movimiento Nacional, puesto que los cargos de confianza, como el de alcalde, tienen la orden de gobernación que no pueden ser dimitidos ni abandonados, a no ser por una causa justa que le impida el ejercicio».*⁷³⁵

Al cap i a la fi, després que alguns regidors intentaren desestabilitzar a l'alcalde Palanca, havent-se produït boicots en les sessions de govern, en què aquests no acudien expressament, la Junta de la séquia de Montcada es va interessar pel nomenament del síndic i s'acordà sotmetre el càrrec a votació entre els membres del govern. Aquesta mesura fou polèmica i motivà una intensa discussió al consistori, però finalment es va produir la votació. Els resultats foren clars: cinc vots per l'alcalde Manel Palanca, tres pel regidor Bueno i un vot per Juan Francisco Torres. En conseqüència, l'alcalde Palanca va guanyar la votació i va eixir reforçat d'aquella disputa interna, sent nomenat novament síndic de la séquia de Montcada de la localitat.⁷³⁶

En segon lloc, altra de les problemàtiques que Palanca hagué d'afrontar està relacionada amb les friccions amb la Societat Cooperativa Elèctrica de Meliana⁷³⁷ per

⁷³³ Entrevista a Vicent Orts Mingarro, 17 de maig del 2018 (Meliana).

⁷³⁴AMME: Llibre d'actes municipals de 4 d'agost de 1939 fins el 21 de gener de 1941: Sessió del 21 de gener de 1941.

⁷³⁵AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 4 de febrer de 1941.

⁷³⁶AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 8 de gener de 1942.

⁷³⁷ Fundada el 15 de juliol de 1922 per un grup de pioners fent-se ressò del sentiment popular, la Societat Cooperativa Elèctrica de Meliana es constitueix mitjançant la captació de 560 socis inicials

l'enllumenat. La cooperativa li va requerir el pagament del 4t trimestre de l'any 1940, però l'alcalde no volia fer-lo efectiu perquè afirmava que no hi havia hagut servei durant aquells mesos.⁷³⁸ Aleshores, encara que es designà al regidor Federico Soler com a mediador amb la cooperativa, aquest va dimitir i el conflicte es va encallar. Finalment, a les darreries de l'any 1941, la disputa es va poder resoldre mitjançant la mediació d'un nou representant, el regidor Juan Francisco Torres, qui arribà a un acord per normalitzar la situació de l'enllumenat i satisfer les demandes de la cooperativa.⁷³⁹

Davant d'aquestes friccions i problemes amb la gestió, l'alcalde Palanca va intentar realitzar una maniobra orgànica amb l'objectiu d'assegurar-se la confiança dels membres del govern. Així, el 19 d'agost de 1941 es va celebrar una sessió de govern on assistiren pocs regidors i, aprofitant açò, la presidència exposà la conveniència de nomenar del primer tinent d'alcalde. Alguns regidors ho desaprovaren perquè no consideraven adient fer-ho sense que tots els regidors estiguessen en la sala capitular. Ara bé, la presidència va fer cas omís de les protestes i, després d'un llarg debat, s'acordà en votació nomenar al regidor Aurelio García —qui no estava present en la sessió— com a primer tinent d'alcalde. Tanmateix, quan Aurelio se'n va assabentar, afirmà que no podia acceptar el càrrec perquè «*la propuesta no estaba al orden del día y sería ilegal*» i va etzibar que «*el gobierno local actual es provisional y que le corresponde al Gobernador Civil nombrar este cargo*».⁷⁴⁰ Al capdavant, l'alcalde Palanca va fracassar en la maniobra política, en un moment on les controvèrsies internes anaven en augment i la seua figura es deteriorava cada cop més.

El 19 de febrer de 1942, el governador intentà resoldre la situació i tornà a intervenir per destituir per segona vegada a un alcalde de Meliana. En la notificació oficial s'argumentava el cessament de

que aportaren capital personal a una iniciativa col·lectiva, a fi de procurar l'abaratiment del fluid per a tots els socis i la distribució per totes les llars i indústries del terme.

⁷³⁸AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió de l'1 d'abril de 1941.

⁷³⁹AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 4 de setembre de 1941.

⁷⁴⁰Ibidem.

*«Manuel Palanca Zaragoza como alcalde y como concejal del gobierno municipal, en atención a su falta de dotes intelectuales y de Gobierno, tanto para dirigir este ayuntamiento como para formar parte de él».*⁷⁴¹

La destitució de Palanca també suposà el relleu dels llocs més importants del govern. El 25 de febrer de 1942 es va nomenar a Vicent Batalla Devís nou alcalde de Meliana, el tercer en menys de tres anys, el qual sí que tenia experiència política abans de l'arribada del règim franquista, pel fet que havia format part d'un govern municipal dretà durant la Segona República. Batalla provenia d'una família de terratinents als termes de Meliana i Foios, i, a més a més, tenien en propietat una botiga de queviures en el municipi. Aleshores, a més de convertir-se l'autoritat política més rellevant, també va tindre un gran poder en l'àmbit laboral, perquè del seu criteri depenien els treballs i els salaris de molts jornalers.⁷⁴² D'altra banda, Miguel Cardells Mestre fou designat en el primer tinent d'alcalde, i Vicent Pellicer va conservar el càrrec de segon tinent d'alcalde igualment que la resta de regidors que conformaven el tercer govern municipal de la dictadura: Juan Francisco Torres, José Romero, Frederico Soler i Enrique Bueno. Aprofitant el cessament de l'alcalde Palanca, el darrer regidor Bueno va aconseguir el seu anhelat propòsit anterior: ser nomenat síndic de la séquia de Montcada, recordant que un dels motius de les tensions del govern local eren les quotes de poder.⁷⁴³

Tot i això, si amb la destitució de l'alcalde Palanca es pretenia sufocar les disputes internes, els resultats no van ser gaire positius en els seus inicis. La primera decisió de l'alcalde Batalla fou continuar amb les purgues contra els qui no considerava fidels i, llavors, va pressionar al secretari Daniel Salmerón Pascual perquè dimitís. Així doncs, sucumbint a les peticions de l'alcalde, el secretari va presentar la dimissió davant el govern, la qual fou acceptada per tots els regidors menys per Juan Francisco Torres. Aquest es va negar rotundament al fet que Salmerón abandonés el càrrec per pressions del nou govern, i encara menys que hagués d'eixir per la porta del darrere de l'ajuntament sense que se li reconegués la feina prestada. Hi ha

⁷⁴¹AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 19 de febrer de 1942.

⁷⁴² Entrevista a Llibertat i Amado Sancho Granell, 20 d'abril de 2018 i entrevista a Vicent Orts Mingarro, 17 de maig del 2018 (Meliana).

⁷⁴³AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 25 de febrer de 1942.

diversos indicis que suggereixen que l'hostilitat contra Salmerón venia motivada per les gestions en favor dels republicans empresonats que aquest havia realitzat, a més de donar suport explícit als membres dels governs anteriors que seguiren aquesta política i foren acomiadats.⁷⁴⁴

Fet i fet, Torres continuà defensant a Salmerón i, quan la corporació es disposava a debatre qui seria el seu substitut, el regidor va tornar a proposar al mateix Salmerón. Alhora, advertia que si se'l cessava, li havien de reconèixer els serveis prestats. Açò va provocar les protestes enfurismades de la presidència, i el mateix alcalde Batalla va amenaçar al regidor exigint-li que:

*«retire su propuesta, puesto que por no ser persona grata el concursante indicado, se verán obligados a hacer constar verdades que no favorecerán en nada al señor Salmeron, y no entra en los ánimos del que preside perjudicar con el más mínimo, a pesar de callar, contra su modo de ser y proceder, cosas que tendría que aclarar y publicar».*⁷⁴⁵

Donada la tensió que s'hi respirava, la sessió es va posposar per a l'endemà. Quan es va reprendre, el regidor Cardells va proposar una solució: acceptar els serveis de Salmerón i que es poguera presentar a l'elecció del càrrec administratiu, però, a canvi, sol·licitava que s'obriera una investigació per esbrinar quina havia estat la seua actuació al capdavant de la secretaria i enviar-ho a la direcció general de l'administració. Al capdavant, la proposta fou acceptada per unanimitat,⁷⁴⁶ però Salmerón no va tornar a exercir com a secretari a Meliana i hagué de marxar a la localitat de Sant Joan Baptista (Illes Balears), on va poder tornar a treballar el 1946.

Finalment, atesa la continuada inestabilitat del poder local a Meliana, el governador va ordenar la reestructuració el govern. El 17 de febrer de 1943 cessà els regidors: Vicent Pellicer, Aurelio Garcia, José Monzó, Juan Francisco Torres, José Romero, Frederico Soler i Enrique Bueno; per tal de designar a José María Rausell Montañana, Remigio Martí Cabrera, Ramon Orts Bueno, Juan Bautista Zaragozá Ballester,

⁷⁴⁴ AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 3 de març de 1942.

⁷⁴⁵ AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 20 de març de 1942.

⁷⁴⁶ AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 21 de març de 1942.

Francisco Bayarri Català i Vicent Roig Martí regidors substituïts.⁷⁴⁷ És a dir, el governador va destituir els regidors díscols i en nomenà d'altres més propers a l'alcalde Batalla, a fi guanyar estabilitat i posar fi a les discrepàncies internes d'una vegada per totes.

Afusellar als responsables polítics, tot i les resistències locals

Amb el primer govern franquista constituït, una de les tasques principals de la nova corporació radicava en la identificació dels polítics republicans de la localitat. Per tant, seguint les directrius de les autoritats provincials, el govern local acordà:

*«abrir una investigación con el fin de poder tener pleno conocimiento de las gestiones administrativas del ayuntamiento durante el dominio rojo, revisándolos desde el año 1934 para poder buscar las lesiones que provocaron y denunciarlas al contencioso-administrativo».*⁷⁴⁸

Consegüentment, va començar una persecució contra els republicans locals, en la qual es van produir més de trenta detencions. Els arrestats foren traslladats directament al penal de Sant Miquel dels Reis, perquè Meliana no tenia calabós i el penal estava tan sols a quatre quilòmetres de Meliana.⁷⁴⁹ Les desenes de detinguts foren incoats en tretze processos sumaríssims⁷⁵⁰ instruïts per tribunals militars, a tall de jutjar als responsables de la matança de dretans i religiosos que es va produir del 20 al 23 de setembre de 1936, on una columna d'anarquistes va assassinar díhuit veïns. Tanmateix, no només cercaven depurar les responsabilitats dels autors materials dels assassinats, sinó que s'aprofita la conjuntura per a castigar a tots aquells que, d'una manera o d'una altra, s'havien oposat al cop d'estat del 1936.

⁷⁴⁷AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Carta del Governador Civil, 17 de febrer de 1943.

⁷⁴⁸AMME: Llibre d'actes municipals de 4 d'agost de 1939 fins el 21 de gener de 1941: Sessió del 21 de febrer de 1940.

⁷⁴⁹ Entrevista a Llibertat i Amado Sancho Granell, 20 d'abril de 2018 (Meliana) i entrevista a Vicent Orts Mingarro, 17 de maig del 2018 (Meliana).

⁷⁵⁰AGHD: s. 2970-V-39, l. 18441; c.7; s. 3895-V-39, l. 19822, c.3; s. 9982-V-39, l. 19018, c.1; s. 10859-V-39, l. 18136, c.2; s.3819-V-40, l. 19916, c.6; s.2916-V-39, l.20286, c.1; s.12681-V-39, l. 17805, c.1; s. 17057-V-39, l. 20318, c.1; s.2792-V-40, l. 21332, c.5; s.1960-V-41, l. 17873, c.7; s.3895-V-39, l. 19822, c.3; s. 2175-V-40, l. 18320, c.2 i s.5240-V-40, l. 19479, c.9.

Les principals proves que s'aportaven en els judicis eren els informes que el cap local de *FET y de las JONS* i l'alcalde realitzaven, a més de les denúncies del veïnat simpatitzant amb el règim que volia demostrar la seua adhesió. Tot i que també va haver-hi declaracions per eximir de responsabilitats alguns dels arrestats. Per exemple, caldria destacar que el segon tinent d'alcalde, Vicent Pellicer, va declarar que els responsables de la detenció del seu oncle durant la guerra foren una columna de milicians del Grau de València i no va acusar cap membre del Comité del FP. Una mostra particular de l'oposició a la política repressiva per part d'alguns dels màxims responsables locals.⁷⁵¹ Un altre dels testimonis que no va denunciar a cap melianer fou el mateix alcalde Vicent Batalla, que argumentava que el setembre de 1936 es presentaren membres del comité de Burjassot i del Grau de València en la seua casa i li ho van confiscar tot, i no acusà cap melianer d'aquells fets.⁷⁵² En aquest sentit, s'observa com les declaracions de les autoritats franquistes locals no són denúncies concretes al mateix comité, sinó que reconeixen implícitament que els responsables de les morts dels dretans no són els republicans de la localitat. No obstant això, com més endavant es detallarà, aquestes declaracions no foren suficients per a evitar la matança política de melianers que es va produir durant la postguerra.

Analitzant les sentències dels consells de guerra, es posa de manifest que aquests eren judicis polítics perquè, entre d'altres, tots els membres del Comité del FP de Meliana menys un foren condemnats a mort. Les sentències suposaven l'eliminació física dels opositors i, alhora, constituïen un avís per aquells que pensaren a resistir a la implantació de l'Estat franquista. José Ferrer Ruiz, membre del PCE, qui va treballar com a xofer de la columna de milicians *La Guapa*⁷⁵³, va ser l'únic afusellat en el primer any de la dictadura, quan fou assassinat als afores del cementiri de Paterna el 9 de novembre de 1939. L'any següent, el 25 de maig de 1940, van afusellar al segon melianer republicà, Eduardo San José Cerezo (*Bou Roig*), membre del Comité del FP per la CNT, coincidint cronològicament amb el període de crispació del governador contra l'alcalde Riera, que seria destituït poques setmanes després. De Ferrer Ruíz, la majoria de les denúncies provenien de veïns del Grau de València,

⁷⁵¹ CG. c.1388 (1) PP T 67 (Meliana), pp. 143-144.

⁷⁵² *Ibídem*, pp. 135-136.

⁷⁵³ La columna «La Guapa», les sigles de la qual corresponen a Guardia Popular Antifeixista, que va absorbir les milícies dels partits i els sindicats durant la guerra i va actuar principalment en l'àmbit de la província de Castelló.

on treballava fins a l'esclat de la guerra, que l'acusaren de «*hacer guardia de seguridad, prestando servicios en el puerto, y solia estar en el café del Hotel del Puerto con algunos capitanes extranjeros porque conoce varios idiomas*». En el seu sumariíssim no n'hi ha cap denúncia més greu que aquesta i s'ha de destacar que no s'hi registra cap declaració ni de l'alcalde Riera ni del cap de la falange de Meliana.⁷⁵⁴ D'altra banda, de San José Cerezo sí que s'han trobat denúncies de les autoritats locals, en concret del segon alcalde Palanca, qui va declarar que «*de conducta negra [...] se confesó autor material de varios asesinatos, entre ellas la de las religiosas de este pueblo*».⁷⁵⁵

A continuació, l'11 de setembre de 1940 van matar al jove de vint-i-tres anys Llorenç Belmonte Molins. Era un estudiant que no militava en cap partit polític ni tenia cap càrrec en el govern local, però a qui les autoritats franquistes consideraven perillós per haver anat a lluitar amb l'Exèrcit Republicà al front de Toledo i després al front de Terol.⁷⁵⁶ Dos dies abans del seu assassinat, Llorenç va poder deixar el seu testimoni als seus familiars en una carta escrita des de la presó Model de València, on explicava el seu calvari i deixà la seua reflexió envers el que estava succeint durant el primer franquisme:

«*No soy más que un átomo de los miles y más miles que mueren asesinados por la inspiración y aspiración a un ideal redentor. ¿Qué importa morir, si con esto aportamos nuestra sangre, que nunca fue estéril y que florecerá en el futuro? Nos asesinan, pero un día no muy lejano nos levantaremos con clamor para ayudar en el pueblo en la formación de una justicia. No venganza, ¡justicia! [...] Mencionar que soy inocente no viene a cuento. El pueblo y todos quienes me conocen, sobradamente saben que no soy ninguno ladrón ni asesino, esto me satisface, y desprecie a todos los que dudaron de mi honradez e inocencia*».⁷⁵⁷

De les paraules de Llorenç paga la pena destacar la consciència sobre els assassinats massius. El jove melianer demanava i anhelava justícia, no venjança, i era plenament conscient que el franquisme dels anys de postguerra estava portant endavant una política d'extermini físic. Indagant en el seu sumariíssim, es constata que va ser

⁷⁵⁴ AGHD: s.2970-V-39, l.18441, c. 7.

⁷⁵⁵ AGHD: s.3895-V-39, l.19822, c. 3.

⁷⁵⁶ Entrevista a Victoriano Belmonte Cortina, 20 d'abril de 2018 (Meliana).

⁷⁵⁷ AA: Carta de Llorenç Belmonte Molins als seus familiars, 9 de setembre del 1940.

denunciat per l'alcalde Palanca, qui afirmava que Llorenç «*practicó registros y detenciones, entre ellas la del declarante a quien llevaron a los locales del comité la noche del 22 al 23 de septiembre en que asesinaron a diez vecinos*», mentre que l'alcalde Riera dubtava de la seua participació en els assassinats en exposar que «*ignora si ha llegado o no a tomar parte en algun asesinato*». ⁷⁵⁸

Això no obstant, el pitjor restava per vindre. El 23 d'octubre de 1940 es va produir la matança més gran de melianers, perquè en una mateixa *saca* afusellaren a la majoria dels membres del comité de Meliana a Paterna: Manel Amorós Alacid i Francisco Ballester Ferrer, del PS; José Tarín Gómez i José Orts Alberto, del PCE; Toni Zaragoza Tamarit (*Ventrero*), alcalde i president de la comissió d'avituallament; Salvador Cortina Alcover (*El Barquillero*), d'UR; Manuel Bauset Tamarit, de la CNT; Toni Lázaro Benajas, milicià de la Columna de Ferro; José Montañana Roig (*Fullero*) i Alberto Monsoriu Ballester, d'IR; Francisco Roca Serra, de la UGT i Cèsar Sancho De la Pasi3n, president del Comité de Defensa per la UGT. En darrer lloc, l'únic que no formava part de comité i que tancava la llista d'un total de catorze afusellats aquell dia: Vicent Domènech Marco (*Corneta*). I encara executarien un últim veí més, Vicent Andrés García, qui el 3 d'agost de 1942 també seria afusellat a Paterna i així es tancava l'extens llistat que ascendia a díhuit persones. ⁷⁵⁹ Pel que fa a les denúncies que serviren per a condemnar-los a mort, cal destacar el vast informe que elaboraren els dirigents de la falange local: José Monsoriu, delegat d'informació i Bautista Beltrán, cap de l'agrupació. De Bauset Martin argüien que «*se trata de un personaje nefasto, culpable de los crímenes en esta localidad*», de Tarín Gómez que «*fue uno de los perseguidores de un sacerdote que se hallaba escondido en esta localidad*», de Zaragoza Tamarit que «*fue un incendiario viéndose en el siempre un odio implacable contra la religión cat3lica*», o de Montaña Roig que «*hay confidencias que dicen que intervino en algunos asesinatos de los pueblos de esta comarca*». ⁷⁶⁰

Recapitulant, les condemnes a mort van castigar amb major duresa als polítics republicans locals durant la guerra, atés que un 78 % dels afusellats ocuparen càrrecs en el poder municipal. Aquest percentatge encara augmentaria més si es té en compte uns altres membres del comité com Dionisio Ballester Beltran, de la CNT

⁷⁵⁸ AGHD: s.9982-V- l.19018, c. 1.

⁷⁵⁹ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 411-412.

⁷⁶⁰ AGHD: s.10859-V-39, l.18136, c. 2.

i membre de comit  d'avituellament, qui fou afusellat a Saragossa el 23 de març de 1939,⁷⁶¹ i Juan Ros Carceller, militant del PSOE i també de comit  d'avituellament que va morir a la presó Model el 7 d'octubre de 1939.⁷⁶² Afegint aquestes morts, el total de melianers assassinats suma un total de vint veïns (vegeu annex 25), dels quals més del 80 % formava part del comit  de la localitat. En relació amb la participació dels poder locals amb la repressió, convé remarcar la intervenció del governador per destituir l'alcalde Riera, qui tenia una actitud poc venjativa, per nomenar-ne altre amb més voluntat de castigar als republicans. Per tant, a Meliana es va donar una col·laboració d'alta intensitat per part de les bases franquistes, però perquè les autoritats superiors fiscalitzaren aquesta col·laboració.

Altrament, la repressió no solament va afectar els condemnats a mort, sinó que també va colpejar altres veïns que no participaren directament en la gestió municipal durant l'etapa republicana, però s  que formaven part del cercle progressista o militaven en algun partit de la coalició del FP. Els exemples se succeïren, com en el cas de German Belmonte Molins, germà de l'afusellat Llorenç, que fou empresonat en la presó del Monestir del Puig condemnat per la causa sumaríssim 2916-V, i després el traslladaren a la presó Model per complir cinc anys de reclusió. Mentre romangu  en la presó del Puig, el seu pare i el seu fill sovint s'acostaven caminant al penal per veure'l des dels afores. Però a  suposava un risc pels presoners, perquè si els sentinelles els veien treure el cap per les finestres, els disparaven a ferir.⁷⁶³ En segon lloc, Rafael Andrés García, germà de Vicent, el darrer afusellat, que va ser condemnat a dotze anys de presó que complí a la Model. Encara més, un altre familiar dels afusellats empresonat era Amaranto Sancho de la Pasión, germà de C sar, que romangu  reclòs a la Model durant els primers anys de la dictadura.⁷⁶⁴ Ara bé, el cas més paradoxal fou el de l'únic membre del comit  que no va ser afusellat, José Ferrando Calvo, qui tan sols va passar alguns mesos als centres penitenciaris qued  en llibertat. A tall de compendi, es coneix la identitat d'un nombrós grup que passaren per Sant Miquel dels Reis i la Model: Francisco Andreu Estela, Francisco Casares Ausina, Ramon Escorihuela Martí, Blas Ferrer Montañana,

⁷⁶¹CASANOVA, Julián; et al. *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*. 3a ed. Huesca: Mira Editores, 2001, p. 491.

⁷⁶²GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 411-412.

⁷⁶³ Entrevista a Victoriano Belmonte Cortina, 20 d'abril de 2018 (Meliana).

⁷⁶⁴ AGHD: s.2916-V-39, l.20286, c.1.

Francisco Granell Martí, Rafael Granell Navarro, Serverino Ventura Montañana, Emilio Hervás Ferrer, Carlos Labranderia Ferrer, Francisco Pellicer Pons, els germans: Rafael i Ramon Marco Rodríguez, Alfredo i José Palanca Ballester i José i Juan Bautista Peris Orts, juntament amb les dues úniques dones de Meliana processades pels tribunals militars: Teofila Ferrer Ferragut i Asunción Ferrer Martí.⁷⁶⁵

Mort civil i control de l'espai públic com a forma de repressió simbòlica

Ben pocs dels republicans de Meliana evitaren l'impacte de la violència explícita de la postguerra, vist que solament es té constància que tres d'ells aconseguiren marxar a l'exili en acabar l'enfrontament armat. Aquests eren Manel Ferrer Biot, qui se n'anà a França just abans que s'acabés la contesa bèl·lica, Arturo Cortina, qui també marxà al país gal i, finalment, Francisco Gimeno Alcaina, regidor republicà a qui la dictadura va cercar incessantment durant els anys de la postguerra.⁷⁶⁶

Ara bé, entre els qui es quedaren i no foren processats pels consells de guerra, s'hi va aplicar de diferents tipus de violència implícita. Així doncs, començant per la purga administrativa dels treballadors locals, s'ha de tindre present que la depuració s'orquestrava des de les institucions centrals i provincials, però amb la necessària col·laboració de les noves autoritats locals. En aquest sentit, el 22 de maig de 1939, el regidor Federico Soler va ser designat jutge dels expedients de depuració.⁷⁶⁷ Llavors, va obrir expedient d'investigació a tots els empleats, que foren apartats fins que exposés l'informe sobre les readmissions, els cessaments i els nous nomenaments. Els acomiadats eren Francisco Sánchez Menchón, primer auxiliar de secretari; Blas Ferrer Montañana, el guarda local que a més fou empresonat, amb Francisco Ferrer Marco, un veí de la dreta local, com a substitut; i Francisco Roig Riera, vigilant nocturn, substituït per José Palazón, un altre simpatitzant de la dreta local. Per altre costat, en els nomenaments dels nous treballadors tenien prioritat aquells que van donar suport explícit a la sublevació nacionalcatòlica. Com a mostra,

⁷⁶⁵AGHD: s. 5715-V-40, l.19035, c.5.

⁷⁶⁶CG. c.1388 (1) PP T 67 (Meliana), pp. 178 i 181 i entrevista a Victoriano Belmonte Cortina, 20 d'abril de 2018 (Meliana).

⁷⁶⁷AMME: Llibre d'actes municipals des del 30 de juliol del 1937 fins el 21 de juliol de 1939: Sessió del 22 de maig de 1939.

el nou algtzir, Carlos Bustos Giner, vist que se li atorgà el càrrec en propietat perquè formava part de l'*Asociación de Caballeros Mutilados*.⁷⁶⁸

Malgrat l'exposat, el cas més flagrant de persecució ideològica entre els depurats de Meliana era el del mestre José María Aucejo Serra, que va ser depurat tot i que part de les autoritats locals reconeixien la seua vàlua i estima per l'ensenyança. Aleshores, encara que ja s'havia aprovat la seua depuració i la inhabilitació per exercir la docència en l'àmbit públic, la secció provincial de primera ensenyança va sol·licitar a l'Ajuntament local:

«que el expresado profesor ocupe el cargo provisionalmente hasta que se le designe un nuevo destino y llegue su sustituto, en cumplimiento por la sanción impuesta en la Escuela de esta localidad donde estaba ejerciendo».⁷⁶⁹

Quan va arribar el substitut, el mestre Aucejo va ser apartat de la docència, amb la qual cosa s'hagué de resignar a impartir classes particulars en la seua pròpia casa, ubicada al carrer Sant Joan del municipi. A les classes assistien principalment els xiquets i xiquetes de famílies benestants que es podien permetre pagar uns estudis privats per als seus fills, evidenciant que malgrat la ideologia, el mestre Aucejo era un professional reconegut per les classes adinerades, les quals li confiaven l'educació dels seus infants.⁷⁷⁰

Per acabar amb l'anàlisi de la violència simbòlica de la postguerra a Meliana, és necessari valorar el control social que *FET y de las JONS* i l'església local exercien sobre la població. Aquestes entitats eren l'instrument que l'Estat utilitzava per ser hegemònic en l'espai sociocultural. Primerament, val a dir que el partit únic controlava per complet els teixits associatius de Meliana i, a més, era l'organització encarregada del racionament dels aliments. Organitzava activitats d'oci com campaments, partits de futbol o jocs lúdics. Era l'únic partit polític que podia celebrar reunions setmanals en el local propi⁷⁷¹ i, encara més, tot el que estava relacionat amb la vida veïnal havia de comptar amb el vistiplau dels falangistes, que vigilaven de prop els espais de socialització perquè no brolles cap dissidència. Tal

⁷⁶⁸ AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 18 de març de 1941.

⁷⁶⁹ AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 24 de març de 1942.

⁷⁷⁰ Entrevista a Victoriano Belmonte Cortina, 20 d'abril de 2018 (Meliana).

⁷⁷¹ Entrevista a Vicent Orts Mingarro, 17 de maig del 2018 (Meliana).

com assenyala l'historiador Claudio Hernández, la dictadura de Franco va disposar d'una densa xarxa de vigilància en tots els pobles, que li va permetre penetrar en l'esfera privada i controlar els comportaments de la població. En conseqüència, els ciutadans podien percebre que l'Estat estava present als carrers, als bars, als teatres i als cinemes.⁷⁷² Particularment, açò s'exemplifica amb la persecució i l'hostilitat que les noves autoritats locals van portar a terme contra el cine *La Bombilla*, on durant la República es van reunir periòdicament diferents col·lectius d'esquerres per debatre lliurement sobre el context polític, fer obres teatrals o passar vetllades recitant poesia. El cinema fou reprimit amb duresa des que els militars insurgents ocuparen la localitat, com ja va passar el maig de 1939, quan el govern va sancionar als propietaris del cine per no interpretar l'himne nacional abans de la projecció dels films.⁷⁷³

L'altra institució que va exercir un gran control social fou sobre la població va ser l'església, qui contribuïa en l'aplicació de la violència simbòlica contra els vençuts. Convé recordar que l'Església catòlica va donar suport actiu als sublevats, a més de ser un dels fonaments ideològics i culturals de l'Estat franquista. Per aquest motiu, l'entitat religiosa va gaudir de força privilegis al llarg dels quasi quaranta anys de dictadura. En aquest sentit, en conformar-se el govern municipal, el capellà de Meliana es va queixar perquè «*la iglesia ha estado precaritzada económicamente por parte de la República*» i exigia diners al consistori, que va aprovar realitzar «*importantes donaciones a la iglesia*».⁷⁷⁴ Pocs mesos després, el mateix capellà va demanar l'exempció del pagament dels impostos sobre el clavegueram, i altra vegada les autoritats satisfieren les demandes aprovant que aquests impostos es pagarien del fons municipal.⁷⁷⁵

L'església exercia el control sociocultural del municipi i difonia el seu relat sobre la guerra aprofitant els actes religiosos, on es permetia una de les majors concentracions del veïnat. Per altra banda, també ostentava el monopoli de

⁷⁷² HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio: *Franquismo a ras de suelo. Zonas grises, apoyos sociales y actitudes durante la dictadura (1936-1976)*, Universidad de Granada, Granada, 2013, p.125.

⁷⁷³ AMME: Llibre d'actes municipals des del 30 de juliol del 1937 fins el 21 de juliol de 1939: Sessió del 22 de maig de 1939.

⁷⁷⁴ AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 18 d'agost de 1941.

⁷⁷⁵ AMME: Llibre d'actes municipals des del 4 de febrer del 1941 fins el 16 de setembre de 1944: Sessió del 18 de febrer de 1942.

l'educació, divulgant l'ideari franquista entre l'alumnat, alhora que perseguia i castigava els ideals republicans. Per il·lustrar el que s'argumenta, paga la pena destacar que els fills i filles dels represaliats polítics foren vigilats i assetjats. Concretament, es podria exposar el cas de Llibertat Sancho Granell, filla de l'afusellat Cèsar Sancho De la Pasión, a qui els seus pares l'havien inscrit al registre civil amb el nom de Llibertat. Tanmateix, amb l'arribada de la dictadura les autoritats eclesiàstiques van intervenir per canviar-li el nom per María. Tothom havia de referir-se a ella com María, perquè Llibertat era un vinculat a l'ideari republicà i l'església havia de contribuir a esborrar-lo de l'espai públic. Pels seus familiars no va ser fàcil acceptar la imposició, especialment entre els germans xicotets que continuaven dient-li Llibertat amb normalitat i innocència, com sempre ho havien fet, la qual cosa els hi va suposar renyes i càstigs per part dels responsables religiosos.⁷⁷⁶

El segon i últim exemple de discriminació social que es relatarà gira al voltant de les dificultats que els fills i filles dels exiliats, empresonats i afusellats hagueren de passar per obtenir els estudis acadèmics. La majoria dels fills d'aquestes famílies no van poder anar a l'escola. Ben aviat, amb dotze o tretze anys, hagueren de treballar per guanyar-se algun jornal i ajudar a les seues famílies, necessitades en uns temps de fam i misèria. D'aquesta manera, estudiar a les escoles franquistes constituïa tota una proesa per als fills dels represaliats. En canvi, els infants que provenien de les famílies més benestants van poder anar a les escoles privades, gestionades també per institucions religioses, com la dels Salesians, que preparaven a l'alumnat per a cursar estudis superiors amb millors condicions. Un nebot de l'afusellat Llorenç Belmonte Molins, Victoriano, orfe de mare i amb el pare empresonat, va començar a estudiar el batxillerat als Salesians, perquè volia accedir als estudis de veterinari i continuar en l'ofici de tradició familiar. Gràcies al suport econòmic dels seus avis, Victoriano va poder finançar-se els estudis, però malgrat ser un bon estudiant, l'equip directiu de l'institut li va posar força dificultats per a obtenir el títol i li va suspendre repetidament l'assignatura de llatí. Tot plegat, després que Victoriano es va tornar a presentar per recuperar l'assignatura, els docents religiosos continuaven

⁷⁷⁶ Entrevista a Llibertat i Amado Sancho Granell, 20 d'abril de 2018 (Meliana).

suspenent els exàmens, fins que Victoriano els va preguntar els motius. Allà, un dels professors li va recordar quin era el seu lloc en la jerarquia social i li va etzibar:

*«Victoriano, tu no sabes que aquí no aprobarás nunca? Lo mejor que puedes hacer es irte y dejar el instituto».*⁷⁷⁷

⁷⁷⁷ Entrevista a Victoriano Belmonte Cortina, 20 d'abril de 2018 (Meliana).

Museros

Controlar el govern local per augmentar la col·laboració repressiva

Quan a les acaballes de març del 1939 les notícies sobre la victòria dels militars sublevats van arribar a Museros, força veïns que havien defensat la República es van amagar durant dies per por a les represàlies que els capitosts de la rebel·lió havien anunciat.⁷⁷⁸ Fet i fet, al voltant d'un centenar de soldats envairen el municipi tres dies abans de la fi de les hostilitats. La majoria es van instal·lar prop de l'Ermita de Sant Roc, tot i que altres van ser acollits en les cases particulars del veïnat més fervorosament simpatitzant amb els sublevats. Els caps de família d'aquestes cases aprofitaren l'avinentsa per a fomentar els casaments de les seues filles amb els soldats, perquè sabien que això els aportaria una situació socioeconòmica benestant en el nou règim.⁷⁷⁹ Instal·lats a Museros, els soldats feien diàriament desfilades militars pels carrers i finalitzaven en la plaça Poeta Llorente, on alçaven la bandera *rojigualda* amb l'escut de l'àguila de *San Juan* i cantaven *Cara el sol* mentre feien la salutació feixista. Els muserencs estaven coaccionats a participar-hi, perquè l'absència podia suposar l'assenyalament com a desafecte al nou règim i, per tant, córrer el risc de ser perseguit i represaliat. A més de les desfilades, era d'obligat compliment pels homes —joves i adults— realitzar instruccions militars cada dia a les tres de la vesprada a l'esmentada plaça, situada just enfront de l'edifici on havien instal·lat la Comandància Militar —Casa Bernal, número 10 de la plaça—, en un ambient militaritzat.⁷⁸⁰

Arribats al 30 de març, es va celebrar una sessió de govern extraordinària, on es van constituir provisionalment els nous poders locals. A les dotze del matí d'aquell dia se signà l'acta que nomenava els càrrecs del primer govern franquista a Museros. Andrés Collado Pechuán fou designat alcalde; Venancio Alcover De la Pasión, tinent d'alcalde; Francisco Valera Alcaina, Francisco Alcover Ruiz, José Costa Chillida, Vicent Ruiz Jaén, Toni Badia Moreno, José Gimeno Alcover i Francisco Martínez

⁷⁷⁸ Entrevista Michel i Vicent Alcover Valero, 19 d'octubre del 2017 (Museros).

⁷⁷⁹ Entrevista Carmen i Francisca Alhambra Fontestat, 19 d'octubre del 2017 (Museros).

⁷⁸⁰ *Ibidem*.

Fenollosa, regidors.⁷⁸¹Aquests provenien de diferents formacions polítiques conservadores —UP, *FE y de las JONS*, DRV, CT...—. Lluny de la cohesió d'altres governs municipals, a Museros s'hi observa un seguit de friccions internes entre les diferents famílies que configuraren el règim de Franco, essent els càrrecs de major responsabilitat un dels principals motius de conflictes, tant interior com amb les autoritats provincials. Andrés Collado, primer alcalde i exdirigent local del partit únic durant la Dictadura de Primo de Rivera, solament va resistir al poder sis dies. El 5 d'abril, el tinent d'Infanteria José Conde Ponte, va reunir la comissió gestora i els dirigents falangistes locals per anunciar la incorporació del nou alcalde José María Ruíz Anterquera (*El Purísim*) i del tinent d'alcalde Isidro Gimeno Fort (*Vagància*), dels qui s'ha de destacar el tarannà moderat en relació amb la col·laboració amb la repressió.⁷⁸² Tanmateix, José María Ruiz va patir un infart i hagué d'abandonar l'alcaldia el 10 de maig, quan fou substituït per Isidro Gimeno, qui va tindre una regència un poc més llarga: un any i escaig.⁷⁸³

Atesa la poca col·laboració de l'alcalde Isidro en l'estratègia repressiva del règim de Franco, l'1 de juliol del 1940, el governador Francisco Javier Planas de Tovar va prendre mesures per cessar-lo. En el seu lloc, nomenà alcalde a Mateu Costa Chillida (*Sargentillo*), conegut popularment per tindre un caràcter més dèspota i autoritari que els seus antecessors, fet que va facilitar un viratge en l'actitud dels poders locals per castigar als seus opositors polítics. Mateu Costa fou un personatge força controvertit que, a la vista dels esdeveniments, sempre es va moure per interessos personals. Durant la Guerra Civil va militar a IR, i fins i tot va ser elegit alcalde en 1937.⁷⁸⁴ Diverses fonts apunten al fet que Mateu Costa va realitzar un gir ideològic després de passar alguns mesos al front de batalla. Allà s'adonà que la guerra la perdien els republicans i sabia que, si això passava, el seu passat es giraria en contra seua. Aleshores, en tornar del front de batalla va sumar-se a *FET y de las JONS*⁷⁸⁵ i es va convertir en el president del partit, per assegurar-se ser considerat partidari del nou règim. D'aquesta manera, l'historiador Claudio Hernández afirmava que les

⁷⁸¹ Arxiu Municipal de Museros (AMMU): Llibre d'actes municipals del 1937-1943. Sessió del 30 de març del 1939.

⁷⁸² AMMU: Llibre d'actes municipals del 1937-1943. Sessió del dia 5 d'abril del 1939.

⁷⁸³ AMMU: Llibre d'actes municipals del 1937-1943. Sessió del 10 de maig del 1939.

⁷⁸⁴ CG. c. 1382 (1) PP T 52, p. 87.

⁷⁸⁵ BENEYTO, Bartolomé; HERRERO, José Maria: *Falange en Valencia antes del Alzamiento*, Impr. de F. Doménech, València, 1939, p.67.

identitats prèvies, l'adscripció ideològica anterior a la guerra o la pertinença a una determinada classe social havien sofert importants canvis al llarg de la contesa.⁷⁸⁶ Era el cas de Mateu Costa Chillida, que si bé havia defensat a la República en 1936, en 1939 es va trobar l'oportunitat d'acomodar-se en el nou règim, perquè la divisió entre vencedors i vençuts no estava fèrrriament definida, vist que hi trobem actituds vacil·lants, d'individus que rebutjaren els seus principis, que canviaren les idees, i que la seua percepció de pertinença a aquestes categories no es corresponia sempre amb la seua situació real.

Fet i fet, l'arribada de Mateu Costa a l'alcaldia franquista està íntimament lligada al cessament del darrer alcalde Isidro Gimeno. El motiu principal girava al voltant dels informes sociopolítics dels encausats en el sumariíssim 17427-V-39, vist que l'Auditor General considerava que la sentència d'aquest procés, publicada el 24 de maig de 1940, havia estat massa benèvola. Un mes i mig després, el governador va cessar de nou a tot el govern municipal i nomenà el quart govern local franquista, encapçalat per l'esmentat Costa Chillida, amb Vicent Ruiz Gimeno com a tinent d'alcalde i Mateo Costa San Judas com a únic regidor. L'objectiu era configurar un consistori més col·laborador amb els tribunals militars. Tot i això, alguns veïns es resistiren a creure que Mateu Costa signés denúncies i informes dolents contra muserencs, perquè entre els detinguts hi havia també un germà seu: Francisco. N'és una mostra la discussió d'un cosí dels arrestats amb Mateu Costa al forn del poble. Segons els testimonis locals, després d'estar una estona debatent envers les responsabilitats dels detinguts, el familiar de l'empresonat li va comentar a l'alcalde: «No matareu al meu cosí, perquè sinó també haureu de matar al teu germà», i Mateu Costa va respondre: «El teu cosí serà afusellat i el meu germà també, perquè ja està tot signat i enllestit».⁷⁸⁷ Aquesta actitud ha estat definida per l'historiador Juan Carlos Buitrago com *soberbia*, que destaca l'afany per obtenir distincions, per tenir-se en major consideració o sentir-se més capacitat que el contrari, fet que va condicionar algunes relacions individuals, en aquest cas familiars, fins al punt d'interpretar la realitat en funció dels interessos particulars.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ HERNÁNDEZ, C.: *Op.cit.*, p.87.

⁷⁸⁷ Entrevista a Vicent Simón Alhambra i Paco Alcaina Costa, 5 d'octubre del 2017 (Museros).

⁷⁸⁸ BUITRAGO, J.C.: *Op. Cit.*, p.33.

Pel que fa al marc de la repressió, al cap de pocs dies d'arribar els soldats de les tropes de Franco al poble, es van produir les primeres detencions. En total, més de cinquanta arrestats, trenta-set dels quals foren encausats en la macrocausa sumaríssima 17427-V-39 i, la resta, en tres processos més.⁷⁸⁹ Sobre com els van arrestar, paga la pena recordar el relat de l'alcalde republicà José María Simón Forner, qui explicava als familiars que ell no s'havia d'amagar perquè no havia fet mal a ningú. Aleshores, els soldats i alguns membres de la dreta local es dirigien a casa seua mentre cantaven irònicament «No passaran!, No passaran!, No passaran!...» i el detingueren.⁷⁹⁰ Inicialment, els arrestats van ser empresonats en el calabós municipal. Això no obstant, com que tenia unes dimensions reduïdes i els detinguts anaven augmentant amb els pas dels dies, els traslladaren al Casino de Joaquim Alcaina (*El Mamellut*), situat en el carrer Major. I, encara més, també en van recloure altres al corral d'una porcaterra ubicada al costat de les vies del tren, en l'actual plaça Príncep d'Espanya.⁷⁹¹ Finalment, la majoria foren traslladats a la presó provisional de Sagunt, des d'on posteriorment serien redistribuïts a presons més grans i estables —el monestir del Puig i la presó Model de València— a l'espera de la sentència.⁷⁹²

En l'esmentat sumaríssim 17427-V-39, es pretenien dirimir les responsabilitats dels fets repressius esdevinguts a Museros durant la guerra.⁷⁹³ Si s'examinen els informes dels poders locals, es pot observar com tant l'alcalde Isidre com el cap de la Falange, Mateu Costa, amb la col·laboració d'alguns veïns, emeteren informes breus i amb acusacions generals contra la majoria dels encausats. Les denúncies més repetides

⁷⁸⁹ AGHD: s.17427-V-39, l.20647, c.1, l.20648, c.2, l.20649, c.1; s.131-V-43, l.17760, c.3, s.50-V-38, l.16960, c.7; s.2175-V-40, l.18320, c.2.

⁷⁹⁰ Entrevista a Vicent Simón Alhambra i Paco Alcaina Costa, 5 d'octubre del 2017 (Museros).

⁷⁹¹ Entrevista Carmen i Francisca Alhambra Fontestat, 19 d'octubre del 2017 (Museros).

⁷⁹² CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Museros), pp. 83-92.

⁷⁹³ El fet més destacat de la repressió en la rereguarda va ser l'assassinat del capellà local Emilio Ferri Calatayud. Un religiós, de trenta-quatre anys, qui va prendre partit activament en favor de la dreta local durant la República. El 9 d'agost del 1936, quan encara no s'havia aturat el cop d'estat, se l'emportaren en una camioneta cap a Nàquera per afusellar-lo.

eren: «intervino en el asesinato del cura Emilio Ferri Calatayud», «intervino en la destrucción de la Iglesia» o «mantuvo una actitud propagandística hostil».⁷⁹⁴

Al capdavant, 13 de març de 1940 es va constituir el consell de guerra per veure i fallar la causa. El fiscal demanava deu penes de mort, nou penes de trenta anys de reclusió major, tres penes de vint anys de reclusió major, set penes de dotze anys de reclusió menor i tres penes de sis anys de presó menor.⁷⁹⁵ Paradoxalment, el tribunal militar va emetre una sentència amb penes més baixes que les que demanava el fiscal, rebaixant de deu a sis les penes de mort. Així mateix, es va condemnar a mort als membres del Comité del FP Manel Costa Alcover (*Beldo*), president per IR; José Costa Aragó (*Pandi*), vicepresident per IR; Francisco García García (*Ratat*) i José Martínez Badia (*Pimpollo*), vocals també per IR; Francisco Alcover Alfonso (*Sant*), president per UGT; i, finalment, a José Lillo Gimeno (*Raboso*), qui no ostentava cap càrrec en el poder local. Tot i això, la sentència deixava oberta la possibilitat de commutar la pena, ja que s'exposava: «pena de muerte, con las accesorias para caso de indulto de interdicción civil e inhabilitación absoluta». En segon lloc, van ser dictades quatre penes de trenta anys de reclusió major, cinc penes de vint anys de reclusió, sis penes de dotze anys de reclusió, tres penes de sis anys de reclusió, i tres més de sis mesos de presó. A més a més, van absoldre a quatre dels encausats i declararen la seua posada en llibertat si l'auditor de guerra de la Tercera Regió Militar, Ernesto García Trevijano, donava el seu vistiplau.⁷⁹⁶

Davant la gravetat de la sentència, malgrat no ser el que demanava el fiscal, l'alcalde Isidre va virar la seua actitud i va començar a signar avals. Sobre Manuel Costa Alcover, sentenciat a la pena capital, hi afirmava que «puso una guardia en el pueblo cuando se enteró que había una lista para asesinar a 72 personas con el fin de evitar que los pistoleros pudieran comentar tal atropello». De José Costa Alcover, que «evitó que se asesinaran a las personas de orden de este pueblo». O a José Martínez Badia el va defensar emetent un testimoni de descàrrec a favor seu, on assegurava que «nos favoreció en diferentes ocasiones en cuanto le fue posible, evitando con ello el que

⁷⁹⁴ AGHD: s.17427-V-39, l.20647, c.2.

⁷⁹⁵ *Ibidem*.

⁷⁹⁶ *Ibidem*.

*alguna vez fuéramos a la cárcel después de ser detenidos, pues se oponía a que hicieran daño a ninguno de los nuestros».*⁷⁹⁷

Fet i fet, la sentència va ser anul·lada el 24 de maig de 1940. Però no pels avals emesos, sinó perquè l'auditor de guerra García Trevijano va considerar que:

*«aún antes de entrar en el estudio de los autos, y atendiendo únicamente a la expresada sentencia, por los términos en que aparece redactada salta a la vista la evidente incongruencia que se observa en los hechos que se dan como probados respecto a algunos de los procesados, la calificación legal de los mismos y la penalidad impuesta; como sucede por ejemplo con el procesado Bautista Ruíz Díaz, del que se da como probado “que intervino en la detención y asesinato de Francisco Monferrer Cercos” y se le condena a la pena de veinte años y un día de reclusión por un delito de adhesión a la rebelión militar sin circunstancias modificativas».*⁷⁹⁸

En conseqüència, l'auditor de guerra va denegar l'aprovació del fallo i decretà la nul·litat d'aquest, demanant nous informes de les autoritats locals. Aquest moviment als tribunals militar estava íntimament lligat al que passava a l'Ajuntament de Museros, posant en el punt de mira l'actuació de l'alcalde Isidro, que va ser destituït i en el seu lloc nomenaren a Mateu Costa Chillida. A més, també va haver-hi canvis en *FET y de las JONS*, vist que la presidència del partit en Museros va quedar vacant i designaren Andrés Collado Pechuan com a nou president. L'objectiu era provocar un canvi en la col·laboració dels poders locals amb la repressió, vist que, si en el primer procés els informes eren generals, el nou alcalde i el nou cap de Falange aportaren declaracions molt més detallades i negatives en el segon.

S'inicià aleshores un altre cop la instrucció del sumaríssim contra els mateixos veïns i acusant-los dels mateixos delictes.⁷⁹⁹ No obstant això, un dels encausats, José María Moreno García, no arribarà amb vida al segon judici sumaríssim i es convertirà en la primera víctima mortal de la repressió el 24 de març del 1941, al perdre la vida al camp de concentració de Portaceli (Serra).⁸⁰⁰ Valorant els nous informes, n'hi ha un que ho va capgirar tot. Es tracta de la denúncia del nou dirigent falangista Andrés Collado, que el mateix fiscal va fer servir com a prova principal en la seua petició de

⁷⁹⁷ Ibídem.

⁷⁹⁸ Ibídem.

⁷⁹⁹ Ibídem.

⁸⁰⁰ GABARDA, V.: *Els afusellaments Op. cit.*, p.411.

penes. Collado, cosí de l'encausat Antonio Moreno Pechuan, va afirmar que en una de les visites que li va fer al seu familiar a la Model, aquest li va confessar que «*los miembros del comité intervinieron directamente en el asesinato de Emilio Ferri Calatayud en Náquera*».⁸⁰¹ El fiscal posava èmfasi en el valor d'aquesta denúncia perquè «*la comunicación que tuvo con el procesado fue en el locutorio de la cárcel Modelo y, a pesar del ruido que se hacía al hablar, oyó perfectamente lo que le dijo, y que el denunciante y el procesado son primos y que entre ellos había relación de familia y se llevaban bien*».⁸⁰²

En conseqüència, el consell de guerra es tornà a reunir el 29 d'octubre de 1942 per veure i fallar —altra vegada—la causa sumaríssima 17427-V-39, amb unes denúncies i informes molt més inculpatòries emeses per les noves autoritats locals. I, tot plegat, una vegada llegides les acusacions, van dictar una sentència bastant més dura que l'anterior. Es van decretar onze penes de mort pel delictes d'«*adhesión a la rebelión con agravaciones*» per a José María Simón Forner, alcalde el 1936 per IR; Mateu Costa Alcover (Beldo), president del Comité del FP per IR; José Costa Aragó (Panoli), tinent d'alcalde d'IR; Francisco García García, Manel Civera Pechuan (Barraquero) i Francisco Costa Chillida, membres del Comité del FP per IR; Bautista Gimeno Ruiz (Barquillero), membre del Comité del FP per UGT; José Lillo Gimeno (Raboso); Toni Moreno Pechuan (Barraquero,) José María Raimundo Roselló (Gat); i Eduardo Toran Badia, membre del Comité del FP per PCE.⁸⁰³

Alhora, també condemnava a trenta anys de reclusió a Francisco Alcover Castellar Roque Alcover Roselló (Foraster), Ramón Caselles Arnau (Ferrer) i Bautista Gimeno Costa (Bier) per «*adhesión a la rebelión*». Sentenciava també a vint anys de reclusió major a José Martínez Badia (Pimpollo) i José Montalt Costa (Fuster) pel delictes d'«*adhesión a la rebelión con atenuantes*». Seguidament, dotze anys de reclusió menor per «auxili a la rebel·lió» per a Toni Aznar Soler, Francisco Alcover Alfonso (El Sant), Toni Alcover Campos (Pataco), José María Moreno Marcos, Francisco Carbonell Ruiz, alcalde per la CNT el 1937; Bautista Ruiz Díez (Perica), alcalde per la UGT el 1939; Bautista García Civera; Ramón Alcover Alfonso, president del Comité Revolucionari per la UGT en 1939; José Celda San Andrés, Enrique Costa Alcover

⁸⁰¹ AGHD: s.17427-V-39, l.20647, c.2.

⁸⁰² *Ibidem*.

⁸⁰³ AGHD: s.17427-V-39, l.20647, c.2.

(*Beldo*), Francisco Gimeno Valero (*Sivil*) i Andrés Alcover Roselló, alcalde per la UGT el 1937. Finalment, una pena de sis anys de presó major pel delictes d'«*auxilio a la rebelión con atenuantes*» per a Manel Llavata Tàrrega (*Botifarra*) i Vicent San Gregorio Civera (*Manyà*).⁸⁰⁴

Si es comparen la primera i la segona sentència, s'observa un augment de les penes considerable, puix si a la primera es demanaven sis penes de mort, ara se'n demanaven onze, i si en la primera es decretava l'absolució de quatre dels encausats, en la darrera no se'n demanava cap. L'augment de la duresa és una realitat. Tot plegat, el 16 de novembre de 1942 el capità general Eliseo Álvarez Arenas, conjuntament amb l'auditor, van signar la segona sentència. Cinc dies després, el 21 de novembre, onze muserencs van ser afusellats a la rodalia del cementiri de Paterna (vegeu annex 25).⁸⁰⁵ Fent una valoració de què s'esdevingué, no es pot obviar la gran influència de les autoritats superiors, tant polítiques com militars, en els afers de l'administració local per aconseguir una col·laboració intensiva amb la repressió. No és casualitat que un mes després que l'auditor anul·lés la primera sentència, es nomenés un nou alcalde i un nou cap de falange. I que precisament s'utilitzara la denúncia del darrer com a nova prova definitiva per augmentar la punibilitat de la sentència. Les autoritats superiors controlaren el que passava als pobles, i especialment quan els resultats de les seues actuacions no eren del seu gust. D'aquesta manera, cercaren personatges locals disposats a denunciar amb més intensitat, fins i tot al preu de les conseqüències negatives que van tenir pels seus familiars encausats, vist que tant el germà de l'alcalde Mateu Chillida com el cosí del cap de Falange Andrés Collado van ser condemnats a mort en la segona sentència. Per això s'afirma que la repressió va dependre en gran manera de la col·laboració de les bases franquistes, però les autoritats superiors van fer tot el possible perquè aquesta fora d'alta intensitat. Fet i fet, a Museros afusellaren onze veïns i un altre va perdre la vida als camps de concentració, sumant un total de dotze víctimes mortals, que hagueren sigut huit si no hagués estat per la intervenció de l'auditor de guerra i el governador civil.

⁸⁰⁴ Ibidem.

⁸⁰⁵ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 413.

Sobre la col·laboració de les bases en la violència implícita. Impedir la tornada dels exiliats, depuracions massives o marginació sociolaboral.

Mentre alguns republicans foren arrestats i processats als inicis del règim de Franco, d'altres aconseguiren escapolir-se'n marxant a l'exili. Entre d'altres, estem referint-nos a Vicent Alcover Campos, regidor d'IR i empleat en les oficines del Ministeri de la Guerra; Joaquim Roselló García, regidor del PC; i Manel Gimeno; que foren dels pocs muserencs que fugiren a temps.⁸⁰⁶ Tots ells se n'anaren cap a França un mes abans que acabés la guerra. I ho van poder fer perquè, malgrat ser veïns de Museros, s'encontraven a Barcelona a principis del 1939 i pogueren creuar pels passos fronterers dels municipis catalans de la Jonquera i Portbou cap a la localitat d'Argelès-se Mer. Allà, els francesos els van improvisar un camp de concentració emplaçat just a vora de la mar, en una platja envoltada de filferro, que custodiaven nombrosos soldats francesos d'origen senegalès. En el camp de concentració d'Argelès-se Mer, sobreviure era tota una proesa, vist que allà s'aplegaven unes 500.000 persones de diverses procedències i classes socials —soldats, llauradors, ministres, xiquets i xiquetes...— que durant els primers dies van haver de dormir al ras, fins que els van portar algunes fustes per fer-se barraques.⁸⁰⁷

Els exiliats havien aconseguit eludir la repressió explícita, però, d'altra banda, hagueren de fer front a altres dificultats. Per un costat, com que hi havia molts soldats republicans entre els exiliats, incloent-hi l'esmentat Vicent Alcover Campos, la gran majoria van ser reclutats per defensar la ciutat de París de la invasió de les tropes nazis alemanyes el 5 de juny del 1940 en el context de la Segona Guerra Mundial. Tanmateix, els francesos i alemanys van signar l'armistici el 20 de juny i els soldats no van haver de combatre en una segona guerra consecutiva. Per altre costat, en les fàbriques industrials franceses i en els ports marítims destruïts pels bombardejos es necessitava mà d'obra barata, vist que molts dels treballadors francesos s'havien allistat en l'exèrcit i en aquests llocs de treball havien quedat vacants. Així doncs, els refugiats eren captats amb facilitat per realitzar aquests tipus de treball, vist que vivien en la precarietat socioeconòmica absoluta i havien

⁸⁰⁶ SOLER, A; YAGO, R.: *Op. Cit.*

⁸⁰⁷ Entrevista Michel i Vicent Alcover Valero, 19 d'octubre del 2017 (Museros).

d'acceptar qualsevol feina que els permetera allunyar-se de la repressió que s'estava practicant al seu país d'origen.⁸⁰⁸

Tots els que marxaren sempre van tindre l'anhel de poder tornar algun cop a Museros, i els seus familiars van intentar fer de mediadors amb la finalitat que les autoritats locals donaren el vistiplau a la seua tornada de l'exili, perquè les bases franquistes també tingueren molta incidència en l'aplicació de la violència implícita. N'és el cas del pare de Vicent Alcover, qui va anar a parlar amb un dels alcaldes a fi de demanar-li una signatura que autoritzés la tornada del seu fill a Museros. Tanmateix, l'alcalde li va respondre: «Vols una signatura pel teu fill? Pel teu fill totes les signatures que vulgues, però per penjar-lo!». ⁸⁰⁹

Retornant a Museros, ara per valorar les depuracions dels treballadors públics, si al matí del dia 30 de març del 1939 s'havia format el govern municipal, a les nou de la nit del mateix dia ja van destituir els primers empleats públics.⁸¹⁰ Sense demora, el primer a perdre el treball fou l'alguatzir José Moreno Celda, el càrrec del qual li va ser designat inicialment a Joaquim Cuña i després a l'excombatent de les tropes sublevades Bautista Alcover Fort, atés que el franquisme prioritzava en l'administració a aquells que li van fer costat durant la guerra. Seguidament, la delegació d'Abastos va ser transferida a José Costa Chillida —germà de l'alcalde Mateu Costa Chillida 1940-1944—, qui com a primera mesura confiscà tot el gènere de la delegació d'Abastos i del Sindicat Agrícola què havien gestionat els republicans. En tercer lloc, per acabar la purga foren destituïts els vigilants nocturns i l'àrbitre de Peses i Mesures, atorgant-li els seus llocs a veïns vinculats amb la dreta local: Vicent Civera Claramunt i José Gimeno Ruiz respectivament.⁸¹¹

La depuració continuà durant les setmanes següents. El 20 d'abril cessaren al secretari Francisco Alcover Ruiz i el substituïren per José Royo Bolta, a qui els membres del govern local consideraven «*apasionadamente de derechas y adherido al Glorioso Movimiento Nacional*».⁸¹² La renovació de la secretaria també va afectar l'oficial major, José Alcaina García, perquè deu dies abans que el secretari fos

⁸⁰⁸ Ibídem.

⁸⁰⁹ Ibídem.

⁸¹⁰ AMMU: Llibre d'actes municipals del 1937-1943. Sessió del 30 de març del 1939.

⁸¹¹ AMMU: Llibre d'actes municipals del 1937-1943. Sessió del 5 d'abril de 1939.

⁸¹² AMMU: Llibre d'actes municipals del 1937-1943. Sessió del 10 d'abril de 1939.

destituït, Alcaina ja fou depurat i reemplaçat per Vicent Garcia Aladí.⁸¹³ Igualment, l'administració sanitària va ser depurada al complet. El metge José Simón Devís, pare de l'alcalde republicà José María Simón Forner, va ser acomiadat amb l'excusa de tindre una avançada edat per exercir el càrrec, i va ocupar la plaça de metge Alberto Fajarnés Pla. A continuació, el practicant Modesto Mora Úbeda i la matrona Antonia Fontestad Fontelles també foren apartats, ja que s'argumentava que «*habían desarrollado su trabajo durante la Dominación Roja*».⁸¹⁴ Tanmateix, ambdós van presentar una instància per recuperar els treballs. Malgrat això, l'alcalde i els regidors la desestimaren per unanimitat. Per acabar, en relació amb l'ensenyança, es va posar una especial atenció per controlar i vigilar als professors. Un exemple del que s'exposa seria l'obertura d'una investigació al mestre interí Manel Navarro, a raó de verificar si l'ensenyança s'encontrava atesa i el contingut acadèmic desenvolupat anava en la línia de les idees del nou règim.⁸¹⁵

A tall d'anar fent cloenda, no es pot deixar d'esmentar la retroactivitat dels fets que s'investigaven en les depuracions, que es remuntaven als anys anteriors del cop d'estat del 18 de juliol de 1936. Concretament, ens referim al cas de Miguel Tormos Garcia i Fernando Tormos Bestuer, responsables de la plaça d'àrbitre de Peses i Mesures des del 1931 fins al 1936. El govern franquista els va obrir un expedient el 20 de juliol del 1939, a fi que declararen els diners recaptats durant els anys que van exercir aquest treball. Després d'un any d'investigació, les autoritats van aprovar requisar-li 23.688 pessetes a Miguel Tormos, una xifra desorbitada si es té en compte que un jornalер muserenc cobrava un sou d'entre 3 i 5 pessetes diàries, que finalment va ser rebaixada a 1.000 pessetes.⁸¹⁶

En tercer i últim lloc, la marginació i coacció sociolaboral foren altres de les multiformes repressives de la violència implícita. D'entre els càstigs més destacats, cal fer referència als treballs forçats i sense remuneració que alguns familiars dels processats o veïns que eixiren en llibertat vigilada havia de realitzar. A Museros, alguns homes hi treballaren en el transport de terra per a les obres municipals, la reparació de desperfectes en l'església o dels carrers o jornades de treball gratuïtes

⁸¹³AMMU: Llibre d'actes municipals del 1937-1943. Sessió del 20 d'abril de 1939.

⁸¹⁴AMMU: Llibre d'actes municipals del 1937-1943. Sessió del 10 de setembre de 1939.

⁸¹⁵AMMU: Llibre d'actes municipals del 1937-1943. Sessió del 10 de maig de 1939.

⁸¹⁶AMMU: Llibre d'actes municipals del 1937-1943. Sessió dels dies 20 de juliol del 1939, 10 de juliol i 10 de desembre del 1940.

al camp d'algun terratinent local. Exemplificant l'argumentat, es recupera la vivència de Miquel Ruiz Forner. Aquest va haver d'anar juntament amb el seu pare a transportar sacs de terra amb el seu propi carro i animals, ja que van rebre l'ordre de les noves autoritats i de cap de les maneres no s'hi podien oposar, perquè de fer-ho els podien engarjolar amb facilitat. Després de les tres primeres setmanes de treball, el pare de Miquel li va encomanar que anés a parlar amb un dels membres de les autoritats, Vicent Alcover Garcés (*Pataco El Pistoler*), perquè els pagués alguns diners, ja que no en tenien ni per comprar garrofes pels animals esquifits que transportaven la càrrega. Així mateix, quan Miquel entrà en el despatx d'Alcover i li va explicar per què estava allí, aquest va obrir el calaix de la seua taula per treure una pistola, i li va etzibar: «Digues-li al teu pare que si vol cobrar que vinga, que els rojos solament poden cobrar amb aquesta».⁸¹⁷

Una altra de les variants utilitzades per castigar als familiars dels represaliats polítics fou mitjançant el més cobejat en aquells anys de fam i misèria: el menjar. L'Estat fixava uns contingents forçosos als colliters d'arròs, de blat, o d'altres béns de consum bàsic, i s'emportava bona part de la producció per racionar-la mitjançant les cartilles de racionament. Aquestes eren gestionades pel delegat d'Abastos, i segons el seu criteri hi havia famílies que podien anar a recollir el menjar i d'altres que no, ja que aquest criteri era totalment arbitrari i el responsable dels abastos l'exercia per atreure a la massa social i donar publicitat a les suposades bondats del nou règim.⁸¹⁸ Així, la fam de la postguerra fou un fenomen polític, que es va dirimir segons la distància del poder local, a la possibilitat de recórrer als seus favors i gaudir de contactes a l'interior.⁸¹⁹ Ara bé, la manca d'aliments va fer augmentar el mercat negre, i és que la fam feia que els veïns estigueren disposats a jugar-se la seua integritat física i econòmica per tal de sobreviure. A tall d'exemple, a l'arxiu local es troba la carta que l'alcalde Mateu Costa va remetre al governador el 23 de setembre del 1940, on li exposa que van detenir a Martin Celda Margaix, vocal de la CNT en 1937, per «*dedicarse al estraperlo de harina*», confiscant-li els productes i

⁸¹⁷ Entrevista Elisa Roselló Ros, 30 d'octubre del 2017(Museros).

⁸¹⁸ Entrevista Carmen i Francisca Alhambra Fontestat, 19 d'octubre del 2017(Museros).

⁸¹⁹ DEL ARCO, M.Á. (ed.): *Los «años del hambre»*. Op. cit, p.190.

posant-li una multa econòmica perquè, evidentment, aquest no formava part del seu cercle ideològic.⁸²⁰

⁸²⁰ SOLER, A; YAGO, R.: *Op. Cit*

La Pobla de Farnals

Característiques d'un govern intensament col·laboracionista

A la Pobla de Farnals, els soldats de les tropes franquistes també van entrar el 29 de març de 1939⁸²¹ i s'instal·laren en el casino municipal, que s'ubicava en l'edifici número 104 de l'actual avinguda del País Valencià. Aquesta era una societat recreativa on fins llavors es reunien els socis per conversar sobre temes d'actualitat, llegien o s'entretenien jugant a la baralla. Per tant, l'ocupació estigué dotada d'un component simbòlic rellevant.⁸²² Eixe mateix dia va tindre lloc el traspàs de poder entre el govern republicà i militars vencedors de la guerra a la sala capitular. Allà es va teatralitzar un simulacre de legitimitat, vist que, malgrat que la majoria dels representants polítics republicans romanien detinguts al calabós municipal, en l'acta es recollien les signatures de cinc regidors del Front Popular. Fins i tot, la declaració de l'alcalde ugetista Bautista Ferrer Ferrer, que «*deseava aciertos en la actuación para reconstruir España*».⁸²³

Tot seguit, el 7 d'abril els militars designaren els membres de la comissió gestora local, que s'encarregaria de governar durant els primers anys de la dictadura. Enrique Juan Soro, simpatitzant amb els colpistes i provinent d'una família acomodada que es dedicava a la fabricació de conserves, va ser nomenat el primer alcalde franquista. De Juan Soro, s'ha de destacar que, entre els mèrits per ser nomenat alcalde, tenia la condició de ser arrestat i obligat a cedir les terres de cultiu en l'estiu del 1936.⁸²⁴ Llavors, ací es combinen dos factors: la condició de terratinent i família benestant amb la característica de ser un «home nou», convertit a les idees dels colpistes arran de l'experiència de la guerra. En segon lloc, la mà dreta de l'alcalde era Manel Sales Fenollosa (*El Calote*), el qual ocupava el càrrec de primer tinent d'alcalde i delegat d'abastos. El tercer membre destacat era el segon tinent d'alcalde, Constantí Ribera Bellver, tot i que va dimitir davant del governador el 5 de

⁸²¹ Arxiu Municipal de La Pobla de Farnals (AMPF): Llibre d'actes del 1939. Sessió del 29 de març del 1939.

⁸²² Entrevista José Juan Castellar, 5 de setembre del 2017 (La Pobla de Farnals).

⁸²³ AMPF: Llibre d'actes del 1939. Sessió del 29 de març del 1939 i entrevista a José Peris Ferrer, 5 de setembre del 2017 (La Pobla de Farnals).

⁸²⁴ CG. c.1382 (2) PP T 53 (La Pobla de Farnals), pp. 12-13.

desembre del 1940, presumptament per les desavinences internes en la comissió gestora.⁸²⁵ I, finalment, tanquen la llista del govern com a regidors José María Ferrer Alapont, Angel Juan Soro, Vicent Soro Bernet i Siverio Ortiz Bernet, aquest darrer també era el cap de *FET y de las JONS* local.⁸²⁶

Aquest fou un govern jerarquitzat al voltant de la figura de l'alcalde, qui va escapar qualsevol intent de discrepància interna. Així doncs, després de la crisi amb Ribera, esdevingué altre episodi de fricció, ara vinculat amb l'esmentat primer tinent d'alcalde, Sales Fenollosa, qui en gener de 1941 va ser obligat a dimitir per l'alcalde i fou substituït per Silverio Ortiz. Aleshores, Sales va ser relegat a regidor, tot i que encara conserva el càrrec de delegat d'abastos. Però això no va rebaixar la tensió al consistori, al contrari, va continuar els mesos següents. El 7 de març d'aquell mateix any es va produir el primer enfrontament públic en una sessió ordinària. L'alcalde li va demanar a Sales pels comptes de la gestió d'abastos, concretament li va preguntar pel transport i venda de tres vagons de segó —corfa de blat o arròs—. ⁸²⁷ Sales es trobava acorralat, i malgrat que acusà l'alcalde d'enriquir-se amb el canvi de paper moneda, finalment va haver de dimitir novament, ara com a regidor i delegat d'abastos, perquè l'alcalde comptava amb el suport de la resta de regidors, que, o bé eren familiars seus, o bé eren amics que havien ascendit políticament gràcies a apropar-se a ell.⁸²⁸

Per altre costat, a més de les friccions, hi havia elements de cohesió en el primer govern franquista. Fent una valoració general, diríem que aquests eren xicotets comerciants i terratinents, seguidors de la religió catòlica, que destacaven pel control socioeconòmic local abans de la guerra. És a dir, eren representants dels valors conservadors, que durant els anys de la Restauració havien tingut una posició privilegiada.⁸²⁹ D'altra banda, recapitulant l'exposat més amunt, durant l'estiu de 1936 solament es va assassinar una persona: el capellà Vicente Izquierdo.⁸³⁰ Per tant, no hi havia cap membre del nou govern que tingués algun familiar assassinat a la rereguarda. Aquesta afirmació podria conduir a pensar que la repressió de

⁸²⁵ AMPF: Llibre d'actes del 1940-1943. Sessió del 5 de desembre de 1940.

⁸²⁶ AMPF: Llibre d'actes del 1939. Sessió del 7 d'abril del 1939.

⁸²⁷ AMPF: Llibre d'actes del 1940-1943. Sessió del 7 de març del 1941.

⁸²⁸ AMPF: Llibre d'actes del 1940-1943. Sessió de 4 d'abril del 1941.

⁸²⁹ Entrevista a José Peris Ferrer, 5 de setembre del 2017 (La Pobla de Farnals).

⁸³⁰ CG. c. 1382 (2) PP T 53 (La Pobla de Farnals), p. 4.

postguerra no hauria de ser tan intensa, vist que hi havia pocs elements que facilitaren la venjança i els rancors. Tanmateix, el que s'hi observa és tot el contrari. Els membres del govern local van col·laborar de manera intensiva amb la violència, elaborant informes greus contra els representats polítics durant la contesa bèl·lica, que van derivar en deu afusellaments. Aquest era el paradigma que havien dissenyat les elits estatals de la dictadura per obtenir informació de les seues bases envers els qui havien de ser castigats, i a la Pobla de Farnals es va aplicar amb tota la intensitat, anant més enllà de la revenja per les morts incontrolades a la rereguarda. Així, en aquest municipi, s'hi veu que, a més dels informes negatius elaborats per l'alcalde i el cap de Falange, també van participar del procés de repressió tots els regidors, que de manera individual i reiterada denunciaren als republicans. Aquest és un fet poc usual en la resta de municipis, on únicament es constata la col·laboració directa dels caps de les institucions locals.

Tot això podria ser interpretat com un èxit dels arquitectes de la repressió que, en el cas de la Pobla de Farnals, com en altres on també es troba una col·laboració intensiva amb el règim, es van premiar amb l'estabilitat els governs municipals que participaven de les denúncies i acusacions. Llavors, a diferència d'aquells governs poc col·laboratius amb la repressió, els que sí que ho feien no eren destituïts i intervinguts, i tenien una durada més extensa. Tot això va dotar d'una major cohesió interna als primers franquistes de la Pobla de Farnals, que fent fora als regidors discrepants, foren un consistori marcat pels vincles familiars i d'interessos econòmics comuns.

Dels regidors a l'alcalde. Denúncies d'un govern col·laboracionista amb la repressió.

De manera simultània a l'entrada dels militars i la configuració del poder local, a finals de març de 1939 començaren a produir-se les primeres detencions dels membres del consell municipals, comité del FP o simpatitzants dels republicans. El mateix 29 de març, els franquistes locals feren una crida perquè aquests acudiren a l'Ajuntament i es lliuraren voluntàriament. Tal com s'observa en les actes de govern, s'entregaren l'alcalde Bautista Ferrer Ferrer del PURA, l'anarcosindicalista Vicente

Martí Martínez (*Xulla*), Francisco Sancho Cortina, Francisco Lapiedra Micó.⁸³¹ La resta, que no acudiren, foren cercats i detinguts entre el 30 de març i el 6 d'abril. Els militars i la Guàrdia Civil van anar buscant-los casa per casa, coneixent els possibles paradors gràcies a la col·laboració de la gestora.⁸³² En conseqüència, sumant els republicans que es van entregar i els arrestats posteriorment, es té constància de la detenció d'almenys vint-i-dos veïns, encausats en cinc processos sumaríssims, entre els quals destaca la macrocausa 14979-V-39, que en va jutjar a setze.⁸³³

Alguns d'aquests foren engarjolats en el calabós de l'antic edifici de l'ajuntament, que es localitza en l'actual número 118 de l'avinguda del País Valencià,⁸³⁴ mentre que d'altres van passar primer per casa *Cucon*, un dels homes més adinerats de la localitat, que tenia espai per albergar-los.⁸³⁵ En ambdós llocs reberen maltractaments físics, els quals continuaren quan van ser redistribuïts en presons provisionals d'altres municipis. Així, el 26 d'abril uns quants van ser traslladats a l'església de Massamagrell. I, recuperant el relat de l'alcalde socialista Enrique Pérez Badia, que ho va viure en primera persona, es constata l'extrema violència física que es va practicar quan relatava en una carta als seus familiars:

*«[...] nos condujeron a la iglesia de Massamagrell. Allí había muchos compañeros de este pueblo. Al poco de tiempo gritan a dos de nosotros. Se estaban preparando para pegarles. Cuando salen, se los ve hechos una calamidad. Un lleva la cara hinchada y llena de morados. El otro sale con los labios en llagas, con el párpado con sangre y con la cabeza llena de heridas. [...] Al momento, los vuelven a llamar otra vez y les pegan otra paliza. Salen con heridas en la cara y echando sangre por la boca. Apenas pueden respirar por la nariz. Entre algunos compañeros los cogimos y los pusimos en el suelo. Finalmente, con ellos pararon, pero continuaron con otros compañeros de Massamagrell. ¡Aquello era la sinrazón del fascismo!».»*⁸³⁶

Després de passar per l'església de Massamagrell, alguns dels reus van ser novament traslladats novament cap a altres centres penitenciaris provisionals. Concretament,

⁸³¹ AMPF: Llibre d'actes del 1939. Sessió del 29 de març del 1939.

⁸³² Entrevista Llibertat (Vicenta) Pérez Sánchez, 8 de setembre del 2017 (La Pobla de Farnals).

⁸³³ AGHD: s.11324-V-39, l.19612, c. 8; s.14979-V-39, l.20365, c.5; s.8158-V-39, l.17684, c.11; s.14561-V-39, l.19650, c.8; s. 2180-M-39, l. 7638; s.15085-V-39, l.19453, c.4.

⁸³⁴ Entrevista a José Peris Ferrer, 5 de setembre del 2017 (La Pobla de Farnals).

⁸³⁵ Entrevista Llibertat (Vicenta) Pérez Sánchez, 8 de setembre del 2017 (La Pobla de Farnals).

⁸³⁶ AA: Cartes d'Enrique Pérez Badia a Vicenta Sánchez Valls.

a dos magatzems de Sagunt i al monestir de Santa Maria del Puig. Allà van romandre provisionalment a l'espera dels consells de guerra i, quan la sentència es va fer ferma, els condemnats foren traslladats a la presó Model i a Sant Miquel dels Reis per complir condemna de reclusió o esperar l'execució de la sentència a mort.⁸³⁷ En primer lloc, posant nom i cognoms d'aquells condemnats que van evitar la pena de mort, hi destaca José Marqués García, qui restà reclòs a la presó de Xàtiva durant els primers mesos de la postguerra.⁸³⁸ També Miguel Badia Beltran, José Devis Peris i Juan Brell Piñol, que van ser condemnats a trenta anys a Sant Miquel dels Reis.⁸³⁹ I, en darrer lloc, Vicent Martí Martínez, Francisco Cardona Orobal, Vicent Segarra Chulvi (*Baró*) i Bautista Ferrer Ferrer, condemnats a vint anys de presó en Model.⁸⁴⁰ Tanmateix, la majoria no compliren més de cinc anys de la sentència i eixiren coincidint amb la fi del període d'alta intensitat repressiva (1939-1943). Per exemple, respecte al cas de Bautista Ferrer Ferrer, s'ha de remarcar que va passar tres anys i escaig en Sant Miquel dels Reis i va poder tornar a la Pobla de Farnals. Ara bé, en tornar, Bautista va quedar força enfonsat anímicament per totes les experiències viscudes i, segons els testimonis locals, esdevingué una persona abstreta i abatuda que no volia parlar quasi mai.⁸⁴¹

Augmentant la lupa d'anàlisi per observar les proves que serviren per a condemnar-los, és cabdal fer referència a les denúncies i acusacions dels franquistes locals. A Miguel Badia Beltran, encausat al sumaríssim 14979-V-39, l'alcalde Enrique Juan i el cap de Falange Silverio Ortiz el qualificaren en idèntics informes de ser «*elemento de pésimos antecedentes y destacado militante del Partido Comunista, que disparó tiros la noche que se quemó la Iglesia y la DRV para amedrentar a los vecinos y que no se asomaran a las puertas*».⁸⁴² En segon lloc, a Juan Brell Piñol, a més dels màxims representants municipals, també el van denunciar diversos regidors, com José María Ferrer Alapont, qui va dir d'ell que «*era de tendencias izquierdistas y muy exaltadas [...] siendo un gran propagandista de la Causa Roja insultando continuamente al Ejército Nacional y a sus Generales*» o Vicente Soro Bernet que afirmava «*que oyó*

⁸³⁷ CG. c.1382 (2) PP T 53, (La Pobla de Farnals).

⁸³⁸ *Ibidem*.

⁸³⁹ AGHD: s.14979-V-39, l.20365, c. 5 i s.15085-V-39, l.19453, c.4.

⁸⁴⁰ *Ibidem*.

⁸⁴¹ Entrevista a José Peris Ferrer, 5 de setembre del 2017 (La Pobla de Farnals).

⁸⁴² *Ibidem*.

decir que participó en los asesinatos de Rafelbuñol».⁸⁴³ En darrer lloc, entre els condemnats a penes més lleus hi ha Vicente Segarra Chulvi, jutge municipal des de 1934, que fou acusat per l'alcalde de «*custodiar 700 pesetas de un cura que se detuvo en este pueblo y según sus declaraciones le entregó esta cantidad a su hermano José*».⁸⁴⁴

Pel que fa als condemnats a mort, convé remarcar que ho foren sota el delictes d'«*adhesión a la rebelión*». Els primers assassinsats van ser Juan Bautista Simón Ramos i Rafael Celda Izquierdo,⁸⁴⁵ afusellats el 17 de novembre del 1939 als afores del cementiri de Paterna després de ser condemnats a mort per dos processos sumaríssims vinculats de Massamagrell.⁸⁴⁶ De Rafael Celda, l'alcalde i el líder falangista de la Pobra de Farnals en van denunciar que el 15 d'agost de 1936 va arrestar el capellà Vicente Izquierdo a València, on romania a la clandestinitat, i l'afusellaren tres dies després per ordres del comitè.⁸⁴⁷ Els següents van ser sis dels set condemnats a mort en la macrocausa 14979-V-39, condemnats el 9 de setembre de 1939, tot i que romangueren a l'espera de l'execució a la presó Model. Així, el 12 de setembre de 1940 van afusellar els anarquistes Jesús Pérez De la Pasión (*El Roig*) i José Maria Ballester Soro, el socialista Enrique Pérez Badia, i els membres del comitè o empleats Vicent Oroval Civera (Culata), José Maria Pérez Badia (*Xatet*) i el jove de dènou anys Manel Rocafull Claramunt, tots executats a Paterna.⁸⁴⁸ Després d'assassinar-los, Vicenta Sánchez Valls —casada amb Enrique Pérez Badia— es va apropar per recuperar el cos del seu home. Mentre recollia la roba tacada de sang, un militar li etzibà: «*tome, estos son los zapatos de aquel hombre que tanto ha costado matar*», vist que Pérez Badia presentava sis trets al cos i un darrer tret de gràcia al cap.⁸⁴⁹ Vicenta se'n va tornar cap al poble amb la roba i les mans ensangonades, que no es va rentar tot i que els dies anaven passant. Així, traumatitzada per l'episodi viscut, quan qualsevol familiar se li acostava per suggerir-li que es rentés les mans, aquesta els escriu: «Deixeu-me en pau! Aquesta és la sang del meu home».⁸⁵⁰

⁸⁴³ AGHD: s.14561-V-39, l.19650, c.8 i s.14979-V-39, l.20365, c. 5.

⁸⁴⁴ AGHD: s.14979-V-39, l.20365, c. 5.

⁸⁴⁵ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 414.

⁸⁴⁶ AGHD: s.11324-V-39, l.19612, c.8.

⁸⁴⁷ *Ibidem*.

⁸⁴⁸ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 414.

⁸⁴⁹ Entrevista Llibertat (Vicenta) Pérez Sánchez, 8 de setembre del 2017 (La Pobra de Farnals).

⁸⁵⁰ *Ibidem*.

Continuant amb l'anàlisi de la repressió i observant el paper de les bases en el procés, s'ha de tornar a remarcar l'efusiva participació del govern local al complet en les denúncies. Per exemple, a Ballester Soro el van denunciar el cap de Falange i el regidor Constantí Ribera amb escrits pràcticament calcats, on afirmaven que «*ha militado siempre en partidos de izquierdas, siendo voluntario en el Ejército Rojo, y está acusado de haber participado en los asesinatos de Rafelbuñol*». ⁸⁵¹ En segon lloc, Oroval Civera va ser denunciat per l'alcalde Enrique Juan i el regidor Ferrer Alapont per fets anteriors a la guerra, com «*ser uno de los primeros en profanar la Iglesia de esta localidad y antes del Movimiento colocó bombas en el puente de Puzol*». També va ser denunciat el president del comitè del FP, Enrique Pérez Badia, de qui el regidor Ferrer Alapont va emetre una de les denúncies més greus acusant-lo de ser «*un extremista exaltado, de malos antecedentes, destacado en hechos revolucionarios antes del Alzamiento [...] que realizó incautaciones y requisas, siendo considerado en el pueblo como uno de los cabezillas más destacados, responsable de los hechos revolucionarios*». ⁸⁵² I, més exemples, Jesús Pérez De la Pasión també va ser denunciat per l'alcalde i el cap de Falange, tot i que la denúncia més incriminatòria la va detallar el regidor Soro Bernet, que l'acusà d'«*estar presente en la reunión donde se acordó el asesinato del cura Vicente Izquierdo*». ⁸⁵³

Al cap i a la fi, els darrers afusellats foren el comunista José Segarra Chulvi (*Baró*), ⁸⁵⁴ assassinat el 23 d'octubre de 1940, i el secretari municipal José María Muñoz Orts, el 3 d'agost de 1942, els quals també van perdre la vida a Paterna. ⁸⁵⁵ Segarra fou denunciat pel cap de Falange, qui el va acusar de «*denunciar a vecinos acusados de ser fascistas y participó del asesinato de Vicente Izquierdo, cura párroco de este pueblo*». ⁸⁵⁶ D'altra banda, per condemnar a mort a Muñoz Orts fou utilitzada com a prova de càrrec l'informe de l'alcalde, on s'afirmava que «*tomó parte como jefe del Comité de este pueblo en algunos asesinatos de Rafelbuñol y fue quién detuvo al cura párroco, tomando parte en la sentencia y asesinato del mismo*». ⁸⁵⁷ Encara més, en un

⁸⁵¹ AGHD: s.14979-V-39, l.20365, c. 5.

⁸⁵² *Ibidem*.

⁸⁵³ *Ibidem*.

⁸⁵⁴ Fou afusellat enmanillat a Salvador Llàcer Folch, un obrer vila de 50 anys d'Alcàsser. Vegeu: SIMÓ, A.: *Op. cit.*, p. 363.

⁸⁵⁵ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 414.

⁸⁵⁶ AGHD: s.14979-V-39, l.20365, c. 5.

⁸⁵⁷ AGHD: s.8158-V-39, l.17684, c.11.

informe més extens i detallat, el cap de Falange va exposar que Muñoz Orts va amenaçar la seua dona etzibant-li que «*si antes de la noche no le lleva una cantidad de dinero determinada, la ropa que llevaba la podia tinter de negro*»,⁸⁵⁸ insinuant que assassinarien al seu marit. I, en relació amb la detenció i l'assassinat del capellà, exposava que:

*«por el mes de agosto de 1936 el Muñoz Orts, juntamente Celda Izquierdo, detuvieron en Valencia al que era cura párroco de este pueblo, Vicente Izquierdo, el cual fue llevado a esta localidad y dos o tres días más tarde fue asesinado».*⁸⁵⁹

Sintetitzant el que ha estat exposat en aquest apartat, en les denúncies i informes dels franquistes locals s'hi observen múltiples declaracions que assenyalen tres principals factors per condemnar-los a mort. En primer lloc, acusacions sobre suposats fets delictius abans que comencés la guerra, com assalt a les esglésies o la col·locació de bombes. En segon lloc, les confiscacions de terres o diners durant la guerra. I, en tercer lloc, la participació en els assassinats de Rafelbunyol el setembre de 1936 o la detenció i afusellament del capellà local Vicente Izquierdo. Sense ànims de banalitzar les violències, la inevitable comparació del que va esdevenir en 1936 i el 1939 deixa uns resultats destacats per la diferència de víctimes mortals. Un afusellat durant la rereguarda i deu durant la postguerra suposen un nítid exemple que la revenja per la violència descontrolada de 1936 no era l'únic motiu pel qual les bases franquistes col·laboraren amb la repressió. En el cas de la Pobla de Farnals, no assassinaren cap veí natal del municipi, però el primer govern franquista va facilitar l'assassinat de deu veïns, vist que el règim els va atorgar la possibilitat d'acabar físicament amb els rivals polítics. I, com s'ha dit anteriorment, això va ser premiat amb la continuació i l'estabilitat de l'alcalde i els regidors, que de manera individual havien denunciat als processats pels tribunals militars seguint els preceptes que anunciaven els responsables del nou Estat.

Fet i fet, a més dels deu afusellats, es té constància de dues víctimes mortal més vinculades a la Pobla de Farnals, tot i que en aquest cas moriren a les presons de la postguerra. En primer va ser Antonio Pérez Badia, tipògraf municipal, qui va ser arrestat en la presó del Remei (Llíria) amb cinquanta-dos anys, i va morir el 13 de

⁸⁵⁸ *Ibídem*

⁸⁵⁹ *Ibídem*

febrer de 1941. Pocs mesos després, el 9 d'abril del mateix any, el terolenc establert a la Pobla de Farnals, Francisco Esteban Sanmartin, va morir a la presó del Puig amb cinquanta-set anys.⁸⁶⁰ En total, sumant aquestes dues morts, durant la postguerra van perdre la vida dotze persones fruit de la repressió, una xifra que contrasta en gran manera amb l'única víctima mortal durant la rereguarda.

Depurar, atemorir i resistir

La construcció del nou règim no solament es va fonamentar en els càstigs als opositors polítics, sinó que es va acompanyar d'una purga administrativa a tots els nivells, amb l'objectiu de fidelitzar i premiar als qui havien fet costat al cop d'estat del 1936. A la Pobla de Farnals, la depuració dels funcionaris i empleats públics estava dirigida per Silverio Ortiz Bernet, qui acumulava els càrrecs de cap de Falange, regidor i jutge instructor de l'expedient de depuració.⁸⁶¹ En termes generals, la majoria dels informes d'Ortiz van provocar l'acomiadament dels empleats públics que van treballar durant la contesa bèl·lica, els quals foren substituïts per familiars i amics de les noves autoritats locals. Per exemple, l'algutzir fou rellevat per José Ribera Bellver, germà del regidor Constantí. El jutge municipal va ser destituït i ocupà el seu lloc Vicent Ferrer Alapont, germà del cap de *FET y de las JONS*.⁸⁶² També va ser depurat el veterinari Tiburcio Bertomeu Orenga, el cas concret del qual ja s'ha desenvolupat a Massamagrell, atés que compartia plaça en ambdues localitats.⁸⁶³

D'altra banda, en relació amb la repressió no física també hi trobem la marginació socioeconòmica del cercle familiar i social dels processats pels militars. Entre altres mesures, les famílies dels represaliats hagueren de fer front a pagaments mensuals per a *FET y de las JONS* local, l'*Auxilio Social*, al secretari de l'Ajuntament i, fins i tot, per a la reparació de la campana de l'església que va ser destruïda durant l'enfrontament armat.⁸⁶⁴ Així, convé ressaltar el paper especialment actiu del nou

⁸⁶⁰ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 414.

⁸⁶¹ AMPF: Llibre d'actes del 1939 i 1940-1943. Sessions del 22 d'agost del 1939 i del 3 d'octubre del 1941.

⁸⁶² AMPF: Llibre d'actes del 1939. Sessió del 29 de març del 1939.

⁸⁶³ Vegeu: Crònica de Massamagrell.

⁸⁶⁴ AA: Carta de pagaments de *Falange Española* i d'*Auxilio Social* a Felicidad Peris Devis i José Peris Dolç. 1939-1941.

capellà Vicent Galmés, que va enviar una carta personal a diversos familiars dels represaliats demanar-los diners a raó de *«reparar los daños que en tiempos de los rojos se hizo en la iglesia»* i baix la subtil amenaça que *«los receptores de la carta no querrán ser refractarios con los señores de la comisión gestora»*.⁸⁶⁵

En segon lloc, més casos d'aquesta violència simbòlica s'hi observen en la repressió al col·lectiu de les dones. Pocs dies després de les primeres detencions, els militars van obligar a les dones, germanes i filles dels arrestats a presentar-se cada dissabte a les huit del matí amb un poal i una granera en el local de *FET y de las JONS*, des d'on posteriorment eren redistribuïdes per anar a netejar forçosament les cases dels franquistes, els col·legis, l'ajuntament o altres espais municipals.⁸⁶⁶ Com a mostra d'això, es recupera la notificació que va rebre Felicidad Peris Devís, on s'exposava:

«Por orden del comandante de esta plaza se presenta con pozal y escoba de buen uso al local de Falange, donde se les dirá a donde tienen que trabajar».⁸⁶⁷

La finalitat era humiliar públicament a les republicanes, coaccionant-les perquè feren tasques indignes. En conseqüència, el càstig a tot allò que tingués quelcom a veure amb el règim republicà era constant. Fins i tot, van censurar els noms propis de xiquets i xiquetes d'escassa edat perquè estaven vinculats als ideals progressistes. Aquest fou el cas de Llibertat Pérez Sánchez, filla de Vicenta Sánchez Valls i de l'afusellat Enrique Pérez Badia, els pares de la qual la registraren en el jutjat municipal amb aquest nom perquè eren seguidors dels ideals progressistes i llibertaris d'aquest sistema polític. Això no obstant, quan va finalitzar la guerra i va arribar la dictadura, Llibertat va ser obligada a canviar-se el nom, doncs, sota l'ordre de les noves autoritats li van obrir una diligència en la qual s'exposava que per les disposicions vigents el seu nom havia estat canviat pel de Vicenta del Carmen.⁸⁶⁸ Encara més, la humiliació social no va acabar amb el canvi de nom, vist que Llibertat també fou portada a l'església per ser batejada en contra de la voluntat de la mare, sota l'amenaça de treure-li la cartilla de racionament si es negava a fer-ho.⁸⁶⁹

⁸⁶⁵ AA: Carta del capellà Vicente Galmés a Felicidad Peris Devis. 16 de juliol del 1942

⁸⁶⁶ AA: Carta del comandant militar a Felicidad Peris Devis. 19 de maig del 1939.

⁸⁶⁷ *Ibídem*.

⁸⁶⁸ AA: Inscripció del naixement de Llibertat Pérez Sánchez en el Jutjat Municipal de La Pobla de Farnals. 2 d'abril del 1938.

⁸⁶⁹ Entrevista Llibertat (Vicenta) Pérez Sánchez, 8 de setembre del 2017 (La Pobla de Farnals).

En darrer lloc, tot i el context de la socialització del terror contra els republicans, a la Pobla de Farnals s'han trobat xicotets actes simbòlics de resistència a la dictadura. Així mateix, durant aquests anys de postguerra va aparéixer una pintada en l'edifici de l'ajuntament on es podia llegir: «Visca la República!». O també es van repartir clandestinament pamflets propagandístics del PCE, que eren distribuïts a les nits.⁸⁷⁰ Ara bé, la reacció als espontanis actes de resistència va ser més repressió, essent arrestats José Perés Devis i Miguel Badia Beltran, fundadors del PCE en la comarca de l'Horta Nord, que acabaven d'eixir de la presó de Sant Miquel dels Reis. A Miguel Badia l'arrestaren a casa seua l'endemà de les pintades, començant novament el calvari de passar pels calabossos i presons del règim franquista. En canvi, José Peris va fugir cap Múrcia gràcies al fet que un veí de la localitat l'avisà que els membres de la Guàrdia Civil anaven cercant-lo. Allà es va posar en contacte amb altres companys del PCE per intentar reorganitzar la resistència en la regió murciana, però finalment va ser detingut el 1947.⁸⁷¹ Resistir i enfrontar-se al règim de Franco suposava un alt risc per a tots els que s'encoratjaven a fer-ho. Tot i això, se celebraren reunions clandestines a una de les cases de l'antic carrer la Mar —actual carrer Sant Josep—, on un grup de dones de la localitat, entre les quals hi havia Vicenta Sánchez Valls i Felicidad Peris Devis, es congregaven per conversar envers la situació i escoltar *Radio France Internationale* esperant assabentar-se d'alguna bona notícia des de l'exterior.⁸⁷² Totes aquelles dones tenien algun familiar represaliat i anhelaven l'ajuda internacional per alliberar-se del nou Estat totalitari. Tanmateix, la comunitat internacional va eludir la responsabilitat d'actuar.

⁸⁷⁰ Ibidem i *Foro para la investigación de la represaliados antifranquistas. Expedient 1947* [en línia] Disponible a <https://www.forofira.org> [consultat el 27 de setembre del 2017].

⁸⁷¹ AA: Certificat del testimoni de sentència contra José Peris Devis signat per Julián Enrique De la Morena Vedia (Subdirector de la presó central de Sant Miquel dels Reis). 2 de desembre de 1954.

⁸⁷² Entrevista Llibertat (Vicenta) Pérez Sánchez, 8 de setembre del 2017 (La Pobla de Farnals).

Puçol

El primer ajuntament franquista i el nou simbolisme del règim

El 28 de març del 1939, les tropes franquistes de la Divisió 108 entraren a Puçol, instal·lant un campament amb barracons a la part baixa de les vies del tren, prop d'on pocs anys després es construiria la fàbrica industrial de *Cointra Geodesia*. D'altres militars s'establiren en la plaça del Generalísimo i, fins i tot, alguns d'ells van ocupar les cases dels puçolencs que van detenir a posteriori.⁸⁷³ Seguidament, els jerarques del cos castrense van declarar el cessament del govern republicà per donar pas a una comissió gestora amb caràcter provisional. El 2 d'abril, sota les ordres del comandant Carlos Lores, fou designat com a alcalde Julio Esteve Lázaro (*Boira*), un jove falangista de tan sols vint-i-huit anys que provenia d'una família benestant i que fins aleshores havia treballat d'administratiu en una empresa d'energia elèctrica.⁸⁷⁴ Entre les seues credencials, va perdre al seu cunyat i al seu nebot a conseqüència de la repressió descontrolada en la rereguarda.⁸⁷⁵ Com un patró que es repeteix en altres pobles de la comarca, escollir individus propensos a la revenja i marcats per experiències personals foren un dels criteris per escollir als poders locals que més intensament col·laboraren amb la repressió. Els homes de confiança de Julio Esteve eren el primer tinent d'alcalde Enrique Torres Esteve i el segon tinent d'alcalde José María Esteve Conesa, quintacolumnistes durant la guerra. Finalment, la resta de regidors eren Vicent Esteve Flors, Joaquim Esteve Sanchis, Mariano Alonso Torres, Miguel Amigó Durbà, Joaquim Claramunt Roca i Toni Garcia Pérez.⁸⁷⁶

Passats els primers mesos després de la fi de les hostilitats, el règim de Franco s'havia instal·lat i autolegitimat a Puçol amb bastant rapidesa. Aleshores, els militars van comunicar al govern municipal que marxaven el 25 de maig. La Divisió 108 s'acomiadava deixant un present en forma de monument als *caídos por la patria* a la platja, que el comandant Santiago Amedo descrivia així en el discurs de comiat:

⁸⁷³ Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

⁸⁷⁴ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 2 d'abril del 1939 i entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

⁸⁷⁵ CG. c.1382 (2) PP T 53 (Puçol), pp. 4-5.

⁸⁷⁶ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessions del 2 i del 26 d'abril del 1939.

«Al disgregarse las unidades no constituidas durante la fuerza de la División 108, el mando del cual he tenido el honor de ejercer, levantamos en recuerdo de nuestros caídos un sencillo monumento en la playa de Puçol que recordará a las generaciones venideras la grandeza de su sacrificio y ofrecerá el magnífico ejemplo de heroísmo y lealtad.

*Ahora acordamos ceder en el ayuntamiento el monumento y que los concejales con los miembros de Falange se preocupan de la custodia y designación de un recuerdo tan estimado para nosotros».*⁸⁷⁷

L'alcalde Julio Esteve, molt agraït als qui l'havien fet alcalde, li va contestar amb admiració, dirigint-se al cos complet de la Divisió 108:

*«Podéis marchar tranquilos el jefe de la 108 división con sus oficiales y soldados en su punto donde la ruta imperial de España os reclame, con la seguridad que el pueblo de Puçol sabrá honrar la memoria de sus caídos y recoger el aprecio y la emoción que el jefe, los oficiales y los soldados del monumento en este sencillo recuerdo a sus caídos, sabremos convertirlos en una plegaria que con devoción y mística religiosa elabora en memoria de quienes cayeron en el camino hacia la victoria».*⁸⁷⁸

El monument en homenatge a una part dels morts a la guerra formava part de l'univers de símbols que la dictadura va crear per donar significat al seu relat. Amb aquesta finalitat el règim de Franco fomentava les imatges que justificaven l'alçament militar i construïa un relat públic per donar-se legitimitat.⁸⁷⁹ Res té d'excepcional la tendència del franquisme a la proliferació a l'alçament de monuments i estàtues. Puçol es va omplir d'espais amb simbologia franquista. Així mateix, s'acordà construir una segona creu dels caiguts, amb els noms dels veïns dretans i religiosos del municipi que van perdre la vida durant la guerra en la mateixa façana de l'Església.⁸⁸⁰ Respecte a la composició dels monuments als caiguts, l'historiador Del Arco argumentava que la creu era l'element centrant, cobrant un caràcter monumental i classicista. La creu expressava, com Jesucrist, el caràcter exemplificador i útil del seu sacrifici, la seua resurrecció i la salvació. Sens dubte, el catolicisme era inseparable de la idea nacional que es volia transmetre als

⁸⁷⁷ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 25 de maig de 1939.

⁸⁷⁸ Ibídem

⁸⁷⁹ VINYES, R.: *Asalto a la memòria*. Op. cit., pp. 189-192.

⁸⁸⁰ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 4 de maig del 1939.

ciutadans. Pel que fa als morts, en la majoria dels casos, renunciaren a la representació física, fugint del figuratiu. Quasi sempre s'esculpien, en lletres capitals a la manera clàssica, normalment sobre una placa de mabre, el nom i cognoms dels veïns caiguts de cada localitat. La llista seria encapçalada per José Antonio Primo de Rivera, màrtir per excel·lència dels rebels i a continuació els noms dels individus estimats pels vencedors, afegint *caídos por Dios y por España* de la localitat. No era d'estranyar que els primers de la llista foren els familiars dels gestors i alcaldes franquistes, evidenciant una continuïtat i correspondència entre els que van morir i els que ostentaven el poder després de 1939.⁸⁸¹

Encara més, s'hi construï una tercera creu dels caiguts en forma de monument a la plaça del Generalísimo, la qual fou edificada pels republicans arrestats en el calabós municipal. Al capdavant dels reus que construïren el monument estava Toni Montañana Sabater, cap d'obres públiques de Puçol durant la República, qui va emprar el seu propi material per construir-la. Els reus treballaven durant el dia, i a la nit eren empresonats de nou en el calabós fins que van tenir el monument enllestit.⁸⁸² En darrer lloc, el simbolisme franquista també perseguia exterminar qualsevol vestigi del règim republicà, per tant, es van canviar tots els noms dels carrers i places del municipi. El carrer 1 de Maig passà a ser del general Sanjurjo, el de Pedro Roig va canviar pel del general Mola, o, entre altres, el del 14 d'abril es va convertir en el 18 de juliol. A més a més, el govern també acordà retolar la via de la platja on estava construït el monument dels militars com l'avinguda de la Divisió 108 en homenatge als militars que havien ocupat la localitat.⁸⁸³

Pocs mesos després de la marxa dels militars de Puçol, el 5 de febrer de 1940 es va produir la renovació del govern, impulsada des de les autoritats provincials que van decidir cessar la comissió gestora i nomenar-ne altra. Ara, el regidor Vicent Esteve Flors (*El Fullero*), qui havia estat fent de jutge dels expedients de depuració, fou nomenat alcalde per ordre del governador.⁸⁸⁴ El nou alcalde tenia unes maneres de fer més moderades que les del seu predecessor, i els testimonis d'alguns represaliats

⁸⁸¹ DEL ARCO, M. Á.: «Las cruces de los caídos: Instrumento nacionalizador en la "cultura de la victoria» en VVAA: *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*, Comares, Granada, 2013, pp. 70-72.

⁸⁸² Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017(Puçol).

⁸⁸³ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió 25 de maig de 1939.

⁸⁸⁴ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 5 de febrer del 1940.

el descriuen com «un home de dretes, però sense voluntat de revenja i amb un afer més conciliador, que guardava molts lligams personals amb els veïns de la localitat».⁸⁸⁵ Amb tot i això, Vicent Esteve havia patit la repressió descontrolada del 1936, vist que el seu pare i a dos germans —un d'ells religiós— foren assassinats.⁸⁸⁶ A continuació, la resta del segon govern franquista de Puçol estava compost pel tinent d'alcalde Vicent Garcia Esteve, el segon tinent d'alcalde Miguel Amigó Durbà —pròxim alcalde en 1943—, i els regidors Julio Esteve Lázaro, Mariano Janey Puchol, José Ibars Amigó, Francisco Bayarri Esteve, Enrique Esteve Claramunt i José Pérez García. Aquest darrer dimitiria al cap de les poques setmanes perquè el designaren cap local de *FET y de las JONS*, i es va dedicar exclusivament al partit.⁸⁸⁷

Durant el segon govern s'hagueren de gestionar tensions internes, especialment amb l'exalcalde Julio Esteve Lázaro, vist que ja en la primera sessió del nou govern va esgrimir una primera queixa a l'alcalde Vicent Esteve. Julio Esteve criticava la permissivitat de l'alcalde amb l'algutzir, perquè aquest realitzava els bans municipals en valencià i no en la llengua única i oficial que acceptava l'Estat franquista.⁸⁸⁸ La repressió lingüística fou especialment present en els espais públics, perquè solament estava permés parlar en castellà. Alguns dels habitants del poble evitaven els llocs públics, perquè si els enxampaven podien veure's en un compromís.⁸⁸⁹ Tanmateix, la realitat lingüística a Puçol era majoritàriament valencianoparlant, pocs veïns dominaven bé el castellà, vist que no tenien gaire contacte amb aquesta llengua. Aleshores, l'alcalde Vicent Esteve hagué d'explicar-li al seu antecessor que «*los bandos se emiten en valenciano porque la población entiende mejor esta lengua*».⁸⁹⁰

Afusellaments extraordinaris i ordinaris

⁸⁸⁵ Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017(Puçol).

⁸⁸⁶ CG. c. 1382 (2) PP T 53 (Puçol), pp. 4-5 i entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017(Puçol).

⁸⁸⁷ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 5 de febrer del 1940.

⁸⁸⁸ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 22 de febrer del 1940.

⁸⁸⁹ Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017(Puçol).

⁸⁹⁰ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 22 de febrer del 1940.

La cacera política contra els militants dels partits o sindicats d'esquerres de Puçol s'inicià des del moment que els militars l'ocuparen. De l'1 al 4 d'abril del 1939 es van detenir al voltant de setanta veïns que havien lluitat al front de batalla, havien format part del poder local durant la República o la Guerra Civil o, d'una manera o altra, hagueren col·laborat en la defensa de la democràcia al llarg del conflicte armat, encausats en trenta-una causes sumaríssimes.⁸⁹¹ Aquests foren empresonats en l'edifici municipal conegut com el «Palau», més exactament en la part de la «Torreta», on hi havia el calabós municipal.⁸⁹² El procediment per arrestar-los es va executar ràpidament. De vegades enviaren als xiquets per notificar-los els requeriments de l'alcalde perquè acudiren a l'ajuntament. I, en cas que l'acusat estigués amagat a la muntanya del Picaio, o hagués marxat a l'exili, hostatjaven a les dones i als fills fins que aquests tornaren dels seus amagatalls.⁸⁹³

Els primers presoners van restar a la Torreta fins al 6 d'abril, quan van ser traslladats a la presó provisional de Sagunt. Aquell mateix dia, els prengueren declaració i s'inicià la macrocausa sumaríssima 266-V-39, on més puçolencs van encausar.⁸⁹⁴ Ara bé, abans de ser transportats a Sagunt, mentre els arrestats romanien reclosos al calabós, una quadrilla de joves falangistes van entrar a l'edifici per apallissar-los repetides vegades amb cops de puny i puntades de peu, i inclús arribant a l'extrem de torturar-los per diversió. Els testimonis locals relaten que als detinguts els abaixaren els pantalons i punxaren els testicles amb agulles de cosir.⁸⁹⁵ El mateix dia que els republicans arribaren a Sagunt, l'alcalde Julio Esteve signava i lliurava el seu informe politicosocial sobre els reus republicans i, a més a més, ratificava totes les denúncies contra els arrestats.⁸⁹⁶ El sumaríssim 266-V-39 va anar força de pressa, vist que el 21 d'abril ja es va celebrar el consell de guerra. El tribunal militar estava

⁸⁹¹ AGHD: s.10063-V-39, l.18431, c.7; s.10067-V-39, l.18951, c.8; s.13477-V-39, l.19662, c.9; s.15151-V-39, l.18588, c.2; s.16808-V-39, l.20376, c.3; s.15086-V-39, l.17826, c.4; s.17396-V-39, l.17803, c.3; s.523-V-39, l.17323, c.3; s.10905-V-39, l.17319, c.2; s.3705-V-40, l.19806, c.6; s.4577-V-39, l.19719, c.1; s.266-V-39, l.20691, c.1; s.17428-V-39, l.17803, c.5; s.4753-V-39, l.17640, c.1; s.2107-V-40, l.20512, c.8; s.11841-V-39, l.20221, c.2; s.5921-V-39, l.18884, c. 6; s.1061-V-38, l.17017, c.3; s.2294-V-38, l.16881, c.14; s.15883-V-39, l.21319, c.1; s.15886-V-39, l.20319, c.5; s.4577-V-39, l.19719, c.1; s.16469-V-39, l.17663, c. 4; s.2148-V-40, l.18478, c.3; s.2393-V-39, l.17374, c.2; s.519-V-40, l.20435, c.7; s.2096-V-40, l.16666, c.7; s.4681-V-40, l.19952, c.4; s.4692-V-40, l.17472, c.9; s.5400-V-40, l.17704, c.1 i s.1867-V-40, l.19120, c.1.

⁸⁹² Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

⁸⁹³ Entrevista a Jacint Piquer Segura, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

⁸⁹⁴ AGHD: s. 266-V-39, l.20691, c.1.

⁸⁹⁵ Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

⁸⁹⁶ AGHD: s. 266-V-39, l.20691, c.1.

encapçalat pel president Amando Garcia Royo i els vocals Gracia Ortiz, Romero Monsroset i Pompo Somoza, els quals jutjaren a civils per delictes militars. Les acusacions més repetides eren: «*intervino en las detenciones de personas de derechas*» o «*era miliciano a las órdenes del Comité del Frente Popular*», les quals comportaven penes que anaven des de sentències de reclusió a la pena de mort.⁸⁹⁷ Tot plegat, valorant els informes i els testimonis de l'expedient, es pot observar la decidida i intensa col·laboració de les autoritats locals, especialment de l'alcalde Julio Esteve i el cap de falange, que emeteren informes amb acusacions greus sobre els processats. Alhora, altre factor que constata l'alta participació de les bases franquistes en la repressió, és l'elevat gruix de veïns que denunciaven als republicans locals, la qual cosa és un altre indicatiu de les ganes de revenja local pels fets de setembre de 1936 i la voluntat de demostrar la fidelitat al nou règim.

La sentència va ser publicada el 24 d'abril, dictant un total de dotze condemnes a mort: Vicent Claramunt Bosch (*El Boixo*), Toni Prats Cases (*El Pastor*), Enrique Casañas Gallego (*Rosquilleta*) i Dionisio Gayán Sanchis (*Donís*), afiliats a la CNT-FAI; Enrique Esteve Almenara (*Caín*), secretari del PCE; Vicent Sabater Soriano (*Pallissa*) i José Tomás Alonso (*Cotorra*), militants del PSOE i voluntaris en l'Exèrcit republicà; José Ibáñez Navarro (*Naquerano*), Vicent Ferrer Oroval,⁸⁹⁸ José María Martínez Soler (*Mai calles*), Toni Pineda Chofre i Toni Rafael Ribelles (*Macario*), militants del PSOE.⁸⁹⁹ Encara no havia passat ni tan sols un mes de les detencions i ja estaven condemnats a mort, la qual cosa evidencia la rapidesa i la intensitat amb què se'ls processava. Sobre les acusacions i denúncies, en el sumaríssim consta que l'alcalde Julio Esteve i el cap de falange participaren en totes elles i, alhora, també participaren alguns veïns. Per exemple, sobre Enrique Casañas, l'alcalde i el cap de falange signaren una declaració conjunta acusant-lo de «*ser uno de los que iba a casa de las víctimas para llevarlas al comité, entre otras estuvo en la de Vicente Esteve Besalduch asesinado al igual que sus dos hijos*». Sobre el socialista Vicent Sabater afirmaren que «*estuvo unos años al servicio de la Embajada Soviética [...] y se tiene constancia que dirigió el grupo de malechore que con un camión recorrieron en pleno día las calles de la población recogiendo crucifijos y otras estampas religiosas*». Ara

⁸⁹⁷ Íbidem

⁸⁹⁸ Vicente Ferrer Oroval era natural de La Pobla de Farnals, però estava censat a Puçol quan el van afusellar.

⁸⁹⁹ AGHD: s. 266-V-39, l.20691, c.1.

bé, la denúncia més greu fou dirigida contra Tomas Alonso, a qui ambdues autoritats locals l'imputaren perquè «*formó parte del pelotón de ejecución porque alardeaba y exhibía las orejas del asesinado Eduardo Martínez*». ⁹⁰⁰

D'altra banda, la mateixa sentència va condemnar a penes més lleus a una minoria dels acusats: José Alcamí Baguena, regidor de l'Ajuntament republicà que, a més a més, fou desterrat a Madrid i condemnat a trenta anys de reclusió que complí a la presó de Carabanchel (Madrid); José Pérez Ferrer (*El Carboner*) també va ser condemnat a trenta anys de presó, empresonat primer a Sant Miquel dels Reis i després a la presó Model. I, en últim lloc, trenta anys de reclusió també per Juan Bautista Amigó Guillot (*Chapeta*), Ramón Pascual Sanchis i José Ibáñez Llorens, els quals restaren engarjolats al centre penitenciari de la Model. ⁹⁰¹ Analitzant les denúncies contra els qui s'estalviaren de ser afusellats, es pot observar unes acusacions més toves en relació amb els condemnats a mort. Com a mostra, a José Alcamí el responsabilitzaren de «*recojer los cadáveres por su baja condición moral, aunque de carácter taimado no hacía exhibiciones*», de Bautista Amigó afirmaren que «*formó parte de la junta de incautaciones de bienes, despojando de estos a las familias de las víctimas y a todos los elementos de derechas*», i de Pascual Sanchis, fins i tot, declararen a favor exposant que «*no se tiene conocimiento que haya realizado servicios como guardia del comité*». ⁹⁰² Com es pot observar, els fets que s'imputen als condemnats a penes de reclusió no estan directament vinculats directament amb els assassinats de la rereguarda i, per tant, es torna a constatar que de la voluntat de les bases franquistes locals en depenia el grau de repressió.

El divendres 5 de maig del 1939, entre les set i les huit de la vesprada, s'afusellaren els dotze puçolencs condemnats a mort i altres quinze veïns més de Sagunt i del Puig, en una *saca* extraordinària als afores del cementiri de Sagunt. ⁹⁰³ En aquest sentit, cal destacar l'excepcionalitat dels fets, perquè vint-i-set republicans foren afusellats el mateix dia que el general Franco i les seues tropes es passejaven per la ciutat de València en el «*Desfile de la Victoria*». A més a més, van ser assassinats a Sagunt, la

⁹⁰⁰ *Ibídem*.

⁹⁰¹ *Ibídem*.

⁹⁰² *Ibídem*.

⁹⁰³ Giménez, Miguel: «Sagunt rescata la memòria de 27 afusellats durant el franquisme». *El diario*, 7 de maig del 2016 [en línia]. Disponible a http://www.eldiario.es/cv/Sagunt-rescata-memoria-afusellats-franquisme_0_513049185.html [consultat el 21 de desembre del 2017].

qual cosa no era molt usual, atés que aquest municipi funcionava més bé com un centre neuràlgic de distribució dels presoners cap a presons oficials o cap al Paterna, el lloc destinat pels afusellaments habituals. Així mateix, els militars van voler retre homenatge a la visita del dictador amb una celebració dirigida pel tinent coronel Óscar Boán Calleja, president del consell de guerra número 3 de Sagunt, qui ordenà l'execució de la condemna de mort dels reus amb motiu de la visita de Franco. Aquesta decisió va ser premiada, vist que el tinent coronel va ser ascendit a l'Auditoria de Guerra de l'Exèrcit d'Ocupació de Madrid tan sols un mes després dels afusellaments.⁹⁰⁴ D'altra banda, els familiars dels afusellats no foren avisats amb antelació, i s'assabentaren dels assassinats quan van arribar a la presó i el guàrdia els va dir que allà ja no hi eren, que anaren al cementiri. Al capdavant, els botxins van soterrar els cossos en una de les primeres foses comunes de la postguerra al País Valencià, la qual tenia una forma rectangular, fina i allargada com una trinxera del front de batalla, on van llençar calç perquè es descompongueren abans,⁹⁰⁵ així que foren els primers afusellaments de la repressió franquista a l'Horta Nord. Finalment, sis mesos després, el 25 d'octubre, les tàpies del cementiri de Sagunt serviren altra vegada de lloc d'afusellaments. En aquesta ocasió foren huit els afusellats, dels quals quatre eren residents a Sagunt, dos al Puig, un a Canet i altre a Puçol.⁹⁰⁶ El puçolenc era originari de Portugal i afiliat a la CNT-FAI, Juan Augusto Madeiro (*Portugués*), el qual va arribar a Puçol el 1935 provinent de França i treballà com a xofer dels membres del comité. Fet i fet, després de l'afusellament d'Augusto ja no es produïrien més execucions a Sagunt, passant a ser Paterna el lloc principal d'execucions.⁹⁰⁷

Continuant amb les víctimes mortals, el degoteig d'afusellaments va seguir fins a arribar als vint-i-nou morts (vegeu annex 25). La resta dels condemnats a mort foren executats als afores del cementiri de Paterna. Rafael Gil Zarzoso i Toni Navas Madueño (*El Guarda*), membres del Comité del FP, serien assassinats el 17 de novembre del 1939; després, el jove de vint-i-dos anys Francisco Tarazon Vilar⁹⁰⁸ el

⁹⁰⁴ BOE, núm. 169, 18-6-1939, pàg. 3331.

⁹⁰⁵ Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

⁹⁰⁶ GIRONA, M: *Op. cit.*, p.77.

⁹⁰⁷ GABARDA, V.: *Els afusellaments...Op. cit.*, p. 28.

⁹⁰⁸ Els testimonis locals exposen que la seua mare va embogir i anava a la porta de les cases de les noves autoritats locals pegant puntades de peu i plorant tota estripada pel dolor. Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017(Puçol).

9 de desembre del 1939; José Sanchís Portolés (*El Chano*) el 6 d'abril del 1940; Juan Contreras García el 9 de maig del 1940; el regidor Vicent Conesa Ramón el 14 de gener del 1941; Vicent Bernat Manuel i Manel Peruga Guilat el 5 i el 22 d'abril de 1941 i a Vicent Ferrer Piñol el 19 de setembre del mateix any; i els regidors Gaspar Pascual Sanchis (*Lloca*) i Felipe Giménez Carbonell el 31 de març i octubre del 1942 respectivament. Per acabar, el 3 de març de 1943 afusellaren a Paterna el darrer condemnat a mort de Puçol, Amador Llácer San Elias.⁹⁰⁹

A diferència dels afusellats a Sagunt que foren encausats en macrocauses, la majoria d'aquests condemnats a mort foren processats amb expedients sumaríssims individuals on, altre cop, la col·laboració intensiva dels poders locals va ser decisiva per a la seua sentència. Per exemple, al sumaríssim 10067-V-39 instruït contra Navas Madueño, l'alcalde, el cap de falange i el comandant de la Guàrdia Civil realitzaren tres denúncies afirmant que *«este individuo marchó como voluntario con el Ejército de Castellón, pero el día 25 de septiembre de 1936 regresó a esta población y tomó parte activa y directa en los asesinatos de 16 personas de derechas»*. En el cas de Vicent Conesa, al sumaríssim 16808-V-39 es pot trobar la denúncia de l'alcalde i el cap de falange, a més dels testimonis de diversos veïns, que l'acusaven de *«condenar y ejecutar a 33 vecinos de esta población, siento el primero que hizo uso del arma de fuego, y el que ejecutó el primer asesinato, el cura párroco»*. I, entre d'altres, remarcar el cas de Llácer San Elias, denunciat pels falangistes amb una de les acusacions més inversemblants en el sumaríssim 4577-V-39, vist que el falangista Vicent Esteve l'acusava de la mort indirecta de la seua promesa afirmant:

«que si bien el procesado no asesinó a su prometida, sino que fue muerte natural a consecuencia de los disgustos que este le había dado, ya que en cierta ocasión en el que el acusado le cogió una imagen de la Virgen a su novia y le amenazó con tirar a su novia arriba al camión si no entregaba a la Virgen».⁹¹⁰

Recapitulant, s'afusellaren tretze puçolencs a Sagunt i dotze més a Paterna, un total de vint-i-cinc. Això no obstant, la xifra augmenta si s'afegeixen els morts a les presons i als centres sanitaris. Amb un alt nivell de mortalitat, la saturació dels penals mostra com la voluntat de càstig era superior a la seua capacitat real

⁹⁰⁹ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 414-415.

⁹¹⁰ AGHD: s.10067-V-39, l.18951, c.8; s.16808-V-39, l.20376, c.3 i s.4577-V-39, l. 19719, c.1.

d'aplicar-lo. En conseqüència, la política penitenciària va provocar que molts reus moriren per malalties, malnutrició i maltractaments. De Puçol, el 19 de juny de 1940 va morir Daniel Andrés Juan a causa d'una anèmia aguda a l'Hospital Provincial de València⁹¹¹, que possiblement es devia a la pèrdua de sang a conseqüència de les pallisses dels carceraris o per escassa alimentació. També va perdre la vida a un centre sanitari, concretament a l'Hospital de la presó Model, Vicent Portolés Flors. Aquest va ingressar a l'Hospital l'abril del 1940 i morí el 30 de maig del 1941 a causa d'un càncer a la boca.⁹¹² Finalment, cal afegir a Ramón Pascual Sanchis (*El Lloca*), qui amb de seixanta-un anys no pogué resistir les dures condicions i va morir a la presó del Monestir del Puig el 3 d'abril del 1941.⁹¹³

Tot plegat, afegint els tres reus morts a les presons i hospitals, el nombre de víctimes mortals ascendeix fins a vint-i-huit. En canvi, encara s'hi hauria de sumar un altre, Jacinto Piquer Montañana, que deixaria la xifra definitiva en vint-i-nou. El cas de Jacinto és especialment característic, ja que pocs abans d'acabar-se la guerra, se'n va anar cap al sud de França. A país gal, hi va estar uns mesos treballant en una granja amb altres refugiats republicans fins que les tropes nazis van decidir envair la República francesa. Aleshores, Jacint decidí allistar-se amb les forces de la resistència aliada, però fou arrestat pels soldats nazis, que el traslladaren al subcamp de concentració austríac de Gusen, del complex de Mauthausen, on moriria el 2 de novembre del 1941.⁹¹⁴ La família de Jacint no va saber res més d'ençà que se'n va anar a l'exili, i no seria fins dècades més tard que van tindre la certesa del fet que el seu familiar va perdre la vida a un camp de concentració nazi a conseqüència de les tortures, els durs treballs forçosos i la mala alimentació.⁹¹⁵

Per acabar amb el relat de les víctimes de la violència explícita, a més dels afusellats o els morts a les presons, s'han de tindre presents els qui es deslliuraren de la mort, però foren condemnats a diverses penes de reclusió. En aquest sentit, Salvador Casañ Gallego, José Martínez Ramón —segon tinent d'alcalde en 1937— i Vicent Garcia Ferrer —alcalde en 1936—, foren condemnats a trenta anys de reclusió major

⁹¹¹ SALVADOR VILANOVA, A. (coord.) *Op. cit.*, pp 292.

⁹¹² CG. c. 1382 (2) PP T 53 (Puçol), p. 120 i GABARDA, V.: *Els afusellaments...Op. cit.*, p. 410.

⁹¹³ *Ibidem*.

⁹¹⁴ BERMEJO, Benito i CHECA, Sandra. *Espanoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, Ministerio de la Cultura de España, 2006. p. 565.

⁹¹⁵ Entrevista a Jacint Piquer Segura, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

en el penal de Sant Miquel dels Reis. D'altra banda, a la presó Model van ser empresonats Francisco Nebot Melchor (*El Fraile Caputxí*) i José Marco Piñol (*El Xurro*), amb la mateixa condemna que els companys de Sant Miquel. En tercer lloc, les condemnes també podien desterrar *sine die* als encausats, com els va ocórrer als regidors Francisco Torres Daròs (*Roquet*), destinat al municipi de Figueres, i José Comes Sabater, enviat a la ciutat de Burgos. Com en la resta dels condemnats a penes de reclusió, les acusacions sobre Torres Daròs eren lleus, vist que l'alcalde i el cap de falange el responsabilitzaren de «votar al Frente Popular y participar en las incautaciones de las fincas a los elementos de derechas durante la dominación roja».⁹¹⁶ I, per acabar amb els condemnats a penes de reclusió, s'ha de fer referència a l'única dona sentenciada a mort, Josefa Longuiera Vallés, natural de Saragossa però resident a Puçol. Josefa estava casada amb l'esmentat Gaspar Pascual Sanchis (*El Lloca*). Tanmateix, a Josefa se li va commutar la pena de mort per una condemna de trenta anys de reclusió en la presó de dones del Convent de Santa Clara.⁹¹⁷

L'altra repressió: exiliats, depurats i marginats

Es té constància que alguns veïns van fugir a correuita cap a França com, per exemple, Enrique Ballester Esteve, Enrique Bosch Rodenes o el president del Comité del FP Rafael Monzonís Carratalà, que predient la repressió, marxaren veient-se obligats a deixar enrere les seues famílies.⁹¹⁸ Aquests exiliats van restar força setmanes en els campaments de refugiats sense la possibilitat d'eixir ni poder fer res més que esperar. El règim de Franco els havia declarat apàtrides i per a les autoritats franceses no era cap prioritat gestionar la seua situació, ja que la Segona Guerra Mundial era imminent i s'havien de preparar.

Pel que fa als qui es quedaren a Puçol i no foren jutjats pels tribunals militars, convé destacar la persecució dels funcionaris i empleats públics locals, mitjançant una purga massiva per tal de garantir que cap sospitós de no combregar amb la ideologia del nou règim continués treballant en l'administració. A la localitat s'inicià un procés

⁹¹⁶ AGHD: s.17428-V-39, l.17803, c. 5.

⁹¹⁷ AGHD: s.10905-V-39, l.17319, c. 2.

⁹¹⁸ CG. c.1382 (2) PP T 53 (Puçol), p. 120.

d'investigació sobre els treballadors públics presidit pel regidor Vicent Esteve Flors, a qui se li va encomanar la tasca nomenant-lo jutge instructor dels expedients de depuració.⁹¹⁹ Vicent Esteve havia d'elaborar informes sobre la conducta politicosocial dels empleats municipals, amb l'objectiu d'esbrinar els qui eren «addictes» al règim franquista i els qui no ho eren. Els resultats de l'informe s'exposaren en la sessió ordinària del govern municipal el 15 de juny del 1939, després de llegir la providència del governador que els encarregava la purga administrativa local. Així mateix, l'informe resolia en el primer punt:

*«admitir sin sanción y declarar afectos al régimen a Enrique Ramos (Depositario), Ignacio Badenes (Secretario), Gabriel Garcés (Médico), José Carrera (Farmacéutico), José Jarque (Practicando), Mariano Domínguez (Veterinario) y Alfredo Montañana (Aparejador)».*⁹²⁰

Aquests tornaren als llocs de treball sense cap problema, perquè eren considerats afins al règim. En canvi, al segon punt de l'informe es detallaven els qui serien depurats i, a més, s'iniciava un procés judicial contra ells. Els depurats eren José Alfonso, guàrdia municipal, Felipe Ávila, guàrdia rural, Mariano Durà, algtzir, i Toni Navas, guàrdia de camp que fou afusellat prèviament. Seguidament, en el tercer apartat es declaraven funcionaris depurats sense sanció Francisco Esteve i José Marco, vigilants nocturns; Vicent Ibáñez, guàrdia de camp, i Francisco Bosch, auxiliar de secretaria, perquè, malgrat no ser afectes, havien tingut una bona conducta. Per acabar, l'informe conclou afirmant en el quart punt que necessita més temps per estudiar els casos de Manel Claramunt, auxiliar de secretaria, i Elias Urquio, guàrdia de camp.⁹²¹ Tot seguit, les places vacants foren ocupades prioritàriament pels qui donaren suport als sublevats i quedaren malferits: els «Caballeros Mutilados». Per exemple, les vacants de vigilants nocturns van ser atorgades a José Muñoz i José Delgado, els quals havien estat soldats franquistes.⁹²² I, de la mateixa manera, Vicent Alonso Lozano, fou nomenat auxiliar administratiu.⁹²³

⁹¹⁹ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 4 de maig del 1939.

⁹²⁰ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 15 de juny del 1939.

⁹²¹ Ibídem.

⁹²² AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 5 d'octubre del 1939.

⁹²³ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 18 de juny del 1941.

Al capdavant, per anar concloent, cal fer referència a tot un seguit de violències socials, que adopten polièdriques formes. Es tracta dels registres espontanis i de matinada a les cases dels republicans, de les discriminacions i humiliacions públiques als familiars dels empresonats o afusellats, o de l'ofegament econòmic a les famílies d'aquests. En relació amb els registres a les cases, els assaltants cercaven diners o d'algun tipus de documentació que els incriminés. N'és un exemple la casa de l'exiliat anarquista Rafael Monzonís Carratalà, president del Comité del FP, on s'havia quedat la parella sentimental d'aquest, Amparo Prats, amb els seus fills. Allà es van practicar registres de matinada en repetides ocasions, especialment quan algun grup de falangistes abusava de l'alcohol després d'alguna reunió del partit i entraven a truc de trenc d'alba per remenar calaixos i llençar mobles per terra.⁹²⁴ Pel que fa a la marginació econòmica, una de les mesures fou controlar tots els diners republicans que hi havia en circulació al municipi. El responsable d'això era l'oficial major de secretaria, Eduardo Garcerà, qui havia de signar els bitllets que es reconeixien com a vàlids i confiscar els que pogueren tindre una procedència sospitosa, atribuïts sempre les famílies republicanes.⁹²⁵ Tots els puçolencs que van voler validar els seus bitllets, hagueren d'obtenir el vistiplau de l'administratiu. En conseqüència, molts republicans no tingueren altra alternativa que amagar amb enginy els diners en les seues cases, però això no garantia que no els els foren confiscats, ja que també s'arriscaven al fet que la Guàrdia Civil els encontrés en un dels registres de truc de trenc d'alba.

Continuant amb marginació econòmica, altra de les formes de castigar a les famílies republicanes fou mitjançant la imposició de denúncies i multes arbitràries. Al veí Toni Montañana Sabater, qui havia estat engarjolat cinc anys, li van posar una multa de 3.000 pessetes quan va eixir de la presó. Per valorar la sanció, convé subratllar que el jornal diari a Puçol eren 11 pessetes diàries. Així doncs, per fer front a la denúncia, Montañana no va tindre altra alternativa que vendre una casa xicoteta que tenia a la platja. A més, cal afegir que Montañana ja va perdre unes terres mentre romania empresonat, ja que, aprofitant l'ocasió, un falangista de la localitat decidí construir-se una casa en els seus terrenys. En el moment en què aquest començava a edificar, un veí de les terres de Toni l'advertí: «Què fas obrant ací? No saps que això

⁹²⁴ Entrevista a José Vicente Agustí Monzonís, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

⁹²⁵ AMPÇ: Llibres d'actes municipals del 1939-1943. Sessió del 6 d'abril del 1939.

té propietari?». Tanmateix, el falangista sabia ben bé el que feia i li va contestar: «El propietari està engarjolat i no eixirà viu de la presó».⁹²⁶ Tot plegat, el cas particular exposat constitueix un exemple de com es van arruïnar moltes famílies republicanes que tenien alguns diners o propietats, les quals van ser confiscades amb una persecució econòmica deliberada i amb pràctiques força irregulars.

Ací cal fer un incís per a exposar que, sobre la confiscació de béns i propietats, l'article 15 de la Llei de Responsabilitats Polítiques explicitava que:

«las sanciones económicas se haran efectivas, aunque el reponsable falleciere antes de iniciarse el procedimiento o durante su tramitación, con cargo a su caudal hereditario, y serán transmisibles a los herederos».

Això serveix per a il·lustrar el que li va passar a Isabel i Concepció, viudes dels afusellats a Sagunt José Ibáñez i José María Martínez, respectivament. Després de l'execució de les condemnes a mort, es va incoar un expedient individual per responsabilitat política i, en ambdós casos, les autoritats locals informaren al jutge de l'existència de béns: una casa i terres de seca. El Tribunal Regional de València va condemnar a José Ibáñez a una sanció de 1.000 pessetes i a José María Martínez a 2.000 pessetes. Quan es va notificar a les viudes, aquestes manifestaren que no podien pagar-ho.⁹²⁷ En febrer de 1943 encara no havien abonat res de la multa. En conseqüència, se'ls va obrir una peça separada per fer efectiva la sanció i es va ordenar que es procedira a l'embargament de béns. En el cas de José Ibáñez, el secretari i l'alguatzir es personaren a casa sues i li requerien els seus béns, però la resposta a les institucions fou que:

*«carece en absoluto de toda clase de bienes tanto muebles como inmuebles, pues el juzgado puede comprobar la miseria en que se viva en la casa a causa de no tener a nadie que le gane para su sustento y hallarse vieja».*⁹²⁸

Tal com assenyalava l'historiadora Mélanie Ibáñez, ambdues viudes no són responsables polítiques *stricto sensu*. Tanmateix, davant l'afusellament dels seus marits, no solament patiren les conseqüències del procediment, sinó que van ser

⁹²⁶ Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017(Puçol).

⁹²⁷ IBÁÑEZ, M.: Liquidar las culpas. Un balance en femenino, *Op. cit.*, p.140.

⁹²⁸ Arxiu del Regne de València (ARV): Expedient de Responsabilitats Polítiques contra José Ibáñez, fons Sagunt, caixa 5955/15 i Expedient de Responsabilitats Polítiques contra José María Martínez, fons Sagunt, caixa 5955/19.

elles les que ho afrontaren com si es tractés de la seua pròpia causa judicial. Són les altres responsables polítiques.⁹²⁹

D'altra banda, per tal de pal·liar els efectes l'espoli i l'exclusió laboral, les famílies republicanes van optar per fer estraperlo a fi de poder sobreviure. Un bon exemple s'exemplifica en el cas de Teresa Segura Ávila, qui tenia al seu home a l'exili i, aleshores, havia de fer-se càrrec ella sola de tres fills. Aquesta puçolencia anava a Sagunt, viatjant en un tren anomenat «El Borrego», per tal de comprar quantitats relativament grans de productes alimentaris —arròs, pastilles d'oli, farina, cigrons...— els quals després venia a casa d'amagades. En el trajecte de tornada cap a Puçol, sempre comptava amb alguns col·laboradors que des de fora del tren l'avisaven perquè llencés als camps de l'horta la mercaderia abans d'arribar a l'estació.⁹³⁰ Tanmateix, després de portar el menjar calia vendre'l, i això tampoc era una feina fàcil. Un cop, el fill xicotet de Teresa, qui tan sols tenia nou anys i no era conscient que l'estraperlo estava prohibit, anava caminant cap a casa seua amb una panera plena de barres de pa. De sobte, una parella de guàrdies civils el van aturar i li preguntaren: «Vosté on va amb aquesta panera de pa?» El fill de Teresa, que també li deien Jacint com al seu pare, de manera innocent i sincera li va contestar: «Doncs, a casa de la meua mare per vendre'l». En conseqüència, els guàrdies civils li digueren que havia d'acompanyar-los a la caserna i li van confiscar el pa, a més d'imposar-li una sanció econòmica. Llavors, Teresa i els seus fills es van quedar sense els productes alimentaris que havien aconseguit a Sagunt, que encara havien de pagar al proveïdor, i hagueren de fer front a la denúncia.⁹³¹

A part de les dificultats per obtenir alguns diners i sobreviure a aquells anys de fam, misèria i repressió; les famílies republicanes també hagueren de suportar la marginació social. Així mateix, alguns dels veïns franquistes es dedicaven a increpar-los i aterrir-los. Els insults i la falta de respecte eren una pràctica habitual en el dia a dia del municipi durant la postguerra, i moltes de les dones i els fills dels republicans tenien autèntic pànic de passejar pels carrers de Sant Joan i els seus voltants, ja que sempre hi havia veïns i veïnes que els assetjaven.⁹³² La persecució i les

⁹²⁹ IBÁÑEZ, M.: Liquidar las culpas. Un balance en femenino. *Op. c.*, p.141.

⁹³⁰ Entrevista a Jacint Piquer Segura, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

⁹³¹ *Ibídem*

⁹³² Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

discriminacions no distingien entre xiquets i adults, i n'és un nítid exemple el que li va ocórrer al fill de l'exiliat Jacint Piquer, quan treballava com a jornalero al camp d'un xicotet terratinent de Puçol. Aquell dia, mentre Jacint collia les hortalisses del terreny d'aquell terratinent, aquest se li va acostar per preguntar-li: «Tu què fas? Vas a veure al teu pare tots els diumenges a Moncofa? Que jo sé que està allà amagat». Aquest terratinent estava convençut que Jacint pare s'amagava en aquesta localitat de la comarca de La Plana Baixa. El xiquet, que solament tenia deu anys, li va contestar amb una mescla de dignitat i tristesa: «Senyor, que es pensa que em sabria greu anar a visitar-lo? Doncs no, no em sabria gens greu, però no sé on està». No obstant això, el terratinent li va replicar: «T'hauria de saber molt greu, perquè el teu pare és republicà i un criminal!». El fill de Jacint no va poder aguantar aquelles paraules tan feridores, i se'n va anar corrents del camp.⁹³³

Finalment, per concloure amb el relat de les humiliacions i la marginació social, els testimonis locals expliquen que un diumenge al mes citaven a les dones dels republicans perquè es reuniren a l'ajuntament. Allà els hi afaitaven els cabells i les obligaven a veure oli de ricí, un laxant potent. Seguidament, les exposaven públicament a la porta de l'edifici consistorial, ubicat prop de l'església, a l'hora exacta que les catòliques eixien de la missa dels diumenges. Les dones republicanes eren exhibides afaitades i embrutades amb els seus propis excrements. Les catòliques les miraven, es burlaven i reien amb menyspreu. Malgrat l'horror que denigrava aquestes veïnes, encara hi va haver algunes que amb dignitat van resistir aquella humiliació i s'enfrontaren a les catòliques que se'n burlaven d'elles. N'és una mostra la reacció de Fina *La Generosa*, qui amb el cap acabat d'afaitar i exposada públicament davant les religioses, es va encoratjar i agafà el paraigua roig amb què havia anat a l'ajuntament per contestar-los:

«Ui xiques, que heu agafat entrada d'ombra? Mireu, jo porte un paraigua, si alguna de vosaltres s'acosta ací, li'l trencaré en el cap».⁹³⁴

Tal com assenyalava l'historiador Claudio Hernández, acabada la guerra, el primer efecte fou l'estigmatització dels qui foren derrotats. Les dones i els fills dels vençuts, com Fina i Jacint, carregaren amb la major part de les vegades dels suposats delictes

⁹³³ Entrevista a Jacint Piquer Segura, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

⁹³⁴ Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

comesos pels seus marits i pares. Aquests tipus de càstigs degueren el seu èxit a la complaença mostrada per molts ciutadans corrents que presenciaven els actes, es burlaven dels càstigs o pensaven que s'ho mereixien.⁹³⁵

⁹³⁵ HERNÁNDEZ, C.: *Op. cit.*, p.105.

Tavernes Blanques

La restauració del tradicionalistes: Juan José Felipo Espronceda

Acabada la guerra, els soldats republicans valencians estaven repartits pels diferents indrets de l'Estat espanyol i els seus caps militars començaren a dissoldre unes files exhaustes i desil·lusionades, que fugiren en desbandada. La majoria va decidir emprendre un llarg viatge de tornada als seus municipis. Els qui no foren detinguts *in situ* per les tropes franquistes, caminaren més d'una setmana camps a través i per carreteres secundàries, coneixedors del fet que hi havia controls militars arreu.⁹³⁶ I, precisament a Tavernes Blanques se n'havia organitzat un a l'eixida nord del terme, concretament, en la senda del partidor de la séquia de Rascanya, llindar amb la ciutat de València, ja que aquest era una via principal de fluxos del transport.

Paral·lelament, el 29 de març de 1939 un esquadró de cavalleria de la 108 Divisió va ocupar el municipi per a instal·lar-se en la porcaterra de la família Lloris, ubicada en el carrer la Mar.⁹³⁷ L'endemà, els militars cessaren al govern republicà i nomenaren una comissió gestora, dirigida pel president de *FET y de las JONS*, Juan José Felipo Espronceda (*Bolsa*), qui aprofitant la presència dels militars legitimava el seu nomenament «*en virtud de ordenes superiores*».⁹³⁸ Felipo era propietari d'una fàbrica de cera i provenia d'una adinerada família tradicionalista, que ja havia ocupat llocs de poder a Tavernes Blanques amb anterioritat. El seu pare, Juan Felipo Soler, va ocupar el càrrec de jutge municipal i vicepresident del grup local de la CT. Per tant, Felipo fill possiblement era un dels membres de la dreta local més convençut de les doctrines franquistes.⁹³⁹ Alhora, l'assassinat del seu pare a mans dels milicians incontrolats l'octubre de 1936, va ser l'altre factor que facilità la seua designació com a màxim representat local.⁹⁴⁰ El nomenament d'un perfil com el de Felipo, i d'altres representats locals amb familiars morts a la rereguarda, donava curs als odis i les revenges personals contra els veïns republicans, als qui consideraven responsables

⁹³⁶ Entrevista a Rafael Vicent Arnal Torres, 14 de febrer del 2018 (Tavernes Blanques).

⁹³⁷ Entrevista a José Ignacio Merli Casino, 14 de febrer de 2018 (Tavernes Blanques).

⁹³⁸ Arxiu Municipal de Tavernes Blanques (AMTB): Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessió del 30 de març de 1939.

⁹³⁹ Entrevista José Ignacio Merli Casino, 14 de febrer de 2018 (Tavernes Blanques).

⁹⁴⁰ CG. c.1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques), p. 4.

dels assassinats de deu veïns conservadors —militants de CT i la DRV—. Així com Felipo, tots ells van col·laborar amb les institucions dissenyades per castigar als opositors polítics. Tot això es tractarà més endavant, però el que convé destacar ací és el convenciment de les autoritats locals, que no solament consideraven legal, sinó també legítima, fet que facilità la col·laboració.⁹⁴¹ L'alcalde Felipo ja ho va deixar clar en el seu discurs d'investidura, exhortant a «*trabajar todos juntos para construir un Estado totalitario en una España Grande y Libre*».⁹⁴²

En relació amb la resta del primer consistori franquista de Tavernes Blanques, la mà dreta de Felipo era el primer tinent d'alcalde, Hilario Andrés Suria, que es dedicava a fer làpides en el seu taller de pedra artificial i, a la vegada, era veí de paret mitgera de l'alcalde. El segon tinent d'alcalde fou Salvador Lloris Bellver, provinent de la DRV, qui també va perdre un familiar a conseqüència de la violència en la rereguarda, i juntament amb Hilario formava part del cercle més íntim de l'alcalde. En últim lloc, la corporació es completava amb els regidors Toni Andreu Grau, empresari industrial detingut durant la guerra; Francisco Real Andreu (*L'Americà*), membre d'una de les famílies més adinerades; Vicent Laguarda Brocal (*Mal de ventre*), el regidor més jove de l'Ajuntament; i tancava la llista Alfredo Roig Fabra (*L'Aladrer*) (vegeu annex 27).⁹⁴³

Encaixant amb els plantejaments de l'historiador Julián Sanz⁹⁴⁴, la composició del govern de Tavernes Blanques es caracteritzava per un cert grau de renovació dels quadres locals amb l'aparició «d'homes nous», sobretot d'empresaris industrials, i, d'altra banda, per la restauració de les velles elits, amb el pes predominant del vessant tradicionalista. Aquests són dos factors fonamentals per entendre com es va configurar el franquisme a la localitat. Així mateix, a diferència d'altres municipis de la comarca que es dedicaven a l'agricultura, a Tavernes Blanques hi havia una economia majoritàriament industrial. El motor econòmic eren els escorxadors, fàbriques de mobles, quadres de bestiar, carretons i tartaneres, fusters, ferradors, esparters, aladrers... i, sobretot, les cotxeres dels tramvies, on treballaven desenes d'obriers reparant els cotxes espatllats. Els propietaris i gestors de les empreses més

⁹⁴¹ Entrevista a Rafael Vicent Arnal Torres, 14 de febrer del 2018 (Tavernes Blanques).

⁹⁴² AMTB: Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessió del 30 de març de 1939.

⁹⁴³ AMTB: Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessió del 23 d'abril de 1939 i entrevista José Ignacio Merli Casino, 14 de febrer de 2018 (Tavernes Blanques).

⁹⁴⁴ SANZ, J.: *España en camisa azul. Op. Cit.*, pp. 105-116.

grans pertanyien a l'elit conservadora local, que ja no havien d'aplicar cap de les mesures de la reforma laboral republicana. Per tant, van incrementar els seus beneficis a costa de mà d'obra de la massa proletària desesperada per guanyar algun jornal.⁹⁴⁵ En segon lloc, l'altre grup polític que va caracteritzar el consistori eren els tradicionalistes. Aquests representaven les velles elits locals, provinents en bona part de CT, un partit hereu del carlisme, que amb el decret d'unificació de 1937 va quedar dins del partit únic del règim *FET y de las JONS* i que sintetitzava la seua ideologia amb el trilema «Déu, Pàtria i Rei».⁹⁴⁶ De la particularitat de l'ideari tradicionalista destaca la utilització del terme «comunió» en lloc de partit, puix ja abans de la dictadura rebutjaven als règims parlamentaris i als partits polítics. Defensaven la monarquia tradicional com a forma de govern, argüint que els presidents electes ambicionaven riqueses, honors i poders; i, en canvi, els reis estaven lliures d'aquelles ambicions des del seu naixement.⁹⁴⁷ Tot plegat, és destacable que l'alcaldia recaigués en un tradicionalista, la qual cosa facilitava un govern jerarquitzat i subordinat a la figura de l'alcalde, fet que es constata en la inexistència de tensions internes, que va facilitar l'estabilitat del poder local, un fet poc habitual en la resta de pobles.

Pel que fa a la gestió del govern de Felipo, cal començar per un dels primers actes públics que inaugurava simbòlicament el règim franquista a la localitat. El diumenge 2 d'abril del 1939 les noves autoritats, juntament amb el capellà de l'església local, Honorat (*El Rajoler*),⁹⁴⁸ organitzaren una missa de campanya a la plaça de l'ajuntament, on s'interpretà un tedèum per celebrar la victòria dels rebels. Aquell dia, després de la celebració politicoreligiosa, els falangistes locals van botar-li foc a una selecció de llibres de la biblioteca municipal, que es cremaren en una foguera pública a la mateixa plaça.⁹⁴⁹ Entre altres es cremaren els llibres de Blasco Ibáñez i la col·lecció de «*Los episodios nacionales*» de Benito Pérez Galdós, i, fins i tot, la

⁹⁴⁵ Entrevista a Rafael Vicent Arnal Torres, 14 de febrer del 2018 (Tavernes Blanques).

⁹⁴⁶ CANAL, Jordi «Carlismo y revolución» en Dossier: El rompecabezas carlista. Carlismo y contrarrevolución». *La Aventura de La Historia*, Núm.77 (2005), p. 48.

⁹⁴⁷ DEL BURGO TORRES, Jaime: *Ideario Común Tradicionalista Carlista*. ECESA, Sevilla, 1964, pp. 11-12.

⁹⁴⁸ Honorat (*El Rajoler*), originari de Vinalesa fou el primer capellà en la dictadura, qui va retornar al poble després d'haver fugit durant la guerra civil, a instàncies d'alguns membres del Comité local per temor a les represàlies dels incontrolats en la rereguarda republicana; entrevista a Rafael Vicent Arnal Torres i Josep Merli, 14 de febrer de 2018 (Tavernes Blanques).

⁹⁴⁹ Entrevista a Rafael Vicent Arnal Torres, 14 de febrer del 2018 (Tavernes Blanques).

col·lecció de «*Los Cuentos de Calleja*» de Saturnino Calleja. En veure la foguera, el veïnat republicà se'n va anar cap a casa per amagar els seus llibres als llocs més enginyosos, poregosos de les conseqüències que els podien comportar si els franquistes els trobaven.⁹⁵⁰

La bona relació de l'església amb el règim franquista s'exposava públicament en aquells actes de destrucció del simbolisme republicà. I no és paradoxal que en substitució es construïren i reconstruïren d'altres vinculats als valors de la dictadura. En aquest sentit, el govern de Felipo va aprovar una partida dels pressupostos destinada a la reconstrucció de l'edifici religiós i, alhora, va aconseguir més diners recaptant donacions econòmiques sota coaccions o, directament, obligant a treballar amb jornals de fatiga.⁹⁵¹ A més a més, una altra mostra del vincle intrínsec entre catòlics i franquistes fou l'entronització del sagrat cor de Jesús, celebrat el 17 de setembre del 1939 en la sala capitular de l'ajuntament. En l'acte, el capellà va beneir la imatge de culte religiós, que fou penjada al mig de la sala, i l'alcalde Felipo va pronunciar un discurs enaltint a l'exèrcit rebel i a la religió catòlica com a artífexs d'aquella «creuada», valorant aquell acte com:

*«la expresión de la fe más viva del católico pueblo de Tavernes Blanques hacia su Cristo Rey, que para ser él quien rienda en España, ilumina las inteligencias de los administradores y los lleva con claridad y por los caminos rectos a realizar las normas del gran Imperio hacia Dios. Gracias a la obra realizada por nuestro Caudillo, que, al guiar a los Ejércitos Nacionales por las buenas sendas, y al estar impregnados de la fe católica por obra divina, ha conseguido la más grande de las victorias y la más alta gesta de nuestras glorias españolas».*⁹⁵²

A continuació, Felipo també va aprofitar la intervenció per a elogiar als líders feixistes que defensaven la construcció d'un Estat totalitari amb aspiracions colonialistes, i va etzibar:

«con este acto, imitamos y seguimos la conducta que trazaban aquellos invictos españoles, caídos por Dios y por España y que en perpetua memoria consignan este acto los nombres de los mártires: Ramiro Ledesma, Onésimo Redondo, Ruiz de Alda y

⁹⁵⁰ Entrevista a Rafael Vicent Arnal Torres, 14 de febrer del 2018 (Tavernes Blanques).

⁹⁵¹ Entrevista a José Ignacio Merli Casino, 14 de febrer de 2018 (Tavernes Blanques).

⁹⁵² AMTB: Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessió del 17 de setembre de 1939.

José Antonio Primo de Rivera. Españoles que al concebir la gran idea de las JONS y más tarde de nuestra Falange Tradicionalista, tuvieron que vivir profundamente aquella nuestra incomparable edad de los Reyes Católicos, cuanto más tarde la de Carlos V y Felipe II, que, al continuar la tradición española, levantaron en nuestra España a la más inconmensurable altura en relación con los países extranjeros y plasmando en aquella inmortal frase, orgullo de todo buen español: En nuestros dominios no se pone nunca el sol.

*Por eso, este ayuntamiento expresa la más firme adhesión al Ejército Español para que sea el brazo defensor de nuestra patria, que está en constante vigilancia para impedir introducciones en nuestra administración y más aún en nuestra nación de doctrinas anticatólicas y antipatrióticas, como son los comunistas y marxistas elementales del liberalismo que en cierta época nos han conducido a espantosas tragedias, producto natural de ellas».*⁹⁵³

Es tractava d'una «cultura de la victòria», part fonamental del programa nacionalitzador excloent, on els nous monuments tenien una gran càrrega simbòlica que va ajudar a forjar una identitat col·lectiva del nou règim.⁹⁵⁴ Així mateix, l'admiració del govern tradicionalista pels líders feixistes i militars de la sublevació del 1936 també es manifestava a l'espai públic amb el nou retolament de les places i carrers de la localitat. El carrer Major es convertí en l'avinguda del general Francisco Franco, el de Pi i Margall fou substituït per carrer del general José Sanjurjo i, entre d'altres, el del Progrés passà a retolar-se de la Tradició. El significat simbòlic d'aquest darrer carrer és força rellevant. Segons el que exposaren en les actes municipals, consideraven que la tradició era «*definitoria de las grandes glorias pasadas y que tiene que ser la base de la futura grandeza*», i la contraposaven al concepte de progrés, vinculat al règim republicà, que pretenia «*dejar atrás los valores tradicionales*».⁹⁵⁵

Amb un Estat destruït i una economia enfonsada per la guerra, però, era necessària alguna política local que anés més enllà dels simbolismes. Llavors, davant d'una

⁹⁵³ AMTB: Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessió del 17 de setembre de 1939.

⁹⁵⁴ DEL ARCO, Miguel Ángel: «Las cruces de los caídos: Instrumento nacionalizador en la "cultura de la victoria» en VVAA: *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*, Comares, Granada, 2013, pp. 65-66.

⁹⁵⁵ AMTB: Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessió del 4 de maig de 1939.

situació d'atur elevadíssim, el 10 d'agost de 1939, el govern de Felipo va aprovar un pla finançat de 13.000 pessetes per a la construcció de blocs de ciment i grava, destinats a les obres públiques municipals. La mesura va generar ocupació laboral pels residents de Tavernes Blanques, però va deixar exclòs el veïnat vinculat als republicans. Tot i això, per la corporació aquest fou un acte de patriotisme que va pal·liar de manera momentània l'elevat atur de la localitat, i del que esperaven recuperar-se econòmicament amb la venda del producte excedentari.⁹⁵⁶ Sens dubte, una mesura nacionalsindicalista basada en el foment d'un corporativisme estatal totalitari, que aglutinava a empresaris i treballadors al servei de la nació. Aquest corporativisme estatal tenia un marcat caràcter anticapitalista i antimarxista, sota l'afany d'unificar els conceptes de Pàtria, Justícia Social i Catolicisme.⁹⁵⁷ Així, el pla de construcció de blocs de ciment i grava, dirigit i finançat des de l'Ajuntament i sense la participació de cap sindicat que representés els drets laborals dels obrers, constitueix un nítid exemple del paternalisme que el govern franquista de Tavernes Blanques exercia sobre els seus habitants.

Alt volum de denúncies i acusacions greus en un cas de col·laboració intensiva

El 9 de febrer del 1939, estant pròxim el final de l'enfrontament armat, la Prefectura de l'Estat franquista declarà la Llei de Responsabilitats Polítiques amb la finalitat expressa de:

*«liquidar las culpas contraídas por quien contribuyeron con actas u omisiones graves a forjar la sublevación roja, a mantenerla viva durante más de dos años y a entorpecer el triunfo, providencial e históricamente ineludible, del Movimiento Nacional».*⁹⁵⁸

L'objectiu de la llei era investigar la conducta politicosocial de la població durant la guerra i abans. Però, per a la seua aplicació, es necessitava la col·laboració dels franquistes de base, per tal que aportaren informació sobre els republicans i sindicalistes que s'oposaren al cop d'estat del 1936. Augmentant la lupa per

⁹⁵⁶AMTB: Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessió del 10 d'agost de 1939.

⁹⁵⁷ PAYNE, Stanley G. *Franco y José Antonio. El extraño caso del fascismo español*. Editorial Planeta. Barcelona 1997, pp. 138-148.

⁹⁵⁸ BOE, 13/2, núm. 44 pp. 824.

examinar què va passar a Tavernes Blanques, atesos els vint-i-tres processos sumaríssims que els tribunals militars van obrir contra els seus oponents polítics, es van arrestar i jutjar més de quaranta veïns de la localitat.⁹⁵⁹ Paral·lelament, a més de les denúncies, els representants locals del franquisme també havien de respondre els requeriments sobre els soldats republicans arrestats de Tavernes Blanques, que els arribaven d'arreu de la geografia espanyola. Tal fou el volum de perseguits que el 24 d'abril el govern de Felipo va aprovar la creació d'una «comissió clarificadora» per avaluar els antecedents, la conducta i activitats politicosocials dels presoners dispersos pels camps de concentració franquistes. Els jutges d'aquest organisme eren els regidors Francisco Real Andreu i Salvador Lloris Bellver, puix l'alcalde no donava l'abast per fer tots els informes,⁹⁶⁰ essent altra mostra de la voluntat dels poders locals per col·laborar amb la repressió de manera professional, sense que s'escapés cap detall.

Pel que fa als arrestats, la majoria es presentaren voluntàriament a l'ajuntament després de rebre els requeriments, d'altres foren cercats i detinguts per soldats i guàrdies civils. Sobre els darrers, el 14 d'abril del 1939, un escamot de la Guàrdia Civil es presentà a les cotxeres dels tramvies i va arrestar prop d'una vintena d'obriers, emmanillant-los i lligant-los per parelles per, tot seguit, transportar-los directament a la presó Model de València.⁹⁶¹ Però el més habitual fou que els detinguts passaren primer pel calabós municipal, ubicat en el soterrani de l'ajuntament, on romanien fins que s'omplia a vessar i els arrestats eren traslladats en camions militars cap a les presons provisionals. Un cop que els presoners arribaven als centres penitenciaris, restaven a l'espera de la celebració d'un judici sumaríssim, on els informes de les noves autoritats locals i les denúncies de simpatitzants franquistes eren fonamentals per a condemnar-los.

⁹⁵⁹ AGHD: s. 73-39-V, l. 19873, c. 1; s. 6608-39-V, l. 16988, c. 5; s. 619-39-V, l. 17725, c. 1; s. 14138-39-V, l. 18446, c. 2; s. 15414-39-V, l. 18677, c. 2; s. 205-41-V, l. 20510, c. 2; s. 2065-39-V, l. 18265, c. 1; s. 269-44-V, l. 18466, c. 1; s. 269-39-V, l. 20589, c. 2; s. 2515-39-V, l. 18969, c. 8; s. 4378-39-V, l. 20581, c. 2; s. 11672-39-V, l. 20412, c. 5, s. 12985-39-V, l. 17709, c. 5; s. 3634-40-V, l. 19805, c. 7; s. 1740-39-V, l. 19897, c. 7; s. 1941-40-V, l. 17774, c. 2; s. 5678-41-V, l. 19458, c. 2; s. 3732-39-C, l. 13935, c. 3; s. 3287-39-V, l. 17509, c. 8; s. 2453-39-V, l. 19490, c. 5; s. 3375-39-V, l. 19593, c. 8; s. 4143-39-V, l. 17020, c. 2; s. 16207-39-V, l. 20380, c. 4.

⁹⁶⁰ AMTB: Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessió del 24 d'abril de 1939.

⁹⁶¹ ARNAL i TORRES, Rafel: *La Solsida. Tiempo de esperanza, tiempo de lucha, tiempo de tristeza*, L'Eixam edicions, Tavernes Blanques, 2000, pp. 355-357.

Abans d'acabar l'any 1939 se celebraren la majoria dels consells de guerra contra els veïns de Tavernes Blanques, que n'eren més d'una vintena. Però no solament amb la quantitat de sumaríssims s'observen indicis de l'alta participació amb la repressió a Tavernes Blanques, sinó que també cal valorar el grau d'acusació d'informes i denúncies per relacionar-ho amb les sentències. Entre els condemnats a penes de reclusió menor i que, per tant, passaren poc temps en la presó hi havia Toni Granell Valero; Vicent Gimeno Navarro, regidor republicà, i Julio Carrasco Sayas, membre del comité, els quals foren desterrats al municipi aragonés de Gallur (Saragossa). Per afegiment, cal esmentar també a Manel Arazo Pérez, desterrat al municipi de Vega Baja (Toledo), on treballava per disminuir la seua condemna en la reconstrucció del municipi, o Pascual Sarrià Tornero (*El tio Abadejo*), desterrat al camp de treball de Totana (Múrcia).⁹⁶² Tots ells comparteixen la característica de no ser acceptats a Tavernes Blanques per decisió dels representants locals, de qui depenia el seu retorn de l'«exili intern».

Entre els condemnats a penes de reclusió major, que es passaren diversos anys privats de llibertat en diferents centres penitenciaris, caldria començar pel cas de Manel Monteagut Artés (*El Pallús*), germà de l'alcalde republicà en l'etapa negrinista, que fou internat al camp de concentració de Portaceli, possiblement arrestat pels feixistes italians al port d'Alacant. Convé recordar que el camp de Portaceli funcionava com un centre d'identificació i distribució de presoners⁹⁶³, així que Monteagut hagué de romandre allà fins que fou identificat per les autoritats de Tavernes Blanques i traslladat a la presó Model de València el 12 de juliol de 1939, a l'espera d'un consell de guerra que el va condemnar a dotze anys de reclusió major.⁹⁶⁴ D'altra banda, al Monestir del Puig complien condemna Salvador Faubell Gil i els membres del comité frontpopulista José Ballester Llorente i Leonardo Giner Ródenas amb penes de vint anys. A Sant Miquel dels Reis, Ramon Bens Lluch (*El Pelat*) i Vicent Tido Fas, condemnats a trenta anys. I, finalment, a la Model de València hi reclogueren veïns sense responsabilitats polítiques locals com Tomàs Juste Cutanda, Francisco Moreno Tomas, Francisco Rodríguez Val, Miguel Monteagut Senent, Francisco Alfonso Rodrigo, Vicent Roig Tena, José Linares Villar, Salvador

⁹⁶² CG. C. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques), p. 36.

⁹⁶³ARNAL, R.V.(Coord.): *Op. cit.*, p.19.

⁹⁶⁴ CG. C. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques), p. 137.

Ayala Company (*El Pare Etern*) i José Bens Lluch (*El Pelat*), amb penes de reclusió menor. Però també a d'altres que formaren part dels diferents comitès com José Moreno Alegria, Florencio Alonso Villan (*Pasoslargos*), Cándido Murciano Lluna, Arturo Herrero Mas (*El Madrileny*), Alberto García García i Francisco Bort Riera.⁹⁶⁵

Podem observar, doncs, un elevat nombre de persones encausades i condemnades a penes de privació de llibertat, cosa que també indica la gran participació veïnal en la denúncia, almenys de manera quantitativa. Tot i això, per dilucidar la intensitat de la col·laboració qualitativa, s'han de valorar les declaracions contra condemnats a mort i les altres víctimes mortals de la repressió. Convé començar exposant que dotze veïns van ser sentenciats a la pena capital i altre veí va morir a l'Hospital Provincial de València, deixant una suma total de tretze víctimes mortals (vegeu annex 25). El primer afusellat fou Francisco Orts Juan, regidor republicà, assassinat als afores del cementiri de Paterna el 10 de maig de 1939. Seguidament, el 17 de juliol es tornarà a produir altre afusellament en solitari a Paterna, en aquest cas del llaurador Jesús Reig Peña. L'any següent es produiria el primer afusellament múltiple, quan el 27 de març de 1940 foren passats per les armes els membres del comitè frontpopulista Joan Baptista Garibo Vela, Vicent Guna Carbonell (*El Pastor*), el comunista José Guna Carbonell (*El Pastor*) i l'anarquista Olegari Muñoz Rubio (*El Caramelero*).⁹⁶⁶

Respecte a aquests últims, processats en el sumaríssim 6608-V-39, la prova essencial per condemnar-los a mort fou el llarg informe de l'alcalde Felipo, on va esgrimir acusacions greus, algunes basades en fets, d'altres donant la seua opinió. Per exemple, dels germans Guna va afirmar que Vicent:

«persiguió con odio tenaz a todas las personas de orden y de derechas, una actividad grande como inductor en el asesinato de Tomas Sales Sales [...] También era Jefe Supermo de un convoy de víveres que se dirigió al frente de Teruel, en cuyo viaje fue asesinado el cura de Jérica. [...] En resumen, es un elemento peligrosísimo y probado asesino, ya que, en la mayoría de los cometidos en los pueblos limítrofes, tuvo una parte activísima», i del seu germà José que *«había manifestado públicamente en el pueblo,*

⁹⁶⁵ *Ibíd.*, p. 63.

⁹⁶⁶ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 418.

*que era preferible matar a una persona que a un perro, y más fácil, ya que él lo había probado varias veces».*⁹⁶⁷

L'assassinat de Tomas Sales i del capellà de Xèrica es repeteix com un *leitmotiv* en bona part de l'informe de l'alcalde, a més de les declaracions amb tendència a deshumanitzar als encausats, que no se sustentaven en cap prova concreta ni fefaent, sinó que incorrien en valoracions personals, suficients perquè els tribunals militars dictaren penes de mort.

Continuant amb els afusellaments, l'any 1940 encara es va assassinar un altre taverner, Luís Falaguer Meseguer, membre del comitè i escorta del governador de València de 1937 fins al 1939, el socialista Manel Molina Conejero. L'anàlisi de l'afusellament de Luís Falaguer necessita un tractament específic, atés que fou assassinat el 14 de juny del 1940 en una *saca* singular,⁹⁶⁸ el mateix dia que l'ofensiva de la *Wehrmacht* nazi va ocupar París en el marc de la Segona Guerra Mundial. Luís Falaguer i altres reus de diferents municipis valencians foren afusellats a manera d'un doble festeig: per una banda, a tall de celebració de la victòria nazi a França eixe mateix dia i, per l'altra, pel canvi de posició de la dictadura franquista en relació amb la participació en la Segona Guerra Mundial, que just dos dies abans va canviar de la «neutralitat» a la «no-bel·ligerància activa». El degoteig d'afusellats continuaria el 31 de gener del 1941 quan a Paterna van executar a Mariano Casany Sales, regidor socialista; Vicent Moret Monzonís, militant de les Juventudes Socialistas; i Vicent Estela Grau, militant del PURA i alcalde de Tavernes Blanques en 1936. De tots aquests, cap eixia ben parat en els informes de l'alcalde Felipo, tot i que les acusacions imputaven responsabilitats polítiques. De Casany s'exposava que:

*«al estallar el Glorioso Movimiento, asaltó a mano armada el Centro Tradicionalista, de cuyo edificio se incautó junto con otros más. [...] Demostró pasividad ante la profanación de la iglesia parroquial, y no se impuso ante el derribo de la misma, ni en la quema de las imágenes. Al frente de la Comisión de Abastos, cometió un sinnúmero de negocios sucios hasta el punto que dejó la profesión de ebanista por haber pasado a mejor vida».*⁹⁶⁹

⁹⁶⁷ AGHD: s. 6608-V-39, l. 16988 c. 5.

⁹⁶⁸ GABARDA, Vicent: *Els afusellaments...Op. cit.*, p. 344.

⁹⁶⁹ AGHD: s. 6608-V-39, l. 16988 c. 5.

Amb unes incriminacions similars, centrades en l'ordre públic i els afers polítics, Felipo va acusar l'alcalde republicà Estela Grau de:

*«recoger las armas de los vecinos de esta localidad, las que fueron a parar a la gente indeseable de la población haciendo con este acto una vejación de poder [...] Demostró pasividad grande, y no se impuso como primera autoridad en el incendio de imágenes y la destrucción de la iglesia parroquial».*⁹⁷⁰

Tanmateix, contradint les declaracions de l'alcalde, un grup de quaranta franquistes locals va tractar d'evitar l'afusellament d'Estela Grau emetent una petició d'indult conjunta, on defensaven que:

*«conocen personalmente al vecino Vicente Estela Grau por razones de amistad y convivencia, y les consta que siempre ha observado una buena conducta sin que haya dado lugar a ser amonestado por autoridad ninguna, habiendo cumplido sus deberes tanto políticos como sociales. Sabemos que ha desempeñado el cargo de alcalde por el Frente Popular, pero a nuestro parecer y el de la mayoría de los habitantes de este pueblo la gestión del cargo la ejercía correctamente granjeándose la simpatía de las gentes por su buen comportamiento e imparcialidad evitando todo aquello que pudiera perjudicar a los intereses personales y materiales esforzándose para que imperase el respeto mutuo y el derecho a la propiedad de bienes evitando desmanes».*⁹⁷¹

La defensa de l'alcalde republicà per part d'alguns simpatitzants franquistes de Tavernes Blanques qüestiona la intensa col·laboració de les bases amb la violència política més enllà del govern local. Però l'estratègia repressiva es fonamentava en els dirigents dels poders locals, ja que pels tribunals militars les acusacions dels alcaldes, caps de Falange i la Guàrdia Civil constituïen les proves essencials per a condemnar als acusats, relegant a un segon pla la resta de denúncies formulades pels veïns sense representació institucional.

Per acabar, els darrers afusellats van ser Pedro Garcia Maruenda, que fou executat el 19 de desembre del 1942, i Atanasio Zurriaga Oliver (*El Paleta*), membre del comitè per la UGT, el 3 d'agost de 1944.⁹⁷² El cas d'Atanasio constitueix una excepció

⁹⁷⁰ Ibídem.

⁹⁷¹ AA: Petició d'indult a Vicent Estela Grau.

⁹⁷² GABARDA, V.: *Els afusellaments...Op. cit*, p. 345.

cronològica en relació amb la resta dels afusellats, perquè el processaren dues vegades en un mateix sumaríssim i per un mateix delictes. Així, Atanasio fou empresonat l'abril del 1939, però va eixir en llibertat després del consell de guerra. Aleshores, va tornar a Tavernes Blanques perquè considerava que ja havia saldat comptes amb la justícia franquista. Tanmateix, un company anarcosindicalista, Eugenio Arnal (*Serrano*), li va advertir que no es quedés al municipi perquè estava segur que tornarien a empresonar-lo i li farien la vida impossible. Tot i això, Atanasio no va marxar del poble, i, com li advertiren, al cap d'unes setmanes fou novament arrestat i jutjat altre cop per la mateixa causa sumaríssima, vist que la legislació franquista permetia tornar a jutjar a un reu pel mateix delictes si apareixien noves denúncies en contra seua. Així doncs, jutjat dues vegades, la segona sentència el va condemnar a mort i per això va ser afusellat fora del marc cronològic establert.⁹⁷³

A tall de cloenda, a més dels dotze afusellats, la suma de les víctimes mortals per la repressió franquista a Tavernes Blanques ascendeix a tretze veïns en un poble de 1.663 habitants, atés que Luís Sotos Plaus, regidor republicà i membre del comitè per la CNT, va ingressar a l'Hospital Provincial de València l'abril del 1941, en estat crític, i acabà morint el 26 de maig del 1941.⁹⁷⁴ Així doncs, es tracta d'altre cas de morts indirectes per la repressió, on no solament s'afusellaren als opositors polítics, sinó que les males condicions higièniques i sanitàries de les presons, els maltractaments físics o, directament, la fam de la postguerra van contribuir al fet que una bona part dels perseguits pel franquisme no necessités una condemna a mort per ser assassinat.⁹⁷⁵

Vetar, confiscar i depurar

Poc abans d'acabar-se la guerra, conscients de la previsible repressió dels vencedors, un grup dels polítics republicans més destacats de Tavernes Blanques aconseguiren exiliar-se a França. Entre ells, tres membres del Comité del Front Popular: el

⁹⁷³ AGHD: s. 269-39-V, l. 20589, c. 2; s. 269-44-V, l. 18466, c. 1 i entrevista a Rafael Vicent Arnal Torres, 14 de febrer del 2018.

⁹⁷⁴ CG. C. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques), pp. 155-157.

⁹⁷⁵ GABARDA, V.: *Els afusellaments...Op.cit.*, pp. 408-424.

socialista Felipe Alfonso Rodrigo, que va ser president de l'organització, Toni Deltoro Gómez i David Laguia; als qui acompanyava altra veïna de la localitat, Elisa Pellicer.⁹⁷⁶ Tots quatre hagueren de deixar enrere les seues famílies per marxar a l'exili abans que acabés l'enfrontament armat, amb l'anhel de poder retornar al poble quan la repressió es relaxés. D'això n'estava al corrent el govern local, que va decidir examinar les cartes i la missatgeria que arribara des de fora de l'Estat. En conseqüència, el consistori va nomenar a Francisco Martí Martí com a oficial de control de la correspondència postal que entrava o eixia cap a l'estranger, qui tenia la potestat de llegir, controlar i censurar tot el que s'envia i es rebia a la població. Així doncs, el retorn dels exiliats depenia de la voluntat dels representats locals, que durant la immediata postguerra no ho van permetre. No va ser fins vint anys després d'acabar-se la guerra que alguns dels exiliats pogueren iniciar els tràmits per tornar a Tavernes Blanques. N'és el cas Felipe Alonso, qui l'any 1962 va aconseguir informes favorables de les autoritats i finalment pogué retornar⁹⁷⁷ gràcies a l'aperturisme del règim i la relaxació de les seues polítiques repressives en l'última fase de la dictadura.

Retornant a la repressió contra els qui es quedaren al poble, el càstig va anar més enllà de les sentències dictades pels tribunals militars, ja que s'iniciaren accions per la confiscació dels béns i propietats, tant individuals com col·lectius, dels processats. Tot això tornava a quedar en mans del poder municipal, que no va dubtar a incautar els locals i fons econòmics de les organitzacions que no donaren suport al règim. Així mateix, el 30 de març de 1939, l'Ajuntament de Felipo va requisar un compte corrent amb 73.000 pessetes del sindicat de la UGT, les quals passaren a mans dels fons de l'administració municipal, perquè les noves autoritats municipals consideraven que aquests diners eren fruit d'expropiacions a persones de dretes i religioses de la població.⁹⁷⁸ Seguidament, incautaren el local de la societat d'auxilis mutus la «Altruista», atés que la Comissió d'Ordre Públic local acordà confiscar l'edifici perquè el considerava un «*refugio de marxistas y centro de conspiración contra el Glorioso Movimiento Nacional*».⁹⁷⁹ Això no obstant, cal explicar que l'associació havia estat creada abans de la República, l'any 1928, i tenia més aviat una funció social, sense

⁹⁷⁶ CG. C. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques), p. 116.

⁹⁷⁷ *Ibídem*, p. 174.

⁹⁷⁸ AMTB: Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessió del 30 de març de 1939.

⁹⁷⁹ AMTB: Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessió del 11 de maig de 1939.

vinculació directa amb cap partit polític. Per contra, l'Ajuntament franquista l'acusava de:

*«ignorar la moral religiosa, que es la única moral », i considerava que els seus socis «han incubado todo tipo de ideas extremistas que han difundido por la localidad y le han hecho perder el carácter tradicional».*⁹⁸⁰

Al capdavant, un cop que el local de l'«Altruista» va ser confiscat, el govern el va cedir a l'església local, juntament amb 5.000 pessetes que havia recaptat entre les accions dels socis de la societat.⁹⁸¹ Es tractava d'altra manera de castigar als opositors polítics, i en aquest cas premiar als fidels, en una mostra més de la bona predisposició que mostraven els franquistes de Tavernes Blanques a col·laborar en la repressió. I no solament van facilitar la confiscació dels béns i propietats de les organitzacions, sinó que també destaquen els embargaments personals dels processats pels tribunals militars. És l'exemple concret del primer afusellat, Francisco Orts, la família del qual va rebre una notificació d'expropiació forçosa d'una casa propietat de Francisco un cop que fou assassinat. Ahora, també va ser expropiada de manera forçosa la casa de José Estela Grau, germà de Vicent, l'alcalde republicà afusellat, qui perdria la casa a les darreries de 1940, pocs mesos abans que afusellaren al seu germà.⁹⁸²

El ventall de la repressió de la dictadura era molt ampli, i en totes les seues formes va trobar una col·laboració d'alta intensitat a Tavernes Blanques, també en la purga dels treballadors de l'administració local i funcionaris que foren sospitosos de no combregar amb la ideologia franquista. Pel que fa als funcionaris, el Ministeri de Governació envià una ordre a la corporació municipal perquè investigaren al secretari interí Bernabeu Marques Forner, al metge José Vila Sancho, al farmacèutic Luís Navarro Monforte, al practicant Anselmo Sanjosé Ortiz i al veterinari Pedro Herrero Sanchis. L'auditoria de Guerra de l'Exèrcit de Llevant, amb data de 22 de juliol de 1939, va remetre les diligències sobre el secretari interí, el qual fou admés immediatament sense sanció. També va remetre les del metge i al farmacèutic, dels qui explicava que *«a pesar de no ser afectos al Glorioso Movimiento Nacional, se*

⁹⁸⁰ AMTB: Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessió del 19 de maig de 1939.

⁹⁸¹ Ibídem.

⁹⁸² AMTB: Llibre actes municipals de 1940-1941. Sessions del 20 de juny i del 28 de novembre del 1940.

acredita que no aparecen en ningún hecho delictivo», i se'ls admet també sense sanció. Tanmateix, el veterinari Pedro Herrero apareix com a afiliat a IR, i en conseqüència se li incoarà un expedient de sanció mitjançant el qual serà destituït durant uns mesos pel senzill fet de militar en un partit polític.⁹⁸³

D'aquesta manera, sembla que els responsables de les depuracions estaven disposats a tolerar empleats públics que no s'havien manifestat a favor dels sublevats de 1936, més si es tractava de càrrecs rellevants com el metge o el farmacèutic. Però no acceptaren de cap de les maneres que es posicionaren al costat dels republicans, essent una prova definitiva la militància en algun partit republicà. I, a tall de cloenda, s'insisteix en la idea que la participació en la repressió no solament es donava en la violència física, que encarcerava o afusellava als opositors polítics gràcies a les denúncies, sinó que igualment consideraven cabdal apartar tots els qui no combregaven amb l'ideari dels sublevats. Un càstig més enllà de les responsabilitats penals pels fets esdevinguts a la rereguarda o per les responsabilitats polítiques, ací s'acusava i es denunciava als empleats per la seua ideologia, cosa que constituïa altra ferramenta a través de la qual reprimiren als republicans.

⁹⁸³AMTB: Llibre actes municipals de 1937-1940. Sessions del 25 de maig i del 19 d'octubre del 1939.

Vinalesa

Un govern controlat pels falangistes

Prop d'acabar-se la guerra, el 28 de març de 1939 les tropes franquistes ja havien entrat a la ciutat de València. Aquell mateix dia, el general Senén Martín Hernández, en representació del general en cap del cos d'Exèrcit de Galícia, Antonio Aranda, va entrar a Vinalesa acompanyat per desenes de soldats. L'endemà es va configurar una comissió gestora provisional, sota la presidència de Vicent Lluna Canes. Això no obstant, els falangistes cessaren la comissió gestora i el 5 d'abril crearen un govern municipal, al capdavant del qual es trobava el cap *de FET y de las JONS* local, Benjamin Orts Huguet, qui gestionà el municipi a l'espera de ser confirmat pels militars i les autoritats provincials.⁹⁸⁴

El 27 d'abril el governador signà l'auditoria de guerra que fou enviada pels militars que ocupaven Vinalesa, amb la qual cosa es nomenava formalment al primer govern franquista de la localitat. En el càrrec d'alcalde es va ratificar a Orts Huguet, de qui els testimonis locals recorden que sovint vestia amb la camisa blava de falangista i anava armat pel carrer encara que s'hagués acabat la guerra. Com a primer tinent d'alcalde es designà a Vicent Lluna Canes, el qual que no pertanyia al cercle de falange. En tercer lloc, el llaurador José Pardo Peris va ser nomenat segon tinent d'alcalde, vist que la confiscació de les seues terres durant la guerra li servia per a avalar la seua fidelitat al règim de Franco.⁹⁸⁵ I la resta del govern el conformaven els regidors Justo Peydro Alcayde, encarregat de la hisenda i dels expedients de depuració, que treballava com a responsable d'una secció de la fàbrica de jute; Honorato Ros Montalt (*El Llumener*), germà d'un afusellat a la rereguarda, a qui nomenaren síndic; José Santarrufina Marco, al capdavant de departament de foment i justícia; i Salvador Pardo Mellado, comissionat d'agricultura.⁹⁸⁶

⁹⁸⁴ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 27 d'abril de 1939.

⁹⁸⁵ CG. c. 1388 (2) PP T (Vinalesa), p. 56.

⁹⁸⁶ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 27 d'abril de 1939 i CG. c.1388 (2) PP T (Vinalesa), pp. 10-11.

Aquesta fou una corporació jerarquitzada al voltant l'alcalde, que desenvolupava un lideratge fort en un govern sense esquerdes. Per tant, malgrat que alguns regidors marxaren durant els primers anys, com José Santarrufina que se n'anà a viure a Madrid⁹⁸⁷, a l'interior del consistori no s'hi mostraren discrepàncies. Així mateix, el 22 de febrer de 1940 el govern va ser reconfigurat. Inicialment, Honorato Ros Montalt va ser ascendit a primer tinent d'alcalde, encara que al mes fou substituït per Daniel Carbonell Bartual,⁹⁸⁸ de qui convé destacar que va ser represaliat a l'inici de la guerra.⁹⁸⁹ Després, com a segon tinent d'alcalde es mantingué a José Pardo Peris, i l'altre regidor que entrà nou va ser Rafael Rodrigo Natividad (*El Gloriós*), malferit pels milicians incontrolats a la rereguarda i amagat a casa d'un familiar anarcosindicalista de Rafelbunyol, que va ocupar el càrrec de síndic que havia deixat Honorato quan va marxar.⁹⁹⁰

En síntesi, valorant els perfils del govern, la notòria presència de *camises velles* en la direcció facilità la construcció d'una corporació que orbitava al voltant de la voluntat de l'alcalde, on els falangistes es van sobreposar per damunt d'altres sensibilitats franquistes. Això va comportar que la participació en la violència política fos de les més elevades de la comarca, atesos els odis i les ganes de venjança del màxim responsable del poder local durant la postguerra. L'historiador Julián Sanz ha tractat d'explicar aquesta acumulació de càrrec argumentant que aquesta unió va vindre per la voluntat de donar resposta a la conflictivitat entre les diferents famílies del franquisme, alhora que va ser utilitzada pel partit com un instrument d'assalt a l'Estat.⁹⁹¹ Així mateix, la multitud de problemes i enfrontaments per la bicèfala política en altres pobles, a Vinalesa queda resolta amb la unificació de càrrecs en la figura de Benjamin Orts Huguet.

Benjamin Orts Huguet: un especialista en denunciar sense distincions

⁹⁸⁷ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 17 de febrer de 1940.

⁹⁸⁸ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 4 d'abril de 1940.

⁹⁸⁹ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 22 de febrer de 1940 i CG. C. 1388 (2) PP T (Vinalesa), p. 87.

⁹⁹⁰ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 22 de febrer de 1940.

⁹⁹¹ SANZ, J.: *España en camisa azul. Op. Cit.*, pp 130-131.

Augmentant la lupa d'anàlisi per observar la repressió i el paper de les bases en aquest procés, s'ha de tindre present que el govern local realitzà un procés de classificació ideològica del veïnat, a fi d'esbrinar quin paper havien desenvolupat durant la guerra. Llavors, crearen la «*Comisión de Clasificación Políticosocial*», que estava conformada pel regidor Justo Peydro, el falangista Anacleto Blat Gimeno, qui va perdre un germà els primers mesos de la guerra, i pel mateix alcalde Orts, que la presidia. Tots tres elaboraren un llistat amb desenes de noms i cognoms dels republicans, que fou lliurat al SIPM perquè procedís a detindre'ls si no es presentaven voluntàriament a l'ajuntament.⁹⁹²

Al llarg d'abril i maig de 1939, les detencions de vinalesins no van cessar, arribant a arrestar fins a trenta veïns que foren encausats en vint-i-quatre sumaríssims.⁹⁹³ Un fet paradoxal, vist que en aquest municipi no es registren macrocauses amb desenes d'imputats, sinó més aviat s'instruïren processos individuals. Quan els republicans eren arrestats els recloïen inicialment al calabós municipal que s'ubicava en l'antic edifici de l'ajuntament de la plaça del Castell.⁹⁹⁴ Allà romangueren unes setmanes, fins que els traslladaren a altres presons, on restaren a l'espera de la celebració del consell de guerra i rebre la sentència. Per altre costat, alguns vinalesins que havien estat lluitant al front de batalla amb l'exèrcit republicà, en acabar el conflicte iniciaren el camí de tornada al municipi, preocupats per les mesures repressives que pogueren realitzar els *vencedors*. Una bona mostra del que s'exposa li va passar a Ambrosio Vijuecas Cervera, que va quedar atrapat a Còrdova i decidí tornar cap a Vinalesa. Durant el trajecte de tornada es va aturar en la localitat de Valdepeñas (Ciudad Real), i com que tenia un familiar que residia allà, li va proposar quedar-se amagat a casa seua durant un temps, vist que pensava que podria ocultar-lo i ajudar-lo a marxar a l'exili. En canvi, Ambrosio va declinar l'oferta perquè no havia comés

⁹⁹² AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 20 de gener de 1940.

⁹⁹³ AGHD: s.4793-V-39, l. 19256, caja 5; s.4971-V-39, l. 19255, c. 4; s.2703-V-39, l. 17727, c.3; s.4791-V-39, l. 19256, c.4; s.4795-V-39, l. 19255, c.8; s.5248-V-39, l. 20678, c.4; s.1538-V-40, l. 17312, c.8; s.517-V-43, l. 20678, c.3; s.7067-V-39, l. 19844, c.3; s.4978-V-39, l. 17867, c.7; s.4880-V-40, l. 17106, c.1; s.1880-V-40, l. 19135, c.1; s.4854-V-39, l.19894, c.8; s.5122-V-39, l.19790, c.1; s.6355-V-39, l.18984, c.4; s.4792-V-39, l. 17911, c.6; s.5105-V-39, l.17491, c.5; s.4195-V-48, l.18360, c.7; s.3763-V-40, l.19768, c.3; s.7050-V-40, l. 20008, c.15; s.4162-V-1940, l.17700, c.3; s.4994-V-40, l.20499, c.2; s.4772-V-39, l.19265, c.6 i s.4777-V-39, l. 17059, c.13.

⁹⁹⁴ Entrevista a Benedicto Vijuecas Ros, 14 de juny de 2018 (Vinalesa).

cap crim de guerra i, com ell mateix defensava, «no tenia les mans tacades de sang». Malgrat això, en tornar al poble va ser arrestat el 19 d'abril. Pocs dies després va passar pel calabós de Burjassot, i fins al setembre d'aquell any no fou traslladat al penal de Sant Miquel dels Reis.⁹⁹⁵

Un cop que ja s'havien produït les detencions i els consells de guerra dels arrestats, les sentències foren força punitives atesa l'elevada participació dels poders locals. Per exemple, van ser condemnats a penes de presó José Garcia Blat (*El Trompo*) i Vicent Mallol Sampedro, que compliren sentència al penal del Puig. A Sant Miquel dels Reis reclogueren al socialista Rafael Cataluña Navarro; Luís Sorribe Quirós, regidor republicà; José María Ros Estellés; Vicent Mellado Romero; Francisco Garcia Blat i Rafael Moró Ros que complien sentenciats a reclusió major.⁹⁹⁶ Les denúncies eren realitzades per Benjamin Orts Huguet, qui emetia un informe com a alcalde i altre com a cap local de la falange. Sobre el seu contingut, agafem com a mostra les acusacions que va fer sobre Rafael Cataluña. Com a alcalde, Orts el va denunciar per «*decir a los familiares de los falangistas detenidos que no se preocuparan y al día siguiente caían vilmente en las inmediaciones de Paterna*» en un document de dos fulls. Com a dirigent falangista, perquè «*era responsable de numerosos asesinatos y robos acuanado siempre como asesor de los elementos armados sobre los que tenía gran ascendencia por su mayor cultura*».⁹⁹⁷

En tercer lloc, a la presó Model empresonaren a Emilio Camps Alpuente, desterrat posteriorment a Gandia; José Valero Traver, Ramón Sorní Rubio i Silvino Folguera Traver, tots tres membres del Comité del FP; José Navarro Llopis, Albert Montalt Sanjosé, Alfredo Ferrer Cea, Tomàs Roig García i Tomàs Cuevas Sanlorenzo sense responsabilitats polítiques conegudes.⁹⁹⁸ Tots aquests foren condemnats a diferents penes de reclusió gràcies als informes d'Orts i el cap de la Guàrdia Civil. Valorant el cas d'Albert Montalt, el comandant de la Guàrdia Civil l'acusà «*de estar afiliado a la CNT con anterioridad al Glorioso Movimiento Nacional y propagar ideas*

⁹⁹⁵ AA: Informe de la presó Model de València sobre Ambrosio Vijuescas Cervera i entrevista a Benedicto Vijuescas Ros, 14 de juny de 2018 (Vinalesa).

⁹⁹⁶ CG. C. 1388 (2) PP T (Vinalesa), pp. 217-218 i AGHD: s. 4854-V-39, l.19894, c.8; s.4792-V-39, l.17911, c.6; s.5105-V-39, l.17491, c.5; s.4777-V-39, l.17059, c.13; s.7067-V-39, l.19844, c.3.

⁹⁹⁷ AGHD: s.5248-V-39, l.20678, c.4.

⁹⁹⁸ CG. C. 1388 (2) PP T (Vinalesa), pp. 217-218 i AGHD: s.5122-V-39, l.19790, c.1; s.4195-V-48, l.18360, c.7; s.4162-V-40, l.17700, c.3; s.4994-V-40, l.20499, c. 2; s.5248-V-39, l.20678, c.4; s.4772-V-39, l.19265, c.6.

revolucionarias en las asambleas», fet que va servir per a condemnar-lo a sis anys de presó.⁹⁹⁹ Finalment, en aquest apartat també s'hauria d'incloure a Francisco Devís Cataluña, membre del Comité del FP, qui més tard fou traslladat al manicomi de l'Hospital Pare Jofre perquè desenvolupà una malaltia mental.¹⁰⁰⁰ A més a més, també foren empresonades en centres penitenciaris diverses dones com Bàrbara Catalunya, Josefa Crespo Boira, Francisca Fontelles Cataluña (militant de la UGT), María Rodrigo Marco, Remedios Vidal Fabra; on restaren recloses fins a 1940, quan van obtenir la llibertat condicional.¹⁰⁰¹

Ara bé, l'alta intensitat de la violència política es podria mesurar millor observant l'elevat nombre de víctimes mortals, un total de dènou vinalesins (vegeu annex 25), que en relació amb cens demogràfic —al voltant de 1.800 habitants— mostra que a Vinalesa assassinaren més de l'1 % de la població. El primer afusellat va ser Juan Saurí Mellado, mort el 17 de novembre de 1939 als afores del cementiri de Paterna, com la resta de republicans del municipi. El març de 1940 executaren a Francisco Conejos Calaforra i José Estellés Resurreccions, el dia 9 i el dia 25 respectivament. El següent fou Francisco Saurí Mellado, germà del primer afusellat, que ho va ser el 28 de juny. De manera grupal, el 27 de juliol s'assassinaren de cop tres vinalesins: Ambrosio Vijuecas Cervera, militant del PSOE i membre del Comité del FP, Donís Folguerà Gimeno, militant del PSOE i de la UGT i president del Comité del FP, qui com s'ha explicat al primer apartat també fou represaliat pels anarquistes en els «Fets de Vinalesa», i Carlos Cataluña Sanpedro.¹⁰⁰²

Sobre Vijuecas, paga la pena destacar que diversos testimonis locals declararen en el seu favor, exposant que *«nunca se le vió con la escopeta en mano [...] y intentó que no mataran a ocho detenidos que habían en San Miguel de los Reyes»*, *«que tuvo que huir del municipio cuando llegaron los nuevos dueños»* en relació amb la constitució del Comité Revolucionari o, fins i tot, del regidor Honorato Montalt que el defensava declarant que *«era un muchacho educado, que en una ocasión protestó ante el Comité puesto que se pretendía molestar al declarante»*. Tanmateix, aquests testimonis foren fútils, ja que l'alcalde va emetre un informe força negatiu, afirmant que *«empuñó las*

⁹⁹⁹ AGHD: s.5248-V-39, l.20678, c. 4.

¹⁰⁰⁰ CG. C. 1388 (2) PP T (Vinalesa), p. 221.

¹⁰⁰¹ TORRES, R. C., SIMÓ, A: *Op. cit.*

¹⁰⁰² GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, pp. 418-419.

armas desde el primer momento, prestó servicios de guardia, se dedicó al saqueo y al robo e ingresó voluntario en la Columna Pablo Iglésias», per tant, va ser condemnat a mort.¹⁰⁰³ Del president socialista Folguera, Orts el va responsabilitzar de «participar directament en el asesinato de veinticuatro vecinos [...] llevando personalmente a los falangistas a que fueran asesinados el 14 de octubre». Alhora, valoraven la seua intervenció en els enfrontaments entre comunistes i anarquistes com una excusa per «dejarlo todo atado para dar la sensación que no era responsable de los asesinatos y se marchó a Náquera».¹⁰⁰⁴

Tot seguit, exactament un mes després del triple afusellament, el 27 d'agost van ser executats Arturo Folguera Asensio i Luís Rodrigo Monteagut, tots dos anarcosindicalistes del Comité Revolucionari. El 23 de novembre es produïren els darrers afusellaments del 1940, al ser executats Toni Sorní Anselmo, també del Comité Revolucionari, i José Martínez Villanueva.¹⁰⁰⁵ Encara més, s'han d'afegir cinc vinalesins afusellats més fins al 1942, quan s'aturarà el degoteig de morts. El 14 de gener de 1941 fou el torn de Manel Folguera Pellicer, l'únic afusellat d'aquell any; el 8 de juny de 1942 a Francisco Llopis Pellicer, del Comité Revolucionari; i en agost de 1942 assassinaren als representants del comitè: José Gallent Ferriol, del PSOE; Francisco Cataluña Sorní, de la CNT-FAI i també membre del comitè; i Francisco Navarro Navarro, els dies 3, 13 i 23 respectivament.¹⁰⁰⁶ Llopis Pellicer va ser denunciar per l'alcalde, acusat de: «entró a formar parte del Comité Revolucionario porque el anterior le pareció demasiado moderado y formó parte de la comisión de Salud Pública, encargando de señalar las personas que debían ser asesinadas»¹⁰⁰⁷, i Cataluña Sorní que: «detuvo personalmente a ocho falangistas acusandolos de 'fascistas' que asesinó días posteriores [...] Después de cometer toda esta racha de crímenes marchó voluntario a las filas rojas donde por sus indiscutibles y reconocidas aptitudes para el asesinato fue nombrado Comisario del Batallón».¹⁰⁰⁸

En resum, s'hi dona una col·laboració intensiva per part del màxim responsable del poder local de Vinalsa, Benjamin Orts Huguet, que és pràcticament l'únic que

¹⁰⁰³ AGHD: s.4795-V-39, l.19255, c.8.

¹⁰⁰⁴ AGHD: s.5248-V-39, l.20678, c.4.

¹⁰⁰⁵ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, pp. 418-419.

¹⁰⁰⁶ *Ibidem*

¹⁰⁰⁷ AGHD: s.5248-V-39, l.20678, c.4.

¹⁰⁰⁸ AGHD: s.1538-V-40, l.17312, c.8.

redacta les denúncies, tot i que molts cops són copiades literalment pel comandant de la Guàrdia Civil i, de vegades, pel delegat d'informació de la «*Comisión de Clasificación Político-social*». Així mateix, sembla que el rol de la comissió es limitava a repetir el que declarava l'alcalde i cap de falange. A més, tot i que de manera excepcional s'han trobat testimonis que declararen a favor dels encausats, els informes d'Orts van prevaldre per damunt d'aquests. I, per acabar, s'observa també com l'alcalde no feia distincions entre comunistes i anarquistes, vist que les denúncies eren igual de greus en ambdós casos i no van servir com a eximent.

Continuant relatant les víctimes mortals, a més dels condemnats a mort, la xifra dels qui van perdre la vida a conseqüència de la repressió augmenta en tindre presents les morts produïdes a les presons. L'investigador Chaves Palacios exposava que:

*«la vida carcelaria se desarrollava bajo el signo de la inquietud e impaciencia a la espera de ser juzgados o pendientes del cumplimiento de sentencia [...] Existencia, pues, tremendamente difícil y complicada, que rayaba la mera lucha por la subsistencia».*¹⁰⁰⁹

Si fins llavors hem constatat l'afusellament de setze veïns de Vinalesa, ara s'hi haurien de sumar dues morts més. Primerament, Vicent Mallol Sampedro, que va morir a la presó del Puig, amb només vint-i-cinc anys, el 25 de març de 1940. Un poc més tard, el 12 de maig, va perdre la vida al mateix centre penitenciari Francisco Martínez Villanueva, just abans que afusellaren al seu germà José.¹⁰¹⁰ Tot plegat, les víctimes mortals ascendeixen fins a díhut, però encara hi caldrà afegir una mort més en estranyes condicions. Es tracta de Francisco Albert Navarro, president anarquista del Comité del FP, qui segons les forces de seguretat franquistes es va suïcidar llençant-se a les vies del tren en la localitat d'Albal (Horta Sud) mentre els traslladaven de presó el 2 de juny de 1939.¹⁰¹¹ Presumptament, Francisco Albert es va suïcidar per posar fi al calvari que vivia als centres de reclusió —maltractaments, humiliacions psicològiques, fam...—, tot i que no es pot descartar la possibilitat que aquesta mort fou conseqüència de la violència descontrolada, que de vegades escapava del control dels tribunals militars. Fos com fos, comptabilitzant aquesta

¹⁰⁰⁹ CHAVES PALACIOS, Julián (2005) Franquismo: prisiones y prisioneros, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 4, pp. 42 i 44.

¹⁰¹⁰ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, pp. 418-419.

¹⁰¹¹ CG. C. 1388 (2) PP T (Vinalesa), p. 242.

darrera mort s'ha constatat que un total de dènou veïns de Vinalesa van morir des de 1939 fins al 1942 a causa de la violència franquista.

Exiliar, depurar i marginalitzar com a mètodes per una «mort civil»

Per acabar d'explicar com es va desenvolupar el procés de repressió a Vinalesa, convé exposar també als qui van tindre l'oportunitat de marxar a l'exili i s'escapoliren. Els primers veïns que aconseguiren marxar foren els germans Francisco i Vicent Montalt Gumbau, els quals eixiren juntament amb l'Exèrcit republicà cap al sud de França. També es té constància que s'exiliaren José Català Portolés, José Navarro Portolés, membre del Comité del FP, i Bautista García Fuentes, militant del PSOE i alcalde durant la guerra. Tots aquests foren cercats per les autoritats franquistes insistentment durant els primers anys del règim, però no els trobaren enlloc.¹⁰¹²

Això no obstant, hi va haver altres que s'exiliaren després de la guerra, perquè inicialment no van tindre l'oportunitat de fer-ho. Aquest era Vicent Cataluña Sorní, president de la CNT local, qui fou arrestat en l'Hospital Militar del front de Terol poques setmanes abans d'acabar la guerra, on estava ingressat per un tret a les costelles que va rebre al front de batalla. D'allà el traslladaren a la presó de Burgos, on va romandre durant els primers anys del franquisme i, posteriorment, el traslladaren en tren acompanyat d'un guàrdia civil i altre reu cap a la presó de València. De camí, amb el tren en marxa, ambdós presoners van aprofitar l'oportunitat per a escapar-se saltant del tren i fugint corrents cap als camps per amagar-se. Seguidament, després de passar tres o quatre dies amagats decidiren separar-se, però Vicent fou arrestat de nou poques setmanes després en un poble proper.¹⁰¹³ Tornat a empresonar, el van exposar en públic a la plaça d'aquell municipi a fi que el veïnat s'acarnissés amb ell, proferint-li insults de tota mena i llençant-li pedres. Tot seguit fou traslladat a València, on inicialment va ser empresonat al monestir del Puig, després passà per la Model, i, finalment, fou reclòs a Sant Miquel dels Reis fins al 1946, que va eixir de la presó. El consell de guerra que el jutjà el va

¹⁰¹² Ibídem, pp. 217-218.

¹⁰¹³ Entrevista a Vicent Cataluña Vijuescas, 24 de juliol de 2018 (Vinalesa).

condemnar a mort, però li commutaren la pena per la de trenta anys de reclusió.¹⁰¹⁴ Al capdavall, a les primeries de la dècada dels cinquanta aconseguí la llibertat condicional, tot i que amb l'obligació del desterrament intern. Vicent demanà anar-se'n a Massamagrell perquè allà vivia la seua germana que tenia un molí de blat on poder acollir-lo. Tot plegat, en eixir de la presó, Vicent va patir una «mort civil», vist que anava de casa a la feina i de la feina a casa.¹⁰¹⁵

Quan Vicent obtingué el permís per tornar a Vinalesa, els falangistes el tingueren en el punt de mira. De matinada sovint enviaven a la Guàrdia Civil perquè practiqués registres a casa seua, patint maltractaments i essent el principal sospitós per qualsevol conflicte que ocorregués al poble. Els maltractaments li produïen serioses lesions, que impediien que pogués anar a treballar i guanyar-se algun jornal, ja que es passava tres o quatre dies recuperant-se al llit. Tot plegat, vist el sofriment continu, Vicent va decidir exiliar-se al Brasil amb la intenció de refer la seua vida. El camí per eixir de Vinalesa en els anys cinquanta no era gaire fàcil, puix havia de demanar un salconduit a les mateixes autoritats locals. Per això, decidí marxar a l'exili des de Barcelona, i ho aconseguí gràcies a uns contactes de la CNT, que no havien estat descoberts, els quals feren les gestions per obtenir el passaport i poder eixir cap al Brasil.¹⁰¹⁶ Primerament, va marxar Vicent, i al cap de pocs mesos la resta seua família. Tots plegats s'instal·laren a prop de la ciutat brasilera de *Sao Paolo*, on treballaren algunes parcel·les de terra per plantar café i també en algunes indústries —químiques, tabaqueres...—. Vicent, la seua dona Àngels i els fills hagueren d'adaptar-se a un país nou, a una cultura i una llengua diferents, i, alhora, deixaren amics i familiars enrere sense saber si mai els tornarien a veure. Això sí, al Brasil va poder viure amb normalitat, atés que ja ningú el perseguia per motius polítics. Al capdavall, Vicent i els seus familiars tornaren al País Valencià quan la dictadura ja estava deteriorant-se, però trigaren quinze anys a fer-ho.¹⁰¹⁷

Un altre vector de la repressió més enllà dels tribunals militars i on les bases franquistes col·laboraren intensament gira al voltant de la «neteja» ideològica dels treballadors públics, els quals havien de ser acreditadament afectes al règim per

¹⁰¹⁴ AGHD: s.517-V-43, l.20678, c.3.

¹⁰¹⁵ Entrevista a Vicent Cataluña Vijuescas, 24 de juliol de 2018 (Vinalesa).

¹⁰¹⁶ *Ibídem*.

¹⁰¹⁷ *Ibídem*

continuar amb el seu treball. És així com es va portar a terme una purga administrativa en la localitat, on inicialment es van cessar tots els administratius a l'espera que una comissió d'investigació, encapçalada pel jutge instructor dels expedients de depuració, Justo Peydro, valorés la seua conducta politicosocial durant la guerra i la seua ideologia política.¹⁰¹⁸ Així mateix, el 10 de maig de 1939, es va publicar la readmissió de l'alguatir José Gumbau Anselmo. El factor més determinant per a demostrar la fiabilitat era haver estat perseguit, i Gumbau pogué acreditar que fou suspés de treball i sou en la rereguarda.¹⁰¹⁹ En l'informe de l'expedient de depuració de Gumbau, s'hi troben dos avals emesos per falangistes — un d'ells de Benjamin Orts— on s'exposa que:

*«colaboró en lo posible para el triunfo de la Causa Nacional, practicando la máxima ayuda a las personas y cosas afectas al Glorioso Movimiento Nacional».*¹⁰²⁰

En aquest sentit, el mateix dia que es va readmetre a l'alguatir, també es van reincorporar dos empleats locals més: el secretari Jaime Molins Solans i el dipositari de fons Vicent Pascual Pardo.¹⁰²¹ I és que el nou règim va construir-se mitjançant les bases socials que simpatitzaven amb la revolta militar, aglomerant una gran massa popular al seu voltant i marginant als qui no ho eren. Aleshores, encara que molts historiadors s'han fixat en aquest sistema com a mitjà per descobrir als enemics de la causa franquista, també fou molt útil per classificar una porció significativa de la població com a «amiga».¹⁰²² Per altre costat, els treballadors públics que no pogueren demostrar la seua adhesió al règim o que no convenceren del tot a les autoritats foren destituïts i sancionats. A més a més, cal destacar que també van perdre el treball xicotets empresaris locals. N'és un exemple el cas de Justo Estellés Pastor, un forner que s'havia muntat una fleca a la localitat, però que amb l'arribada del franquisme va perdre la llicència de producció. Aleshores, Justo Estellés presentà una petició a l'Ajuntament a fi de demanar-li que li concediren la llicència de nou,

¹⁰¹⁸ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 27 d'abril de 1939.

¹⁰¹⁹ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 10 de maig de 1939.

¹⁰²⁰ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Document no classificat.

¹⁰²¹ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 10 de maig de 1939.

¹⁰²² ANDERSON, P.: *¿Amigo o Enemigo? Op. cit.*, pp. 69-70.

però no va estar admesa, argumentant «*que la petición no puede ser aceptada por la notoria desafección del solicitante al Glorioso Movimiento Nacional*». ¹⁰²³

En la construcció de l'Estat franquista, repressió simbòlica se centrava principalment en el domini cultural i la imposició d'un relat públic sobre la Guerra Civil. Per aquesta tasca, l'església i la falange local s'encarregaren d'instaurar un discurs hegemònic sobre l'arribada del règim de Franco. Una bona mostra s'observa amb l'acord de govern de la comissió gestora del 30 de maig de 1939, on s'aprovà «*asociarse a la petición de FET y de las JONS sobre la colocación de una cruz de los caídos por Dios y por España en la fachada de la Iglesia* ». ¹⁰²⁴

Al capdavant de l'església local hi estava el capellà Vicent Lerga, un home baixet i de caràcter força autoritari, que durant els anys de la postguerra treballà amb bona sintonia amb l'alcalde Orts. ¹⁰²⁵ Aquest triumvirat format per la *FET y de las JONS*, el govern i l'església de Vinalesa, organitzaren diversos esdeveniments en l'espai públic a fi de recordar qui eren els *vencedors* i qui eren els *vençuts*. Per exemplificar-ho, cada 18 de juliol durant el festeig del dia de la «victòria», atés que era un dia de culte als morts del bàndol franquista, s'obligava a tots els veïns a posar un llençol amb un crespó a símbol de dol, amenaçant amb sancions exemplars pels qui desobeïren. Durant aquell dia sonaven repetidament cançons militars i religioses per la megafonia, alhora que els xiquets eixien a desfilar amb l'organització juvenil de la *FET y de las JONS*, que citava als joves en el local del partit al carrer Major i els repartien fulles de fusta per emular un context militar. ¹⁰²⁶

No obstant això, la marginació social no fou l'única manera de subjugar als republicans, vist que l'exclusió laboral també fou cabdal per castigar-los. Moltes de les famílies dels represaliats perderen les propietats a conseqüència d'haver d'abonar les quantitats econòmiques per pagar les multes imposades. En altres casos, hagueren d'abandonar les cases de lloguer i mudar-se a casa d'algun familiar, pel fet que amb l'empresonament o afusellament d'un dels caps de família, no podien

¹⁰²³ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 10 de juny de 1939.

¹⁰²⁴ AMV: Llibre d'actes municipals des del 20 d'octubre de 1937 fins al 25 de novembre de 1941. Sessió del 30 de maig de 1939.

¹⁰²⁵ Entrevista a Vicent Cataluña Vijuescas, 24 de juliol de 2018 (Vinalesa).

¹⁰²⁶ *Ibídem*

fer front a les despeses econòmiques bàsiques.¹⁰²⁷ La situació es va agreujar fins a tal punt que no podien alimentar als seus fills, i sovint recorrien a la solidaritat dels veïns, als qui visitaven d'amagades per a demanar-los-hi menjar. Alguns cops n'aconseguien, d'altres no. Tanmateix, les autoritats no van consentir que es donés ajuda als familiars republicans. El 15 de setembre de 1942 l'Ajuntament va fer públic un ban on prohibia la mendicitat i amenaçava amb l'aplicació de mesures punitives.¹⁰²⁸ La negació de la caritat constitueix altra forma de violència simbòlica, ja que no solament no es reconeixien les mancances i la precarietat d'un col·lectiu de vinalesins, sinó que a més es perseguia als qui intentaren ajudar-los.

En darrer lloc, la violència simbòlica també comprén la humiliació d'algunes dones, les quals foren citades a l'edifici de l'ajuntament perquè els hi afaitaren els cabells a tall de càstig polític. Així doncs, es té constància que almenys dues dones de Vinalsa foren vexades amb aquestes pràctiques: Dolores Navarro Navarro i Bàrbara Cataluña Alcaide, la dona del president del Comité Revolucionari Francisco Albert, la qual va tindre un paper força actiu en les mobilitzacions obreres d'abans de la guerra.¹⁰²⁹ Aquests càstigs eren considerats específicament femenins, amb un evident sentit de purificació i d'apropiació simbòlica del cos de la dona. S'ha de destacar que aquestes mesures punitives no anaven associades al compliment d'una determinada condemna. En realitat, ja per si mateixa exercien una funció exemplificadora de la repressió política, vist que el seu caràcter estigmatitzador estava destinat a perdurar amb força a la memòria del veïnat. En paraules de Maud Joly sobre el fenomen de les afaitades, «l'aspecte visual d'aquest esdeveniment alimenta i manté l'atmosfera de la por i l'espant, permetent als nacionals conquerir i dominar Espanya».¹⁰³⁰

¹⁰²⁷ *Ibidem*

¹⁰²⁸ AMV: Llibre d'actes municipals des de l'1 de desembre de 1941 fins el 2 d'octubre de 1944. Sessió del 15 de setembre de 1942.

¹⁰²⁹ Entrevista a Benedicto Vijuescas Ros, 14 de juny de 2018 (Vinalsa).

¹⁰³⁰ NASH, M. (ed.): *Represión, resistencias, memoria. Op. cit.*, p. 31.

Rafelbunyol

Els «homes nous» de Franco

El 29 de març de 1939 la fi de la Guerra Civil estava ben a prop, vist que els militars sublevats ja havien ocupat l'Ajuntament de València per materialitzar el traspàs de poder. Eixe mateix dia, els soldats de la Divisió 108 entraren en Rafelbunyol i s'instal·laren en l'edifici del Sindicat Agrícola, posant-hi fi al règim republicà. De tot això en deixava constància el secretari municipal Francisco Salmerón Pascual, atés que en les actes de sessions del govern municipal va ratllar amb una creu tota la pàgina que precedia a les sessions republicanes i escrigué en majúscules R.I.P, acompanyat d'una diligència que assenyalava:

*«que hasta la feliz fecha de hoy en que en este pueblo ha muerto para siempre el régimen rojo-marxista, no se han celebrado sesiones. 29 de marzo de 1939. 3r año Triunfal».*¹⁰³¹

Confosa i expectant, durant els dies següents la població local s'aplegava al Sindicat Agrícola amb els militars, ja que eren els únics que tenien ràdio, anhelant la confirmació de la fi de la contesa bèl·lica. Al capdavant, l'1 d'abril es confirmà la notícia i els veïns anaven cridant pels carrers: «La guerra s'ha acabat!». La notícia va donar lloc a diverses escenes anecdòtiques, quasi berlanguianes, entre aquelles persones que havien fingit malalties per no ser reclutats com a soldats. N'és el cas del *Pelat*, un rafelbunyoler que es feia passar per cec i caminava amb un bastó simulant que no s'hi veia. De cop i volta, en sentir els crits del veïnat va llençar el bastó i recuperà la visió. Un altre veí, Aloy, que feia creure que estava coix i caminava amb el suport de dues crosses, les va deixar caure a terra per començar a córrer.¹⁰³² Tot plegat, es poden valorar ambdós com a exemples representatius de les dificultats de l'exèrcit republicà per mobilitzar una població que no tenia experiència militar i considerava que no podien, o no volien, posar la seua vida en perill en el front de batalla.

L'1 d'abril, després d'escoltar l'anunci del cessament de les hostilitats, els habitants de Rafelbunyol continuaven concentrats a la plaça de la Puríssima amb els militars.

¹⁰³¹ AMR: Llibre d'actes municipals des de 1938 fins el 1941. Diligència del 29 de març de 1939.

¹⁰³² Entrevista a Remedios Natividad López, 18 d'abril de 2017 (Rafelbunyol).

Allà va començar un xiuxiueig especulatiu envers qui havia d'ostentar el poder local del nou règim, i segons els testimonis locals, José Iborra Fenollosa (*Toga*) va reclamar l'alcaldia vociferant repetidament: «Jo, l'alcalde! Jo, l'alcalde!»; seguit del Francisco Piquer Claramunt (*Francisquet*): «Jo, el segon! Jo, el segon!». ¹⁰³³ Després de l'autoproclamació del nou consistori franquista, calia oficialitzar el govern local amb el beneplàcit dels jerarques del cos castrense. Aleshores, eixe mateix dia, a les cinc de la vesprada, els dretans locals es reuniren amb el tinent coronel en cap de la 108 divisió a l'edifici de l'ajuntament per constituir formalment la comissió gestora, suposadament per la «*designación expresa de dicha autoridad militar [...] cuya propuesta con elementos de FET y de las JONS se ha elevado a la superioridad*», clausurant la sessió amb crits de «¡Franco, Franco, Franco!» i «¡Arriba España!». ¹⁰³⁴ En acabar la reunió, els assistents es dirigiren a l'església per destapar la imatge religiosa de la Mare de Déu que havia estat tapiada durant els anys de la guerra. Va ser, tot plegat, una jornada on el catolicisme i el conservadorisme va retornar a Rafelbunyol. ¹⁰³⁵

Qui eren els nous representants del poder local? A quin perfil sociopolític responien? Es tractava d'antics cacics o d'homes nous sorgits de l'experiència de la guerra? Com s'ha dit, l'alcaldia va recaure en l'esmentat José Iborra i com a primer tinent d'alcalde figurava Francisco Piquer, cunyat de l'alcalde i dedicat al comerç, qui també fou designat com a jutge instructor dels expedients de depuració. Entre els mèrits de Piquer, cal remarcar que fou arrestat el juliol de 1936 en el context de la violència descontrolada, tot i que va aconseguir fugir. I, com a regidors, Alberto Oltra Soler, responsable de les juntes locals d'Educació Primària i Llibertat Vigilada; juntament amb Jesús Sancho Civera, que també treballava en el comerç, però que a l'any de ser nomenat va renunciar al càrrec perquè es va traslladar a viure a la ciutat de València. ¹⁰³⁶ Per acabar, tot i que des de fora del govern municipal, altra de les autoritats amb més rellevància era el cap local de *FET y de las JONS*, Vicente Caballer Campos, que va tenir un paper fonamental en l'alta col·laboració amb la repressió

¹⁰³³ *Ibídem*

¹⁰³⁴ AMR: Llibre d'actes municipals des de 1938 fins el 1941. Sessió de l'1 d'abril de 1939.

¹⁰³⁵ Entrevista a Remedios Natividad López, 18 d'abril de 2017 (Rafelbunyol).

¹⁰³⁶ AMR: Llibre d'actes municipals des de 1938 fins el 1941. Sessions de l'1 i 25 d'abril de 1939; Sessió del 8 d'abril de 1940; i Llibre d'actes municipals de 1943-1944. Sessió del 11 d'octubre de 1943.

política de la dictadura a Rafelbunyol, puix n'era responsable d'elaborar els informes sociopolítics dels arrestats. L'elecció de Caballer tampoc fou fruit de l'atzar, ja que el seu pare i un germà —casat amb una germana del nou alcalde— foren dos dels assassinats en la rereguarda republicana.¹⁰³⁷ Per tant, responia més aviat a un perfil procliu a la venjança.

Tot plegat, solament quatre persones eren les responsables del poder local de Rafelbunyol durant els primers anys del franquisme, un fet diferencial en comparació amb la resta de governs municipals. Es tractava d'un consistori jerarquitzat al voltant de la figura de l'alcalde, amb vincles familiars entre els seus membres, que gaudí de força estabilitat per la inexistència de disputes internes durant la postguerra. Fou així fins i tot quan, per ordre del governador civil, en 1943 s'amplià el consistori amb quatre regidors més —Vicente Borrás Castellar, Vicente Barrachina Ros, José Jover Piquer i Higinio Castellar Alcaina—,¹⁰³⁸ perquè el nucli del govern responia a un perfil «d'homes nous» sorgits de l'experiència de la guerra que comptava amb el suport inestimable de les autoritats superiors per l'alta participació en la repressió política.

El cas concret del primer govern franquista de Rafelbunyol és profitós per aprofundir en el debat interpretatiu sobre el personal polític de la dictadura franquista. En particular sobre els relatius graus de restauració de les velles elits o la renovació del poder amb el pes del feixisme, comparable a altres règims europeus del període d'entreguerres, amb l'emergència d'homes nous que pogueren incorporar canvis notoris en el nou règim de postguerra.¹⁰³⁹ En aquesta localitat, igualment que en la major part de la geografia del País Valencià, el falangisme de preguerra havia tingut poca presència. Llavors, és més fàcil encontrar-se elements provinents de la DRV i la CT,¹⁰⁴⁰ que durant la postguerra s'enquadraren en *FET y de las JONS*. Si bé aquesta caracterització pot induir a interpretar el nou poder local com la restauració de les elits tradicionals, el vell monarquisme i el conservadorisme catòlic, convé anar amb compte a l'hora d'aplicar aquest esquema de forma simplista. Així mateix, resulta difícil pensar en una continuació —restauració— de

¹⁰³⁷ CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol), pp. 4-5.

¹⁰³⁸ AMR: Llibre d'actes municipals de 1943-1944. Sessió del 10 de novembre de 1943.

¹⁰³⁹ SANZ, J.: *España en camisa azul. Op. cit.*, pp. 105.

¹⁰⁴⁰ CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol), pp. 4-5.

les antigues classes dominants polítiques i considerar que els dretans i conservadors locals romangueren inamovibles i encasellats en els postulats polítics del primer terç del segle XX. Puix una multiplicitat de factors com les lleialtats, el protagonisme, l'oportunisme, el clientelisme o la radicalització a conseqüència de l'experiència de la guerra van modular els pensaments i les posicions de la dreta.¹⁰⁴¹ De manera especial pel que fa al profund impacte i els defectes duradors de la contesa bèl·lica, que van conduir a la radicalització dels espais conservadors, marcat per la influència dels excombatents i excaptius, o, particularment a Rafelbunyol, dels familiars i víctimes de la repressió a la rereguarda. I així s'ha d'interpretar l'arribada de José Iborra, Francisco Piquer i Vicente Caballer al poder local, vist que, malgrat que provenien de famílies vinculades al tradicionalisme i a la dreta valenciana, tots ells estigueren fortament marcats per l'experiència de la guerra i, malgrat que no provenien d'espais directament vinculats amb el feixisme espanyol, es radicalitzaren perquè ells o els seus familiars foren represaliats en 1936. Segons defensava Julián Sanz es, tractava de:

*«una substitución que cabe relacionar con factores como el final de la guerra y el regreso de los excombatiente, la ofensiva por el poder y la creciente fuerza de FET-JONS en los años sucesivos, así como la política de renovación de gestoras impulsada por los gobernadores civiles».*¹⁰⁴²

Tot i això, Sanz reconeix que no es tractava d'autèntics feixistes revolucionaris, sinó més aviat d'alcaldes, regidors i jerarques falangistes locals que no anaven més enllà d'una versió simplificada del falangisme, de l'autoritarisme conservador, del catolicisme polític o d'una barreja d'elements de diverses procedències.¹⁰⁴³ Sens dubte, aquests continuaren exercint les velles pràctiques del caciquisme — corrupció, clientelisme, nepotisme, abusos de poder...—, però sembla evident l'emergència d'una nova classe política que mancava d'antecedents militants a Rafelbunyol, que es va barrejar en 1943 amb les tradicionals classes dominants i que va comptar amb el beneplàcit del governador civil, qui va prioritzar la fidelitat al règim i la confiança abans que la preeminència social tradicional. Tot lligat, l'element que constituïa una prova fefaent de la fidelitat fou la col·laboració en la tasca de

¹⁰⁴¹ SANZ, J.: *España en camisa azul. Op. cit.*, 102.

¹⁰⁴² *Ibíd.*, p. 106.

¹⁰⁴³ *Ibíd.*, p. 104.

perseguir i castigar als opositors polítics que, com es veurà seguidament, en aquesta localitat va ser de les més elevades de la comarca en termes de denúncies, informes, condemnes a mort i repressió indirecta.

Odis i venjances contra els republicans locals i no locals

Acabada la guerra, però sense l'adveniment de la pau, el 4 d'abril de 1939 els militars i franquistes locals arrestaren més d'una vintena de republicans que foren reclosos al calabós municipal, ubicat entre els números 2 i 4 del carrer Magdalena, als que s'haurien de sumar altra desena d'arrestats en altres localitats o els dies posteriors, per observar que més de trenta veïns de Rafelbunyol foren perseguits pel nou règim.¹⁰⁴⁴ Pel que fa als arrestats al calabós, els testimonis locals l'han descrit com un lloc de reduïdes dimensions, lúgubre, sense llum, on restaven amuntegats els republicans en males condicions higièniques, vist que eren obligats a fer les seues necessitats en el mateix espai on havien de dormir plegats. A tot això s'hauria d'afegir l'enfonsament moral, puix no se'ls va permetre rebre visites dels seus familiars, fet que neguitejava a la majoria perquè patien per la situació de les seues dones i filles. Tal va ser la desesperació, que un dels reus, Rafael Natividad Zurriaga, va tractar de tallar-se les venes amb un got trencat. Tanmateix, el vigilant del calabós se'n va adonar i avisa a la seua dona, Remedios López, que va reaccionar ràpidament i portà draps per taponar-li la ferida i evitar que morís dessagnat.¹⁰⁴⁵

El 21 d'abril, emmanillats i custodiats pels soldats, els republicans van ser traslladats del calabós a l'edifici de l'ajuntament amb l'objectiu de prendre'ls declaració sobre la seua conducta sociopolítica. Durant el breu recorregut, que no són més de 10 o 15 metres, una multitud de veïns exaltats els escridassaren, alhora que reberen cops de puny i escopinades. Un cop dins de l'ajuntament, l'alcalde José Iborra i alguns soldats van començar a apallissar-los: bufetades, puntades de peu i estrangulacions es van combinar amb preguntes envers la identitat i el parador dels milicians anarquistes

¹⁰⁴⁴ AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 de setembre del 1939 i entrevista a Remedios Natividad López, 18 d'abril de 2017 (Rafelbunyol).

¹⁰⁴⁵ Entrevista a Remedios Natividad López, 18 d'abril de 2017(Rafelbunyol).

que s'instal·laren al municipi de setembre al desembre de 1936.¹⁰⁴⁶ Després de les pallisses, els retornaren al calabós amb la boca ensangonada, plens de cardenals i destrossats anímicament, on restarien engarjolats algunes setmanes més abans de ser traslladats a la presó provisional de Sagunt, perquè fou tal el volum de detinguts a la comarca que no cabien en els centres penitenciaris oficials.

Així mateix, a mitjan maig del 1939, els veïns republicans engarjolats en la presó municipal van ser traslladats a l'església de Santa Anna de Sagunt, ubicada en el vessant del Castell romà. Allà van romandre reclosos en els altars de l'edifici religiós, amb més espai que al calabós de Rafelbunyol, i se'ls va permetre rebre visites dels familiars després d'un mes de captiveri. En una de les visites, l'esmentat Rafael Natividad va aprofitar per a passar diverses cartes d'amagat en la roba interior de les seues filles, ja que era a les úniques que se'ls permetia tindre contacte directe amb ell, on relatava la seua visió dels fets (vegeu annex 29). Això constituïa tot un risc, pel fet que dins de l'església hi havia dos guardes armats, i un altre aguaitava en la porta per tal d'escorcollar als familiars que venien de visita i vigilar per si es produïa algun intent de fuga.¹⁰⁴⁷ Ara bé, malgrat la vigilància, un dels reus de Rafelbunyol, Andrés Grande Fenollosa, va aconseguir fugir amb èxit i evitar ser processat pel consell de guerra.¹⁰⁴⁸

Els mesos de juliol i agost van transcórrer amb aparent normalitat fins que, a les darreries del d'agost, van ser cridats per acudir a la celebració del seu consell de guerra, fixat pel 31 d'agost. Eixe dia foren traslladats en camions a la casa municipal de Sagunt per seure en el banc dels acusats, i amb l'arribada dels membres del tribunal militar es va iniciar el procés sumaríssim 5730-V-39. Va ser un procediment judicial incoat contra la majoria dels republicans originaris de Rafelbunyol, que foren jutjats en un consell de guerra diferent dels membres de la patrulla armada que arribà al municipi en 1936; un fet, si més no simptomàtic de la diferenciació entre els qui es considerava responsables polítics i de delictes de sang. El fiscal va aparéixer amb els informes de l'alcalde, José Iborra, i del cap de *FET y de las JONS*, Vicent Caballer, a més d'una vintena de denúncies civils realitzades per veïns sense lligams amb el poder local, en els quals es responsabilitzava al comité dels

¹⁰⁴⁶ AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 de setembre del 1939.

¹⁰⁴⁷ Entrevista a Remedios Natividad López, 18 d'abril de 2017(Rafelbunyol).

¹⁰⁴⁸ AGHD: s. 5370-V-39, l. 17284, c. 1.

assassinats produïts el 1936. En els informes d'ambdós, sospitosament es repetia la mateixa acusació per cadascun dels processats:

*«Que dicho individuo fue miembro del Comité Revolucionario, durante cuyo mandato fueron asesinadas 39 personas en esta localidad».*¹⁰⁴⁹

Les greus acusacions de les noves autoritats franquistes locals i l'alt volum de denúncies civils són un indicatiu de l'alta col·laboració amb la repressió política, que facilita la comprensió de l'elevada mortalitat a la postguerra. Els franquistes de Rafelbunyol no desaprofitaren l'ocasió per satisfer els seus desitjos de venjança per la mort dels seus familiars durant la guerra, participant de manera intensiva per condemnar a mort als processats. Per un costat, l'alcalde i el cap de falange qualificaven a la majoria dels encausats com «*un asesino cien por cien*», «*persona muy peligrosa*», «*un criminal*» o «*asesino peligrosísimo*», acusant-los de confiscar béns i propietats i de ser els autors intel·lectuals dels assassinats de 1936.¹⁰⁵⁰ Per l'altre, la participació d'un gruix considerable de veïns disposats a denunciar als encausats és un tret característic dels municipis on hi va haver més violència política. Una singularitat especialment destacable en aquesta localitat, puix com s'ha exposat anteriorment solament tres persones conformaven el govern municipal. Per tant, perquè s'hi done una col·laboració d'alta intensitat amb la repressió cal que es combinen aquests dos factors.

Després del consell de guerra, els reus tornaren a la presó de Sagunt amb una serenitat esbalaïdora i profundament commocionats perquè els demanaven la pena de mort. Allà restarien fins a novembre del 1939, quan novament serien traslladats, cap a la Model de València, fins que el 20 de desembre van rebre la sentència que confirmava que serien afusellats.¹⁰⁵¹ Així mateix, el consell de guerra va condemnar a mort a tretze dels encausats, i solament Salvador García López, germà del president del comitè Francisco (*Clavellino*), i José Castañer Marco —condemnat a vint anys de reclusió— i Salvador Pedro Civera —condemnat a dotze anys de reclusió— aconseguiren evitar els afusellaments. Sobre aquest darrer, cal fer un incís per a

¹⁰⁴⁹ Ibídem.

¹⁰⁵⁰ Ibídem.

¹⁰⁵¹ AGHD: s. 5370-V-39, l. 17284, c. 1..

destacar que fou enviat al Batalló Disciplinari 93 de Melilla per rebaixar la seua condemna.¹⁰⁵²

Pocs dies després, el dijous 18 de gener de 1940¹⁰⁵³ un camió militar va emportar-se de la Model els condemnats a mort al cementiri de Paterna, on foren afusellats un total de dotze veïns en un mateix dia i els seus cossos van ser llençats a la fosa comuna 113¹⁰⁵⁴, coberts amb una capa de calç per descompondre'ls abans. Així doncs, en aquesta saca multitudinària, van ser assassinats Francisco Pedro Félix (PSOE), Enrique Rama Expósito (CNT), Rafael Natividad Zurriaga (CNT), Vicent Pedro Bellver (CNT), Bautista Hernandis Eres (UGT), Vicent Herrero Monzonis (UGT), Vicent Piquer López (PCE), José Ros Esteve (IR), Bartolomé García Collado (CNT), Ramón Lucas Furió, Vicent Bochons Ortiola (UGT) i Francisco Fenollosa Iborra (UGT). Altrament, el tretzé dels condemnats a mort en el sumaríssim 5370-V-39, Antonio Benlloch Fenollosa (CNT) va ser afusellat l'1 de maig del mateix any, també a Paterna.¹⁰⁵⁵ La majoria d'aquests eren jornalers agrícoles o obrers de vila, i tots ells havien format part o bé del Comité del Front Popular o bé del Comité Revolucionari, essent les responsabilitats polítiques locals el principal càrrec que se'ls va imputar per condemnar-los a mort. I així ho reconeixia el mateix secretari municipal de Rafelbunyol, en un ofici dirigit al fiscal Leopoldo Castro, afirmant que:

*«Se ignora las personas que directamente participaron en el asesinato de las personas que por su ideario político y creencias religiosas figuran en la presente relación, no obstante, se consideran responsables a los individuos que en la fecha de detención de los expresados Caídos, componían el Comité y Checa de esta población».*¹⁰⁵⁶

Per altre costat, els tribunals militars processaren en sumaríssims i consells de guerra diferents dels membres de la patrulla armada que arribà a Rafelbunyol l'estiu de 1936, a qui consideraven com a responsables materials dels assassinats en la rereguarda republicana, tant forasters com originaris de Rafelbunyol. D'aquesta

¹⁰⁵² Archivo General Militar de Guadalajara (AGMG): Expedient 6032, caixa 4393.

¹⁰⁵³ Vicent Peña en Rama, ed. Bròsquil, Alaquàs, 2005, p. 25, exposa que el dia assenyalat per afusellar els veïns de Rafelbunyol era el 17 de gener de 1940, però que les autoritats franquistes realitzaren les gestions pertinent per posposar les execucions de les condemnes a mort a l'endemà, perquè el dia assenyalat coincidia amb la festivitat de Sant Antoni,

¹⁰⁵⁴ Ajuntament de Paterna. Diari Oficial de la Generalitat Valenciana, núm. 7975, València, 8 de febrer del 2017.

¹⁰⁵⁵ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.* p. 417.

¹⁰⁵⁶ CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol), p. 4.

manera, en els expedients sumaríssims 6697-V-39 i 3709-V-40 encausaren a Virgilio Denia García, Ignacio Navarrete Pérez, Joaquín Rubio Vázquez i Roberto Ferrer Ramos.¹⁰⁵⁷ N'és rellevant destacar l'informe del cap de falange local, que reconeixia que:

*«procedentes de Valencia, entraron a formar parte integrante del Comité local del Frente Popular de esta localidad a los pocos días de comenzado el Alzamiento Nacional. Todos ellos, perteneciente a la extrema izquierda, pronto se destacaron por su maldad, cometiendo toda clase de desmanes e interviniendo en incautaciones de fincas, cosechas, alhajas y objetos de valor, practicaron registros, saqueos y robos y llegando a cometer innumerables asesinatos en esta población».*¹⁰⁵⁸

Tots quatre també foren condemnats a mort. L'1 de maig Denia serà afusellat en solitari; el 27 de juliol Navarrete, el 29 d'agost Rubio i el 3 d'agost de 1944 Ferrer. El rellevant d'aquests assassinats és que les autoritats locals els distingien de la resta de membres del comitè, vist que als primers els consideraven responsables polítics i als segons autors materials de la massacre del setembre de 1936. I això encara es fa més evident en els sumaríssims incoats contra el dirigent de la milícia armada, José Soler Rico, i del president del comitè que va facilitar la seua entrada, Francisco García López (*Clavellino*), que en el procés sumaríssim 5110-V-40 són acusats de ser els darrers responsables dels assassinats de conservadors i religiosos. Sobre aquest darrer procés, convé ressaltar que tant l'alcalde Iborra com el falangista Caballer reconeixen que si no hagués arribat la patrulla armada al municipi, no s'haurien produït els afusellaments dels trenta-nou veïns, puix en un informe signat de manera conjunta, exposen que:

*«Los exponentes tienen la firme seguridad, de que, de no haber hecho su precencia en esta localidad y haber asumido la presidencia del Comité revolucionario el mencionado José Soler Rico, quizás no hubieran ocurrido en esta población y comarca los trágicos asesinatos en masa de personas afectas al Glorioso Movimiento Nacional».*¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁷ En aquestes causes processaren també als milicians Andrés Ibars Torrome, a la seua parella Emilia Icardo Bellver (*La Miliciana*), Francisco Ferri Chuliá, Vicente Gurrea Raga i Salvador Guinart tot i que s'ignorava el parador dels mateixos. AGHD: S.6697-V-39, l. 20257, c. 7 i s. 3709-V-40, l. 20449, c. 11.

¹⁰⁵⁸ *Ibídem*.

¹⁰⁵⁹ AGHD: s. 5110-V-40, l. 17887, c. 3.

Al capdavant, García López va ser afusellat el 27 de juliol de 1940 i José Soler Rico el 25 de novembre de 1944.¹⁰⁶⁰ En conseqüència, s'insisteix en l'argumentació que els franquistes locals eren conscients de la responsabilitat dels membres de la patrulla armada envers els assassinats del 1936. Però, com s'ha exposat anteriorment, els odís i les ganes de venjança van fer que participaren conscientment en la denúncia i acusació de tots els qui participaren del comitè, amb la voluntat de castigar-los per igual que als màxims responsables de l'ordre públic a Rafelbunyol, mostrant que la repressió de la postguerra era fonamentalment política.

Simultàniament, a la vegada que s'anava produint el degoteig d'afusellats, tres dels reus que encara no havien passat per les armes moriren en les presons valencianes. Es tracta de Juan Fenollosa Esteve, mort el 3 de març de 1941 a la presó Model de València, doncs, amb l'avançada edat de seixanta-huit anys no va poder sobreviure en aquelles pèssimes condicions de vida i va morir d'una insuficiència cardíaca. També de Ramón García Argüello, de cinquanta-cinc anys, que morirà el 23 de juliol a la presó de Santa María del Puig. I, finalment, de Ramón Carbonell García, qui amb quaranta-sis anys va patir una síncope respiratòria i va perdre la vida a la presó Model de València.¹⁰⁶¹ Aleshores, fins ara, es comptabilitzen un total de deu afusellats i tres morts als centres penitenciaris.

Tot i això, encara s'hi registra una darrera mort atribuïble a les bases franquistes de Rafelbunyol, ja que un altre veí va ser assassinat en estranyes circumstàncies: Álvaro Díaz Pedro. Aquest rafelbunyoler treballava com a estatger al mas d'Alapont, propietat d'un individu resident a la ciutat de València, on vivia juntament amb la seua dona Francisca Lapiedra Chulvi i set fills. En aquestes terres hi havia soterrat quelcom de valor, puix que Rafelbunyol fou seu de la intendència d'una de les unitats més prestigioses de l'exèrcit republicà durant la batalla de Terol, la VI Brigada Mixta i, a més a més, els darrers mesos de la contesa formà part de la *Immediata*, la Línia de Defensa Immediata de València.¹⁰⁶² Llavors, subministraments de tota mena, sobretot queviures, van ser emmagatzemats al poble i els voltants: sacs de farina, llaunes de carn en conserva, sucre, cafè i, segons els testimonis locals, també *paper*

¹⁰⁶⁰ GABARDA, V.: *Els afusellaments al País Valencià. Op. cit.* pp. 410 i 417.

¹⁰⁶¹ AGHD: s. 505-V-40, l. 17482, c. 1 i s. 11815-V-39, l. 18054, c. 6.

¹⁰⁶² Vegeu DURBAN APARISI, José. *Valencia 1938-1939: Una ruta republicana por la defensa de Valencia*. La Vallesa. El Pasquí. 2014.

d'estat o paper moneda emés durant la guerra pels republicans. Álvaro tenia constància de l'existència d'aquests diners i ho va notificar a les autoritats locals durant la postguerra. S'ha de tindre present que mitjançant l'ordre de l'1 d'abril de 1938, les autoritats militars sublevades dictaren normes de caràcter general pel bescanvi de bitllets emesos pels republicans per bitllets franquistes «*en las plazas que se fueran liberando del dominio marxista*». Sobre l'execució del bescanvi, el decret del 27 d'agost de 1938 atorgava la potestat al Banc d'Espanya, però en els municipis on no existien sucursals bancàries, com a Rafelbunyol, es delegava la responsabilitat en els representants de l'Ajuntament, que havien d'emetre informes sobre la veracitat dels diners. Per tant, solament les autoritats locals podien fer les gestions necessàries per a bescanviar els bitllets.

Dit això, els diners van desaparèixer i l'únic que podria denunciar-ho a les autoritats superiors era l'estatger. Aleshores, en un intent de silenciar l'Álvaro, el 27 d'abril de 1940, un individu emmascarat i armat amb una pistola va assaltar el mas i va entrar a casa seua per disparar-li mortalment i ferir greument a Francisca en una cama, mentre els seus fills corrien per amargar-se en els racons de la casa. Sobre la identitat de l'assaltant, o més aviat mercenari, és *vox populi* a la població que era l'*Andalús*, possiblement un dels soldats que va arribar amb les tropes franquistes a les acaballes de la guerra. L'assassí material va ser reconegut per Francisca i no van faltar diverses situacions de tensió entre el mercenari i els familiars d'Álvaro que, tot i estar consternats pel que havia succeït, no es van atrevir a denunciar-ho per por a més represàlies. Fruit de tots els moments de tensió que es van viure a la localitat, l'*Andalús* va haver de fugir cap a França, perquè, suposadament, les autoritats locals va arribar a un acord amb ell per comprar-li el seu silenci i desterrar-lo de manera acordada. Els testimonis locals asseguren que el pacte es basava en el fet que l'*Andalús* se n'aniria a viure a l'estranger i cada estiu vindria a cobrar pels serveis prestats i pel silenci.¹⁰⁶³

En resum, dènou afusellats, tres morts a les presons i altre assassinat en circumstàncies atribuïbles als franquistes locals, que sumen un total de vint-i-tres víctimes mortals per l'alta col·laboració dels franquistes de base amb la repressió política a Rafelbunyol. Al capdavant, hi ha diversos aspectes ben significatius: el baix

¹⁰⁶³ Entrevista a Maria Díaz Lapiedra, 12 de juliol del 2017 (Rafelbunyol).

volum de condemnes a penes de reclusió; la diferenciació de processos sumaríssims entre els membres del comitè de la localitat i els de la patrulla armada, tot i que amb la mateixa sentència; l'elevada participació de civils en les denúncies; la uniformitat dels escrits inculporis de les autoritats locals; i, fins i tot, la impunitat amb els crims presumptament comesos per mercenaris sota les ordres del consistori local.

Col·laborar amb la repressió més enllà dels consells de guerra

Atés l'alt nivell de detencions i condemnes a mort, pocs foren els republicans de Rafelbunyol que s'escapoliren de l'execució de les sentències dels consells de guerra. Ara bé, Vicente Gurrea Raga, militant anarquista de la FAI i membre del comitè configurat amb l'arribada de la patrulla armada al municipi, va aconseguir escapar-se de la repressió passant a la clandestinitat i adoptant un nou nom. Gurrea, tot i no haver estat detingut, havia estat condemnat a mort en el sumari 6697-V-39. Llavors, va romandre a la clandestinitat durant dècades, fins que l'any fou detingut l'any 1954. Tanmateix, el seu empresonament va durar poc, ja que en 1956 va ser indultat.¹⁰⁶⁴ D'altra banda, també hi trobem algunes exiliades internes, que van veure's obligades a marxar de la localitat per protegir-se de l'entorn hostil. N'és el cas de Concepción Oriola i Concepción Bochons Ortiola, mare i germana de l'afusellat Vicente Bochons Ortiola.¹⁰⁶⁵

En segon lloc, la col·laboració dels nous poders locals amb la repressió política no es va limitar als informes contra els responsables polítics del municipi durant la guerra. La nova comissió gestora també va participar activament en la purga de funcionaris i empleats públics sospitosos de simpatitzar amb el règim republicà. Així doncs, igualment que en la resta d'ajuntaments, iniciaren un procés de depuració administrativa. Com ja s'ha dit, el tinent d'alcalde, Francisco Piquer, era el jutge instructor dels expedients de depuració dels funcionaris de Rafelbunyol.¹⁰⁶⁶ La primera decisió que va prendre fou deixar sense efecte qualsevol nomenament dels empleats públics abans de l'1 d'abril de 1939.

¹⁰⁶⁴ AGHD: s. 6697-V-39; l. 20257; c. 7.

¹⁰⁶⁵ MARTÍNEZ, P.: *Op. cit.*, 107-108.

¹⁰⁶⁶ AMR. Llibre d'actes municipals des de 1938 fins al 1941. Sessió del 8 de juny del 1939.

El metge, Vicent Barbera Armelles, i el secretari, Miguel Almenar Vázquez, foren els primers càrrecs depurats i també els primers a ser restituïts. Tots dos havien estat nomenats abans de la guerra i, a més de ser treballs essencials pel funcionament del municipi, tenien el vistiplau de les noves autoritats locals.¹⁰⁶⁷ Ben diferent fou el cas del carter municipal, l'esmentat Enrique Rama Expósito, que estava a la presó esperant el consell de guerra. Així doncs, com que fou membre del comitè durant la guerra, no hi hagué discussió sobre la seua depuració.¹⁰⁶⁸ En el seu lloc, nomenaren nou carter a Daniel Vicente Dubon, sota l'argumentació que havia estat captiu durant la contesa bèl·lica.¹⁰⁶⁹ També convé ressaltar el cas de Vicent Pau Rodrigo, algtzir municipal en temps de guerra, que va ser reemplaçat per Ramón Benlloch Ribera, i contra el qual s'esgrimiren acusacions de col·laboració amb els milicians anarquistes per a identificar les persones religioses i de dretes.¹⁰⁷⁰ Pau es va quedar sense treball, i va que quedar a expenses que algun propietari de Rafelbunyol volgués oferir-li alguna feina, fet poc acceptat socialment. Per acabar, com ja s'ha esmentat en Massamagrell, el veterinari compartit amb aquesta localitat, Tiburcio Bertomeu Orega, fou sancionat amb cinc anys sense poder exercir la professió.¹⁰⁷¹

A conseqüència de la purga administrativa, molts llocs de treball van quedar vacants a Rafelbunyol, els quals foren assignats a familiars o amics de les noves autoritats locals. Per exemple, nomenaren guarda de camp a Ramón Piquer Bendicho o àrbitre de pesos i mesures al germà de l'alcalde, Salvador Iborra Fenollosa.¹⁰⁷² Tot plegat, la majoria dels membres del govern local i dels treballadors públics eren familiars, essent una corporació que va funcionar de manera nepòtica al voltant de la figura de l'alcalde José Iborra.

D'altra banda, no es pot analitzar la violència simbòlica sense fer referència a les humiliacions públiques i la marginació social que patiren els familiars dels represaliats pels tribunals militars. Una de les pràctiques més habituals a Rafelbunyol va ser el càstig a treballar en obres públiques sense remunerar, a tall

¹⁰⁶⁷ AMR. Llibre d'actes municipals des de 1938 fins al 1941. Sessió del 14 d'abril del 1939.

¹⁰⁶⁸ PENYA, V.: *Rama Op. cit.*, pp. 83-85

¹⁰⁶⁹ AMR. Llibre d'actes municipals des de 1938 fins al 1941. Sessió del 19 de maig del 1939.

¹⁰⁷⁰ CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol), p. 177.

¹⁰⁷¹ AMR: Volum oficis d'entrada 1939. Per una àmpliació de la depuració del veterinari Tiburcio Bertomeu vegeu Crònica de Massamagrell

¹⁰⁷² AMR. Llibre d'actes municipals des de 1938 fins al 1941. Sessions del 8 de maig i del 22 de juny del 1939.

d'exposar als simpatitzants republicans davant del veïnat. A Florencio Soler Grau, qui havia estat acusat de «*demostrar gran alegría cuando los rojos difundían algún triunfo*», se'l va castigar a realitzar treballs forçats a l'ajuntament.¹⁰⁷³ Això no obstant, les dones va ser les principals afectades per aquest tipus de violència. La majoria de les mullers dels afusellats foren obligades a fer feines domèstiques en les cases de les noves autoritats locals, a rentar la roba dels soldats en la séquia de Montcada, a netejar en l'església...¹⁰⁷⁴ Les dones dels assassinats van ser deshumanitzades. Per exemple, a Maria Bosó Pla, casada amb socialista Francisco Pedro Felix, se li va negar el dret a recordar al seu marit. El dia de la commemoració dels *caídos por la patria*, 29 d'octubre, va penjar un llençol amb un llaç negre del balcó de casa seua com a símbol de dol i record a les víctimes, també del seu marit. Però una veïna franquista li va estirar el llençol i el va llençar al mig de carrer, mentre li escridassà iradament «els rojos no teniu dret a res».¹⁰⁷⁵ Una prova més de la marginació social i humiliació pública dels familiars dels afusellats, que no va quedar limitada a les accions dictades pel govern locals esmentades anteriorment, sinó que també va participar el gruix civil franquista, que actuava amb impunitat tot evidenciant el suport social a la violència política des de baix.

No va haver-hi espai per a la clemència, ni tan sols amb els infants. El fill xicotet del processat Enrique Rama va anar a casa l'alcalde Iborra per a suplicar-li que realitzés alguna gestió en favor del seu pare, que havia estat condemnat a mort. Aquest li va contestar que «no podia fer res, que això estava en mans dels militars», obviant en la resposta que ell mateix va elaborar l'informe que va sentenciar a mort al seu pare.¹⁰⁷⁶ El fill de Rama va perdre el seu pare, però almenys es va poder quedar amb la seua mare.

Un fet diferent del cas de les filles del membre del comité Joaquim Rubio —Maravilla i Maria— les quals foren lliurades a altra família perquè van quedar desemparades. Així ho van acordar les autoritats locals i la *Junta Provincial de Protección de Menores*, en l'informe que va notificar el secretari de la darrera institució:

¹⁰⁷³ AGHD: s. 5110-V-40, l. 17887, c. 3.

¹⁰⁷⁴ AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 de setembre del 1939. En el text, Rafael exposa «*estando en el calabozo me entero que a tu pobre y mártir madre la hacen barrer, fregar y mil bajezas impropias de ella*».

¹⁰⁷⁵ Entrevista a Remedios Natividad López, 18 d'abril de 2017 (Rafelbunyol).

¹⁰⁷⁶ PENYA, V.: *Rama Op. cit.*, pp. 98-99.

*«Hoy se presenta en estas Oficinas Encarnación Capella Benito que tiene en su poder a la niña Maravilla Rubio Miralles la que manifiesta sus deseos de que se le autorice por parte de esta Junta para continuar teniendo en su poder a dicha menor. Como dicha niña no ha sido reclamada por sus familiares por parte de esta entidad no hay inconveniente en ello, a condición de que su hermana María continúe en la misma forma».*¹⁰⁷⁷

Sobre els «xiquets perduts» un dels investigadors que més ha estudiat al respecte és Ricard Vinyes, qui denominava així a la desaparició del dret que tenien els infants a ser formats pels seus pares o parents, que perderen a la vegada el dret a criar-los segons les seues conviccions. Per a Vinyes, casos com el de Maravilla i Maria es deuen a la influència de les idees del psiquiatra militar franquista, Antonio Vallejo Nágera, qui defensava de la necessària separació dels xiquets dels ambients perillosos ideològics oferits pels seus progenitors d'esquerres.¹⁰⁷⁸ Així mateix, el poder ideològic i de les institucions estatals, combinat a la situació de difícil vulnerabilitat de les famílies que patiren la repressió franquista, assolades per la pobresa, els familiars del qual estaven disseminats per l'Estat espanyol, exiliats o encarcerats, van facilitar aquest tipus de pràctiques.¹⁰⁷⁹

Fet i fet, la violència més enllà dels consells de guerra també va tenir una alta participació de les bases franquistes de Rafelbunyol, les quals assenyalaren públicament als familiars dels represaliats pels tribunals militars sense cap distinció, marginant-los socialment. Una violència de baixa intensitat que negava els drets humans més fonamentals i en la qual van participar des dels membres de l'Ajuntament fins al gruix social franquista.

¹⁰⁷⁷ AMR: Volum oficis d'entrada, 30 de gener de 1940. Junta Provincial de Protección de Menores. Sobre els xiquets lliurats a famílies franquistes, també es té constància que l'Hogar Provincial va lliurar en adopció a una menor a Vicent Saborit i la seua dona. «Diputación. Sesión ordinaria». *Diario de Zamora de Falange Española de las J.O.N.S.*: Año VI Número 1530, 25 de novembre de 1941, p. 3.

¹⁰⁷⁸ VINYES, Ricard: «El universo penitenciario durante el franquismo», en SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume; MOLINERO RUIZ, Carme i SALA, Margarida (coords.), *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la Guerra Civil y el franquismo*, Crítica, Madrid, 2003, pp.155-176.

¹⁰⁷⁹ VINYES, Ricard: *Irredentas: Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*, Planeta, Madrid, 2010, p. 87.

3.2 Cròniques d'una col·laboració selectiva

Albalat dels Sorells

El retorn de les elits dominants

El 9 d'abril de 1939, destacats membres de la dreta local d'Albalat dels Sorells es reuniren amb els militars de l'exèrcit rebel que acabaven d'ocupar la localitat i acordaren el nomenament del primer govern franquista al municipi. L'escollit per dirigir la corporació fou David Muñoz Rausell, un home catòlic, d'ideologia conservadora, que pertanyia a una de les famílies més adinerades,¹⁰⁸⁰ de qui s'ha de destacar que era germà de dues víctimes mortals de la violència descontrolada del 1936, una d'elles l'anterior alcalde.¹⁰⁸¹ Per tant, l'elecció no va ser fútil. De fet, si bé David Muñoz provenia d'un espai polític vinculat als conservadors de la DRV, no pas del cercle més reaccionari de la dreta, no va dubtar a deixar explícit el seu suport i agraïment als militars colpistes i a *FET y de las JONS* en el seu discurs d'investidura com a alcalde:

*«Dar la bienvenida al Ejército Nacional que ha venido a redimir España de los atropellos marxistas y del yugo de los pistoleros que por ahí pululaban. Al mismo tiempo felicitar al Generalísimo Franco por la victoria conseguida, a los generales, jefes y oficiales, y soldados del Ejército Nacional y a los de FET y de las JONS, que tan brillantemente se han comportado en esta guerra y máximo en la liberación de los residuos que quedaban a última hora».*¹⁰⁸²

El nou alcalde comptava amb el suport del cap militar Joaquin Albamonte Enrique i del secretari de *FET y de las JONS* José Alexandre Bellver, amb els qui va negociar la resta de membres que constituïrien el consistori municipal.¹⁰⁸³ Com a primer tinent d'alcalde es nomenà a Vicent López Dolç, propietari de diverses cases i terrenys confiscats durant la guerra, que es va encarregar de la comissió d'Hisenda. El segon

¹⁰⁸⁰ Entrevista Maria Ferri Verdú, 23 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells).

¹⁰⁸¹ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), p. 5.

¹⁰⁸² Arxiu Municipal d'Albalat dels Sorells (AMAS): Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941: sessió del 9 d'abril de 1939.

¹⁰⁸³ AMAS: Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941: sessió del 9 d'abril de 1939 i SIMÓ ROSALENY, Antoni: *Alcàsser. Biografia d'un poble en guerra (1931-1941)*. Publicacions Universitat de València, València, 2010, p. 216.

tinent d'alcalde fou Miguel Muñoz Ruiz, persona molt propera a l'alcalde, qui s'encarregava de la Beneficència i Salut. En relació amb els regidors, destacava Manel Andreu Palomero, l'home de més edat del consistori, que s'encarregava de representar al municipi en la Junta de la Séquia de Montcada, de gestionar la comissió de Policia Urbana i del nexa entre la Junta Municipal d'Ensenyança i l'Ajuntament.¹⁰⁸⁴ A més a més, dos familiars de l'alcalde, Vicent Muñoz Muñoz i Pascual Orts Muñoz; juntament amb Gerardo Tormos Grafiada, José Tormos Claramunt, José Navarro Higón i, tancant la llista, Bautista Ruiz Claramunt, propietari d'alguns camps de cultiu i especialista a acusar i denunciar als veïns que s'havien oposat al cop d'estat.¹⁰⁸⁵

Durant les primeres setmanes de la dictadura de Franco, aquest govern es va reunir fins a cinc vegades en menys de vint dies, impacientats per aplicar totes les directrius del nou règim i esborrar tots els vestigis de la República. Però, d'on provenien els nous dirigents del poder local d'Albalat dels Sorells? A quins sectors socials representaven? Es tractava d'una «renovació» dels quadres polítics amb homes nous que ja seguien a Franco, Primo de Rivera i Calvo Sotelo abans de la guerra o, més bé, d'una «restauració» de les antigues elits conservadores que ostentaven el control municipal abans de la República?

La procedència dels homes de Franco a Albalat dels Sorells indica que va haver-hi un cert grau de «restauració» en els governs locals, vist que la majoria eren cacics, notables dretans i individus que pertanyien a les velles elits tradicionals. Entre tots aquests, els càrrecs de major rellevància foren per als familiars de les víctimes de la repressió a la rereguarda de la guerra. L'elecció d'aquest darrer perfil rau en la demanda d'un sever càstig pels qui, al seu parer, eren els causants del seu dolor, creant-se en paraules de l'historiador Claudio Hernández «comunitats de càstig» que es mostraren enormement eficaces per practicar la repressió.¹⁰⁸⁶

Amb la recomposició de les oligarquies tradicionals i la tornada al poder dels cacics, també retornaven les xarxes clientelars i la corrupció, però, a diferència dels anys de

¹⁰⁸⁴ AMAS: Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941: sessions del 9, 21 i 23 d'abril de 1939.

¹⁰⁸⁵ AMAS: Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941: sessions del 9 i 21 d'abril de 1939.

¹⁰⁸⁶ HERNÁNDEZ, C.: *Op. cit.*, pp.120-122.

la restauració borbònica, ara s'emmarcaven dins d'un nou model d'Estat que imposava un estret control des de dalt de les institucions locals a través dels governs provincials.¹⁰⁸⁷ En aquest sentit, paga la pena destacar que el regidor Miguel Muñoz va ser denunciat pel robatori de tres sacs de blat a l'*Hermandad de Labradores* d'Albalat dels Sorells i, en conseqüència, el governador ordenà la seua destitució fulminant.¹⁰⁸⁸ Un fet que constata la vigilància i el control del govern provincial sobre el local, en un règim forca jerarquitzat, on les intervencions del governador per nomenar i destituir alcaldes i regidors foren una constant. Així mateix, el 13 de gener de 1941 també va ser destituït l'alcalde David Muñoz i la majoria dels seus regidors, i va ser designat com a substitut a Vicent Gimeno Laudiez, que es va convertir en el segon alcalde franquista de la localitat.¹⁰⁸⁹ Tot i que poc va durar Vicent Gimeno a la batllia, puix el 13 desembre de 1943, les autoritats provincials reconfiguraren altre cop la corporació municipal —la tercera en menys de quatre anys— i designaren a Gerardo Tormos Grafiada, regidor del primer govern, com a tercer alcalde franquista.¹⁰⁹⁰

Fet i fet, els motius de les contínues reconfiguracions dels governs d'Albalat dels Sorells responen a una doble casuística. Per un costat, s'ha de tindre present que una vegada que es van denunciar i sentenciar a la majoria dels opositors polítics de la dictadura, la figura de l'alcalde David Muñoz com a representant de les víctimes de la rereguarda ja no era tan imprescindible per legitimar la repressió. Per tant, no és d'estranyar que en 1941, quan ja s'havien afusellat cinc dels sis opositors al cop d'estat del 1936 condemnats a mort, David Muñoz fos destituït. Per l'altre, tot i que la dictadura va concedir amplis poders als ajuntaments en relació amb la denúncia dels defensors del Front Popular, el franquisme era un règim estructurat de «dalt a baix», que va intervenir en els governs locals per imposar-se en l'aplicació de les polítiques municipals.

¹⁰⁸⁷ SANZ, J.: *Los hombres de Franco: Op. cit.*, pp. 86-87.

¹⁰⁸⁸ AMAS: Llibre d'actes municipals del 17 de juliol del 1941 fins el 3 de gener de 1943. Sessió del 11 de setembre de 1941.

¹⁰⁸⁹ AMAS: Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941: sessions del 13 i 21 de gener de 1941.

¹⁰⁹⁰ AMAS: Llibre d'actes municipals del 14 de gener de 1943 fins el 11 de maig de 1945. Sessió 13 de desembre de 1943.

La fi de la Guerra Civil no va suposar el cessament de la violència, en tot cas, aquesta es va reconfigurar per desenvolupar-se de manera unidireccional, dels «vencedors» contra els «vençuts», que va iniciar aleshores un procés de repressió política contra els opositors de Franco, que el mateix dictador va qualificar de «*tarea necesaria para la redención y pacificación del territorio, sin la cual la ocupación militar sería en gran parte inútil*».¹⁰⁹¹ Per tant, a partir del 28 de març de 1939, quan tota la comarca de l'Horta Nord fou ocupada per les tropes de l'exèrcit rebel, començaren les detencions massives de sindicalistes, polítics i, en definitiva, tots els elements de la societat que s'havien oposat al cop d'estat del 1936, on la col·laboració de les autoritats franquistes d'Albalat dels Sorells en relació amb la informació proporcionada en els sumaris dels tribunals militars va marcar la intensitat de la repressió.

Durant les primeres setmanes d'abril de 1939 s'arrestaren al voltant de trenta veïns i veïnes, gràcies a la delació dels dirigents franquistes locals, que proporcionaren informació detallada a les autoritats militars sobre les activitats polítiques dels rivals polítics durant la República i la Guerra Civil.¹⁰⁹² Els denunciats foren arrestats i reclosos al calabós que hi havia a l'antic edifici de l'ajuntament, ubicat a la plaça del Castell, que era conegut com el «corralot». Segons els testimonis locals, els arrestats foren apallissats i torturats durant els interrogatoris envers la identitat dels milicians que afusellaren als germans Muñoz Rausell el 1936. Una de les tècniques de tortura que utilitzaven els botxins es basava a furgar les ungles de mans i peus dels detinguts, amb la voluntat d'aconseguir que s'inculpaven o delataren als seus companys.¹⁰⁹³ Amb tot plegat, el governador intentà evitar aquestes pràctiques als municipis, perquè sovint els arrestats no arribaven vius als consells de guerra. Aleshores, va enviar una circular als membres del govern d'Albalat dels Sorells,

¹⁰⁹¹ ANDERSON, P: *The Francoist Military Trials. Op. cit.*, p. 53.

¹⁰⁹² AGHD: s.17160-39-V, l. 20404, c. 5; s.10694-39-V, l. 17813, c. 1; s. 2646-39-V, l. 18985, c. 5; s. 13201-39-V, l. 20515, c.4; s.6970-39-V, l.17719, c.1; s.4500-39-V, l. 19895, c. 2; s.2532-39-V, l. 19896, c. 4; s.2556-39-V, l. 20590, c. 1; s.10843-39-V, l.18827, c. 3; s.17433-39-V, l.16826, c.2; s.1590-40-V, l.17995, c. 6; s.1422-40-V, l.16603, c.1 i s.29-40-V; l.17348; c. 5.

¹⁰⁹³ Entrevista Maria Ferri Verdú, 23 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells).

recordant que no havien de tindre als detinguts en el calabós municipal més temps del precís per a posar-los a disposició de les autoritats corresponents.¹⁰⁹⁴

Mentre els detinguts romanien al «corralot», alguns familiars dels arrestats es presentaren davant dels franquistes per demanar-los explicacions, fet que va derivar en episodis d'ira i ràbia. Per exemplificar-ho, Maria Verdú Mollà, dona de Francisco Ferri Orquín i germana de Bernabé Verdú Mollà (Corretxer) —membres del Comité Revolucionari i militants d'IR i PSOE respectivament—es va dirigir cap a l'edifici de l'ajuntament on els franquistes locals li etzibaren: «El teu home està on ha d'estar». Maria, embarassada de quatre mesos, va confrontar-se amb ells i, com a resposta, fou colpejada fins que va marxar.¹⁰⁹⁵ Finalment, els arrestats al «corralot» foren traslladats a les presons de l'Horta Nord, on romangueren a l'espera de la celebració dels consells de guerra instruïts pels tribunals militars.

Per a condemnar-los, els jutges militars necessitaven informació, i ací va tindre un paper fonamental la col·laboració de les bases de la dictadura. Això concedia un poder enorme als veïns disposats a fer un pas endavant i ajudar a seleccionar i condemnar els seus enemics personals i polítics, a la vegada que legitimava la repressió perquè es basava en les acusacions que proporcionaven les víctimes de la violència de la rereguarda.¹⁰⁹⁶ Ara bé, quin paper van desenvolupar els simpatitzants de la dictadura d'Albalat dels Sorells en la repressió dels seus veïns republicans? Per tractar de comprendre l'actitud dels franquistes de base, cal recordar que, en el segon capítol, s'ha exposat com la violència de la rereguarda va provocar poques morts, atés que les forces frontpopulistes d'Albalat dels Sorells monopolitzaren el control de l'ordre públic davant de possibles instruccions de grups armats de forasters descontrolats, i solament tres conservadors i un religiós foren assassinats. Aleshores, tot i el poder que l'Estat franquista concedia a les seues bases per castigar als enemics polítics, aquests no van estar sempre predisposats a fer-ho, almenys de manera «intensiva». Per una part, perquè pocs veïns estaven predisposats a col·laborar si no havien patit durant la guerra i, per l'altra, perquè valoraren el paper de les autoritats municipals a impedir grans matances. És per això que parlem d'una

¹⁰⁹⁴ AMAS: Llibre d'actes municipals del 17 de juliol del 1941 fins el 3 de gener de 1943. Sessió del 17 de juliol de 1941.

¹⁰⁹⁵ Entrevista Maria Ferri Verdú, 23 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells).

¹⁰⁹⁶ ANDERSON, P.: *The Francoist Military Trials. Op. cit.* pp. 107-108.

violència «selectiva», centrada en membres del Comité Revolucionari i, especialment, en l'esmentada família dels «Pedaços» perquè foren les personalitats més destacades durant el cop d'estat del 1936.

Per aprofundir en les consideracions exposades, s'han d'analitzar els expedients sumariíssims per valorar la implicació dels franquistes locals i l'impacte en la intensitat de la repressió. Així doncs, començant pels condemnats a penes de presó, a Sant Miquel dels Reis va ser reclus Luís Tàrrrega López, acusat de ser el conductor del cotxe d'un grup armat, els «indomables», que actuava en l'Horta Nord durant els anys de la guerra i condemnat a trenta anys de reclusió major pel delictes de «rebel·lió».¹⁰⁹⁷ I, en segon lloc, el cas de l'esmentat Bernabé Verdú Mollà, detingut en 1950 per la gendarmeria francesa quan va travessar pel pas fronterer de Guipúscoa amb documentació falsa, i sobre qui les autoritats reconeixien la dificultat de trobar testimonis que l'inculparen de fets delictius, tal com argumentava el comandat de la Guàrdia Civil en afirmar que:

*«no se ha podido dar con persona alguna que pueda afirmar si tomó parte activa en los asesinatos cometidos durante la dominación roja en el indicado pueblo, si bien varios familiares de los asesinados y autoridades locales sospechan que tomó parte».*¹⁰⁹⁸

En segon lloc, a la presó Model de València hi encarceraren al secretari municipal i militant de la UGT Juan Mollà Diana, penat amb quinze anys de reclusió menor per «auxili a la rebel·lió»,¹⁰⁹⁹ juntament amb Dionisio Muñoz Royo, militant de la FAI i membre del comité revolucionari, denunciat pel cap de Falange d'Albalat dels Sorells, qui l'acusava de ser «el chófer de la cuadrilla dels indomables», i condemnat a trenta anys per «adhesió a la rebel·lió».¹¹⁰⁰ Tot i això, Dionisio va comptar amb el suport de l'antic capellà local, Vicent Andrés Devis, qui va declarar en favor seu que:

*«fue un joven con buenos antecedentes [...] y estando yo en la cárcel al comienzo de la guerra vino, juntamente con otros del comité para sacarme de la cárcel en el auto que conducía».*¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁷ AGHD: s.14852-39-V, l. 20320, c. 12.

¹⁰⁹⁸ AGHD: s. s.10694-39-V, l. 17813, c. 1 i CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells) p. 93 i 96.

¹⁰⁹⁹ AGHD: s.757-V-40, l. 17994, c. 5.

¹¹⁰⁰ AGHD: s. 10694-V-39, l. 17813, c. 1.

¹¹⁰¹ *Ibídem*.

En darrer lloc, malgrat que no arribà a ser condemnat pels judicis sumaríssims, a la presó Model també va romandre breument empresonat Ramon Bertomeu Zaragoza, primer tinent d'alcalde durant els anys de la República i membre del comitè per la FAI-AIT, qui el 17 d'abril de 1939 fou interrogat per les autoritats franquistes i el 21 d'eixe mes va morir a la presó a causa d'una caquèxia cancerosa, segons l'acta de defunció.¹¹⁰² Tot i els interrogants que suscita la seua mort, Ramon Bertomeu es va convertir en la primera víctima mortal d'Albalat dels Sorells a conseqüència de la repressió durant la postguerra, sense que les autoritats locals pogueren formalitzar les acusacions en contra seua davant del tribunal militar. Aquest fet indica que calia ben poc per a posar fi a la vida dels opositors polítics del franquisme, de vegades, ni sentències dels consells de guerra.

En últim lloc, d'entre les persones empresonades a la postguerra, mereixen una especial atenció les dones dels dirigents del comitè, vist que, malgrat que no participaren directament en les institucions polítiques locals republicanes, foren denunciades. Un fet que serveix per a reforçar l'argument de la repressió selectiva en Albalat dels Sorells, basada en les acusacions d'uns pocs col·laboradors franquistes contra unes famílies concretes. En són un bon exemple les dones de l'esmentada família dels «Pedaços»: la mare, Josefa Rubio Pascual, i les filles, Felicitat, Carmen i Mercedes Tamarit Rubio. Totes elles foren recloses al penal del convent de Santa Clara de València. D'entrada, Josefa va estar condemnada a dotze anys de reclusió pel delictes de «d'auxili a la rebel·lió». I en la mateixa causa sumaríssima també van incloure a Felicitat, penada amb vint anys de presó, i a la jove Carmen, de tan sols setze anys.¹¹⁰³ La prova que es va fer servir per a condemnar-les es basava en les declaracions de l'alcalde David Muñoz, qui manifestava que:

«son hermanas de los principales dirigentes de la CNT y la FAI de este pueblo [...] que se prestaron a ser las depositarias de cuantas alhajas de dinero y objetos de valor que robaron sus hermanos, habiendo sido las tres milicianas rojas. Que al llegar la liberación nacional se les castigó a que se les cortase el pelo y que en el acto de

¹¹⁰² AGHD: s. 2646-39-V, l. 18985, c. 5 i GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 405.

¹¹⁰³ AGHD: s. 6970-V-39, l. 17719 c. 1.

*imponerles el referido castigo manifestaron que todavía les quedaban hermanos para que las vengasen».*¹¹⁰⁴

Dones, germanes i filles dels principals opositors a la rebel·lió militar foren seleccionades pels col·laboradors franquistes, vist que la repressió de la postguerra es focalitzava en unes famílies concretes. I, si ser una dona vinculada als republicans era motiu per ser denunciada, la intensitat de la repressió augmentava quan hi havia més motius. És el cas de Mercèdes Tamarit Rubio, filla de la família dels «Pedaços» i dona del dirigent anarcosindicalista de Foios Enric Saurí (*Petra*), condemnada a trenta anys de reclusió pel delictes de «rebel·lió». En el sumaríssim instruït contra Mercedes, les denúncies més destacades foren les de l'alcalde de Foios Federico Saurí, qui l'acusava de ser «*esposa del jefe revolucionario marxista Petra y hermana del pistolero Aurelio Tamarit*», i la del comisari de la *Jefatura de Investigación y Vigilancia* que, atés el que li comunicava la Guàrdia Civil, exposava que «*algunas veces concurría a reuniones secretas de la CNT-FAI y protegía a la banda de pistoleros que dirigía el hermano vulgamente llamado Pedazos*».¹¹⁰⁵

Més enllà de les dones de la família dels Pedaços, altres veïnes foren jutjades i condemnades per estar vinculades amb opositors polítics del franquisme, com Teresa Martínez Calvo, casada amb el comunista de Massamagrell Guillermo Ferrandis Bolufer, qui també va ser encarcerada al convent de Santa Clara. Així doncs, encausada en el mateix sumaríssim que el seu marit, va ser denunciada pel cap de Falange de Massamagrell, José Climent (El Morret), sota l'acusació d' «*obligar al personal contrario a la causa marxista a que hiciera jerseys y prendas de abrigo para los soldados del frente rojo*».¹¹⁰⁶ O Amparo Escrich Forner, sentenciada per «auxili a la rebel·lió» a dotze anys de reclusió menor,¹¹⁰⁷ dels quals va complir-ne solament tres, ja que, igual que la resta de dones detallades, anaren sortint de la presó amb les reformes que progressivament van anar concedint la llibertat condicional a les condemnades. Amparo Escrich va eixir en llibertat condicional el 1940, Teresa Martínez el 1942, Felicitat Tamarit en maig 1943 i Mercèdes Tamarit

¹¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹¹⁰⁵ AGHD: s.10843-39-V, l. 18827, c.3.

¹¹⁰⁶ AGHD: s.17433-39-V, l.16826, c. 2.

¹¹⁰⁷ TORRES FABRA, Ricard C., SIMÓ ROSALENY, Antoni: *La violencia política contra las mujeres (1936-1953): El caso de la privación de libertad en la provincia de Valencia*. Institució Alfons el Magnànim, València, 2016.

en 1945; però el seu calvari no va finalitzar ací, atés que continuaren patint les conseqüències de la repressió quan eixiren de les presons. Així mateix, se'ls va negar la possibilitat de tornar a residir en Albalat del Sorells i foren condemnades a «l'exili intern» per les autoritats locals, la qual cosa els provocà una «mort civil» amb la pèrdua dels seus drets com a ciutadanes.¹¹⁰⁸

Tot plegat, el següent punt a considerar en l'impacte de la violència política de la postguerra són els condemnats a mort. Quants dels processats pels tribunals militars foren sentenciats a la pena capital? Qui va elaborar les denúncies en la seua contra? De què se'ls acusava? Les respostes a les preguntes plantejades tractaran de posar èmfasi en la idea que, encara que les institucions estatals dissenyaren instruments per facilitar i fomentar les denúncies contra els seus opositors polítics, no totes les bases de la dictadura van col·laborar amb la mateixa intensitat. Per tant, s'intentarà demostrar que hi va haver un suport social dels simpatitzants amb la dictadura per castigar als seus rivals polítics, però que en Albalat dels Sorells fou centrada en els dirigents republicans més destacats. I és que en aquest municipi, tot i destacar per l'elevat suport social anarcosindicalista durant la guerra, solament hi van condemnar a mort a sis persones.

No és d'estranyar que els primers albalatans condemnats i afusellats foren els dos destacats militants de la CNT-FAI, germans de la família dels «Pedaços», que havien ocupat els càrrecs de més responsabilitat política durant la guerra. En primer lloc, el 13 de juliol de 1940 afusellaren a Paterna a Vicent Tamarit San Andrés, president del comitè, i, onze dies més tard, al seu germà Manel, vicepresident del comitè.¹¹⁰⁹ L'element principal per condemnar-los a mort foren les denúncies de l'alcalde franquista David Muñoz i el seu germà Rafael, que a més d'inculpar-los de les confiscacions dels béns i propietats de les persones benestants d'Albalat dels Sorells, els responsabilitzaven de ser els autors intel·lectuals dels assassinats dels seus familiars i altres conservadors durant la guerra. L'alcalde franquista argumentava que «*a pesar del cargo que desempeñaba no hizo nada por evitar los asesinatos*», i més greus era el testimoni de Rafael, qui amb un to més incriminatori responsabilitzava als germans Tamarit San Andrés de:

¹¹⁰⁸ Ibídem.

¹¹⁰⁹ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 405.

*«dar la orden a la columna “Temple y Rebeldia” de que se tenían que cargar a cinco de mi familia, refiriéndose al declarante y a dos hermanos más y a un primo hermano, de los cuales solo se salvaron el que habla y su hermano David».*¹¹¹⁰

L'11 de setembre de 1940 s'executaren tres condemnes a mort mes: Francisco Ferri Orquín —tinent d'alcalde per IR i UGT—, Vicent Muñoz Tormos (*Sento el de la Xixa*) —treballador de l'economat local durant la guerra— i José Beltran Bellmunt (*El Xufa*).¹¹¹¹ A tots tres se'ls va acusar de tindre «*mala conducta y antecedentes políticos, estando afiliado a la CNT-FAI*», i en les denúncies s'especificava que Ferri «*actuaba en una banda de pistoleros que cometian asesinatos en Albalat*», que Muñoz era membre del «*Comité Revolucionario y administrador de las fincas confiscadas, participando en el asesinato del capellán José Rausell*» i que Beltran «*participó en los excesos ocurridos en el pueblo y en el entierro de dos guardias de asaltos vivos*».¹¹¹² Tanmateix, respecte a la darrera acusació, el mateix alcalde David Muñoz i el secretari Blai Llorca reconeixien que es fonamentava en «*rumores públicos sin confirmación posible*».¹¹¹³ Així mateix, com argumenta Peter Anderson, malgrat la naturalesa caòtica i contradictòria de les denúncies, els rumors eren suficients per a vincular els simpatitzants del Front Popular amb la barbàrie.¹¹¹⁴ Fet i fet, al llistat d'afusellats s'ha d'afegir a Francisco Castells Monzó, segon tinent del comité, militant també en la CNT-FAI, i una persona propera als «Pedaços», qui el 31 d'octubre de 1942 també fou assassinat a Paterna.¹¹¹⁵ Recapitulant, sis veïns d'Albalat dels Sorells foren condemnats a mort i afusellats i un altre va morir a la presó, sumant un total de set víctimes mortals durant la postguerra (vegeu annex 25).

En síntesi, es recupera una de les denúncies més representatives de la violència política de la postguerra, elaborada per Josep Maria Muñoz Baguena, fill Josep Maria Muñoz Rausell, assassinat el 1936, qui en la seua declaració exposa que:

«si bien no puede afirmar concretamente quienes fueron los autores e inductores de los asesinatos, supone, y así la mayoría del pueblo, que son los que componía la denominada banda de “Los Indomables” de la CNT-FAI que dirigia el Comité

¹¹¹⁰ AGHD: s. 2646-39-V, l. 18985, c. 5

¹¹¹¹ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 405.

¹¹¹² AGHD: s.4500-39-V, l. 19895, c. 2.

¹¹¹³ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), p.6.

¹¹¹⁴ ANDERSON, P.: *The Francoist Military Trials. Op. cit.* pp. 100-101.

¹¹¹⁵ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 405.

Revolucionario de este pueblo, compuesto por Vicente y Manuel Tamarit San Andres; Manuel, Vicente y Aurelio Tamarit Rubio; Francisco Castells Monzó, Dionisio Muñoz Royo; José y Jesús Orts Navarro, y otros así como Bernabé Verdú Molla.¹¹¹⁶

Aquesta acusació corrobora els raonaments exposats fins ara. En primer lloc, que els acusadors són els familiars de les víctimes de la violència a la rereguarda i, com que no hi va haver grans matances, no hi ha molts condemnats a morts en la postguerra, tot i que el suport minoritari dels partidaris franquistes locals era munició suficient perquè els tribunals militars desenvoluparen la repressió política. Alhora, que les denúncies són basades en suposicions, com ell mateix reconeix. En tercer lloc, que la majoria dels noms del llistat que exposa són de la família dels «Pedaços», la qual cosa destaca la idea dels odis personals i la repressió selectiva. Observant els noms citats, cal subratllar que tots aquests apareixen en la recerca, bé sigui com a exiliats, empresonats o afusellats; en una repressió selectiva dirigida expressament contra els membres més destacats que s'oposaren al cop d'estat del juliol de 1936. I, per acabar, que fonamentalment es va perseguir i castigar als anarquistes, puix als representants dels partits republicans amb càrrecs de poder local, com l'alcalde d'IR José Peris Monzonís i l'alcalde d'UR José Peris Silvestre, ni se'ls va incoar un procés sumaríssim.¹¹¹⁷

De les polièdriques formes de les «morts civils»

Els vencedors de la guerra no es conformaren castigant als vençuts mitjançant la política de la bala i la garjola, sinó que també es van centrar a despullar de drets a un gran nombre de vençuts i als seus familiars. Es tractava de provocar-los una «mort civil» que els apartés de normal funcionament de l'Estat, a tall que quedaren fora del règim, com si no foren ciutadans. Podríem classificar les diferents maneres de morts civils que es van produir arran de la fi de la guerra començant per aquells pocs albalatans que marxaren a l'exili abans d'acabar-se la guerra i impossibilitaren que se'ls perseguís. Per exemple, els germans Jesús i Josep Maria Orts Navarro (els Foiers), que el febrer de 1939 travessaren la frontera francesa i es refugiaren a

¹¹¹⁶ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), p. 33-34.

¹¹¹⁷ *Ibidem*, p. 87.

l'edifici religiós de Sant Jordi del Carner, ubicat en la localitat de Ceret a la Catalunya del Nord (França).¹¹¹⁸ Allí, ambdós trobaren feina a les indústries locals, però també hi trobaren la «mort civil», perquè passaren la resta de la seua vida a l'exili i mai no retornaren a Albalat dels Sorells.¹¹¹⁹ En segon lloc, també el jove soldat republicà Vicent Tamarit Rubio va poder eixir cap a França, tot i que fou confinat per les autoritats franceses en el camp de concentració de la localitat de Bram, a la regió del Llenguadoc-Rosselló, juntament amb més de 1.800 soldats republicans.¹¹²⁰ Aquests tres van ser considerats apàtrides per l'administració franquista i van perdre tots els seus drets a conseqüència d'una violència implícita que els va impossibilitar retornar a Albalat dels Sorells, quan foren declarats pròfugs les autoritats locals els denunciaren perquè no havien aparegut.¹¹²¹

Així mateix, els qui aviat també van quedar marginats foren els qui passaren a la clandestinitat, puix la por a córrer el risc d'un destí totalment previsible davant els tribunals militars, va empènyer a alguns partidaris del Front Popular fora de la societat.¹¹²² Una mostra és l'anarquista Vicent Martínez López, membre del Comitè Revolucionari d'Albalat dels Sorells, qui en acabar la guerra va militar en un grup de la resistència de les *Juventudes Libertarias* de Madrid, on romania perquè va participar en el CND del coronel Casado. Per evitar ser descobert, Vicent Martínez va adoptar el pseudònim d'Armando Artal. Tanmateix, el 6 d'agost de 1941 va ser capturat amb una batuda policial contra la xarxa clandestina CNT de Madrid, on gairebé arrestaren cinquanta militants en pocs mesos.¹¹²³ Per descomptat, és cert que una de les raons per les quals alguns partidaris del Front Popular es van amagar gira al voltant de la continuació de la lluita política contra el franquisme. Però en les circumstàncies de la dura repressió franquista, quan milers de republicans es van veure embolicats en tribunals militars o simplement es van veure atropellats mentre «intentaven escapar», la realitat va ser que lluitar contra la dictadura i fugir dels

¹¹¹⁸ Entrevista a José Sánchez Huget, 22 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells)

¹¹¹⁹ Ibídem i CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), p. 5.

¹¹²⁰ Cartas del exilio. Llista dels 1.882 refugiats espanyols allotjats als camps de Bram [En línia] Recuperat de http://cartasdelexilio.free.fr/cte_es.html [Consultat l'11 de gener de 2020].

¹¹²¹ AMAS: Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941. Sessió del 26 d'abril de 1940.

¹¹²² ANDERSON, P.: *The Francoist Military Trials. Op. cit.* pp. 140-141.

¹¹²³ DELHOM, Joël: «Les anarchistes espagnols dans les conspirations contre la Dictature et la Monarchie (1923-1930): entre mémoires et histoire», *Openedition: Cahiers de civilisation espagnole contemporaine. De 1808 au temps présent*, (2012), [En línia] Disponible a <https://journals.openedition.org/ccec/> [Consultat el 1 de novembre de 2018].

tribunals i la repressió es van convertir en sinònim. Com ha assenyalat Preston, els fugitius «van saber que per a evitar la mort o la presó van haver de mantenir la lluita».¹¹²⁴ I tot això va suposar la mort civil de Vicent Martínez, que es va veure obligat a continuar la lluita perquè va quedar marginat de la societat i no podia desenvolupar una vida amb normalitat a la clandestinitat.

Tot seguit, un altre grup de ciutadans que van perdre els seus drets civils foren els empleats públics i funcionaris de l'Ajuntament que foren sotmesos a un procés de depuració, mitjançant una purga política decretada per motius polítics i realitzada pels nous òrgans executius locals. La depuració buscava el càstig als desafectes i oposats a la revolta militar, la intimidació dels indecisos i la promoció dels addictes. D'aquesta manera, metges, practicants municipals, empleats d'àrbitres, funcionaris administratius, vigilants nocturns o policies, entre d'altres, hagueren de passar per les comissions de depuració, en les que un regidor era nomenat jutge instructor i citava als afectats per formular-los una sèrie de càrrecs davant dels quals havien de respondre.

Com era lògic, van ser immediatament readmesos aquells que foren depurats per les autoritats republicanes i, ahora, gaudien de la completa confiança dels nous governs locals. Així mateix, el 16 d'abril de 1939, l'alcalde David Muñoz va adjudicar el càrrec de practicant interí al seu germà, Jesús Muñoz Rausell, tot i que encara no hi havia designat cap jutge instructor de les depuracions.¹¹²⁵ És significatiu que el primer readmés fos el practicant, per davant fins i tot d'altres càrrecs més rellevants per al funcionament dels serveis municipals com els de la secretaria, que foren readmesos el 29 d'abril. En la sessió de govern d'aquell dia es va acordar l'admissió del secretari Blai Llorca Soler per «*la provada conducta del funcionario al lado del Movimiento Nacional*», juntament amb el secretari interí Pascual Montalar Moreno, que fou lloat per «*tener una gran actitud durante la guerra*», i, finalment, l'oficial primer de secretaria Juan Francisco Navarro Millan.¹¹²⁶

¹¹²⁴ PRESTON, Paul: «Prólogo», en MORENO GÓMEZ, Francisco: *La resistencia armada contra Franco. Tragedia del maquis y guerrilla. El Centro-Sur de España: de Madrid al Guadalquivir*. Crítica, Barcelona, 2001, p. 7.

¹¹²⁵ AMAS: Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941. Sessió del 16 d'abril de 1939.

¹¹²⁶ AMAS: Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941. Sessió del 29 d'abril de 1939.

Per contra, foren destituïts els funcionaris nomenats després del 18 de juliol; suspesos de sou i de feina els que ho havien sigut entre febrer i juliol de 1936; i sotmesos a depuració els nomenats amb anterioritat a febrer de 1936, quedant vacants els llocs de recaptador d'àrbitres, un vigilant nocturn, un algutzir, un advocat, tres guardes de camp, un vigilant nocturn i un auxiliar administratiu.¹¹²⁷ Per cobrir aquests vacants, el 26 d'abril de 1940, l'alcalde David Muñoz va publicar al BOP els llocs de treball que necessitaven cobrir, fent referència a l'ordre ministerial del 30 d'octubre de 1939 sobre la provisió de places vacants en les corporacions locals, lligada a la Llei de 25 d'agost de 1939, on s'indicava la preferència dels mutilats, excombatents, excaptius i familiars de les víctimes de la guerra. En conseqüència, el 9 de desembre de 1940 nomenaren advocat assessor a Javier Pérez Miralles, de qui es lloava que havia estat excaptiu en grau d'oficial i ex-cap de *FE y de las JONS* a València. En segon lloc, l'auxiliar administrativa fou per Maria Muñoz Barguena, filla d'un dels dretans assassinats el 1936 i neboda de l'alcalde David Muñoz. Els tres guardes de camp foren assignats a familiars i amics dels regidors: Rafael Claramunt Tormos, Vicent Gallent Ros i Javier Tormos Royo. I, en últim lloc, en el càrrec d'algutzir i vigilant nocturn, van ser escollits els Pascual Muela Tormos i Vicent Tamarit Montalar, respectivament, tots dos devots de la sublevació.¹¹²⁸

La majoria d'aquests llocs de treball no foren reclamats pels seus antecessors, menys el de recaptador d'àrbitres, ja que Elias Hurtador Rojo sí que ho va fer. El seu cas va ser examinat pel govern municipal que, sota la direcció de l'alcalde, va dictaminar la suspensió de treball i sou «*por su actuación durante el período rojo*» el 24 d'abril de 1941.¹¹²⁹ Ara bé, això constituïa una anomalia perquè, passats més de dos anys de l'inici de les depuracions, encara no s'havia nomenat un jutge d'instrucció dels expedients dels funcionaris. Llavors, el secretari municipal advertí al nou alcalde Vicent Gimeno de les irregularitats i, aleshores, el batlle va acceptar l'error i va nomenar al segon tinent d'alcalde Miguel Muñoz com a jutge instructor de les

¹¹²⁷ AMAS: Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941. Sessió del 26 d'abril de 1940.

¹¹²⁸ *Ibídem*.

¹¹²⁹ AMAS: Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941. Sessió del 24 d'abril de 1941.

depuracions a Albalat dels Sorells.¹¹³⁰ És a dir, foren dos anys nomenant i cessant empleats públics sense jutge instructor de les depuracions i, quan ja s'havia produït la reconfiguració dels treballadors de l'administració local, en nomenaren un.

Concloent amb les depuracions, cal posar el focus en el mestre Joaquim Millars Ramírez. El docent va ser investigat i condemnat al trasllat, però, mentre esperava que el reubicaren en altre municipi, va impartir classes particulars a casa seua, cosa que era fora de la legalitat. Per tant, el govern local li va enviar un avís a fi que cessés la seua activitat,¹¹³¹ però no aplicaren cap mesura punitiva, cosa que indica que no hi va haver una clara voluntat de reprimir-lo. En aquest sentit, un altre fet que reforça aquesta argumentació gira al voltant de l'ofici que la secció administrativa de primera ensenyança franquista va enviar a la corporació local, on demanava un informe valoratiu sobre la conveniència que Joaquim Millars s'encarregués de l'escola municipal fins que li trobaren una nova destinació, vist que Albalat dels Sorells romania sense mestres. El govern local va debatre la proposta i, finalment, va comunicar a les autoritats que no podien respondre a la qüestió plantejada, perquè no hi havia unanimitat entre els membres del consistori, deixant la decisió en l'administració educativa i argumentat que ells tindrien més elements de judici per decidir.¹¹³² En resum, els representants del franquisme local defugiren una altra vegada de la responsabilitat de col·laborar amb la repressió, tot i tenir-ne la possibilitat.

En un altre ordre de coses, els familiars dels represaliats pels tribunals militars també va patir la marginació institucional i social. Així mateix, diversos testimonis locals expliquen que les autoritats locals i els guàrdies civils sovintejaven de matinada les cases dels republicans arrestats, a tall d'efectuar registres per buscar alguna prova que els incriminés en el consell de guerra. A la casa de Francisco Ferri hi entraren diverses vegades i, fins i tot, els guàrdies civils tocaven els taulells de les parets per veure si alguns d'ells era fals i hi havien diners suposadament confiscats pel Comité Revolucionari. Al cap i a la fi, no hi trobaren res, però no mancaven les intimidacions i amenaces a la mare de Ferri d'afaitar-li els cabells i passejar-la pel

¹¹³⁰ AMAS: Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941. Sessió del 29 d'abril de 1939.

¹¹³¹ AMAS: Llibre d'actes municipals del 17 de juliol del 1941 fins el 3 de gener de 1943. Sessió del 9 de juliol de 1942.

¹¹³² *Ibídem*.

municipi després de beure oli de ricí, que actuava com un laxant potent.¹¹³³ Fins i tot, a més dels registres de matinada, el cercle social dels republicans també van patir altre tipus vulneracions dels drets més fonamentals com, per exemple, vetlar als morts. Dones i filles dels afusellats d'Albalat dels Sorells visitaven sovint el cementiri de Paterna. En més d'una ocasió, aquestes s'aplegaven davant de les fosses comunes on romanien les restes dels seus familiars i, vestides de dol, ploraven i lamentaven les seues morts. Això no obstant, en meitat dels sanglots de les visitants, hi aparegué un guàrdia civil armat amb l'escopeta i els hi va etzibar: «*Escuchen, a la siguiente que oiga llorar, que se prepare*». Seguidament, una d'elles no pogué contenir-se i esclatà amb un plor, amb què el guàrdia civil es va girar i la colpejà amb la culata de l'arma a la boca, tombant-la d'un cop a terra i trencant-li les dents del davant.¹¹³⁴

Per acabar, el context de la postguerra va estar marcat per ser un període de fam total, comparable amb les fams de l'edat Medieval o la Guerra dels Trenta anys, i aquest es va convertir en un instrument per continuar deshumanitzant i marginant als familiars dels republicans. D'aquesta manera, les dones, filles i fills dels afusellats o condemnats a llargues penes de presó van haver de suplir l'absència d'un dels caps de família treballant llargues jornades laborals. Era el cas de la dona i les filles de Francisco Ferri, ja que, a més de treballar al magatzem de taronges d'Albalat dels Sorells, la mare ho feia també a la fàbrica de la jutera de Foios i les xiquetes al camp, la més petita amb solament deu anys.¹¹³⁵ Això es produïa perquè el règim franquista no va reconèixer l'orfandat dels fills i filles dels condemnats a mort i es va negar a atorgar cap dret ni reconeixement civil, de manera que quedaven sense pensió d'orfandat i, per tant, era necessari que aviat ajudaren en l'economia familiar.

Tot i la situació precària situació d'aquesta família, les bases socials franquistes aprofitaren la preocupació pel menjar en una època d'autarquia per continuar marginant i remarcant la divisió entre els diferents tipus de ciutadans. Tal com assenyalava l'historiador del Arco, la supervivència de moltes famílies derrotades va quedar a mercé de les autoritats locals, que es transformaren en gestores de la fam, contribuint a un sistema de premis i càstigs destinat a afiançar els seus suports

¹¹³³ Entrevista Maria Ferri Verdú, 23 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells).

¹¹³⁴ *Ibídem*

¹¹³⁵ *Ibídem*

socials i neutralitzar als qui consideraven els seus enemics.¹¹³⁶ En aquest sentit, Maria Ferri Verdú, la filla xicoteta de l'afusellat Francisco Ferri, relata que en més d'una ocasió va ser marginada, tant dels espais públics com dels privats. Com a mostra, quan feia la cua per recollir els aliments de la cartilla de racionament, l'alguatzir Pasqual Muela, qui repartia els aliments, li ordenava que tornés altra vegada al darrere de la cua, perquè primer anirien les famílies franquistes.¹¹³⁷ Una prova que, en tot cas, els familiars dels opositors polítics al cop d'estat del 1936 foren ciutadans de segona classe amb l'arribada de la dictadura de Franco. Per tant, com s'ha tractat d'exposar, estem davant una violència transversal, executada tant des de l'Estat, amb la participació de les forces d'ordre públic de l'administració, com dels quadres municipals, amb pràctiques d'humiliació i marginació social contra els familiars dels republicans represaliats.

¹¹³⁶ DEL ARCO, M.Á. (ed.): *Los «años del hambre»*. Op. cit, p.155.

¹¹³⁷ *Ibídem*

Alfara del Patriarca

Sobre la restauració dels carlistes en el poder local

En el marc de la conjuntura bèl·lica, Alfara del Patriarca era un punt rellevant perquè hi havia un centre militar d'intendència, reconvertit en centre de reclutament i instrucció militar durant la guerra. En conseqüència, no és d'estranyar que en l'antepenúltim comunicat de guerra del bàndol sublevat, pronunciat el 29 de març de 1939, s'anunciés la seua ocupació:

«[...] *En la costa se han ocupado todas las posiciones del frente enemigo y marchante hacia el sur de la ciudad de Sagunto, llegando parte de nuestras tropas en Albuixech y Alfara del Patriarca, en las inmediaciones de la capital de València [...]*». ¹¹³⁸

Els soldats de Franco muntaren un campament amb barracons i tendes de campanya a la localitat, instal·lant-se a l'espai de la fàbrica dels grauers, concretament als carrers Poeta Ricardo Valero i Sant Vicent. ¹¹³⁹ Durant el poc temps que els militars estigueren a Alfara del Patriarca convisqueren amb el veïnat, oferint menjar als xiquets més curiosos i famolencs que s'acostaven, o assistint a la missa dels diumenges que se celebrava a l'església local, on arribaven marxant en desfilada militar. ¹¹⁴⁰ Tot i això, l'objectiu principal dels militars era nomenar una gestora amb simpatitzants locals de la seua causa. El 25 d'abril de 1939 els jerarques del cos castrense arribaren a un acord amb els dretans del poble. Casto Pérez de Arevalo, alferes del cos jurídic militar, en nom del general en cap del cos de l'exèrcit de Galícia, va ser l'encarregat de signar els nomenaments del primer govern franquista d'Alfara del Patriarca. ¹¹⁴¹ Eixe dia, reunits a l'ajuntament, que s'ubicava al carrer Mestre Palau, atorgaren l'alcaldia a Francisco Català Sepúlveda (*Jutgero*). Aquest era un dretà de profundes conviccions conservadores i religioses que es dedicava al comerç de vi. Ideològicament, Català provenia del carlisme valencià, vinculat al tradicionalisme regionalista del Partit Jaimista, encara que durant el règim republicà

¹¹³⁸ VIDAL, C.: *Memoria de la guerra civil española. Op. cit.* p. 1228.

¹¹³⁹ *Ibídem*

¹¹⁴⁰ CUÑAT SESÉ, Enric: *Geografia i Història*. Llibre de festes d'Alfara del Patriarca, 2006.

¹¹⁴¹ Entrevista a Enric Cuñat Sesé, 24 de juny de 2018 (Alfara del Patriarca).

milità en la DRV.¹¹⁴² Possiblement, els militars l'escolliren perquè fou empresonat durant l'estiu de 1936 pels anarquistes, tot i que quedà absolt gràcies a la mediació de l'exalcalde de València Vicent Alfaro Moreno, que exercí com a advocat en la defensa del seu procés judicial.¹¹⁴³ Un altre cop, haver estat represaliat a la rereguarda acreditava l'adhesió i fidelitat als sublevats, essent un mèrit rellevant pel procés de construcció de les noves institucions locals.¹¹⁴⁴

En segon lloc, com a primer tinent d'alcalde es designà a Francisco Palau Marqués (*El Cencerro*), també defensor de les creences catòliques i dedicat professionalment al comerç de l'ametlla. Palau concentrava força poder, puix era el dirigent de la Comissió d'Hisenda i el jutge instructor dels expedients de depuració.¹¹⁴⁵ Com a contrapés als tradicionalistes, a continuació seleccionaren al falangista José Beltran Boluda com a regidor, qui, a més, s'encarregava de la Junta d'Educació primària i de la Comissió d'Instrucció i Sanitat. La resta de regidors eren Ricardo Bailach Bailach, treballador de la fàbrica *Unión Conservera y Arrocesera S.A.* i responsable de la Comissió d'Instrucció i Sanitat; Vicent Alós Monteagut, membre de la Comissió d'Hisenda i d'Abastiments; i José Manuel Pascual Chapa (*El Caudillo*).¹¹⁴⁶

Pel que fa a la gestió municipal, una de preocupacions fou la recaptació dels diners locals, ja que, durant la guerra, Alfara del Patriarca va emetre una moneda local que s'havia de confiscar. En la sessió de govern de 15 de maig de 1939, s'acordà per unanimitat:

*«declarar nulos todos los actos realizados en el período de dominación roja, respondiendo solos desde la liberación de este municipio, y especialmente sin aceptar ninguna moneda que no sea la nacional».*¹¹⁴⁷

Però calia alguna cosa més atesa la difícil situació de misèria i fam de la postguerra. En aquest sentit, també s'aprovà un augment tributari per aquells empresaris i

¹¹⁴² «La hermosísima fiesta del Diario de Valencia», *El Diario de Valencia*, 22 de març de 1915, p. 2.

¹¹⁴³ MORENTE MARTÍN, Néstor. *El arte decó en la imagen alegórica de la Segunda República en Valencia: Vicente Alfaro promotor de las artes*, Tesis doctoral, UV, València, 2016, p. 570.

¹¹⁴⁴ Entrevista a Enric Cuñat Sesé, 24 de juny de 2018 (Alfara del Patriarca).

¹¹⁴⁵ AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessions del 25 d'abril de 1939 i del 8 de maig 1939.

¹¹⁴⁶ Ibídem i entrevista a Bartolomé Pascual Chapa, 27 de juliol de 2018 (Alfara del Patriarca).

¹¹⁴⁷ AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 15 de maig de 1939.

propietaris de les fàbriques d'Alfara del Patriarca que residien en la ciutat de València i no tributaven a la localitat. Llavors, el govern municipal acordà:

*«que como la riqueza de este término corresponde en una porción mayor del 50 % a los contribuyentes con domicilio fuera de la localidad, el ayuntamiento acuerda que tienen que tributar con el grupo de “mayores contribuyentes” con más de 100 pesetas anuales».*¹¹⁴⁸

Més enllà de la qüestió econòmica, els franquistes locals es preocuparen força per la construcció del relat de la victòria a través del simbolisme. Un dels actes més significatius amb què se simbolitzava el naixement de la dictadura a Alfara del Patriarca va ser la recol·locació de les campanes de l'església local, que havien estat destruïdes durant la guerra. La construcció de les noves campanes li va ser encomanda a la Casa Roses de Silla, que en va elaborar un total de quatre, anomenades en relació amb els noms dels sants locals: Maria Concepció, Sant Bartolomé, Berto Juan de Rivera i Santa Bàrbara. I foren finançades per les elits econòmiques i polítiques del poble, vist que van ser pagades amb subscripcions voluntàries com la de l'enginyer i l'administrador de la fàbrica de fòsfor Emilio Arias i Enrique Rigué, o també del metge Emilio Ramón i el mateix alcalde Francisco Català. La quantitat total de les aportacions sumava 15.000 pessetes.¹¹⁴⁹

El 6 de gener de 1940 les campanes foren passejades pels carrers d'Alfara del Patriarca dalt d'un camió cedit per la *Unión Conservadora y Arrosera*, acompanyades per quatre carros ocupats pels poders locals.¹¹⁵⁰ Tots plegats van arribar a l'església, on el capellà Francisco Muñoz batejà les campanes muntades dalt d'un entarimat, sota la presència d'una gran massa que aplaudiren. En l'acte del bateig de les campanes no solament es reposaven unes campanes, sinó que es representava el retorn de l'Església catòlica a la participació en les institucions públiques i a l'Estat confessional, que recuperava el protagonisme que havia perdut ateses les reformes eclesiàstiques empreses durant el bienni progressista. Per altre costat, també van

¹¹⁴⁸AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 17 de novembre de 1941.

¹¹⁴⁹AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 30 de desembre del 1939.

¹¹⁵⁰Ibíd.

col·locar crucifixos a les escoles en altre acte públic, que va comptar amb la presència del governador, qui en el seu discurs d'inauguració afirmava:

«un desagravio al Santísimo Cristo crucificado por las hordas rojas en tiempos de la revolución, que fue retirada la imagen del lugar de preferencia en las referidas escuelas nacionales»,

i, com a resposta, s'aprovava la seua recol·locació en les aules.¹¹⁵¹ El mateix passava a la casa consistorial, on altre cop l'alcalde Català demanà a la resta de membres del govern municipal que acceptaren i entronitzaren en l'ajuntament una imatge del «sagrat cor de Jesús» amb l'objectiu de *«distingir la casa del Pueblo por su religiosidad y justicia»*, cosa que s'acceptà per unanimitat.¹¹⁵²

Tot plegat, l'univers simbòlic que s'instaurava no solament pretenia representar al catolicisme i el relat de la «creuada» contra els antiespanyols, sinó que també ambicionava suprimir qualsevol símbol republicà. Com va succeir amb els noms dels carrers de la localitat, els quals foren retolats amb noms dels generals colpistes: el carrer de Cavaller passà a dir-se del general Mola, el carrer Moliner canvià pel general Sanjurjo, o el nom la plaça de Ferriol fou substituït per la placa del *Caudillo*.¹¹⁵³ Tal com assenyala l'historiador Miguel Ángel Del Arco, es tractava de la:

«cultura de la victoria impulsada por el franquismo, que hacía brotar la legitimidad del Nuevo Estado de la Guerra Civil española, presentando la contienda con un tono apocalíptico entre el Bien y el Mal, entre Dios y el Diablo, entre civilización y barbarie [...] Concebidos como elementos vertebradores de espacios compartidos donde grupos sociales diferentes, en este caso los vencedores de la Guerra, se reunieron por una experiencia común, forjando una identidad colectiva y reafirmando una tradición inventada».¹¹⁵⁴

Deu víctimes mortals. Repressió selectiva dels militars

¹¹⁵¹AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 4 de setembre del 1939.

¹¹⁵²AMALF: Llibre d'actes des del 2 de febrer del 1942 fins al 22 d'agost de 1944: Sessió del 6 d'abril del 1942.

¹¹⁵³AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 14 d'agost del 1939.

¹¹⁵⁴ DEL ARCO, M. Á.: «Las cruces de los caídos: Instrumento nacionalizador en la "cultura de la victoria» *Op. cit.*, pp. 66-67.

Paral·lelament a les mesures econòmiques i de simbolisme, la selecció i repressió dels qui s'oposaren a l'alçament militar era la principal empresa que havien de portar a terme els poders locals. En Alfara del Patriarca, l'alcalde Català i regidors optaren per un perfil baix respecte a la repressió. Si bé és cert que seleccionaren als republicans més destacats durant la guerra, també ho és que en els informes de conducta no s'acarnissaren. Llavors, malgrat que en aquest poble es va viure una de les activitats revolucionàries més intenses en 1936, els informes no foren especialment greus, ja que els franquistes locals reconegueren que gràcies als revolucionaris es va poder contenir la violència descontrolada. En la documentació consultada, les autoritats polítiques i eclesiàstiques mostraren una actitud més humanitària respecte als republicans. Però això no va ser suficient per a evitar empresonaments, afusellaments, exilis i depuracions, més aviat va servir per a pal·liar-ne els efectes més negatius i evitar que fos més intensa. Així doncs, atesos els requeriments de les altes autoritats judicials, militars i polítiques, la corporació local va lliurar un llistat amb la identitat dels veïns que havien format dels poders municipals durant la guerra, amb les denúncies adjuntades d'aquells veïns més afectats per la violència a la rereguarda o que volien demostrar la seua adhesió al nou règim.¹¹⁵⁵

Començaren aleshores les primeres detencions dels veïns republicans d'Alfara del Patriarca, que foren retinguts en el calabós municipal. Allà van romandre uns dies, fins que foren transportats a presons provisionals a l'espera de la celebració del seu consell de guerra per un tribunal militar, malgrat ser civils.¹¹⁵⁶ A principis d'abril de 1939, s'arrestaren i empresonaren vint-i-cinc alfarers, a més d'altres que foren detinguts fora del municipi.¹¹⁵⁷ Sobre aquests darrers, es tractava dels soldats que anaren a lluitar al front de batalla, els quals foren arrestats en acabar-se la contesa i reclosos en camps de concentració d'arreu de l'Estat espanyol, on restaven a l'espera de ser classificats pel seu ideari polític i la seua participació en el conflicte armat.

¹¹⁵⁵ *Ibídem*, pp. 47-48.

¹¹⁵⁶ Entrevista a Enric Cuñat Sesé, 24 de juny de 2018 (Alfara del Patriarca).

¹¹⁵⁷ AGHD: s. 7923-V-39, l. 19613, c. 9; s. 6122-V-39, l. 19135, c. 4; s. 9517-V-39, l. 18869, c. 5; s. 6691-C-40, l. 13827, c. 4; s. 11656-V-39, l. 20329, c. 8; s. 6693-V-39, l. 20385, c. 1; s. 467-V-47, l. 18300, c. 4; s. 14280-V-39, l. 20360, c. 3; s. 8171-V-39, l. 17788, c. 1, s. 754-V-41, l. 16837, c. 2; s. 15019-V-39, l. 20565, c. 7; i s. 5749-V-39, l. 18987, c. 3; s. 209-V-40, l. 19670, c. 9.

Ens referim a José Avalos Rojas, que va romandre al camp de Portaceli (Serra) fins al juny de 1939, quan se li va expedir un permís provisional amb la condició que es presentés davant del govern d'Alfara del Patriarca. I al soldat Manel Alandes Lluesma, empresonat al camp de concentració de Terol.¹¹⁵⁸

Sobre els procediments judicials convé subratllar que els sumaríssims principals foren el 7923-V-39, ja que allà es processaren a huit persones, i el 6693-V-39, amb altres catorze. Malgrat que també hi va haver un gruix considerable instruïts de manera individual, amb acusacions menors, sumant-ne un total de tretze causes instruïdes contra veïns d'Alfara del Patriarca. Si s'augmenta l'òptica d'anàlisi per examinar les sentències, s'observa com els processats que s'estalviaren les condemnes a mort eren militants de partits polítics del Front Popular, i no pas sindicalistes o milicians. A tall d'exemplificar-ho, a la presó de Sant Miquel dels Reis s'hi va empresonar amb a penes de trenta anys de reclusió major: Carlos Bailach Ros (*Taterano*), president del comitè fins al setembre de 1936 i militant d'IR; José María Navarro Berga, vicepresident, i Isidro Navarro Berga, tots dos d'IR; Honorato Marí Greses, regidor sense filiació coneguda; Agustín Sanbartolomé Trencó, delegat d'abastos, i José Garibo Sanfelix per UR; i Perpetuo Gisbert Sanjuan i Lorenzo Molins Gisbert d'IR.¹¹⁵⁹ Què van dir les autoritats franquistes d'Alfara del Patriarca d'ells? De la majoria dels esmentats, l'alcalde i el cap de falange els acusaren de «*ser cómplices en la quema de la iglesia*», «*mala conducta moral y religiosa*», «*incautaciones de tierras*» o «*conducta no muy satisfactoria*».¹¹⁶⁰ Unes denúncies relativament lleus en comparació a altres municipis i, fins i tot, alguns d'ells, com Carlos Bailach, van comptar amb l'aval del capellà José María Serra.¹¹⁶¹ Tanmateix, s'insisteix a dir que l'element essencial perquè no es produïren greus acusacions fou la minsa violència descontrolada durant la guerra, solament tres morts, perquè en un municipi amb un veïnat mobilitzat i disposat a agafar les armes va ser més fàcil controlar l'ordre públic.

Però el cas més representatiu de la col·laboració local amb la violència política n'era el d'Agustín Sanbartolomé, inicialment condemnat a mort. Així doncs, gràcies a les

¹¹⁵⁸AMALF: Volum d'oficis de 1939. Salconduit de l'exèrcit de Llevant a favor de Manuel Alandes Lluesma. 4 d'abril de 1939.

¹¹⁵⁹CG. c. 1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), p. 52.

¹¹⁶⁰AGHD: s. 7923-V-39, l. 19613, c. 9.

¹¹⁶¹AGHD: s.6693-V-39, l. 20385, c. 1.

gestions de les autoritats més influents del municipi, se li va commutar la pena per trenta anys de presó. De Sanbartolomé, l'alcalde Català va afirmar que «*no es un desalmado y [...] en sus actuaciones de protecció y amparo a algunos elementos de derecha, demostró poseer delicadeza de sentimientos y buen fondo*» i el cap de falange, que «*rodeado del ambiente propicio puede ser un buen ciudadano arrepentido*». I, en conseqüència, Franco va decidir commutar-li la pena.¹¹⁶² Un fet que constata la influència dels franquistes locals per evitar la mort dels seus veïns, puix tot i no ser garantia d'èxit, aquests tingueren la possibilitat de fer-ho i ho feren. En paraules del filòsof Karl Jasper es tractaria de la «culpa metafísica», que prové de la idea de la solidaritat humana, segons la qual es considera que cada individu és responsable de tots els crims que es perpetren en la seua presència o coneixement, perquè quan no es fa el possible per evitar-ho, s'és còmplice.¹¹⁶³

Un cas semblant fou el del president i secretari del Comité d'enllaç UGT-CNT provinent de la FAI, el citat Rafael Esteban Martínez (*El Xurro*), a qui també van commutar la pena de mort per trenta anys de presó, que complia a la Model de València. Ací també romangué José María Mora Estellés, membre de la comissió de guerra del Comité Revolucionari en representació de la CNT, amb un final més tràgic com posteriorment es detallarà.¹¹⁶⁴ D'altra banda, al monestir del Puig de Santamaria es té constància que hi empresonaren Ramon Ferrer Marco, també del Comité Revolucionari per la CNT, provinent la presó central de Llíria i, posteriorment, traslladat a la presó d'Hellín (Albacete), fins que se'l va requerir per celebrar el seu consell de guerra. I també l'anarcosindicalista Ramon Ferrer, condemnat a dotze anys de reclusió menor, gràcies als informes, que no foren excessivament acusatoris, encara que sí que l'assenyalaven pel seu activisme polític i apuntaven les seues profundes conviccions ideològiques llibertàries:

*«antes del Movimiento Nacional, militaba al sindicato de la CNT pero no en ningún partido político. Tiene una conducta moral buena aunque de ideas anárquicas».*¹¹⁶⁵

¹¹⁶² Ibídem.

¹¹⁶³ JASPER, K.: *Op. cit.*, p. 54.

¹¹⁶⁴ AGHD: s. 7923-V-39, l. 19613, c. 9 i s.14280-V-39, l. 20360, c. 3.

¹¹⁶⁵ AMALF: Volum d'oficis de 1939. Informe polític de l'ajuntament franquista d'Alfara sobre Ramon Ferrer Marco, 28 de juliol de 1939.

Per acabar amb els reus masculins, el germà de Ramon, Vicent Ferrer Marco, militant de la CNT-FAI, fou reclus a la presó de Borriana, perquè també se'l processava per haver participat en el Comité del FP de Traiguera (Baix Maestrat).¹¹⁶⁶ Però no es pot concloure el pas per les presons sense fer referència a les dones republicanes d'Alfara del Patriarca. María Aguado Chapa, milicià de la CNT casada i amb altre anarquista, Vicent Segura Ferrando, que va ser empresonada durant els primers mesos del règim al convent de Santa Clara de València.¹¹⁶⁷ O Josefa Gaya, Rosario Lluesma, Francisca Bretones, Maria Chapa, Emilia Ferrer i Vicenta Valls, que encara que no foren condemnades, sí que foren investigades per la Magistratura provincial del treball amb l'objectiu de fer recerca sobre la seua participació politicosocial d'abans i després del 18 de juliol de 1936.¹¹⁶⁸

Passant a les víctimes mortals, el 27 de juliol 1939 afusellaren a Bartolomé Chapa Bondia, de la CNT, als germans Salvador i Ismael Valls Ferrer, d'UR, i Salvador Llopis Epila (*Barraquero*). Tots quatre als afores del cementiri de Paterna. L'any següent, el 20 de maig a Manel Molins Marí, i també el 27 de juliol a Luís Ferrer Marcos, director de la comissió de guerra del Comité Revolucionari i activista anarquista que practicava la lluita armada contra els interessos de la burgesia valenciana, vist que entre altres accions participà en reconegut atracament en el banc de Biscaia a Lliria el 1933.¹¹⁶⁹ Aquests foren denunciats principalment pel fiscal i pels comandants de la Guàrdia Civil, que redactaren informes detallant la seua participació en milícies anarquistes i destacaren el seu paper d'escopeters, centrant les acusacions més greus en la participació en la Columna de Ferro.¹¹⁷⁰ Ara bé, tot i que no s'hi troba la mateixa actitud dels franquistes locals per salvar-los les vides, tampoc hi destaquen denúncies importants; més aviat es va centrar en la selecció dels veïns que agafaren les armes en 1936.

Més enllà dels afusellaments, s'han de comptabilitzar quatre alfarers més morts als centres penitenciaris. El primer, Eduardo Gamon Tomas, llaurador de quaranta-cinc anys, que va perdre la vida a la presó del Puig el 6 de desembre de 1939. Després,

¹¹⁶⁶ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 406.

¹¹⁶⁷ Entrevista a Enric Cuñat Sesé, 24 de juny de 2018 (Alfara del Patriarca).

¹¹⁶⁸ AMALF: Volum d'oficis de 1939. Informe de la comissió depuradora del Magisteri de 1r ensenyança. 15 de juliol de 1939.

¹¹⁶⁹ ASENSI, C.: *Op. cit.*, pp. 7-8 i GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 406.

¹¹⁷⁰ AGHD: s. 7923-V-39, l. 19613, c. 9 i s. 6122-V-39, l. 19135, c.4.

Llorenç Molins Gisbert, qui amb seixanta-cinc anys no va poder suportar les dolentes condicions de les presons i va morir 30 de maig de 1940 a Sant Miquel dels Reis. I l'esmentat José María Mora Estellés, membre de la comissió de guerra del Comité Revolucionari, de qui el certificat de defunció exposa que va morir a causa d'una síncope per edema de pulmó el 23 d'octubre de 1940 a la presó Model, sense que exposar-ne la causa de la malaltia.¹¹⁷¹ Per acabar, el darrer mort a les presons fou Vicent Ferrer Marco, també del comité anarquista, atés que el 18 de desembre de 1941 fou trobat mort a la presó de Borriana.¹¹⁷²

Un total de deu veïns d'Alfara del Patriarca morts per afusellament o a les presons (vegeu annex 25). Tot plegat, valorar l'alt nombre de víctimes mortals en un municipi amb baixa complicitat amb la repressió necessita referències específiques locals. Per un costat, a diferència de casos d'intensa col·laboració, els responsables dels informes més greus no foren les autoritats locals, sinó els dirigents de les forces de seguretat. Principalment perquè seleccionaren a tots aquells que havien agafat les armes per defensar-se dels sublevats i, per tant, els consideraven responsables de la violència. Per l'altre, tot i els esforços dels poder locals per minvar el nombre d'afusellats, arribant a commutar dues penes de mort per trenta anys de reclusió, les seues gestions no sempre tenien èxit. Comptat i debatut, es pot argumentar que els membres del poder local de la postguerra no foren excessivament revengistes amb els republicans, perquè reconegueren l'esforç dels anarquistes per evitar les massacres a la rereguarda i, contràriament al que afirmava del Rey Reguillo,¹¹⁷³ la revolució social havia estat majoritàriament no violenta.¹¹⁷⁴ Un element cabdal perquè les autoritats locals no tingueren ganes de venjança, puix fins i tot altres personalitats de fora del govern municipal, com el capellà Francisco Muñoz Plasencia, s'afegiren a la postura moderada, ja que quan les autoritats judicials franquistes li preguntaren pels fets succeïts durant la guerra, el religiós va afirmar:

«que desconocía las circunstancias y las personas que intervinieron en la crema de imagen de culto religioso y la confiscación de oro y ajuares. No obstante, atendida la

¹¹⁷¹CG. c. 1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), p. 21

¹¹⁷²GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 406.

¹¹⁷³ Vegeu DEL REY, F.: *Retaguardia Roja. Op. cit.*

¹¹⁷⁴CG. c. 1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), p. 4.

*catolicidad y sanas costumbres de la mayoría de este vecindario, el que subscribe se inclina a creer, que la comisión de tan horrible y sacrilegio delito, se cometió más por imitación y órdenes superiores, que por iniciativa propia de los que los cometieron, entre los cuales es posible que figuraron forasteros».*¹¹⁷⁵

I no solament amb els informes requerits per la justícia militar s'observa la poca voluntat de participar amb la violència política dels franquistes d'Alfara del Patriarca. Així doncs, en una bona mostra d'humanisme, la corporació prengué mesures per vetllar dels fills dels republicans empresonats i acordaren:

*«expedir sellos de Auxilio Social junto con artículos que no sean de primera para remediar la situación de los hijos de los detenidos hasta que definitivamente se adoptan medidas generales por la superioridad».*¹¹⁷⁶

Dels exiliats internacionals a les depuracions públiques i privades

L'amenaça de les tropes rebels comportà l'eixida d'un grup de veïns què hagué de marxar d'Alfara del Patriarca abans que finalitzés la guerra. Poques setmanes abans de l'1 d'abril de 1939, Luis Claudio Casaña, qui va formar part del Comité Revolucionari i es dedicava professionalment al sector financer bancari, aconseguí exiliar-se atés que pogué fer font a les despeses del viatge cap a França.¹¹⁷⁷ Un altre membre dels revolucionaris que se n'anà era el citat Rafael Esteban Martínez (*El Xurro*), però en el seu cas decidí exiliar-se a França en clandestinitat, tot després d'eixir del centre penitenciari amb la llibertat condicional. I no va retornar al País Valencià fins a les acaballes de la dictadura, instal·lant-se en la localitat d'Almenara (La Plana Baixa).¹¹⁷⁸ En tercer lloc, José Herrero Sanz, també marxar a França, però per a sumar-se a la resistència armada de les potències aliades que lluitaven en el context de la Segona Guerra Mundial, fins que va ser capturat per les tropes alemanyes en el context l'ocupació de París. Els nazis el traslladaren al camp de concentració de *Mauthausen-Gusen* i l'identificaren amb el número 5559. Tanmateix,

¹¹⁷⁵CG. c. 1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), pp. 78-79.

¹¹⁷⁶AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 12 de juny de 1939.

¹¹⁷⁷CG. c. 1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), p. 43.

¹¹⁷⁸ Entrevista a Enric Cuñat Sesé, 24 de juny de 2018 (Alfara del Patriarca).

el maig de 1945 fou alliberat gràcies a l'avenç de les forces aliades en la guerra, però no va voler retornar a Alfara del Patriarca, així que va decidir restar a França la resta de la seua vida.¹¹⁷⁹

A continuació, José Calvo Muedra, qui havia anat a lluitar a Ocaña (Toledo) amb l'Exèrcit de Terra republicà en la Brigada Mixta 128, i a les acaballes d'aquesta fou traslladat a la localitat d'Alfondegulla, en la serra d'Espadà.¹¹⁸⁰ De Calvo, s'ha de tindre present que l'agost de 1938 va ser seleccionat per marxar a l'URSS, puix a l'exèrcit republicà li calia formar pilots d'aviació que pogueren ingressar en l'Exèrcit d'Aire, atesa la mancança d'aviadors entrenats.¹¹⁸¹ Calvo va marxar el 6 de gener de 1939 cap a l'escola d'aviació soviètica ubicada a la província de Kirovabad (Azerbaidjan).¹¹⁸² Amb tot, la guerra finalitzà l'abril d'aquell any, quan prop de 185 pilots encara estava rebent classes d'aviació. Davant d'això, els soviètics oferiren la nacionalitat als aviadors, la qual va estar acceptada per la majoria d'ells, però no per José Calvo i d'altres aviadors, que volia tornar a la seua localitat natural.¹¹⁸³

Això suposa un greu problema intern per als soviètics, que no volien alliberar aviadors formats en el seu propi territori a un règim «feixistitzat», ja que la Segona Guerra Mundial era imminent i podien revelar-los-hi informació sobre la seua flota d'aviació i les bases aèries. Els aviadors que no acceptaren la nacionalitat foren deportats a Novosibirsk (Sibèria) i, a continuació, al camp de concentració de Karaganda (Azerbaidjan). Després de la contesa bèl·lica internacional, el 1948 Calvo i altres republicans reberen la promesa de ser retornats a l'Estat espanyol. Llavors, els enviaren a la ciutat d'Odessa (Ucraïna) des d'on havia d'eixir un vaixell.¹¹⁸⁴ No obstant això, no seria fins al 22 de març 1954 que José Calvo va poder tornar, aprofitant que l'URSS decidí alliberar als soldats franquistes de la *División Azul*, ja que els soviètics volien fer-los passar per aviadors divisionaris. Finalment, Calvo va salpar des del port d'Odessa cap a Barcelona amb el vaixell *Semirramis*, camuflat entre alguns soldats presoners de la *División Azul*.¹¹⁸⁵

¹¹⁷⁹ CUÑAT SESÉ, Enric: *Geografia i Història*. Llibre de festes d'Alfara del Patriarca, 2006.

¹¹⁸⁰ AA: Memòria de José Calvo Muedra.

¹¹⁸¹ CALVO JUNG, Carmen: *Los últimos aviadores de la República. La cuarta expedición a Kirovabad*. Publicacions del Ministeri de Defensa, Fundación Aena, 2010. pp. 122-123.

¹¹⁸² *Ibidem*. p. 134.

¹¹⁸³ *Ibidem*, p. 159-160 i 166.

¹¹⁸⁴ *Ibidem*. p. 212-213 i 272-273.

¹¹⁸⁵ *Ibidem*. p. 313-314 i 322.

L'últim exiliat destacable d'Alfara del Patriarca era un esportista mediàtic, Josep Martínez Valero (*El Tigre d'Alfara*). Un boxejador de renom europeu, campió d'Espanya el 1930 i d'Europa en 1934.¹¹⁸⁶ Partidari del règim republicà, hauria participat en l'Olimpíada Antifeixista de Barcelona del juliol de 1936 si no fos perquè l'alçament dels militars es va produir el mateix dia de la seua inauguració. Així doncs, l'esclat de la guerra obligà a suspendre un esdeveniment esportiu de caràcter antifeixista, que pretenia boicotejar les Olimpíades de Berlín de l'estiu del 1936 en protesta contra el nazisme de l'Estat alemany d'Adolf Hitler. Durant l'enfrontament armat, Martínez va prendre partit en la defensa de la legalitat republicana. El 19 d'agost de 1936, anunciava la convocatòria d'un combat benèfic al periòdic *El Mercantil Valenciano*:

«Encontrándome en el servicio de las milicias en mi pueblo de Alfara, y habiéndome surgido la idea de contribuir con mi esfuerzo a engordar las recaudaciones que se destinan a mis hermanos en lucha, en defensa de la libertad y de la República, me ofrezco incondicionalmente a tomar parte en alguna velada de boxeo.

En espera del primer aviso.

*Salud y República».*¹¹⁸⁷

El boxejador organitzà dos combats benèfics, el primer el 2 de setembre de 1936 en el circ *Pride* de Madrid, en una vetllada de boxa que va planificar el PCE amb la voluntat de recaptar fons per als hospitals de sang. En finalitzar el combat, el Batalló «*La Pasionaria*» li va lliurar un fusell pres als facciosos. El segon, a la plaça de Bous de València, poques setmanes després del de Madrid, però en aquesta ocasió els diners serien destinats als xiquets que fugint de la guerra havien arribat a València des d'altres indrets de l'Estat espanyol.¹¹⁸⁸ Vista la implicació del boxejador amb la República i que gaudia de possibilitats econòmiques per marxar, el 1938 va eixir del continent europeu per anar-se'n cap a Buenos Aires (Argentina), per tal de lliurar els seus primers combats a Amèrica del Sud.¹¹⁸⁹ En acabar la contesa bèl·lica i començar el règim franquista, Josep Martínez quedà atrapat a l'Argentina, atés que era ben conscient que si tornava a l'Estat espanyol, el govern franquista el

¹¹⁸⁶CABO, F.: *Op. cit.*, pp. 46-47 i 64.

¹¹⁸⁷Ibidem. p. 121.

¹¹⁸⁸Ibidem, pp. 121-122.

¹¹⁸⁹Ibidem, p. 138.

perseguiria i castigaria per haver-se posicionat al costat de la defensa de la legalitat republicana. Per tant, malgrat que en 1943 es va retirar de la boxa professional, decidí no tornar-hi a Alfara del Patriarca mai més i va establir la seua residència a la ciutat Argentina de Mar de la Plata, on finalment va morir l'any 1963.¹¹⁹⁰

Retornant a Alfara del Patriarca per analitzar l'impacte de la violència implícita contra els qui es quedaren, no es pot deixar de valorar la depuració dels treballadors de l'administració pública local i d'empreses privades, per conèixer la participació de les bases franquistes. El 26 d'abril de 1939, la corporació decidí en sessió plenària posar *«en discusión la conducta observada por todos los empleados de la administración municipal que desarrollaron sus cargos desde antes del 18 de julio de 1936»*, encara que, finalment, acorden avalar-los a tots de manera provisional, *«sin perjuicio de quedar sujetos a una depuración por las autoridades superiores»*.¹¹⁹¹ El càrrec de jutge instructor dels expedients l'ostentava el primer tinent d'alcalde Francisco Palau,¹¹⁹² que va acabar el seu informe el 24 de juliol del 1939, exposant que:

«El juez instructor Francisco Palau en lo referente a la depuración de los empleados de este municipio Pascual Muñoz Esteban (secretario), Rafael Sanfrancisco Sanchis (oficial de secretaría), Ramón Marques Lluesma (sereno), Emilio Ramón Llin (médico), Cristobal Gómez Sánchez (practicando) y Rosa Bonet Bonastre (matrona); considerando suficientemente esclarecidos los hechos de información de cada uno de ellos en las declaraciones juradas presentadas, la corporación por unanimidad acuerda que sean readmitidos definitivamente los referidos empleados sin imposición de sanciones puesto que no existen indicios de responsabilidades que puedan motivar la incoación del oportuno expediente, siente declarados por este ayuntamiento afectas al Glorioso Movimiento Nacional de nuestra estimada España».¹¹⁹³

Entrant al detall, val a dir que el nomenament del metge Emilio Ramón, un falangista de «camisa vella», afiliat des de 1934, fou merament protocol·lari perquè quedava

¹¹⁹⁰Ibidem, p. 147.

¹¹⁹¹AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 26 d'abril del 1939.

¹¹⁹²AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 27 de juliol del 1939.

¹¹⁹³AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 24 de juliol del 1939.

palesa la seua fidelitat al nou règim. Un altre cas similar va ser el del practicant Cristòbal Gómez, vist que aconseguí acreditar la seua «afecció» a la dictadura mitjançant dos avals que ho demostraven. El primer dels avals fou expedit pel dirigent falangista local, qui valorava la seua conducta politicosocial de manera positiva, en afirmar que:

*«con anterioridad al Glorioso Movimiento Nacional era una persona muy afecta a las ideas religiosas y se distinguió siempre para hacer campaña en pro de la causa que hoy impera. Durante el Glorioso Movimiento Nacional se le ha observado una conducta irreprochable en todo su alcance en favor de la Causa Nacional».*¹¹⁹⁴

El segon aval del practicant l'obtingué per demostrar la simpatia a les dretes antirepublicanes, que va ser emés pels gestors de les Cases de Bàrcena, on també treballava, que en un document signat i segellat argumentaven que:

*«Cristobal Gómez Sánchez y su mujer María Dominga García Temprano se personaron voluntariamente el 16 de febrero de 1936, con el objetivo de emitir el voto para la candidatura de derechas que nuestras representábamos para la circunscripción capital, para figurar en el censo electoral de este barrio la mujer del señor Gómez desde 1930 al 1934, distinguidos en sus ideales religiosos y propagandísticos de la causa que hoy impera».*¹¹⁹⁵

Aquests dos casos de readmissió posen de manifest que les depuracions no sols servien per a identificar als opositors polítics, sinó també per premiar els treballadors fidels amb els sublevats. I, a més dels empleats que ja treballaven abans de la guerra, es destaca que es nomenaren de nous procedents del cercle polític i familiar proper a les autoritats franquistes locals. Per exemple, es designà guarda local amb caràcter interí a Joaquim Pérez Palau,¹¹⁹⁶ i algutzir a Francisco, qui també tenia preferència sobre altres aspirants com a mutilat de guerra.¹¹⁹⁷

¹¹⁹⁴AMALF: Volum d'oficis de 1939. Aval FET i de les JONS d'Alfara del Patriarca a Cristobal Gómez. 29 d'abril de 1939.

¹¹⁹⁵AMALF: Volum d'oficis de 1939. Aval de les autoritats franquistes de Les Cases de Bàrcena, 2 de maig de 1939.

¹¹⁹⁶AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 26 d'abril del 1939.

¹¹⁹⁷AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 6 de novembre del 1939.

Això que s'exposa pot conduir a l'error de considerar que el procés de depuració fou tou en comparació a la resta de casos de la comarca. Amb tot, sí que es constaten algunes depuracions. Per exemple, el secretari Pascual Muñoz Esteban, que havia obtingut la plaça per aprovar l'oposició i treballava a Alfara del Patriarca des del 1925, fou obligat a dimitir el 4 d'abril de 1941, tot i comptar amb l'aval favorable de l'alcalde Francisco Català. Des de les autoritats superiors s'argumentava que com el secretari continuà treballant durant els anys de la guerra, i a més es va inscriure al sindicat de la CNT durant aquells anys, se l'havia de cessar del seu càrrec públic. Finalment, el secretari Pascual Muñoz fou substituït poques setmanes després per Josep Maria Montblanch Llopis,¹¹⁹⁸ un fet que demostra que les jerarquies de poder s'imposaren de dalt a baix en les decisions repressives. Per altre costat, també foren depurats els mestres Pedro Tortajada, Marina Torrejón i Elvira Veres¹¹⁹⁹, als qui es va obrir un expedient per part de la Comissió Depuradora del Magisteri de primer d'ensenyança. La institució d'ensenyança reclamà a l'Ajuntament els «*informes sobre la conducta profesional, social y particular, así como la actuación política de cada uno de los maestros de la localidad que hayan prestado servicio antes del 18 de julio de 1936*»¹²⁰⁰ pel fet que sospitaven dels seus ideals. Tanmateix, almenys en el cas de la mestra Elvira Veres, l'alcalde Francisco Català i altres representats polítics locals avalaren als docents davant dels requeriments del procés de depuració.¹²⁰¹

De l'àmbit públic al privat, convé concloure amb una breu referència als treballadors d'empreses i fàbriques locals que van perdre la feina amb l'arribada de la dictadura. Així, el 7 de juliol de 1939, l'empresa de subministraments elèctrics *Volta S.A.* va elaborar un informe sobre els treballadors que participaren de les vagues i manifestacions durant els anys previs a la guerra o que estaven afiliats a algun sindicat. Hi destaquen principalment cinc empleats locals que foren despatxats per aquest motiu: José Badenes Albert, Francisco Marqués Pérez, José Marqués Pérez, Toni Palanca Fita i Francisco Palanca Montó.¹²⁰² El mateix va succeir a la fàbrica de

¹¹⁹⁸AMALF: Llibre d'actes des del 25 d'abril de 1939 fins al 19 de gener de 1942: Sessió del 4 d'abril del 1941.

¹¹⁹⁹CUÑAT SESÉ, Enric: *Geografia i Història*. Llibre de festes d'Alfara del Patriarca, 2006.

¹²⁰⁰AMALF: Volum d'oficis d'entrada 1939. Petició de la Comissió depuradora del Magisteri de l'Ensenyança de València, 15 de juliol de 1939.

¹²⁰¹AMALF: Volum d'oficis d'eixida de 1939. Informe de l'alcaldia sobre la depuració d'Elvira Veres.

¹²⁰²AMALF: Volum d'oficis de 1939. Informe sobre els treballadors acomiadats de Volta S.A, 7 de juliol de 1939.

mistos *La Fosforera Española S.A.*, on s'acomiadaren els obrers Martí Rodrigo i Segura Ferrando, militants anarcosindicalistes, la situació dels quals fou comunicada al Ministeri d'Organització i Acció Sindical.¹²⁰³

¹²⁰³AMALF: Volum d'oficis de 1939. Sol·licitud del Ministeri d'Organització i Acció Sindical a la fàbrica de mistos d'Alfara del Patriarca. 25 d'octubre de 1939 i ASENSI, Carles: «L'atrancament del Banc Biscaia a Llúria». *La veu de Llúria*, (2017), pp. 7-8. Recuperat de <http://laveudelliria.com>

Foios

Fricció interna i control provincial en la construcció del poder local

La Dictadura franquista va començar a Foios ja en els darrers dies de març de 1939, quan les tropes sublevades ocuparen la localitat i s'instal·laren a l'edifici de l'església local, coneguda popularment com la «catedral de l'Horta».¹²⁰⁴ El 31 d'aquest mes, els alts comandaments militars es reuniren amb les personalitats més destacades de la dreta local i nomenaren una comissió gestora, materialitzant així el canvi de poder. La sessió fou presidida pel delegat municipal de *FET y de las JONS*, José Albert Plasencia, i pel secretari de l'organització, Joan Rausell Ausina. Però vista la poca entesa entre les diferents famílies polítiques, hagueren de suspendre la sessió durant uns minuts perquè no es posaven d'acord amb el nomenament dels membres de la comissió gestora. A la fi, es produí una votació que atorgà l'alcaldia a Francisco Ferrando Pellicer, amb un total de huit vots. Com a primer tinent d'alcalde escolliren Lluís Montalt Bueno (*Lluiset l'Abadeger*), un comerciant de peix amb influències locals. I, tot seguit, en el càrrec de segon tinent d'alcalde escolliren a Toni Carceller Montalt. La resta del consistori el conformaven els regidors Francisco Tamarit Bendicho, José Peralta Muñoz, Fernando Barrachina Ruiz, José Valls Carceller, Vicent Abad Carceller i Ramón Carceller Badia.¹²⁰⁵

Tanmateix, el 5 d'abril els dretans es tornaven a reunir amb l'objectiu de modificar la comissió gestora. Després d'un breu debat, els falangistes decidiren cessar a l'alcalde Francisco Ferrando i designaren a Federico Saurí Ferrando en el seu lloc. Conservaren en el càrrec de primer tinent d'alcalde a Lluís Montalt, però, en canvi, apareixia per primer cop la figura de Manel Montalt Ferrer (*Manolot*) en el govern. Aquest era un excaptiu i excombatent franquista, descendent d'una família benestant, que feu valdre aquestes credencials, avalades per la *Hermandad de Cautivos de España*, per ser nomenat segon tinent d'alcalde. I, com més endavant es detallarà, va anar agafant rellevància en el consistori. Per acabar, José Ruiz Ferrando va estar designat regidor, essent el responsable de la Junta d'Educació; Jerònim

¹²⁰⁴ Entrevista a Francisco Plasencia Saurí, 12 de setembre del 2018 (Foios).

¹²⁰⁵ AMF: Llibre d'actes municipals des del 23 de març de 1937 fins el 5 de juny de 1939. Sessió del 31 d'abril de 1939.

Montant Roig fou nomenat regidor encarregat de la Junta de la séquia de Montcada; Vicent Bueno Farinós, orfe de pare per la violència en la rereguarda, també ocupà altra regidoria; el cinqué era Francisco Mercader Roig; i, el darrer, Alfredo Albert Folch (*El Catxola Carniser*), encarregat del procés de depuració dels treballadors de l'administració local.¹²⁰⁶

Valorant la gestió del govern de Federico Saurí, val a dir que depenia força de les autoritats provincials. En aquest sentit, una de les primeres decisions gira al voltant de l'ordre ministerial sobre la recollida de moneda «marxista», vist que lliuraren al governador 9.427 pessetes que hi havia al dipositari municipal, més 29.224 pessetes que hi romanien al compte corrent d'aquest Ajuntament en el Banc d'Espanya.¹²⁰⁷ En segon lloc, la resimbolització de l'espai públic fou altra de les mesures inicials. En conseqüència, el 5 de juny aprovaren el canvi de nom de les vies i carrers com a *«testimonio y adhesión incondicional a la causa nacional sindicalista representada por el Generalísimo Franco»*, en un document d'aprovació que enaltia el cop d'estat i els militars rebels:

*«La presidencia, recogiendo el sentido del vecindario, manifestado por prestigiosos vecinos, sobre la conveniencia del cambio de nombres de varias vías de la población como testimonio y adhesión incondicional a la causa nacional sindicalista representada dignamente en el insigne Caudillo Generalísimo Franco, además del sentido entusiasmo de la mayoría del vecindario, propone a la corporación la conveniencia del cambio de nombre a determinadas vías de la localidad por el de personalidades que a las generaciones sucesivas recuerden sus nombres, los de los verdaderos héroes que en la noble gesta recientemente acabada con la completa victoria del Glorioso ejército Nacional, haciendo de acreedores al eterno recuerdo de gratitud de todo buen español; así como los de los gloriosos santos los nombres de los cuales recuerdan ingenuamente los otros antepasados, las bondades y el ejemplo católico de los cuales tienen que ser encastillados. La presidencia solicita formalmente los cambios de nombres».*¹²⁰⁸

¹²⁰⁶AMF: Llibre d'actes municipals des del 23 de març de 1937 fins el 5 de juny de 1939. Sessió del 5 d'abril de 1939.

¹²⁰⁷ Ibídem.

¹²⁰⁸AMF: Llibre d'actes municipals des del 23 de març de 1937 fins el 5 de juny de 1939. Sessions del 5 d'abril i 5 de juny de 1939.

D'aquesta manera, el carrer del general José Riquelme va ser substituït per Emilio Mola, el carrer Fermin Galan i Ángel García es redeninà José Antonio Primo de Rivera o, entre d'altres, el carrer 14 d'abril passa a anomenar-se 18 de juliol.¹²⁰⁹ En un context de demonització de l'adversari, els màrtirs franquistes que donaren la seua vida per la «nació» i pel «catolicisme» en la «croada», es convertiren en un element de cohesió dintre d'un heterogeni grup de rebels. I, ahora, construïen un discurs sobre la guerra que esdevingué hegemònic per la naturalesa totalitària del nou règim. Dit en altres paraules, la cultura de la victòria era un element de cohesió entre els diferents sectors del franquisme.¹²¹⁰

Tot i això, el dia 24 d'agost de 1940, el governador ordenà cessar a l'alcalde Federico Saurí pel conflicte sorgit al voltant del procés sumaríssim contra el secretari municipal Lisardo Molina. L'alcalde Saurí va lliurar pocs informes sobre les conductes politicosocials dels encausats, però els que va lliurar eren força favorables als encausats. Així mateix, del secretari Molina va afirmar que *«durante el período anterior al GMN observó una conducta inmejorable por todos los conceptos y durante el Alzamiento favoreció a algunas personas de derechas»*.¹²¹¹ A més, l'alcalde també havia intercedit en favor del metge Santiago López, que havia estat sancionat de manera «injustificada» per l'Inspector Provincial de Sanitat, i des de llavors les autoritats superiors desconfiaven de la seua actitud.¹²¹² En la missiva d'acomiadament, el governador li etzibà a l'alcalde que:

«teniendo en cuenta que usted ha avalado el izquierdista Lisardo Molina Moreno, asesor del Comité rojo de esa población durante el periodo marxista, con esta fecha he acordado destituirlo de su cargo de Alcalde y que se encargue de la alcaldía el 1.º Teniente de Alcalde, dándome inmediata respuesta de haberlo efectuado».¹²¹³

Tot açò posa de manifest l'alt risc que comportava per a les mateixes bases franquistes emetre un aval en favor dels processats, vist que podien derivar en conseqüències negatives pels avaladors. En conseqüència, es constata la vigilància

¹²⁰⁹ AMF: Llibre d'actes municipals des del 23 de març de 1937 fins el 5 de juny de 1939. Sessió del 5 d'abril de 1939 i Llibre d'actes municipals des del 5 de juny de 1939 fins al 5 de desembre de 1944. Sessió del 8 d'agost de 1939.

¹²¹⁰ ANDERSON, P. i DEL ARCO, M.A: *Op. cit.*, pp. 176-177

¹²¹¹ AGHD: s.14238-V-39, l.17881, c.1.

¹²¹² AMF: Llibre d'actes municipals des del 5 de juny de 1939 fins al 5 de desembre de 1944. Sessió 21 de juny de 1940.

¹²¹³ AMF: Correspondència entre Governador Civil i l'Ajuntament de Foios, 24 d'agost de 1940.

de les autoritats provincials sobre les municipals, les quals tractaren de controlar la col·laboració dels poders locals en la repressió, apartant a tots els que no participaren en els càstigs als opositors polítics. Per tant, la violència de la postguerra depenia dels poders locals, que tenien la potestat de denunciar i acusar els republicans. Tot i que el governador era l'encarregat de vetllar i fomentar aquestes pràctiques, nomenant i cessant diferents autoritats locals en relació amb la seua actitud en relació amb la repressió.

Al capdavant, després de sondejar a la resta de regidors, el 26 d'agost de 1940 Lluís Montalt Bueno (*Lluiset l'Abadejer*) es convertí formalment en nou alcalde de Foios. Aquest va escriure al governador per comunicar-li que es feia càrrec «*de la presidencia de la alcaldía de Foios, habiendo cesado en el acta al último alcalde*» i es mostrava disposat a quedar baix les ordres del governador.¹²¹⁴ Per altre costat, a tall de reconfigurar el govern i cobrir la vacant que havia quedat en el càrrec de primer tinent d'alcalde, es designà a Jerònim Montalt Roig.¹²¹⁵ El govern estava sotmés a les directrius de les autoritats provincials, que sempre tenien la darrera paraula en tots els assumptes locals. Però, a més a més, altres institucions com l'església local també van tindre una gran capacitat d'influència en el govern. En aquest sentit, cal destacar al capellà Eugenio Bisbal, de valors conservadors i tradicionalistes, que manifestava un caràcter autoritari i de supèrbia. Eugenio, grassonet i baixet d'aspecte físic, es va caracteritzar per les contínues represàlies a les mostres de modernitat i de llibertat entre el veïnat, ja que decidia sobre les festes, la música o la vestimenta, entre altres.¹²¹⁶ Era un home molt enèrgic, que coneixia per confessió els secrets de totes les famílies, i açò li proporcionava un poder quasi absolut per la informació que tenia. Al municipi era ben conegut que el capellà intervenia directament a la política, vist que quan l'alcalde Montalt havia de prendre alguna decisió un poc compromesa, l'ajornava, i a la caiguda del vespre els veïns el veien anar des de l'Ajuntament cap a la rectoria. No era cap secret ni cap vergonya per ningú que les decisions importants del municipi les acabés escollint el capellà local, ja que el fet era de domini públic i la intervenció eclesiàstica en la política municipal era ben vista.¹²¹⁷

¹²¹⁴ AMF: Correspondència entre Governador Civil i l'Ajuntament de Foios, 26 d'agost de 1940.

¹²¹⁵ AMF: Llibre d'actes municipals des del 5 de juny de 1939 fins al 5 de desembre de 1944. Sessió 21 d'octubre de 1940.

¹²¹⁶ Entrevista a Vicent Garcia Devís, 26 d'octubre de 2018 (Foios).

¹²¹⁷ CASTANYER, À., *Op. cit.*, p. 20.

Seleccionar i castigar als opositors més destacats

Amb la configuració del primer govern franquista es contribuï a la construcció de la dictadura a Foios, tot i les discrepàncies i dificultats del procés. Tanmateix, el càstig als opositors polítics es convertí en l'element cohesionador, que apartava aquells que no estaven disposats a col·laborar plenament amb la repressió. Amb tot i això, de manera particular, convé destacar que el primer foier víctima de la violència franquista va patir la repressió abans que les tropes sublevades ocuparen la localitat. Es tracta de Francisco García Rodrigo, qui quedà atrapat a Castelló quan els militars rebels entraren a la ciutat el 14 de juny de 1938 i, llavors, fou arrestat i empresonat. Escassament un mes després, es va celebrar el consell de guerra que el va condemnar a la pena de mort, executada el 22 de juliol de 1938 a Castelló.¹²¹⁸

Posant la lupa en què esdevingué a Foios, al llarg de les primeres setmanes d'abril del 1939 s'arrestaren al voltant de trenta sindicalistes, representants polítics dels partits esquerrans, membres del Comité Revolucionari, empleats públics i obrers i jornalers que no s'havien alineat amb la causa franquista. Els detinguts, encausats en onze processos sumaríssims,¹²¹⁹ dels quals destaquen les macrocauses 6076-V-39 i 14238-V-39 amb més de deu encausats per cadascuna, foren reclosos en un primer moment al calabós local, a l'edifici de l'ajuntament, fins que al cap de pocs dies els traslladaven als centres penitenciaris. Els detinguts podien ser jutjats per càrrecs diferents i sobre la base de rumors i testimonis falsos. I, encara més, no tenien facilitats per preparar la defensa amb garanties, atés que es reunien amb l'advocat, assignat pel tribunal, el mateix dia del judici. Així doncs, malgrat que els destins dels inculpats estaven en joc, els judicis sovint podien durar minuts.¹²²⁰ Com a proves, els tribunals requeriren informes sobre els processats a les autoritats locals i, per això,

¹²¹⁸ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 408.

¹²¹⁹ AGHD: s.14238-V-39, l.17881, c.1; s.2472-V-39, l.18281, c.2; s.6076-V-39, l.20635, c.1; s.15017-V-39, l.17825, c.9; s.7228-V-39, l.18439, c.8; s.5257-V-40, l.18824, c.4; s.6327-V-39, l.19787, c.3; s.4579-V-40, l.20661, c.5; s. 2597-V-40, l.20146, c.3; s.15019-V-39, l.20565, c.7 i s.978-V-40, l.19173, c. 2.

¹²²⁰ ANDERSON, P. i DEL ARCO, M.A: *Op. cit.*, pp.83-84.

el Tribunal Militar número 10 de València exigí a la Governació Civil que les autoritats de Foios:

«cumplan con toda urgencia la comunicación sobre la actuación de los individuos que componían la gestora durante la dominación marxista, indicando la intervención de cada uno de ellos en los excesos y atropellos y la participación en los asesinatos cometidos en octubre de 1936».¹²²¹

Dues setmanes després del requeriment, el 21 de juny de 1940 les autoritats locals aprovaren l'informe elaborat per l'alcaldia sobre els membres de l'Ajuntament durant la «revolució marxista».¹²²² Uns informes que arribaren tard perquè el tribunal venia requerint-los des de feia mesos, i perquè alguns dels encausats ja havien estat condemnats i executats.

Explicant l'impacte de la violència de menys a més intensitat, paga la pena començar per aquells que foren condemnats a baixes penes de reclusió d'entre sis i quinze anys de reclusió i van ser posats en llibertat condicional pocs mesos després. Eixos veïns eren José Saurí Puchol, Toni Marco Peris, Enric Ros Saurí, Francisco Cabo Plasencia, Joaquin Bendicho Tortajada, Celestino Arnal Sanchis, l'algutzir republicà Toni Palau Saurí, i Toni Palau Palau (*Tonet*), fill i ajudant de l'algutzir. Entre algunes de les proves de descàrrec, Saurí Puchol fou avalat pel cap de la Falange local Rafael Badia pel veí Fernando Barrachina, qui afirmava que *«viéndome perseguido por elementos extraños, le pregunté si estaría dispuesto a esconderme en su casa lo que hizo sin vacilar»*;¹²²³ a Marco Peris l'avalà el director de *La Yutera Española SA*, Carlos Staatchman, qui el defensà argumentant que *«en su ficha de trabajo y en cuanto afecta a su conducta en el mismo no consta ningún dato que redunde en su perjuicio»*¹²²⁴ i Ros Saurí era acusat tovement pel comandant de la Guàrdia Civil Virgino Tortajada per tindre *«una conducta regular [...] y se le vio trabajar en las tierras que habían incautado por la colectividad»*.¹²²⁵ Tanmateix, apareixen algunes denúncies dels veïns, l'anàlisi de les quals ens revela algunes contradiccions. Per exemple, la veïna Francisca Sorlí

¹²²¹ AMF: Llibre d'actes municipals des del 5 de juny de 1939 fins al 5 de desembre de 1944. Sessió de 5 de juny de 1940.

¹²²² AMF: Llibre d'actes municipals des del 5 de juny de 1939 fins al 5 de desembre de 1944. Sessió del 21 de juny de 1940.

¹²²³ AGHD: s.14238-V-39, l.17881, c.1.

¹²²⁴ *Ibidem*.

¹²²⁵ AGHD: s.6076-V-39, l.20635, c.1.

Barbastre va acusar Joaquin Bendicho Tortajada i Alejandro Almerar de la mort del seu germà Toni Sorlí Barbastre, el capellà d'abans de la guerra, el cadàver del qual fou passejat, nugat amb una corda al coll i tirat pel cotxe d'uns milicians, per tot el municipi el novembre de 1936.¹²²⁶ Per reforçar l'acusació, citava a la veïna Vicenta Bruixola (*La Rulla*) com a testimoni, però quan Vicenta anà a declarar davant les autoritats franquistes, afirmà que ignorava tot el referent sobre l'assassinat del capellà i negava la declaració de Francisca.

En els sumaríssims s'observa la baixa participació de les autoritats locals en els informes i denúncies, fet que va facilitar les baixes sentències i la ràpida posada en llibertat mesos més tard gràcies al decret del 23 de febrer del 1940 signat pel ministre de Justícia Esteban Bilbao, que concedia la llibertat en aplicació de la redempció de penes pel treball a les presons. D'aquesta manera, els presoners que obeïen, rebien la reducció proporcional de la condemna, commutant-los-hi dos dies de pena per cadascun dels treballats.¹²²⁷ S'establien quatre períodes: al primer havien de participar en els tallers dintre del penal, al segon podien sol·licitar anar a treballar a grans obres, al tercer eren enviats a destacament amb població lliure i al quart demanaven la llibertat condicional.¹²²⁸ Per exemplificar-ho, s'analitza el procés de Toni Palau Palau (*Tonet*), qui en començar la guerra treballava com a ajudant de l'alguatzir amb solament catorze anys. En acabar-se la contesa bèl·lica, Toni Palau va ser arrestat i traslladat al penal de Sant Miquel dels Reis, qui amb dèsset anys es convertí en un dels presoners més joves de la localitat. Al cap d'uns mesos, després de passar per la primera fase, acceptà treballar a la vall de Cuelgamuros (*El Valle de los Caídos*), i després va passar a la tercera fase i retornà a Foios.¹²²⁹

En el següent escalafó estaven els reus que romangueren reclosos més anys i no aconseguiren la llibertat condicional fins, com a mínim, a partir de 1943. Entre aquests es troba José Rodrigo Grafia (*El Bayo*), un jornaler que treballava en el cultiu de melons en les terres de la localitat, essent regidor republicà i membre del Comité Revolucionari. En conseqüència, atesa la seua significació política, Rodrigo va estar

¹²²⁶ CG. c. 1387 (2) PP T 66 (Foios), p. 17 i entrevista a Francisco Plasencia Saurí, 12 de setembre del 2018 (Foios).

¹²²⁷ BOE N° 59, de 28 de febrer del 1940, Ministeri de Justícia, p. 1453.

¹²²⁸ ANDERSON, P. i DEL ARCO, M.A: *Op. cit.*, pp. 167-168.

¹²²⁹ Entrevista a Vicent Garcia Devís, 26 d'octubre de 2018 (Foios).

condemnat a la pena de vint anys de reclusió major en el procediment sumaríssim 6076-V, la qual havia de complir a la presó del Monestir del Puig.¹²³⁰ Entre els seus denunciants, no hi havia cap membre del poder local, però sí que va intervenir el comandant de la Guàrdia Civil de Montcada, Higinio Tortajada, qui l'imputava:

*«formar parte de la colectividad campesina, intervenir en la destrucción de la Iglesia, en requisas, saqueos y detenciones, entre ellos la de los vecinos de derechas que días más tarde fueron asesinados, ignorándose si tuvo o no participación directa en dichos asesinatos».*¹²³¹

En segon lloc, a Sant Miquel dels Reis empresonaren a Francisco Sorní Mercader, condemnat a trenta anys de presó en el sumaríssim 15010-V, i Ramón Soler Corell, amb la mateixa pena, però qui tindrà un final tràgic en aquesta presó que més endavant es detallarà. Ara bé, el penal on més foiers reclogueren era la presó Model. Allà, en desembre de 1939 s'hi havia comptabilitzat 8.000 presoners, en unes instal·lacions on solament hi havia 500 cel·les,¹²³² on restaven els membres del Comité Revolucionari: Santiago Marco Santonja, Federico Bendicho Pascual, Emilio Saurí Martí (*Patot*), Francisco Corell Ruiz (*Corrales*) i l'algutzir José Valls Rausell. Tots ells foren condemnats a penes d'entre vint i trenta anys de presó, en sumaríssims caracteritzats per les acusacions greus del comandant de la Guàrdia Civil i els avals del poder local per apaivagar les sentències. Com a mostra, a Marco Santonja, el comandant el va denunciar per: *«antes del GMN ya era de ideas extremistas e intervino en huelgas y manifestaciones por lo que se le detuvo, y una vez estallado el GMN intervino en la destrucción de la Iglesia, saqueos, robos, denuncias y detenciones [...] y se les considera responsable de los asesinatos cometidos»*, mentre que el metge falangista Vicente Rico va declarar en el seu favor argumentant *«que a pesar de sus ideas de izquierdas, demostró ser una persona de orden y me escondió durante unos días, cuando más ruda y cruel era mi persecución»*.¹²³³ Un altre exemple seria el de Corell Ruiz, a qui el regidor franquista Alfredo Albert avalà exposant que *«gracias a que era avisado por Francisco Corell no fue encontrado en su casa cuando*

¹²³⁰ AGHD: s.6076-V-39, l.20635, c.1 i entrevista a Francisco Plasencia Saurí, 12 de setembre del 2018 (Foios).

¹²³¹ AGHD: s.6076-V-39, l.20635, c.1.

¹²³² Archivo General de la Administración (AGA), 41/1195.

¹²³³ AGHD: s.6076-V-39, l.20635, c.1.

iban a detenerlo».¹²³⁴ Fet i fet, la no participació directa de l'alcalde Federico Saurí i del cap de la Falange local en els informes contra els processats, sembla que va facilitar que la repressió en Foios adoptés una intensitat més baixa i, com posteriorment s'analitzarà, centrada selectivament en alguns dels membres més destacats del comité en relació amb les condemnes a mort.

També altres membres del Comité Revolucionari, que ja havien participat en el govern republicà local abans de la guerra foren jutjats i condemnats a penes de reclusió a la Model: Francico Molina Just, representant del Comité Revolucionari a *La Yutera Española S.A.*, Blai Martí Francés, Francisco Saurí Valls i Toni Rausell Higón (*Caballó*). I, en aquesta classificació, s'han deixat per al final aquells sense activisme politicosocial conegut, sovint familiars dels representants del poder local republicà. Per exemple, Agustí Valls Montalt, germà de l'algutzir, condemnat a quinze anys de presó; José María Saurí Martí, germà del president del Comité Revolucionari; Juan Sánchez Berrocoso, guarda de la fàbrica de *La Yutera Española*; Francisco Cortina Palau (*Panxeto*), posteriorment desterrat a Saragossa; i també l'escultor Francisco Badia Plasencia, el germà del qual era del comité. Aprofitant que el darrer presoner era un escultor reconegut, les autoritats l'obligaren a realitzar imatges de culte religiós durant el seu captiveri a la Model. En aquest sent, l'escultor Badia va esculpir un la imatge de Sant Francesc d'Assís, que fou col·locada a l'Església de Foios.¹²³⁵

Passant a les víctimes mortals, l'1 d'agost de 1939 se celebrà el consell de guerra contra els germans Melcior i Enric Saurí Martí, vicepresident i president del Comité Revolucionari respectivament, els quals foren afusellats als voltants del cementiri de Paterna el 4 de novembre.¹²³⁶ Provenients de les classes populars més humils, tots dos havien mantingut un paper força actiu en l'organització del moviment obrer i en l'activisme polític durant República i la Guerra Civil. Tanmateix, en el seu sumariíssim, no s'observa la participació de les autoritats franquistes de Foios, sinó que únicament de la Fiscalia va elaborar informes. Així mateix, a Melcior l'imputaven que «*participó directamente e indirectamente en más de 68 asesinatos cometidos en Rafelbuñol, Puzol y Foyos*» i a Enric per «*ser el jefe del comité mientras se cometieron*

¹²³⁴ *Ibídem*.

¹²³⁵ BUENO, Baltasar (18 d'agost de 2012): El Cristo de los doce melones. *Levante-EMV*. [en línia] Recuperat de <https://www.levante-emv.com/comunitat-valenciana/2012/08/18/cristo-docena-melones/929164.html> [Consultat el 4 d'octubre de 2018].

¹²³⁶ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 408.

*los hechos delictivos [...] Con una conducta similar al anterior pero con más responsabilidad».*¹²³⁷ El següent afusellat va ser l'alcalde del 1936 al 1937, José Ros Lacruz, mort el 26 de juny del 1940. I, finalment, els darrers foren Vicent Cabo Pascual, membre del Comité Revolucionari, i José Badia Ruiz (*El Ceguet de Marxalenes*), secretari del Comité Revolucionari. Ambdós foren passats per les armes el 27 d'agost del 1940, i al cap de quinze dies va arribar l'indult a les seues famílies. Una manera d'humiliar als familiars i de socialitzar el terror entre el cercle republicà.¹²³⁸

Fet i fet, després dels sis afusellaments no s'executaria cap condemna a mort més. Tanmateix, encara se'n poden afegir dues. La primera es produí el 6 d'abril de 1941 a Sant Miquel dels Reis, on el foier Ramón Soler Corell morí a conseqüència de les dificultats que hi travessaven els reus en els centres penitenciaris de la dictadura. L'altra víctima mortal fou un poc més complexa. Es tracta del jove de vint-i-un anys Joan Baptiste García Sales, el qual s'encontrava realitzant el servei militar obligatori a Ceuta. Al capdavant de l'escamot de soldats que rebien la instrucció militar hi estava el sotsoficial Tejido, caracteritzat per l'especial odi i rancor que tenia envers els joves provinents dels territoris que s'havien mantingut fidels al govern republicà. Sempre els vociferava en les seues ordres: «¡Rojos de mierda! ¡Hijos de puta! Qué guerra nos habéis dado...».¹²³⁹

El 18 de setembre de 1944, García Sales s'encontrava fent la instrucció amb la resta de companys en l'esplanada del port de Ceuta quan, de sobte, es va equivocar en marcar el pas i va entropessar amb els companys del davant. Llavors, el sotsoficial Tejido el va treure de la fila: «¡Alto! ¡Tú, sal de la formación! ¡Ponte firme!». Tot seguit el va colpejar en el cap i García Sales va caure a terra tirant sang per la boca i les orelles. Al soldat el van ingressar en el llit número 83 de l'Hospital O'Donell durant onze dies, on el seu company i amic Maties Gimeno (Meliana) anava sovint a visitar-lo, fins que el 29 de setembre de 1944 —dos dies després d'haver complit vint-i-dos anys— va morir a les set i mitjà de la vesprada. Els soldats van passar la gorra per

¹²³⁷ AGHD: s.2472-V-39, l.18281, c.2.

¹²³⁸ *Ibidem* i entrevista a Francisco Plasencia Saurí, 12 de setembre del 2018 (Foios).

¹²³⁹ ALBEROLA, Miquel (6 de febrer de 2011): El día en que Matías Gimeno decidió contarlo todo. *El País*. [En línia] Disponible a https://elpais.com/diario/2011/02/06/domingo/1296967961_850215.html [Consultat el 6 d'octubre de 2018].

fer una recol·lecta de diners a fi de poder pagar-li un nínxol, i el soterraren en el cementiri de Santa Catalina en el mont Hacho de Ceuta.¹²⁴⁰ Tot plegat, el company Maties Gimeno tenia l'encomanament dels militars de tornar a Foios per notificar la mort de Garcia Sales, però, tanmateix, els militars havien mentit en el motiu de la mort en l'acta de defunció, atés que allà es llegia: «*peritonitis por apendicitis*». Cosa que Maties no va desmentir inicialment davant de la família, perquè hi tenia por a les represàlies dels militars. Però anys després, Matias li ho va contar a l'home d'una germana de Garcia Sales. Això no obstant, que com provenien d'una família humil i catòlica, que poc podia fer per enfrontar-se al cos castrense, no van voler creure's la versió del melianer i decidiren quedar-se amb la versió edulcorada, o menys traumàtica, de la mort del seu familiar.¹²⁴¹

El recompte de les víctimes mortals a causa de la violència política franquista a Foios, ascendeix fins a huit (vegeu annex 25), de les quals cinc estigueren motivades per la repressió institucional explícita i tres a conseqüència dels efectes col·laterals. Tot i això, el més rellevant és la participació selectiva dels poders locals, vist que col·laboraren mínimament amb els tribunals militars. D'aquesta manera, solament s'hi constaten quatre condemnes a mort. Un fet força destacable en un municipi que destacava per l'elevada organització i mobilització sindical abans del cop d'estat, que arribà a configurar un Comité Revolucionari. Però que els mateixos veïns dretans reconegueren que intentaren pal·liar els efectes de la violència descontrolada de 1936. Hi havia matances a venjar —desenes d'assassinats a la rereguarda—, tot i que les noves autoritats no consideraren responsables a la majoria dels polítics locals durant la contesa bèl·lica i evitaren participar de la repressió; fins al punt que va motivar la intervenció del governador per acomiadar als qui no col·laboraven de manera intensiva.

De purgues públic-privades, exili i assenyalament social com a altres mètodes de càstig

L'arribada del franquisme a Foios va ser ben rebuda per les elits econòmiques, especialment pels dirigents de *La Yutera Española S.A.* que s'havien vist obligats a

¹²⁴⁰ *Ibídem*.

¹²⁴¹ Entrevista a Vicent Garcia Devís, 26 d'octubre de 2018 (Foios).

readmetre a 299 treballadors a causa de la mediació del govern frontpopulista en 1934. Així doncs, amb el nou règim, els industrials tingueren l'oportunitat de venjar-se. Durant la primera setmana d'abril de 1939 acomiadaren a 185 treballadors, xifra que augmentaria fins a 248 en el global de 1939, i en el motiu de la baixa: «1 de abril de 1939. Año de la Victoria».¹²⁴²

Pel que fa als treballadors de l'administració local, foren sotmesos a un procés d'avaluació de la seua conducta politico-social. El responsable del procés era el regidor Alfredo Albert Folch, però abans que es feren públiques les conclusions de la seua recerca, ja es presentaren algunes dimissions obligades de treballadors que havien estat detinguts. Per exemple, el vigilant nocturn José Sanchis, presentà la dimissió forçada els primers dies d'abril del 1939 i, abans d'acabar el mes, el substituïren per dos veïns dretans que obtingueren treball sense cap tipus de concurs públic: Domingo Saurí Vicent i Toni Ruiz Bueno.¹²⁴³ En aquest sentit, a l'alguatzir Toni Palau Saurí i els guardes de camp José Martínez Calvo i Toni Vicent Saurí també els cessaren abans d'empresonar-los i, posteriorment, van ser substituïts pel regidor José Valls Carceller. Toni Vicent intentà recórrer la seua depuració, ja ell era propietari de la plaça, i per això sol·licità que se li entregara l'expedient de depuració. Tanmateix, Albert respongué que, com que no s'aportava el justificant de desenvolupament del càrrec en propietat, no s'aprovaria la petició de sol·licitant.¹²⁴⁴ Un altre dels cessats fou l'escriptent Miguel Ballester, reemplaçat per José Muñoz Rodrigo, un excombatent franquista que havia perdut al seu pare durant la violència de l'octubre de 1936. La condició de represaliat va servir perquè reclamés un lloc a l'administració mitjançant una instància i així li ho concediren.¹²⁴⁵ Fet i fet, la següent víctima de la purga fou l'oficial primer de secretaria, Mariano Prats, que el 6 de novembre de 1939 va ser detingut per les forces de seguretat. El

¹²⁴² AGUILAR, M. J. i CARCELLER, L.: *op. cit.*, p.16.

¹²⁴³ AMF: Llibre d'actes municipals des del 23 de març de 1937 fins el 5 de juny de 1939. Sessió del 21 d'abril de 1939 i del 5 de maig de 1939.

¹²⁴⁴ AMF: Llibre d'actes municipals des del 23 de març de 1937 fins el 5 de juny de 1939. Sessió del 21 d'abril de 1939.

¹²⁴⁵ AMF: Llibre d'actes municipals des del 5 de juny de 1939 fins al 5 de desembre de 1944. Sessió del 27 de febrer de 1941.

seu càrrec se'l quedà altre regidor, en aquest cas l'omnipresent Manel Montalt, qui anava acumulant càrrecs i poders dintre de l'Ajuntament.¹²⁴⁶

En l'àmbit de l'educació, els mestres José Ridaura Alcayde i Arturo van ser depurats per haver continuat treballant durant la guerra. Ambdós eren estimats pel veïnat per la implicació en l'alfabetització de la població i el compromís amb l'ensenyança local. Paga la pena exposar que Ridaura no era un mestre progressista ni liberal, més aviat era conservador i força religiós, pel fet que sovint se'l veia per l'església local. Tanmateix, va ser depurat i, presumptament, del fogot que tingué acabà morint poques setmanes després.¹²⁴⁷ En segon lloc, el cas d'Arturo és significatiu perquè aconseguí sobreposar-se a la depuració i superar la «mort civil» gràcies a la complicitat veïnal. I és que continuà exercint com a docent en l'àmbit privat, donat classes particulars.¹²⁴⁸ Com a substitut, nomenaren a Andrés Verdú Company, encarregat d'esborrar qualsevol rastre de l'escola laica, liberal i moderna, per apropar els costums conservadors, religiosos i en defensa de la causa franquista. Per això, aviat comprà 72 exemplars dels llibres d'història de l'Editorial Nacional, diverses biografies de les figures destacades del *Glorioso Movimiento Nacional* i alguns altres exemplars de la legislació del Nou Estat.¹²⁴⁹

Concloent amb l'apartat de la purga política, l'arquitecte Enric Verduna o l'encarregat de la recaptació Leandro Pérez, quedaren en suspensió de treball i sou mentre es resol·lia el seu processament. Tot i que, finalment, foren admesos sense sanció per demostrar «adhesió» règim, igualment com el guarda municipal del camp Mariano Jarque Monzonís i el mecanògraf Miguel Alexandre Gómez. Al mateix temps, l'esmentat secretari, Lisardo Molina Moreno, també fou readmés en un primer moment. Però, com ja s'ha exposat, el seu procés motivà un conflicte entre el governador civil i l'alcalde Francisco Saurí, que acabà amb el cessament del darrer. En substitució, es va ascendir Manel Montalt, que ja era l'oficial primer de secretaria i, alhora, segon tinent d'alcalde, i el qual continuava aglutinant poders en la

¹²⁴⁶ AMF: Llibre d'actes municipals des del 5 de juny de 1939 fins al 5 de desembre de 1944. Sessió del 6 de novembre de 1939.

¹²⁴⁷ Entrevista a Francisco Plasencia Saurí, 12 de setembre del 2018 (Foios).

¹²⁴⁸ CASTANYER i RAUSELL, Àngel: *Els valors dels vençuts. De Foios a París passant per Barcelona*. Pagès editors, Lleida, 2003, p. 21.

¹²⁴⁹ AMF: Llibre d'actes municipals des del 5 de juny de 1939 fins al 5 de desembre de 1944. Sessions del 21 d'octubre i 13 de novembre de 1941.

corporació.¹²⁵⁰ En resum, la purga política sobre Lisardo finalitzà amb la jubilació forçosa del secretari, després de quatre anys de litigis.¹²⁵¹

D'altra banda, més enllà de les morts civils derivades de les depuracions, també convé classificar als exiliats com a víctimes d'una violència implícita on les bases franquistes també tingueren un rol destacat. D'aquesta manera, abans d'acabar-se la guerra, el gener de 1939 alguns republicans de Foios decidiren cercar refugi en altres països. Salvador Rodrigo Farinós (*El Tort de Meliana*), membre del Comitè Revolucionari per la CNT, va ser un dels primers a iniciar el camí cap a l'exili. Rodrigo va passar la frontera pels Pirineus catalans i s'instal·là a França. En canvi, atesa la inestabilitat geopolítica, aconseguí un bitllet i un passaport per eixir cap a Veneçuela. No obstant això, la Guàrdia Civil i la Brigada Político-social el buscaren intensament durant vint anys, vist que en 1959 encara emetien informes interns preguntant pel parador de Salvador Rodrigo, que mai més va tornar a Foios.¹²⁵² Igual que Rodrigo, un altre dels exiliats era Vicent Mercader Saurí (*El Sequier*). Recapitulant l'exposat en el segon capítol, Mercader fou el president de la CNT a Foios i va ser acomiadat pels dirigents de *La Yutera Española*, cosa que motivà una vaga de llarga durada que va resoldre's en favor dels treballadors. Atés el seu conegut activisme sindical, hagué de marxar cap a l'exili, deixant a Foios a la seua filla, dona i germana.

La segona onada d'exiliats es produí passat el període de major intensitat repressiva dels tribunals militars, pel fet que la discriminació i marginació sociolaboral era permanent. En aquest apartat es podria catalogar l'esmentat escultor Francisco Badia Plasencia, mà dreta de l'avantguardista Josep Renau, que treballava com a cartellista durant la República i la Guerra Civil en un taller al convent de Sant Gregori al barri de Russafa (València). Com era un personatge del món de la cultura vinculat al règim republicà i, a més a més militant del PCE, en concloure la guerra fou capturat, jutjat i condemnat, i romangué quatre anys a la presó Model. En eixir del centre penitenciari s'exilià a París per continuar treballant en l'escultura,

¹²⁵⁰ AMF: Llibre d'actes municipals des del 5 de juny de 1939 fins al 5 de desembre de 1944. Sessió del 22 de febrer de 1940.

¹²⁵¹ AMF: Llibre d'actes municipals des del 5 de juny de 1939 fins al 5 de desembre de 1944. Sessions del 23 de gener i del 5 de març de 1943.

¹²⁵² CG. c. 1387 (2) PP T 66 (Foios), pp. 147-149 i entrevista a Francisco Plasencia Saurí, 12 de setembre del 2018 (Foios).

aconseguint escapar-se del règim que l'havia condemnat a una mort civil a més d'empresonat i obligat a realitzar treballs forçats.¹²⁵³

Els últims exiliats foren Clara Rausell i el seu fill de nou anys, Àngel Castanyer Rausell. L'home de Clara era Angelí Castanyer i Fons, un poeta i escriptor, signatari de les normes de Castelló del 1932, que, a més a més, mantingué una destacada activitat política al Partit Valencianista d'Esquerres (PVA) de València, abans i durant la Guerra Civil. Angelí marxà a l'exili aviat, amb els qui ho feren durant la primera fase, i tant el seu fill Àngel com la seua dona Clara van haver d'esperar l'oportunitat per reunir-se amb ell molts anys, concretament huit. Tal com assenyala Conxita Mir, moltes dones passaren la frontera seguint als seus, sense cap garantia de retorn, per a refer la seua vida en un país que en la major part dels casos els resultava estrany.¹²⁵⁴ En acabar-se la guerra, Clara i Àngel deixaren la casa de València on vivien amb Angelí i retornaren a Foios perquè hi vivien els pares de Clara. Al poble, hi van romandre fins al 17 d'agost de 1947, quan marxaren cap a l'exili. No va estar un camí fàcil, doncs, primerament, per eixir del municipi els hi va caldre aconseguir un salconduit. Clara n'obtingué un simulant que tenia una malaltia als pulmons i necessitava viure prop dels Pirineus una temporada. Tot seguit, quan mare i fill obtingueren el salconduit i muntaren fins a la frontera nord dels Països Catalans, arribaren a Camprodon i es reuniren amb un pastor que els ajudaria a travessar les muntanyes de nit per al sud de França. Tanmateix, després de vint-i-quatre hores de viatge que realitzaren de nit per no ser descoberts, tots dos havien de pagar 1.000 pessetes cadascun¹²⁵⁵, per tal de subornar al cap de *FET y de las JONS* dels Pirineus i als guàrdies civils i llindar fronterer cap a la república francesa.¹²⁵⁶

Clara i Àngel arribaren a França, i després de passar alguns dies en un camp de concentració de Perpinyà, finalment es retrobaren amb Angelí. A l'exili, el jove Àngel Castanyer i els seus pares hi van romandre trenta anys, on el pare de la família

¹²⁵³ JÀTIVA, Juan Manuel (14 de novembre de 2001) Una muestra revisa sesenta años de escultura de Francisco Badía. *El País*. En línia] Disponible a https://elpais.com/diario/2001/11/14/cvalenciana/1005769106_850215.html [Consultat el 6 d'octubre de 2018].

¹²⁵⁴ MIR, C.: La presencia de las mujeres en la represión franquista, en MIR, Conxita i CENARRO, Ángela: *Mujeres, género y violencia en la guerra civil y la dictadura de Franco*, Tirant, València, 2021, p.39.

¹²⁵⁵ AMF: Llibre d'actes municipals des del 5 de juny de 1939 fins al 5 de desembre de 1944. Sessió del 5 de setembre de 1939.

¹²⁵⁶ CASTANYER, À.: *Op. cit.*, p. 26.

continuà desenvolupant el valencianisme polític i cultural a la república francesa, i el fill seguí el mateix camí, ja que formava part del Casal Català parisenc d'exiliats a París. Al capdavant, el jove Àngel Castanyer arribà a convertir-se en el comptable del departament d'impostos del Govern de la Generalitat de Catalunya a l'exili, encapçalada de Josep Tarradellas. El 23 d'octubre de 1977, quan el president Tarradellas i tots els membres del Govern de Catalunya van tornar-hi amb l'inici de l'etapa democràtica, i al balcó del Palau de la Generalitat el president pronuncià: «Ciudadans de Catalunya, ja soc aquí!», aquest veí de Foios romania a dintre del saló.¹²⁵⁷

Per acabar, les polièdriques formes de violència deixaren una multiplicitat d'accions repressives, que es manifestaren també amb la marginació laboral. En un context de crisi alimentària i econòmica, els familiars represaliats patiren l'asfíxia socioeconòmica. És el cas de *La Reina*, dona de Ramon Soler, mort a la presó, qui, viuda i amb tres fills de qui fer-se càrrec, hagué d'explotar-se anant a netejar a casa de les classes altes, o cosint a casa qualsevol encàrrec per guanyar diners amb què poder alimentar els fills.¹²⁵⁸ En segon lloc, l'aplicació de la repressió no física també consistia en les confiscacions de béns i patrimonis dels perseguits, deixant a les famílies sense recursos amb què poder viure i sense casa. Açò els va passar a la família del membre del Comitè Revolucionari Blai Martí, qui estant empresonat a la presó Model se li va condemnar a fer front a una multa econòmica, motiu pel qual li van confiscar la casa i deixaren a tota la família al carrer.¹²⁵⁹

L'ambient era prolífic per a la marginació social. En aquest sentit, cal destacar el que li succeí a Clara Rausell abans de marxar amb el seu fill a l'exili. Clara rebia certes pressions i menyspreus d'unes cosines, que sempre comentaven del seu marit que «tots els rojos són iguals», «que si el seu home va fugir, els seus motius tindria...» o que «no seria tan bo, si va la va abandonar amb un xiquet als braços». Un altre cas gira al voltant del fill de Clara, Àngel Castanyer, qui sovint tornava de l'escola cap a casa amb llàgrimes als ulls perquè més d'un cop els companys li deien que era fill d'un «roig criminal». En una ocasió sa mare el va veure i li preguntà que qui ho havia

¹²⁵⁷ GARCÍA, Vicent (9 d'abril de 2016): El hombre que también dijo "¡Ja soc aquí!" (I). *La Duda*. [En línia] Recuperat de <http://laduda.net/hombre-tambien-dijo-ja-soc-aqui/> [Consultat el 6 d'octubre de 2018].

¹²⁵⁸ Entrevista a Francisco Plasencia Saurí, 12 de setembre del 2018 (Foios).

¹²⁵⁹ AGHD: s.6076-V-39, l.20635, c.1.

dit, i en dir-li que havia estat Ramonet, Clara anà decidida al bar per parlar en el pare de Ramonet. Clara li va explicar què havia passat entre tots dos fills, i li preguntà si això que havia dit el seu ho havia escoltat a casa. El pare de Ramonet ho va negar tot, deia que a casa no parlaven d'eixes coses, i menys del seu marit.

Però, encara més, durant el poc temps que Àngel visqué a Foios, encara va ser objectiu de les amenaces d'una de les autoritats més rellevant del municipi: el capellà Eugenio Bisbal. Era el 17 d'agost de 1947, el dia de la festa de la patrona de Foios —La Mare de Déu del Patrocini—, i se celebrava la processó sota la direcció del capellà local, en la que el menut Àngel anava amb la resta de nens al capdavant de la processó. De sobte, quan passaven prop de casa seua, Àngel decidí eixir-se'n de l'espai designat per als xiquets en la processó i tornà a casa amb la seua mare. Malgrat que els familiars l'intentaren retornar al lloc inicial en la processó, sempre s'escapolia d'allà i tornava a casa. El capellà Eugenio estava enfurismat pel rebombori de l'infant i, quan finalment s'incorporà al grup de xiquets gràcies a la mediació de la seua mare, Eugenio se li acostà i li va dir: «Cabut eres, xiquet, però me les pagaràs!». Aquella amenaça quedà en suspens perquè l'endemà Àngel i la seua mare marxaren cap a França.¹²⁶⁰

Ara bé, Eugenio continuà exercint amenaces i accions repressives contra tot allò que sobreeixia dels cànons conservadors i culturals a Foios, i fou una mostra particular d'açò el menyspreu que el capellà local li va fer a una adolescent. Decretat per Eugenio, a Foios era pecat ballar, i per a les dones, muntar en bicicleta. Un cop, el capellà sorprengué una xiqueta de dotze anys anant en bicicleta pel poble i en aquell moment no hi va dir res, però en la missa de dotze del diumenge, no li va donar la comunió i la jove se'n va anar plorant cap a casa perquè l'havia humiliat conscientment davant de tot el poble. Tot seguit, la mare de la xiqueta va anar a preguntar-li al capellà els motius del que havia passat, Eugenio va respondre:

«El motiu? La bicicleta. Quan la teua filla, que ja no és cap cria, deixe d'anar pel poble ensenyant les cames, podrà rebre el Nostre Senyor com Déu mana».¹²⁶¹

Finalment, relatar altre dels afronts del religiós contra les dones, en aquest cas contra una xica jove que va eixir al carrer sense mànegues durant les «festes a l'aire»

¹²⁶⁰ CASTANYER, À.: *Op. cit.*, p. 22.

¹²⁶¹ CASTANYER, À.: *Op. cit.*, pp. 19-20.

de Foios, la qual estava parlant tranquil·lament a la plaça del poble. El rector l'estava vigilant des de l'església i, seguidament, avisà a l'alcalde perquè feren fora a la xica. Llavors, el mateix alcalde la va escridassar dient-li: «Fora, fora! Marxa d'aquesta plaça desvergonyida!» i la jove va haver d'anar-se'n a canviar-se de roba. El capellà tenia quasi més poder que el mateix alcalde i, comptat i debatut, és per això que va poder tindre una gran capacitat d'actuació en la «repressió simbòlica».¹²⁶²

¹²⁶² Entrevista a Francisco Plasencia Saurí, 12 de setembre del 2018 (Foios).

Godella

Friccions internes. Cinc governs en tres anys.

La dictadura franquista arribà a Godella a les acaballes de març del 1939 i es feu efectiva de manera simbòlica quan els soldats de les tropes sublevades entraren a toc de corneta i amb pas militar pels carrers de la localitat. Aquests foren rebuts entusiastament pel veïnat dretà i religiós, el qual celebrava la imminent victòria dels rebels. Per altre costat, segons els testimonis locals, les notícies que arribaren sobre les actuacions de les *Fuerzas Regulares Indígenas*, van provocar autèntica païra entre els veïns republicans, fet que explica que molts d'aquests no eixiren al carrer durant aquells dies.¹²⁶³ Tot plegat, a tall de constituir el primer govern franquista a Godella, el 29 de març es reuniren militars amb els membres de la dreta local més destacats. Inicialment, José María Valls Pallarés fou nomenat alcalde, tot i no ser un dels principals dirigents falangistes, sinó més aviat un home destacat per la formació acadèmica —licenciat en medicina— i conviccions religioses i conservadores.¹²⁶⁴ En segon lloc, el càrrec de primer tinent d'alcalde fou pel delegat local de *FET y de las JONS*, José Marco Granell, constatant que els dos càrrecs de govern més importants eren repartits entre els dos corrents predominants: els «homes vells», provinents dels partits conservadors anteriors a la guerra, i els «homes nous», sorgits de l'experiència de la contesa bèl·lica. Aquesta combinació entre una classe dirigent tradicional i un personal més nou coincideix amb els estudis de Damián González sobre el cas de Castella la Manxa i els d'Àngela Cenarro per la zona d'Aragó.¹²⁶⁵ Fet i fet, la resta del primer govern estava format pels regidors Francisco Serra Valls, Miguel Arnal Almela, Fernando Sancho Soriano, José Llorenç Durà, Toni Marco Marco, Vicent Marí Bartual, Ramón Suñer Palanca, Guillermo Valls Pallarés, Salvador Iborra Bonet i Toni Luna Lozano.¹²⁶⁶

¹²⁶³ Entrevista a Daniel Pérez i Ferrando, 11 de desembre de 2017 (Godella).

¹²⁶⁴ *Ibídem*.

¹²⁶⁵ Vegeu GONZÁLEZ MADRID, Damián: *Los hombres de la dictadura. El personal político franquista en Castilla-La Mancha (1939-1945)*, Biblioteca Añil, Ciudad Real, 2006 i CENARRO LAGUNAS, Àngela: *Cruzados y camisas azules. Los orígenes del franquismo en Aragón*, Prensas de la Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1997.

¹²⁶⁶ Arxiu Municipal de Godella (AMG): Llibre d'actes municipals de 1939-1940. Sessió del 29 de març del 1939.

Ara bé, aquest govern va durar poc, perquè les tensions internes provocaren el seu cessament tan sols una setmana més tard. Així, el 8 d'abril es designà un nou govern, encapçalat per Francisco Capella Alonso, qui en el discurs de possessió del càrrec va: *«pedir la colaboración de todos por el acierto más grande en la resolución de los difíciles problemas que se presenten dentro de las doctrinas del generalísimo Franco»*.¹²⁶⁷

Simultàniament al canvi en l'alcaldia, també es va renovar l'equip de govern, essent els nous regidors Vicent Senent Camps, Manel Serra Valls, Vicent Senent Silvestre, Ramón López Llorenç, Salvador Sancho, José Alonso Giner i Ramón Luna Lozano; i conservant únicament a Vicent Martí Bartual de l'anterior govern.¹²⁶⁸

El segon govern no arribà a complir un any, ja que el 22 de gener de 1940 el ministre de Governació ordenà el cessament del govern de Francisco Capella i en nomenà un de nou, el tercer en menys d'un any. Tot i això, convé anticipar que durant el govern de Capellà s'hi produiran la majoria dels judicis sumaríssims contra els republicans. Continuant amb el tercer govern, l'alcalde fou José Ferrando Benlloch, que durant la presa de possessió va tornar a fer una apel·lació a *«la necesidad de la máxima colaboración para el desarrollo de las doctrinas y el espíritu del Caudillo»*, perquè les tensions internes no es rebaixaven.¹²⁶⁹ Pel que fa a Ferrando, val a dir que s'absentava sovint del municipi i delegava la responsabilitat en el primer tinent d'alcalde, Toni Vergara Llorens, nomenat alcalde accidental en més d'una ocasió. Vergara, que es dedicava a la construcció i l'especulació d'immobles, va ascendir ràpidament dintre del govern pel seu paper com a repressor, participant activament en les denúncies i informes dels processats pels tribunals de postguerra. Tot això seria atribuïble al rancor i ganes de venjança per la mort de la seua mare, que fou assassinada durant els episodis de violència descontrolada durant la guerra.¹²⁷⁰ La resta de membres eren els regidors Vicent Martí Bartual, Francisco Caballer Gallego, Vicent Valls Llorens, Ramón López Llorens, Francisco Llorens Marco i Vicent Senent Campos.¹²⁷¹

¹²⁶⁷ AMG: Llibre d'actes municipals de 1939-1940. Sessió del 7 d'abril de 1939.

¹²⁶⁸ AMG: Llibre d'actes municipals de 1939-1940. Sessió del 8 d'abril del 1939.

¹²⁶⁹ AMG: Llibre d'actes municipals de 1939-1940. Sessió del 22 de gener del 1940.

¹²⁷⁰ CG. c. 1387 (2) PP T 66 (Godella), p. 4.

¹²⁷¹ AMG: Llibre d'actes municipals de 1939-1940. Sessió del 22 de gener del 1940.

Durant l'alcaldia de Ferrando es van produir excessos i casos de corrupció, la major part dels quals guardaven relació amb la malversació del sistema de repartiments d'aliments. Primerament, cal exposar que aquestes pràctiques ja anaven portant-se a terme des del darrer govern, vist que es va sancionar el regidor Miguel Arnal amb deu dies sense sou per «*negligencias en el racionamiento de aceite*».¹²⁷² Tot i això, amb el canvi de govern els problemes de corrupció no cessaren i el 25 de gener del 1940 l'alcalde Ferrando va obrir una investigació per conèixer «*todos aquellos desaprensivos que con su egoísmo están dificultando la administración de los productos del género de alcances*», inspeccionant-se cases particulars. La corrupció va comportar seriosos problemes econòmics a l'administració local, vist que les autoritats s'enriquien a costa dels cabals públics i generaven una acumulació de deutes que quasi provoca la fallida dels pressupostos.¹²⁷³ Tal fou el descontrol que el governador va haver-hi d'intervenir i nomenar una «*Comisión de Clarificación*» per esbrinar responsabilitats entre la corporació municipal.¹²⁷⁴

En l'informe de la «*Comisión de Clarificación*», l'inspector Gregorio Santiago posava èmfasi en remarcar que les irregularitats estaven a l'ordre del dia en multitud d'institucions i autoritats oficials, argüint que gran part dels qui protagonitzaven l'estraperlo eren elements que pertanyien a l'administració local. Com s'ha vist, sovint eren les mateixes autoritats les que les practicaven, provocant que els aliments destinats a la distribució desaparegueren per emergir, posteriorment, en el mercat negre, augmentant la manca de racionament i els beneficis dels estraperlistes associats al règim.¹²⁷⁵ Llavors, el tercer govern va ser destituït al cap de sis mesos, i se'n tornà a nomenar un altre el 15 de juliol del 1940. El governador va triar Ramón Lluna Lozano com a nou alcalde i junt amb els regidors Vicent Bartual Ibáñez, Francisco Serra Valls, José Soriano Galbis —cap de *FET y de las JONS*—, Daniel Carrascosa Ferrer, José María Valls Pallarés —primer alcalde franquista— i Vicent Senent Valls conformaren el quart govern de la dictadura a Godella.¹²⁷⁶ Comptat i debatut, la inestabilitat política era una evidència, i és que en poc més d'un any hi va haver quatre governs distints.

¹²⁷² AMG. Llibre d'actes municipals de 1939-1940 Sessió del 25 de gener del 1940.

¹²⁷³ AMG. Llibre d'actes municipals de 1939-1940 Sessió del 2 de febrer del 1940.

¹²⁷⁴ AMG. Llibre d'actes municipals de 1939-1940 Sessió del 26 de febrer del 1940.

¹²⁷⁵ DEL ARCO, M.Á. (ed.): *Los «años del hambre»*. Op. cit, p.275.

¹²⁷⁶ AMG. Llibre d'actes municipals de 1939-1940 Sessió del 15 de juliol de 1940.

L'alcalde Lluna provenia d'una família adinerada, la qual el va adoptar de ben xicotet i el va criar com a fill propi. Alguns testimonis asseguren que Lluna no era un individu excessivament compromés amb la ideologia franquista, sinó que més aviat entenia la política com un instrument per a aconseguir quotes de poder i influències socials més altes.¹²⁷⁷ Així doncs, com que era un home amb diners i poder, molts falangistes es van apropar a ell amb la intenció de treure'n alguna cosa de profit en la vida personal, vist que l'acompanyaven arreu en el seu temps d'oci. Tots plegats freqüentaven espais lúdics de la ciutat de València, com el *City Bar* o el teatre de varietats *Bataclan*, on malgastaven els diners de Lluna en apostes, espectacles sensuais de *vedettes* i amb pursos «caliquenyos» i alcohol. Aquest ritme de vida amb abundants luxes i excessos va portar l'alcalde a la ruïna econòmica i política, malbaratant la fortuna familiar fins al punt de perdre-ho tot, per la qual cosa es veié obligat a obrir una botiga de iogurts per sobreviure.¹²⁷⁸ Finalment, el 27 de novembre del 1941, l'alcalde Lluna va ser sancionat i cessat pel governador, que nomenà com a substitut al regidor Francisco Serra Valls.¹²⁷⁹ Cinc governs en tres anys mostra la inestabilitat política a Godella durant la postguerra, però, a diferència del que va passar amb altres municipis, sembla que la col·laboració amb la repressió no va ser el principal motiu de crispació interna, sinó més aviat per les pugnes de poder internes entre les diferents famílies polítiques del franquisme i per les rivalitats veïnals.

Afusellaments públics i denuncia selectiva contra la pluralitat republicana

Els diversos nomenaments i cessaments dels governs locals no impediren la col·laboració selectiva amb la repressió contra els republicans. Així, les noves autoritats facilitaren als guàrdies civils i membres del SIMP un llistat amb noms i cognoms dels veïns que militaven en partits o sindicats republicans, els quals havien de ser posats a disposició dels tribunals militars. En total, s'arrestaren al voltant de

¹²⁷⁷ Entrevista a Daniel Pérez i Ferrando, 11 de desembre de 2017 (Godella).

¹²⁷⁸ *Ibidem*.

¹²⁷⁹ AMG: Llibre d'actes municipals de 1940-1943. Sessió del 27 de novembre del 1941.

seixanta-cinc godellencs, processats en trenta-set judicis sumaríssims,¹²⁸⁰ d'un municipi amb 3.345 habitants. Les forces de seguretat franquistes escorcollaren multitud de domicilis durant els primers dies de l'abril del 1939, emportant-se als delatats per les autoritats locals. Inicialment, els reclogueren en l'edifici de l'escorxador municipal, on s'havia improvisat un calabós. Dies després foren redistribuïts per Sant Miquel dels Reis, el monestir del Puig i la presó Model de València. Els escorcolls solien fer-se a truc de trenc d'alba, amb la intenció de trobar alguna prova que incriminés els detinguts i, al mateix temps, socialitzar el terror al poble. Segons els testimonis locals, els residents quedaven arraconats en una cantonada mentre guàrdies civils i soldats regiraven entre les pertinences i llençaven tot el que podien a terra. Tal va ser la tensió que hi van morir dues xiquetes que patien malalties coronàries¹²⁸¹ i, possiblement, hi va haver més casos sobre els quals caldria un estudi més exhaustiu.

Així, el 6 d'abril traslladaren alguns reus a la Model, on romangueren amuntegats en grups de huit a deu per cada cel·la, malgrat que estaven habilitades per albergar-ne solament dos. D'altra banda, a l'exterior de les abarrotades presons, també s'aglutinaren els familiars per portar-los-hi quelcom per menjar. A les portes es formaven cues llarguíssimes per accedir-hi, i s'hi vivien situacions dramàtiques, perquè a l'angoixa de tindre un familiar empresonat, s'afegia el maldecap d'aconseguir aliments perquè l'empresonat subsistís. Cadascuna d'aquestes famílies enviava diàriament algun membre a visitar-los, que havia de recórrer a peu el camí des de Godella a València perquè no tenien diners per comprar el bitllet de tren. En conseqüència, hi dedicaven el dia sencer. Davant aquestes dificultats, va sorgir un moviment de solidaritat veïnal, especialment en les botigues de queviures, que

¹²⁸⁰ AGHD: s.;5760-V-39, l.19886, c.4; s.8909-V-39, l.18647; c.1; s.32-V-40, l.19415; c.1; s.1490-V-39, l.17203; c.14; s.4989-V-39, l.19255; c.2; s.5800-V-39, l.19234; c.6; s.15151-V-39, l.18588; c.2; s.4144-V-39, l.18294; c.1; s.10964-V-39, l.17676; c.4; s.1099-V-39, l.20558; c.1; s.4355-V-39, l.16778; c.6; s.363-V-42, l.20485; c.1; s.14314-V-39, l.19809; c.2; s.425-V-42, l.17921; c.1; s.1768-V-41, l.17092; c.10; s.6274-V-39, l.18394; c.4; s.15291-V-39, l.19713; c.5; s.1029-V-41, l.20459; c.5; s.3418-V-39, l.20642; c.1; s.;5600-V-39, l.17876; c.7; s.;1569-V-41, l.20596; c.8; s.;11831-V-39, l.18785; c.2; s.5813-V-39, l.19448, c.3; s.32-V-40, l.19415, c.1; s.13420-V-39, l.17288, c.1; s.6298-V-39, l.19198, c.1; s.8359-V-39, l.16792, c.9; s.3649-V-39, l.19437, c.4; s.16706-V-39, l.17287, c.2; s.257-V-41, l.17285, c.2; s.5743-V-39, l.17386, c.2; s.15164-V-39, l.18618, c.2; s.2324-V-40, l.17877, c.6; s.6111-V-39, l.20621, c.1; s.14102-V-39, Valencia, l.21308, c.2; s.14848-V-39, l.16699, c.4 i s.3986-V-39, l.16560, c.11.

¹²⁸¹ Entrevista a Antonio Oliveros Talamantes i Carmen Moral Goda (Godella).

ajudaren les famílies republicanes donant-los un poc de menjar —pa, sardina de bota, ous durs...—. ¹²⁸²

Els familiars hagueren de cercar avals de personalitats amb influència —cap de *FET y de las JONS*, capellà, membres del govern...—, a tall de poder aportar proves a la defensa del judici sumaríssim contra els seus parents. Molts d'aquests recopilaren fins a quinze avals d'«afectes» a la dictadura, que testificaren a favor seu. Aquest fou el cas de Francisco Muñoz Quiñonero, màxim responsable polític de Godella del 1937 fins al 1938 i president del PCE local. Quiñonero va aconseguir força avals, fins i tot del cap de les milícies de *FET y de las JONS*, Mario Franch Cervera, qui afirmava que Quiñonero era «*incapaz de cometer actos delictivos de sangre o robos, apreciándose en el mismo un buen corazón y un hombre de bien*». ¹²⁸³ Tot i això, fou condemnat a presó i, posteriorment, traslladat al poble de Belchite (Aragó) per rebaixar la condemna realitzant treballs forçats amb milers de presoners polítics.

Continuant amb els condemnats a penes de reclusió, en primer lloc, convé exposar que per la presó Model passaren els membres del comitè del FP Salvador Zamorano Cardo i Daniel Llorens Marco, condemnats a trenta anys de reclusió major. ¹²⁸⁴ Però el centre penitenciari on més veïns compliren la pena de privació de llibertat va ser a Sant Miquel dels Reis. Entre d'altres, s'hi constata el pas del dirigent socialista Francisco Cola Marco, amb una sentència de trenta anys; ¹²⁸⁵ Bautista Lerma Alonso, també del PSOE i amb pena de reclusió major; ¹²⁸⁶ Octavio Clemente Chulià, secretari del comitè, condemnat a vint anys de reclusió menor; ¹²⁸⁷ Marcelino Palanca Selvi i Pedro Rodrigo Sanchis, vocals del primer comitè, amb unes sentències de vint i trenta anys respectivament; ¹²⁸⁸ i Antonio Torres Medina, sense filiació política coneguda i condemnat a dotze anys de reclusió menor, qui finalment va ser posat en llibertat vigilada amb un «exili interior». ¹²⁸⁹ Valorant algunes de les proves per condemnar-los, s'ha de destacar la denúncia del falangista Enrique Marco al socialista Cola, de qui va etzibar que «*el 2 de agosto de 1936 ocupó el cargo de*

¹²⁸² Entrevista a Maria Bueno Bargues. 6 de novembre del 2017 (Godella).

¹²⁸³ AA: Avals a Francisco Muñoz Quiñonero, Godella, setembre de 1940-maig de 1942.

¹²⁸⁴ AGHD: s.3418-V-39, l.20642, c.1.

¹²⁸⁵ *Ibidem*.

¹²⁸⁶ *Ibidem*.

¹²⁸⁷ *Ibidem*.

¹²⁸⁸ *Ibidem*.

¹²⁸⁹ AGHD: s.3986-V-39, l.16560, c.11.

presidente del partido Socialista [...] y en su casa se encontraron dos escopetas». Un altre exemple seria l'acusació del delegat del SIMP contra el secretari Clemente que, com en el cas de Cola, no va ser acusat de l'autoria de cap assassinat, sinó més aviat per l'actuació política abans de la guerra, essent denunciat per «durante las elecciones de 1936 era una persona muy adicta a las izquierdas y fue nombrado miembro de la comisión gestora que se constituyó en abril de ese año, hasta que se inició el GMN, cuando pasó a ocupar el cargo de secretario del comité».¹²⁹⁰

Finalment, a la presó de dones de Santa Clara de València, també hi trobem a Rosario Silvestre Cabriada (*La Generala*), germana de Vicent, condemnada a reclusió major gràcies a la denúncia del delegat local de Falange, qui va enviar una notificació al tribunal militar que la jutjava argüint que:

*«su conducta social ha sido pésima, dedicándose al adulterio. Política asidua al POUM, según declaraciones hechas por ella misma, la noche del 26 de enero de 1938 manifestó que ella había ejecutado con el tiro de gracia a los señores Joaquin Soriano y Juan Ibáñez».*¹²⁹¹

Per un altre costat, hi va haver processats que tingueren una sentència més greu, pel fet que fins a quinze godellencs foren condemnats a mort. Una xifra baixa en relació amb l'elevada població, i que analitzant el perfil dels més intensament castigats respon als més destacats de la rereguarda. Valorant les condemnes a mort, durant el mes de novembre del 1939 s'afusellaren a Paterna els tres primers veïns de Godella. El primer, José Bueno Espí (*Zapatero*), un jove de vint-i-dos anys que fou passat per les armes el dia 4 de novembre, i els altres dos, el sindicalista Gonzalo Yuste Martínez i el membre del POUM Joaquim Martínez Vizacarra, el dissabte 17 d'aquell mes.¹²⁹² Sobre Bueno, el cap de la Falange Enrique Marco va denunciar que «actuó en la célula “Los Temibles” y esta organización actuó directamente en asesinatos, robos, saqueos y demás atropellos».¹²⁹³ I, en una direcció semblant, el veí Carmelo Bou va acudir al local de Falange per acusar Martínez de «pertenecer a la checa que entró al convento de la carretera de Bétera para asesinar a la religiosos».¹²⁹⁴ Tots tres tenien

¹²⁹⁰ AGHD: s.3418-V-39, l.20642, c.1.

¹²⁹¹ AGHD: s.14314-V-39, l.19809, c.2.

¹²⁹² GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 409.

¹²⁹³ AGHD: s.1490-V-39, l.17203; c.14

¹²⁹⁴ *Ibídem*.

vinculacions directes amb el comitè, i sobre ells es vessaren acusacions greus d'intervencions directes en els assassinats de la rereguarda. Per tant, la selecció dels represaliats sembla estar motivada per l'activisme i les responsabilitats polítiques.

Cinc mesos després, la sang es va tornar a vessar amb un dels fets més excepcionals de la repressió a Godella. El 15 d'abril del 1940 sis persones —dues del municipi— van ser afusellades a la mateixa localitat. L'espai escollit fou la plaça de l'Ermita del Salvador, concretament en la paret del xalet número 9 (vegeu annex 30), on les sis víctimes foren traslladades de matinada des de la presó Model. Un espai obert on tothom podia accedir, perquè un dels objectius dels afusellaments era socialitzar el terror entre la població. En conseqüència, aquell espectacle va congrega unes quaranta o cinquanta persones, entre les quals destacaven alumnes de l'Escola Cervantes, que van presenciar en directe els afusellaments que posaren fi a la vida de dos veïns de Godella i quatre veïns dels municipis del voltant.¹²⁹⁵ Els godellencs eren Ricardo Sernis Mir i Ambrosio Tàrrega Causarás, ambdós militants de la FAI i membres del Comité del FP. D'altra banda, les altres quatre víctimes mortals del 15 d'abril eren Pedro Albiach Gramotell (Montcada), Salvador Beneyto (València), Manel Ferrer Campos (Bétera), i Rafael Gironés Pocobí (Burjassot). En relació amb les acusacions, val a dir que, atesa l'excepcionalitat dels afusellaments, els procediments judicials es basaren en l'informe del fiscal, que ocupà la major part de l'expedient. Tanmateix, les falangistes locals hi volgueren participar en la repressió contra Tàrrega, el líder d'una patrulla armada durant la rereguarda, a qui el delegat va acusar de:

*«ser el presidente de la banda “Los Temibles”, que empezó a actuar dentro y fuera del pueblo, a veces por cuenta propia y otras por órdenes del Comité Revolucionario. Interviniendo directamente en robos, saqueos y asesinatos, entre ellos el de Francisco Alcántara, Asunción Rios y Carmen Llorente».*¹²⁹⁶

Altre cop, la col·laboració amb la repressió es va fer de manera selectiva, i més en aquests afusellaments públics amb alt grau de simbolisme.

Sobre els cossos dels sis afusellats, convé remarcar que encara no s'han localitzat, tot i haver transcorregut més de huitanta anys. Algunes recerques especulen sobre

¹²⁹⁵ Entrevista a Maria Bueno Bargues. 6 de novembre del 2017 (Godella).

¹²⁹⁶ AGHD: s.8909-V-39, l.18647, c.1.

la possibilitat que foren soterrats en una fosa del cementiri municipal, però hui dia encara no es coneix el seu parador.¹²⁹⁷ Com tampoc hi ha consens sobre els motius d'aquests afusellaments inusuals, pel fet que Paterna era l'espai designat per fer-ho. Una hipòtesi plausible podria relacionar-se amb el context de la Segona Guerra Mundial i les simpaties del règim de Franco amb l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista. D'aquesta manera, s'hi pot observar com els afusellaments de Godella es produeixen pocs dies després l'ocupació de Noruega i Dinamarca per l'Alemanya nazi de Hitler, quan el 9 d'abril de 1940 les tropes del III Reich van envair Noruega. Aquestes notícies van arribar a la premsa espanyola el 14 d'abril, vist que així ho explicitava el diari *ABC* en la portada d'aquell dia. Aleshores, tenint en compte la visita de les delegacions dels nazis alemanys i els feixistes italians per a la celebració de la Unificació Falangista, és força probable que els afusellaments es produïren com a celebració de les victòries militars alemanyes en el Nord d'Europa. Aquesta hipòtesi agafa més força si es té present que durant la postguerra els afusellaments en celebració de les victòries de l'Eix en la Segona Guerra Mundial eren una pràctica habitual de la dictadura franquista i, posteriorment, es repetirien altres afusellaments especials com els del 16 juny del 1940 per celebrar l'ocupació nazi de París.¹²⁹⁸

Continuant amb la resta d'afusellaments, el 28 de juny d'aquell any tingué lloc la *saca* més nombrosa, atés que s'assassinaren cinc veïns, tots ells amb responsabilitats polítiques durant la guerra: Vicent Llorens Casas, membre del comitè de FP; Vicent Rodríguez Ramírez (*L'Adobador*), president del POUM i vicepresident del Comitè Revolucionari; Vicent Hernández Berga (*El Xurro*), president del comitè del FP per part del PSOE; Juan Manuel Contreras García membre del comitè FP per part del PSOE i Arturo Caballer Feliu (*El Borrego*), el primer president del comitè per IR.¹²⁹⁹ I, juntament amb els godellencs, eixe dia també n'afusellaren vint-i-sis més, entre els quals destaquen personalitats rellevants en l'àmbit cultural, judicial i polític del País Valencià com l'editor de la revista *La Traca* Vicent Miguel Carceller, el magistrat de

¹²⁹⁷ RUIZ SANCHO, Vicent. «Godella tramita abrir un nicho para certificar si se enterró a seis fusilados», *Levante-EMV*, 29 d'octubre de 2021 [En línia] Recuperat de <https://www.levante-emv.com/horta/2021/10/29/godella-tramita-abrir-nicho-certificar-58928117.html> [Consultat el 9 de gener de 2018].

¹²⁹⁸ Vegeu Crònica Tavernes Blanques.

¹²⁹⁹ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 409.

l'Audiència Provincial de València Luís Cisneros Delgado, el vicepresident de la Diputació de València Isidro Escandell Úbeda, i el dibuixant Carlos Gómez Carrera (*Bluff*).¹³⁰⁰ Tots els afusellats van ser soterrats en la fosa 114 del cementiri de Paterna, compartint fosa amb els godellencs.

Els cinc de Godella van ser processats en el sumaríssim 3418-V-39, on encausaren fins a dènou veïns. En l'expedient, s'hi constata l'entusiasta participació de l'alcalde Francisco Capella i el delegat de Falange Enrique Marco sobre els representats polítics més destacats. Del president trotskista del comité Vicent Hernández, el cap de Falange va afirmar que *«este individuo intervino en detenciones y juicios por su cuenta; además intervino en saqueos e incendios de iglesias, conventos y casas de particulares»*.¹³⁰¹ N'és rellevant la referència a les accions al marge de les institucions locals, cosa que reforça l'argumentació de la selecció de la intensitat dels càstigs, on se cercava represaliar als elements més destacats que resistiren el cop d'estat. En segon lloc, l'alcalde Capella denuncià a Vicent Llorenç per ser *«un hombre de acción antes del GMN. Durante este fue una persona destacada del comité que decretó la muertes de los derechistas»*¹³⁰². I, en un tercer exemple de les acusacions selectives, el cap de Falange va acusar el president socialista Hernández Marco de ser:

«elemento ultra marxista muy peligroso. Fue Presidente del primer Comité que cometió innumerables detenciones, saqueos, robos, asesinatos e incendios en conventos, iglesias y casa particulares. Siendo por ello inductor moral y material de lo expresado y responsable principal de todo.

Antes y después del 18 de julio de 1936 ya fue perturbador del orden y del trabajo, exhortando a las masas a la huelga y después al voluntariado y a los mas monstruosos crímenes».¹³⁰³

A continuació, l'11 de setembre del 1940 afusellarien en solitari el vicepresident del Comité FP de Godella, Toni Granell Gómez, que militava en el PSOE i havia estat al capdavant de l'Ajuntament durant la guerra. Granell també va ser processat en el

¹³⁰⁰ «Un acto por la memoria histórica recuerda a los 31 fusilados en 1940 en Paterna». *Levante-EMV*, 28 de juny del 2015. [en línia] Disponible a <http://www.levante-emv.com/servicios/hemeroteca/hemeroteca.jsp> [Consultat el 23 de gener del 2018].

¹³⁰¹ AGHD: s.3418-V-39, l.20642; c.1

¹³⁰² *Ibidem*.

¹³⁰³ AGHD: s.10964-V-39, l.17676; c.4.

sumaríssim 3418-V-39, on l'única acusació va ser esgrimida per l'alcalde Capella, qui va denunciar que *«este individuo residia en Sarrión cuando estalló el movimiento y pidió a las autoridades para reintegrarse en esta localidad, y tan pronto como llegó a esta ingresó en el Comité como elemento de acción»*,¹³⁰⁴ i això fou suficient per a condemnar-lo a mort. Per altre costat, en el mateix consell de guerra també van condemnar a mort al funcionari Luís Navarro Gallego, que el 31 de gener de 1941 fou passat per les armes malgrat no militar en cap partit polític. A Navarro l'acusaren de tasques relacionades amb l'administració local, concretament en el cobrament dels arrendaments de les cases, vist que l'alcalde Capella va exposar que: *«cobrar los alquileres a los que ocupaban las dependencias a razon de 15 o 20 duros mensuales, los cuales no tuvieron más remedio que pagar por temor a las represalias»*. I, per acabar, el darrer afusellat d'aquell any fou el sindicalista del comité de Treballadors de la Terra i regidor Enrique Sanjuan Pedrós (*El Pintao*), que va perdre la vida l'11 de novembre del 1941 als afores del cementiri de Paterna.¹³⁰⁵ L'alcalde Capella i el delegat de Falange l'acusaren d'estar:

«afiliado a la FAI era uno de los miembros del grupo que esta institución anarquista tenia contratados para asesinar a todos aquellos a quienes se le decía que habían de asesinarse.

Por ello cada noche participaba en los asesinatos del pueblo en que se les llamaba. En esta población tomó parte en los asesinatos de Vicente Segrelles Company, cura párroco, Bartolomé Caballer Giner, prebistero, Francisco Alcantara y su señora Asunción Rios, Carmen Llorens Vallas, el Padre Bienvenido y tres religiosos más Terciarios Capuchinos, alardeando de que apenas existían pueblos en la provincia en que no hubiera despachado al otro mundo a algún fascista».¹³⁰⁶

En última instància, amb el viratge del rumb en les hostilitats de la Segona Guerra Mundial i l'acumulació de derrotes de l'Eix, l'onada repressiva franquista va anar minvant. Tot i això, encara va assassinar dos godellencs més: Luís Martínez Valero el 29 de juny del 1942, i Vicent Silvestre Cabriada (*El General*), delegat d'Ordre Públic i membre de Comité FP pel POUM, el 28 de març del 1943.¹³⁰⁷ Sobre aquest últim,

¹³⁰⁴ AGHD: s.3418-V-39, l.20642, c.1.

¹³⁰⁵ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 409.

¹³⁰⁶ AGHD: s.4355-V-39, l.16778, c.6.

¹³⁰⁷ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 409.

paga la pena recuperar les acusacions de l'alcalde Ramon Lluna, qui valorava la seua actuació abans de la guerra exposant que:

*«durante el período de la desastrosa República y de manera destacada vendía el periódico LA BATALLA, órgano del POUM, procurando impedir con sus actos los mítines de propaganda derechista y laborando en contra de los partidos de orden en las elecciones celebradas en la localidad».*¹³⁰⁸

Ahora, en un sentit semblant es va pronunciar el primer tinent alcalde Toni Vergara, que va denunciar Silvestre perquè *«al iniciarse el GMN se le vio armado inmediatamente formando parte del Comité Revolucionario de Godella y como delegado de guerra en dicho comité y de su partido que era el POUM».*¹³⁰⁹

Recapitulant, els afusellats sumen un total de quinze, als quals se n'haurien d'afegir dos més morts a les presons (vegeu annex 25). El primer fou el pirotècnic Vicent Caballer Calatayud, qui el 2 d'abril del 1940 va morir al monestir del Puig i, anys més tard, el jove de vint-i-un anys Rafael Alfonso Oficial va morir en estranyes circumstàncies a la ciutat de València el 19 de novembre del 1949.¹³¹⁰ Per tant, la xifra total de les víctimes mortals ascendeix fins a dèsset, que equivalia a més del 5 ‰ dels habitants.

Encara més, a les víctimes mortals vinculades a Godella s'hi hauria d'afegir el doctor Joan Baptista Peset Aleixandre, ja que, malgrat que vivia a València, era natural de Godella, on estiujava cada any. El rector de la UV era un home d'idees republicanes i d'esquerres, que arribà a convertir-se en el president d'IR a València i encapçalà la candidatura del FP en les eleccions de febrer del 1936. Així mateix, era ben conscient que una vegada acabada la guerra seria perseguit. Llavors, a les acaballes de març del 1939, va intentar marxar a l'exili, dirigint-se cap al port d'Alacant, perquè des d'allà eixien els darrers vaixells que evacuaven els qui anhelaven escapar d'una repressió segura. Tot i això, Peset no va poder embarcar en el darrer vaixell que va eixir cap a Orà (Algèria), el carboner britànic *Standbrook*, i el dia 30 d'aquell mes va veure com entraven al port alacantí els vaixells franquistes *Canarias* i *Vulcano*, d'on desembarcarien el 122 i el 123 *«Cuerpo del Ejército de Galicia»* que, amb forces

¹³⁰⁸ AGHD: s.425-V-42, l.17921, c.1.

¹³⁰⁹ *Ibídem.*

¹³¹⁰ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 409.

italianes, començaren a desarmar i traslladar als qui s'aglutinaren al port i els portaren en columnes i a peu cap al camp de concentració provisional de *Los Almendros*.¹³¹¹

Posteriorment, els confinats foren traslladats cap al camp de concentració d'Albatera, en la comarca del Baix Segura, on restarien fins al 26 d'octubre del 1939, quan novament traslladaren alguns reus, ara al camp de concentració situat a l'edifici de l'Hospital Doctor Moliner de Portaceli (Serra), vist que el camp d'Albatera estava atapeït de presoners. La xifra dels que foren reclosos a Portaceli oscil·la entre les 16.000 i les 22.000 persones¹³¹², i el doctor Peset estava entre totes elles. Tanmateix, atesa la seua rellevància, el Govern de València va posar molta obstinació en conèixer quin era el seu parador i veure si efectivament estava a Portaceli, enviant requeriments d'identificació al camp de concentració.¹³¹³ Finalment, el 15 de gener del 1940 Peset Aleixandre fou traslladat de Portaceli a la presó Model per al seu encausament, i el 24 d'abril d'aquell any va ser afusellat a Paterna. El dia que es va celebrar el consell de guerra contra el rector Peset, els membres del tribunal militar li van preguntar: «Com una persona tan il·lustrada com vosté va prendre partit en favor de la barbàrie roja? Peset contestà amb força dignitat: «Mire, allò que vosté anomena barbàrie roja m'ho ha donat tot, i ara vostés m'ho destrossaran sense contemplacions»¹³¹⁴. L'afusellament de Peset Aleixandre, un exemple de bonhomia, rectitud, cultura, republicanisme i democràcia, es va convertir en un símbol de llibertat i respecte per als valencians i valencianes.¹³¹⁵

L'altra violència: exili, fam i persecució d'idees

Hi va haver godellencs que tingueren més sort que Peset i aconseguiren exiliar-se, cercant refugi en altres països pròxims a l'Estat espanyol. Va ser els casos de Manel Perea Barres, Ismael Santa Cruz, Amancio Garcia i Miguel Parreño Llorente, a qui les

¹³¹¹ ARNAL, R.V.(Coord.): *Op. cit.*, p.19.

¹³¹² TORRES FABRA, R.C.: *La repressió franquista al País Valencià: Aproximació a una realitat multiforme* en PELAI PAGÉS I BLANCH (dir.), *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*, Valencia, PUV, 2004, p.120.

¹³¹³ AA: Telegrama postal de la Secretaria d'Ordre Públic al camp de concentració de Portaceli.

¹³¹⁴ Entrevista a Antonio Oliveros Talamantes i Carmen Moral Goda (Godella).

¹³¹⁵ ARNAL, R.V.(Coord.): *Op. cit.*, p.42-43.

autoritats municipals i els membres de la *FET y de las JONS* locals cercaven amb molt d'afany, però pogueren escapar-se quan les tropes republicanes marxaren des de Barcelona cap a França abans d'acabar la guerra.¹³¹⁶ Quedar-se no solament suposava el risc de ser perseguit pels tribunals militars del règim de Franco, sinó també exposar-se a un context socioeconòmic marcat per la política autàrquica, que va condemnar a la fam i la misèria a les classes populars. Així doncs, contrastant amb la vida d'excessos i luxes que gaudien les autoritats franquistes de Godella, val a dir que la majoria de la població vivia en una situació de pobresa generalitzada, especialment agreujada en les famílies republicanes. La manca d'aliments va provocar problemes de desnutrició entre el veïnat i, fins i tot, la mort d'aquells amb menys recursos econòmics. Fou el cas de tres joves godellencs, d'entre díhuit i vint-i-un anys, que vivien al carrer Ample, els quals moriren de desnutrició a les seues cases a conseqüència de la fam de postguerra.¹³¹⁷

El règim va aprovar una ordre ministerial el 14 de maig de 1939, que establia el racionament dels productes d'alimentació i de primera necessitat. Tanmateix, el racionament no aconseguia cobrir les necessitats bàsiques del veïnat, i assegurar-se la subsistència es va convertir en una lluita diària per a la majoria de la població. A més a més, com en altres municipis de l'Horta Nord, la situació s'agreujava en el cas de les famílies republicanes, les quals havien d'anar a cercar treball als terrenys dels terratinents afins a la dictadura, que hi exigien avals per poder oferir-los un jornal. Aquesta inseguretat laboral s'agreujava per la vulnerabilitat extrema dels qui cercaven treball desesperadament, vist que els terratinents aprofitaren l'ocasió per a contractar mà d'obra barata, sense avals i pagant-los la meitat del sou establert.¹³¹⁸

A més de l'exili i la fam, les bases franquistes col·laboraren en altra manera de castigar als simpatitzants de la República, ara posant el focus en els treballadors de l'administració local. Seguint els preceptes que el governador publicà el 5 d'abril de 1939 al *Boletín Oficial de la Provincia* (BOP), s'incoaren expedients a tots membres de les administracions. Es designà el regidor Vicent Senent Campos com a jutge

¹³¹⁶ CG. c. 1387 (2) PP T 66 (Godella), pp. 237-238 i 254.

¹³¹⁷ Entrevista a Juan Carlos Contreras Vergara, Carmen Contreras Vergara i Milagro Vergara Bueno. 17 de desembre de 2017 (Godella).

¹³¹⁸ Entrevista a Daniel Pérez i Ferrando, 11 de desembre de 2017 (Godella).

instructor del procés i se li encomanà que elaborés un informe sobre la conducta política i social dels treballadors públics durant la guerra.

Entre els depurats, destacava el mestre José Senabre Felicio, atés que els docents es convertiren en l'objectiu principal de les purgues. La dictadura ambicionava erradicar de soca-rel qualsevol vestigi d'idees progressistes i de llibertat i, sobretot, acabar amb la supressió de l'obligatorietat de la formació religiosa i la renovació del model pedagògic republicà. L'esmentat Senabre va arribar al municipi el 1938 per ocupar la plaça oficial al centre Peset Aleixandre, popularment conegut com *El Molí*. Abans d'exercir la docència a Godella ja havia estat en altres localitats del País Valencià, com Albaida, i és que fou un mestre experimentat que defensava les idees pedagògiques de «l'Escola Activa», mitjançant la qual pretenia formar l'alumnat amb sentit democràtic, esperit crític i cooperatiu, i on el rol del mestre era estimular qui aprén. Tanmateix, precisament per exercir la docència amb aquesta pedagogia l'empresonaren durant quasi dos anys i l'apartaren per sempre més de la docència pública. Quan va eixir de la presó estava físicament molt afectat per una greu malaltia que va contraure a causa de les males condicions de les presons i va necessitar un temps per recuperar-se.¹³¹⁹ Això no obstant, Senabre feu front a les adversitats i decidí obrir una escola privada. Llavors, amb l'ajut econòmic familiar va fundar l'escola «*Santo Tomás*», coneguda com a Casa Senabre, on impartiria classes tot i estar apartat de l'educació pública. L'escola va funcionar perquè Senabre era un bon docent, i això ho sabien les famílies benestants del municipi, que inscriviren els seus fills perquè arribaren a cursar estudis universitaris amb èxit. Aquestes famílies van preferir enviar els fills al centre d'un republicà depurat abans que portar-los a les escoles nacionals. I ací s'evidencia la hipocresia d'una part de les elits locals, vist que sembla que eren conscients de la baixa qualitat de l'ensenyament de les escoles del règim de Franco.¹³²⁰

Pel que fa als centres educatius del règim, a Godella hi destacava l'Escola Cervantes, on impartiren docència els i les mestres Ricardo García de Vargas, Vicent Ruiz Moreno, Manel Sánchez Navarrete i Rosaria Laliguera Cuenca; i també l'Escola José Antonio Primo de Rivera —abans Peset Aleixandre—, amb quatre docents més,

¹³¹⁹ CORELL, A. (Productor). (20 d'octubre del 2017) *Bim Radio 2.0*. [Programa de ràdio]. Godella: Radio Godella.

¹³²⁰ *Ibídem*.

Rafael Escobar, Manel García de Leonardo, María Pilar Montoliu i Encarnación Pascual.¹³²¹ Les autoritats locals vigilaren de ben a prop l'ensenyament i les aules, incloses les públiques, vetllant perquè s'erradiqués el model laic i progressista de la República, i fomentant l'ensenyament religiós i de valors tradicionalistes. En aquest sentit, el regidor Vicent Valls Llorens exposava en la sessió de govern del 25 de gener del 1940:

«A fin de contrarrestar la influencia morbosa ejercida durante el dominio rojo en la relajación de costumbres, el Ayuntamiento tiene que tomar partido procurando garantizar una buena educación, y esto lo tiene que hacer de manera firme y enérgica procurando todos los medios que tenga a su alcance al perfeccionamiento moral.

*Por tal finalidad, se iniciará una colaboración eficaz con la autoridad eclesiástica, se patrocinará en el posible al AC, y se ejercerá contacto y vigilancia continua con los maestros para evitar espectáculos públicos impropios de una sociedad cristiana».*¹³²²

El mestre escollit per fer de nexa entre el govern, *FET y de las JONS* i l'església era Ricardo García de Vargas, qui desenvolupà un paper actiu com a defensor dels fonaments ideològics del franquisme en l'àmbit de l'educació, que li valgué el reconeixement de l'alcalde Capella.¹³²³ En aquesta direcció, cal destacar que el mestre Ricardo G. de Vargas impartia classes fora de l'horari escolar en la seu de *FET y de las JONS* a Godella (Casa Misildo), les quals eren d'assistència obligatòria per a tots els xiquets i xiquetes, especialment per aquells infants que no podien anar a l'escola, perquè les seues famílies necessitaven el sou per sobreviure. Llavors, quan aquests acabaven la jornada laboral, havien d'assistir-hi una hora diària. En casa Misildo, els docents enaltien la figura del feixista José Antonio Primo de Rivera i explicaven les grans gestes de Francisco Franco en un espai replet de simbologia franquista. A l'entrada hi havia una bandera gran amb el jou i les fletxes, diversos quadres dels militars sublevats i es cantava el «cara el sol» al començament i al tancament de les sessions.¹³²⁴

¹³²¹ AMG: Llibre d'actes municipals de 1940-1943. Sessió del 25 de gener del 1941.

¹³²² AMG: Llibre d'actes municipals de 1939-1940. Sessió del 25 de gener del 1940.

¹³²³ AMG: Llibre d'actes municipals de 1939-1940. Sessió del 16 de juny del 1939.

¹³²⁴ Entrevista a Juan Carlos Contreras Vergara, Carmen Contreras Vergara i Milagro Vergara Bueno. 17 de desembre de 2017 (Godella).

Montcada

Controlar la col·laboració. El Governador Civil com a garant de la repressió

A les acaballes del mes de març de 1939, les tropes franquistes de la Divisió 108 entraren a Montcada, desfilant pels carrers i sent aclamats pels conservadors i religiosos.¹³²⁵ Els soldats construïren campaments als terrenys d'olivars situats als afores del poble, en la zona limítrofa amb Massarrojos, on van romandre fins que el primer govern estigué consolidat.¹³²⁶ Els comandants havien de designar els nous representants del poder local. Prioritzaven als militants d'organitzacions que donaren suport a la rebel·lió, a les velles elits locals, i, especialment, als qui havien estat perseguits a la rereguarda, essent aquests factors determinants per demostrar l'adhesió al *Movimiento Nacional*.¹³²⁷

Així doncs, l'11 d'abril de 1939 nomenaren alcalde Juan Bautista Bosch Albiach. Aquest provenia d'una família dedicada a la producció i comerç de carros per treballar el camp, que residia al carrer Sant Roc.¹³²⁸ Algunes de les fonts, tant arxivístiques com testimonis locals, deixen constància del seu tarannà moderat i de la poca voluntat en col·laborar amb la repressió política. En el càrrec de primer tinent d'alcalde escolliren a Samuel Ferrandis Pascual. I, finalment, la resta de regidors eren Alfredo Bonet Lluesma, familiar d'un dels afusellats arran en 1936; Vicent Verdeguer Camps, falangista de «camisa vella», membre del Sindicat Agrícola Catòlic i cosí germà d'un republicà encausat per la dictadura; Jaime Sanjaime March, terratinent agrícola; Nazario Lluesma Llorens, sense filiació política abans del franquisme i jornaler de professió; Miguel Antoni Guinart, provinent de l'espai tradicionalista; José Torres Estellés, jornaler i antic militant de DRV; i Agustín Pérez de Lucia (*Pirulí*), farmacèutic de profundes conviccions religioses.¹³²⁹

Primerament, paga la pena remarcar que les autoritats es van preocupar d'esborrar tot allò relacionat amb la República. Per tant, posaren l'èmfasi en eliminar la

¹³²⁵ Entrevista a Trinitat Ripoll Verdeguer i Manel Granell Arnal, 14 de juny de 2018 (Montcada).

¹³²⁶ Entrevista a Vicent Verdeguer Palop, 15 de juny de 2018 (Montcada).

¹³²⁷ ANDERSON, P. *Op. cit.*, pp.55-56.

¹³²⁸ Entrevista a Vicent Verdeguer Palop, 15 de juny de 2018 (Montcada).

¹³²⁹ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió de l'11 d'abril de 1939.

simbologia republicana i construir-ne d'altra afí al seu relat sobre la Guerra Civil. Tal com assenyalava l'investigador Del Arco, des de dalt, el nou Estat es va preocupar d'uniformar la seua construcció apostant pel classicisme com a element unificador, donant unitat a la memòria, però des de baix també es va participar en la seua erecció i disseny.¹³³⁰ Així mateix, el 25 d'abril de 1939, el governador va enviar una circular al govern de Montcada per fer desaparèixer els vestigis republicans de l'espai públic a tall d'unificar criteris amb altres localitats, tot advertint:

«que no se nombren las calles con los nombres de los mártires o caídos durante la dominación roja en ninguna calle, sino que se construya un panteón, mausoleo o placa de mármol en la calle o plaza más destacada de la población en el que se perpetúe la memoria de aquellos a expensas del municipio o simpatizantes, y proceder a cambiar los nombres de las calles de los rojos por hombres ilustrados como Galdós, Serrano...».¹³³¹

Llavors, el govern va aprovar per unanimitat obrir una subscripció per finançar la creu dels caiguts. Aquesta va ser encapçalada pel mateix Ajuntament, que va aportar 1.000 pessetes amb càrrec a imprevistos per construir un monument, creu o obelisc a fi de perpetrar la memòria dels caiguts i emplaçar-la al final del carrer Major. Alhora, va destinar una altra quantitat idèntica i amb càrrec al mateix capítol per traslladar les restes dels caiguts, construint un panteó per al seu dipòsit.¹³³² L'arquitecte encarregat del disseny dels dos memorials va ser Mariano Peset Aleixandre, germà de Joan Baptista, el cap de llista del FP per València en les eleccions del 16 de febrer 1936. Per tant, de família amb «antecedents» republicans. Mariano era un arquitecte de reconegut prestigi en l'arquitectura racionalista, que havia treballat en el disseny de diversos edificis a la ciutat de València.¹³³³ Amb l'arribada del franquisme, Mariano va perdre tots els encàrrecs rellevants i hagué d'acceptar treballs com el disseny de monòlits.¹³³⁴

¹³³⁰ DEL ARCO, M. Á.: «Las cruces de los caídos: Instrumento nacionalizador en la "cultura de la victoria» en VVAA: Op. cit., pp.68.

¹³³¹ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del d'abril de 1939.

¹³³² *Ibidem*.

¹³³³ Veugeu VV.AA: *La Ciudad Moderna. Arquitectura racionalista en Valencia*. Generalitat Valenciana, IVAM. Institut Valencià d'Art Modern. València, 1998.

¹³³⁴ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 23 de maig de 1939.

A continuació, igualment que en la resta de governs municipals de postguerra, la tasca fonamental era classificar al veïnat en relació amb el paper que havia desenvolupat durant la Guerra Civil. Així mateix, la repressió havia estat dissenyada pels dirigents del nou règim, que havien de comptar amb la participació de les seues bases. Per tant, l'elecció dels individus més proclius a col·laborar era cabdal perquè aquesta tingués èxit. Tanmateix, en el cas de Montcada, aquest mètode va servir per a intentar pal·liar-la en el primer govern i col·laborar de manera selectiva en el segon. Això se sosté si s'observen la gran quantitat d'informes de bona conducta, avals i solituds d'indult que el govern de Bosch Albiach va portar a terme en favor dels seus veïns—possiblement dels més elevats de la comarca. Per posar alguns exemples, cal destacar que ben aviat, l'11 de juliol de 1939, les autoritats de Montcada acordaren:

*«que desde la presidencia se realice una instancia interesándose por la libertad de los detenidos gubernativos, vecinos de esta localidad, Manuel Martínez Ferrando i Pascual Lluesma Taroncher, por creer que son ajenos a las culpas que se los imputan y que tendrían que ser circunstanciales, dado que sus antecedentes políticos y su conducta han estado siempre correctas».*¹³³⁵

En aquest cas, els presoners van aconseguir la llibertat al cap de pocs mesos.¹³³⁶ Seguidament, el 18 d'agost van demanar la llibertat de:

*«Vicente Deval Cuartell, puesto que a la edad de 65 años y la buena conducta, hace inadmisibile la coacción en asuntos de trabajo que motivaron su detención».*¹³³⁷

En tercer lloc, i deixant constància en les actes de les sessions del govern local, el consistori tornà a intervenir per demanar als tribunals:

*«la liberación de manera provisional del vecino Manuel Alòs Campos, teniendo en consideración que su mujer presenta síntomas de locura, tiene un gran número de hijos a cargo suyo, y que el interesado tuvo un papel secundario en la dominación roja».*¹³³⁸

¹³³⁵ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió de l'11 de juliol de 1939.

¹³³⁶ Causa General (CG) caixa 1388 (2) PP T 68 (Montcada), pp. 228-229.

¹³³⁷ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 18 d'agost de 1939.

¹³³⁸ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 2 d'octubre de 1939.

Encara més, un dels casos més difícils de gestionar per les autoritats locals fou el de Jaime Estellés Rodrigo, a qui van emetre un aval on s'argumentava que aquest no arribà a actuar en la columna *Temple y Rebeldia*, ja que es va incorporar com a voluntari per necessitat.¹³³⁹ A continuació, el govern de Bosch Albiach va sol·licitar:

«la libertad acogándose a la amnistía del vecino Antonio Calvo Casaus, porque este solicitó trabajo a la Granja Moroder y posiblemente se interpretó como una coacción la sencilla petición de trabajo».¹³⁴⁰

I, fins i tot, aquest govern va arribar a qüestionar una sentència de mort dels tribunals, en l'aprovar en sessió de govern sol·licitar:

«el indulto del vecino Pedro Senabre Hernández y facultar a la presidencia para que haga efectivo este acuerdo de gobierno con los informes de conducta de la localidad».¹³⁴¹

En últim lloc, abans que el primer govern entrés en crisi, el govern de Bosch Albiach va continuar insistint per enèsima vegada a fi d'alliberar als seus veïns. En aquesta ocasió per demanar la llibertat d'Arturo Calvo Casaus i Francisco Fuster García.¹³⁴²

En conclusió, dels diferents avals exposats, convé remarcar que són acordats en les sessions de govern i no emesos en els judicis sumaríssims, fet diferencial respecte a la manera de procedir de la resta de governs de l'Horta Nord i que constata la unanimitat dels representants del poder local per tractar de pal·liar l'impacte de la repressió,

Ara bé, expedir un aval o un informe de bona conducta no era una garantia exitosa per als represaliats; encara més, suposava un risc pels mateixos avaladors. D'aquesta manera, l'alcalde Bosch Albiach va ser cessat del seu càrrec, tot i que el governador va trobar altra excusa per fer-ho: el 5 de febrer de 1940, abans que el consistori de Bosch Albiach complira un any, va ser destituït pel governador argüint un cas de corrupció en la gestió del racionament d'aliments. L'autoritat provincial va comunicar el cessament de l'alcalde Bosch Albiach i del regidor Juan Sanjaime

¹³³⁹ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 16 d'octubre de 1939.

¹³⁴⁰ *Ibídem*.

¹³⁴¹ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 6 de novembre de 1939.

¹³⁴² AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió de l'1 de gener de 1940.

March, acusant-los de comprar farina a un preu superior a la taxa i d'utilitzar el local d'*Auxilio Social* com a magatzem per l'estraperlo.¹³⁴³ En aquest punt, convé recordar que la plataforma *Auxilio Social* s'encarregava del repartiment i la gestió del sistema de racionament, i just l'encapçalava el mateix regidor Sanjaime.¹³⁴⁴ Ateses les argumentacions del governador, Bosch Albiach i Sanjaime van aprofitar-se del control dels abastiments per treure'n benefici propi, cosa que els va suposar la destitució. Des de llavors, Samuel Ferrandis va assumir el càrrec d'alcalde accidental, mentre que les autoritats provincials configuraven el segon govern franquista de Montcada.¹³⁴⁵

En conseqüència, és rellevant destacar el paper del governador a l'hora de nomenar o cessar als alcaldes o governs en relació amb els seus interessos, vist que, si bé és cert que no hi ha cap al·lusió directa als avals i la inexistència d'informes i denúncies contra els republicans, el rol poc col·laborador amb la violència de Bosch Albiach sembla un dels motius més presumiblement evidents de la seua destitució. Per tant, les bases socials i el poder local tingueren un paper fonamental en la repressió, però, si no col·laboraven, les autoritats superiors intervenien.

El 18 de març de 1940, el governador va cessar el govern de Bosch Albiach al complet, a tall de nomenar-ne altre canviant tots els components menys a un. El nou alcalde, Salvador Rodrigo Rosalem, era foraster i s'havia traslladat a Montcada a causa del seu casament amb una veïna, exercint de mestre fins aleshores. La família de Rosalem es dedicava a la fabricació i venda de gel en la seua pròpia casa, localitzada al carrer de les mongetes, on hi havia el convent.¹³⁴⁶ En segon lloc, Vicent Bosch Alós va ser designat com a primer tinent d'alcalde, i l'únic membre del primer govern que va continuar fou el tradicionalista Miguel Antonio Guinart, escollit segon tinent d'alcalde. En darrer lloc, els altres membres foren Hermenegildo Marí Serrano, nomenat cap d'*Auxilio Social* substituint a Sanjaime; José María Pascual Casaña, síndic de l'Ajuntament; Vicent Llorens Mateu i Manel Valero Martínez, encarregats de l'educació; Mateu Lloris Soriano, membre de la comissió d'abastos; i

¹³⁴³ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 5 de febrer de 1940.

¹³⁴⁴ AMMO: Fons de la Falange. *Auxilio Social*. 18 de juny de 1939.

¹³⁴⁵ AMM: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 5 de gener de 1940.

¹³⁴⁶ Entrevista a Vicent Verdeguer Palop, 15 de juny de 2018 (Montcada).

Carmelo Ferrer Llorens, provinent del vessant tradicionalista, qui es va dedicar al comerç de productes alimentaris, gestionant una botiga de queviures i una fàbrica de xocolata ubicades en el carrer Major.¹³⁴⁷

Les noves autoritats locals viraren l'actitud poc col·laboradora en la repressió de l'anterior govern, fent-la ara selectivament. En el govern de transició de Ferrandis, s'avalà a Ricardo Orts Luesma perquè pogués eixir del camp de treballs de Garrapinillos (Saragossa). I també ajudaren al mestre Ramón Garí Sánchez, signant-li un informe positiu de conducta politicosocial.¹³⁴⁸ Però el canvi es constata amb l'arribada de Salvador Rodrigo, que va començar a col·laborar elaborant informes contra tots els encausats, especialment als membres del Comité del FP. Tot i això, afirmem que va ser una col·laboració selectiva i no intensiva, perquè va prosseguir avalant als republicans represaliats, singularment a favor d'aquells que necessitaven un tractament mèdic urgent i sol·licitaven ser traslladats a centres sanitaris com Enrique Company March i José María Albiach Camps (*El Rayo*), que tenien tuberculosi, una malaltia infecciosa provocada per un bacteri, associada a la misèria i a la fam, i pels qui demanaren el trasllat a l'Hospital de la presó.¹³⁴⁹

De la baixa col·laboració a la selecció dels republicans locals més destacats

En acabar la guerra, la violència contra la població civil que s'havia donat en altres territoris ocupats pels rebels fou institucionalitzada. Esdevingué un viratge en l'estratègia repressiva per portar a terme una violència selectiva basada en la identificació ideològica i la conducta politicosocial dels principals responsables polítics i de l'ordre públic a Montcada, mitjançant la qual poder perseguir i castigar aquells que s'oposaren a l'alçament militar. Com s'ha vist en el primer capítol, un grup armat va assassinar dèsset persones —industrials, religiosos, militars...— l'agost de 1936. Per a la justícia franquista la participació o no del Comité del FP era

¹³⁴⁷ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 18 de març de 1940.

¹³⁴⁸ AMMO: Fons de la Falange: 27 de setembre de 1939 i llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 19 de febrer de 1940.

¹³⁴⁹ AMMO: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1940 fins el 24 de novembre de 1941: Sessió del 23 de juny de 1941.

bastant indiferent, atés que els tribunals l'únic que cercaven eren proves de la seua participació politicosocial. Així mateix, el secretari municipal, va reconèixer que:

*«se ignora los que tomaron participación directa en estos asesinatos, aunque se supone como inductores a todos los miembros del Comité de esta localidad».*¹³⁵⁰

Per a identificar i arrestar als responsables polítics locals durant la contesa bèl·lica, els tribunals militars es van valer de les bases socials, que eren l'avantguarda de la repressió. Més enllà de les noves autoritats, en aquest procés van col·laborar membres de la societat civil. Com a mostra, la viuda de l'industrial assassinat l'agost de 1936, va anar a denunciar que una turba de violents es va emportar al seu marit i considera responsable a Aurelio Chardi (*El Català*) i Guillermo Aldasora (*El Xurro*), dirigents del comitè i dels grups armats locals, acusant-los que el dia de la seua detenció li afirmaren que no passaria res i aviat tornaria a casa.¹³⁵¹

D'una manera general, tot i la col·laboració individual d'alguns veïns, la responsabilitat d'elaborar llistes amb els encausats era de les noves autoritats locals. Durant les primeres setmanes d'abril de 1939, una vegada identificats els veïns que es resistiren al cop d'estat del 18 de juliol, membres de la Guàrdia Civil acompanyats d'alguns falangistes locals arrestaren al voltant de setanta persones encausades en quaranta-huit processos sumaríssims.¹³⁵² De vegades, les detencions es produïen als llocs de treball, però a d'altres, els arrestaven de matinada, assaltant les cases a les dues o les tres de la nit amb els familiars a l'interior i registrant cada racó dels habitatges en cerca d'alguna prova que pogués comprometre a l'arrestat davant els tribunals militars.¹³⁵³ En conseqüència, durant les primeres setmanes d'abril de 1939 van ser arrestats tots els membres del Comitè del FP menys els exiliats.

¹³⁵⁰ CG. C. 1388 (2) PP T 68 (Montcada), p. 6.

¹³⁵¹ *Ibidem*, p. 87-88.

¹³⁵² AGHD: s.8106-V-39, l.19683, c.6; s.3200-V-39, l.20104, c.8; s.1486-V-41, l.20667, c.1; s.493-V-39, l.21339, c.2; s.493-V-39, l.20144, c.5; s.11777-V-39, l.18048, c.4; s.11675-V-39, l.17946, c.7; s.5095-V-40, l.19232, c.6; s.6608-V-39, l.16988, c.5; s.7923-V-39, l.19613, c.9; s.209-V-40, l.19670, c.9; s.1031-V-41, l.18969, c.5; s.5749-V-39, l.18987, c.3; s.6662-V-39, l.18078, c.2; s.980-V-39, l.19014, c.2; s.5931-V-39, l.17636, c.1; s.5931-V-39, l.21332, c.17; s.54535-M-39, l.3236, c.8; s.15119-M-39, l.39, c.14; s.17773-V-39, l.16780, c.2; s.60556-M-39 l.4152, c.3; s.11729-V-39, l.19087, c.5; s.9596-V-39, l.19455, c.5; s.235-V-40, l.19947, c.1; s.12921-V-39, l.20464, c.2; s.869-V-39, l.18324, c.1; s.1939-V-39, l.20382, c.6; s.8295-V-39, l.18893, c.1; s.1076-V-41, l.19213, c.2; s.1192-V-41, l.20216, c.6; s.13322-V-39, l.19851, c.3; s.68-V-38, l.19814, c.1; s.197-V-40, l.16840, c.11; s.12067-V-39, l.18414, c.2; s.3204-V-39, l.18308, c.4; s.6657-V-39, l.20382, c.6; s.2652-V-39, l.20589, c.5; s.12098-V-40, l.20659, c.5; s.9615-V-39, l.18311, c.1; s.209-V-40, l.19670, c.9 i s.10848-V-39, l.17842, c.7.

¹³⁵³ Entrevista a Vicent Verdeguer Palop, 15 de juny de 2018 (Montcada).

Inicialment, foren reclosos en el calabós municipal que hi havia a l'antic edifici de l'ajuntament, en l'actual número 35 de carrer Major. Al calabós van romandre durant unes setmanes, fins que se'ls emportaren emmanillats en tren cap a les presons, on esperaren que se celebraren els diferents consells de guerra.¹³⁵⁴

El primer va tindre lloc ben aviat, el 16 de maig de 1939, i el darrer el 28 de maig de 1942. D'una manera transversal, en els sumaríssims s'utilitzava el concepte de «*rebelión*», tot i que sovint se'ls acusava de ser delinqüents comuns. Aquest procediment formava part d'una estratègia dissenyada per evadir els acords internacionals de la Convenció de Ginebra¹³⁵⁵ i presentar la repressió com el desenvolupament d'una justícia ordinària contra delinqüents comuns.¹³⁵⁶ Pel que fa a les condemnes, es recorda que per als jutges militars les proves més rellevants per emetre-les eren: els documents confiscats per la Guàrdia Civil, els testimonis i denúncies dels ciutadans comuns, i els informes del cap de falange local i dels governs municipals. Aquesta metodologia va motivar les queixes d'un diplomàtic britànic que es trobava de visita per les presons franquistes, qui va etzibar que aquest era un sistema que acceptava qualsevol denúncia, actuant immediatament i investigant molt temps després.¹³⁵⁷

Fent una valoració sintètica dels condemnats a penes de presó, Miguel Sánchez De los Santos (*Milugar*), Félix Camps Bosch i José María Albiach Camps, processats en la macrocausa 5931-V-39, foren sentenciats a reclusió major al Monestir del Puig.¹³⁵⁸ Camps Bosch va ser acusat pel comandant de la Guàrdia Civil de «*ir pistola en mano a saquear los melones de la cosecha del vecino Ramon Blat Taroncher*» i Albiach Camps de «*ser el encargado de pagar los sueldos a los escopeteros*».¹³⁵⁹ Unes imputacions relativament toves, però el fet rellevant era la no participació dels màxims responsables del poder local per incriminar-los, fet que no va succeir fins a l'arribada de l'alcalde Salvador Rodrigo Rosalem, qui va repetir les acusacions en arribar al càrrec en 1940.

¹³⁵⁴ Entrevista a Vicent Verdeguer Palop, 15 de juny de 2018 (Montcada).

¹³⁵⁵ Les Convencions de Ginebra són l'intent de normativitzar el Dret Internacional Humanitari. Estan formades per una sèrie de tractats internacionals signats a Ginebra, Suïssa, entre 1864 i 1949 amb la finalitat de minimitzar els efectes de la guerra sobre els soldats i els civils.

¹³⁵⁶ ANDERSON, P. *Op. cit.*, p.135.

¹³⁵⁷ *Ibidem*, pp.20-21.

¹³⁵⁸ CG. c. 1388 (2) PP T 68 (Montcada), pp. 115 i 183-184.

¹³⁵⁹ AGHD: s.5931-V-39, l.21332, c.17.

En segon lloc, alguns membres del Comité del FP com Mariano Camps Carrasco, José San Félix Mir —president del 1937—, Ramón March Domènech, Eustaquio Sabio Giménez, Salvador Aloy Fuster, Vicent Aparici Royo (*Tortel del Rulo*) o Juan Alfonso Mir (*Canyís*) foren condemnats a trenta anys de presó i destinats a Sant Miquel dels Reis. Tots ells foren denunciats en un informe col·lectiu elaborat pel cap de la policia militar de Burjassot que els imputava diferents delictes. Entre d'altres, a Sabio Gimenez i Alfonso Mir se'ls va acusar del mateix: «*intervino en robos y saqueos*».¹³⁶⁰ Ara bé, tot i que tampoc es troben denúncies de l'alcalde ni del cap de falange, sí que trobem testimonis en el seu favor. En concret, a Alfonso Mir el va defensar el capellà local argumentant que «*se ha portado muy bien, hasta el extremo de responder personalmente por el diciente, que estaba condenado a muerto, y siendo puesto en libertad, permaneciendo como escribiente en el comité rojo sin que nadie le molestara*».¹³⁶¹ Tal vegada, aquests testimonis va possibilitar que evitaren les condempnes a mort, malgrat ser membres del comité. Finalment, en el mateix centre, però condemnat a una pena vint anys per «*adhesión a la rebelión*», també fou reclòs Francisco López Galarza (*El Xiquino*), qui pocs anys després serà amnistiat.¹³⁶²

Això no obstant, la majoria dels representants polítics van complir les penes de reclusió a la Model. Per allà van passar Manel San Saturnino Bosch, Toribio Mayoral Illa, Manel Sáez Pardo i Guillermo Aldasoro Beltran (*El Xurro*). Diversos membres del govern municipal republicà com Valeriano Sebastià Zurita, Francisco Pujades Bosch o Carmelo Gramantell Verdeguer, condemnat a dotze anys, Ramón Bosch Gasent, condemnat a quinze anys per, segons la denúncia de l'alcalde Salvador Rodrigo de «*violar cerraduras para comenter toda clase de fechorias y amenazar de muerte al cerrajero al negarse a acompañarle*».¹³⁶³ I també representants del Comité del FP als qui se'ls va commutar la condemna a mort per trenta anys de presó, com José Calvo Pujades, Francisco Martínez Llobregat (*Orgue*), Juan Lluesma Casany, Isaias Valls Ruiz¹³⁶⁴, Manel Camps Camps i Francisco Lluesma Bosch (*El Pinto*).¹³⁶⁵ D'altra

¹³⁶⁰ AGHD: s.493-V-39, l.21339, c.2.

¹³⁶¹ *Ibídem*.

¹³⁶² AGHD: s.13923-V-39, l.18905 núm.5 i entrevista a Salvador López Company, 13 de juny de 2018 (Montcada).

¹³⁶³ AGHD: s.5931-V-39, l.21332, c.17.

¹³⁶⁴ Isaias Valls Ruiz va ser empresonat inicialment a la presó d'Elx, fins que el 1942 el traslladaren a la presó Model de València.

¹³⁶⁵ CG. c. 1388 (2) PP T 68 (Montcada), p. 229.

banda, els empresonaments massius en centres que no estaven capacitats per albergar eixe volum de presoners, van suposar que les condicions dels reus foren força precàries pel que fa a temes higiènics, alimentaris o sanitaris. A més, els empresonats sovint havien estat torturats, durant la seua detenció o en l'estança a les presons. És per això que més d'un va emmalaltir mentalment, com Manel Tomàs Domènech (*El Pablo*), qui estant reclòs a la Model va perdre l'ús de la raó i hagué de ser traslladat al manicomi de l'Hospital psiquiàtric Pare Jofre el 26 de juliol de 1940 per ordre del governador.¹³⁶⁶

Al mateix temps, altres empresonats intentaren minvar els anys de reclusió acceptant realitzar treballs forçats a canvi de reduir la condemna. Juan Alfonso Mir (*Canyís*) i José San Félix March, van demanar el traslladat de la Model cap al camp de treball de Belchite (Aragó). Un altre montcadí que sol·licità anar a un camp de treball aragonés per rebaixar-se anys de la condemna fou Ricardo Orts Lluesma, però en aquesta ocasió el destí va ser la localitat de Garrapinillos.¹³⁶⁷ Fora del País Valencià també van haver-hi montcadins reclosos en camps de concentració. Entre d'altres, Vicent Palanca, Salvador Foix Balaguer, José Casany Mercader, Jaime Pascual Camp, Francisco Albiach Català i Francisco Antonio Herrero Herrero passaren pel camp de concentració de Costuera (Badajoz). Les fonts documentals també ens aporten informació sobre altres montcadins reclosos en camps de concentració, vist que en el barri de San Juan de Mozarrifar (Saragossa) retingueren fins al 9 d'agost de 1939 a Manel Rodrigo Ibáñez.¹³⁶⁸ Al capdavant, foren alliberats provisionalment poques setmanes després amb l'obligació de presentar-se davant les autoritats quan arribaren a Montcada.

En una escala de gradació i atenent la intensitat de les denúncies selectives, la violència va castigar en major grau als veïns amb més responsabilitats polítiques i d'ordre públic durant la guerra. El 15 d'abril de 1940 afusellaren Plàcido Albiach Gramuntell, membre del Comité del FP i responsable de la comissió de Defensa i Guerra, a la localitat veïna de Godella. Tal com ja s'ha explicat en altres cròniques,¹³⁶⁹ els feixistes espanyols van afusellar sis republicans a Godella per festejar la victòria

¹³⁶⁶ *Ibídem*.

¹³⁶⁷ AMMO: Fons de la Falange. Aval a Ricardo Orts Lluesma. 27 de setembre de 1939.

¹³⁶⁸ AMMO: Fons de la Falange. Camp de concentració de Costuera, 5 de maig de 1939 i San Juan de Mozarrifa, 7 d'agost de 1939.

¹³⁶⁹ Veugeu crònica Godella.

de l'Alemanya nazi a Noruega i Dinamarca en el marc de la Segona Guerra Mundial.¹³⁷⁰ Albiach Gramuntell va ser processat en un sumaríssim individual, essent dels pocs casos on l'alcalde Bosch Albiach i el cap de falange local presentaren dos informes idèntics afirmant que:

*«elaboró una lista de cincuenta personas de orden y destacadas de derechas que fueron asesinadas por la criminal columna de Hierro que tenía que desplazarse por esta localidad, pero para bien de España y de su Santa Causa no se llevó a la práctica».*¹³⁷¹

Els següents en ser passats per les armes foren Manel Verdeguer Murillo (*El Catxondo*), membre del Comité del FP, Manel Monzonís Peiró (*Torróner*) i José Orts Cabrera (*Pelé*); tots tres assassinats als afores del cementiri de Paterna el 20 de maig de 1940. En la denúncia de Verdeguer Murillo solament va intervenir el cap de la Guàrdia Civil, qui l'imputava per ser *«Presidente del Comité y durante su gestión se cometieron diversos asesinatos»*. I això va ser suficient per a condemnar-lo a mort, tot i que va rebre testimoni de descàrrec en relació amb la seua actuació durant l'assalt a l'església que afirmava:

*«que temiendo que la iglesia del pueblo pudiese ser incendiada y saqueada, acordó con el cura sacar todo lo que había de valor, escondiéndolo en distintas casas del pueblo [...] y cuando se incendió la iglesia por la noche, se levantó para sacar agua para sofocarlo».*¹³⁷²

Seguidament, el 27 de juny van afusellar a Jaime Bernabé Domènech, també a Paterna. Tanmateix, el sisé montcadí assassinat, Toni Albiach Chiralt, va morir fora del País Valencià. Albiach era militant del PSOE i de la UGT, i va treballar com a tipògraf per a la policia del SIMP fins que, en acabar la guerra, fou empresonat i executat en la ciutat de Madrid el 20 d'agost de 1940.¹³⁷³ Tot seguit fou el torn de l'esmentat Pedro Senabre Hernández, alcalde republicà i membre del Comité del FP, qui a pesar dels intents d'indult del govern local va ser afusellat a Paterna el 27 d'agost de 1940. Tornant a Madrid, el 16 d'octubre assassinaren a Cayetano Continente Bermúdez, natural de Saragossa, però veí de Montcada, el qual va formar

¹³⁷⁰ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 412.

¹³⁷¹ AGHD: s.3200-V-39, l.20104, c.8.

¹³⁷² AGHD: s.493-V-39, l.21339, c.2.

¹³⁷³ Memoria y Libertad. Víctimas mortales de la represión franquista en la Comunidad de Madrid. [en línia]. Disponible a <http://www.memoriaylibertad.org/listados/> [Consultat el 3 de juny de 2018].

part de la resistència en la guerrilla «Aragó» fins que fou capturat.¹³⁷⁴ En darrer lloc, l'any 1940 finalitzà amb l'execució de Pedro Verdeguer Lluesma, el darrer alcalde republicà, que va ser afusellat el 31 d'octubre a Paterna.¹³⁷⁵ Com en la resta dels encausats en el sumari 493-V-39, l'única acusació prové de l'informe del cap de la policia militar de Burjassot, imputant Verdeguer Lluesma per «*denunciar a varias personas que después fueron asesinadas, entre ellas un hermano suyo, y últimamente fue alcalde y tomo parte en robos y saqueos*». Fet més que suficient per a condemnar-lo a mort, sense tindre en compte dos testimonis de descàrrec que declararen en el seu favor, com l'encarregat de la granja Moroder qui va exposar que:

*«no cree que interviniese en asesinatos y saqueos [...] y de no haber sido por la intervención de dicho Verdeguer al que habla lo hubiesen muerto, pues cuando fue detenido se lo llevaron al Gobierno Civil de Valencia, pero Verdeguer se presentó allí y obtuvo su libertad, regresando al pueblo y sin que nadie le molestase jamás».*¹³⁷⁶

Ara bé, en aquest cas i en molts altres, les manifestacions d'innocència importaven ben poc als jutges militars, els quals donaven més importància a les denúncies i als informes negatius que als al·legats d'innocència.¹³⁷⁷

El 1941 començà amb dos afusellats a Paterna: Vicent Muñoz Hernández, de vint-i-tres anys, i Fernando Alfonso Rodríguez, de vint-i-set anys, els dies 14 i 31 de gener respectivament. Ara bé, els afusellaments s'aturarien durant quasi dos anys, coincidint amb el temps que el nou alcalde Salvador Rodrigo emetia els informes. I no va ser fins al 13 de novembre de 1942 quan es van reprendre amb l'execució de les condemnes a mort de Vicent Cuevas Lorenzo i Aurelio Chardí Castillo (*El Català*), membres del Comité del FP i de la «Columna Confederal». Al mes següent es va produir l'afusellament més massiu en un sol dia, vist que un total de cinc membres del Comité del FP que romanien empresonats a la presó Model de València, foren conduïts pels camions militars cap al cementiri de Paterna, on van ser assassinats el 29 de desembre de 1942. Aquests eren Adrian Gadea Folgado, representant de la

¹³⁷⁴ *Ibídem*

¹³⁷⁵ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 412-413.

¹³⁷⁶ AGHD: s.493-V-39, l.21339, c.2.

¹³⁷⁷ ANDERSON, P. *Op. cit.*, pp. 221-222.

CNT-FAI; Vicent Badenes Albert, membre de la Comissió de Defensa i Guerra; Angel Palanca Palanca; Manuel Lluesma Macià i José Ramírez Carrascosa.¹³⁷⁸

Tots cinc foren encausats en el procediment 5931-V-39 i acusats pel comandant de la Guàrdia Civil en un inici, i per l'alcalde Salvador Rodrigo i el cap de falange a partir de l'estiu de 1940, tot i que la causa s'inicia en 1939, sense que l'anterior alcalde enviés cap informe sobre aquests. Sobre algunes de les acusacions que serviren per a condemnar-los a mort, l'alcalde Rodrigo va denunciar a Gadea per: «*ser uno de los principales instigadores del comunismo libertario en esta localidad. Marcho como voluntario en la Columna de Hierro, regresando de la misma en agosto de 1936, para asesinar al cura de La Puebla de Farnals*»; i a Badenes Albert per:

«*estar reunido en el Ayuntamiento horas antes que se cometiesen once asesinatos de personas de esta localidad*»; a Palanca Palanca per «*ser uno de los que dio su consentimiento para que asesinaran a las personas de derechas*»; a Lluesmà Macià per demanar «*una lista de personas derechistas con sus correspondientes direcciones para asesinarlos por mediacion de componentes de la Columna de Hierro que ya tenia contratados*» i a Ramírez Carrascosa per «*tomó parte en la detención del famaceutico de esta localidad [...]. Formó la guardia ante los calabozos donde se hallaban los mártires de esta población el mismo día que los asesinaron*». ¹³⁷⁹

Com es pot observar, aquestes denúncies presenten dos elements rellevants per comprendre la repressió a Montcada. En primer lloc, davant l'absència de denúncies del primer alcalde Bosch Albiach, el segon alcalde Salvador Rodrigo participa en tots i, com s'ha vist, amb acusacions força greus. I, en segon lloc, tots els acusats i condemnats a mort tenien responsabilitats polítiques a la localitat durant la guerra, evidenciant la col·laboració selectiva de les noves autoritats municipals per castigar als opositors polítics.

Finalment, sobre els condemnats a mort, cal afegir el nom de José Andrés Palanca, que va ser executat a Paterna el 5 de febrer de 1943.¹³⁸⁰ I, de manera annexada, encara hi ha un últim veí de Montcada afusellat durant la postguerra, Juan Baptista Ripoll Domènech (*El Conde*). Però, a diferència de la resta, fou assassinat a Granada

¹³⁷⁸ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 412-413.

¹³⁷⁹ AGHD: s.5931-V-39, l.21332, c.17.

¹³⁸⁰ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 412-413.

i fora de la cronologia on els afusellaments eren més intensos, vist que va ser executat el 26 de gener de 1945.¹³⁸¹ En total, les condemnes a mort dels sumaríssims, va deixar un total de vint afusellats de Montcada amb sentències de pena de mort.

Encara més, per comptabilitzar totes les víctimes mortals de la repressió, s'han de tindre presents les morts fruit de la violència indirecta. El primer d'aquests fou José María Albiach Camps, membre del Comité del FP en la Comissió de Defensa i Guerra, qui el 21 de juliol de 1941 morí a conseqüència d'una infecció de tuberculosi, tot i que l'alcalde Rosalem va intentar traslladar-lo a l'Hospital.¹³⁸² A continuació, es van produir dues morts més sota la responsabilitat de l'administració franquista, però en aquest cas amb la col·laboració dels seus homòlegs alemanys. Es tracta d'Enrique Domènech San Vicente i Baptista García Navarro, dos montcadins que aconseguiren exiliar-se, però van ser capturats a França per les tropes nazis quan aquestes van envair el territori francès. Llavors, portaren als montcadins cap al camp de concentració de Gusen (Àustria), on van morir a conseqüència de les dolentes condicions de vida el 8 de novembre de 1941 i el 15 de març de 1942, respectivament.¹³⁸³

Comptat i debatut, el còmput total de víctimes mortals de Montcada provocades pel règim franquista durant els seus primers anys ascendeix a vint-i-tres persones (vegeu annex 25). La xifra és relativament menor en comparació a altres municipis de l'Horta Nord, puix que amb un total de 4'4 ‰ de la població civil assassinada per la repressió, Montcada se situa entre els pobles amb menys intensitat repressiva.

Entre l'ostracisme de l'exili i la marginació de les dones

L'impacte de la repressió va atényer també un grup de montcadins que van haver d'exiliar-se per fugir del que s'acaba d'exposar en relació amb les sentències dels

¹³⁸¹ Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica. Listados de personas fusiladas en la provincia de Granada. [en línia] Disponible a <http://www.granadamemoriahistorica.es/historia-de-nuestra-memoria/listado-de-personas-fusiladas-en-la-provincia-de-granada/> [Consultat el 4 de juny de 2018].

¹³⁸² GABARDA, V.: *Els afusellaments...* Op. cit., p.410.

¹³⁸³ *Ibidem*.

tribunals militars. La majoria eren membres i col·laboradors del Comité del FP. com Joaquin Saez Pardo, Baldomero Pascual Bosch (*secretari*), Enrique Casany Sepúlveda¹³⁸⁴, Joaquin Cabezuelo Morcillo, Salvador Pitarque Pérez, Pedro Bosch Nadal, José Crispín Romero, i Manel Martínez Ferrando.¹³⁸⁵ A fi d'il·lustrar millor el camí i les dificultats d'aquells que van cercar refugi en altres països, s'analitzaran dos casos. D'una banda, Baldomero Pascual: un home alt, amb cabells rullats i bona condició física; qui atesos els testimonis orals va romandre amagat per diferents cases de la localitat en el barri de Badia.¹³⁸⁶ Primerament, a casa d'una amiga personal, *la Portuguesa*, on va restar d'amagatotis. Llavors, amb la presumpta col·laboració d'alguns membres de la dreta local va iniciar l'arriscat camí cap a l'exili.¹³⁸⁷ D'altra banda, també és destacable el cas de Manel Martínez, qui durant els primers mesos de la dictadura va ser empresonat i gràcies a les gestions del govern local pogué eixir en llibertat. Aleshores, una vegada fora de la presó, no s'ho va pensar gaire i va decidir marxar cap a França, convençut que si es quedava a Montcada, seria represaliat de nou, d'una o d'altra manera.¹³⁸⁸ Amb tot i això, les conseqüències de l'exili no solament les patien els qui marxaven, sinó que també van produir danys col·laterals en els familiars que es quedaren. Molts d'aquests tingueren molt complicat aconseguir un salconduit per eixir d'Espanya i retrobar-se amb ells. Un exemple seria la situació de Julia Boluda Borrás, a qui el 13 de setembre de 1939 el secretari d'Ordre Públic li va rebutjar la sol·licitud d'eixir de l'Estat, exigint-li algun document que acredités que posseeix una residència en l'estranger per deixar-la eixir.¹³⁸⁹

En segon lloc, a més dels processats pels tribunals militars, els empleats públics de Montcada també s'enfrontaren a una investigació sobre la seua conducta política. Els treballadors de l'administració que no havien patit violència durant la República ho tingueren difícil per demostrar la lleialtat al règim de Franco, especialment aquells

¹³⁸⁴ Enrique Casany Sepulveda va marxar primer a França i des d'allà va aconseguir exiliar-se a Mèxic com a refugiat polític.

¹³⁸⁵ CG. c. 1388 (2) PP T 68 (Montcada), pp. 228-229.

¹³⁸⁶ El barri Badia és un nucli poblacional de Montcada on durant la postguerra vivia majoritàriament gent de classe popular (obers vilà, jornalers, teixidores...), el qual contrasta amb el carrer dels Senyorets (ara carrer de les Barreres) on residien els veïns més rics.

¹³⁸⁷ Entrevista a Vicenta Gascó Ballester, 13 de juny de 2018 (Montcada) i entrevista a Vicent Verdeguer Palop, 15 de juny de 2018 (Montcada).

¹³⁸⁸ Entrevista a Vicenta Gascó Ballester, 13 de juny de 2018 i AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 11 de juliol de 1939 (Montcada).

¹³⁸⁹ AMMO: Fons de la Falange. Denegació sol·licitud a Julia Boluda Borrás, 13 de setembre de 1939.

que van mantenir els llocs de treball durant la guerra.¹³⁹⁰ Per classificar-los, nomenaren jutge instructor dels expedients de depuració el regidor Agustín Pérez De Lucia, malgrat que després el va succeir Miguel Antoni Guinart.¹³⁹¹ D'aquests depenien tots els treballadors públics, ja que podien ser admesos sense sanció, ser depurats durant un temps, o, fins i tot, perdre el treball de manera definitiva o condemnes econòmiques i de presó.

En l'informe de Pérez De Lucia es va publicar un llistat dels treballadors que van quedar admesos sense sanció: l'oficial segon de secretaria Juan Palanca Medina, l'alguatir José López Tortajada, els vigilants nocturns Ramón Martínez Taroncher i Toni Martínez Morelló, el conserge de l'escorxador Pascual Granell Monteagut i l'enterrador del cementiri Manel Campos Cano. Tots aquests eren reconeguts simpatitzants del règim i es destacava la seua vinculació amb la religió.¹³⁹² Per altre costat, els primers depurats foren el metge, Vicent Trenco Lluesma, i la matrona, Purificación Herrero Blasco, els quals van quedar temporalment suspesos el 25 de juliol de 1939, per ordres de l'Auditoria Militar dels funcionaris sanitaris.¹³⁹³ No obstant això, posteriorment van ser readmesos. Seguidament, el 8 d'agost fou nomenat vigilant nocturn Vicent Pascual Coll, un dretà local que ocupà la vacant de José Rubio Morelló, que s'encontrava detingut i suspés de treball pel termini de dos anys.¹³⁹⁴ I és que, fins i tot, les autoritats locals van aprofitar-se de la purga administrativa per treure'n rèdit personal. El cas més flagrant fou el del Pérez De Lucia mateix, qui a conseqüència de la depuració que ell mateix dirigia, va fer cessar el farmacèutic José Fortea Álvarez —sancionat a dos anys de suspensió i inhabilitació— per a quedar-se amb el càrrec. Així, quan solament havia transcorregut una setmana de la depuració de Fortea Álvarez, Pérez De Lucia va

¹³⁹⁰ ANDERSON, P.: *Op. cit.*, pp.56-58.

¹³⁹¹ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessions de l'11 d'abril de 1939 i del 5 de febrer de 1940.

¹³⁹² AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 30 de maig de 1939.

¹³⁹³ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 25 de juliol de 1939.

¹³⁹⁴ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 8 d'agost de 1939.

aprofitar l'ocasió per a sol·licitar la plaça en propietat. Llavors, el 20 d'octubre, govern li la va concedir per unanimitat.¹³⁹⁵

Més enllà de la institució pública, en l'àmbit privat el règim atorgà als empresaris i terratinents la potestat de classificar als treballadors. D'aquesta manera, el propietari de la Granja Moroder, Ricardo Moroder Gómez, va denunciar la confiscació d'una finca amb 1.200 fanecades, afegint que els ocupants van produir danys per valor de 800.000 pessetes, la qual cosa va motivar una investigació. D'aquesta manera, es va elaborar l'informe de conducta i ideologia mitjançant el qual els propietaris Ricardo Moroder i Juan Pablo Pérez van complimentar a demanda del Ministeri d'Organització i Acció Sindical. Aquesta era una valoració personal sobre cadascun dels treballadors, i entre els informes hi havia de favorables i d'altres força negatius.¹³⁹⁶ Així doncs, incapaços de controlar cada fàbrica, oficina i botiga, el règim necessitava els informes, i no és d'estranyar que a les mateixes granges i fàbriques de Montcada es produïren detencions massives durant els primers mesos de la dictadura.¹³⁹⁷

En tercer i últim lloc, no es pot passar per alt l'aplicació d'una violència no física i el control social que va exercir la dictadura des d'una òptica de marginació socioeconòmica, la qual va afectar especialment els familiars dels represaliats. No es pot parlar de control social a Montcada sense analitzar quin rol van desenvolupar les autoritats religioses. Cal destacar que, durant el conflicte armat, el capellà de la localitat, José Vila, no fou represaliat pels republicans. Encara més, el religiós col·laborà amb els membres del comitè per portar-los la comptabilitat i els ajudava en la gestió del municipi.¹³⁹⁸ En canvi, una vegada acabada la guerra, es nomenà un altre capellà, Roc, que adoptà una actitud totalment contrària. Segons els testimonis locals, el nou capellà no va dubtar a coaccionar els familiars dels republicans, encara que foren xiquets. N'és un exemple el cas de Vicent, fill de l'afusellat Manel Verdeguer (*El Catxondo*), qui tenia costum d'anar sovint a l'església fins que tingué un incident amb el capellà i deixà d'anar-hi. Vicent, que en acabar la guerra era un nen de poc menys de deu anys, solia confessar-se amb el capellà freqüentment. Un cop, en

¹³⁹⁵ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 20 d'octubre de 1941.

¹³⁹⁶ AMMO: Fons de la Falange. Informe de la Granja Moroder. 14 de maig de 1939.

¹³⁹⁷ ANDERSON, P. *Op. cit.*, pp.78-80.

¹³⁹⁸ Entrevista a Salvador López Company, 13 de juny de 2018 (Montcada).

acabar de confessar-se el capellà es va extralimitar en les seues funcions religioses i li proposà: «Xiquet, diga'm on està l'or que el teu pare i els altres rojos van furta, i t'ajudaré a treure-ho i ens ho repartirem».¹³⁹⁹

Vicent va eixir esglaiat perquè el capellà li estava suggerint una cosa que no entenia ben bé, però sabia que no era res bo. Aleshores, va decidir marxar per no tornar-hi mai més.¹⁴⁰⁰

Analitzant altre element rellevant per al control social, paga la pena explicar el paper de *FET y de las JONS* com a instrument d'informació i repressió. Al capdavant de l'organització de Montcada hi havia Vicent Bonet Coll, que ja tenia tradició en el partit perquè havia estat delegat de les joventuts falangistes. En conseqüència, al cap de pocs mesos d'arribar la dictadura, fou nomenat delegat local del partit a Montcada. D'altra banda, també convé destacar el rol de la *Sección Femenina* en el control social de les dones del municipi, encapçalada per una jove falangista de vint-i-cinc anys, Amparo Alfonso Bellver, la qual va accedir al càrrec de delegada local el 23 de febrer de 1940. Amparo reunia a les xiquetes i adolescents de la localitat en una casa del carrer Secretari Molins, que funcionava com a local de la *Sección Femenina* i com a magatzem per *Auxilio Social*. Sovint organitzava classes de costura i tall, o, de tant en tant, excursions per passejar cap a la granja Moroder on totes les dones s'aturaven per berenar. Un àpat podia ser una bona ocasió per nacionalitzar i fer més catòlica a la població, perquè en aquest espai s'orquestraven activitats orientades a l'educació civil, higiènica i religiosa.¹⁴⁰¹

La *Sección Femenina* va ser l'únic espai social on les dones podien agrupar-se —fora del treball o l'església— i la seua funció no era altra que controlar el col·lectiu femení a fi d'imposar un model de feminitat conservador, on la dona sempre tingué un rol dedicat a cuidar dels fills i a les tasques de la llar. Tal com assenyalava Monica Moreno, els mecanismes d'educació no formal s'orientaren en aquest sentit. Els manuals de la llar per a les dones difonien els valors de l'estalvi, la simplicitat i decència per a vestir o la prevenció davant dels balls, així com les revistes, el cinema o la ràdio transmetien l'ideal de domesticitat ja esmentat. I per aquesta feina,

¹³⁹⁹ Entrevista a Vicent Verdeguer Palop, 15 de juny de 2018 (Montcada).

¹⁴⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁴⁰¹ DEL ARCO, M.Á. (ed.): *Los «años del hambre»*. *Op. cit*, p.210.

l'enquadrament de les dones en la Secció femenina constituïa un altre reflex de la dificultat de diferenciar entre política i moral en el cas de les dones.¹⁴⁰²

Ara bé, les dones falangistes també sofrien l'opressió i els atacs masclistes d'alguns veïns. Així ho lamentava la mateixa Amparo Alfonso, quan en una carta dirigida al cap provincial de *FET y de las JONS* es va queixar perquè «*durante los días que las mujeres tenían que ir a postular, algunos vecinos las increpan y las persiguen*» i per aquesta raó, les dones «*no quieren salir a postular si no hay algún compañero masculino con ellas*».¹⁴⁰³ Per afegiment, altra de les maneres de discriminar a les dones falangistes mateixes —evidentment per qüestions de gènere i no ideològiques— girava al voltant de la prohibició específica al col·lectiu femení falangista per eixir a desfilar pels carrers. La prohibició es justificava argumentant que les falangistes no poder eixir a desfilar per:

«*ser contrario al estilo de la Sección Femenina que tiende a que la mujer sea lo más femenina posible, y las que no cumplen esta orden serán sancionadas*».¹⁴⁰⁴

Doblement reprimides foren les esmentades dones republicanes, per dones i per republicanes. Tanmateix, lluny de sotmetre's, el col·lectiu femení republicà es va organitzar per resistir els embats de la dictadura. Com a mostra d'això, convé ressaltar que les dones què tenien algun familiar empresonat, decidiren cooperar entre elles per estar sempre vigilants amb la situació dels reus. Per això, acordaren que cada dia una d'elles es quedaria a les portes de la presó per si treien als familiars i se'ls emportaven per afusellar-los, perquè era habitual que no s'avisés de quan s'executarien les condemnes a mort. Aquesta mesura cooperativa els hi va servir per a estar pendants dels familiars i, alhora, tindre més temps per anar a treballar i guanyar-se algun jornal amb què viure. Quan finalment es produïren els afusellaments, l'animadversió de les dones contra les autoritats locals va esclatar fruit del dolor. Algunes d'aquestes dones es van presentar plegades a les portes de l'ajuntament, cridant i plorant desesperades.¹⁴⁰⁵ Ràpidament, foren dissipades i reprimides, però es tractava d'un acte de resistència a la repressió, que podria

¹⁴⁰² NASH, M.(ed.): *Represión, resistencias, memoria, Op. cit.*, p. 11-12.

¹⁴⁰³ AMMO: Fons de la Falange, Carta de la Cap de Secció Femenina al Governador Civil, 21 d'octubre de 1940.

¹⁴⁰⁴ AMMO: Fons de la Falange. Prohibició de desfilar a les dones de la Secció Femenina. 4 de maig de 1939.

¹⁴⁰⁵ Entrevista a Trinitat Ripoll Verdeguer i Manel Granell Arnal, 14 de juny de 2018 (Montcada).

semblar espontani, tot i que al darrere hi havia la complicitat teixida pel col·lectiu de dones.

Tampoc no es poden obviar les mesures que van prendre els primers ajuntaments franquistes en la pèrdua de drets civils de la població. Per exemple, les autoritats locals tenien la potestat de decidir qui eixia de la localitat i qui no, i, a més a més, si alguna persona gosava marxar sense el permís de la corporació, se li imposaven sancions econòmiques. Així mateix, el 17 d'octubre de 1939, el governador va resoldre que s'havia d'imposar una multa de 15 pessetes per als veïns José Marí Márquez, Francisco Salvi Casañas, Miguel Romero Gómez, Vicent Mora Alfonso i Honorato Albert Sorní per viatjar sense salconduit.¹⁴⁰⁶

La qüestió dels salconduits constituïa altra manera d'exercir el control sobre la societat, especialment pels familiars dels empresonats que havien d'anar a visitar i portar-los-hi roba i menjar. Trinitat Verdeguer Llobregat, que tenia al marit empresonat al centre penitenciari d'Iznalloz (Granada), hagué de deixar la feina a la fàbrica de jute i sol·licità un salconduit a les autoritats locals per estar a prop del seu marit. Un cop que l'aconseguí, se n'anà cap a Granada per romandre a casa d'una família adinerada granadina com a serventa, i així poder visitar el marit amb més assiduïtat. Tot plegat, quan va regressar al Montcada després que el marit fos afusellat, Trinitat es disposava a tornar a treballar a la fàbrica de jute perquè necessitava donar menjar als fills. El mateix dia que es reincorporà a la fàbrica, un guàrdia civil la va aturar a l'entrada i, coneixedor de la seua situació personal, li va demanar la documentació i l'aval per tornar a treballar. Poc content amb la validesa de la documentació li va preguntar: «*Señora, ¿este papel quién se lo ha hecho?*», al que Trinitat li va replicar: «*A usted le aprovecha, ¿verdad? Pues, ¡ya está!*».¹⁴⁰⁷ Les humiliacions, el control social i les ofenses eren constants, puix que l'objectiu de violència simbòlica era recordar persistentment en quina posició de la jerarquia social havien quedat els *vençuts*.

Per acabar, altre dels espais on els poders locals, conjuntament amb els terratinents i empresaris, podien castigar o premiar a la població fou en l'àmbit laboral. En anys de fam i misèria, el governador va enviar una comunicació urgent al govern de

¹⁴⁰⁶ AMMO: Fons de la Falange. Multa per viatjar sense salconduit, 17 d'octubre de 1939.

¹⁴⁰⁷ Entrevista a Trinitat Ripoll Verdeguer i Manel Granell Arnal, 14 de juny de 2018 (Montcada).

Montcada amb l'objectiu de cercar una solució a l'atur obrer. Llavors, es va facultar a la presidència i al delegat local de *FET y de las JONS* perquè ho solucionaren accedint a la reparació de camins, d'acers i altres propostes.¹⁴⁰⁸ En conseqüència, es generà ocupació al poble, però per accedir-hi havies de gaudir del favor de les elits locals, que sempre prioritzaven i repartien el treball en funció de les conviccions polítiques dels veïns i del seu criteri personal. Dit en altres paraules, la ideologia dels treballadors condicionava l'accés als llocs de treball. La discriminació laboral era una constant. Per il·lustrar-ho en un cas concret, Francisco López (*El Xiquino*), empresonat durant els primers anys de la dictadura per col·laborar amb el comitè, acudia cada dia al bar *Royalty* —com la majoria dels aturats— amb la intenció de llogar-se per treballar. Malgrat que Francisco anava diàriament a la cerca d'algun jornal, ni els terratinents ni els falangistes mai no el cridaren per fer cap feina, i l'economia de la seua família estava sota mínims. Aleshores, *Xiquino* es va dirigir al delegat de *FET y de las JONS*, per fer-li saber que necessitava treballar atesa la precarietat econòmica que es vivia a la seua casa. Tanmateix, el falangista li va etzibar: «Escolta, *Xiquino*: si no vols tornar allà on estaves, val més que tingues la boca tancada».¹⁴⁰⁹ Era una qüestió de jerarquies socials que motivava l'ofegament de l'economia de moltes famílies republicanes, la majoria pertanyents a les classes populars, que van ser marginades i menystingudes en l'àmbit laboral per motius ideològics.

¹⁴⁰⁸ AMMO: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins l'1 de juliol de 1940: Sessió del 16 d'octubre de 1939.

¹⁴⁰⁹ Entrevista a Trinitat Ripoll Verdeguer i Manel Granell Arnal, 14 de juny de 2018 (Montcada).

Puig de Santa Maria

Ocupació militar, construcció del poder local i purga en l'administració

La Divisió 108, conjuntament amb la 4a Divisió de Navarra que estava integrada en el cos castrense, fou la unitat militar franquista que va superar la defensa de l'exèrcit republicà a la «Línia XYZ». Des del dia 28 de març de 1939 avançava cap a València ocupant els municipis que s'hi trobava al seu pas. Segons els testimonis locals, els soldats franquistes entraren desfilant pels carrers de la localitat fins a arribar a la plaça de la Constitució.¹⁴¹⁰ Aquests s'allotjaren en grups reduïts en diverses de les cases del veïnat, encara que la majoria d'aquests ho va fer a un espai del Monestir de Santa Maria del Puig. Amb l'ocupació del municipi i l'inici del règim de Franco, el Puig va esdevenir en un territori militaritzat on es regien per les lleis del cos castrense, principalment pel «ban de guerra».

Paral·lelament, es donaren les primeres passes per la construcció d'una gestora municipal, que s'havia de fer càrrec de l'Ajuntament. Així mateix, com a primer alcalde escolliren a Jorge Marco Inès, provinent del sector falangista.¹⁴¹¹ Com s'ha dit en la introducció, les actes de les sessions del govern municipal de 1939 fins a 1943 han desaparegut de l'arxiu del Puig, cosa que dificulta la tasca de la recerca per descriure i analitzar l'actuació dels primers ajuntaments franquistes. En canvi, gràcies a l'estudi d'altres documents de l'arxiu municipal,¹⁴¹² es pot constatar que Marco va ser alcalde del Puig almenys fins a l'agost de 1940, data en què apareix el darrer document signat per ell.¹⁴¹³ Acudint altre cop als testimonis i memòries del veïnat, aquests apunten a la possibilitat que l'alcalde Jorge Marco fou destituït per les autoritats superiors, presumptament a causa d'un litigi entre ambdues

¹⁴¹⁰ Entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 (Puig) i entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017 (Puig).

¹⁴¹¹ Entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 (Puig).

¹⁴¹² Arxiu Municipal del Puig (AMP): Llibre de registre d'entrades (1939-1943), Llibre de registre d'eixides (1939-1943), Plantilla de treballadors (1939-1940), Expedients personals de treballadors (1939-1940), Llibre de Llibertat Vigilada (1939-1941) i Llibre de registres d'ordres, circulars i documents oficials (1939-1943).

¹⁴¹³ AMP: Llibre de registres d'eixida (1940).

institucions provocat per la mort d'un veí en un festeig taurí no notificat.¹⁴¹⁴ Fos com fos, el cert és que Marco deixa de ser alcalde en novembre de 1940, quan apareix la primera firma del segon alcalde franquista, José María Oriola Angresola¹⁴¹⁵, de qui es recorda que va ser assetjat i coaccionat al seu café-bar l'octubre de 1936. Un dels avals de José María Oriola per accedir l'alcaldia gira al voltant la repressió en la rereguarda republicana, vist que les autoritats superiors cercaven la fidelitat dels nous governs locals, als qui deixava força llibertat per deslliurar els seus odís i venjances en els processos instruïts pels tribunals militars. Juntament amb l'alcalde, el segon govern estava conformat per dos regidors i un secretari municipal: els regidors eren Carmelo Balaguer Platà, encarregat del dipositari municipal, i Manel Navarro Mata; i, Pascual Martín Julian, el secretari, que era un home amb força influència en la corporació.¹⁴¹⁶

En un primer moment, el govern d'Oriola s'encarregà de finalitzar el procés de depuració. Aleshores, el director de la Unió Musical Santa Maria del Puig i compositor del pasdoble *Ana Cebrian*, Rafael Rosell Sánchez, com també el fontaner i recaptador d'aigües potables, José María Escriche Calza, foren acomiadats atès que se'ls qualificava de desafectes al *Glorioso Movimiento Nacional*.¹⁴¹⁷ En segon lloc, es va suspendre de treball i sou al veterinari Vicent Gimeno Ballester fins que la Inspecció Provincial de Veterinaris resolgué l'expedient. La plaça li fou assignada a José Cervera Blasco, que tenia «*antecedentes políticos positivos*». A continuació, el metge titular Francisco Alcalà Sánchez i el practicant José María Aznar Pérez també van ser apartats, investigats per les autoritats sanitàries provincials, que acabaren nomenant a altres en el seu lloc. Per acabar, Luis Eroles Beltran, secretari municipal de l'Ajuntament durant els anys bèl·lics, fou altre dels purgats, i en el seu cas, també empresonat en Sant Miquel dels Reis.¹⁴¹⁸

¹⁴¹⁴ Entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 i entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 (Puig).

¹⁴¹⁵ AMP: Llibre de registres d'eixida (1940).

¹⁴¹⁶ AMP: Llibre d'actes municipals del 11 de maig de 1943 fins el 31 de desembre de 1943: sessió del 11 de maig de 1943; El secretari municipal Pascual Martín Julian possiblement va influir en les autoritats franquistes per treure rèdit personal, atès que el seu germà Segismundo es convertí en el *mestre nacional* i Director de l'Escola del Puig a les poques setmanes de la seua arribada a l'ajuntament.

¹⁴¹⁷ AMP: Plantilla de treballadors (1939-1940).

¹⁴¹⁸ *Ibidem*.

Per altra part, les vacants que s'havien produït amb les depuracions s'havien d'assignar. Per tant, el govern convocà un concurs públic. El nou Estat va legislar en favor d'atorgar privilegis als excombatents, excaptius, orfes o mutilats del seu bàndol, tal com s'observa en el decret del 25 d'agost de 1939, mitjançant el qual es garantia un concurs públic restringit per als grups esmentats. Així mateix, el 21 de gener de 1941 es publicaren les resolucions, i les vacants foren per Agustin Arnal Guariño, qui com a excaptiu durant els anys de la guerra va ser nomenat guarda de camp del Puig, mentre a Juan Martí Barres li atorgaren la placa de recaptador municipal per orfanat i a José Luís Alapont, la d'alguatir, als que cal afegir tres treballadors municipals més que entraren per accés lliure.¹⁴¹⁹

Comptat i debatut, el govern d'Oriola fou rellevat i se'n va constituir altre el 22 de setembre de 1943 després que el Ministeri de Governació enviés una notificació a l'efecte. D'aquesta manera, Emilio Chulvi Silva (*Quicobollo*), fill del secretari de *FET y de las JONS* mort l'octubre de 1936, es va posar al capdavant de l'alcaldia. Emilio era un terratinent agrícola, que fins llavors havia fet carrera política dintre del partit únic, vist que va ocupar el càrrec de cap local de la Falange, i d'ací feu el salt a l'Ajuntament. Un altre dels falangistes que va fer el salt del partit únic a l'Ajuntament era Ricardo Alapont Oriola, síndic de les milícies falangistes, fet que evidencia el pes que adquirí l'organització en el segon govern municipal. Per acabar, els regidors Emilio Albors Oriola, cap de la Junta de Llibertat Vigilada, Vicent Flores Martí, responsable de la Comissió d'Hisenda i d'Ensenyança de l'Ajuntament, Daniel Gausí Badenes, Vicent Carreres Oriola i Bautista Guillen Muedra agafaren possessió dels càrrecs per ordre del Ministeri de Governació.¹⁴²⁰

Afusellaments extraordinaris i repressió selectiva entre els processats

En els primers dies d'abril de 1939, al Puig s'arrestaren al voltant de trenta representants polítics i sindicals locals, gràcies a les identificacions dels nous poders locals, que foren encausats en tretze processos sumaríssims: una macrocausa, 265-

¹⁴¹⁹ *Ibídem*.

¹⁴²⁰ AMP: Llibre d'actes municipals del 11 de maig de 1943 fins el 31 de desembre de 1943: sessió del 28 de setembre de 1943.

V-39; i diversos processos individuals.¹⁴²¹ Els primers detinguts foren traslladats a Sagunt, on romangueren reclosos en uns magatzems de taronja ubicats a l'entrada de la localitat, que foren habilitats com a espai provisional de reclusió. Allà, els arrestats convisqueren amb altres detinguts dels pobles del nord de la comarca perquè, per una part, estaven més a prop de la capital del Camp de Morvedre que de les presons de València, i, per l'altra, perquè les presons oficials estaven atapeïdes. Així, es van viure situacions dramàtiques derivades de les detencions massives, com els hi va passar als fills dels republicans Mateu Almenara i Trinidad Pedro, els quals, sent menors d'edat, van haver de sobreviure sense els seus pares durant uns dies, ja que els dos progenitors havien estat arrestats a causa de l'onada repressiva portada de les primeres setmanes de règim franquista.¹⁴²² Així mateix, tal com assenyalava l'historiador Peter Anderson, l'empresonament de les mares sovint deixava als fills sense ningú que pogués fer-se càrrec d'ells i, per tant, en risc de ser traslladats a un internat franquista.¹⁴²³

En l'esmentada macrocausa 265-V-39, huit dels trenta arrestats foren jutjats amb una extraordinària rapidesa pels tribunals militars de Sagunt. Així mateix, sense gaire demora, el 20 d'abril se celebrà aquest consell de guerra. I dos dies després se'ls notificà el veredict: pena de mort a set dels huit processats.¹⁴²⁴ En solament tres setmanes, la justícia franquista va dictaminar l'afusellament dels primers veïns. Tot plegat, el 5 de maig els afusellaren en uns terrenys als afores del cementiri de Sagunt. Entre els afusellats aquell dia hi havia Pablo Angresola Folch, José Alapont Durà, Eliseo Bernabé Ubach, Mateu Almenara Chulvi, Fernando Duato Gimeno i Emilio Fuertes Cabañas, tots membres del Comité Revolucionari del Puig per la CNT-FAI, i, en darrer lloc, el president d'aquesta organització fins al 6 de febrer de 1939, l'anarcosindicalista Juan Cortina Jiménez.¹⁴²⁵

¹⁴²¹ AGHD: s.5920-V-39, l.19118, c.4; s.4806-V-39, l.19894, c.9; s.14423-V-39, l.17734, c.1; s. 265-V-39, l.20325, c.3; s.5306-V-39, l.21323, c.3; s.5894-V-40, l.17140, c.1; s.7392-V-39, l.20496, c.15; s.2054-V-40, l.19557, c.2; s.9365-V-39, l.8584, c.2; s.7699-V-39, l.18117, c.4; s.11323-V-39, l.18735, c.5; s.11422-V-39, l.17884, c.9 i s.2466-V-40, l.18508, c.1.

¹⁴²² Entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017, entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 i entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017(Puig).

¹⁴²³ ANDERSON, Peter: «La separacion y recolocación de menos en el Madrid de posguerra desde una perspectiva de género» en MIR, C. i CENARRO, Á. (eds.): *Op. cit.*, p. 253.

¹⁴²⁴ AGHD: s. 265-V-39, l.20325, c.3.

¹⁴²⁵ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 414-415.

Aquests afusellaments s'emmarquen en una matança més gran, i amb un significat simbòlic específic, vist que aquell dia també s'afusellaren veïns de Puçol i de Sagunt, assolint un total de vint-i-set persones mortes.¹⁴²⁶ L'excepcionalitat d'aquests assassinats en massa i ocorreguts fora de Paterna gira al voltant de l'homenatge que les autoritats militars de Sagunt li van retre al general Franco i a les tropes rebels, quan aquests es desplaçaren a la capital valenciana per celebrar el «*Desfile de la victoria*». Els afusellaments esdevingueren actes de festeig i celebració del naixement del nou règim, alienant-se així amb les polítiques repressives d'altres potències totalitàries europees, com els nazis alemanys o els feixistes italians que també portaven a terme aquests tipus de pràctiques.

Les proves per condemnar-los a mort eren, principalment, l'informe general de l'alcalde Jorge Marco, que no va tindre temps d'elaborar informes individuals, i els testimonis d'alguns veïns. Com a mostra, la majoria dels processats foren sentenciats per: «*fomar parte del Comité Revolucionario cuando se cometieron ocho asesinatos*», «*intervenir en el incendio y saqueo de la iglesia*» i «*ser responsables de los demanes ocurridos en el pueblo por no haberse opuesto a los mismos*».¹⁴²⁷ Però cal remarcar que les denúncies dels veïns eren menys greus, com Teresa Carretero que va denunciar a Pablo Angresola per «*no emplearla en ningún sitio para ganarse un jornal por ser la declarante de ideas derechistas*».¹⁴²⁸ I l'únic del sumari 265-V-39 que no va ser afusellat va ser l'alcalde republicà Jaime Martí Albiol, condemnat a trenta anys de reclusió, qui fou acusat per la veïna Ramona Barres de fets anteriors a la guerra com «*que en el año 1935 falleció una cuñada de la declarante y el alcalde se opuso tenazmente al entierro católico por ser un furibundo anticlerical*».¹⁴²⁹ Tot i això, si s'observen els condemnats a mort, es pot constatar que la majoria eren anarquistes, amb un paper destacat en la política local quan va esclatar la guerra. La selecció dels membres més destacats, contra els qui l'alcalde Marco realitzà ràpides i greus acusacions, és una mostra de la col·laboració selectiva, que feia responsable a aquests grups de les morts derivades de la violència descontrolada del 1936.

¹⁴²⁶ Vegeu en Crònica Puçol.

¹⁴²⁷ AGHD: s. 265-V-39, l.20325, c.3.

¹⁴²⁸ *Ibidem*.

¹⁴²⁹ *Ibidem*.

Les execucions continuaren el 28 de juliol de 1939, ara ja Paterna, on afusellaren a Felipe Carreras Flores, membre del Comité Revolucionari pel PC.¹⁴³⁰ Contra Felipe havia declarat l'alcalde Marco, qui exposava que «*intervino en el saqueo e incendio de la Iglesia y la residencia de los mercedarios, vistiendo hábitos de los mismos en actitud de mofa*», i també el cap local de FET y de las JONS, que l'imputava «*ir a los asesinatos de la familia Carretero [...] Y con anterioridad del GMN fue despedido de la Siderúrgica del Mediterráneo, por sus ideales revolucionarios*».¹⁴³¹ Denúncies que serviren per a sentenciar-lo a mort. Just abans de ser assassinat, Felipe va poder escriure una carta a la seua dona i als seus fills acomiadant-se:

«Estimada esposa y estimadas hijas,

en este día de triste recuerdos para nuestra familia, no te diré nada más que muchos ánimos para soportarlo todo, dado que nuestros hijos te necesitan para que los eduques bien y los hagas comprender que tienen un padre bueno y honrado».¹⁴³²

Com molts altres reus que escrigueren cartes semblants a la de Felipe, la preocupació d'aquest pugenc girava a voltant del relat que estava intentant implantar el règim franquista respecte a l'actuació dels republicans. Per això posa especial èmfasi en destacar que fou «*bueno y honrado*», i no un delinqüent comú com volien catalogar-lo.

Després de Felipe, passaren per les armes a Enrique Brunet Alapont, membre del Comité Revolucionari i Juan Martí Duato, primer tinent d'alcalde per la UGT; tots dos assassinats el 25 d'octubre de 1939 en altra massacre al cementiri de Sagunt, juntament amb sis veïns més de Sagunt, Puçol i Canet d'en Berenguer.¹⁴³³ En aquesta ocasió, els denunciants eren l'alcalde i el líder falangista, que feren denúncies calcades. Paga la pena recuperar les acusacions contra Brunet, a qui va, denunciar per «*formar parte el Tribunal que condenó a muerte a las personas de orden de este pueblo*». I, encara més, en el seu sumari s'hi registra el testimoni del regidor Emilio Albors, que l'imputava «*formar parte del comité cuando se cometieron los asesinatos*».¹⁴³⁴ Altre cop, es repeteix una col·laboració selectiva amb la repressió,

¹⁴³⁰ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 414-415.

¹⁴³¹ AGHD: s.5920-V-39, l.19118, c.4.

¹⁴³² AA: Carta de Felipe Carreras Flores als seus familiars, Paterna 28 de juliol de 1939.

¹⁴³³ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 414-415.

¹⁴³⁴ AGHD: s.5306-V-39, l.21323, c.3.

vist que únicament són els principals responsables del poder local els qui denuncien, i altre cop contra els membres més destacats del Comité Revolucionari, no contra els components d'altres organitzacions republicanes locals.

Cronològicament, la següent víctima mortal del Puig no fou afusellada, sinó que va morir a la presó a conseqüència d'una broncopneumònia. Es tracta d'Emilio Alapont García, de qui no es té constància que milités a cap partit o sindicat progressista, el qual fou arrestat amb vint-i-cinc anys i empresonat a la Model. Allà, Emilio solament hi va poder sobreviure fins al 17 de desembre de 1939, quan va morir, i se'l va soterrar al cementiri de la ciutat de València.¹⁴³⁵ Dos dies després d'aquesta mort a la presó, afusellaren el faista José Carreres Flores (*El Sord*), del Comité Revolucionari, que va estar executat el 19 de desembre.¹⁴³⁶ José, encausat en el sumaríssim 5920-V-39 amb el seu germà Felipe, també fou únicament denunciat per l'alcalde Marco i el líder falangista local. El primer va afirmar que «*hacer simulacros de cinco personas para amedrentarles*» i, en el mateix sentit, el falangista afegia «*se dedicó a la requisita de escopetas y pistolas propagando públicament el comunismo libertario*».¹⁴³⁷

En 1940, cap pugenc processat per la justícia franquista va ser afusellat. Això no obstant, el degoteig d'execucions es reprengué el 1941 amb els darrers afusellaments. El 14 de gener passaren per les armes a Carlos García Sendra, xofer del Puig sense militància política coneguda, juntament amb quaranta-quatre valencians més que foren amuntegats a l'interior del cementiri de Paterna. Finalment, el 20 d'agost assassinaren a Enrique Bruno Ferrato (*L'Italià*), un socialista d'origen italià què estigué força actiu en la política local durant els tres anys de la guerra.¹⁴³⁸ En el cas de Ferrato, es van demanar informes a *Partito Nazionale Fascista* i a l'alcalde del seu antic poble Asti. El primer va afirmar que:

«*ha appartenuto ai Fasci di Combatimento e più premente al Fascio di Combatimento di Asti durante anni 1921-1922 fino al 1924 epoca del suo espatrio. Ha svolto a tività squadrista partecipando attivamente durante di pdredetti anni 423llà dura lotta contro il mismo*»,¹⁴³⁹

¹⁴³⁵ SALVADOR VILANOVA, A. (coord.) *Op. cit.* p. 323.

¹⁴³⁶ GABARDA, Vicent: *El cost humà. op. cit.*, p. 414-415.

¹⁴³⁷ AGHD: s.5306-V-39, l.21323, c.3.

¹⁴³⁸ GABARDA, Vicent: *El cost humà. op. cit.*, p. 414-415.

¹⁴³⁹ AGHD: s.14423-V-39, l.17734, c.1.

Evidenciant que hagué de marxar d'Itàlia per la seua oposició al feixisme. Per contra, l'alcalde italià el va defensar exposant, en un document traduït al castellà per l'ambaixador, que «*durante su larga residencia ha tenido siempre una buena conducta moral, civil y política y no ha dado nunca lugar a ninguna queja*». Amb tot i això, les denúncies més greus que serviren per a sentenciar-lo a mort les emeté l'alcalde Marco, que va imputar Ferrato per:

«*manifestar su odio al Duce y al régimen Fascista y en sus conversaciones manifestó que se vió obligado a huir de Italia por sus ideas políticas. [...] y de participar directamente en los asesinatos de los señores Carreteros*».¹⁴⁴⁰

Fet i fet, encara que els afusellaments hagueren finalitzat, altre pugenc perdé la vida a conseqüència del procés repressiu. Es tracta de Vicent Calles Ribelles, que aconseguí travessar la frontera de l'Estat espanyol abans de la victòria dels franquistes, instal·lant-se a França.¹⁴⁴¹ Amb tot, el setembre del 1939 va esclatar la Segona Guerra Mundial, i quan els nazis alemanys envaïren el país gal el 22 de juny de 1940, feren presoners aquells que eren considerats perillosos per al Tercer Reich, entre ells Vicent Calles. Aquest fou transportat cap a la ciutat austríaca de Linz, a tall de ser reclòs a camp de concentració de Gusen, controlat per la *Schutzstaffel*, on va morir el 14 d'octubre de 1941.¹⁴⁴²

En resum, fins a quinze persones perderen la vida a causa de la violència de postguerra (vegeu annex 25). Una violència que responia a diferents lògiques, com els set afusellats a Sagunt. O, d'altra banda, els morts a la presó o l'exili fruit de la violència implícita, que no sobrevisqueren a l'onada repressiva. Així doncs, un 5,7 ‰ de la població censada del Puig va morir, vist que, amb les sentències que emetien els tribunals judicials del nou Estat s'institucionalitzava el terror i els assassinats. S'insisteix en la idea de la col·laboració selectiva amb la repressió, vist que la majoria dels condemnats a mort eren anarquistes o membres de les organitzacions més revolucionaries. Per tant, la voluntat de les bases franquistes

¹⁴⁴⁰ Ibídem.

¹⁴⁴¹ Segons els testimonis orals, alguns veïns del Puig com Miguel Fortea, Bernador Gausí, Mariano Calles (*Avelino*) o els germans Oltra Oriola aconseguiren marxar cap a l'exili francès. Entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 i Entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017.

¹⁴⁴² BERMEJO, B. i CHECA, S. *Op. cit.*, p. 515; ROIG i FRANSITORRA, Montserrat. *Els catalans als camps nazis*. Edicions 62, Barcelona, 2001, p. 732 i GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 414-415.

girava al voltant del càstig específic contra aquells que representaven les idees més oposades al règim de Franco i van dirigir el poder local durant la guerra, evitant denúncies generalitzades contra tots els qui van fer costat al Front Popular o van defensar la República.

D'altra banda, els qui se salvaren de la mort van patir com una altra de les mesures repressives. Com s'ha dit, després que es produïren les detencions d'abril de 1939, els arrestats varen ser a Sagunt. Però, també va haver-hi detencions als afores de la comarca, especialment d'aquells veïns que es trobaven lluitant al front de batalla durant la guerra. S'ha pogut constatar que entre els 12.000 soldats que defensaren la línia XYZ, una part considerable d'aquests foren reclosos al camp de concentració de Sot de Ferrer (Castelló).¹⁴⁴³ Entre ells un veí del Puig: Pascual Venancio Porta. A Sot de Ferrer no van estar gaire temps retinguts, solament mentre eren identificats per les autoritats locals. Mentre van romandre allà, els reus s'alimentaven quan una veïna del municipi castellonenc s'acostava d'amagatotis per a llençar-los-hi un sac de garrofes verdes. Els reus s'abalançaven sobre els fruits, necessitats d'aconseguir algun aliment per no desnodrir-se, i al cap de pocs minuts ja no hi quedava res.¹⁴⁴⁴ Per altre costat, a València hi havia altre centre de reclusió militar, la presó de Montolivet, ubicada al barri de Russafa. Ací empresonaren unes quantes setmanes Francisco Montón, un carabiner del Puig, fins que tingué una sentència ferma i fou traslladat a Sant Miquel dels Reis.¹⁴⁴⁵

Altres veïns condemnats a penes de reclusió, ara ja civils, foren distribuïts en quatre presons principals. També a Sant Miquel dels Reis complien pena de privació de llibertat el president del PC del Puig Ramón Herrero Alapont; Julio Alapont Gayan, el germà del segon tinent d'alcalde; el secretari del Comité Revolucionari Luis Eroles Beltran amb l'esmentat carabiner Montón. A més de Javier Piquer Balaguer, José Molina Ribelles, Luis Agustí Concepción i Francisco Montalar al mateix penal, encara que a partir de 1941 aniran obtenint la llibertat condicional. Aquests, després que

¹⁴⁴³ REY SOLA, Javier: *Diario de Guerra. Memorias de un combatiente de la LXIV Brigada Mixta*, Divalentis, Vila-real, 2010.

¹⁴⁴⁴ Entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017, entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017, entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 (Puig) i entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017(Puig)..

¹⁴⁴⁵ Entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017, entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017, entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 (Puig) i entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017(Puig).

les noves autoritats locals acceptaren la seua tornada, pogueren regressar als seus domicilis amb llurs famílies. Però s'havien de presentar quinzenalment davant l'Ajuntament per a signar en el registre de la llibertat vigilada.¹⁴⁴⁶ En canvi, a Model de València solament reclogueren a Javier Lapiedra Almenara, Manel Paula Expósito, Bonifació Sanvicent Expósito i Vicent Gonzalo Marit.¹⁴⁴⁷

Per tal de poder eixir abans, alguns presoners feren treballs forçats per al *Patronato Central para la Redención de Penas*. Les empreses podien demanar destacaments de presoners per utilitzar-los com a mà d'obra barata, sempre que el patró es fes càrrec del penat i vetllés per la seua conducta cívica i patriòtica, i els retornés cada nit a la presó.¹⁴⁴⁸ Una enorme quantitat de presos va ser obligada a treballar per a empreses privades. Al País Valencià, 250 presos treballaren per a l'empresa *Portolés & Cia.* en la construcció del pantà de Benaixeve. Altres 25 ho feren per a la casa *Cuart Pat-Protección*, de construcció, mentre que per a *Canteras SICOT*, al Puig, van ser vint-i-un usats per a treballar en la «Pedrera» del municipi, una antiga muntanya explotada mitjançant l'extracció de pedres, que s'ubicava just en el traçat actual de l'autopista AP-7 pel Puig.¹⁴⁴⁹ Altres presoners del Puig foren traslladats cap a altres indrets on el règim necessitava més mà d'obra. Per exemple, el pugenc Francisco Montserrat Viadel va treballar a Madrid per al *Patronato Central para la Redención de Penas* fins al 1943.¹⁴⁵⁰

En últim lloc, l'estudi de l'impacte de les presons no pot concloure sense l'anàlisi de la reclusió femenina, la qual va adquirir característiques específiques de gènere, amb un ampli repertori de pràctiques i accions repressives. El rapat de cabells, la ingesta d'oli de ricí o la violència sexual foren usuals com a formes de vexació, humiliació i deformació dels tres identitaris femenins de la víctima.¹⁴⁵¹ En molts casos, ser mare, esposa o fill d'un republicà bastava per ser detinguda. Com a mostra, Trinidad Pedro Angresola, dona d'un dels membres del comitè, a la qual

¹⁴⁴⁶ AMP: Llibre de Llibertat Vigilada.

¹⁴⁴⁷ *Ibídem*

¹⁴⁴⁸ GABARDA, Vicent: *Els afusellaments...* *Op. cit.*, p. 67.

¹⁴⁴⁹ PAGÈS, Pelai: *Op. cit.*, p.115 i PÉREZ, M. i LÓPEZ, B.: *Op. cit.*, p. 29.

¹⁴⁵⁰ AMP: Llibre de registres d'entrada (1939-1943).

¹⁴⁵¹ AGUADO, Anna. i VERDUGO, Vicenta. Las cárceles de mujeres en Valencia: castigar, purificar y reeducar. *Studia historica. Historia contemporánea*, Núm. 29, (2011), p. 67.

arrestaren i raparen els cabells.¹⁴⁵² L'investigador Julio Prada ha argüït la forta connotació sexual d'aquests actes com un dels fonaments, però apunta més directament al càstig de la «desviació» femenina respecte a les normes o principis de la seua comunitat. Per això, tradició cultural i patriarcat són insuficients a l'hora d'explicar l'afaitament dels cabells, ja que és un escarment vinculat a les «*individuas de dudosa moral*».¹⁴⁵³ Encara més, Amalia Gayan Aguilar, Lourdes Guinard Puchol, Milagro Luis Angresola, Mercedes Macario Peiró i Elvira Sanpedro Ruiz passaren per la Presó Provincial de Dones. I pel convent de Santa Clara, solament Inés Agustí Concepción, germana del també empresonat Lisardo.¹⁴⁵⁴ Convé ressaltar també que les presons femenines de la postguerra es configuraren com un espai de reclusió, de regeneració, de càstig, i de purificació de les vençudes i de les idees marxistes. En aquest sentit, tant la Presó Provincial de Dones com el convent de Santa Clara va ser espais de repressió, però també de «redempció moral», puix les preses polítiques eren considerades com a degenerades a les quals s'havia d'apartar de la societat fins que pogueren retornar a la mateixa com a «pecadores penedides».¹⁴⁵⁵

El Monestir de Santa Maria del Puig: una presó provisional

Una de les principals particularitats de la repressió del Puig escapa de l'àmbit local i comarcal, ja que el monestir de Santa Maria va ser utilitzat com a centre penitenciari provisional. Hi havia presons comarcals valencianes destacades en diferents pobles —Alzira, Gandia, Xàtiva, Lliria, Sagunt...—, però la citada presó del Puig, destacava per la secció de dones, oficialment *Reformatorio Especial de Mujeres*.¹⁴⁵⁶ L'origen del Monestir, es remunta fins al 1240, quan el rei Jaume I va cedir-lo a l'orde catalana dels Mercedaris, els quals l'ocuparen ininterrompudament fins a l'arribada del segle XX, menys els anys de la desamortització del liberal Juan Álvarez Mendizaval (1836-

¹⁴⁵² Entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017 (Puig) i entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 (Puig).

¹⁴⁵³ PRADA, Julio: «Me pusieron tan bonita que tengo que enseñarme... Víctimas, cómplices y verdugos de la represión sexual en la retaguarda franquista» en MIR, C. i CENARRO, Á. (eds.): *Op. cit.*, p.63

¹⁴⁵⁴ TORRES, R. C., SIMÓ, A: *Op. cit.* i AGHD: s.5307-V-39, l.17778, c.5.; s.7699-V-39, l.18117, c.4; s.13391-V-39, l.20337, c. 1; s.5221-V-39, l.17908, c.7 i s.5297-V-39, l.19504, c. 7.

¹⁴⁵⁵ Aguado, A. i Verdugo, V. (2011). *Op. cit.* p. 70-71.

¹⁴⁵⁶ GABARDA, Vicent: *Els afusellaments... Op. cit.*, p. 67.

1887). Amb l'arribada de la República, l'edifici s'emprava per a tota mena d'activitats, com ser l'escola del poble, estable per al ramat, femer o zona d'esbargiment per als xiquets.¹⁴⁵⁷ Però, amb l'esclat de la Guerra Civil es transformà en una presó provisional. Una vegada acabada la guerra, el monestir continuà sent un espai de reclusió. Des de l'1 d'abril del 1939 fins al 19 de novembre de 1948, va ser primer una presó provisional d'homes i més tard presó de dones. En els primers anys de la postguerra el volum de presoners era desorbitat, cosa que generà un gran impacte en el municipi. Així mateix, el cens de la població del Puig pràcticament es va duplicar; vist que de 2.620 veïns censats el 1939, si es comptabilitzen els presoners i presoneres —com també les tropes franquistes ocupants— la xifra ascendeix fins a les 5.139 residents, provocant un canvi demogràfic amb una gran complexitat pel que fa a la gestió dels recursos.¹⁴⁵⁸

Al capdavant de la presó masculina hi van col·locar José Martínez López.¹⁴⁵⁹ El desbordament de presoners conduí a què s'amuntegaren en el pati interior del Monestir, en els dos claustres —alt i baix— i, fins i tot, en els passadissos i el vestíbul. Ací els paràsits i les malalties s'estenien amb facilitat entre els reus.¹⁴⁶⁰ A més, les aixetes d'aigua potable van ser inutilitzades per ordre del director de la presó, fet que va provocar una infecció entre els presoners perquè només podien accedir a mig plat d'aigua diari per a beure i rentar-se.¹⁴⁶¹ A l'exterior, la presó estava vigilada per sentinelles armats que disparaven als reus que gosaven atrevir-se a treure el cap pels finestrals o intentaven escapar-se. Ho feien perquè, a les seues portes, una multitud de familiars i amics es concentraven a l'espera de poder entrar i donar-los alguna cosa de menjar i roba neta.¹⁴⁶²

S'observa un l'alt volum d'entrades en els dos primers anys: 1.017 en 1939 i 662 el 1940, com també d'eixides el mateix 1940 amb 560 i el 1941 amb 845, a causa de la temporalitat els reus restaven a l'espera de la sentència del seu procés sumariíssim.

¹⁴⁵⁷ PÉREZ, M. i LÓPEZ, B.: *Op. cit.*, p. 26.

¹⁴⁵⁸ Instituto Nacional de Estadística (1931). *Padrón Municipal*. Fichero de datos. Recuperat de <https://www.ine.es/inebaseweb/treeNavigation.do?tn=150156>

¹⁴⁵⁹ BOE Nº 6, de gener de 1941, p. 127-128.

¹⁴⁶⁰ AMP: Plantilla de treballadors (1939-1940) i entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017.

¹⁴⁶¹ AA: *¿Qué pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra? ...en el pueblo de Albuxech.*

¹⁴⁶² Entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017 (Puig) i entrevista Julio Samuel Badenes Almenar, 22 de novembre de 2018 (Puig).

És per això que el volum més gran d'entrades es produí de 1939 fins al 1940, ja que, el Monestir anà buidant-se de presoners que, o bé foren conduïts a Paterna per ser afusellats, o bé traslladats a altres presons, o bé reberen la llibertat vigilada si tenien uns bons avals.¹⁴⁶³ Tanmateix, el Monestir continuà tenint presoners fins al 1948, any en què marxaren els darrers reus i els mercedaris tornaren a ocupar l'espai. Per donar unes dades generals, al voltant de 1.810 presoners masculins van passar pel Monestir de Santa Maria del Puig quan funcionà com a presó, 62 dels quals moriren a conseqüència de les males condicions.¹⁴⁶⁴ En 1941 s'assoleix el màxim d'eixides de reus, fet que guarda relació amb la redefinició de la presó del Puig com un espai de reclusió quasi exclusiu per a dones el 1940.¹⁴⁶⁵

D'aquesta manera, les dependències del monestir foren reutilitzades com a centre de reclusió femení. Primer essent «*Reformatorio Especial de Mujeres*» que sentien desafecció pel nou règim, i, posteriorment, com a «Presó de Dones» des de 1940, puix s'habilità un espai per a elles.¹⁴⁶⁶ El 23 de desembre de 1940 van traslladar al director carcerari José Martínez a una presó de més «prestigi». Aleshores, per ordres del director general de presons de l'Estat, el carlista Esteban de Bilbao Eguía, nomenaren a José Sarrablo Agualele com a nou director de la presó del Puig, qui provenia de la direcció de la presó Cel·lular de Madrid.¹⁴⁶⁷ A tall d'aproximar-nos al relat qualitatiu del que esdevenia allà, convé remarcar que les religioses encarregades de gestionar el penal de dones tenien aterrides a les presoneres. Per exemple, Sor Ana María de las Sagradas Llagas i Sor Alejandra de San Luís ordenaren el 1943 l'aïllament de la presonera Alejandra Albaneja en una habitació obscura, llòbrega, sense llum, ventilació, aigua ni lavabos, anomenada *La Bodega*. Aquella habitació produïa païra a les preses, tal com es relata a l'informe de l'inspector penitenciari, que es traslladà a l'antic monestir:

«A las malas condiciones ya descritas de “La Bodega”, el que subscribe ha comprobado personalmente, que las internas sienten verdadero terror de ser encarceladas en este

¹⁴⁶³ ARV: Base de dades dels expedients penitenciaris dels reus del Monestir del Puig (1939-1948).

¹⁴⁶⁴ *Ibídem*.

¹⁴⁶⁵ ARV: Base de dades dels expedients penitenciaris dels reus del Monestir del Puig (1939-1948).

¹⁴⁶⁶ Aguado, A. i Verdugo, V. (2011). *Op. cit.* pp. 66-67 i entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017 (Puig).

¹⁴⁶⁷ BOE N° 6, de gener de 1941, p. 127-128.

*local, tremenda tortura psicológica femenina, porque se utiliza como depósito de cadáveres cuando sucede alguna defunción».*¹⁴⁶⁸

Respecte al volum de presoneres que passaren, 994 dones hi estigueren recloses de 1939 fins al 1948, de les quals 29 van morir allà. L'etapa amb més empresonades anava des de l'any 1942 fins al 1946, coincidint amb els anys que la presó anava buidant-se d'homes. En 1943 es registraren 238 entrades de presoneres i en 1944 fins a 249, essent els anys de major volum de recluses, ja que durant els primers anys la seua presència fou molt menor.¹⁴⁶⁹

Al capdavant, el 1948 es clausurà la presó. Amb tot plegat, valorant el paper del monestir com a presó provisional, convé afirmar que en el cas dels homes funcionà com un espai de classificació mentre restaven a l'espera del consell de guerra, i quan rebien sentència eren traslladats a altres indrets. En canvi, les dones entraren massivament a partir de 1942 i amb una sentència ferma. El seu pas per aquesta presó girava al voltant de la voluntat del nou règim de domesticar-les i redimir-les dels seus pecats. A la dona republicana se la considerava inferior per raons de gènere, i és així com es relata en els informes carceraris, on apareixen amb la denominació de «dones caigudes» i faltes de moralitat a causa del «mal social que havia imperat», no per decisió pròpia i elecció personal per afinitats ideològica republicana.¹⁴⁷⁰

¹⁴⁶⁸ ANDERSON, P. i DEL ARCO, M.A: *Op. cit.*, p. 164.

¹⁴⁶⁹ Vegeu annex 28.

¹⁴⁷⁰ VINYES, Ricard: *Irredentas: Op. cit.*, p. 111.

3.3 Cròniques d'una col·laboració de baixa intesitat

Alboraia

Cacics, tradicionalistes i excombatents al capdavant

La victòria dels militars colpistes en la Guerra Civil suposà el retorn de les velles elits locals a l'Ajuntament d'Alboraia, així doncs, el 29 d'abril de 1939, Salvador Rubio Martín va convertir-se en l'alcalde provisional fins que el governador civil prengué una decisió definitiva.¹⁴⁷¹ Cal recordar que, com s'ha estudiat en el segon capítol, els membres de la família Rubio havien ocupat l'alcaldia des de principis del segle XX, tret del breu parèntesi del règim republicà, i el seu retorn al poder local simbolitzava la fi de la lluita entre els subalterns i les elits. A més a més, el germà del primer alcalde franquista, Daniel, qui era el cap de la DRV local, havia sigut assassinat l'agost de 1936 a Nàquera. Per formalitzar la corporació municipal, els dirigents de *FET y de las JONS* i Salvador Rubio convocaren una reunió per al 8 d'abril, on designaren al falangista Isidro Machancoses Estellés com a alcalde, juntament amb Vicent Monròs Roig i Toni Gimeno Zarzo com a primer i segon tinent alcalde, respectivament. En darrer lloc, un gruixut nombre de regidors com l'esmentat Salvador Rubio Martín,¹⁴⁷² l'excombatent franquista José Climent López, o antics militants de la DRV com Vicent Monzó Lliso, José Alonso Sanchis, José Murciano Ribes, José Bauset Climent, Luís Peris Barquero, Miguel Julià Aragó, José Ros Peris i Cristobal Adell Albiach, completaven el llistat de la corporació franquista local.¹⁴⁷³

Sens dubte, era un govern heterogeni amb cacics tradicionalistes, tutelat per *FET y de las JONS*, excombatents militars i antics membres de la DRV. Una pluralitat política

¹⁴⁷¹ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 29 d'abril de 1939 i «El propietario de una alquería de Alboraya encuentra un misil de la Guerra Civil», *ABC*, 18 de febrer de 2015.

¹⁴⁷² Salvador Rubio Martín, germà de Daniel, líder local de la DRV assassinat en la rereguarda republicana, pertanyia a una de les famílies cacics d'Alboraia amb grans influències socials i d'un nivell econòmic alt. A més, Salvador tenia molta ascendència sobre els llauradors perquè era el Síndic de la séquia i gestionava l'aigua al municipi, un recurs amb d'alta demanda.

¹⁴⁷³ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessions del 8 d'abril i del 13 de maig de 1939.

visible en les tres banderes que penjaven del balcó de l'ajuntament: tradicionalista, falangista i franquista.¹⁴⁷⁴ Llavors, la pugna pel poder entre els diferents vessants del franquisme polític estava assegurada, perquè no hi havia cap sector que s'imposés hegemonícament sobre els altres. En aquest sentit, per iniciativa del regidor José Alonso es va proposar la conformació d'una nova corporació local només amb excombatents, mutilats, excaptius o orfes; tot convidant a la resta dels regidors a apartar-se voluntàriament. No obstant això, el govern municipal ho va rebutjar,¹⁴⁷⁵ però insistint en l'argument que fou la visió de la contesa armada com una «croada» contra els «antiespanyols» i ateus el que els unia a tots plegats. Així, per exemple, no hi hagué discrepàncies a l'hora d'acudir en unanimitat al soterrament catòlic del president i fundador de la DRV a Alboràia, Daniel Rubio, l'agost de 1939 i, tampoc, per acordar retolar un carrer del municipi amb el seu nom,¹⁴⁷⁶ perquè el franquisme polític neix de l'enfrontament armat i ací troba la seua cohesió. També va haver-hi unitat al govern de Machancoses per acordar el retorn de les persones refugiades i evacuades de la guerra, vist que el 29 d'abril ja s'havia aprovat la seua mobilització.¹⁴⁷⁷ O per demanar les subvencions per a la reparació de les cases, edificis o infraestructures públiques que hagueren pogut quedar danyades pels bombardejos aeris de la guerra, que els mateixos *vencedors* havien llençat contra la població civil.¹⁴⁷⁸

Al capdavant, el 23 de gener de 1941, el governador li va enviar una missiva a l'alcalde Machancoses per a notificar-li que el cessava del seu càrrec, a causa dels nombrosos casos de corrupció del govern local. Prèviament, en juny de 1939, ja li advertiren al primer tinent d'alcalde Vicent Monròs per vendre xufa a un preu superior al que marcava l'Estat, però no se'l va multar ni acomiadar.¹⁴⁷⁹ Tanmateix, l'actuació va ser diferent amb l'alcalde Machancoses, ja que el fiscal provincial de taxes va descobrir en una inspecció que Machancoses tenia un molí d'arròs clandestí a casa per vendre

¹⁴⁷⁴ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 29 de juny de 1939.

¹⁴⁷⁵ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 11 de juny del 1939.

¹⁴⁷⁶ AMA: Llibre d'actes municipals des del 26 d'agost de 1939 fins al 25 de març de 1941. Sessió del 26 d'agost del 1939 i Volum d'oficis d'eixida (1939).

¹⁴⁷⁷ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 29 d'abril de 1939.

¹⁴⁷⁸ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessions del 15 de juliol i del 7 d'agost de 1939.

¹⁴⁷⁹ AMA: Volum d'oficis d'eixida i eixida (1939).

el producte en el mercat negre. Aleshores, primer destituïren a Isidro del càrrec d'alcalde i el sancionaren amb una multa de 5.000 pessetes, i, sorprenentment, atorgaren l'alcaldia a Vicent Monròs Roig, que ja tenia antecedents per realitzar pràctiques estraperlistes.¹⁴⁸⁰

La cooperació municipal no varià gaire amb Monròs al capdavant, que intentà cercar la cohesió interna altre cop amb l'exaltació de les personalitats afins a la causa antirepublicana. Si amb el govern de Machancoses s'havien produït en memòria conservador Daniel Rubio, en el nou govern es deixaran constància a les actes municipals de la mort de dues personalitats, que representen la gran varietat de famílies polítiques a les quals lloaven, més enllà dels militars colpistes o els falangistes. I és que en la primera sessió de govern presidida per Monròs,

*«se da cuenta de la muerte del Cardenal Isidre Gomà y Tomàs, Primat de España y Arzobispo de Toledo, y la corporación por unanimidad acuerda que se explicate en el acta el sentimiento de la misma por tan dolorosa pérdida, puesto que se trata de uno de los primeros valores hispanos, en su incansable tarea en pro de los ideales católicos y nacionales».*¹⁴⁸¹

A més a més, malgrat les conegudes diferències entre el dictador Franco i el rei exiliat Alfons XIII, el mateix alcalde Vicent Monrós:

*«procede a dar cuenta de la muerte en Italia del Rey de España Alfonso XII, acordándose que constó en acta el sentimiento de la corporación por la muerte del buen rey que todo lo dio por la patria ».*¹⁴⁸²

Lloes a la monarquia i als jerarques religiosos, en un govern amb cacics, excombatents o falangistes, que posa de manifest la pluralitat de les sensibilitats ideològiques dels primers governs franquistes d'Alboraia. Tot plegat simbolitzava el retorn de les velles elits de la restauració al poder i la derrota de les classes subalternes que van ser sotmeses a un procediment de càstig. Però el que fou sorprenent, com es veurà a continuació, és que cap d'aquestes famílies decidís

¹⁴⁸⁰ AMA: Llibre d'actes municipals des del 26 d'agost de 1939 fins al 25 de març de 1941. Sessió del 25 de gener del 1941 i Volum d'oficis d'entrada (1941).

¹⁴⁸¹ AMA: Llibre d'actes municipals des del 26 d'agost de 1939 fins al 25 de març de 1941. Sessió del 11 de març de 1941 i sessió del 28 d'agost de 1940.

¹⁴⁸² AMA: Llibre d'actes municipals des del 26 d'agost de 1939 fins al 25 de març de 1941. Sessió del 11 de març de 1941.

col·laborar amb la repressió dels tribunals militars contra els defensors de la República. Hi havia unitat en crear un nou Estat nacionalcatòlic, ultraconservador, amb «homes nous» provinents de l'experiència de la guerra; tot i que no col·laboraren en l'extermini polític organitzat des de l'Estat franquista. En canvi, sí que utilitzaren el seu poder per participar de la mort civil de molts exiliats i depurats, alhora que va controlar totes les activitats socials d'Alboraia.

Molts encausats i pocs condemnats

Les detencions dels veïns d'Alboraia que defensaren a la República començaren abans d'acabar-se la guerra. Majoritàriament eren o bé civils que havien intentat marxar a l'exili a les acaballes de març de 1939, però quedaren atrapats al port d'Alacant, o bé soldats republicans que s'havien lliurat a les tropes franquistes. Alguns alboraïers com José Gascón Rausell, Francisco Cortés Roig i José García Alonso foren reclosos al camp de concentració i classificació d'Algirós (València),¹⁴⁸³ els quals pogueren lliurar-se gràcies al fet que l'alcalde Machancoses els avalà i eixiren a finals de 1939.¹⁴⁸⁴ Un altre dels arrestats fou José Brugal Aguilar, conegut amb el malnom del *Menin de Batalla*, qui romangué al camp de concentració de Portaceli de Serra (Camp de Túria). I, encara més, als camps de Bilbao i Aranda del Duero hi van restar engarjolats durant gairebé un any José Grau Giner i Alberto Navarro Rius, de tan sols dèsset i díhuit anys, respectivament, que també pogueren retornar a Alboraia gràcies als avals de Machancoses.¹⁴⁸⁵

D'altra banda, les detencions dels polítics locals i el seu cercle familiar començaren amb l'inici de la dictadura. Així, de l'abril al juliol de 1939 s'arrestaren al voltant de trenta alboraïers i alboraïeres, que inicialment foren reclosos al calabós municipal sense distingir per gènere, cosa que va provocar el malestar dels regidors més conservadors que es queixaren de la situació en la sessió de govern de l'11 de

¹⁴⁸³ El Camp d'Algirós va ser un camp de futbol situat a la vora del Camí d'Algirós, a la ciutat de València. Va ser el primer camp on jugà el València Club de Futbol des de 1919 fins a 1923. Durant la postguerra es va convertir en una camp de concentració per la dictadura franquista.

¹⁴⁸⁴ AMA: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida (1939 i 1940).

¹⁴⁸⁵ *Ibidem*.

juliol.¹⁴⁸⁶ La justícia militar franquista va obrir més d'una vintena de causes,¹⁴⁸⁷ majoritàriament individuals, però entre les quals destaquen els sumaris 1496-V-39, 9610-V-39 i 2994-V-39, perquè s'hi jutjaren col·lectivament als dirigents locals frontpopulistes.

Del calabós passaren a distints centres penitenciaris provisionals, habilitats per l'alt volum de detencions que es produïren. Primerament, a la Presó Provincial de Dones de València, dirigida per Natividad Brunete Gómez,¹⁴⁸⁸ enviaren a Asunción Esteve Bayarri, de cinquanta-cinc anys i popularment coneguda per ser de la família del *Tort*, qui va estar tot just un any empresonada, igualment que els seus dos germans Enrique i Vicente, sota les acusacions de simpatitzar amb el règim republicà.¹⁴⁸⁹ Ací empresonaren també a Carmen Mora López amb una sentència de huit anys de reclusió menor i a Vicenta Monròs Asensi amb la condemna més gran de les alboraieres processades: trenta anys de reclusió major.¹⁴⁹⁰ En canvi, totes dues acabaren eixint en llibertat vigilada el 3 d'agost i el 20 d'octubre de 1943, respectivament, amb la Segona Guerra Mundial a favor dels aliats, com a rerefons de l'apaivagament de la repressió de la dictadura de Franco. En segon lloc, al convent de Santa Clara, habilitat com a presó de dones des de juny de 1939, empresonaren tres veïnes més d'Alboraia. Per un costat les germanes Vicenta i Amparo Ferrer Navarro, les quals solament van romandre un any i escaig al centre de reclusió femenina.¹⁴⁹¹ Per l'altre, a Maria Teresa Aguilar Navarro, de trenta-set anys, militant de SRI, per les denúncies «de *haber trabajado con los niños evacuados*» en les zones republicanes i la «*colaboración en los hospitales y las ambulancias*».¹⁴⁹²

Pel que fa als homes, els dirigents més destacats del comitè foren empresonats en cel·les de dimensions reduïdes al monestir de Sant Miquel dels Reis. Entre alguns

¹⁴⁸⁶ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 11 de juliol del 1939.

¹⁴⁸⁷ AGHD: s.1496-39-V, l. 20702, c. 3; s. 9610-39-V, l. 16912, c.3; s. 12382-39-V, l. 19947, c. 6; s. 6056-39-V, l. 21334, c. 6, s. 2994-39-V, l. 17042, c. 3; s. 15345-39-V, l. 17801, c. 6; s. 2401-39-V, l. 18218, c. 6; s. 2693-39-V, l. 19193, c. 3; s. 4554-39-V, l. 20684, c. 1; s. 2631-39-V, l. 18100, c. 1; s. 3846-39-V, l. 18697, c. 3; s. 2992-39-V, l. 20096, c. 3; s. 12917-39-V, l. 20351, c. 3; s. 17026-39-V, l. 20317, c. 13; s. 340-39-V, l. 17916, c. 2; s. 10830-39-V, l. 17434, c. 5; s. 13867-39-V, l. 19909, c. 7; s. 8868-39-V, l. 18053, c. 1; s. 1496-39-V, l. 20702, c. 3; s. 2986-39-V, l. 19409, c. 8; s. 1255-41-V, l. 19782 c. 5; s. 8593-40-V, l.20141,c. 9 i s. 4556-39-V, l.16972, c.8.

¹⁴⁸⁸ NASH, M. (ed.): *Represión, resistencias, memoria. Op. cit.*, p. 41.

¹⁴⁸⁹ CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia) p. 43 i TORRES, R. C; SIMÓ, A.: *Op. cit.*

¹⁴⁹⁰ AGHD: s. 10864-39-V, l. 16667, c. 3.

¹⁴⁹¹ AGHD: s. 1255-41-V, l. 19782, c. 5 i s. 8593-40-V, l. 20141, c. 9.

¹⁴⁹² AMA: Volum d'oficis d'entrada (1939).

d'aquests, el comunista Enrique Valls March (*El Jefe*), que fou condemnat a trenta anys de presó en el procediment sumaríssim 1496-V-39. Tanmateix, tot i l'elevada pena de reclusió major, Valls va evitar la condemna a mort. I és que no li van faltar informes positius com el de la viuda del tradicionalista Bernardo Vives, Juana Herrero Gómez, que va declarar que Valls li havia fet un salconduit al seu marit perquè marxés d'Alboraia, o la mateixa declaració de l'alcalde Machancoses que s'exposarà més endavant.¹⁴⁹³ Això no obstant, els tribunals militars dictaren sentències amb condemnes de reclusió contra els tres presidents del Comité del FP, els socialistes José María Andrés Ballester i Federico Marín Guillem, i Juan Bautista Monroig Gimeno, d'IR,¹⁴⁹⁴ juntament amb el també republicà Juan Brugal Requena, que tingué una pena menor.¹⁴⁹⁵ En conseqüència, un total de cinc reus d'Alboraia compliren les condemnes de privació de llibertat a Sant Miquel dels Reis. Però, igual que Valls, tots ells s'escapoliren dels afusellaments gràcies als testimonis de veïns i representants locals de la dictadura, que conscientment van declarar a favor seu. N'és una bona mostra el que esdevingué amb l'esmentat Federico Marín, vist que fins a cinc persones van defensar-lo, entre elles el primer tinent d'alcalde, Vicent Monròs Roig, qui afirmava que Marín «*defendió la casa de mis padres contra los desmanes rojos, y mientras estuvo el en el comité no se me molestó lo más mínimo, siempre me defendió*» o, en declaracions als assassinats a la rereguarda, va argumentar que «*intentó salvar a los detenidos, lográndolo hacer con siete, no pudiendo verificarlos con los tres restantes porque le engañaron, pues cuando fue a por ellos ya los habían asesinado*».¹⁴⁹⁶

D'altra banda, a la Model de València hi empresonaren als socialistes José Monrós Martínez (*El de la Catarra*) i Pascual Gálvez Minguez, ambdós condemnats a penes de reclusió, juntament amb José Monrós Martí (*Monroset*) i Miguel Valdés Berenguer.¹⁴⁹⁷ Amb condemnes menors, també van ser empresonats a la Model Toni Martí Bayarri, Bonifacio Buj Soriano —natural de Valdecuenca—, Francisco Moreno Viña i Francisco Peris Garcia; acusats «*de alegrarse de la muerte de derechistas*»,

¹⁴⁹³ CG, c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia) p. 22.

¹⁴⁹⁴ AGHD: s. 9610-39-V, l. 16912, c. 3.

¹⁴⁹⁵ CG, c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), p. 126.

¹⁴⁹⁶ AGHD: s. 9610-39-V, l. 16912, c. 3

¹⁴⁹⁷ *Ibídem*

«defender ideas comunistas» o «tener por costumbre blasfemar».¹⁴⁹⁸ Aquests darrers obtingueren la llibertat vigilada el juny de 1940, gràcies, altre cop, als avals fets pels franquistes locals i pel decret d'eixe mateix mes, quan el règim va obrir la llibertat condicional als condemnats a menys de sis anys. Així mateix, els alcaldes Machancoses i Monròs avalaren molts dels reus d'Alboraia encausats per a justícia militar, la qual cosa és un indicatiu de la poca voluntat de col·laboració amb la violència política de la postguerra. Però, com que el volum de les demandes d'aval i bons informes era força elevat, fins i tot van fer negoci, i el 23 d'abril de 1939 es va aprovar en la sessió de govern que cobrarien dues pessetes per cada aval o informe de l'alcalde.¹⁴⁹⁹

Els avals no sempre garantiren la salvació davant la violència de les presons, on els maltractaments i les pallisses es combinaven amb l'atapeïment de les presons, la fam i les males condicions higièniques, fet que va derivar en víctimes mortals a les presons de l'Estat franquista. Un total de tres alboraiers moriren en aquestes circumstàncies. El primer, Francisco Vaquero Genís, militant del PURA i de la UGT, era llaurador de professió, i amb quaranta-huit anys va ser empresonat al Convent de Santa María del Puig. Al capdavant, Vaquero va acabar morint l'1 de setembre de 1939, convertint-se en la primera víctima mortal de la postguerra a Alboraia.¹⁵⁰⁰ Tot seguit, a Sant Miquel dels Reis es va produir la segona de les morts a les presons que tingué lloc el 12 d'abril de 1940, quan Miguel Carbonell Muñoz (*Cagarrita*) morí en el penal a conseqüència d'un càncer, atés el que s'especifica a l'acta de defunció.¹⁵⁰¹ I, en darrer lloc, el 4 de gener de 1941 va morir el jornalier Vicent Almenar Hernández, també al centre penitenciari del Puig, qui havia estat encausat sota l'acusació d'estar vinculat al Comité del FP.¹⁵⁰² Sobreviure al pas per les presons franquistes no era fútil atesos els tres casos exposats, especialment en els primers anys de la postguerra, on l'estat d'abandonament a què estaven sotmesos els reus se sumaven els maltractaments, la falta d'higiene i l'escassa alimentació, una conjunció que va provocar les defuncions dels reclusos. Com a causes de mort

¹⁴⁹⁸ AMA: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida (1939 i 1940).

¹⁴⁹⁹ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 23 d'abril de 1939.

¹⁵⁰⁰ CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia) p. 158 i GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 405.

¹⁵⁰¹ SALVADOR, A. (coord.): *El genocidi franquista a València. Op. cit.*, p. 294 i CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia) p. 187.

¹⁵⁰² GABARDA, Vicent: *El cost humà. op. cit.*, p. 405.

figuren: enterocolitis, caquèxia per desnutrició, bronquitis, tuberculosi, miocarditis... És a dir, malalties associades a la feblesa física i psíquica que patia el reclus.¹⁵⁰³ Efectuant un recompte dels veïns de l'Horta Nord morts a les presons, s'ha comptabilitzat trenta-set defuncions, tres d'aquestes en Alboraia, de manera que és l'únic poble on les víctimes mortals de les presons superen als afusellaments.

Finalment, un darrer cas tanca el recompte dels veïns morts durant la postguerra, l'única condemna a mort d'Alboraia. Es tracta d'Ambrosio Serrano Ayuso, que treballava com a obrer de la metal·lúrgia, del qual no es té constància de la seua militància política ni de la participació en el comitè. Tot i això, fou afusellat el 17 de febrer de 1940 a la ciutat de València.¹⁵⁰⁴ Fet i fet, es comptabilitzen quatre víctimes mortals a causa de la repressió política durant la postguerra, tres defuncions a les presons i un afusellat (vegeu annex 25). Com es pot observar, Alboraia es classificaria dintre dels pobles de l'Horta Nord amb menys víctimes mortals, i això s'explica perquè les autoritats locals no acusaren els membres del comitè dels assassinats dels religiosos i conservadors de l'any 1936, més aviat els defensaren i tractaren de reconèixer el seu paper per evitar les morts. Així ho exposa l'alcalde Machancoses:

*«A raíz de la Revolución, un grupo perteneciente a una sindical del Grao de Valencia se presentó en el pueblo para detener a varios vecinos del mismo con sujeción a una supuesta lista que llevan, pertenecían estos al Tradicionalismo y se supone que esta lista se sacó de los suscriptores del "Periódico Órgano" de este partido, fueron detenidos un grupo cuyo número no puede precisar, de diez a doce, que fueron trasladados a la Checa o Cárcel de las establecidas en el Grao. Por las gestiones de los familiares de los detenidos se obligó algún componente del comité rojo de Alboraya a ir al Grao a gestionar la libertad de los detenidos lográndolo de todos menos de cuatro que también ofrecieron liberar al día siguiente; se intentó lograr la libertad de estos últimos pero ya no fue posible y se encontraron sus cadáveres por distintos lugares».*¹⁵⁰⁵

L'alcalde Machancoses i les autoritats locals no responsabilitzaren als republicans locals de les morts incontrolades del 1936, perquè reconegueren que els autors d'aquestes morts eren grups armats de fora d'Alboraia que actuaren de manera

¹⁵⁰³ DEL ARCO, M.Á. (ed.): *Los «años del hambre»*. Op. cit., p.277-278.

¹⁵⁰⁴ GABARDA, Vicent: *El cost humà*. op. cit., p. 405.

¹⁵⁰⁵ CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia) p. 99-100.

autònoma. Per tant, tot i tenir l'oportunitat de col·laborar amb el pla repressiu de la dictadura i castigar amb duresa als seus rivals polítics, no ho feren. La voluntat de l'alcalde Machancoses de no acusar-los de les morts dels dretans i religiosos va ser un factor cabdal per minvar les condemnes a mort; una mena de reconeixement a l'actitud dels republicans locals durant la guerra, malgrat que no van impedir tots els assassinats a la rereguarda. D'aquesta manera, a Alboraia i a altres municipis de la comarca, les causes de la baixa repressió giren al voltant de la manca de fets que venjar per part dels franquistes locals i de l'actitud dels membres del comitè durant la guerra. Així és com, tot i que el nombre de republicans encausats per la justícia militar és força semblant al de la resta de localitats, no es va condemnar a mort a cap membre del comitè del FP d'Alboraia. Ara bé, pel que fa a la mortalitat, és significatiu l'elevat nombre de morts a les presons, que no estigueren tan vinculades a les denúncies, sinó a les condicions dels centres penitenciaris de la dictadura de Franco, que es convertiren en un instrument més de repressió mortal contra els opositors polítics.

Col·laboració amb la violència simbòlica

Més enllà dels sumaríssims, per avaluar el paper de les bases franquistes d'Alboraia a la repressió cal estudiar tres col·lectius que no foren encausats en sumaríssims, però que van patir les conseqüències de la violència política amb l'inici del règim totalitari: exiliats, depurats i els cercles familiars dels republicans. Tot plegat, el que s'intenta esbrinar és el grau d'implicació de les noves autoritats i els simpatitzants de la dictadura vers aquests.

Començant pels alboraiers que decidiren marxar cap a l'exili, conscients que serien represaliats pel seu paper en defensa del règim republicà, val a dir que majoritàriament eren polítics locals. Per exemple, Luís Sanchis Hurtado, regidor republicà d'Alboraia des del 18 de juliol de 1936 fins al 2 de març de 1937, fou un dels qui decidiren travessar la frontera francesa. El fiscal de la Causa General d'Alboraia, Leopoldo Castro, va preguntar a l'alcalde pel parador de Luís Sancho en repetides ocasions i, finalment, l'alcalde Monròs li va respondre que havia marxat al

país gal, sense donar cap detall més.¹⁵⁰⁶ En segon lloc, un altre polític d'Alboraia, en aquest cas d'àmbit estatal, també va aconseguir exiliar-se abans d'acabar-se la guerra. Es tracta de Juli Just i Gimeno, que fou diputat per València a principis de la República i acabà ocupant el Ministeri d'Obres Públiques sota el govern de Largo Caballero durant la guerra, i que tenia la seua residència a la localitat. Pel seu paper com a representant polític no passava molt de temps en Alboraia, vist que els seus viatges a València i Madrid eren constants. En canvi, sempre tingué predilecció pel seu poble i va facilitar l'obtenció de subvencions per construir-hi escoles i per reparar-ne la infraestructura pública.¹⁵⁰⁷

Just no va marxar fins al 27 de març de 1939, quan decidí exiliar-se a França, on es dedicà a ajudar als refugiats que passaven de manera clandestina. En ser ocupada França pels nazis alemanys, Juli va ser detingut a Foix, i no va ser extradit malgrat existir una petició en aquest sentit. No obstant això, va ser internat en el camp de concentració de Vernet d'Ariège des del 19 de febrer fins al 6 de desembre de 1941. Des de 1947 va ocupar diverses carteres ministerials en els successius governs de la República en l'exili: ministre de Defensa i Interior (1947), ministre de Governació (1947-1949) o ministre d'Acció a l'interior i en l'Exili (1951-1956), entre d'altres. I, finalment, acabà morint a l'exili el 30 d'octubre de 1976 en la comarca francesa del Rosselló, que geogràficament era el més a prop que podia estar de l'Estat espanyol, sense complir l'anhel de retornar a Alboraia.¹⁵⁰⁸

D'altra banda, si bé és cert que les noves autoritats locals no col·laboraren activament en la localització dels exiliats, perquè no era competència directa seua, en relació amb les depuracions dels treballadors públics la cosa va ser diferent. Un cop conformat el primer Ajuntament franquista d'Alboraia, el segon tinent d'alcalde, Toni Gimeno Zarzo, es va fer càrrec del procés d'investigació i purga sobre empleats locals, quan fou nomenat jutge instructor dels expedients de depuració. Recapitulant, Toni Gimeno va ser arrestat l'octubre de 1936 i va restar empresonat a la presó Model fins al 1937, a més de patir la confiscació de 10.000 pessetes per part d'uns suposats milicians de la Columna de Ferro segons el seu testimoni, l'estiu

¹⁵⁰⁶ CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), p. 158.

¹⁵⁰⁷ *El Pueblo*, 13 de novembre de 1932.

¹⁵⁰⁸ SIGALAT, M. José: «Les fonts de l'exili: l'arxiu de Juli Just a Alboraia». *Segones Jornades d'Història d'Alboraia*, Ajuntament d'Alboraia, (1998), pp. 21-26.

de 1936. Aleshores, el perfil de Gimeno estava vinculat directament, als efectes de la violència en la rereguarda, atorgant-li l'oportunitat de venjar-se dels opositors polítics.¹⁵⁰⁹

Pocs mesos després de l'inici de les depuracions, Gimeno va exposar els resultats davant la corporació el 23 de desembre de 1939. En primer lloc, l'informe esmentava els noms dels treballadors que havien demostrat l'adhesió al règim: els oficials de secretaria José María Cister Ripoll i Francisco Carbonell Riera, el dipositari Aurelio Puig Lis, l'advocat Vicent García Desfilis, la mestra Francisca Soler Rodríguez, el metge José Llanuza Cervera i el practicant Simeón Tortajada Lournagaray. Tots quedaren rehabilitats en les seues funcions professionals, i no és d'estranyar la urgència en cobrir llocs de treball tan rellevants per als municipis. Tanmateix, se'ls va fer signar una declaració jurada d'adhesió a l'Estat franquista per la necessitat de reincorporar als treballadors com més aviat millor. Un altre lloc de treball rellevant per al municipi era el de farmacèutic, ja que, tot i ser d'àmbit privat, l'Ajuntament tenia la darrera decisió sobre a qui atorgar la concessió. Aquesta plaça havia quedat vacant després que el darrer titular, Esteban Andrés Taberner, morís durant la postguerra. Aleshores, la seua filla, Maria Andrés Sanchis, va mantenir un litigi amb altre aspirant, Sebastià Ventura, que havia sol·licitat la plaça. Finalment, Maria va ser acceptada excepcionalment com a farmacèutica titular de la localitat, d'una manera sorprenent perquè no era gens comú que una dona estigués al capdavant d'una farmàcia en el primer franquisme, i menys que guanyés una disputa contra un home.¹⁵¹⁰

Continuant amb les conclusions de l'informe Gimeno, hi havia un segon apartat on s'assenyalaven als empleats públics que simpatitzaven amb la República. Un dels primers que fou víctima de la purga política en l'administració local va ser el secretari municipal Abelardo Soler Rodríguez, la destitució del qual es va anunciar al BOE el 8 d'abril de 1939, així que va romandre en la clandestinitat durant els primers anys de la dictadura,¹⁵¹¹ poregós de ser represaliat més enllà de la depuració. En el seu lloc nomenaren a Vicent Gil Sabater, qui prèviament feia

¹⁵⁰⁹AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 11 de juliol de 1939 i CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), p. 30.

¹⁵¹⁰ AMA: Llibre d'actes municipals des del 22 de desembre de 1942 fins el 26 d'octubre de 1944. Sessió del 9 de febrer del 1943 i Volum d'oficis entrada (1939.)

¹⁵¹¹ CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), p. 126.

funcions d'administratiu i havia destacat per la seua afecció als dretans locals.¹⁵¹² Pel que fa a Abelardo, la seua suspensió de treball i sou va durar fins al 1962 i, encara més, hagué de tornar a aprovar el «*Curso de habilitación de Secretaría de primera categoría de la Administración Local*» i unes noves oposicions més de vint anys després de ser apartat de la seua feina.¹⁵¹³

El següent depurat fou Santiago Ramos Del Toro, oficial primer de secretaria, a qui acusaren de ser «izquierdista» i d'haver col·laborat en les detencions de l'estiu de 1936, i fou apartat de l'administració local el setembre de 1939.¹⁵¹⁴ A Santiago el va rellevar un excombatent franquista mutilat en la guerra, Francisco González Noriega, ja que segons la legislació franquista s'havia de reservar un espai en la contractació pública per als mutilats, excombatents o excaptius, que l'Ajuntament d'Alboraia havia aprovat ja el 15 d'abril de 1940.¹⁵¹⁵ En tercer lloc, acomiadaren al guarda de camp i algutzir Vicent Dolz Garrido i José Hueso San Martín, coaccionant-los perquè renunciaren a fi que la seua investigació quedés sobreseguda, i en el seu lloc nomenaren als dretans José Giner Panach i Ramon Vicendo Pastor.¹⁵¹⁶ Igualment que el conserge de l'escorxador Vicent Ribes Panach i el conserge del cementiri José María Trinitat Martí, que també presentaren la dimissió a canvi que no s'instruïra un procediment de sancions depuratives.¹⁵¹⁷

Finalment, la depuració més destacable pel seu notable caràcter ideològic era la del mestre Fernando Bayarri Gimeno, que com la resta de treballadors públics va ser apartat de la seua feina. Però en el seu cas sense cap vacil·lació, perquè els docents laics i progressistes eren els objectius principals d'aquesta purga política. Això no obstant, el mestre Fernando intentà cercar alternatives a la seua depuració i sol·licità a les autoritats la creació d'una escola privada de primera ensenyança a casa seua. La inspecció educativa provincial ho va deixar en suspensió fins que es pronunciaren

¹⁵¹² AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 23 d'abril de 1939.

¹⁵¹³ BOE Nº 170 de 17 de juliol del 1962, p. 9947.

¹⁵¹⁴ AMA: Llibre d'actes municipals del 26 d'agost de 1939 fins al 25 de març de 1941. Sessió del 23 de desembre del 1939 i volum d'oficis d'entrada i d'eixida (1939).

¹⁵¹⁵ AMA: Llibre d'actes municipals des de l'1 d'abril de 1941 fins al 15 de desembre de 1942. Sessió del 3 de juny del 1941.

¹⁵¹⁶ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 22 de juliol de 1939.

¹⁵¹⁷ AMA: Llibre d'actes municipals del 26 d'agost de 1939 fins al 25 de març de 1941. Sessió del 23 de desembre del 1939 i volum d'oficis d'eixida (1939-1940).

els responsables de l'Ajuntament d'Alboraia, els quals, en paraules de l'alcalde Machancoses es negaren a l'obertura de l'escola etzibant que:

*«no considera al citado señor apto porque se le confió la educación de los niños en atención a sus ideas izquierdistas, pues habiendo sido afiliado a las Juventudes Socialistas y habiéndose manifestado poco afecto al Glorioso Movimiento y contrario a la doctrina católica, no se puede confiar la educación cristiana de los niños que es la base y puntal por aformación de la juventud. [...] Opino por lo expuesto que no debe autorizarse la citada apertura»*¹⁵¹⁸

La marginació laboral era altra eina de repressió on els franquistes locals tenien un pes rellevant, tant en l'àmbit públic com en el privat. Quant a la voluntat de castigar al mestre Bayarri Gimeno per la militància i les idees polítiques, les autoritats franquistes d'Alboraia no van tindre tants problemes per col·laborar. I això no era un fet fútil, ja que durant els anys de crisi econòmica i desocupació de la postguerra, la pèrdua del lloc de treball podia derivar en situacions dramàtiques per a la subsistència i, al contrari, les autoritats locals també podien premiar als seus simpatitzants realitzant gestions per oferir-los treball.

Fora de l'administració local, els primers governs franquistes van intervenir per intentar pal·liar l'alt nivell de desocupació laboral entre la població, però solament amb els seguidors del cop d'estat de 1936. El govern local va fiscalitzar les xicotetes empreses locals —fàbrica de cera, fàbrica d'embotits...— preguntant als propietaris sobre la conducta politicosocial que aquesta havien mantingut durant la guerra i notificant que de necessitar nous treballadors li ho havien de comunicar.¹⁵¹⁹ Tanmateix, en l'empresa on més va intervenir fou en «*La Papelera del Grao S.A.*», una fàbrica dedicada a la producció de paper, on hi havia al voltant d'uns cent vint llocs de treball.¹⁵²⁰ En les sessions de govern dels primers mesos de la postguerra, els regidors proposaren que la fàbrica havia de contribuir a pal·liar l'atur. El regidor José Alonso, per exemple, manifestava la possibilitat de donar d'alta uns trenta o quaranta treballadors després d'haver conversat amb l'administrador de la

¹⁵¹⁸ AMA: Llibre d'actes municipals del 26 d'agost de 1939 fins al 25 de març de 1941. Sessió del 30 de setembre del 1939 i Volum d'oficis d'eixida (1939).

¹⁵¹⁹ AMA: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida (1939).

¹⁵²⁰ AMA: Volum d'oficis d'entrada (1939).

papereria.¹⁵²¹ Finalment, aconseguiren col·locar-ne dotze d'adults i sis adolescents d'entre quinze i setze anys. La majoria dels adults eren excombatents de l'exèrcit franquista, i la resta formava part del caciquisme d'Alboraia. Hi havia Jesús Damaso Bordes, que «*fue excombatiente y excautivo, además del Jefe de FE y de las JONS, que actualmente se encuentra necesidad y, por eso, se le pide preferencia*», o també José López Peralta, al que es qualificava de «*hijo de un caído por la patria*».¹⁵²²

Per acabar, els franquistes locals també van tenir responsabilitats sobre el control social dels espais de concurrència pública i l'organització dels veïns. L'arquitectura jurídica i legal de la dictadura penava les «reunions, conferències i manifestacions», especialment en el 2n article de la Llei del 2 de març de 1943 que, a més a més, serà la base de la futura Llei de Bandidatge i Terrorisme de 1947. Així mateix, aquesta legislació feia que totes les organitzacions havien de rebre el vistiplau del govern local i de les institucions provincials. N'és un exemple el que va passar a la «Societat Musical d'Alboraia», creada el 1906, que va ser clausurada el 20 d'abril de 1939 atesa la declaració de l'Estat de Guerra. Aleshores, els músics hagueren d'esperar fins al setembre d'aquell any per reprendre la seua activitat cultural col·lectiva, quan l'alcalde Machancoses es va mostrar favorable a la reobertura de la Societat Musical gràcies a les gestions que realitzà el membre de la Junta Directiva Cristòbal Sanz. L'alcalde considerava que «*los miembros de la Junta Directiva son católicos*» i que «*la entidad tenía una finalidad cultural*». Amb tot, els recomanà que es portés a terme un procés de depuració entre els socis per evitar que hi quedés cap republicà entre ells, iniciant-se així altre procés d'investigació política, ara sobre els músics.¹⁵²³ Al conjunt de la comarca, les societats musicals van estar en el punt de mira de les noves autoritats, perquè aquests era un espai que escapava del control politicosocial del règim de Franco, vist que ni el partit ni l'església intervenien directament. Tanmateix, malgrat que les institucions musicals necessitaren els avals dels representats franquistes locals per reprendre la seua activitat, sovint foren reobertes. I, a diferència del que passava amb els empleats de l'administració, la depuració va quedar en mans d'aquestes entitats privades.

¹⁵²¹ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 11 juliol de 1939.

¹⁵²² AMA: Volum d'oficis d'eixida (1940).

¹⁵²³ AMA: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida (1939)

En aquest sentit, la societat de caçadors del municipi «La Perdiu» hagué de passar per una situació similar. Els representants de l'entitat lliuraren una altra instància davant del govern local que va ser aprovada per la corporació argumentant que la societat de caçadors «*tiene un carácter deportivo y apolítico*» i «*sus miembros son fervorosamente católicos*» segons l'alcalde Machanchoses. En canvi, se'ls advertia de les conseqüències si l'espai «*aconteciera en un centro de reuniones*», per tant, també aconsellaren que depuraren als socis republicans.¹⁵²⁴ I, en últim lloc, hi va haver altres espais que foren clausurats perquè havien estat espais vinculats als republicans locals. Un d'aquests espais s'ubicava al carrer Abadia número 12, el «Café de Joaquinete», que era propietat de Joaquin Aguilar Cambres i es dedicava a servir cafés i begudes espirituoses i alcohòliques. El «Café de Joaquinete» havia estat vinculat al moviment republicà des d'abans de la Guerra Civil, per tant, no és d'estranyar que les autoritats locals el vigilaren de ben a prop. Tot plegat, el 13 de juliol de 1939 un grup de falangistes es presentaren a les deu de la nit, i sense previ avís, en el local per realitzar una inspecció. Les seues conclusions foren que allà s'estaven duent a terme reunions clandestines d'esquerrans amb el beneplàcit del propietari, i ho notificaren l'endemà a la corporació municipal per part de segon tinent d'alcalde Toni Gimeno, que suggeria «*clausurar el local por considerarlo centro de reuniones clandestinas de elementos peligrosos*». El local fou clausurat el dia 15 de juliol, tot i que se li va donar la possibilitat de despatxar des de l'aparador durant uns dies.¹⁵²⁵

Comptat i debatut, més enllà de la repressió exercida pels tribunals militars, altre tipus de violència política també va afectar els republicans d'Alboraia. I, en aquest punt, els franquistes locals col·laboraren per impossibilitar la tornada dels refugiats, que hagueren de morir a l'exili; depuraren als treballadors que no combregaven amb les seues idees, condemnant-los a l'ostracisme econòmic, i, finalment, sotmeteren a control i vigilància social a totes les organitzacions municipals que no pertanyien a la dictadura. En tot açò, s'hi observa una col·laboració força més activa, on l'alcalde i els regidors locals denunciaren les idees polítiques dels perseguits, tal vegada

¹⁵²⁴ AMA: Volum d'oficis d'eixida (1939).

¹⁵²⁵ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 11 juliol del 1939 i Volum d'oficis d'eixida (1939).

conscients que el càstig no era la mort física, tot i que sí que va suposar una mort civil.

Albuixec

Conflictes interns en un govern de camises velles i cacics

En el penúltim comunicat de guerra de l'exèrcit rebel, emés el 29 de març de 1939, els militars feren referència explícita a l'ocupació d'Albuixec.¹⁵²⁶ Eixe mateix dia, un grup de dretans locals es personaren a l'ajuntament per exigir-li a l'alcalde republicà José Pedrós Izquierdo que els lliurés els poders, qui va acceptar sense oferir resistència.¹⁵²⁷ Aleshores, dretans i militars celebraren la primera sessió de govern de la dictadura en la localitat, on es va designar a Vicent Dolz Giner (*Curro*) com a nou alcalde. Recapitulant, Vicent Dolz ja havia estat alcalde en períodes anteriors i cal destacar que fou empresonat en 1936. D'altra banda, el nou alcalde era una de les persones més adinerades d'Albuixec, amb força ascendència pel fet que era el responsable dels llocs de treball de molts jornalers.¹⁵²⁸ En segon lloc, nomenaren primer tinent d'alcalde a Vicent Bartolín Torrent (*Xurro*), un falangista «camisa vella», qui també tenia terres i treballadors a càrrec seu. I, finalment, la resta de la corporació la componien tres regidors més: Vicent Tamarit Ruiz, també empresonat durant la guerra, que es va fer càrrec de l'ensenyança; Manel Bueno Zaragoza, excaptiu i fugat a la zona franquista el desembre de 1938; i Jesús Izquierdo Ramos, «camisa vella» de *FET y de las JONS* i germà del cap local d'aquesta organització.¹⁵²⁹ Així, configuraren un govern amb components de les «camises velles» falangistes i els antics terratinents que ostentaven la majoria de les terres en propietat d'Albuixec. Fet i fet, després d'obtenir el vistiplau dels jerarques militars, les noves autoritats eixiren al balcó per posar la bandera franquista i realitzar crits de «¡Viva Franco!» davant d'una multitud de veïns simpatitzants amb els rebels que s'aplegaven a la plaça.

¹⁵²⁶ VIDAL, C.: Memoria de la guerra civil española. Op. cit. p. 1228.

¹⁵²⁷ AMALB: Llibre d'actes municipals de 14 de febrer de 1938 fins al 30 de gener de 1940. Sessió del 29 de març de 1939.

¹⁵²⁸ AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 1 i entrevista a Concepción Ruiz Ros, 20 de desembre del 2018 (Albuixec).

¹⁵²⁹ AMALB: Llibre d'actes municipals de 14 de febrer de 1938 fins al 30 de gener de 1940. Sessió del 29 de març de 1939.

El fervor als militars colpistes va provocar que, igualment que en altres municipis de l'Horta Nord, les autoritats d'Albuixec retolaren de nou els carrers. L'antiga avinguda Blasco Ibáñez va esdevindre del *Caudillo*, el carrer de Ferrer i Guàrdia es transformà en General Sanjurjo, o el de Pablo Iglesias va ser substituït pel General Mola.¹⁵³⁰ Aleshores, si bé és cert que l'espai polític franquista era un espai nou i amb diverses procedències polítiques, també ho és que a tots els dretans els aglutinava l'alçament armat contra els republicans. Ara bé, el franquisme polític era incipient, i difícilment va poder estar cohesionat en els seus inicis, especialment on hi havia friccions socials a més de les polítiques.

Paga la pena ressaltar que aviat van sorgir discrepàncies al govern, que acabaren per esclatar el 21 de juliol de 1939, quan l'alcalde Vicent Dolz envià una carta al cap provincial de *FET y de las JONS* acusant alguns dirigents de la falange d'Albuixec de ser contraris a les idees del fundador del partit José Antonio Primo de Rivera. L'alcalde Vicent Dolz denunciava que la cap de la Secció Femenina, Isabel Almendro López, dona del secretari de *FET y de las JONS*, Gregorio Rodríguez Lezama:

*«tiene descontento al vecindario porque alardea de tener muchos contactos entre las autoridades provinciales. El jefe local de FET y de las JONS, Jesús Ramos Izquierdo, la ha calumniado y como consecuencia de esto se encuentra arrestado al cuartel de milicias de València. Isabel vino a Albuixech procedente de Cartagena durante la guerra y tiene unos antecedentes rojos, y el alcalde no se explica cómo se ha podido nombrar jefa de sección Femenina. La vecina Inés Camps afirma que todos los muebles que tiene en casa suya se los había regalado la Diputada Federica Montseny. Además, tiene una mala conducta moral, puesto que no acude a las misas ni a las procesiones».*¹⁵³¹

En aquella missiva també es carregava contra el secretari Gregorio Rodríguez, qui segons l'alcalde va ser *«brigada del ejército republicano en Cartagena y ascendió a Comandante, hasta que en 1937 vino en Albuixech con los escuchas de Largo Caballero»* i encara afirmava que *«no quiere pagar el alquiler de la casa*

¹⁵³⁰ AMALB: Llibre d'actes municipals de 14 de febrer de 1938 fins al 30 de gener de 1940. Sessió del 19 de setembre de 1939

¹⁵³¹ AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 2.

donde vive, y en todo caso lo haría con moneda de Negrin».¹⁵³² I, del cap d'informació de FET y de las JONS, Ramón Dolz Calvo, es denunciava que:

«siempre ha sido un izquierdista, que se casó con la hija del alcalde republicano José Pedrós Izquierdo, y que no puede dar información buena sobre los republicanos porque se vería en el compromiso de denunciar al suegro o a otros compañeros, cosa que no lo haría».¹⁵³³

Les denúncies i les acusacions contra els falangistes d'Albuxec evidencien les friccions pel poder local, especialment en un municipi on els «camises velles» van tenir més presència que en altres. Tanmateix, els falangistes no romangueren impassibles i contraatacaren acusant la dona de l'alcalde Dolz de *«vender judías en el mercado de Massamagrell, estando prohibido esta venta por el Servicio de Abastecimiento y Transportes»*.¹⁵³⁴

Açò va motivar la intervenció del governador, que va cessar a l'alcalde Dolz el 9 de novembre de 1940, considerant-lo responsable dels fets que concernien l'actuació de la seua dona, que era la que venia irregularment en el mercat. En el seu lloc es va nomenar nou alcalde a Vicent Bartolin Torrent (*El Xurro*), però convé remarcar que Dolz no es va retirar del govern local, vist que continuà com a regidor en la pugna pel poder local.

El segon govern va actuar amb la mateixa línia que l'anterior, tot i que s'ha de destacar la incorporació de Benjamin García Rodrigo com a primer tinent d'alcalde, ja que aquest càrrec havia quedat vacant. D'aquesta nova corporació s'ha de tindre present la gran col·laboració amb l'Església local, que recuperava el pes perdut durant el règim republicà. Recordant que es va cremar la imatge religiosa de la Verge Maria, fou durant el govern de Vicent Bartolin que es va encarregar una nova imatge, la qual fou entronitzada i coronada pel capellà Pascual Huget Alemany en un acte de celebració religiosa a l'Església, on l'alcalde Bartolin i la seua dona Francisca Zaragoza es convertiren en padrins de la imatge de culte.¹⁵³⁵

¹⁵³² AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 2.

¹⁵³³ *Ibidem*.

¹⁵³⁴ AMALB: Llibre d'actes municipals del 6 de febrer de 1940 fins al 17 de novembre de 1942. Sessió del 9 de novembre de 1940.

¹⁵³⁵ NAVARRO, C. *Op. cit*, p. 281.

Tantes eren les semblances entre els dos primers governs franquistes d'Albuixec, que el segon quedà en suspensió també per les friccions interiors. Així mateix, el 17 de setembre de 1942 el governador enviava una notificació al consistori perquè li havien fet arribar una denúncia sobre l'actuació de l'alcalde Bartolin en un càstig a una veïna de la localitat, on es deia que s'havia extralimitat en les seues atribucions com autoritat municipal. En conseqüència, quedà destituït provisionalment i es feu càrrec del govern el primer tinent d'alcalde Benjamin García Rodrigo durant gairebé un any.¹⁵³⁶ Al capdavant, el 13 de desembre de 1943 l'alcalde cessat va tornar a l'alcaldia després que fos apartat per les denúncies dels seus detractors.¹⁵³⁷ Fet i fet, la creació d'un govern amb vells cacics locals combinats amb els homes nous lligats a la falange, va suposar una dualitat de poders a Albuixec, que pugnaren entre ells per erigir-se en el control del municipi i van fer servir a les autoritats provincials com a àrbitre d'aquesta lluita interna. Alhora, la no existència de víctimes mortals durant la rereguarda podria ser un dels factors que facilita la comprensió envers la poca cohesió dels governs, puix en altres localitats de la comarca fou un element de legitimació, almenys durant els primers anys de la dictadura de Franco.

Un procés de col·laboració de baixa intensitat amb la repressió política

De la mateixa manera que en la resta de municipis de l'Horta Nord, en Albuixec va tindre lloc un procés de repressió política durant la postguerra. Ara bé, presenta unes característiques menys intenses atesa la singularitat del municipi pel que fa a la violència política en la rereguarda republicana. El procés repressiu començà amb el llistat de veïns republicans elaborat per les autoritats locals, acompanyats d'informes sobre la conducta politicosocial d'aquests, redactats pel cap de *FET y de las JONS*, la Guàrdia Civil i el mateix alcalde. Llavors, es va produir la detenció i el

¹⁵³⁶ AMALB: Volum d'oficis d'entrada 1942. Núm. 3.

¹⁵³⁷ AMALB: Llibre d'actes municipals des de l'1 de desembre de 1942 fins el 16 de maig de 1944. Sessió del 13 de desembre de 1943.

processament per la justícia militar franquista de prop de trenta veïns i veïnes en deu procediments sumaríssims.¹⁵³⁸

Tot i això, sembla que les acusacions i detencions van trigar una mica més que en altres localitats, vist que fins al 3 de juny de 1939 no foren arrestats els defensors del règim republicà. La majoria d'aquests foren citats al local de falange, a tall de comunicar-los que quedaven detinguts, i, a més, els desposseïren de les pertinences abans d'arrestar-los. Seguidament, els baixaren a la planta baixa de l'edifici, on van romandre empresonats durant aquella primera nit.¹⁵³⁹ L'endemà, els republicans foren traslladats a les escoles del municipi, on restaren reclosos deu dies, fins que el 14 de juny que els conduïren a València en un automòbil a càrrec de dos veïns simpatitzants de Franco, Tónico Pamblanquero i Fernando Moncho, els quals anaven fumant-se un gran puro a tall de festeig. Finalment, els descarregaren en l'antiga seu del *Servicio de Información Militar* (SIM) republicà, que amb la victòria franquista de la guerra havien ocupat els *Servicio de Información y Policía Militar* (SIPM). Segons les memòries dels qui passaren per allà, allò era un lloc lúgubre, de dos metres quadrats, on afegiren vint detinguts d'Albuixec als onze que ja hi havia prèviament. A més, es torturava i maltractava als arrestats, vist que molts dels empresonats morien agonitzant per les pallisses que rebien dels botxins. Afortunadament, un veí de Meliana va reconèixer als albuixequers i realitzà gestions per treure'ls d'allà. Així, sols estigueren una sola nit en aquell centre de tortura, i foren traslladats a la presó Model de València l'endemà mateix, a l'espera de la celebració del seu consell de guerra.¹⁵⁴⁰

Mentre que aquests republicans estaven privats de llibertat als centres penitenciaris franquistes, agents de la Guàrdia Civil acompanyats pel nou algtzir Angel San Pedro sovintejaven les cases de les famílies dels arrestats, cercant alguna prova incriminatòria que pogués ser utilitzada contra ells en el consell de guerra i, de passada, confiscaven les poques coses de valor que hi pogueren tindre, sobretot aliments. N'és el cas la mare de Vicent Fenollosa Andreu, la casa de la qual assaltaren

¹⁵³⁸ AGHD: s. 3055-V-39, l. 18896, c. 1; s. 17124-V-39, l. 18558, c. 1; s. 9559-V-39, l. 20563, c. 1; s. 4835-V-39, l. 19255, c. 10; s. 14664-V-39, l. 17734, c. 2; s. 14310-V-39, l. 17542, c. 11; s. 1969-V-39, l. 16972, c. 3; s. 10821-V-39, l. 19543, c. 6; s. 14732-V-39, l. 20321, c. 8 i s. 1192-V-41, l. 17171, c. 3.

¹⁵³⁹ AA: *¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuixech*, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu.

¹⁵⁴⁰ *Ibídem*

de matinada amb l'excusa de registrar-la i acabaren per sostreure-li un total de 33 kilograms de farina que la dona tenia al rebost.¹⁵⁴¹ Al capdavant, el 28 de juny de 1939 es va celebrar el consell de guerra contra onze dels arrestats d'Albuixec en el procés sumaríssim 9559-V-39, on es processava als veïns més destacats per la defensa de la República. La sentència va ser relativament menys intensa si es comparen amb les d'altres municipis, sobretot tenint en compte que la majoria dels processats eren els dirigents del Comité del FP i l'Ajuntament Republicà. Llavors, no es va dictar cap condemna a mort, solament penes de reclusió, majoritàriament menors.¹⁵⁴²

La causa directa d'això gira al voltant de la baixa col·laboració de les autoritats franquistes locals, que no redactaren informes excessivament greus. Entre altres coses, perquè no tenien motius. Llavors, observem que tant durant el govern de Dolz com el de Bartolin, ambdós coincidien en avaluar la conducta dels republicans encausats com a «regular» en la majoria dels casos o inclús en uns pocs la qualificaven de «buena conducta». Tant les noves autoritats locals com el gruix civil de franquistes, no oblidaren la mediació dels conveïns republicans, quan les seues vides estaven en perill per l'assalt dels milicians armats l'estiu de 1936. Per tant, la seua baixa col·laboració amb la repressió de postguerra rau en el reconeixement dels avals i les gestions per a treure'ls de la presó, així com per a evitar que milicians descontrolats se'ls emportaren; cosa gens fàcil, perquè molts cops s'hi jugaven la seua pròpia vida. I això fou correspost pels alcaldes franquistes que, a més d'elaborar informes positius, també emeteren avals per treure'ls de la presó.¹⁵⁴³

Entrant al detall, sobre els casos de reclusió femenina, cal destacar el procediment contra Amparo Ruiz Devis (*La Pera*). Aquesta ja estava mobilitzada amb les *Juventudes Libertarias* de la CNT-FAI durant els anys de la República, cosa que denota una consciència de classe en la jove. De fet, com s'ha dit anteriorment, amb vint anys va marxar al front de batalla com a miliciana de la Columna de Ferro. Per tant, en acabar-se el conflicte fou una de les més buscades. Així, va ser processada en el sumaríssim 1969-V-39 i condemnada a vint anys de reclusió pel delicte de «rebel·lió», empresonada inicialment a la Presó Provincial de Dones. La germana,

¹⁵⁴¹ Ibídem.

¹⁵⁴² AGHD: s.9559-V-39, l. 20563, c. 1

¹⁵⁴³ AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 1

Carmen, casada amb un republicà que va morir al front de batalla, també fou empresonada sota l'acusació de ser «*afecta a las izquierdas*».¹⁵⁴⁴ En tercer lloc, Encarnación Devis Peris fou condemnada a la pena de reclusió, encara que el 12 de març de 1940 fou absolta dels càrrecs i eixí en llibertat.¹⁵⁴⁵ I, finalment, Milagro Andreu Zaragoza, a qui van recloure en el Manicomi Provincial Pare Jofre de València el 27 de maig de 1940, amb vint-i-quatre anys, atesos els greus trastorns psíquics que patia.¹⁵⁴⁶

Pel que fa als empresonaments masculins, a la presó Model de València hi van romandre reus de tota classe. Des de simpatitzants republicans sense càrrecs de representació política, com Bautista Ruiz Diez (*Perica*) o José Andreu Martí (*Rullet*); a regidors republicans, com José Martí Devis, Francisco Raimundo Navarret (Pardo), Ramon Tamarit Pedrós (*Manchego*), militants d'IR, Francisco Peris Marco, primer tinent d'alcalde per IR, José Fonet Coret (*Mosquit*), segon tinent d'alcalde per IR, condemnats tots dos a dotze anys de presó per «*auxilio a la rebelión*». I, en més abundància, els representants dels comitès, essent el cas de José Ruiz San Martin, Ramon Tortajada Dolz (*Llana*), condemnat a nou anys de presó pel delictes d'«*auxilio a la rebelión*», Vicent i Luis García Ambrosio (*Colero*), el primer militant del PC i el segon del SIM republicà, Ramon Tamarit Devis (*Miguelo*) i Daniel Peris Tortajada, tots dos militant de la CNT. A més del president del Comité Revolucionari José Requena Montalar (*Colau*), de la CNT-FAI.¹⁵⁴⁷

De tots els esmentats, cal posar el focus en els casos del primer tinent d'alcalde Francisco Peris Marco i el president del Comité del FP José Requena Montalar, atés que jugaren un paper fonamental per vetllar per la seguretat de tots els veïns sense distincions ideològiques durant la guerra. Francisco Peris va ser el mediador amb els milicians esquerrans que assaltaren Albuixec per intentar emportar-se als dretans i religiosos. Així mateix, va aconseguir que els milicians acceptaren 6.000 pessetes a canvi que marxaren del municipi. Malgrat l'exposat, la justícia franquista el va condemnar a dotze anys de reclusió en els processos sumaríssims 2470-V-39 i

¹⁵⁴⁴ *Ibídem*.

¹⁵⁴⁵ TORRES, R. C.; SIMÓ, A.: *Op. cit.*

¹⁵⁴⁶ AMALB: Llibre correspondència 1939.

¹⁵⁴⁷ AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm.1 i 2.

9559-V-39, i el seu calvari s'allargarà en eixir de la presó, com després es detallarà.¹⁵⁴⁸

Pel que fa a Requena, obrer de professió i militant anarquista de les *Juventudes Libertarias* abans de la guerra, s'ha de tindre present que va tractar de marxar a l'exili des del port d'Alacant. Com que no va aconseguir-ho, va ser traslladat al camp de concentració d'Albatera, des d'on finalment passà a la presó Model de València. En la presó Requena va gestar una relació personal d'amistat amb Joan Peiró i Belis, secretari General de la CNT en els anys vint i posterior ministre d'Indústria. En diverses cartes escrites per Requena, es relata com tots dos passejaven junts pel centre penitenciari. I, fins i tot, l'anarquista d'Albuixec es cartejava amb la filla de Peiró, Aurora, qui vivia a Mataró, i li explicava les il·lusions del seu pare per eixir amb vida d'allà, inclòs després del consell de guerra. La darrera carta de Joan Peiró estava adreçada a José Requena, abans de ser afusellat a Paterna el 24 de juliol de 1942, a qui li demanava que s'acomiadés de la seua família.¹⁵⁴⁹

En termes generals, el dia a dia dels reus a les presons estava marcat pels maltractaments i les humiliacions. En alguns dels seus testimonis i memòries escrites, els albuixequers empresonats a la presó Model expliquen que:

*«los obligaban a escuchar la misa de rodillas sobre el rodano, manteniendo la compostura, y, además, el director se paseaba con el puntero en la mano repartiendo palos a diestro y siniestro».*¹⁵⁵⁰

En segon lloc, a Sant Miquel dels Reis hi van recloure un nombre més reduït d'albuixequers, entre ells Bautista Peris Herrero (*Cabeza*), membre del Comité Revolucionari per IR i militant de la CNT, condemnat a quinze anys de presó en el sumaríssim 5959-V-39 pel delictes de «*rebelión*»; Ramon Gil Devis (*Pesador*), també del Comité del FP per IR; i, finalment, Leonardo Solana Martínez, brigadista de l'Exèrcit republicà, qui fou processat en el sumaríssim 3925-V-39 i condemnat a quinze anys de presó pel delictes d'«*auxilio a la rebelión*».¹⁵⁵¹ Per acabar, altres reus foren traslladats a la presó del Convent de Santa Maria del Puig, concretament

¹⁵⁴⁸ *Ibíd.*

¹⁵⁴⁹ RUFAT, Ramón: «Juan Peiró: preso, condenado, fusilado y...», *Anthropos Revista de Documentación Científica de la Cultura*. Núm.114 (1990), pp. 58-60.

¹⁵⁵⁰ AA: *¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuixech*, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu.

¹⁵⁵¹ AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 1.

Francisco Margaix Gimeno (*Tramuntana*) i Vicent Fenollosa Andreu (*Tadeo*), alcalde republicà durant la segona fase de la guerra. Igualment que a la resta de presons franquistes dels anys de la postguerra, el Convent del Puig hi havia unes condicions duríssimes. El mateix Fenollosa va patir una infecció de pell a conseqüència de la decisió del director de la presó José Martínez d'inutilitzar les fonts d'aigua potable que hi havia per a l'abastiment dels reclusos. Així doncs, els obligava a portar l'aigua en un poal des de la séquia del Molí de les Fonts, fet que acabà provocant una infecció general. En el cas de Fenollosa, l'albuixecuer relata que «*afectado por una infección de piel tan aguda, no podía ni vestir con ropa, solo enrollado con algodones y vendas de gasa*». ¹⁵⁵²

Passant a l'anàlisi de les víctimes mortals, tot i la baixa col·laboració del govern local franquista, o fins i tot resistència, n'hi va haver. Tanmateix, precisament per l'actitud dels franquistes locals l'índex de víctimes mortals de la postguerra en Albuixec és un dels més baixos de la comarca de l'Horta Nord, 0'9 ‰, solament dues persones afusellades. El primer, José Juan Sales, de trenta-sis anys, era jornaler agrari i membre del Comité del FP. Suposadament, va anar-se'n dies abans que les tropes franquistes ocuparen la localitat, prevenint l'assegurada venjança política dels *vencedors*. Així i tot, José va ser capturat i empresonat al Convent dels Franciscans de Sueca (Ribera Baixa), a l'actual edifici de l'Arxiu Històric Municipal, que funcionava com a presó comarcal. ¹⁵⁵³ El seu pas per aquesta localitat fou molt efímer, ja que el 13 de juny de 1939 un camió militar conduït per falangistes armats entrà a la presó per emportar-se un total de deu republicans, entre ells José Juan Sales. Tots ells foren traslladats al cementiri de Sueca, on els posaren en renglera contra la paret esquerra del cementiri i els afusellaren (vegeu annex 25). ¹⁵⁵⁴

La segona víctima mortal d'Albuixec, el terolenc Herminio Samper Ventura (*El Niño*), l'afusellaren el 8 de març de 1940. Però en aquesta ocasió al cementiri de Paterna. Herminio estava empresonat a la presó Model, acusat de «*simpatizar con las izquierdas y formar parte de un control rojo*». Així, se'l va jutjar en el procés sumaríssim 4835-V-39 i va ser condemnat a la pena de mort pel jutjat militar

¹⁵⁵² AA: *¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuixech*, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu

¹⁵⁵³ CORTÉS MORA, Guillem. *Un estiu devastador*, Editorial Afers, València, 2017, p.129.

¹⁵⁵⁴ GABARDA, Vicent: *El cost humà. op. cit.*, p. 405 i CORTÉS, G.: *Op. cit.* p. 131.

número 4 de València.¹⁵⁵⁵ Malgrat tot, en assabentar-se de la seua condemna a mort, les autoritats franquistes locals intentaren realitzar algunes gestions per salvar-li la vida. Llavors, l'alcalde Bartolin es va dirigir al cap de l'Estat, el dictador Francisco Franco, per:

*«suplicarle a nuestro generoso Caudillo, que en uso de la prerrogativa del indulto, conmuta la pena de muerte impuesta al vecino de esta localidad Herminio Samper Ventura, para considerarlo incapaz de haber cometido hechos graves mientras permaneció en este pueblo, puesto que ha tenido una conducta buena».*¹⁵⁵⁶

Això no obstant, el 8 de març de 1940 arribaren diversos camions militars a la presó Model per emportar-se desenes de presoners, entre ells Herminio, els quals foren assassinats a Paterna. La resta de presoners, alguns d'ells conveïns d'Albuixec, van veure com muntaren a Herminio al camió, amb el baix ànim de veure marxar a companys que no tornarien a veure. Aleshores, els carcellers obligaven a cantar l'himne falangista del «Cara el Sol» als reus que es quedaven a la presó a manera d'humiliació, els quals amb l'ànim trist i en un to baix no tenien més remei que fer-ho.¹⁵⁵⁷ La petició d'indult de les bases socials franquistes no era garantia d'èxit. L'alt grau d'incidència que els poders locals tenien en el procés de repressió política de la postguerra sols era efectiu per a la delació dels representants polítics frontpopulistes. Com s'ha vist en el cas d'Herminio, les autoritats locals no tenien gaire incidència en les autoritats judicials ni estatals quan hi havia una sentència d'aquestes institucions. Dit en altres paraules, els governs locals servien com a instrument d'identificació i denúncia dels opositors polítics, i no tenien capacitat per revertir el futur de la repressió. En conseqüència, tot i que la col·laboració fou minsa, la informació proporcionada era més que suficient per a castigar als republicans.

L'exclusió i marginació per continuar castigant

¹⁵⁵⁵ AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 1

¹⁵⁵⁶ AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1940. Núm. 3

¹⁵⁵⁷ AA: *¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuixech*, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu i GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 578.

Tant veïns com veïnes d'Albuixec feren mans i mànigues per marxar cap a l'exili abans que el poble fos ocupat per les tropes franquistes. Un dels primers fou Vicent Gimeno Corell, voluntari en l'Exèrcit republicà, primer a Madrid i després a Barcelona, que va travessar per la frontera francesa poques setmanes d'acabar-se la guerra.¹⁵⁵⁸ Les forces de seguretat franquistes el cercaren i el 3 de setembre de 1940 interrogaren a la seua mare per conèixer el seu parador, la qual els hi va explicar que el seu fill havia marxat a França i que no sabia res d'ell.¹⁵⁵⁹ D'aquesta manera, Gimeno fou declarat pròfug. En 1961, passats vint anys de l'inici del seu exili, tractà de realitzar les gestions oportunes per tornar a Albuixec, sol·licitant la seua repatriació a la Comissió Dictaminadora d'exiliats polítics que va investigar el seu cas, que fou acceptada gràcies a les gestions del govern local.¹⁵⁶⁰

En segon lloc, els germans Francisco i Toni Zaragoza Requena, membres de la marina republicana, marxaren en els vaixells de la flota republicana cap a Tunísia. Allà foren reclosos en el camp de concentració de Meheri Zebbeus, fins que la seua situació es va regularitzar i pogueren eixir del territori nord-africà. Cadascun dels germans va emprendre un camí diferent. Ambdós acordaren que Francisco havia de retornar a Albuixec per cuidar dels familiars, ja que consideraven que en tindre una graduació militar menor no seria tan intensament represaliat com en el cas de Toni, que era la mà dreta del comissari polític socialista.¹⁵⁶¹

Francisco va tornar i fou arrestat per les forces franquistes, essent condemnat a treballs forçats al camp de concentració de *La Almandraba*, en la ciutat de Rota (Cadis). En el camp gadità, que acollia uns 9.000 presoners i estava ubicat a prop de la platja, Francisco i la resta de reus hagueren de fer treballs de pavimentació urbana, transportant sacs d'arena de la platja cap a la ciutat. Finalment, després d'uns mesos de treballs forçats, Francisco pogué tornar a Albuixec per cuidar de la seua família, tal com havia acordat amb el seu germà.¹⁵⁶² Pel que fa a Toni, després que clausuraren el camp de Meheri Zebbeus, va traslladar-se a França per establir-se al barri de *Faubourg Sant-Antoine* de París. No tornà a Albuixec fins a la mort del

¹⁵⁵⁸ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albuixec), p. 100.

¹⁵⁵⁹ AMALB: Llibre d'actes municipals del 6 de febrer de 1940 fins al 17 de novembre de 1942. Sessió del 3 de setembre de 1940.

¹⁵⁶⁰ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albuixec), pp. 95-98.

¹⁵⁶¹ VEGA BLASCO, A. (2009): *Op. cit.*, p. 102 i entrevista a Francisco Zaragoza Orts, 9 de gener de 2019 (Albuixec).

¹⁵⁶² Entrevista a Francisco Zaragoza Orts, 9 de gener de 2019 (Albuixec).

dictador. A París, hi va romandre esperant a la seua esposa, Amparo Jover, qui, encara que era natural de Cullera, havia quedat atrapada en Albuixec, on fins llavors vivia amb el seu marit. Amparo fou empresonada durant la postguerra en la Presó Provincial de Dones, malgrat que estava embarassada, i va tindre la seua filla, Elòdia, en el centre penitenciari. En eixir de la presó, va aconseguir un passaport falsificat i marxà cap a França passant a la clandestinitat. Així doncs, va travessar caminant la frontera de l'Estat espanyol amb la seua filla de bolquers al braç, finalment, es retrobà amb el seu marit a París.¹⁵⁶³

Les autoritats locals jugaven un paper cabdal a l'hora de possibilitar el retorn dels exiliats, de la mateixa manera que passava amb els reus amb condemnes de reclusió que anaren eixint de la presó. Així, força governs de la comarca decidiren continuar castigant-los mitjançant el desterrament intern. En el cas d'Albuixec, la voluntat de venjança de les bases franquistes no fou tan elevada, tampoc en aquesta violència simbòlica. Ara bé, tot i que bona part dels empresonats tornaren al municipi a partir de 1943, ho feren en condició de llibertat vigilada. Els alliberats havien d'acudir setmanalment davant de les autoritats locals per signar i confirmar que no havien fugit. Per gestionar l'alt volum d'expresoners es va crear la Junta de Llibertat Vigilada, de la qual el regidor Manel Bueno era el cap.¹⁵⁶⁴ Majoritàriament, els informes sobre els expresoners eren bons, assegurant que s'havien «adaptat» al règim i no causaven problemes en la població.¹⁵⁶⁵ Però, els indults o la llibertat total dels albuixequers que començaren a gaudir de la llibertat vigilada no van arribar fins als anys cinquanta.

En canvi, no tots els expresoners van gaudir dels bons informes. Els informes polítics sobre la llibertat vigilada de José Requena i Francisco Peris esdevingueren negatius, provocant que s'engegués una nova repressió. Així mateix, Requena va ser arrestat de nou per la Prefectura Superior de Policia el 13 de març de 1943, a raó de l'informe emés pel govern local. Llavors, fou empresonat fins al 8 de maig de 1946, quan va rebre altre permís de llibertat condicional. Això posa en valor el gran pes de la voluntat dels governs locals, que pogueren continuar exercint la repressió com a mètode de control social contra els republicans, més enllà de les sentències dictades

¹⁵⁶³ *Ibídem*.

¹⁵⁶⁴ AMALB: Llibre correspondència 1939 i Llibre de Llibertat Vigilada.

¹⁵⁶⁵ AMALB: Llibre de Llibertat Vigilada: Parts mensuals.

pels tribunals militars. Era una mena de recordatori dels vencedors de la guerra contra qualsevol indici de disconformitat.

Per altre costat, n'és paradoxal el cas del republicà que més va ajudar els dretans durant la guerra, l'esmentat Francisco Peris Marco, que va tornar a Albuixec en rebre la llibertat vigilada. Tanmateix, el 7 de gener de 1944 les autoritats locals el denunciaren per desobediència, fet pel que li ordenaren la neteja d'una séquia i aquest s'hi va negar. En conseqüència, el govern local va demanar al governador que el desterrés d'Albuixec i l'autoritat provincial va acceptar, notificant-li a Francisco Peris que tenia quaranta-huit hores per escollir un municipi a 250 kilòmetres d'Albuixec per ser desterrat. Peris intentà defensar-se argumentant que patia una malaltia greu i que no podia marxar tan lluny, però açò no var ser considerat. Finalment, el 28 de febrer de 1944 el republicà acabà essent desterrat a Castellfabib (Racó d'Ademús). Ací va sobreviure durant més de dos anys que va durar el seu desterrament, el qual no va finalitzar fins al 14 de maig de 1946 gràcies a la insistència del seu fill, qui constantment realitzava recursos i apel·lacions perquè el seu pare pogués tornar a Albuixec.¹⁵⁶⁶

A més, la repressió més enllà dels consells de guerra també es pot valorar observant el procés de depuració dels treballadors públic. El mateix dia que acabà la guerra, el govern de Vicent Dolz va cessar fulminantment al personal de l'Ajuntament.¹⁵⁶⁷ Es va organitzar una investigació dels empleats públics i funcionaris en propietat de la plaça, a fi de veure quina havia estat la seua conducta politicosocial. El dirigent del procés de depuració era una persona externa al govern, Ramon Gimeno Ros, cosa poc habitual, perquè precisament era un dels pocs treballadors de l'administració d'Albuixec que no va ser destituït. Ramon fou admés en el càrrec d'escrivent, ja que havia estat acomiadat de l'administració republicana, considerat quintacolumnista, i ara tenia l'oportunitat seleccionar als treballadors que simpatitzaven amb el règim republicà i als que es mostraven favorables als rebels, a tots els quals coneixia ben bé perquè treballava amb ells.¹⁵⁶⁸

¹⁵⁶⁶ AMALB: Llibre correspondència 1939.

¹⁵⁶⁷ AMALB: Llibre d'actes municipals de 14 de febrer de 1938 fins al 30 de gener de 1940. Sessió de l'1 d'abril de 1939.

¹⁵⁶⁸ AMALB: Llibre d'actes municipals de 14 de febrer de 1938 fins al 30 de gener de 1940. Sessió del 16 de juny de 1939.

Pel que fa als treballadors readmesos, el 9 de maig de 1939 el govern local va acordar «*reponer en sus cargos a los funcionarios municipales que desarrollaban en propiedad el cargo anteriormente al 18 de julio de 1936*». ¹⁵⁶⁹ Entre ells, el metge Miguel Sanchis Taso, antic militant de la DRV, el secretari Manel Pérez de Roncal, un dels dretans destacats del municipi que va marxar d'Albuxec durant la guerra, el mateix escriptor Ramon Gimeno Ros, el farmacèutic José Alpera Manuel o el practicant German Gil Pastor. Tots foren admesos sense sanció en els seus llocs de treball abans que els seus processos de depuració finalitzaren, ja que se'ls va fer signar unes declaracions jurades a fi de poder comptar amb ells aviat. ¹⁵⁷⁰ A més a més, malgrat que les arques municipals estaven molt minvades per la crisi que havia provocat la guerra, les autoritats locals decidiren compensar-los econòmicament amb els sous que haurien d'haver cobrat durant la guerra, encara que no hagueren treballat, per la qual cosa produïren unes despeses de 33.590 pessetes en una caixa amb solament 150.000 pessetes. ¹⁵⁷¹ Per acabar amb les altes de l'administració local, l'1 d'agost de 1939 es nomenà vigilant nocturn a José Ruiz Eliodoro, a conseqüència de la petició realitzada per l'oficina de mutilats de guerra, que demanava un lloc de treball per aquest excombatent.

Entre els informes dolents del jutge de les depuracions, també hi destaca el que es realitzà contra Arturo Ros Gil, un dels membres de la Junta Directiva de la Societat Musical «Eslava», de qui l'alcalde Dolz va afirmar que «*era de izquierdas y simpatizante del Frente Popular*». ¹⁵⁷² Ara bé, sens dubte, les depuracions més significatives foren les dels docents, tant els que hi treballaven al municipi com els qui ho feien en altres localitats. En aquest sentit, s'ha de tindre present que les escoles municipals es construïren durant la guerra, quan l'alcalde Vicent Fenollosa invertí una part dels beneficis econòmics de la cooperativa arrossera en la creació dels centres d'ensenyança. ¹⁵⁷³ Allà impartiren classes fins a deu professors i professores, que foren investigats exhaustivament. La meitat d'aquests foren

¹⁵⁶⁹ AMALB: Llibre d'actes municipals de 14 de febrer de 1938 fins al 30 de gener de 1940. Sessió del 9 de maig de 1939.

¹⁵⁷⁰ AMALB: Llibre d'actes municipals de 14 de febrer de 1938 fins al 30 de gener de 1940. Sessió del 16 juny de 1939 i Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 1.

¹⁵⁷¹ AMALB: Llibre d'actes municipals de 14 de febrer de 1938 fins al 30 de gener de 1940. Sessió del 3 d'octubre de 1939.

¹⁵⁷² AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939 Núm. 3

¹⁵⁷³ AA: *¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuxech*, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu

considerats «*católicos y con buena conducta*». Tanmateix, l'altra meitat era considerada com «*de conducta regular y simpatizante de las izquierdas*», cosa que provocà que foren suspesos de treball i sou.¹⁵⁷⁴

D'entre les mestres depurades, Margarita Delgado Vallés, natural d'Albacete, tingué un paper actiu en la defensa dels ideals republicans no solament des de les aules, sinó que també hi va participar en la vida pública del municipi. Per exemple, amb el soterrament civil del seu fill, que va ser el primer en Albuxec. En el seu expedient de depuració s'entren acusacions com:

*«hacer propaganda en favor de la causa de la República, insultando a los miembros franquistas de la localidad sobre todo después de algún bombardeo y después de leer la prensa lo hacía en voz alta».*¹⁵⁷⁵

Totes elles acusacions genèriques que motivaren la depuració de Margarita, qui va estar apartada de la docència. En segon lloc, l'altra mestra amb compromís republicà era Aurora Casas Juste, que fou acusada de «*formar parte del Frente Popular*», però s'hi afegia l'atenuant que «*tuvo buena conducta moral*».¹⁵⁷⁶ Aurora quedà apartada de la docència durant els primers mesos de la postguerra, però abans de complir-se un any de la seua sanció, va retornar a les aules per la manca de docents. No hi havia mestres en Albuxec i la necessitat palesa va fer que el mateix govern local es queixara al governador l'octubre de 1939, requerint-li alguna solució.¹⁵⁷⁷ Finalment, Aurora aconseguí tornar a treballar, això sí, quedà a disposició de l'ensenyament nacionalcatòlic que requeria l'Estat franquista.¹⁵⁷⁸

Per acabar, convé relatar la depuració d'un darrer docent, que era d'Albuxec, però que va exercir fora de la localitat. Es tracta de Miguel Ambrosio Zaragoza (*Ambrós*), qui va treballar com a mestre en Vall d'Alta (Castelló) i Sallent (Barcelona) poc abans de la guerra. Durant la contesa bèl·lica va combatre al costat de l'Exèrcit republicà i en acabar-se la guerra fou depurat i mai no va sol·licitar el seu reingrés, retirant-se al seu poble natal d'Albuxec. Durant set anys es dedicà a ajudar als seus pares en els treballs del camp. Ara bé, el futur d'aquest albuixequer canvià radicalment quan en

¹⁵⁷⁴ AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 2

¹⁵⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷⁷ AMALB: Llibre d'actes municipals de 14 de febrer de 1938 fins al 30 de gener de 1940. Sessió del 3 d'octubre de 1939.

¹⁵⁷⁸ Entrevista a Concepción Ruiz Ros, 20 de desembre del 2018 (Albuxec).

1946 es va presentar davant Juan Puerto, fundador d'Editorial Valenciana, amb un còmic d'*El Guerrero del Antifaz*, que li va brindar la possibilitat de realitzar algunes historietes humorístiques per a l'editorial. Ambrosio es va traslladar a Barcelona per continuar treballant i es convertí en un gran dibuixant de còmics. Destaca entre la seua gran obra *El Capitan Trueno*, amb una tirada de 350.000 exemplars per episodi.¹⁵⁷⁹

Fins ara, l'aplicació del control social com a mètode de repressió política s'ha pogut observar amb el que esdevingué amb els exiliats interns i externs, els veïns en llibertat vigilada i les depuracions. Tanmateix, de manera breu, és necessari fer referència a les humiliacions i vexacions públiques que ajudaven a socialitzar el terror i a les mesures de control de l'oci local, on els franquistes de base van tenir una especial rellevància. Una de les pràctiques més habituals era l'afaitament dels cabells de les dones republicanes per desposseir-les d'una part de la seua humanitat i distingir-les de la resta, com també obligar-les a netejar l'església local o la seu de *FET y de las JONS*. Els testimonis locals expliquen que aquesta pràctica vexatòria s'exercí contra Cotxa (*La del Carboner*), Lluïsa (*La de l'Oso*) o l'anarcosindicalista Amparo Ruiz (*La Pera*), entre d'altres, i no hi mancaven les amenaces constants contra les seues famílies que ploraven en veure el que els estaven fent.¹⁵⁸⁰

Una altra manera d'influir en el veïnat era mitjançant l'adoctrinament de les masses a través del control dels espais socials i d'oci. En Albuixec, els falangistes començaren la transformació social amb la confiscació del local d'IR. Així mateix, el 21 de novembre de 1939 aquest local passà a ser propietat de l'organització feixista, presidida per Luís Camps Devis, i es convertí en el centre neuràlgic de totes les activitats d'esbarjo, tant del jovent, com de les dones i dels homes adults. Els falangistes organitzaven desfilades militars entre el jovent que pertanyia al *Frente de Juventudes*, realitzant instruccions militars pels carrers. Tothom qui aspirava a tindre una mica d'oci es volia inscriure a l'organització, pel fet que era l'única manera

¹⁵⁷⁹ Miguel Ambrosio Zaragoza. Ambrós y el Capitan Trueno (10 de desembre de 2014), [en línia] Disponible en <https://artssantamonica.gencat.cat/web/.content/exposicions/2018/Pdfs-comics/Miguel-Ambrosio-Zaragoza-Ambros.pdf> [Consultat el 14 de gener de 2019].

¹⁵⁸⁰ Ibídem i entrevista a Concepción Ruiz Ros, 20 de desembre del 2018 (Albuixec).

de poder dur a terme activitats esportives, àpats en col·lectiu, o, fins i tot, alguna excursió per eixir del poble.¹⁵⁸¹

Per altre costat, l'església local, dirigida pel capellà Pascual Huget Alemany, era l'altre espai de trobada social. El capellà, nomenat amb l'arribada de la dictadura, tenia una gran influència i autoritat, especialment en el referent a la conducta moral. Són ben conegudes les actituds recriminatòries contra els qui blasfemaven o contra les vestimentes que no considerava adequades, que no dubtava a censurar públicament. Es va convertir en la més prestigiosa autoritat moral del municipi, assessorant en matèria política al mateix govern o en qüestions de valors a les dones de la Secció Femenina de *FET y de las JONS*.¹⁵⁸² En canvi, no són pocs els testimonis que recorden la seua hipocresia, puix era *vox populi* que s'aprofitava la seua influència i capacitat econòmica per, d'amagades, proposar a alguns dels seus feligresos tindre relacions homosexuals a canvi de diners.¹⁵⁸³ Tanmateix, centrant-se en la influència que el religiós exercia en el poder local, cal destacar la sol·licitud pública que li va fer a l'alcalde Bartolin per demanar-li que els vigilants nocturns cantaren les hores amb l'Ave-Maria Puríssima abans de cada hora i en entrar al servici, que va ser aprovada per unanimitat el 15 de setembre de 1942.¹⁵⁸⁴ Per altre costat, Pascual Huguet continuà amb els seus requeriments per dotar a l'espai públic d'ideologia i simbolisme religiós, recuperant la influència que aquesta institució havia perdut amb la secularització de l'Estat. Així, també va exigir al govern que havia d'instal·lar un crucifix a la sala del jutjat municipal, denotant altre cop més com l'església es va fer present en tots els espais públics d'Albuixec i exercia una gran influència entre el veïnat.

¹⁵⁸¹ Entrevista a Francisco Zaragoza Orts, 9 de gener de 2019 (Albuixec).

¹⁵⁸² Archidiócesis de Valencia (1962). Índices desde 1960 (BOA). *Huguet Alemany, Rvdo. D. Pascual. Cesa como Asesor Local Religioso de la Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S. de Albuixech, con fecha 16 de junio*. p. 590.

¹⁵⁸³ Entrevista a Francisco Zaragoza Orts, 9 de gener de 2019 (Albuixec).

¹⁵⁸⁴ AMALB: Llibre d'actes municipals del 6 de febrer de 1940 fins al 17 de novembre de 1942. Sessió del 15 de setembre de 1942.

Almàssera

Del control provincial en els primers ajuntaments franquistes

El 29 de març de 1939, els soldats de les tropes colpistes entraren desfilant de manera triomfal a Almàssera, essent aclamats pels conservadors, reaccionaris i religiosos. Els militars s'allotjaren provisionalment en els magatzems de la fàbrica d'òptics de Vicent Lladró, però poc després muntaren un campament en un dels edificis ubicats prop del barranc de Carraixet.¹⁵⁸⁵ Tot seguit, el 30 de març es va celebrar la primera reunió amb caràcter institucional dels representants polítics de la dreta local, els quals havien de nomenar un primer govern municipal franquista i institucionalitzar el règim a Almàssera. La sessió estigué presidida pel delegat de *FET y de las JONS*, que va designar al metge local, Víctor Manuel Domingo Cotanda, com a alcalde; a José Cosín Hernández, com a primer tinent d'alcalde; i a Juan Bautista Guanter Traver, Vicent Orts Lladró, Peregrin Lluch Esteve, Vicent Roig Esteve i Rafael Adell Bayarri, com a regidors.¹⁵⁸⁶ Així mateix, cal remarcar la influència dels falangistes, que s'avançaren a la resta de famílies polítiques del primer franquisme —militars i nacionalcatòlics— i designaren els seus candidats. Tanmateix, aquest govern no arribà a consolidar-se, ja que en una conjuntura de pugna interna pel poder, tant en l'àmbit local com en el provincial, els militars s'oposaren als nomenaments dels falangistes i, pocs dies després, designaren un nou govern a Almàssera.

D'aquesta manera, els dirigents militars cessaren el govern dels falangistes i el 10 d'abril en designaren un altre escollit pel tinent del cos jurídic militar, José de Estoles i Guisasola, en nom del general en cap del cos d'exèrcit de Galícia.¹⁵⁸⁷ En el segon govern, l'alcaldia fou atorgada a Vicent Adell Bayarri (*El Tendero*), un almasserí de classe benestant, dedicat a la gestió d'una botiga de queviures.¹⁵⁸⁸ I es van conservar els regidors del darrer govern com Guanter Traver i Orts Lladró, encarregats del

¹⁵⁸⁵ Entrevista a Josep Esteve Oñate i Francesc Orts Guna, 28 de febrer del 2019 (Almàssera).

¹⁵⁸⁶ Arxiu Municipal d'Almàssera (AMALM): Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1937 fins al 16 de juliol de 1939. Sessió del 30 de març del 1939.

¹⁵⁸⁷ AMALM: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1937 fins al 16 de juliol de 1939. Sessió del 10 d'abril del 1939.

¹⁵⁸⁸ Entrevista a Josep Esteve Oñate i Francesc Orts Guna, 28 de febrer del 2019 (Almàssera).

dipòsit municipal i la comissió de propaganda respectivament; mentre n'afegiren de nous: José María Martínez Casares, representant del vessant falangista; Salvador Llisó Marí, encarregat de l'ordre públic; José Garcerà Lluch, dels abastos; i Tomàs Roig Olmos.¹⁵⁸⁹ Fet i fet, encaixant en els estudis de Rodríguez Barreira sobre els poders locals en la dictadura,¹⁵⁹⁰ en Almàssera hi hagué una interacció entre l'antic poder, representat pels conservadors i amb el suport dels militars, i el nou poder, provinent dels militants falangistes, que agrupava una renovació parcial dels quadres polítics amb un reajustament caciquil en el que s'inclogueren antics notables, ara en un marc d'un clientelisme d'Estat i de partit únic.

Pel que fa al govern d'Adell Bayarri, cal indicar que també fou efímer, d'abril a novembre de 1939, i que sovint es va confrontar amb les decisions de les autoritats provincials. Com a mostra, entre el juny i el setembre del 1939 es produiran fins a tres intents de dimissions de regidors—Juan Bautista Traver, José García i Tomar Roig— i del mateix alcalde, que seran comunicades al governador per l'alcaldia.¹⁵⁹¹ No és paradoxal que, com es veurà posteriorment, aquests franquistes locals no col·laboraren en la tasca de la denúncia i la repressió contra els locals, vist que arribaren fins i tot a resistir-se a la repressió i emeteren informes favorables per als processats d'Almàssera en els tribunals militars. Això no obstant, no explicitaven els motius de les dimissions i, per tant, l'autoritat provincial va enviar una notificació argumentant que no les acceptava, indicant que els regidors havien d'explicar la vertadera necessitat d'abandonar el càrrec.¹⁵⁹² Així i tot, a principis de novembre de 1939, l'alcalde Adell Bayarri presentà de nou la dimissió davant del governador, i aquesta vegada sí que fou acceptada.¹⁵⁹³ L'alcaldia va quedar provisionalment en poder del fins aleshores primer tinent d'alcalde, el falangista José María Martínez Casares, qui no era un desconegut en la política municipal, puix era el cap de *FET y de las JONS* local i ambicionava ostentar el càrrec de major poder en consistori

¹⁵⁸⁹ AMALM: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1937 fins al 16 de juliol de 1939. Sessions del 10 i 25 d'abril del 1939.

¹⁵⁹⁰ RODRIGUEZ, Ó.: *Misérias del poder. Op. cit.*, pp.30 i 360-361.

¹⁵⁹¹ AMALM: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1937 fins al 16 de juliol de 1939. Sessió del 30 de juny del 1939 i llibre d'actes municipals del 30 de juny de 1939 fins el 25 d'abril de 1941. Sessió del 8 de setembre del 1939.

¹⁵⁹² AMALM: Llibre d'actes municipals del 30 de juny de 1939 fins el 25 d'abril de 1941. Sessió del 6 d'octubre del 1939.

¹⁵⁹³ AMALM: Llibre d'actes municipals del 30 de juny de 1939 fins el 25 d'abril de 1941. Sessió del 7 de novembre del 1939.

municipal. Cal recordar, però, que la potestat sobre els nomenaments dels alcaldes, la tenien les autoritats provincials, que en el cas de la província de València corresponia a un militar, Francisco Javier Planas de Tovar, de manera que ho va tindre difícil.¹⁵⁹⁴

La crisi política va continuar quan el governador va destituir a tots els membres de la corporació municipal el 30 de desembre de 1939 i, llavors, tractà de nomenar altre govern. Primerament, li tornaren a oferir l'alcaldia al metge Víctor Manuel Domingo Cotanda, però no va acceptar l'encàrrec, perquè argumentava que estava ocupat amb la seua tasca de metge i inspector de sanitat, i no podia fer-se càrrec també de l'alcaldia. Així que el governador li ho va proposar a Vicent Giner Llisó, representant de les velles elits locals, tot i que tampoc va acceptar el càrrec argüint que amb seixanta-cinc anys tenia una avançada edat per fer-se responsabilitzar-se de les gestions de l'Ajuntament d'Almàssera.¹⁵⁹⁵ La situació semblava un atzucac, ja que era difícil nomenar un govern local. Aquest és un fet que, posteriorment, ens pot ajudar a comprendre un dels motius pels quals va haver-hi una col·laboració de baixa intensitat amb la repressió franquista, perquè les autoritats locals eren la fons d'informació dels tribunals militars i en Almàssera van passar setmanes sense tindre'n.

Finalment, el 17 de gener de 1940 el governador va trobar una solució provisional designant alcalde Vicent Lluch Adell i regidors l'exalcalde Vicent Adell Bayarri, els falangistes José María Bayarri Orrios, José María Martínez Casares, Rafael Marí Castelló o José Dolz Olmo, i el conservador Salvador Llisó Marí.¹⁵⁹⁶ Aquest era el tercer govern franquista en menys d'un any. Però la inestabilitat va augmentar una mica més, a causa de les constants absències de l'alcalde Lluch Adell, qui patia una malaltia crònica. No seran poques les vegades que l'alcalde es passarà setmanes sense aparèixer per l'ajuntament, perquè estava malalt a casa i, aleshores, el

¹⁵⁹⁴ Entrevista a Josep Esteve Oñate i Francesc Orts Guna, 28 de febrer del 2019 (Almàssera) i AMALM: Llibre d'actes municipals del 8 de maig de 1941 fins al 25 de juliol de 1943. Sessió del 18 de maig del 1942.

¹⁵⁹⁵ AMALM: Llibre d'actes municipals del 30 de juny de 1939 fins el 25 d'abril de 1941. Sessió del 30 de desembre del 1939.

¹⁵⁹⁶ AMALM: Llibre d'actes municipals del 30 de juny de 1939 fins el 25 d'abril de 1941. Sessió del 17 de gener de 1940.

falangista José María Martínez Casares farà les funcions d'alcalde accidental.¹⁵⁹⁷ Aquest, que també era el cap de la falange local, dirigia *de facto* el govern davant les absències de Lluch Adell, qui finalment va morir el 21 d'agost de 1942 fruit de la malaltia que l'esqueixava des de feia temps. Davant d'això, l'únic membre que es podia postular per a l'alcaldia era Martínez Casares, perquè, malgrat les reticències del governador a cedir espai als falangistes, no hi havia cap altra alternativa.¹⁵⁹⁸ Així mateix, els feixistes mantenien la pugna per la gestió d'Almàssera davant governador i, amb el nomenament del cap de *FET y de las JONS* com a alcalde, els feixistes guanyaren posicions. En síntesi, el governador va haver de fer equilibris en l'elecció de l'alcaldia, perquè havia de trobar un batlle que estigués allunyat dels falangistes i volgués col·laborar amb la repressió de la postguerra. Això no obstant, aquest és un fet minoritari si es compara amb la resta de municipis de l'Horta Nord, on aquesta pugna la solen perdre els falangistes.

Ara bé, el pes dels falangistes en Almàssera fou notable, tenint en compte el fet que alguns van anar a lluitar en la Segona Guerra Mundial dins de la *División Azul*. Cal recordar que el franquisme va acabar reclutant al voltant de 45.000 voluntaris per conformar aquesta Division Azul,¹⁵⁹⁹ la majoria d'aquests falangistes i, entre tots ells, Vicent Antonio Bayarri Orrios,¹⁶⁰⁰ germà del nou regidor franquista d'Almàssera, José María. Quan aquest estava al front de batalla, l'Ajuntament va reconèixer la participació de Bayarri Orrios en la Segona Guerra Mundial aprovant unes estrenes nadalenques per al falangista, el qual agraï responent a la corporació amb una carta des de l'URSS, explicant que:

«Por mis estimados padres me he enterado que con motivo de las pasadas fiestas de Navidad, este digno ayuntamiento me ha librado, dada la condición de combatiente de

¹⁵⁹⁷ AMALM: Llibre d'actes municipals del 8 de maig de 1941 fins al 25 de juliol de 1943. Sessions del 5 de juliol i 25 de setembre de 1941.

¹⁵⁹⁸ AMALM: Llibre d'actes municipals del 8 de maig de 1941 fins al 25 de juliol de 1943. Sessió del 22 d'agost del 1942.

¹⁵⁹⁹ Vegeu MORENO JULIÀ, Xavier: *La División Azul: sangre española en Rusia, 1941-1945*, Madrid, Editorial Crítica, 2004.

¹⁶⁰⁰ Cal destacar que Vicente Antonio Bayarri Orrios, conegut amb el malnom del *Caudillet*, va ser el darrer alcalde franquista d'Almàssera i es va presentar a les primeres eleccions democràtiques municipals d'Almàssera de 1979 pel partit *Unión Centro y Democràcia* (UCD), eixint guanyador dels primers comicis democràtics locals des de la Segona República. El seu mandat va durar fins 1983, fent un parèntesis de quatre anys, atès que en 1987 tornà a ser escollit alcalde d'Almàssera.

la División Azul, unos estrenos que acepto de buen grado, con que se simboliza su distinción por mis actuaciones contra el comunismo [...]

*Agradecido por lo que significa vuestra actitud; y satisfacción por el que me enorgullece ser de este pueblo, que un día con lágrimas, pero alegremente dejé para estar aquí, frente las hordas bolcheviques, luchando hasta su total aniquilamiento para mayor gloria de España».*¹⁶⁰¹

Finalment, la *División Azul* retornà a l'Estat espanyol a les darreries de 1943, i ho feu amb 4.954 soldats menys, que havien mort en el camp de batalla, i al voltant de 8.700 homes ferits als fronts de Leningrad i de Nóvgorod.¹⁶⁰² Pel que fa a Bayarri Orrios, va ser rebut al seu poble natal per una multitud de franquistes concentrats en la Creu Coberta d'Almàssera, acompanyats de la banda de música, que l'aclamaven com a un heroi. La participació en la *División Azul* de Vicent Antonio Bayarri Orrios va suposar una gran credencial per a l'almasserí, i és per això que fou premiat per la dictadura, obtenint un càrrec en l'administració pública com a censor d'espectacles teatrals, visionats de pel·lícules o publicació de llibres.¹⁶⁰³

Causes d'una violència política de baixa intensitat

Contràriament al que va succeir en la majoria dels pobles de l'Horta Nord, a Almàssera no es produïren detencions massives durant els primers mesos de l'ocupació franquista, vist que solament tretze persones foren portades davant dels tribunals militars.¹⁶⁰⁴ I és que per portar als opositors polítics locals davant els consells de guerra calia la col·laboració del govern municipal, fet que a Almàssera va ser difícil atesa la inestabilitat constant i per la resistència dels franquistes locals al fet que els seus veïns foren condemnats a mort o anys de reclusió. Alhora, en relació amb l'anterior, un altre factor que va possibilitar un menor nombre de detencions i

¹⁶⁰¹ AMALM: Llibre d'actes municipals del 8 de maig de 1941 fins al 25 de juliol de 1943. Sessió del 12 de març del 1942.

¹⁶⁰² Vegeu: MORENO, Xavier : *Op. cit*

¹⁶⁰³ Entrevista a Josep Esteve Oñate i Francesc Orts Guna, 28 de febrer del 2019 (Almàssera).

¹⁶⁰⁴ AHND: s. 613-39-V, l. 19309, c. 5; s. 15114-39-V, l. 19145, c. 3; s. 2867-40-V, l. 17430, c. 2; s. 8905-39-V, l. 18873, c. 4; s. 2916-40-V, l. 17957, c. 3; s. 3719-39-V, l. 19273, c. 7 i s. 10859-39-V, l. 18136, c. 2

denuncies van ser la inexistència de víctimes mortals en la localitat durant la Guerra Civil, atés que els republicans locals aconseguiren controlar l'ordre públic. Els membres del comitè d'Almàssera feren mans i mànigues per evitar morts en la seua localitat, i a les persones a les quals no va poder garantir la seua seguretat, els hi va fer salconduits perquè marxaren. N'és el cas el vicari Vicent Salvador, qui va demanar la documentació per eixir d'Almàssera i amagar-se a la seua localitat natal, Silla. Amb tot, el religiós fou assassinat poques setmanes després de marxar d'Almàssera.¹⁶⁰⁵ Així doncs, es desenvolupà una repressió de «baixa intensitat» pel que fa a la col·laboració de les bases de la dictadura, la quantitat d'arrestats i la laxitud en les sentències de la justícia militar franquista.

Inicialment, els arrestats van ser reclosos provisionalment al calabós que hi havia a la plaça Major, tot just al costat de la residència del capellà local Rafel Peris Navarro, fins que els traslladaren en camions a les diferents presons de València.¹⁶⁰⁶ Entre les detingudes hi havia, almenys, tres dones: dues empresonades en la Presó Provincial de Dones de València i una en el Convent de Santa Clara. Al primer centre penitenciari hi van enviar Vicenta Francisco Villanueva, de vint anys, la qual va restar privada de llibertat fins al 12 de juliol de 1940, quan obtingué la llibertat vigilada. Vicenta coincidí amb altra almasserina de més edat, Mercedes Martí Bayarri, qui amb cinquanta-dos anys estigué empresonada fins al 5 de febrer de 1942. Cap de les dues va retornar a Almàssera en eixir de la presó, la primera es traslladà a València i la segona a Meliana, puix no estaven disposaves a sotmetre's a l'assenyalament i assetjament social que suposava tornar al seu poble. D'altra banda, com que la Presó Provincial de Dones de València estava saturada, hi habilitaren el Convent de Santa Clara, i ací romangué empresonada des de l'agost de 1939 fins a l'abril del 1940 l'Amèlia Donís Jover, de vint-i-sis anys.¹⁶⁰⁷

És important destacar que el juny de 1940, el règim va obrir la llibertat condicional als condemnats a menys de sis anys. De manera crucial, però, franquistes locals tenien la darrera paraula perquè tenien dret de vet en l'alliberament anticipat de qualsevol presoner. En conseqüència, quan el règim va estendre la llibertat condicional el desembre de 1943 a aquells que havien estat condemnats a vint anys

¹⁶⁰⁵ CG. c. 13871 (10) PP T 65 (Almàssera), p. 9 i 22-23.

¹⁶⁰⁶ Entrevista a Josep Esteve Oñate i Francesc Orts Guna, 28 de febrer del 2019 (Almàssera).

¹⁶⁰⁷ TORRES, R. C. i SIMÓ, A.: *Op. cit.*

i un dia va insistir que només es podia fer la llibertat condicional si rebien «informes favorables» de les seues autoritats locals.¹⁶⁰⁸ El jutge municipal local i el cap de la policia local van formar part d'aquests consells, i en el cas d'Almàssera podem observar que foren favorables a permetre la llibertat condicional de les veïnes empresonades, tot i que les van condemnar a un «exili intern», ja que com s'ha exposat, no tornaren a residir en Almàssera. Una mostra de la col·laboració dels franquistes locals en la repressió, però de caràcter menys lesiu.

Respecte a la resta d'arrestats d'Almàssera, val a dir que, majoritàriament, foren encausats en el sumaríssim 15114-V-39, que s'instruïa contra José López Dubón, Ramón Lliso Badía, Felipe Ballester Ferrer, Serafín Ibáñez Serra, José Beltrán Casanova i José Lladró García. Tots ells estaven vinculats al Comité del FP i, per aquest motiu, passaren per la presó Model de València. El jutge militar permanent número 1 de l'exèrcit d'ocupació va ser qui ordenà obrir un judici sumaríssim contra aquests sis almasserins. Tanmateix, com que no existia víctimes al municipi durant la Guerra Civil, el sumari arranca amb un atestat de la Guàrdia Civil:

*«contra los componentes del comité del pueblo de Almacera por los delitos de exigir dinero a las personas de derechas, saqueos, requisas y otros desmanes consentidos durante la dominación marxista».*¹⁶⁰⁹

Però a l'atestat també incloïen declaracions favorables als processats, amb constants referències al tracte rebut pels dretans durant la guerra. Per exemple, el metge del poble, Victor Domingo Cotanda, prestà declaració en octubre de 1939:

*«Que durante el período rojo no ocurrieron en esta localidad delitos de sangre...teniendo en cierta ocasión que asistir al entonces presidente Ramón Lliso Badía de una contusión al pretender evitar que se llevaran preso a un vecino de esta población de ideas de derecha, por unos incontrolados».*¹⁶¹⁰

S'afegien també les declaracions del regidor franquista Juan Bautista Guarner, el carnisser local, el qual exposava que és cert que el comité va demanar diners a elements de la dreta,

¹⁶⁰⁸ ANDERSON, Paul: *The Francoist Military Trials. Op. cit.* pp. 127-128.

¹⁶⁰⁹ AGHD: s. 15114-39, l. 19145, c. 3. Declaració de Guàrdia Civil.

¹⁶¹⁰ Idídem. Declaració de Victor Domingo Cotanda.

*«pero sin exigir la entrega del mismo ni emplear coacción alguna para ello, sino que simplemente fueron invitados y que las cantidades recaudadas se invirtieron íntegramente en el pago de los haberes de los vecinos que por carecer de trabajo en aquel entonces se prestaron a realizar servicios de vigilancia nocturna a fin de impedir que elementos extraños al pueblo cometieran algún acto delictivo».*¹⁶¹¹

O el mateix jutge local, José María Bayarri Rosat, un dels fundadors de la DRV a Almàssera, l'únic declarant com a víctima de la violència dels republicans en un poble de més de 2.300 habitants, que va exculpar als membres del comitè de qualsevol acusació, atribuint-los el paper de pacificadors. Aquest va afirmar que un grup d'individus desconeguts registraren casa seua durant les primeres setmanes de la guerra, però que els integrants del comitè d'Almàssera es presentaren per evitar el segrest d'alguns dels seus familiars, com el seu fill Antonio, president de les joventuts conservadores, i les dues filles, María i Carmen, que eren monges. Amb tot, també exposà que pocs dies després, la família va abandonar la casa que va ser ocupada per refugiats arribats des de Madrid i que un destacament de Puertollano (Ciudad Real) va causar desperfectes a l'església local, cosa que el capellà no volia dir.¹⁶¹²

Tant el Domingo Cotanda com Bautista Guarner i Bayarri Rosat havien estat alcalde i regidor respectivament, i en ambdues declaracions s'observen arguments favorables als republicans de la localitat. Els fets esdevinguts en la rereguarda s'erigeixen en un potent argument per defensar-los, essent una mostra que no totes les bases del franquisme van estar disposades a col·laborar amb la repressió més intensa. En aquest sentit, cal incidir en el fet que Almàssera va ser un dels pobles on l'ordre públic de l'estiu de 1936 va romandre sota el control dels republicans del municipi, fet que ajuda a explicar que en els municipis on els republicans estigueren més organitzats van impedir la violència descontrolada de la rereguarda i, per tant, era un motiu perquè les bases franquistes no els denunciaren amb l'arribada de la dictadura.

Altres dretans d'Almàssera, com Vicent Salva Sans i Vicent López, afiliats al partit ultradretà *Renovación Española*, explicaren que en esclatar la guerra van ser

¹⁶¹¹ AGHD: s. 15114-39, l.19143, c. 3. Declaració de Juan Bautista Guarner.

¹⁶¹² CG. c. 13871 (10) PP T 65 (Almàssera), p. 33-34.

detinguts, però que el comunista José López Dubón els va protegir. Encara més, afegien que quan aquests van desertar de l'exèrcit republicà durant la guerra, el mateix López Dubón els tornà a protegir dels possibles càstigs. Fins i tot Bernardo Vidal, propietari de la fàbrica «*La Azulejera Valenciana*» de Meliana, va defensar un dels seus treballadors, Felipe Ballester, afirmant que era un dels obrers de més vàlua de la seua fàbrica, de conducta moral irreprotxable, apreciat per les bones costums i honrat. Finalment, afirmà que va defensar els interessos de la fàbrica durant els primers mesos de la guerra fins al punt d'exposar la seua vida.¹⁶¹³

Les bases socials del franquisme, tant des de les institucions locals com des de fora, es van implicar en la defensa dels encausats en el sumaríssim 15114-V-39. No obstant això, el jutge militar Bernáldez de Ávila va confirmar la presó incondicional dels membres del comitè en una resolució signada el 9 de novembre de 1939. Això va tenir unes tràgiques conseqüències, perquè just una setmana després moriria entre reixes Ramón Lliso, fet que s'explicarà més endavant. Passat un temps, a juliol de 1940 el fiscal militar va demanar vint anys de presó per a José López Dubón, dotze anys per a Serafín Ibáñez Serra i quatre anys per a la resta de membres del comitè. La vista del judici es fixà per al 17 de juny de 1941, però al capdavant se celebrà el 9 d'agost, quan es constituí el Consell de Guerra Especial número 1, presidit pel coronel Riva de Pina, integrant també pels capitans Gómez Cornejo, Escribá Nicola i Jurado Vallete. Al capdavant, el tribunal va dictar que els encausats:

*«formaron parte del comité revolucionario, habiendo impedido con su actuación detenciones, asesinatos y otros desmanes, previniendo a los vecinos derechistas del pueblo de la quema de la iglesia por elementos forasteros para que pudieran entrar y guardar previamente objetos sagrados; exigieron que todo el pueblo contribuyera con aportaciones en metálico al sostenimiento de los milicianos que tenían por misión impedir la entrada en el pueblo de elementos extraños que pudieran cometer desmanes; protegieron a muchos elementos marcadamente derechistas y sacerdotes constándoles la condición de todos ellos».*¹⁶¹⁴

En conseqüència, la sentència fou absolutòria i els cinc encausats que romanien vius van eixir en condició de llibertat vigilada per retornar a Almàspera. Per tant, la no

¹⁶¹³ BAYARRI, F: *Op. cit.*, p. 162.

¹⁶¹⁴ AGHD: s. 15114-39, l. 19143, c. 3. Sentència.

col·laboració o, més aviat, la resistència dels franquistes locals a reprimir als seus veïns republicans va salvar de les condemnes que demanava el fiscal, essent un indicatiu més del paper de les bases de la dictadura en la violència de la postguerra, en aquest cas per aturar-la.

Continuant amb l'anàlisi de la repressió de postguerra a Almàssera, tal com ja s'ha avançat més a dalt, els empresonaments franquistes van tindre unes conseqüències més greus en Almàssera, fins al punt de produir-li la mort a un dels empresonats del Comité del FP: Ramon Lliso Badia. Ramon militava a IR i sempre estigué en primera línia de la política local abans i durant la Guerra Civil. Cal destacar la seua mediació amb les patrulles de milicians que havien assaltat el municipi a les darreries del juliol de 1936, amb la intenció de cercar religiosos i dretans, i gràcies a ell no es produïren víctimes mortals ni arrestaren ningú. El mateix capellà d'Almàssera, Rafael Ferrandis, declarava que Ramon Lliso era:

*«una persona en concepto del declarante de buena conducta y gracias a él pudieron salvarse gran parte de imágenes, ornamentos y vasos sagrados, pertenecientes a la iglesia de Almacera».*¹⁶¹⁵

Paradoxalment, a Ramon li van fer tot el contrari quan els franquistes ocuparen el poder, ja que l'arrestaren i empresonaren a la presó Model de València durant les primeres setmanes d'abril de 1939. Precisament en les presons de la postguerra va ser on, suposadament, agafà una malaltia respiratòria ateses les infrahumanes condicions higièniques i sanitàries, la qual va acabar provocant-li la mort el 15 de novembre de 1939, oficialment a causa d'una «*broncopneumònia*», però altres documents figura que va morir a causa d'una «*asistòlia*».¹⁶¹⁶

Aquesta mort va ser responsabilitat de l'Estat, qui havia de vetllar per la vida dels presoners als centres penitenciaris. I malgrat els bons informes del metge i del capellà no van poder evitar la seua mort. Però, aquesta no era l'única víctima mortal d'Almàssera, ja que pocs mesos abans s'havia executat la condemna a mort contra Felix Montesinos Arnau, un sergent carabiner de cinquanta-set anys, instal·lat a Almàssera quan esclatà la Guerra Civil i que ràpidament fou capturat, processat i

¹⁶¹⁵ AGHD: s. 15114-39, l. 19143, c. 3. Declaració de Rafel Ferrandis Villanueva.

¹⁶¹⁶ Entrevista a Josep Esteve Oñate i Francesc Orts Guna, 28 de febrer del 2019 (Almàssera), GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 406 i BAYARRI, F: *Op. cit.*, p. 165.

afusellat pel franquisme. D'aquesta manera, l'11 de maig de 1939 un escamot de la guàrdia civil va portar el carabiner al paretó dels afores del cementiri de Paterna i el posaren enfront de la paret per assassinar-lo.¹⁶¹⁷ En suma, un total de dos veïns d'Almàssera perderen la vida a conseqüència de la violència política de la postguerra: un polític, l'altre membre de les forces de seguretat republicanes (vegeu annex 25).

Amb tot, dues morts i onze empresonaments durant els anys més difícils de la postguerra és una xifra relativament baixa pel que fa a la violència política, sobretot si ho comparem amb el que va succeir en altres municipis de la comarca. Com ja s'ha dit, la «baixa intensitat» repressiva s'explica per la mediació de les autoritats republicanes davant la interferència de patrulles armades autònomes durant els primers mesos de la guerra i per la col·laboració del veïnat conservador d'Almàssera, que no va aprofitar la situació ni per venjances ideològiques, ni per treure'n rèdit personal. I és que a més de la no col·laboració dels dirigents franquistes locals, tampoc col·laboraren en la denúncia les autoritats religioses. Per exemple, a finals de 1943, el fiscal va escriure al nou capellà d'Almàssera, Manuel Vechar Perpinyá, demanant que respongués als diversos requeriments sobre informes dels desperfectes causats durant la contesa, però el religiós mai contestava, igualment que el seu antecessor. En una darrera missiva, el fiscal es queixava:

*«No cumplimentada por el Revdo. Sr. Cura de Almáccera la comunicación que le fue dirigida con fecha 5 de octubre de 1942, recordada el 3 de diciembre del mismo año y 3 de febrero de 1943, póngase el hecho en conocimiento del Vicario General y Gobernador Eclesiástico de la Archidiócesis por medio de atento oficio, rogándole se digne a ordenar el inmediato cumplimiento del servicio, venciendo el retraso que ese incumplimiento produce en la tramitación de esta Causa General».*¹⁶¹⁸

I, fins i tot, els veïns no van col·laborar amb la repressió de postguerra, més aviat al contrari, van declarar voluntàriament a favor dels seus veïns republicans. Una de les intervencions interessants en aquest sentit era la de l'algutzir Julio Marí, qui feia vint-i-sis anys que exercia ininterrompudament l'ofici al municipi. Aquest qualificava la conducta dels acusats al sumaríssim col·lectiu com a immillorable:

¹⁶¹⁷ GABARDA, V.: *El cost humà. op. cit.*, p. 406.

¹⁶¹⁸ CG. c. 13871 (10) PP T 65 (Almàssera), p. 3.

*«no pudiendo, por tanto, tener queja alguna los vecinos del pueblo. Quizá sea la única localidad de la zona roja en donde no se haya cometido asesinatos, robos, detenciones, registros ni ninguno de los actos delictivos a que fueron tan aficionados los marxistas».*¹⁶¹⁹

Més enllà dels tribunals militars: les depuracions

Si bé s'ha tractat de demostrar la baixa col·laboració dels simpatitzants de la dictadura amb els tribunals militar, ara caldrà analitzar l'actuació en el procés de depuració dels treballadors públics que exercien a la localitat, amb l'objectiu de valorar el grau de col·laboració. Per començar, les autoritats franquistes d'Almàssera catalogaren, per un costat, als empleats públics dretans que havien de ser readmesos i, per altre, aquells que simpatitzaven amb les idees republicanes que serien purgats. El jutge instructor dels expedients de depuració dels treballadors era el regidor Vicent Orts Lladró. Després d'esbrinar la ideologia política i la conducta politicosocial dels empleats públics, Vicent Orts havia d'emetre un informe i resoldre si els readmetia, depurava sense sanció o els depurava amb sanció.¹⁶²⁰ Aleshores, com a primera mesura, en la sessió del govern local del 31 de març de 1939 es va cessar als empleats que foren nomenats en el període republicà i es readmeteren els empleats destituïts durant l'indicat període, comunicant al veïnat el ban en què el governador feia referència a les denúncies contra aquests.¹⁶²¹

En Almàssera, la majoria dels informes sobre els treballadors públics foren favorables, atès que se'ls considerava partidaris de la causa franquista i, per tant, van ser readmesos amb celeritat. Per exemple, durant els primers dies d'abril de 1939, el jutge instructor va demanar el sobreseïment de la depuració del secretari municipal Dionisio Biot Messeguer i dels oficials de secretaria Julio Marí Díaz i Elias Vicent Pérez. Això sí, se'ls va requerir que signaren una declaració jurada d'adhesió

¹⁶¹⁹ AGHD: s. 15114-39, l. 19143, c. 3. Declaració de Julio Marí Díaz.

¹⁶²⁰AMALM: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1937 fins al 16 de juliol de 1939. Sessió del 25 d'abril del 1939.

¹⁶²¹AMALM: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1937 fins al 16 de juliol de 1939. Sessió del 31 de març del 1939.

al règim franquista.¹⁶²² Les raons no eren altres que permetre el funcionament mínim de les seues estructures municipals, alhora que es premiava als qui s'havien manifestat políticament a favor dels franquistes durant la Guerra Civil. Tots aquests foren ràpidament readmesos en el seu lloc de treball sense esperar a la finalització del procés de depuració.

En segon lloc, en referència als treballadors públics que foren considerats «enemics» del franquisme, destaquen quatre mestres que van ser obligats a deixar la seua activitat laboral en Almàssera, acusats d'haver ensenyat als xiquets i xiquetes del poble en els temps equivocats. Es tracta d'Amparo Bèrnia Martínez, Francisco Pérez Lecha, Anna Morera Doménech i Francisco Molina Valero, que foren depurats segons consta en els *Expedientes de depuraciones de maestros nacionales*, del fons del *Ministerio de Educación Nacional* a l'*Archivo General de la Administración*.¹⁶²³ En el cas d'Amparo Bernia, sancionada a:

*«traslado dentro de la provincia con prohibición de solicitar vacantes durante cinco años e inhabilitación para el ejercicio de cargos directivos o de confianza en instituciones culturales y de enseñanza ».*¹⁶²⁴

Del mestre Pérez Lecha caldria destacar que va ser sancionat i separat del seu treball fins al 1959, quan va complir la seua sanció i s'hagué de presentar a l'examen per ingressar en l'Escola de Magisteri, altre cop.¹⁶²⁵ Pel que fa a Anna Morera, malgrat que treballava com a mestra a la localitat, durant la guerra va demanar el trasllat a Massanassa, que li fou adjudicat l'11 de març de 1937. Llavors, amb la victòria dels sublevats, se li va obrir un expedient de depuració a Massanassa, que també valorava la seua tasca com a docent a Almàssera, però el seu cas es va decidir a Massanassa. Per acabar, a la vegada que Anna Morera, a Francisco Molina també li adjudicaren el trasllat d'Almàssera el mateix dia, en aquest cas amb destinació l'Eliana-Pobla de Vallbona, de manera que en el procés de depuració el jutge instructor també va fer recerca sobre la seua actuació a Almàssera abans de sancionar-lo.

¹⁶²² AMALM: Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1937 fins al 16 de juliol de 1939. Sessió del 26 de maig de 1939.

¹⁶²³ BAYARRI, F: *Op. cit.*, p. 160.

¹⁶²⁴ Boletín Oficial del Ministerio de Educación Nacional (BOMEN) N° 109 del 14 de junio del 1943, p. 72.

¹⁶²⁵ BOMEN N° 983 del 23 de julio del 1953, p. 558.

En conclusió, sembla que les acusacions ideològiques contra els mestres de la localitat van més fàcils de redactar que els informes contra els encausats per la justícia militar franquista. Les sancions a la mestra Amparo Bèrnia i la depuració del mestre Francisco Pérez indiquen que el jutge instructor va col·laborar aportant informació sobre el seu perfil polític. Una mostra de la predisposició a col·laborar amb la repressió política, sempre que aquesta comportara la pèrdua de drets civils o sancions que no implicaren l'ús de la violència. Per tant, en l'aplicació d'una repressió polièdrica, les bases franquistes d'Almàssera tingueren la possibilitat de castigar als seus rivals polítics, i ho feren, però en diferent intensitat depenent de les conseqüències.

Bonrepòs i Mirambell

Un consistori cohesionat

Les tropes franquistes ocuparen Bonrepòs i Mirambell just abans d'entrar a la ciutat de València el 30 de març de 1939. Realitzaren una desfilada amb el veïnat que simpatitzava amb la rebel·lió armada, recorrent el carrer del Pilar des de l'església cap a l'ajuntament, a tall de celebració per la victòria militar al municipi.¹⁶²⁶ Els militars no marxaren de Bonrepòs i Mirambell fins mesos més tard, i es quedaren instal·lats en un magatzem propietat del futur regidor Guillem Bayarri López.¹⁶²⁷ El 31 de març, els militars es reuniren amb les personalitats destacades de la dreta bonreposina a la casa consistorial, a fi de constituir un nou govern municipal. Sense gaire discussió entre els reunits, nomenaren alcalde Juan Vicent Ballester, primer tinent d'alcalde José Esteve Biot —cap local de *FET y de las JONS*—, segon tinent d'alcalde el metge de Meliana Manel Laguarda Peris, i com a regidors José Peris Muñoz i Guillermo Bayarri López. Tots aquests comptaren amb el beneplàcit dels militars, com també, del capellà municipal Diego Ciudad Bardisa, fet que va contribuir a l'estabilitat del poder local, perquè fins al 1943 governaran sense problemes.¹⁶²⁸

Una de les primeres mesures del govern, seguint l'ordre del «*Servicio de Recuperación de Armas de Levante*», fou el recompte i embargament de les armes que hi havia al municipi.¹⁶²⁹ En segon lloc, s'inicià una campanya per a la recollida del paper moneda i els bitllets que havien posat en circulació els republicans. Llavors, es donà un termini de trenta dies a tot el veïnat perquè retornés els diners republicans a l'Ajuntament, el qual posteriorment va lliurar al Banc d'Espanya.¹⁶³⁰ A

¹⁶²⁶ SANTOLÀRIA, Roser: «1936-1937: 80 anys després (III). Breu conversa amb Fina Rives sobre la guerra del 36». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 55 (2016), p. 11.

¹⁶²⁷ SANTOLÀRIA, Roser: «1938-1939: 80 anys després (VI). Conversa breu amb el senyor Pepe Ros Lluch, el tio Roquet». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 58 (2018), p. 17.

¹⁶²⁸ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 18 de novembre de 1937 fins al 30 de novembre de 1939. Sessió del 31 de març del 1939.

¹⁶²⁹ AMBM: Volum d'oficis d'entrada del 1939.

¹⁶³⁰ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 18 de novembre de 1937 fins al 30 de novembre de 1939. Sessió del 13 de juliol del 1939 i volum d'oficis d'entrada del 1939.

continuació, la política de confiscació va culminar amb la recuperació del Parc d'Automòbils que el Govern Central republicà havia ordenat construir en 1936. Ací enviaren el taller mòbil de reparació i manteniment de vehicles militars de l'exèrcit de Franco, que s'havia format a Galícia el 1937, i reuniren totes les unitats disperses per València formant el «*Taller de Recuperación de Levante*», multiplicant per més de tres l'espai del primer parc, amb expropiacions forçoses de terres i cases contigües.¹⁶³¹ El delegat de la Recuperació d'Automòbils ordenà inventariar els útils assistents en el pavelló dels tallers que pertanyien als republicans, delegant la responsabilitat en un mecànic basc de la seua confiança, Jesús Berrizbeitia Urien.¹⁶³² L'espai esdevindria en la creació de diversos tallers de carrosseria, xapa, metal·lúrgia, forja i muntatge de motos i màquines, per a recuperar la gran quantitat de vehicles requisats o capturats a l'exèrcit republicà. Fins a 150 obrers arribaren a treballar en el *Taller de Recuperación de Llevant* en el període de 1940 al 1942.¹⁶³³ En darrer lloc, pels franquistes locals també fou cabdal la redefinició de l'espai públic, com una eina per difondre el seu relat de la guerra. Per tant, s'aprovà en la sessió de govern del 3 d'abril de 1939 canviar la retolació dels carrers, avingudes i places de Bonrepòs i Mirambell de la següent manera: el carrer General Riquelme passa a ser del General Franco, la plaça de la Llibertat esdevingué de la Verge del Pilar, i l'avinguda Azaña, la dels Reis Catòlics.¹⁶³⁴

En resum, s'insisteix en el fet que el govern de Vicent es mantingué cohesionat fins a les darreries de 1943, a diferència d'altres localitats, garantint així l'estabilitat dels poders locals. Però aquesta etapa va finalitzar el 14 de desembre de 1943, quan els membres del govern de Juan Vicent Ballester serien destituïts i designaren una nova corporació encapçalada per Juan Devís Estrems com a nou alcalde i on apareixerien com a regidors excombatents franquistes, com Fermin Laguarda Peris i Vicent Muñoz Ferrer.¹⁶³⁵

¹⁶³¹ SANTOLÀRIA, Roser: «El Parc militar de Bonrepòs i Mirambell». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 44 (2013), p. 7.

¹⁶³² AMBM: Volum d'oficis d'entrada del 1939.

¹⁶³³ SANTOLÀRIA, R.: «El Parc militar de Bonrepòs i Mirambell. *Op. cit.*»

¹⁶³⁴ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 18 de novembre de 1937 fins al 30 de novembre de 1939. Sessió del 3 d'abril del 1939.

¹⁶³⁵ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 13 de febrer de 1943 fins al 7 de desembre de 1944. Sessió del 14 de desembre del 1943.

Molts detinguts i pocs afusellats

El cens demogràfic de Bonrepòs i Mirambell d'abril de 1939 oscil·lava al voltant dels 1.000 habitants de dret. Prop del 5 % de la població va ser investigada i processada pels tribunals franquistes durant la postguerra, el que indica que es portà a terme una persecució política de manera extensiva contra els veïns que estigueren vinculats a la defensa de la República en la localitat, i en una població tan reduïda l'impacte de la repressió es visibilitzava encara més.¹⁶³⁶ En sis processos sumaríssims s'investigaren i processaren desenes de republicans que participaren de manera diferent en la defensa de la democràcia.¹⁶³⁷ Els primers eren els veïns que havien anat a lluitar amb l'Exèrcit republicà i caigueren presoners. Aleshores, els enviaven a camps de concentració per tal de classificar-los. El procés començava des de la captura, quan els franquistes recollien material de cada presoner en un procés d'identificació. El seu contingut podia incloure carnets d'identitat o del sindicat i venia acompanyat per un formulari amb el nom, rang, lloc de captura, i afiliació política.¹⁶³⁸ Entre alguns d'ells hi trobem a José Perió Valero, qui el 1938 va haver de deixar l'alcaldia perquè calia reforçar la defensa de la República i va anar voluntari al front de Madrid. Quan es va perdre Madrid, el van fer presoner i el portaren a un camp de concentració a Valladolid, on va romandre dos anys fins que el traslladaren a les presons franquistes valencianes.¹⁶³⁹ També feren pres fora del País Valencià a Manel Hurtado Zaragoza, aquest al camp de concentració de Badajoz (Extremadura), el qual pogué retornar a Bonrepòs i Mirambell gràcies a l'aval que li va fer el cap local de *FET y de las JONS*, José Esteve, i l'alcalde franquista Juan Vicent. I, fins i tot, els soldats republicans bonrepositins van estar empresonats en camps de concentració d'Euskal Herria, concretament en la localitat de Lesaca, a més de 550 kilòmetres de Bonrepòs i Mirambell, com Salvador Orts Esteban.¹⁶⁴⁰ L'actitud de les autoritats

¹⁶³⁶ AMBM: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida del 1939-1941.

¹⁶³⁷ AGHD: s. 8094-V-39, l. 18379, c. 8; s.10837-V-39, l. 20661, c. 3; s. 4221-V-39, l. 20637, c. 2; s.16311-V-39, l. 20390, c. 8; s. 318-V-44, l. 21329, c. 1 i s. 10863-V-39, l. 20307, c. 8.

¹⁶³⁸ ANDERSON, P. *Op. cit.*, p. 119.

¹⁶³⁹ SANTOLÀRIA, Roser: «1936: 80 anys després (II). Entrevistes a les germanes Maruja i Pepa Peiró Lluch. *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 54 (2016), pp. 13-15.

¹⁶⁴⁰ AMBM: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida del 1939.

locals avalant als soldats republicans locals, és un indicatiu de la preocupació per la situació dels seus veïns.

Pel que fa als representants dels poders locals republicans, majoritàriament van ser condemnats a penes de reclusió. Així doncs, a la Model hi empresonaren a dos membres del comitè i un familiar d'aquests. El president José Peiró Valero, militant del PSOE i UGT, condemnat a trenta anys de reclusió major, el qual va romandre empresonat fins al 1945.¹⁶⁴¹ Sobre Peiró, s'ha de destacar que va rebre una multitud d'avalis i bons informes. Per exemple, el cap de Falange i primer tinent d'alcalde de Bonrepòs i Mirambell va dir que «*me facilitó un informe de buena conducta y documentación falsa del Frente Popular*»; el secretari li tenia consideració per «*haber sido un verdadero defensor de mi personal cuando era perseguido por los comunistas*» i, fins i tot, va intervenir l'alcalde franquista d'Almàssera, Guanter Traver, que l'avalà argumentant que «*no se le ha podido reprochar nada, haciendo cuantos favores estaban en su mano a hombres de derechas*».¹⁶⁴² D'altra banda, el segon membre del comitè engarjolat a la Model era José Traver Marí (*Patarres*), vicepresident de la UGT i del comitè, que va ser denunciat per l'alcalde Vicent per «*dirigir personalmente la crema de la Iglesia, incautaciones de bienes, colectas forzosas y ejecutor de la detención del sacerdote José Cubells*». Tot i les greus acusacions, que li valgueren una sentència de trenta anys de presó, Traver va rebre uns quants avals que permeteren rebaixar la condemna. Entre d'altres, la del falangista Juan Escrig Roig, que va defensar Traver arguint que «*me favoreció desde mi llegada fugitiva al pueblo en agosto de 1937 y a pesar de conocer mis ideas nacionales no dudó en protegerme*».¹⁶⁴³ En tercer lloc, el jove Enrique Serrano Cuñat, germà del secretari de la CNT, també restà empresonat a la Model després que el 5 de novembre de 1942 s'emetés la seua sentència pel sumaríssim 16311-V-39, condemnat perquè, entre altres coses havia estat acusat d'ajudar als evacuats de guerra quan arribaren a Bonrepòs i Mirambell.¹⁶⁴⁴

Altrament, al penal de Sant Miquel hi reclogueren més republicans, la majoria després que el 16 de maig de 1940 es publicqués la sentència del sumaríssim 4221-V-39, que va condemnar a trenta anys de presó a José Ramírez Zabala per «*adhesión*

¹⁶⁴¹ SANTOLÀRIA, Roser: «1936: 80 anys després (II). Entrevistes a les germanes Maruja i Pepa Peiró Lluch. *Op. cit.*», p. 15.

¹⁶⁴² AGHD: s. 10837-V-39, l. 20661, c. 3.

¹⁶⁴³ *Ibidem*.

¹⁶⁴⁴ AGHD: s. 16311-V-39, l. 20390, c. 8.

a la rebelión», a vint anys de reclusió al president de la CNT local José Antonio Ros Ruiz (*Paisanet*), i a altres vint anys de privació de llibertat a Francisco Sanchis Bayarri en la mateixa causa. A més a més, també hi portaren a Vicent Serrano Cuñat (*L'Esquilador*), secretari local de la CNT i el responsable dels Serveis de Defensa del Comité del FP, que solament va estar empresonat fins al 1941. Per acabar, el 4 febrer de 1940, un cinqué bonreposí provinent de la Model es va sumar als quatre que hi havia fins llavors, José María Bayarri Rodríguez (*Pelos*), un llaurador de trenta-quatre anys, membre del Comité del FP i condemnat en el sumaríssim 10853-V-39.¹⁶⁴⁵ Què van dir les bases franquistes sobre ells? Començant per Ramírez Zabala se l'acusava de formar part de les milícies armades de la localitat i participar en l'assassinat del capellà Cubelles en 1936. De Ros Ruiz l'alcalde Vicent va afirmar:

«llevó a cabo la incautación de las fincas y bienes de elementos de derechas e intervino de manera muy activa en la destrucción de los altares de la Iglesia».

Ara bé, qui millors avals va rebre fou Sanchis Bayarri, que va rebre el suport de diferents personalitats locals, des de falangistes a empresaris industrials. Però destaca la defensa de l'alcalde franquista, que el va defensar exposant:

*«según rumores públicos, parece ser, que con sus actuaciones como juez municipal se opuso tenazmente a que tuviesen lugar en esta población sucesos luctuosos y sangrientos».*¹⁶⁴⁶

Malgrat que Sant Miquel dels Reis i la Model eren els centre penitenciaris amb més presoners, també hi havia presoners bonreposins en altres centres com el convent de Santa Maria del Puig, on estava Santiago Ramon Estellés (*Tano*), membre del comité per IR, que va ser condemnat a vint anys de reclusió. A la presó central de Nostra Senyora del Remei de Lliria (Camp de Túria) hi reclogueren amb condemnes de dotze anys el regidor Francisco Albert Ros i a Ramon Lluch Ros (*Pajaritos*), aquest últim germà de dos ugetistes del comité. Pel que fa a Ramon va ser posteriorment traslladat a la presó Provisional d'Aranjuez (Madrid), coincidint amb José Legua Ros (*El Foiero*), fins que per una ordre del Ministeri de Justícia del 12 de desembre de 1942 se'ls concedeix la llibertat condicional juntament amb 649 penats.¹⁶⁴⁷ L'única

¹⁶⁴⁵ AMBM: Volum d'oficis d'entrada del 1939 i AGHD: s. 10863-V-39, l. 20307, c. 8.

¹⁶⁴⁶ AGHD: s. 4221-V-39, l. 20637, c. 2.

¹⁶⁴⁷ BOE Nº 11, de 11 de gener del 1943, Ministeri de Justícia, p. 370.

acusació que podia vincular tots aquests en un cas greu era l'assassinat del capellà el 1936, però en l'informe que el cap de Falange local va elaborar pel procediment sumaríssim 4221-V-39 que encausava els republicans, el president va deixar clar que els responsables de la seua mort eren milicians de Bétera, cosa que els eximia de qualsevol responsabilitat. A més, molts d'ells reberen diferents avals. Ramon Estellés va ser avalat pel delegat d'informació de Falange de Tavernes Blanques, qui era el seu cosí, i Albert Ros per un excaptiu, Blas Consuelo, que va defensar les gestions del republicà: «*al enterase de mi largo cautiverio, en distintas ocasiones ha favorecido a mis familiares al entregarles víveres, por lo que estoy muy agradecido*».¹⁶⁴⁸

Per tal de minvar els anys de presó de les condemnes, alguns presoners passaren pels «*Batallones de Disciplinarios de Trabajadores*», treballant en tasques de reconstrucció i construcció d'infraestructures públiques. Així doncs, en una factoria de pedra calcària del municipi cordovés de Cerro Muriano treballà Manel Hurtado Zaragoza, destinat al Batalló Disciplinari de Treballadors número 203.¹⁶⁴⁹ També va realitzar treballs forçats el president del comitè José Peiró Valero, qui fou enviat a Terol. Inicialment, allà hi treballava durant el dia i a la nit anava a dormir a la presó, però, com sabia llegir i escriure, acabà treballant a les oficines. Finalment, a mitjan dècada dels quaranta pogué retornar a Bonrepòs i Mirambell.¹⁶⁵⁰ Al llarg de 1940 es va produir una reorganització administrativa dels camps i batallons de treball: reclutes i mobilitzats desafectes van passar als *Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores* (BDST), als quals es van sumar els *Batallones Disciplinarios de Trabajadores* (BDT), constituïts per condemnats per la Fiscalia de Taxes (que perseguia i castigava el mercat negre), i els *Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores Penados* (BDST-P), formats pels sentenciats a penes de presó en edat militar, a partir de 1941. Es va procedir, en la primavera i l'estiu de 1940, a refondre els set Batallons existents al País Valencià, establerts a Nules, Vila-real, Castelló, Rabasa (Alacant) i altres localitats, en un només, el número 63, situat a València, en la carretera Real de Madrid, al qual serien enviats molts alacantins.¹⁶⁵¹ El bonreposí

¹⁶⁴⁸ AGHD: s. 4221-V-39, l. 20637, c. 2.

¹⁶⁴⁹ AMBM: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida del 1939.

¹⁶⁵⁰ SANTOLÀRIA, Roser: «1936: 80 anys després (II). Entrevistes a les germanes Maruja i Pepa Peiró Lluch. *Op. cit.*», p. 15.

¹⁶⁵¹ Vegeu MORENO SÁEZ, Francisco. «La represión franquista en la provincia de Alicante». *Nuestra bandera: revista de debate político*, Núm. 224-225 (2010), pp. 155-179.

Bautista Lluch Ros (*Pajaritos*) va treballar en el Batalló Disciplinari de Treballadors número 63, tal com ho confirmà el Comandant en Cap d'aquest batalló a l'alcalde de Bonrepòs i Mirambell el 26 de novembre de 1940.¹⁶⁵²

Per acabar amb la repressió dels tribunals militars, a més de les condemnes de reclusió, convé destacar que també va haver-hi una víctima mortal a conseqüència de la violència estatal: Francisco Fuster Alegre, que treballava com a forner (vegeu annex 25). Així doncs, després que Francisco Fuster fos condemnat a mort en el procés sumaríssim 8094-V-39, el 27 d'agost de 1940 va ser afusellat en una *saca* de quaranta-dues persones als afores del cementiri de Paterna.¹⁶⁵³ Fuster va ser l'únic afusellat de Bonrepòs i Mirambell durant la postguerra, un fet característic dels municipis amb una baixa col·laboració amb la violència. En la seua condemna, paga la pena destacar que hi va participar l'alcalde de Meliana, Manel Palanca, ja que tot i treballar i viure a Bonrepòs i Mirambell, va desenvolupar la seua activitat política a Meliana. Per tant, les acusacions més greus, haver participat en diversos assassinats i d'haver-ho confessat quan anava begut, van vindre de les autoritats franquistes de fora de Bonrepòs i Mirambell.¹⁶⁵⁴

Control sociolaboral i estratègies de subsistència

En l'homogeneïtzació de l'administració pública, els poders locals també hi ostentaven un rol rellevant. En el cas de l'administració de Bonrepòs i Mirambell, el regidor Manel Laguarda Peris va ser designat jutge instructor dels expedients de depuració, al costat de Guillermo Bayarri López com a secretari. Ambdós elaboraren informes amb diversitat de classificacions sociopolítiques dels empleats públics municipals. En primer lloc, entre els funcionaris readmesos destaca el secretari José García Ballester, qui malgrat que havia treballat per a l'Ajuntament republicà, podia demostrar que havia estat perseguit, ja que com s'ha explicat més a dalt, els membres del Comité de Llosa de Ranes li confiscaren les terres i sospitaven de la seua ideologia. D'aquesta manera, després de signar una declaració jurada d'adhesió

¹⁶⁵² AMBM: Volum d'oficis d'entrada del 1940.

¹⁶⁵³ GABARDA, Vicent: *El cost humà. op. cit.*, p. 406 i AMBM: Volum d'oficis d'entrada del 1939.

¹⁶⁵⁴ AGHD: s. 8094-V-39, l. 18379, c. 8.

a la causa franquista, el secretari García continuà desenvolupant el seu treball a Bonrepòs i Mirambell. Concretament, al seu informe s'exposava que:

*«durante cinco años que viene desarrollando el cargo siempre se ha manifestado favorable a los partidos de derechas y es un acérrimo defensor del Glorioso Movimiento Nacional, cosa que motivó que fuera perseguido por rojos y sufrirá atracos y confiscaciones».*¹⁶⁵⁵

Altres funcionaris com el practicant Ricardo Sanz Montes, el veterinari Pedro Herrero Sanchis o el metge local Mateo Hernández va ser també readmesos gràcies als bons informes que hi expediren els responsables locals del procés de depuració. En el cas del metge, el mateix alcalde Juan Vicent arribà a exposar:

*«que siempre le ha observado buena conducta moral y social, siendo del partido de derechas y un verdadero defensor del Glorioso Movimiento Nacional. Realizó una gran campaña en favor de la Monarquía y los rojos le confiscaron sus bienes. [...] Se acuerda admitirlo sin imposición de sanción el 2 de febrero de 1940».*¹⁶⁵⁶

Però cal exposar els casos de treballadors acomiadats. Una de les purgues més notòries va ser la de l'alguatzir municipal Lorenzo Moreno Sánchez, a qui obligaren a presentar la dimissió perquè era un dels evacuats polítics de guerra d'Andalusia. En conseqüència, des del dia 9 d'abril de 1939 Cosme Esteve Biot era el nou alguatzir. Cosme era germà del primer tinent d'alcalde, cosa que li va facilitar la seua incorporació. I no solament amb el càrrec d'alguatzir, sinó que també fou designat carter en perjudici de qui ostentava el lloc de treball, Juan Antonio Alba Novella.¹⁶⁵⁷ Continuant, hi hagué treballadors cessats, per exemple el dipositari interí Salvador Ros Artés, regidor i afiliat a la UGT local. En el seu lloc nomenaren a Juan Bautista Laguarda Bruixola, a qui el Comité del FP havia requerit 6.000 pessetes durant la contesa bèl·lica.¹⁶⁵⁸ D'altra banda, el darrer depurat era l'advocat Toni Cortina, que havia assessorat favorablement comitè en matèria de les confiscacions de les esglésies locals. El govern municipal va trobar l'excusa per acomiadar-lo

¹⁶⁵⁵ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 18 de novembre de 1937 fins al 30 de novembre de 1939. Sessió del 4 de maig del 1939.

¹⁶⁵⁶ AMBM: Volum d'oficis d'eixida del 1940.

¹⁶⁵⁷ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 18 de novembre de 1937 fins al 30 de novembre de 1939. Sessió del 6 d'abril del 1939 i volum d'oficis d'eixida del 1939.

¹⁶⁵⁸ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 18 de novembre de 1937 fins al 30 de novembre de 1939. Sessió del 27 d'abril del 1939.

argumentant que no havia lliurat la declaració jurada d'adhesió al règim i el 31 d'agost de 1939 nomenaren a Pedro Ruiz Tomàs com nou advocat.¹⁶⁵⁹

Un tractament individualitzat mereixen els docents, qui sovint eren el centre de la diana de les depuracions. No és d'estranyar que una de les poques mestres que s'estalvià la purga fora germana del jutge instructor, Concepción Laguarda Peris, qui no exercia a la localitat, sinó al municipi de Foz-Calanda (Terol). Quan s'inicià l'expedient de la seua depuració, el seu germà la va avalar sense problemes.¹⁶⁶⁰ Dels mestres que foren readmesos també hi havia Jaime Serra Martorell. Aquest va ser readmés encara que no tenia un informe tan positiu:

*«estuvo en contacto con los republicanos pero siempre al margen de la política. Se lo ha visto los domingos y festivos por la iglesia. En las enseñanzas desarrollaba el que cada época exigía. Se opuso a que se implantara la coeducación durante el dominio rojo. A partir de 1938 se demuestra más abiertamente adherido al Glorioso Movimiento Nacional».*¹⁶⁶¹

La que pitjor ho va tindre era la mestra Vicenta Navarro Giner, pel seu marcat caràcter laic i perquè havia entrat a la docència gràcies al programa de substitució de l'ensenyança religiosa en els establiments dependents de la Diputació de València, conforme a l'article transitori del Decret de 7 de juliol de 1936. Vicenta formava part del cercle de professores que impulsaren els republicans i va treballar en una escola de la ciutat de València essent nomenada a finals de l'estiu de 1936, cosa que constituïa un indicatiu més que suficient per a ser depurada.¹⁶⁶²

Les depuracions servien per a assenyalar als republicans i premiar als simpatitzants de la dictadura. Els darrers tenien privilegis sobre els primers, i això també va contribuir a la instauració del relat. Per exemple, als familiars dels combatents franquistes, com Fermin Laguarda Peris i Vicent Muñoz Ferrer, se'ls va premiar amb un ajut econòmic per part de la *Comisión de Provincial de Subsidio al Combatiente*.

¹⁶⁵⁹ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 18 de novembre de 1937 fins al 30 de novembre de 1939. Sessió del 31 d'agost del 1939.

¹⁶⁶⁰ AMBM: Volum d'oficis d'eixida del 1939 i Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes (1934) *Primer escalafón de maestras de escuelas nacionales, altas de 1934*, [En línia] Disponible a <https://sede.educacion.gob.es/publiventa/primer-escalafon-de-maestras-de-escuelas-nacionales-altas-de-1934/administracion-educativa-profesores/21557> [Consultat el 2 de març del 2019].

¹⁶⁶¹ AMBM: Volum d'oficis d'eixida del 1939.

¹⁶⁶² BOE Nº 259, de 15 de setembre del 1936, Gaceta de Madrid, p. 1827.

Fins i tot, els dos soldats franquistes arribaren a formar part del segon govern el 1943.¹⁶⁶³ Alhora, les famílies que havien donat suport als rebels gaudien d'altres avantatges, com l'excepció de la realització dels serveis militars dels seus fills. Exposant el cas de Juan Laguarda Sabater, germà d'un regidor franquista i de l'alguatir local, s'observa com va fer valer les seues influències per obtenir un certificat mèdic, on se'l qualificava «d'exclòs total» per a formar part de les quintes de l'any 1940. En l'informe s'exposava que patia una malaltia inclosa en el quadre d'invalidesa: tracoma i supuració d'ambdós ulls que derivaren en una conjuntivitis; i això li va permetre escapolar-se, malgrat que la Junta Provincial de Classificació ho va qüestionar inicialment i el declarà «soldat útil».¹⁶⁶⁴

D'altra banda, els republicans patiren l'aparició d'una violència simbòlica, que era aplicada infligida per les bases socials franquistes. Per un costat, s'ha de tindre present un tipus de repressió que sovint patien els familiars dels empresonats o afusellats. Els caps de família que no estaven a les presons, principalment les dones, havien d'assumir totes les responsabilitats en solitari. Per això, moltes hagueren de realitzar múltiples treballs netejant cases, anant a treballar al camp o a les fàbriques, i fent més d'un jornal al dia, a fi d'aconseguir uns diners mínims per donar a menjar als fills i als familiars empresonats. Això li va succeir a la dona de Vicent Serrano Cuñat, que va fer de criada en algunes cases de Bonrepòs i Mirambell per portar les filles endavant. I, al mateix temps, fer-se càrrec de dur-li menjar al seu marit, que estava a la presó.¹⁶⁶⁵ Més dones passaren per aquest calvari, com la de José Peiró que regularment anava amb el tramvia a la Model, acompanyada de la seua filla xicoteta, i portava un poal de coure amb menjar pel seu fill. Dur un poal al tramvia era un símbol de tindre un familiar o amic empresonat, per això, sovint hi van patir escarnís públics per part dels més exaltats. Els testimonis locals expliquen que la dona de Peiró va ser increpada al tramvia amb la seua filla, ja que, en veure-la, un simpatitzant franquista li va etzibar: «Vosté, amb eixe poal, no hauria d'ocupar un seient, s'hauria d'alçar».¹⁶⁶⁶ La investigadora Teresa Pàmies ha definit aquesta

¹⁶⁶³ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 18 de novembre de 1937 fins al 30 de novembre de 1939. Sessió del 22 de juny del 1939.

¹⁶⁶⁴ AMBM: Volum d'oficis d'entrada del 1940.

¹⁶⁶⁵ SANTOLÀRIA, Roser: «1937-1939: 80 anys després (V). Breu conversa amb Amparo Serrano. *Op. cit.*», p. 11.

¹⁶⁶⁶ SANTOLÀRIA, Roser: «1936: 80 anys després (II). Entrevistes a les germanes Maruja i Pepa Peiró Lluch. *Op. cit.*», p. 15.

identitat com a «dona de pres», que s'estendria més enllà de les dones dels presoners, arribant a totes les dones que es dedicaven a tasques de solidaritat amb els presoners.¹⁶⁶⁷

També patiren humiliacions públiques aquells que quedaren sota les ordres i la vigilància de les autoritats franquistes municipals en eixir de la presó. En un context de fam i misèria, les autoritats acordaren «oferir» treball a antics regidors republicans com José María Lluch Ros (*Pajaritos*), militant de la UGT, el socialista José Marco Faderna o d'altres com Rosendo Ros Ros, germà del tresorer del comitè, i Vicent Polo, que havia treballat com a responsable del cementiri. El treball «oferit» consistia a netejar el roll del barranc de Carraixet de males herbes i branques que obstaculitzaren el pas de l'aigua, però els hi pagaven mig jornal a cadascun en lloc d'un complet, és a dir, unes 5,5 pessetes per dia treballat.¹⁶⁶⁸ Això constituïa una manera de recordar-los qui havia guanyat la guerra i qui tenia ara el poder al municipi, de qui depenia la seua supervivència i, per tant, a qui havien d'obeir.

La precària situació sovint conduïa a furts famèlics i l'augment de les pràctiques del mercat negre. Davant d'això, la dictadura augmentà el control social sobre la població, amb especial seguiment de la Guàrdia Civil, que demanà a l'Ajuntament de Bonrepòs i Mirambell llistats amb noms, cognoms i residència dels

«paisanos de ese término municipal que estén tildados de ladrones, rateros, perezosos y en general gente maleante, con el fin de poderlos vigilar».¹⁶⁶⁹

Però la misèria generalitzada empentava més fort entre el veïnat de Bonrepòs i Mirambell que la por a les represàlies que difonia el règim franquista. Per tant, l'estraperlo es produïa, i de vegades permetia treure benefici econòmic als qui el practicaven, mentre que d'altres, si els enxampaven les autoritats policials franquistes, perdien la seua mercaderia, els imposaven multes i, fins i tot, anaven a la presó. Això li va ocórrer a Rafael Casares Ferrer, quan el 28 de gener de 1940 es dirigia de nit, amb el seu carro i sense llum, cap a la ciutat de València i fou retingut en un control policial de carreteres, que el va arrestar perquè hi portava mercaderies per vendre-les al mercat negre de la ciutat de València. Aleshores, Rafael Casares va

¹⁶⁶⁷ NASH, M.(ed.): *Represión, resistencias, memoria. Op. cit.*, p. 40.

¹⁶⁶⁸ AMBM: Llibre d'actes municipals des del 18 de novembre de 1937 fins al 30 de novembre de 1939. Sessió del 26 d'octubre del 1939.

¹⁶⁶⁹ AMBM: Volum d'oficis d'entrada del 1940.

ingressar en la presó Model de València fins que va pagar una multa de 200 pessetes i va poder eixir el 21 de febrer, cosa que va aixecar un gran escàndol perquè el cas va aparèixer en la premsa.¹⁶⁷⁰ Tanmateix, els qui principalment hi feien viatges estraperlistes eren els qui tenien la capacitat i el capital per fer-ho. Per exemple, el mateix combatent franquista i posterior regidor, Fermin Laguarda Palau, i el seu germà, Alberto, van ser enxampats viatjant cap a la ciutat de València en més d'una ocasió. En el cas de Fermin, encara que l'agafaren anant amb carro de nit i sense llum per transportar la mercaderia, la multa va ser considerablement menor que el cas anterior: 20 pessetes i no va passar per la presó. El governador era més permissiu amb els «seus», que tenien un tracte diferencial quan infringien les lleis. Pel que fa al germà del regidor, Alberto, li foren decomissats els 30 kilograms d'arròs per part de la guàrdia municipal de València, puix anava sense la documentació reglamentària. Això no obstant, Alberto no fou sancionat.¹⁶⁷¹

Els *vençuts* de la guerra es veien sotmesos per un règim totalitari que va exercir un control social absolut sobre les vides dels habitants, fins i tot arribant a controlar les comunicacions ordinàries. Per exemple, es va crear la figura del Censor Postal de Correu. El governador va ordenar al govern de Bonrepòs i Mirambell que en designés un per a la localitat, amb la finalitat de controlar el correu oficial certificat de les cartes que contingueren informació dels exiliats, xecs o situació de fons que arribaren o eixiren cap a l'estranger. Al mateix temps, també demanava que assessorats pel capellà, metge o farmacèutic s'exercira la censura de la correspondència postal que fora sospitosa, remetent al Cap de la Censura Governativa de Correu les cartes que estigueren escrites en un idioma estranger o mereixeren ser detingudes per la seua ulterior resolució.¹⁶⁷² Les autoritats locals tenien constància d'alguns exiliats, com Pepe Campos, casat amb una germana del secretari de la CNT local, Vicent Serrano Cuñat, que havia estat comissari polític durant la guerra i, en acabar-se la contesa, va passar al Nord d'Àfrica. Després d'un temps es va reunir amb la seua dona i els seus fills i marxaren cap a París quan la situació de la Segona Guerra Mundial es va pacificar.¹⁶⁷³

¹⁶⁷⁰ AMBM: Volum d'oficis d'entrada del 1940.

¹⁶⁷¹ AMBM: Volum d'oficis d'entrada del 1939.

¹⁶⁷² AMBM: Volum d'oficis d'entrada del 1940.

¹⁶⁷³ SANTOLÀRIA, Roser: «1937-1939: 80 anys després (V). Breu conversa amb Amparo Serrano». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 57 (2017), p. 11.

Emperador

Dualitat en el poder local

El 28 de març de 1939, el darrer alcalde republicà d'Emperador, Rogelio Villarroya Moreno, va traspasar els poders locals a Manuel Montaña Remolí, qui es va convertir en el primer alcalde franquista del municipi, acompanyat de José María Remolí Valero com a primer tinent d'alcalde.¹⁶⁷⁴ Tant Montaña com Remolí eren destacats terratinents d'Emperador, a les famílies dels quals se'ls va requerir diners per part del Comité del FP.¹⁶⁷⁵ Per tant, atesa la seua condició de represaliats durant la rereguarda, les autoritats militars accediren al seu nomenament.¹⁶⁷⁶ Paral·lelament, com a contrapoder del govern local, l'agrupació de *FET y de las JONS* d'Emperador exercia una notable influència en les decisions municipals. El president del partit únic era Enrique Montalar Ruiz; el secretari, Francisco Remolí Terrén; el responsable de la investigació política, Salvador Pastor Celda; i el cap de les milícies, Ricardo Devís Cortina. Els falangistes controlaven la mobilitat del veïnat, inclús dels membres del govern, i és per això que 25 d'abril de 1939, l'alcalde Montaña va pregar a la jerarquia del partit que no li posés impediments per traslladar-se a la ciutat de València amb un salconduit expedit per la corporació municipal, a fi retornar un cotxe de la marca *Diamond* que s'havia recuperat després de la guerra. L'endemà, el cap de *FET y de las JONS* no va posar-hi impediments, però li va etzibar que a partir de llavors s'abstingueren de realitzar salconduits i avals, perquè ho reclamaven com un assumpte de la competència del partit.¹⁶⁷⁷

En relació amb la gestió municipal, se centraren a recuperar el control de la seguretat, confiscar les propietats dels republicans i ocupar l'espai públic amb el nou simbolisme franquista. El comandant de la caserna de la Guàrdia Civil de Massamagrell envià una circular a l'alcalde Montaña per requerir-li que confisqués i lliurés totes les armes i la munició que hi havia al municipi, ja que tenia notícies que aquestes estaven en possessió de veïns que podien ser contraris al nou règim. Quatre

¹⁶⁷⁴ AME: Volum d'oficis d'eixida 1939.

¹⁶⁷⁵ CG. c. 1387 (2) PP T 56 (Emperador), pp. 20 i 33.

¹⁶⁷⁶ AME: Volum d'oficis d'entrada.

¹⁶⁷⁷ AME: Volum d'oficis d'eixida 1939 i fons de *FET y de las JONS*, 26 d'abril de 1939.

dies després ja s'havien decomissat un total de dèsset armes (una escopeta *Hooton&Jones* 60, una escopeta *Recalsibari*, dos revòlvers *Smir...*), cosa que evitava que els pogués sorgir algun focus de resistència.¹⁶⁷⁸ A més de les armes, per ordres de la *Comisión Central de Confiscaciones de Levante y Murcia*, el govern local va expropiar la seu d'IR a Emperador, ubicada en l'edifici número 10 de la carretera de Barcelona. I, alhora, el Ministeri d'Agricultura havia ordenat la recuperació de les terres de cultiu i el ramat col·lectivitzat, que en un municipi tan xicotet com aquest eren pràcticament irrelevants. Solament s'havien decomissat tres vaques, les quals produïen vint litres de llet quan la població en necessitava cinquanta.¹⁶⁷⁹ En darrer lloc, igualment que en la resta de la comarca, es resignificaren els elements simbòlics de l'espai públic. Monuments, creus dels caiguts i, principalment, una nova retolació dels carrers foren les línies d'actuació; tot i que, a diferència d'altres pobles, no hi havia gaire vestigis republicans a Emperador. La carretera de Barcelona passà a dir-se avinguda de José Antonio Primo de Rivera, el carrer de la Mar es convertí en el del *Caudillo*, el carrer de la Pilota en general Queipo de Llano o la plaça del Barranc per la plaça José Calvo Sotelo; carrers buits de significat polític que es transformaren en espais d'exaltació de la causa franquista.¹⁶⁸⁰

Del primer govern de la dictadura d'Emperador, també paga la pena ressaltar l'aparició d'una mena d'actuacions irregulars per part d'alguns dels seus membres, sobretot pel que fa al tràfec de mercaderies en el mercat negre. És el cas del mateix alcalde Montaña qui, a principis del mes de novembre de 1939, fou interceptat per dos vigilants de camins de Castelló transportat una mercaderia sense autorització. L'alcalde, a títol personal, pretenia arribar a Catalunya per comercialitzar en un mercat que li oferia uns preus de compra més elevats que a València i, evidentment, en el mercat negre. Arran de la infracció se li va imposar una multa de 100 pessetes, però no va ser destituït com a alcalde ni tampoc va dimitir.¹⁶⁸¹ Hi havia una dualitat a l'hora d'aplicar indulgència o càstig punitiu entre els infractors estraperlistes, on l'adhesió o desafecció al règim franquista era fonamental.

¹⁶⁷⁸ AME: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida 1939.

¹⁶⁷⁹ AME: Volum d'oficis d'eixida 1939.

¹⁶⁸⁰ AME: Volum d'oficis d'eixida 1939.

¹⁶⁸¹ AME: Volum d'oficis d'entrada 1939.

En aquest sentit, l'industrial Enrique Montalar Celda, qui tenia una fàbrica de conserves al nou carrer del *Caudillo*, també va ser sancionat repetides vegades. En primer lloc, per la circulació de mercaderies sense permís, com quan va ser enxampat a la ciutat de València el 5 de novembre de 1940 i, en conseqüència, multat.¹⁶⁸² Paradoxalment, uns mesos abans, Montalar havia rebut l'autorització temporal de la Direcció General de Duanes de València per exportar envasos destinats a l'exportació de productes nacionals en les duanes de Sevilla. És a dir, l'industrial de vegades complia amb la legislació i d'altres no. Així doncs, les classes benestants també se saltaven les lleis, sense gaires conseqüències. En segon lloc, cal destacar una altra multa contra l'industrial, després que la *Comisión de Caballeros Mutilados de Guerra* li enviés una circular perquè notifiqués si podia acollir en la seua fàbrica alguns dels seus membres. Montalar mai no va contestar si tenia vacants, i la *Comisión de Caballeros Mutilados de Guerra* es va queixar al delegat provincial de treball, que ordenà una inspecció i va multar de nou a Montalar per no acollir a cap mutilat de guerra franquista.¹⁶⁸³

Emperador: un cas d'exitosa resistència

Igualment com en la resta de municipis, per iniciar els procediments de repressió política, es requerí la col·laboració de la Guàrdia Civil, de l'alcalde i del cap falangista d'Emperador, que havien d'aportar la identitat i informació dels republicans locals als tribunals militars a tall que s'instruïen les causes penals. De l'èmfasi en les acusacions i els informes d'aquestes institucions depenia el volum de represaliats. En Emperador, s'ha de destacar que el govern no va demostrar especial interès en l'elaboració d'informes politicosocials dels seus conveïns, de manera que tant a l'Auditoria Militar de València com el fiscal de la Causa General els va enviar la documentació en retràs amb l'excusa de «*ha costado mucho poder indagar con exactitud los datos suministrados*».¹⁶⁸⁴ Qui més va pressionar a les autoritats locals

¹⁶⁸² AME: Volum d'oficis d'entrada 1940.

¹⁶⁸³ *Ibídem*.

¹⁶⁸⁴ CG. c. 1387 (2) PP T 56 (Emperador), p. 55.

va ser la Comandància de la Guàrdia Civil de Massamagrell, vist que el 5 desembre de 1939 va lliurar una circular al consistori on exposava que:

*«para dar cumplimiento al que se tiene interesado por el Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas se servirá usted a remitir con la posible urgencia a este Cuartel de la Guardia Civil de Massamagrell la relación con datos que se conozcan de aquellas personas la conducta de las cuales haya dejado que desear con anterioridad al Glorioso Movimiento Nacional desde el 1 de octubre de 1934 al 18 de julio destacándose junto al FP o ideario propagandístico del mismo, así como durante la dominación roja de esta provincia y aquellas personas de su pueblo que han figurado con cargo de mando o confianza de los Gobiernos rojos o en cargos directivos de los partidos políticos y sindicatos; fijando especialmente la atención en las responsabilidad contraídas por elementos titulados intelectuales, que en prensa, cátedra y círculos públicos actuaron de iniciadores de la subversión con eles suyas predicaciones y teorías, así como los que trigo parte de la masonería, que están incluidos en el apartado H del artículo 4 de la Ley de Responsabilidades políticas».*¹⁶⁸⁵

Al capdavall, els responsables del poder local lliuraren un llistat amb els noms dels veïns que militaren en partits polítics i sindicats republicans, a més dels membres dels ajuntaments i del comitè frontpopulista d'Emperador. Però tant l'alcalde com la Guàrdia Civil destacaren que «en esta localidad, durante el dominio rojo no se asesinó a nadie» i que «no se podían concretar cargo contra ninguno de ellos».¹⁶⁸⁶ Tot açò va suposar un atenuant respecte a la intensitat de la violència política en Emperador, ja que, com seguidament s'analitzarà, aquest va ser un dels municipis amb menor impacte repressiu de la comarca, especialment en relació amb els empresonats i afusellats durant la postguerra, essent un dels tres municipis de la comarca on no va haver-hi víctimes mortals.

Un dels pocs veïns d'Emperador detingut a les acaballes de la guerra era Ramon Montalar Andrés, de vint-i-nou anys, soldat de l'Exèrcit republicà, que va ser empresonat en el camp de concentració de Cervera quan Catalunya fou ocupada en 1939. Pocs mesos després, a principis de juliol de 1939 va arribar un aval de l'alcalde Montaña en el seu favor, on el qualificava d'haver tingut bona conducta moral

¹⁶⁸⁵ AME: Volum d'oficis d'entrada 1939.

¹⁶⁸⁶ AME: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida 1939.

malgrat haver militat en un partit republicà. Aleshores, una vegada classificat, les autoritats del camp de concentració li facilitaren un salconduit per retornar a Emperador.¹⁶⁸⁷

Per altre costat, també va haver-hi d'altres veïns que foren empresonats: Manel San Gabino Nicolás i Tomas Ruíz Guerra. Ambdós varen ser denunciats per veïns de Mahuella (Albuixec), tot i que aconseguiren eixir de les presons gràcies als avals dels franquistes locals. De San Gabino, militant d'IR, empresonat a la presó Model, el cap de falange i l'alcalde digueren que era una:

*«persona que ha demostrado en todo momento una conducta ejemplar e impecable, a pesar de ser afiliado a IR, que no ha realizado ningún acto que pueda ser censurado en este pueblo y se ha captado las simpatías de todo el pueblo, en particular de las personas de orden».*¹⁶⁸⁸

De la mateixa manera, Ruíz Guerra, que era l'algutzir durant la guerra i estava vinculat al comité, també estava reclòs a la Model, malgrat que poques setmanes després va ser traslladat al convent del Puig. Per això, en un primer informe datat del 13 d'agost de 1939 se'l descrivia com una persona de *«conducta regular, perteneció al FP, fue alguacil del Comité y el Ayuntamiento Republicano actuante en las guardias de control»*.¹⁶⁸⁹ En canvi, un cop empresonat al Puig, va començar a obtenir millors informes, atès que l'alcalde Montaña acabà realitzant un aval on certificava que:

*«Tomás Ruiz Gurrea, no ha realizado en esta localidad ningún hecho atentatorio contra personas ni propiedades. Esta opinión es de dominio público por el que después de explorarlo lo hago contestar. Su comportamiento ha sido respetuoso. En política ha pertenecido a las izquierdas desde el advenimiento de la república».*¹⁶⁹⁰

Llavors, segons les fonts penitenciàries, aconseguí la llibertat condicional el 1941, malgrat que fins al 20 de desembre de 1946 no va ser decretat el sobreseïment de les seues responsabilitats polítiques i pogué recuperar els béns que li havien expropiat arran d'altre procediment judicial que se li havia aplicat.¹⁶⁹¹ És de valorar

¹⁶⁸⁷ AME: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida 1939.

¹⁶⁸⁸ AME: Volum d'oficis d'eixida 1939.

¹⁶⁸⁹ *Ibídem*

¹⁶⁹⁰ *Ibídem*

¹⁶⁹¹ AME: Volum d'oficis entrada 1946.

la particularitat d'Emperador en el conjunt dels vint-i-dos pobles de l'Horta Nord, perquè és un dels tres municipis on no va haver-hi víctimes mortals. Les causes d'aquesta baixa col·laboració dels franquistes de base amb els tribunals militars s'han de cercar en la mateixa guerra, vist que no s'hi va produir cap mort i es va evitar que cap grup armat incontrolat entrés al municipi. I això va ser possible perquè la població local partidària del bàndol republicà estava armada i pogué respondre de l'ordre públic en la rereguarda. Aquests fets són reconeguts pels franquistes locals, tant des del govern com des de falange, i no són poques les mostres d'oposició als càstigs polítics dels seus veïns, des de la demora en la redacció de documents fins als avals personals.

Depuracions i control social: un espai de major col·laboració

Els empleats i funcionaris de l'administració d'Emperador no van gaudir de la mateixa sort que els polítics i sindicalistes, vist que sembla que els poders locals els van denunciar amb més ànims, possiblement conscients del menor impacte d'aquest tipus de repressió. Ben aviat, el governador va requerir a l'alcalde Montaña que li enviés informes sobre els funcionaris subalterns i en propietat. Tanmateix, Emperador era el municipi amb menys població demogràfica de l'Horta Nord i, per tant, també ho era la seua administració, ja que no hi havia cap funcionari en propietat, i la majoria dels treballadors públics estaven empleats també amb altres localitats com Albalat dels Sorells o Museros.¹⁶⁹²

En primer lloc, començant pels treballadors admesos, el secretari, Blas Llorca Soler, va ser readmés sense cap mena de sanció el 17 d'abril de 1939. En l'informe de depuració Montaña argumentava que:

«Blas Llorca fue nombrado secretario de este Ayuntamiento antes del Glorioso Movimiento Nacional demostrando en su actuación poseer una competencia absoluta y una honradez laboriosas dignas de todo encomio. Llegado el triunfo del Frente

¹⁶⁹² AME: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida 1940 i 1941.

*Popular y asaltado el Ayuntamiento, fue fulminantemente despedido para considerarlo persona de ideales católicos y derechistas».*¹⁶⁹³

Malgrat la seua ràpida readmissió, Blas Llorca abandonà el càrrec per voluntat pròpia i es va traslladar a l'Ajuntament de Lliria, perquè ambicionava dirigir una secretaria de major importància.¹⁶⁹⁴ Aleshores, el governador li escrigué a l'alcalde d'Emperador per demanar que:

*«en cumplimiento con el párrafo 2 del artículo 3 de la Ley de 15 de diciembre de 1939, esta corporación estima conveniente proponer al ministro de la Gobernación la agrupación de este municipio al de Albalat dels Sorells, para tener un Secretario Común. Entonces le pide que conteste con conformidad o disconformidad respecto a la propuesta».*¹⁶⁹⁵

La proposta de l'autoritat provincial no fou ben rebuda pel govern d'Emperador, que li demanà a l'anterior secretari que fes de mediador amb el secretari d'Albalat dels Sorells i permetés la màxima autonomia al nou secretari d'Emperador, José Ibáñez. Així doncs, la mediació va donar els seus fruits, i Blas Llorca els va enviar una circular als membres del govern d'Emperador on els anunciava que el secretari d'Albalat dels Sorells

*«no tiene interés personal al ocupar su Secretaría, de forma que pueden ponerse de acuerdo y continuar con José Ibáñez como hasta entonces».*¹⁶⁹⁶

Continuant amb els empleats admesos, cal esmentar al nou àrbitre de peses i mesures, José Montalar Celda, germà de l'influent industrial anteriorment esmentat.¹⁶⁹⁷ Aquesta designació responia a l'interés del govern per beneficiar a les elits locals que havien fet costat al franquisme, atorgant càrrecs en l'administració sense la necessitat de passar per filtres de concursos públics o oposicions. Encara més, intentaren nomenar com a assessor jurídic el falangista Francisco Remolí Terrén, malgrat que aquest no va poder acceptar-ho perquè, com ell mateix exposava, *«no puede aceptar el cargo por no reunir las condiciones legales en tal efecto, entre ellas no pagar la contribución correspondiente»*, essent per açò que es va

¹⁶⁹³ AME: Volum d'oficis d'eixida 1939.

¹⁶⁹⁴ *Ibídem*.

¹⁶⁹⁵ AME: Volum d'oficis d'entrada 1940.

¹⁶⁹⁶ AME: Volum d'oficis d'entrada 1941.

¹⁶⁹⁷ AME: Volum d'oficis d'eixida 1939.

revocar el nomenament l'agost de 1941. En canvi, Francisco Remolí no va trigar gaire temps a regularitzar la seua situació, i finalment va ser designat fiscal municipal d'Emperador el 17 d'octubre de 1946.¹⁶⁹⁸

Per altre costat, dels treballadors que foren sancionats, es pot començar pel jutge municipal Francisco Mingarro, de qui el comissari en cap d'Investigació i Vigilància del jutjat d'instrucció número 2 va demanar informes a la corporació local sobre la conducta pública i privada de l'al·ludit.¹⁶⁹⁹ El 23 d'agost de 1939, l'alcalde Montaña va enviar un informe amb acusacions perniciosos, que derivaren en el cessament de Mingarro,¹⁷⁰⁰ on s'afirmava que:

«la conducta de Francisco Mingarro, tanto pública como privada fue mala y dejaba mucho que desear, incluso antes de 1931 robó las actas de las elecciones, en el 1936 estaba vinculado al Secretario Enrique Garcia Torres, y perteneció al Frente Popular».

1701

Mingarro va ser apartat de l'administració pública i, atesa la marginació laboral a la qual va quedar relegat, hagué de dedicar-se a l'estraperlo per aconseguir sobreviure en uns anys de fam i misèria. El 20 de novembre de 1939, el periòdic *ABC* publicà un article on s'anunciava la detenció de dos grups d'estraperlistes que operaven a Madrid, que oferien als industrials dedicats a la fabricació de productes amb sucre grans quantitats d'aquest. El sucre era subministrat amb una documentació falsa i amb la condició de pagar sumes elevadíssimes, els preus del qual oscil·lava entre les 20 i 30 pessetes el kilogram. La documentació en qüestió va ser recollida per la Delegació d'Abastos, que va comprovar la seua falsedat, esbrinar que havien estat confeccionades en una acadèmica de mecanografia, i foren segellats i firmats pels mateixos individus.¹⁷⁰² Com a conseqüència, les forces de seguretat detingueren a Mingarro, i el posaren a disposició del jutge, qui decidí enviar-lo a la presó conjuntament amb altres arrestats. Si ho comparem amb el cas esmentat del mateix alcalde franquista, sembla que fins i tot els càstigs per delictes comuns eren diferents

¹⁶⁹⁸ AME: Volum d'oficis d'entrada 1946.

¹⁶⁹⁹ AME: Volum d'oficis d'entrada 1939.

¹⁷⁰⁰ AME: Volum d'oficis d'eixida 1939.

¹⁷⁰¹ *Ibídem*

¹⁷⁰² «Detención de una banda de estafadores», *ABC*, 20 de novembre de 1946.

atenent la fidelitat al règim franquista dels denunciats per delictes de mercadeig en el mercat negre.

Però de depuracions i sancions, el col·lectiu de mestres fou el que més va estar en el punt de mira de la purga. El 24 d'abril de 1939 ja es va enviar una circular des dels serveis de *Primera Enseñanza* al govern de Montaña, marcant-los-hi unes pautes específiques per a la depuració dels docents:

*«Para poder realizar una primera y pronta rehabilitación de Maestros nacionales de esa localidad que, en julio de 1936, desarrollaban las escuelas según consta en la relación que se acompaña, le ruego a ustedes que, con toda fidelidad y reserva, previos asesoramientos que estime conveniente, nos diga quiénes son los Maestros nacionales que a su juicio no han realizado ninguna tarea alguna en contra del Glorioso Movimiento Nacional, y por tanto, merecen y sean dignos de continuar al frente de la escuela en las garantías que la Religión y la Patria le exigen. Igualmente, se le ruega diga también cuáles son los que, con su conducta y trabajo ayudaron de alguna manera en el Gobierno rojo en su nefasta tarea y por consiguiente, conviene que sean juzgados con dentición para el Comisión depuradora antes de reintegrarse al trabajo si lo fallo es favorable a los mismos».*¹⁷⁰³

De les dues mestres que hi impartien docència en Emperador fins llavors, Desemparados i Laura, una va ser admesa i l'altra fou sancionada. Primerament, els informes de Desemparados Orero foren força positius, declarant-la adheria al règim, argüint que havia estat empresonada durant la guerra i que en la rereguarda assassinaren a la seua germana Margarita i al seu cunyat. Per tant, no va tindre cap impediment per tornar a exercir la seua professó. D'altra banda, molt diferent va ser el cas de Laura Segura Cloquell, pel fet que en un primer informe datat del mateix dia que va acabar la Guerra Civil, ja la qualificaven de ser contrària a la causa franquista. Més endavant, en l'informe final del 24 d'agost d'aquell mateix any, les acusacions s'agreujaven, i el mateix alcalde va afirmar:

«que es Maestra de Emperador, concretamente de una escuela mixta (por ser el pueblo pequeño) y desarrolla el trabajo de docente desde el 1931 siguiendo la doctrina de Marcelino Domingo. Su tarea en la escuela ha estado pésima, descatalogando a los

¹⁷⁰³ AME: Volum d'oficis d'entrada 1939.

*alumnos y no instruyéndolos. Pertenecía al Frente Popular y su conducta moral y social ha dejado mucho que desear, puesto que ha llegado a enseñar a los niños y niñas que Dios no existe».*¹⁷⁰⁴

Al capdavall, la mestra va ser sancionada amb la suspensió del treball durant més de catorze anys. D'aquesta manera, després d'una llarga espera, el 27 d'abril de 1953 es va resoldre la revisió de l'expedient de depuració de Laura Segura, i a proposta del jutjat superior de revisions i la conformitat emesa per la direcció general d'Ensenyament Primari, finalment el Ministeri d'Educació franquista disposà deixar sense efecte l'ordre ministerial que la va separar del servei i aprovava la seua reintegració. Ara bé, li imposaren la condició de treballar cinc anys fora de la província i la inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança.¹⁷⁰⁵ Tal com assenyalava l'historiadora Mèlani Ibáñez, el franquisme va castigar amb el mateix rigor als mestres i les mestres, però va aplicar sobre les segones patrons de mesura més rígids en la moralitat, el compromís polític o la religiositat.¹⁷⁰⁶ I, en aquest sentit, també Sara Ramos argumenta que, tot i que els mestres foren el col·lectiu amb majors càrrecs i sancions, les dones patiren una repressió més qualitativa, amb acusacions religioses i morals més greus.¹⁷⁰⁷

Per acabar, altre dels àmbits on s'observa una major col·laboració amb la violència política és el control social a l'Església local. L'element religiós estava en completa sintonia amb la ideologia franquista, i d'ací la presència de l'Església catòlica com a col·laboradora en el control social, contribuint a difondre els seus valors i idees entre les capes socials per mitjans educatius i assistencials.¹⁷⁰⁸ L'Església va ser restaurada i començaren a celebrar-se misses en l'interior amb normalitat, la institució religiosa es convertí en un element cabdal per a l'homogeneïtzació ideològica del municipi, ja que per pressió social tothom estava «obligat» a assistir a la missa. Les autoritats locals col·laboraren en aquesta tasca, arribant a prohibir l'estacionament i la circulació de persones pels carrers durant les misses, amenaçant i castigant severament als contraventors d'aquestes ordres.¹⁷⁰⁹ Altrament, per

¹⁷⁰⁴ AME: Volum d'oficis d'eixida 1939.

¹⁷⁰⁵ BOE. Orden del 27 d'abril de 1953, Ministeri d'Educació Nacional.

¹⁷⁰⁶ IBÁÑEZ, Mèlani: Liquidar las culpas. Un balance en femenino. *Op. cit.*, p.135.

¹⁷⁰⁷ NASH, M. (ed.): *Represión, resistencias, memoria*. *Op. cit.* p. 17.

¹⁷⁰⁸ CHAVES, J. (Coord.) *Op. cit.*, p. 30.

¹⁷⁰⁹ AME: Volum d'oficis d'entrada 1939.

recuperar el prestigi de l'Església, organitzacions com AC engegaren campanyes contra el que anomenaven descristianització i a favor de fomentar l'afecte entre als capellans. El 1941, AC començà la campanya *Pro Seminario*, que en el cas d'Emperador se centrava a enlairar la figura del capellà Toni Montagut, tot demanant el suport de l'alcaldia d'Emperador en una missiva on s'exposava:

«Señor Alcalde de Emperador,

*La sorda tarea de descristianizar a que ha sido sometida nuestra Patria durante tantos años, ha producido entre otros efectos el de rebajar el concepto público y social la idea y la figura moral del Cura. En este momento, en que se rectifican tanto errores y se corrigen tantos males, no se puede olvidar al Cura, la existencia del cual siempre es la clave de toda sociedad humana, según nos lo demuestra la más ligera vistazo a la Historia. Esta Junta Diocesana de Acción Católica ha organizado una campaña que se denomina «Pro Seminario» con la doble finalidad de, primero, vulgarizar y dar a conocer la naturaleza sagrada del Cura, que la rutina diaria y la propaganda impía hicieron olvidar; y segundo, despertar de nuevo en los españoles la atracción hacia este estado, único en la vida que se participa de las atribuciones de los mismo Dios, haciendo ver la necesidad que se dote a los que sienten vocación por ese estado, de los medios de formación que su elevadísima misión requiere».*¹⁷¹⁰

Fet i fet, les bases franquistes d'Emperador van estar més predisposades a castigar als treballadors públics i a controlar l'espai social municipal que a denunciar als veïns republicans que ocuparen càrrecs de responsabilitat política durant la República i la Guerra Civil. Les reduïdes dimensions demogràfiques i geogràfiques podrien ser una de les causes, però de l'actitud del primer govern franquista en les denúncies davant dels consells de guerra es desprén la sensació de reconeixement del paper dels republicans local durant la guerra. La col·laboració fou de baixa intensitat per la voluntat dels quadres locals de la dictadura.

¹⁷¹⁰ AME: Volum d'oficis d'entrada 1941.

Massalfassar

Luís Carbonell Fuster: alcalde i diputat de les Corts franquistes (1939-1943)

El primer govern de la dictadura de Massalfassar el componia un reduït grup de quatre persones, tres regidors i l'alcalde.¹⁷¹¹ Entre els regidors hi havia els germans Vicent i Manel Barres Forner (*El Tio Fleta*), juntament amb el regidor i dipositari municipal Ramon Barres Fenollosa (*Sagasta*), els quals conformaven l'equip de govern amb l'alcalde, Luís Carbonell Fuster (*El de la Mestra*)¹⁷¹² (vegeu annex 26). Tots els membres del govern formaven part de les famílies més benestants del municipi i, a més a més, també de l'alta jerarquia social. Eren veïns que provenien de l'espai moderat de les dretes, vinculat al nacionalcatolicisme, però no guardaven cap vinculació ni amb els falangistes ni els tradicionalistes.¹⁷¹³

Com s'ha dit, l'alcalde Carbonell era un home que pertanyia a les set o huit famílies més adinerades del poble, de manera que tenia terres que treballaven els jornalers llogats i dues criades a casa seua perquè feren les cures de la llar.¹⁷¹⁴ Era conegut com *El de la Mestra*, perquè estava casat amb Maria Canós Fenollosa, qui era docent i, a més a més, tenia influències en les altes jerarquies militars franquistes, ja que era germana del comandant legionari Francisco Canós Fenollosa, que havia fet costat als colpistes des de Tetúan i fou ascendit per Franco mateix en setembre de 1936.¹⁷¹⁵ Possiblement, aquestes relacions familiars ajudaren a Luís Carbonell a ascendir políticament, perquè, a més de governar la localitat durant els anys de postguerra (1939-1944) aconseguí ser nomenat procurador de les Corts franquistes en l'apartat

¹⁷¹¹ Les actes municipals de 1939 fins al 1943 no han pogut ser buidades perquè es desconeix el seu parador actual. Els responsables de l'arxiu de Massalfassar no han pogut localitzar-les després de l'enderrocament de l'anterior ajuntament en la dècada dels anys noranta.

¹⁷¹² AMMLS: Llibre de subhastes de Peses i Mesures. 1931-1945.

¹⁷¹³ Entrevista a Josep Vicente Frechina Andreu, 6 de febrer de 2019 (Massalfassar).

¹⁷¹⁴ BOE N° 282 de 8 d'octubre de 1952, Ministeri d'Agricultura p. 4628. i entrevista a Luís Margaix Margaix, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

¹⁷¹⁵ TOGORES SÁNCHEZ, Luis Eugenio: *Historia de la Legión española: La infantería legendaria. De África a Afganistán*. La esfera de los libros, Madrid, 2016, entrevista a Luís Margaix Margaix i a Francisca Soro Forner, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar) i Diario Oficial. N° 17 de 4 de setembre de 1936, Ministerio de la Guerra, p.2.

d'organització Sindical subsecció Obrer del Sindicat Nacional de Fruits i Productes Hortícoles, des del 6 de març de 1943 al 24 d'abril de 1946.¹⁷¹⁶

En l'àmbit local, Carbonell es va vincular estretament amb dues de les institucions polítiques i socials més rellevants per al nou règim: l'Església i *FET y de las JONS*. És per això que, en primer lloc, va mantenir una vocació per restaurar el prestigi de l'organització religiosa i va bastir bons lligams amb els dos nous capellans de la postguerra, Lluís Llorens Raga i Ramon Dolz Panach, amb qui inicià una campanya per reparar els danys que es van produir en els ornaments i les imatges religiosos en l'estiu de 1936.¹⁷¹⁷ D'altra banda, el franquisme local utilitzava la infraestructura de *FET y de las JONS* com un instrument de propaganda i control social de la població. Al capdavant de l'organització municipal hi havia Cristobal Fenollosa Barres, terratinent de força fanecades al municipi, qui, juntament amb Ernesto Forner Castelló, Lorenzo Forner Barres i, en la *Sección Femenina*, Francisca Planes Blanco, eren els membres destacats del partit únic a Massalfassar.¹⁷¹⁸ Aquesta era l'única organització política permesa i, aleshores, ocupava un ampli espai polític sense oposició, cosa que va afavorir el control de les possibles dissidències amb el nou règim que s'estava construint.

Presó i treballs forçats: un cas de baixa intensitat repressiva

Els testimonis orals de Massalfassar relaten que durant les primeres setmanes del règim de Franco varen arrestar a la majoria dels representants de l'Ajuntament republicà i del Comité del FP del poble, els quals foren reclosos durant uns pocs dies al calabós municipal. Posteriorment, els traslladaren a les presons provisionals de Sagunt, on un jutjat militar els investigaria i celebrarien un consell de guerra amb caràcter militar, encara que els processats eren civils.¹⁷¹⁹ A l'*Archivo General*

¹⁷¹⁶ BOE Nº 43, de 12/02/1943, pàgina 1439, Congrés dels Diputats (1810-1977). Índex històric de Diputats. Madrid. Recuperat de <http://www.congreso.es> i Entrevista a Luís Margaix Margaix i a Francisca Soro Forner, 5 de febrer de 2019.

¹⁷¹⁷ Grup Enciclopèdia Catalana. Pelegrí Lluís Llorens i Raga. Enciclopèdia.cat [en línia]. Recuperat de <https://www.enciclopedia.cat> i entrevista a Francisca Soro Forner, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

¹⁷¹⁸ BOE Nº 282 de 8 d'octubre de 1952, Ministeri d'Agricultura p.4628 i AMMLS: Llibre de registres d'entrada de 1940.

¹⁷¹⁹ Entrevista a Luís Margaix Margaix, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

Histórico de Defensa, s'han localitzat sis expedients sumaríssims instruïts contra onze persones.¹⁷²⁰ Alguns dels detinguts sols foren empresonats pocs mesos, fins que rebien avals de les autoritats locals. Per exemple, Jaime Castelló Sausó obtingué la presó atenuada i passà a l'arrest domiciliari, o Vicent de la Asunción Duet (*Isidoro*), que va abandonar les presons franquistes aviat per les gestions del govern local.¹⁷²¹ Ara bé, tot i que no s'havien produït matances el 1936 i malgrat que els franquistes locals tractaren d'evitar la repressió, s'hi constata el càstig contra els qui defensaren la democràcia republicana, això sí, en menor intensitat.

En aquest sentit, dues dones republicanes foren empresonades per motius estrictament polítics. La primera fou la militant comunista Manuela Soler Barral, germana del darrer alcalde república de Massalfassar, José Soler Barral, i casada amb José Celda Benetio, militant d'IR i membre del Comité Revolucionari de Massamagrell. Manuela va ser condemnada a dotze anys de presó¹⁷²² que inicialment complia al convent de Santa Clara a la ciutat de València, deixat a dues xiquetes menors d'edat desemparades, ja que el seu marit també havia estat detingut i ràpidament afusellat. Llavors, solament va complir tres anys de captiveri, però hagué de suportar tota classe d'humiliacions i vexacions per part de les monges que gestionaven aquesta presó femenina.¹⁷²³ En eixir de Santa Clara el 1941, Manuela i les seues filles van marxar de Massamagrell, el poble del seu home, i anaren a viure amb la seua família materna de Massalfassar.¹⁷²⁴ D'altra banda, la segona dona de Massalfassar que va passar per les presons de la postguerra era la jove de vint-i-tres anys Carmen Blasco San Miguel, qui també estava vinculada amb l'activitat del Comité Revolucionari de Massamagrell. De fet, allà serà arrestada. Blasco va passar de 1939 fins a 1940 reclosa a la presó provincial de Dones de València,¹⁷²⁵ d'on va eixir perquè acceptà col·laborar realitzant treballs forçats per a l'Estat, utilitzats per «reinserir» i «domesticar» a les presoneres polítiques. Així doncs, la massalfassina va treballar durant uns anys al Manicomi de l'Hospital Pare

¹⁷²⁰ AGHD: s.14682-V-39, l. 20218, c. 4; s.2155-V-40, l. 17087, c. 6; s.1451-V-40, l. 17025, c. 5; s.1440-V-40, l. 20676, c. 2; s. 10519-V-39, l. 18957, c. 2 i s.2155-V-40, l.17087, c. 6.

¹⁷²¹ AMMLS: Llistat d'entrada de 1940 i entrevista a Luís Margaix Margaix i a Francisca Soro Forner, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

¹⁷²² AGHD: s. 1442-V-40, l. 20676, c. 2

¹⁷²³ Vegeu: Crònica de Massamagrell.

¹⁷²⁴ Entrevista a Josefa Celda Soler, 14 de juliol del 2017 (Massamagrell).

¹⁷²⁵ TORRES, R. C., SIMÓ, A: *Op. cit.*

Jofré del barri de Jesús (València) per reduir la condemna de reclusió, i també passà per presons franquistes de fora del País Valencià, com la presó Central de Dones de Segòvia (Castella i Lleó), on finalment obtindrà la llibertat el condicional el 4 d'agost de 1952, tretze anys després de ser detinguda.¹⁷²⁶

Pel que fa als homes, com s'ha dit, la majoria foren empresonats inicialment a Sagunt fins que, posteriorment, van ser traslladats al convent de Santa Maria del Puig, on s'ha constatat que reclogueren almenys set massalfassins durant la postguerra.¹⁷²⁷ Els processats i condemnats a penes de reclusió que romangueren al Convent del Puig havien tingut responsabilitats polítiques. Com a mostra, Luis Forner Ferrer, primer tinent d'alcalde i president del Comité del FP, restà en aquesta presó des de 1939 fins al 1945. També acabaren empresonats ací l'últim alcalde republicà, José Soler Barral, encara que per un període més curt gràcies al fet que aconseguí la llibertat condicional el 1941, i els regidors Francisco Forner Muedra i Luis Gimeno Fenollosa, el primer fins al 1940 i el segon fins al 1942. A més de José Gimeno Fenollosa, qui solament passà menys d'un any a la presó del Puig perquè va eixir afeblit per una malaltia i morirà a casa pocs anys després. Ara bé, als cinc representants polítics esmentats, se li han d'afegir dos noms més, dels quals no s'ha trobat cap indicatiu de la seua participació en els comitès: Luis Díez Margaix i Llorenç Margaix Raimundo.¹⁷²⁸

Igualment que les dones, alguns dels arrestats van poder rebaixar les seues condemnes de reclusió fent treballs forçats. Així doncs, s'ha de tindre present que, malgrat la duresa d'aquests treballs, els reus no dubtaven a acceptar aquesta possibilitat, tot fugint d'uns centres de reclusió plens de gom a gom, on les malalties, les pallisses, i la fam estaven a l'ordre del dia. Per exemplificar-ho s'exposen els casos de Rafael Margaix Fontestat, destinat al Batalló de treballadors de Peñarroya (Còrdova) principalment per a la construcció de la presó de Fàtima¹⁷²⁹, de qui s'enviaran informes de conducta positius a les autoritats de Massalfassar des de 1941, i poc després obtingué la llibertat condicional. En segon i últim lloc, un altre

¹⁷²⁶ BOE Nº245 de setembre de 1952. Ministeri de Justícia. p. 3987 i entrevista a Francisca Soro Forner, 5 de febrer de 2019.

¹⁷²⁷ AMMLS: Llibre de registre d'entrada de 1940 i ARV: Base de dades dels expedients penitenciaris dels reus del Monestir del Puig (1939-1948).

¹⁷²⁸ *Ibidem*

¹⁷²⁹ Vegeu NAVARRO LÓPEZ, Francisco: *Cautivos en Córdoba (1937-1942)*. Letrame Grupo Editorial, Madrid, 2019.

massalfassí represaliat i condemnant pels tribunals militars que acceptà fer treballs forçats va ser Luís Díez Forner, però en aquest cas destinat a la ciutat marroquina de Larraix que aleshores era un protectorat espanyol. Allà, un dels batallons de treballadors forçats més durs, hagué d'afrontar una situació força complicada fins a aconseguir la llibertat vigilada i poder tornar a Massalfassar, havent «redimit» les seues responsabilitats polítiques amb treball per al nou règim.¹⁷³⁰

Al capdavant, fent una valoració de la baixa intensitat repressiva a Massalfassar en relació amb les sentències dels tribunals militars, s'ha de fer al·lusió a la poca participació dels poders locals en l'aplicació de la violència política durant la postguerra. Per descomptat, un dels principals motius de l'escassa col·laboració amb la repressió gira al voltant de la inexistència de víctimes mortals durant la guerra, fet que dificultava l'elaboració d'informes acusatòries greus. I això va provocar, fins i tot, algunes tensions entre els militars i el govern local de Carbonell. Entre d'altres, es podria començar explicant que les autoritats locals van ser requerides en diverses ocasions pel Jutjat Militars de 1a instància de Sagunt i per la Fiscalia de l'Estat, on se li recordava que en el Decret del 26 d'abril de 1940 se'ls havia concedit àmplies atribucions per part del fiscal del Tribunal Suprem, a fi que procediren a instruir la *Causa General* en què havien de reunir les proves dels fets delictius comesos en tot el territori durant la guerra.¹⁷³¹ Fins i tot el governador arribà a acusar el govern de Luís Carbonell d'incomplir la llei i l'amenaçà perquè lliurés un llistat amb els membres del Comité del FP a la Fiscalia de l'Estat. Com s'ha exposat, per molts requeriments que enviaren les autoritats judicials al govern local, al govern de Massalfassar li va ser difícil realitzar acusacions greus quan no hi va haver cap mort a la rereguarda republicana i pràcticament tampoc cap aldarull.¹⁷³² En resum, els pocs processos sumaríssims incoats contra els republicans, la ràpida commutació per treballs forçat o l'obtenció de la llibertat vigilada i les toves sentències dels tribunals militars són una nítida mostra de la poca voluntat de castigar als republicans de les noves autoritats Massalfassar.

¹⁷³⁰ AMMLS: Llibre registre d'entrada de 1940.

¹⁷³¹ CG. c. 1382 (7) PP T 65 (Massalfassar), p. 54.

¹⁷³² *Ibidem*, p. 6.

La imminent derrota republicana en la Guerra Civil suposà que a principis de 1939 començaren a produir-se les primeres onades d'exiliats republicans després de l'ocupació de Barcelona el 26 de gener. Nombrosos soldats i civils travessaren la frontera francesa per cercar refugi polític al país gal. Entre les 500.000 persones que marxaren entre el gener i febrer de 1939 travessant els Pirineus per les comarques de l'Alt Empordà, la Cerdanya, la Garrotxa i el Ripollès, hi havia Ramon Barres Castelló (*Rullo*) i Ramon Fontestat (*Galindet*), dos massalfassins que havien lluitat al costat de l'Exèrcit republicà.¹⁷³³ Ambdós decidiren marxar amb la multitud de persones que creuaven en destinació cap als camps de concentració francesos, però el periple de l'exili no estava exempt de riscos, ja que hagueren d'enginyar-se-les per sobreviure a la invasió de l'Alemanya nazi, que els veia com uns enemics potencials. Fins on aquesta recerca ha pogut arribar, cap dels dos veïns exiliats va tornar al municipi, encara que sí que es trobaren amb els seus familiars a França i inclús hi ha indicis d'algunes gestions amb el Cònsol francès per repatriar alguns dels exiliats.¹⁷³⁴ Diferent va ser el camí a l'exili dels marines de la flota republicana que salparen amb els vaixells cap a Bizerta (Tunísia) quan es produí una rebel·lió a l'interior de la zona republicana en la Guerra Civil, en una acció emmarcada dintre del cop d'estat de Casado. Ací anava altre veí de Massalfassar, Vicent Cortina Llopis, un mariner de primera que va passar per l'Escola Naval de Cartagena i es llicencià pocs mesos abans que esclatés la contesa bèl·lica. Aleshores, Cortina va formar part de la marina republicana i s'enfrontà a la flota franquista en diverses ocasions com, per exemple, en la Batalla del Cap de Pals on els destructors de l'armada republicana enfonsaren el creuer pesat «*El Baleares*» de les forces rebels la nit del 5 de març de 1938. La fugida de la flota republicana cap al nord d'Àfrica va comportar que Vicent Cortina i la resta de companys mariners, juntament amb carabiners, guàrdies d'assalt i una multitud de civils desembarcaren en el Protectorat francès de Tunísia. En territori magrebí, el massalfassí va estar reclòs en els camps de concentració que havien habilitat les autoritats franceses, però, passats uns mesos aconseguiren eixir

¹⁷³³ CG. c. 1382 (7) PP T 65 (Massalfassar), p. 56 i entrevista a Francisca Soro Forner, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

¹⁷³⁴ AMMLS: Llibre de registre d'entrada de 1940.

la majoria i cercaren algun tipus de treball per guanyar-se la vida, muntant-se Vicent un taller.¹⁷³⁵ Era una vida molt precària i força inestable, perquè la Segona Guerra Mundial acabava d'esclatar i el Nord d'Àfrica fou un dels seus camps de batalla. Llavors, en establir-se una mica la situació en el país gal amb la intervenció de les forces aliades contra les potències de l'Eix Roma-Berlín, Vicent Cortina i la seua dona —que havia conegut a Tunísia— demanaren el passaport per traslladar-se a França en un primer moment i, seguidament, cap a Mèxic, un país que estava acollint molts refugiats republicans i on tenia la sensació que podia viure amb més tranquil·litat que a l'Europa convulsa d'aquells anys.¹⁷³⁶ Així, tots dos acabaren exiliant-se a Mèxic, on referen les seues vides, i solament tornaren a Massalfassar una vegada que va morir el dictador, més de trenta-cinc anys després.¹⁷³⁷

D'altra banda, a més de la violència implícita que impedia el retorn dels exiliats, altre espai on es va reproduir aquest tipus de repressió fou en el procés de depuració dels empleats públics i d'empreses privades, derivant en la marginació laboral dels republicans. Així, les autoritats franquistes de la localitat, primer seleccionaren als treballadors que consideraven seguidors al nou règim, que n'eren la majoria, i els feren signar una declaració jurada de la seua fidelitat perquè pogueren treballar mentre es resolia el seu procés de depuració, que presumiblement havia de ser favorable a la readmissió. Entre ells, hi havia el metge Eloy García Fernández, el fill d'aquest, Eloy García Marco, que era el practicant, o, José Alpera Manuel, el farmacèutic compartit amb Albuixec.¹⁷³⁸ Però van ser destituïts els empleats municipals de la confiança del Comité del FP, com l'algutzir Vicent Forner Ferrer, germà del president d'aquesta corporació, el guarda de camp Vicent Castelló Margaix, nouvingut a la institució local en 1937, o Juan Bautista Díez Barres, secretari del comité. Convé ressaltar que aquest últim depurat fou doblement represaliat, perquè també va ser depurar com a mestre republicà de l'administració pública i se li va prohibir exercir la docència en l'àmbit privat.¹⁷³⁹ Al capdavant, els càrrecs dels cessats foren ocupats pels simpatitzants franquistes locals afins a la dictadura i per familiars dels membres del govern. Així, Ramon Vázquez Barres

¹⁷³⁵ Entrevista a Luís Margaix Margaix, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

¹⁷³⁶ AA: Carta de Vicente Cortina Llopis a Luís Margaix Margaix, Mèxic D.F, 21 de juny de 1995.

¹⁷³⁷ Ibídem i entrevista a Luís Margaix Margaix, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

¹⁷³⁸ AMMLS: Llibre de registre d'empleats públics de 1939 i 1941.

¹⁷³⁹ Entrevista a Francisca Soro Forner, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

aconseguí ser nomenat algtzir inclús dies abans d'acabar-se oficialment la guerra, el 31 de març de 1939, el qual va ostentar sense cap competència durant força anys després de la postguerra. El nou secretari municipal franquista fou Ernesto Ibáñez Dolz, que ja era secretari des de 1931 alhora que escolliren a Vicent Devís Forner i Ramon Barres Forner en substitució dels purgats.¹⁷⁴⁰

En l'àmbit privat també hi van intervenir les noves autoritats. Per exemple, a la indústria química de Rogelio González li van arribar diverses comunicacions on se li explicitava que havia d'elaborar informes sobre la conducta politicosocial dels seus treballadors.¹⁷⁴¹ Açò constituïa una eina de repressió pels empresaris, que havien vist en perill el seu patrimoni durant la Segona República i la Guerra Civil, i ara podien prendre represàlies contra aquells que en el passat hagueren anat en contra dels seus interessos. Tot plegat constituïa un univers de repressió simbòlica, castigant no per haver comés cap fet delictiu, sinó per haver continuat en els seus llocs de treball durant la guerra. La depuració cercava la marginació laboral i l'assenyalament social de tots els qui no s'havien alineat amb el cop d'estat del 1936, tot premiant els veïns que formaven part del cercle conservador que havia fet costat a la rebel·lió militar. Així mateix, l'administració de la dictadura també li va requerir a l'empresari de la fàbrica de glicerina mitjançant una correspondència del president de l'associació comarcal de «*Caballeros Mutilados*», on se li demanaven llocs de treballs per a aquells que havien lluitat al costat dels militars en favor de la victòria franquista.¹⁷⁴²

La marginació laboral va provocar l'agreujament de la situació econòmica dels republicans, en una conjuntura especialment difícil per les conseqüències de la guerra. Molts d'aquest es van veure obligats a desobeir la normativa laboral de la dictadura i treballar en l'economia submergida, allò que es coneix com el mercat negre o l'estraperlo.¹⁷⁴³ Per comprendre aquest context s'ha de valorar que el període de postguerra es caracteritzà, entre altres coses, per una llarga i profunda depressió econòmica que va comportar la manca de tota mena d'aliments i el

¹⁷⁴⁰ AMMLS: Llibre de registre d'empleats públics 1939.

¹⁷⁴¹ AMMLS: Llibre de registre d'entrada de 1940.

¹⁷⁴² *Ibidem*.

¹⁷⁴³ Per un desenvolupament d'aquestes pràctiques vegeu ROMÁN RUÍZ, G. i DEL ARCO BLANCO, M.Á. (2022). ¿Resistir con hambre? Estrategias cotidianas contra la autarquía en la consolidación del Franquismo. *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, 126 (2), pp. 107–130.

creixement de la misèria entre la població. El règim franquista decidí fer front a aquesta situació amb el desenvolupament d'una economia autàrquica, mitjançant la qual el règim va fomentar l'aïllament de l'exterior i la substitució de la llibertat de mercat per la intervenció estatal en l'economia. L'Estat s'atorgava la potestat de gestionar el comerç exterior que controlava tant les importacions com les exportacions, amb el que pretenia limitar els intercanvis amb l'exterior. L'intervencionisme afectà principalment el sector agrari, el qual va veure com l'Estat regulava la producció, la comercialització, els preus i el consum de la majoria dels productes. Els baixos preus oficials van provocar un descens de la producció. Igualment, també va minvar la productivitat per hectàrees, la qual va arribar a situar-se durant els anys quaranta en nivells propis de començament del segle XX. Totes aquestes mesures autàrquiques no pal·liaren l'endarreriment de la producció econòmica ni el descens de la qualitat de vida que quedà reduïa al nivell de la subsistència o, de vegades, ni això, perquè la desnutrició i les malalties a causa de la mala alimentació estaven a l'ordre del dia. En conseqüència, va aflorar un mercat negre en auge, que permeté als habitants aconseguir alguns diners i aliments per sobreviure.¹⁷⁴⁴

Un cop contextualitzat el període de depressió econòmica i autarquia que fomentarà el desenvolupament del mercat negre, s'exposa com aquest fenomen va tindre un gran èxit en Massalfassar. El poble tenia avantatges per aquest tipus de comerç. Es trobava en una situació privilegiada, prop de les antigues línies de ferrocarril d'Aragó (*La Via Xurra*) i de Barcelona. En primer lloc, atés a la gran producció de l'agricultura valenciana, l'Horta Nord esdevingué en un centre d'abastament de Barcelona molt important, atés que aquesta era una ciutat amb molts habitants i amb un mercat que podia abastar tota la demanda. Gent del nord del País Valencià (Almassora, Vila-real, Onda...) i sobretot gent de Barcelona que coneixia i patia la manca del seu mercat, baixaven a València, on el preu dels productes primaris eren molt inferiors i compraven el que podien portar camuflat en la roba, maletes i en qualsevol altre lloc que poguera passar desapercebut per la policia.¹⁷⁴⁵ No era estrany veure per Massalfassar a senyors i senyoretes ben vestits que, tot simulant

¹⁷⁴⁴ CERDÀ, Robert; FENOLLOSA, Llorenç i GIMENO, Isabel. «Ara i abans. D'estraperlistes, mercat negre i altres cosetes», *La Roda del Temps*, Núm.3 (1995), p. 31.

¹⁷⁴⁵ *Ibídem*, p. 6.

un benestar social, portaven les maletes ben plenes d'arròs i altres queviures. Si compraven ací 50 kg d'arròs a un preu al voltant de 10 pessetes el kg, i el venien com a molt barat a 40 pessetes, tot descomptant el bitllet del tren que com a molt costava 200 pessetes, no els eixia el viatge per davall de 1.300 pessetes netes. Cal recordar que un jornal normal d'un home del poble no passava de 5 pessetes per un dia dur de treball i que els sous reglamentats per a tasques estacionals no arribaven a 15 pessetes.¹⁷⁴⁶

Però, com era el procés de l'estraperlo? Era una xarxa de compravenda de gènere diversificat: arròs, farina, oli, creïlles, rabassetes, melons..., que eixia de la producció agrícola de l'horta valenciana i els estraperlistes s'emportaven cap a Barcelona principalment aprofitant que la localitat era la primera parada del tren que anava de València a Barcelona. A Massalfassar operaven una vintena d'estraperlistes, especialment en el molt desitjat estraperlo del pa.¹⁷⁴⁷ Per defugir del visat autoritzat per l'Ajuntament local i per la Guàrdia Civil a l'hora de transportar mercaderies, es necessitava moldre el cereal en espais clandestins i amb xicotets molins que quasi no feien soroll, a fi d'estalviar-se tant el control dels moliners pels guàrdies, com el perillós viatge d'anada i tornada al molí amb els gèneres. Quan ja es tenia comprat tot el que es podia, es guardaven els queviures a una casa del poble i es llogaven les persones que feien falta per tal de portar-lo al tren que s'aturava a la localitat entre les 21 h i les 22 h. Llavors, força veïns quedaven amb una contrasenya lluminosa amb l'estraperlista i, amb l'auxili de la foscor, transportaven com podien amb carros, bicicletes o simplement amb els fardells al llom i esperaven amagats en les séquies o en l'obscuritat dels camps mentre arribava el tren¹⁷⁴⁸.

Sovint els estraperlistes ja havien subornat als policies i als ferroviaris perquè feren els ulls grossos amb la mercaderia que es muntava, la qual l'amagaven en el fals sostre del tren o també dintre dels dipòsits d'aigua, en un procés que implicava desmuntant-los, omplir-los de gènere, tornar-los a muntar i repintar els tornavisos per evitar ser descoberts en alguna revisió en les estacions següents on pujaven brigades a controlar el tren. Cada nit els homes es jugaven la vida botant de vagó a

¹⁷⁴⁶ *Ibíd.*, p.7.

¹⁷⁴⁷ Entrevista a Luis Margaix Margaix, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

¹⁷⁴⁸ CERDÀ, R.; FENOLLOSA, L. i GIMENO, I.: *Op. cit.*, pp.8-9 i entrevista a Luis Margaix Margaix, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

vagó amb paquets, de quasi 50 kg cadascú, als muscles. També dissortadament hi havien morts en caure del tren, quedar-se socarrats enganxats a cables d'alta tensió que creuaven els alts de la via, o esclafar-se en la boca d'un túnel si no es coneixia ben bé el trajecte.¹⁷⁴⁹ En apropar-se a Barcelona, llençaven la mercaderia coberta amb sacs d'espart tot just abans d'arribar a l'estació de Sants, on ja hi havia homes i dones amb els quals prèviament ho havien acordat i, finalment, portaven la mercaderia a casa del distribuïdor per començar la venda.

L'estraperlo suposava un alt risc per als qui es dedicaven a fer els viatges amb les mercaderies, perquè, en tractar-se d'un tràfic clandestí, perdre les mercaderies podia suposar que el propietari volgués recuperar-la de les pitjors maneres possibles i a més estaven les pallisses de la policia o els càstigs penals que podien comportar si els enxampaven. Així mateix, la dictadura va legislar durament per acabar amb el mercat negre, doncs, malgrat que no hi ha xifres oficials, es calcula que de 1939 fins al 1950 el 56,73 % del blat comercialitzat provenia del mercat negre.¹⁷⁵⁰ En el primer Decret del 28 d'abril de 1939, l'Estat franquista establia sancions per incompliment de les normes de mercat de caràcter econòmic, de confiscació de productes i, fins i tot, de privació de llibertat. Però aquestes mesures s'enduriran amb la legislació de la Llei del 24 de juny de 1941, on es reconeix el que està passant amb l'estraperlo:

*«La escasa proporción entre la realidad de las cosechas y los recursos entregados a los Organismos correspondientes, pone de manifiesto que, pese a las medidas del Gobierno, el egoísmo de muchos de los productores e intermediarios»*¹⁷⁵¹

I, encara més, es legislà una altra llei quatre mesos més tard, Llei del 16 d'octubre de 1941, que arribà a establir la pena de mort pels estraperlistes.¹⁷⁵² Alguns massalfassins hagueren d'afrontar sancions, atés que foren enxampats per les forces de seguretat que notificaven a les autoritats provincials que viatjaven sense salconduit, cosa que desembocava en la imposició d'una multa econòmica en la majoria dels casos. És un exemple la multa de 25 pessetes que el governador li va imposar a Ramon Barres Fenollosa per aquest motiu el 9 d'abril de 1940, just abans

¹⁷⁴⁹ CERDÀ, R.; FENOLLOSA, Ll. i GIMENO, I.: *Op. cit.*, p. 8.

¹⁷⁵⁰ *Ibidem*, p.5.

¹⁷⁵¹ BOE N° 178 de 27 de juny de 1941, Prefectura de l'Estat, p. 4706.

¹⁷⁵² BOE N° 131 de 6 de desembre de 1941, Presidència del Govern, p. 1427.

que la legislació comencés a endurir-se.¹⁷⁵³ Tanmateix, l'estraperlo fou un fenomen de subsistència difícil d'aturar, que va estar marcat per la necessitat de sobreviure dels subalterns, vist que era pràctica necessària per a sortir-se'n, atés l'enfonsament de les condicions de vida. Però, tal com assenyalaven els historiadors Román i del Arco, les classes subalternes no adoptaren únicament una sèrie d'estratègies de subsistència, sinó també de resistència contra la dictadura amb la realització d'actes il·lícits, qüestionant les polítiques autàrquiques i trencant amb la legalitat.¹⁷⁵⁴

¹⁷⁵³ AMMLS: Llibre de registre d'entrada de 1940.

¹⁷⁵⁴ ROMÁN, G. i DEL ARCO, M.Á. (2022). *Op., cit.*, p. 129.

Rocafort

Pluralitat i pugna d'un govern unificat

La constitució dels primers governs franquistes en alguns municipis de l'Horta Nord va derivar en una pugna pel poder entre els diferents vessants polítics que havien donat suport al cop d'estat de 1936. Analitzant què va passar a Rocafort, en un primer moment s'observa com els falangistes nomenaren una primera corporació el 12 d'abril, avançant-se als militars. Encapçalant aquest govern hi havia l'alcalde Pascual Andrés Roca, qui ja havia presidit l'Ajuntament el 1932 en representació de les dretes republicanes. Andrés estava envoltant d'altres dretans com el primer tinent Mariano Marco Marco, de qui es destaca que tenia un germà republicà, o els regidors Eduardo Marco Ferrando, José Alfonso San Juan i Enrique Bargués Marco.¹⁷⁵⁵

Això no obstant, els militars maniobraren ràpidament, i el 21 d'abril constituïren un altre govern per ordre de l'Auditoria de Guerra de l'Exèrcit d'Ocupació de Llevant. Conservaren gran part de l'anterior, de manera que Eduardo Marco, José Alfonso i Enrique Bargués continuaven essent regidors, encarregats de la Comissió de Sanitats, d'Hisenda i la d'Instrucció pública respectivament, mentre Mariano Marco seguia com a primer tinent d'alcalde. Ara bé, el canvi substancial es va produir en l'alcaldia, perquè cessaren Pascual Andrés i designaren a Ramón Ferrando Marco com a nou batlle.¹⁷⁵⁶ La pugna entre els falangistes i els militars pel poder municipal la van guanyar els darrers. Però al sector falangista se'l va acostumar acceptant com a secretari a Heliodoro Pascual Cabañas, que havia estat proposat per l'agrupació feixista.¹⁷⁵⁷ És així com el franquisme polític feia equilibris de poder interns, vist que s'ha de tindre present que era un espai recentment unificat, que concentrava des dels nacionalsindicalistes més revolucionaris als conservadors i religiosos més fonamentalistes. Malgrat l'exposat, a Rocafort es va aconseguir una gran estabilitat i

¹⁷⁵⁵ AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessió del 14 d'abril del 1939.

¹⁷⁵⁶ AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessió del 22 d'abril del 1939.

¹⁷⁵⁷ AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessions del 22 d'abril i 5 de juny del 1939.

cohesió en els anys de la postguerra, la qual cosa era una característica dels pobles amb menor repressió política.

Una vegada consolidat el govern franquista de Rocafort, començaren les primeres mesures. Igualment que en la resta de la comarca, per a les noves autoritats va ser cabdal esborrar els vestigis republicans. Així doncs, acordaren en sessió de govern recórrer els carrers del poble per veure i anotar els rètols dels carrers i vies que hagueren de canviar. Els noms de les vies públiques passaren de retolar-se carrer Major, avinguda Fermín Galan o carrer Blasco Ibáñez a dir-se carrer de José Antonio Primo de Rivera, plaça del *Caudillo* o avinguda Naques de Sotelo.¹⁷⁵⁸ Amb tot, hi destaca el carrer Bonavista que passà a ser carrer de Salgado-Araujo, en referència a un alferes de la marina franquista que tenia familiars en aquesta localitat, el qual va morir a bord del creuer Almirall Cervera quan va ser atacat per l'aviació republicana el febrer de 1938. Llavors, el govern de Ramon Ferrando va retolar aquest carrer amb el nou de l'Alferes mariner Salgado-Araujo per:

*«perpetuar su nombre para que sirva de estímulo y ejemplo a las generaciones presentes y futuras moviéndolos a empujar el movimiento de la Patria».*¹⁷⁵⁹

L'historiador Miguel Ángel del Arco, definia la resignificació de l'espai públic amb el record a una part de les víctimes de la guerra com una tipologia nacionalitzadora excoient, ja que en ells es representava una Espanya: la dels vencedors. Els morts eren elements vertebradors compartits entre grups socials diferents, que es reuniren per una experiència en comú, forjant una identitat col·lectiva i reafirmant una tradició inventada. Es representava una nació espanyola purificada per la «Croada» que es volia rememorar personificant als seus màrtirs. Aleshores, canviant els noms dels carrers no sols es transformava el sentit de l'espai, sinó també el seu significat.¹⁷⁶⁰

Més mesures del primer govern de la dictadura a Rocafort giren al voltant de la rehabilitació de la caserna de la Guàrdia Civil, assaltada els primers dies d'agost del 1936. Les autoritats locals aprovaren demanar un préstec de 56.000 pessetes a

¹⁷⁵⁸ AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessions del 14 d'agost i 4 de setembre del 1939.

¹⁷⁵⁹ AMRO: Llibre d'actes municipals del 2 de juny de 1941 fins al 3 de gener del 1943. Sessió de l'1 de desembre de 1941.

¹⁷⁶⁰ DEL ARCO, M. Á.: «Las cruces de los caídos: Instrumento nacionalizador en la "cultura de la victoria» *Op. cit.*, pp. 67 i 75.

l'Institut de Crèdit per a la Reconstrucció Nacional, que els fou concedit amb l'interés anual de l'1 % i durant vint anys, amb la qual cosa l'Ajuntament hauria d'abonar una anualitat fixa de 3.114 pessetes. Aleshores, tenint en compte que el pressupost municipal anual oscil·lava entre les 18.000 i 20.000 pessetes durant els anys posteriors a l'enfrontament armat, açò va suposar una gran càrrega per al govern de Ferrando, atés que suposava entre al voltant del 15 % del pressupost municipal, una despesa especialment elevada sobretot si es té present la fam i la misèria estesa per la majoria de la població, que des d'un punt de vista social n'era una autèntica emergència.¹⁷⁶¹ La problemàtica de la manca d'aliments semblava que no era una de les principals preocupacions del govern de postguerra. Encara més, d'una manera força irregular, van aprovar un impost municipal, i cobraren una pesseta per repartir les cartilles de racionament de pa i altres aliments.¹⁷⁶² Però les irregularitats no eren fets aïllats ni qüestió d'atzar. La seua deficitària gestió de l'abastiment entre el veïnat va motivar sancions per part del governador, que el 30 d'octubre de 1939 ja va multar als membres del govern de Rocafort per no haver remés al seu temps el resum de les mercaderies existents en el mes de setembre últim, la qual acordaren pagar entre tots els regidors de la corporació.¹⁷⁶³

Tot això en mig d'un ambient militaritzat i bèl·lic que rd respirava per tot arreu, no solament per la guerra espanyola, sinó també perquè el setembre de 1939 s'inicià la Segona Guerra Mundial i la dictadura franquista donava suport implícit a les potències de l'Eix Roma-Berlín. No és d'estranyar la desconfiança i l'obsessió sobre possibles atacs de potències exteriors. En conseqüència, el discurs de l'enemic interior que representaven els republicans es legitimava, exagerant la possible dels comunistes de l'URSS. En aquest sentit, el governador va enviar una circular a les autoritats de Rocafort, on els advertia sobre què havien de fer en cas d'invasions aèries, donant les pautes d'actuació en cas

¹⁷⁶¹ AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessió del 19 de juny del 1939 i llibre d'actes municipals del 2 de juny de 1941 fins al 3 de gener del 1943. Sessió de 18 d'agost de 1941.

¹⁷⁶² AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessions del 7 i 14 d'agost del 1939.

¹⁷⁶³ AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessió del 7 d'agost del 1939 i llibre d'actes municipals des del 26 de setembre de 1939 fins al 26 de maig de 1941. Sessió del 30 d'octubre del 1939.

*«de aterrizajes forzosos de aviones extranjeros porque inmediatamente se notifique al Gobernador Civil y a los auxiliares de la Guardia Civil [...] Que no permiten que nadie, ni los tripulantes, se aproximan, reconozcan o tocan el material, si no son las fuerzas del Ejército o Gobernación con carácter de custodia o salvamento. Impedirán que los tripulantes del avión caído destruyan documentos ni objetos del aparato, recogiendo, además, la documentación que llevan encima los mismos, esperando órdenes por ulterior determinación».*¹⁷⁶⁴

Una postguerra sense víctimes mortals

Rocafort és un dels pobles de l'Horta Nord on no va haver-hi cap afusellat ni mort a les presons de la dictadura, gràcies a la poca participació de les bases en el procés de repressió. Ara bé, malgrat això, setze dels representants polítics locals durant la guerra no es van deslliurar de ser arrestats i processats en consells de guerra. S'obriren set processos sumaríssims, d'entre els quals destaca el 7520-V-39 perquè investigava de manera col·lectiva als membres del comitè local.¹⁷⁶⁵ Tots ells foren detinguts durant l'abril de 1939 i traslladats cap a la presó Model de València en camions militars.¹⁷⁶⁶ Aquest centre penitenciari estava ple de bat a bat. Els testimonis locals recorden que els rocafortans empresonats a la Model hi romanien atapeïts en grups de huit o deu reus per cada cel·la de reduïdes dimensions, amb un escusat i una pila per rentar-se tots. No hi cabien. Les difícils condicions de les presons —manca d'higiene, proliferació de malalties, desnutrició, maltractaments...— constituïen un perill per a la vida dels empresonats, puix al País Valencià més de 1.000 persones van morir a les presons de la postguerra.¹⁷⁶⁷

Passar per les presons franquistes podia derivar amb la mort sense necessitat de ser condemnat pels militars. És per això que el paper dels familiars, majoritàriament dones —esposes, filles i mares—, fou cabdal per a la seua supervivència, ja que

¹⁷⁶⁴ AMRO: Llibre d'actes municipals des del 2 de juny de 1941 fins al 3 de gener de 1943. Sessió del 4 d'agost del 1941.

¹⁷⁶⁵ AGHD: s. 3496-V-40, l. 18331, c. 7; s. 3809-V-40, l. 17427, c. 5; s. 7520-V-39, l. 18796, c. 4; s. 9438-V-39, l. 20501, c. 14; s. 12036-V-39, l. 16892, c. 12; s. 14288-V-39, l. 16663, c. 10; s. 9385-V-39, l. 19934, c. 6 i s. 6697-V-39, l. 20257, c. 7.

¹⁷⁶⁶ Entrevista a Carmen Moral Goda, 12 de març del 2019 (Rocafort).

¹⁷⁶⁷ Vegeu GABARDA, Vicent: *Els afusellaments al País Valencià, Op. cit.*

d'aquests depenia que els hi portaren alguna cosa de menjar i roba neta, alhora que també la cerca d'avals de personalitats destacades del règim franquista a escala local. Aquestes dones quedaven de matinada per anar plegades a la presó, atés que cada dia es concentraven a les seues portes grans multituds de familiars per visitar-los. La cua era immensa i el panorama desolador per la gran concentració de sofriment que s'hi respirava. I l'angúnia dels familiars encara s'agreujava més quan veien eixir de la presó camions plens de reus en direcció cap al cementiri de Paterna per afusellar-los, provocant-los paüra quan se sentien els crits de dintre dels camions, tot patint que els pròxims foren els seus parents. De Rocafort a Benicalap, les dones recorrien el camí a peu perquè no podien permetre's pagar el bitllet de tren. Una vegada entraven a la presó, lliuraven el menjar i la roba que els portaven, i després les traslladaven a un passadís on, a través d'una gruixuda tanca metàl·lica amb reixes, podien veure i parlar uns minuts amb els seus familiars.¹⁷⁶⁸

Sobre la identitat dels rocafortans empresonats durant la postguerra, hi havia Toni Moral Masiá, màxim representat local d'IR. A Moral el visitaven diàriament les seues filles i la dona, a les qui sempre preguntava si elles menjaven prou i els deia que no calia que li portaren res a ell. No va ser una tasca gens fàcil per a la dona i filles de Toni aconseguir diàriament alguna cosa de menjar per al seu pare. Un cop, una de les filles hagué de suplicar a una tia seua, germana del seu pare, perquè li donés una sardina de bota, vist que a casa seua no hi havia res. Quan al capdavant la va aconseguir, la xiqueta se'n va anar caminant com sempre cap a la Model amb la sardina envoltada amb un paper. Pel camí, com que la xiqueta hi passava tanta gana, anava xuclant-li la cua a la sardina alhora que pensava en el plaer de poder menjar-se-la, però sense clavar-li les dents perquè era pel seu pare.¹⁷⁶⁹

Altres membres del Comité del FP de Rocafort com Francisco Marco Ferrando, Vicent Marco Albarracin, Manel Granell Ferrada i l'alcalde socialista Toni Aragón Civera també van ser arrestats i empresonats. Però aquests no passaren gaire temps a la presó gràcies al decret del 23 de febrer del 1940, signat pel ministre de Justícia Esteban Bilbao, mitjançant el qual els va concedida la llibertat en aplicació de la redempció de penes pel treball a les presons.¹⁷⁷⁰ En canvi, altres rocafortans

¹⁷⁶⁸ Entrevista a Carmen Moral Goda, 12 de març del 2019 (Rocafort).

¹⁷⁶⁹ *Ibídem*.

¹⁷⁷⁰ BOE Nº 59, de 28 de febrer del 1940, Ministeri de Justícia, p. 1453.

arrestats no va tindre la mateixa sort i foren condemnats pels tribunals militars a elevades condemes de reclusió, especialment els més destacats en la resistència al cop d'estat. Es tracta del president del Comité del FP per la UGT, Ramon Fontestad Estellés (*El Gat*), encausat en dos procediments sumaríssims, el 4700-V i 14278-V, pels quals fou condemnat a trenta anys de reclusió major, encara que finalment solament en complirà tres. En eixir de la presó Model, Fontestad va decidir que no tornaria a Rocafort per la pressió social que li podia suposar i, aleshores, decidí exiliar-se a França amb la seua família per evitar ser perseguit de nou.¹⁷⁷¹ D'altra banda, a més de la presó Model, al convent de Santa Maria del Puig hi empresonaren a Enrique Company Granell, membre del Comité del FP per la UGT, qui va eixir amb el mateix decret del 23 de febrer del 1940. Per altre costat, al Convent de Santa Clara fou reclosa l'única dona de Rocafort processada durant la postguerra el 23 de juny de 1939. Es tractava de Dolors Granell Ferrada, de vint-i-dos anys, qui era germana del citat membre del comité Manel, essent aquest motiu suficient per a arrestar-la. Tot i això, Dolors solament va estar empresonada dos mesos, i n'eixí amb llibertat vigilada.¹⁷⁷²

Fet i fet, la violència política a Rocafort es caracteritzà per la inexistència de víctimes mortals, essent un dels tres municipis de l'Horta Nord on no va haver-hi cap mort, juntament amb els casos analitzats d'Emperador i Massalfassar. Aquest fenomen s'explica atenent la baixa col·laboració de les bases franquistes amb la repressió, vinculada directament a la intensitat de la repressió en la rereguarda. Les noves autoritats franquistes locals solament acusaren els membres del comité de confiscacions, perquè no s'havia produït cap víctima mortal a la rereguarda. Dit en altres paraules, a Rocafort es va mantenir l'ordre públic durant la guerra i les noves autoritats locals de la dictadura ho va reconèixer amb bons informes sobre els encausats. Però convé remarcar que l'ordre públic es manté per dos motius. El primer, compartit amb altres municipis, és la voluntat dels republicans locals d'evitar donar via lliure als odis i les rancúnies de classes. Així, tot i que molts d'ells estaven armats després d'assaltar la caserna de la Guàrdia Civil de la localitat, no assassinaren a cap veí conservador o religiós, solament al sergent rebel Salvador Mancisidor Ortiz. El segon lloc, i de manera específica a Rocafort, l'ordre públic es va

¹⁷⁷¹ Ajuntament de Rocafort i Red de ciudades machidianas (2019) *Op. cit.*

¹⁷⁷² ARV: Base de dades dels expedients penitenciaris dels reus de la presó Model de València.

mantenir perquè en el poble s'instal·laren la majoria d'institucions del govern central de la República, entre elles, l'Estat Major. Per tant, allà on les forces d'ordre del règim republicà hi mantenien el monopoli del poder, no s'hi produïren estralls.

Constituir l'administració de la dictadura i recuperar la influència de l'església

Per a la consolidació de l'Estat franquista, calia engegar un procés de «neteja ideològica» dels empleats públics i funcionaris, que tornava a deixar en les mans de les bases franquistes locals la potestat de castigar als qui es considerava que no havien estat fidels amb la seua causa. En el cas de Rocafort, la depuració depenia dels informes politicosocials del jutge instructor dels expedients i primer tinent d'alcalde, Mariano Marco Marco, que en comparació amb la resta de processos de depuració de la comarca va elaborar informes sense acusacions greus. Per explicar-ho, s'ha de tindre present que Marco tenia lligams amb els republicans locals, vist que era germà d'Eduardo, qui ostentà d'abril a l'octubre de 1938 l'alcaldia de Rocafort. Així mateix, l'elecció d'un perfil moderat per dirigir el procés de purga a l'administració local va facilitar la laxitud del procediment repressiu.¹⁷⁷³ El procés de depuració es portà a terme amb una gran celeritat, començant per readmetre en l'administració municipal als treballadors simpatitzants amb el franquisme, els quals foren admesos sense que finalitzés el procés d'investigació presentant unes declaracions jurades d'adhesió al règim. D'aquesta manera, el secretari municipal Heliodoro Pascual Cabañas, el metge Nicolas Alonso Ferrer i l'algutzir Lorenzo Lluna Giner foren rehabilitats ben aviat.¹⁷⁷⁴ Val a dir que els dos darrers ja treballaven com a algutzir i metge a la localitat durant els anys de la guerra, i això no va suposar cap impediment per readmetre'ls, mentre que el secretari sí que provenia de l'espai franquista, concretament avalat i afavorit pels falangistes.¹⁷⁷⁵

¹⁷⁷³ AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessió del 10 de juny del 1939.

¹⁷⁷⁴ AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessió del 26 de juny del 1939 i Llibre d'actes municipals des del 26 de setembre de 1939 fins al 26 de maig de 1941. Sessió del 27 de desembre de 1939.

¹⁷⁷⁵ *Ibidem*.

Això no obstant, alguns llocs de treball de l'administració local quedaren buits després de la guerra, perquè els qui els ostentaven no tornaren a Rocafort implantada la dictadura. Fou el cas del practicant i la matrona municipals, que desertaren els seus llocs de treball i, en conseqüència, se seleccionaren nous treballadors afins amb el nou règim: Ramon Perales de San Bruno fou designat per les autoritats sanitàries per desenvolupar ambdós càrrecs.¹⁷⁷⁶ Una altra de les places que havia quedat vacant era la de farmacèutic, ocupada fins llavors per Joaquin Soriano Zapater, qui fou assassinat a València després de ser capturat a Godella, en el marc de la violència descontrolada de la rereguarda. En conseqüència, el germà de Joaquim, Teleforo, propietari d'una farmàcia precisament a Godella, va sol·licitar ser nomenat farmacèutic titular de Rocafort en compensació per la mort del seu germà, i l'Ajuntament de Rocafort li ho va concedir per unanimitat.¹⁷⁷⁷

Però no tot foren readmissions i nomenaments, també hi hagué empleats públics que van perdre el lloc de treball i, en alguns casos, foren sancionats. En primer lloc, un dels cessats era l'àrbitre de pesos i mesures, José Granell Garcia, acomiadat l'1 de maig del 1939. Eixe mateix dia el govern va designar com a substitut a José Roca Marco, que el desenvolupava abans del 16 de febrer del 1936.¹⁷⁷⁸ En segon lloc, també depuraren al sereno José Gimeno Monteagut, però en aquest cas per una denúncia que no provenia de les bases franquistes locals, sinó del cap de la caserna de la Guàrdia Civil, que va acusar Gimeno de desafecció al *Glorioso Movimiento Nacional* i tinença il·lícita d'armes. Aleshores, el jutge depurador hagué d'instruir l'expedient de depuració condicionat per aquesta denúncia, i el 10 de juny de 1939 li notificà el seu cessament. En l'informe va recollir la defensa de Gimeno sobre les acusacions en la seua contra:

*«el interesado se ha limitado a exponer, en su defensa, que no era cierto que las noticias que recogía de los elementos de derechas se las contaba a los de izquierdas, pero no negaba la tenencia de armas cortas sin licencia».*¹⁷⁷⁹

¹⁷⁷⁶ AMRO: Llibre d'actes municipals del 2 de juny de 1941 fins al 3 de gener de 1943. Sessió del 28 de setembre del 1942.

¹⁷⁷⁷ AMRO: Llibre d'actes municipals del 26 de setembre de 1939 fins al 26 de maig de 1941. Sessió del 27 d'octubre del 1939.

¹⁷⁷⁸ AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessió del 1 de maig del 1939.

¹⁷⁷⁹ AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessió del 10 de juny del 1939

El jutge Marco va desestimar les consideracions, qualificant-les de falses, i va proposar al govern local aprovar la sanció de la destitució en el seu càrrec, la qual va ser acceptada per unanimitat el 10 de juliol de 1939. Ara bé, la sentència estava escrita des de l'inici del procés de depuració, vist que el mateix dia que decidiren investigar-lo, ja van nomenar al seu substitut, Dionisio Julve Molina, que també es va fer responsable del cementiri municipal.¹⁷⁸⁰

Fet i fet, la victòria de les tropes rebels en la Guerra Civil va donar lloc a nou règim polític, que necessitava les autoritats locals per reprimir als opositors, tant des dels tribunals militars com des del procés de depuració. Amb tot, pel que fa a la violència implícita, s'ha de remarcar la rellevància d'altres institucions locals per controlar l'espai social i marginar als qui no els hi havien estat fidels. Ací, l'Església catòlica va tindre un rol destacat, puix la institució religiosa era un dels poder fàctics més alineats amb el nou Estat i un dels fonaments ideològics de la dictadura, que exercia una gran influència sobre la societat. Així mateix, l'abril de 1939, Bertomeu Albert fou nomenat capellà a Rocafort, fent-se càrrec de l'església local.¹⁷⁸¹ Poques setmanes després de la seua arribada, el 6 de maig el capellà va enviar una carta al govern local per reclamar que s'unifiqués els cementiris civils i catòlics i s'eliminara qualsevol vestigi anticlerical de les sepultures:

*«Habiendo sido derogada la Ley de 30 de enero de 1932 sobre cementerios, según consta en el BOE de 20 de diciembre de 1938, tengo el honor de comunicarle que pasa a la autoridad la jurisdicción de los cementerios católicos, no pudiendo darle sepultura en los mismos sin la autorización del cura. Por la misma Ley vienen obligando a las autoridades municipales a restablecer, en el plazo de dos meses a contar desde la vigencia de la misma, las antiguas tapias que separaron los cementerios civiles de los católicos. El que le participo porque a la mayor brevedad se restablezcan las tapias, se habilite la capilla y se quite de las sepulturas cualquier inscripción hostil a la Religión Católica».*¹⁷⁸²

¹⁷⁸⁰ Ibídem i sessió del 10 juliol del 1939.

¹⁷⁸¹ PÉREZ, Albert. *Crònica de Rocafort. Aproximació a la seua Història*. Ajuntament de Rocafort, 1988, p. 138.

¹⁷⁸² AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939. Sessió de l'1 de maig del 1939.

Una altra de les demandes que el capellà Albert va fer al govern local, se centrava en la reparació i remodelació de l'església local, atés que tal com s'ha exposat abans, havia quedat buida de simbolisme religiós quan una multitud de persones la va assaltar l'estiu de 1936 i cremaren imatges de sants i verges alhora que destruïren altars i retaules de l'interior. El capellà havia de fer missa a la porta de l'església i a l'aire lliure, perquè l'interior de l'edifici havia estat transformat durant la Guerra Civil i mancava de tot significat catòlic. En eixes primeres misses a l'aire lliure, que concentraven a religiosos i en l'espai públic per primera vegada després de la guerra, no hi acudien els republicans catòlics perquè temien l'escarni dels *vencedors* de la contesa bèl·lica.¹⁷⁸³ Aquest no va ser mai un espai d'inclusió de tota la societat i s'esdevingué la marginació social dels *vençuts*, els quals quedaven exclosos de les activitats públiques per la pressió de les bases religioses de la dictadura. Però l'església no solament va col·laborar amb la marginació, sinó també en el càstig dels opositors polítics. N'és un bon exemple la col·laboració amb el govern local per a obligar a tres dones republicanes de la localitat a netejar l'edifici, aprovant-se aquesta mesura en la sessió d'actes municipal. Una pràctica repressiva carregada de simbolisme perquè, igualment que va passar en altres localitats,¹⁷⁸⁴ exposava a les dones a un càstig públic, observades per tot el veïnat.¹⁷⁸⁵

Els jerarques religiosos locals tenien la potestat d'exercir un tipus de repressió simbòlica, destacada tant per la influència en els poders municipals com en el gruix del veïnat. Ara bé, com en els governs, els capellans podien participar en diferents graus d'intensitat o, fins i tot, resistir-se a aplicar aquesta violència implícita. A Rocafort, si bé el capellà Albert va mostrar la voluntat de col·laborar amb la marginació dels republicans, la situació es va atenuar quan va ser substituït. El diumenge 26 de juliol de 1942, va arribar un nou capellà, Vicent Sorribes i Gramatge, qui va dirigir la parròquia durant trenta-set anys. De Sorribes caldria destacar el seu perfil marcadament valencianista, defensor de la llengua i de la introducció d'aquesta en la litúrgia del País Valencià. Publicà tres edicions del seu «Eucologi valencià» (1951) i els opuscles «La devoció a sant Roc», «La missa del poble (1959)», «Set diumenges de sant Josep» (1973) i «*Salve sancta parens*». Un recull de pregàries

¹⁷⁸³ Entrevista a Carmen Moral Goda, 12 de març del 2019 (Rocafort).

¹⁷⁸⁴ Veure: Crònica La Pobla de Farnals i Rafelbunyol.

¹⁷⁸⁵ AMRO: Llibre d'actes municipals des del 26 de setembre de 1939 fins al 26 de maig de 1941. Sessió del 27 d'octubre del 1939.

en litúrgiques en llengua catalana, on exposava el seu pensament que discrepava de les directrius dels jerarques catòlics alineats amb els valors nacionalistes de la dictadura:

«No n'hi ha, almenys que jo sàpiga, cap [llibre] per a pregar en valencià, i això també és digne d'una reparació [...] Què fa hom ací, en favor de la pietat valenciana? Gairebé no res. ¿No et sembla que convé demostrar que la nostra llengua serveix per a tot? Germans: Com veeu, és per Déu, per la Mare, per València, per la Pàtria que treballe».¹⁷⁸⁶

La seua sensibilitat pel valencià li va nàixer arran de l'experiència tinguda en assistir a un moribund que desconeixia el castellà. I és que el capellà Vicent Sorribes responia més bé al vessant del cristianisme social, en uns anys en què hi predominaven els capellans defensors a ultrança de la dictadura franquista.¹⁷⁸⁷ És per això que s'argumenta que amb la seua arribada es va fomentar una pau social entre vencedors i vençuts a Rocafort, cosa que és un aspecte força rellevant per comprendre el viratge envers la col·laboració de l'església local amb la violència simbòlica. Així mateix, la marginació social dels republicans relacionada amb els actes de la institució catòlica local va minvar i això evidencia que el paper destacat de les bases catòliques per castigar, o no, als qui s'oposaren al cop d'estat de 1936.

¹⁷⁸⁶ Bauset, Josep Miquel: «L'Eucologi de mossèn Vicent Sorribes». *Vilaweb*, 27 de desembre del 2015. [En línia] Recuperat del <https://www.diarilaveu.com/columnista/33142/leucologi-de-mossen-vicent-sorribes> [Consultat el 20 de març del 2019].

¹⁷⁸⁷ SORIANO, Josep M. Mossen Sorribes. *Destino* N° 1709, (4 de juliol de 1970) p. 16.

Capítol 4: Conclusions

De 1900 fins a 1939, l'Horta Nord va experimentar un període convuls marcat per la disputa del domini polític i militar, alhora que també per l'hegemonia moral i cultural. Una pugna entre les classes subalternes i les elits, al més pur estil de la visió gramsciana sobre la lluita de classes. Així, arran de la «Crisi de la Restauració» de 1898, el sistema borbònic començà a trontollar. L'aparició dels primers blasquistes a la comarca, on fundaren casinos, ateneus, i, fins i tot, celebraren els Jocs Florals, és una mostra de la creixent oposició. I, encara més, les manifestacions i mítings multitudinaris a Burjassot, Alboràia o Almàssera. Aleshores, en una conjuntura marcada pels regeneracionistes del 98, el blasquisme es va estendre des de la ciutat de València a la comarca gràcies al discurs agrarista i les crítiques a la corrupció caciquil i els excessos de la jerarquia eclesiàstica. Tot i això, les discrepàncies internes i la fortalesa del règim van fer descarrilar un possible procés reformista en els primers anys del segle.

Amb una economia preeminentment agrícola, atés que tres quartes parts de la població s'hi dedicava, destacava la productivitat de les marjals d'Albuixec, Massalfassar o Puçol. L'excedent es destinava a les exportacions, que constituïen més del 50 % de l'economia valenciana, especialment a partir de l'hegemonia de la taronja. Evolucionant en paral·lel a la demanda europea, la superfície de tarongers al País Valencià augmentà de les 4.850 ha l'any 1878 a 24.834 ha en 1904. Camps com el Mas de Mauro de Godella o les terres de la família Moroder de Montcada van viure un període d'espectaculars vendes a l'estranger; repartint-se els beneficis entre la burgesia comercial i els minifundistes i arrendataris locals. D'altra banda, sense voluntat de dubtar de la visió agrarista i poc industrialitzada de Joan Fuster,¹⁷⁸⁸ a l'Horta Nord va consolidar-se un xicotet focus industrial. A la fàbrica tèxtil dels Trenor de Vinalesa, que venia funcionant des del segle XIX, s'hi afegiren el taller de reparació de cotxes de tramvies i ferrocarrils de Vicent Lladró a Almàssera, la indústria de ceràmica de Nolla a Meliana, el centre fabril de la jutera dels Bacharach a Foios, la fàbrica de glicerina de Rogelio González a Massalfassar o les

¹⁷⁸⁸ Per aprofundir en la visió fusteriana sobre la industrialització al País Valencià, vegeu els estudis de Gustau Muñoz «Joan Fuster i la industrialització valenciana: opinions, mitatges i equívocs». *Afers: fulls de recerca i pensament*, Vol. 27, N.º. 71-72, 2012; i, més recentment, *El profeta de la raó. Sobre Joan Fuster*, Afers, València, 2023.

múltiples indústries conserveres i de rajoles i teules. L'auge industrial va atreure un gruix considerable de treballadors —de dins i de fora de la comarca— que es va traduir en un gran creixement demogràfic als pobles on s'havien instal·lat les indústries i un augment menor en els municipis eminentment agrícoles. En total, dels 38.600 habitants censats el 1900 es va passar als 62.400 en 1930.

Això va causar una sèrie de transformacions socioeconòmiques, perquè, a més del creixement econòmic i demogràfic, s'hi observa el desenvolupament de l'organització obrera. És per això que durant el Trienni Bolxevic es va viure una etapa de reivindicació de la justícia social, que es va materialitzar en les primeres vagues en 1919 a la fosforera de San Diego d'Alfara del Patriarca o la jutera dels Trenor de Vinalesa, on desenes d'obriers reivindicaren millores laborals, obrint un altre front contra les classes dominants. Alhora, l'increment de l'oferta industrial va augmentar la incorporació de la dona al mercat laboral, ja que al tèxtil se cercaven principalment dones. L'agitació social provocà la reacció de les elits, que van veure amb bons ulls el cop d'estat de Primo de Rivera en 1923. Ara bé, no es pot deixar de costat que les classes dominants també havien articulat un moviment de base. A Alboraia, Tavernes Blanques o Alfara del Patriarca hi havia tradicionalistes amb un notable pes en el poder. Fet i fet, l'etapa reaccionària va arribar a la fi atesos dos factors: un d'extern, la crisi econòmica internacional de 1929, que va empobrir a la població i va precipitar l'altre factor, intern, motivat per una crisi política, aprofitada per l'oposició que estava més cohesionada.

El punt final de la Restauració esdevingué arran dels comicis del 12 d'abril de 1931, que atorgaren la victòria als republicans. Les votacions no estigueren exemptes d'irregularitats: en nou dels vint-i-dos municipis es repetiren el 31 de maig i, fins i tot, a Vinalesa una tercera vegada el 5 de juny. Les causes rauen en les denúncies de frau electoral de les Junes Electorals del Cens Municipal, que informaren de la manipulació d'alguns censos, advertiren del trencament d'urnes i acusaren alguns membres de les meses d'incomplir les seues obligacions o, directament, denunciaven la compra de vots. Tanmateix, malgrat les irregularitats, a diferència de les tupinades del sistema *turnista*, ara s'hi observa un major control, amb organismes encarregats de vetllar pel correcte funcionament, oferint a l'oposició algunes garanties democràtiques. Els resultats foren aclaparadors: dènou municipis

pels republicans, dos pels monàrquics i un empat tècnic a Puçol. Això no obstant, s'ha de tindre present la influència que la proclamació de la República va exercir per mobilitzar el sufragi republicà i desmobilitzar el monàrquic en les repeticions electorals. O també els casos on les elits no van tenir inconvenient en presentar-se baix les sigles republicanes en els segons comicis, com a Museros o Rafelbunyol. Aquests són factors que matisen els resultats.

La victòria republicana va provocar l'arribada d'una nova classe política al poder local, caracteritzada per la procedència popular. Una part significativa eren agricultors, que combinaven la feina a l'Ajuntament amb els treballs al camp. Representaven als partits de l'esquerra moderada, però també dreta moderada republicana I és que la folgada victòria no es pot desvincular del vot prestat d'una bona part de la classe mitjana, crítica amb el règim borbònic. Un fet que es va repetir en les eleccions generals del 28 de juny, on el radical Lerroux fou el candidat més votat. Tanmateix, les elits vinculades a la monarquia, que recentment havien perdut el poder municipal, van resistir-se a l'aplicació de les reformes del bienni progressista i a la gestió dels primers consistoris. A les resistències de les classes dominants, s'afegirien les dels sectors populars més radicalitzats, que veien insuficients les noves mesures. Per tant, aquesta pugna pel poder va entrar en una nova etapa amb més tensions i friccions entre els grups confrontats.

De 1931 a 1933 es donaren quatre elements de desestabilització del règim republicà. En primer lloc, la resistència clerical a la legislació. Les masses catòliques foren agitadaes pels capellans, que tractaren d'impedir la implementació de les decisions dels consistoris. L'assetjament contra l'obrer que tractà de retirar el «Sagrat Cor de Jesús» a Meliana, les misses i el repartiment d'octavetes antirepublicanes a l'església de Puçol o els aldarulls per les processons no autoritzades a Museros —on detingueren al capellà per desordres públics dos cops— o a Massamagrell —on va haver-hi un mort i diversos ferits en 1932— en són una bona mostra. Ací s'observa la desobediència catòlica contra una nova normativa que s'havia aprovat amb procediments legals i democràtics. Tanmateix, algunes interpretacions, com les de Álvarez Tardio, Del Rey Reguillo o Roberto Villa, consideren que aquestes desobediències foren una resposta defensiva davant l'ofensiva d'unes institucions anticlericals. Són tesis que contrasten amb l'Horta

Nord, on no servirien per a interpretar la comarca, vist que es constata la iniciativa dels clericals en la majoria dels aldarulls. Malgrat això, s'ha d'admetre que existiren una pluralitat de laïcismes i anticlericalismes, i que els catòlics també van ser víctimes de la contrareacció. Així s'han d'entendre els assalts i cremes de les esglésies de diversos pobles, on els anticlericals radicalitzats atacaren els edificis religiosos el maig de 1931. Tot i això, no s'ha trobat cap vestigi que demostre que aquestes accions estigueren organitzades des de les institucions.

El següent element desestabilitzador foren les resistències dels patrons, que sovint decidiren no acatar les noves lleis. Com la família Alcaide de Vinalesa, que es negà a complir la legislació sanitària i traslladar la granja de porcs fora del municipi, o els carnisers conservadors de Massamagrell, que no sacrificaven els animals en l'escorxador municipal. Ara bé, els casos més greus els trobem a la indústria tèxtil de Foios, però també a les rajoleres de Vinalesa. A la jutera dels Bacharach acomiadaren dirigents sindicals com a mètode de coacció. I, fins i tot, despatxaren a centenars d'obriers en mig de les negociacions per posar-hi fi a la vaga. D'altra banda, a la rajolera de Lluís Rius de Vinalesa, ni tan sols es va permetre l'aturada laboral, vist que el mateix patró va contractar para-policies perquè evitaren qualsevol conat de vaga. Tanmateix, tot i les males praxis dels patrons, que desembocaren en grans mobilitzacions, la majoria dels litigis es resolgueren amb relatiu èxit gràcies a la mediació de les institucions provincials.

Pel que fa al sector agrícola, terratinents i arrendataris incompliren sovint les mesures laborals de 1931. Per exemple, a Museros es contractaren jornalers provinents d'altres municipis per evitar donar treball als jornalers sindicats, la qual cosa va motivar la intervenció del governador a tall de fer complir la Llei de Termes Municipals. Però la nova normativa també va provocar tensions entre alguns jornalers. A Rafelbunyol, l'atur agrícola era elevat a conseqüència de la reduïda superfície del municipi i, a més a més, el govern no va crear una borsa de treballadors per distribuir l'ocupació. Llavors, sense respectar la legislació, desenes de jornalers d'aquest poble van ser contractats a les terres del Camp Anníbal del Puig i s'esdevingueren episodis de conflicte entre jornalers d'ambdues localitats. Un altre cop va haver d'intervindre el governador: recordant a l'alcalde de Rafelbunyol

les obligacions i iniciant els tràmits perquè el Puig i Rafelbunyol es convertissin en una sola unitat territorial en relació amb la llei.

El quart element que debilità els reformistes provingué d'una part de les seues bases, que consideraven insuficients les mesures i no notaven canvis substancials. Les vagues per l'assegurança de maternitat d'Alfara del Patriarca o aquelles que demanaren millores en les condicions laborals a les fàbriques de Vinalesa i Foios, posen de manifest que les classes subalternes tingueren mecanismes legals per reivindicar-se. Tanmateix, si bé és cert que a la majoria d'accions eren pacífiques, no es pot deixar de valorar els casos que derivaren en violència. L'incendi de la jutera dels Bacharach o l'atracament a la cotxera de Tavernes Blanques foren accions que dificultaren la convivència i desacreditaren la mediació. I, encara més, actes que es debatrien entre accions revolucionàries i la delinqüència comuna. Com els atracaments als bancs de Massamagrell, Almàssera o Puçol, o, en un context de boicot anarquista a les eleccions de 1933, l'atemptat contra el tren Barcelona-Sevilla, quan passava entre Puig i Puçol. Això va provocar una difícil digestió per a les autoritats, que a més de sufocar les desobediències de les elits, hagueren de fer mans i mànigues per apaivagar els ànims dels sectors populars més radicalitzats.

A tot això, s'hi hauria d'afegir dues temptatives organitzades per truncar el projecte modernitzador i reformista. La primera el 1933, amb la iniciativa contrareformista, que a l'Horta Nord va rebre un gran suport en les eleccions de final d'eixe any. Així va emergir un vot de càstig contra els reformistes, provinent tant de propietaris i arrendataris agrícoles com de les masses catòliques. Els contrareformistes obtingueren la victòria amb més de 79.000 sufragis, davant dels menys de 8.000 dels reformistes. Això sí, els comicis tampoc van estar exempts d'incidències, com el trencament d'urnes a la Pobla de Farnals i Albuixec. Aquesta etapa va ser aprofitada pels patrons i cacics, que tingueren més fàcil eludir la normativa laboral. Com a mostra, a la Pobla de Farnals, un terratinent embargat per incomplir la llei de col·locació obrera va ser perdonat per ordre directe del nou ministre de Treball. Amb tot, les corrupcions vinculades al partit de Lerroux, motivaren la convocatòria d'unes noves eleccions el febrer de 1936, que retornaren els progressistes al poder. Els historiadors Álvarez Tardio i Roberto Villa han sostingut que els republicans d'esquerres foren incapaços d'acceptar el resultat dels comicis de 1933, per això

començaren la ruptura amb la Revolució d'Octubre de 1934 que s'intensificaria el febrer de 1936. Aquesta visió no concorda amb l'estudiat a l'Horta Nord, on no existiren episodis de violència amb motivacions polítiques, a diferència del que havia passat durant el bienni progressista.

Fet i fet, amb més de 84.000 sufragis, la coalició frontpopular es va imposar per davant dels més de 68.000 dels partits de la dreta monàrquica en les eleccions del 16 de febrer de 1936. Unes xifres discutides en l'àmbit estatal pels neorevisionistes, els quals polemitzaren amb el resultat exposant les irregularitats en les circumscripcions de Conca i Granada. A tall de rebatre l'argumentació, s'hauria de tindre present el perill que s'amaga darrere d'aquesta visió, i és que podria suggerir que les eleccions van ser fraudulentos, valorant solament els casos de dues circumscripcions. I, d'altra banda, a l'Horta Nord aquestes acusacions sobre el frau de les esquerres semblen més aviat al contrari, vist que, si troben irregularitats són precisament en els pobles on guanyaren els conservadors. Com en Rafelbunyol, on a més de votar quasi la totalitat del cens i registrar-se tres actes amb més votats que els inscrits al cens, els anòmals resultats de 1.800 sufragis pels conservadors i 25 pels progressistes fan dubtar sobre la seua validesa.

A partir d'aleshores la radicalització de l'espai conservador va donar lloc a l'aparició de grupuscles feixistes, sota les sigles de *FE y de las JONS*, a Alboraià, Museros, Montcada, Vinalesa, Tavernes Blanques i Albuixec, de manera que fou una de les comarques valencianes amb més pes dels falangistes. I ací trobem la llavor de les bases reaccionàries que, juntament amb les classes dominants, donaren suport a la rebel·lió armada, materialitzada el 18 de juliol de 1936 amb la sublevació del general González Carrasco a València. Durant els tres dies següents es produïren mobilitzacions contràries al cop, i els carrers de la comarca s'ompliren de barricades i milícies populars armades. A la Pobla de Farnals, les barricades s'ubicaren a l'entrada del municipi; a Rocafort, una multitud d'obrers assaltaren la caserna de la Guàrdia Civil per aconseguir armes; i a Alfara del Patriarca i Albalat dels Sorells, els anarcosindicalistes patrullaven amb escopetes i pistoles pels carrers. La mobilització popular va aturar l'intent del cop d'estat a la comarca. Però també va haver-hi desenes de voluntaris que marxaren cap al front de Terol i les illes Balears amb les columnes de Ferro, Uribarri, Torres-Benedito o l'Eixea-Uribes. Una xarxa

informal d'Albuixec, Burjassot, Foios o Puçol, que van suplir el buit militar per defensar la voluntat popular.

Valorant què va passar a la rereguarda, el poder popular s'organitzà a través de comitès del FP o revolucionaris. Els frontpopulistes, que eren majoritaris, estaven organitzats en díhuit dels vint-i-dos pobles. Entre els trets que els caracteritzen, cal destacar les col·lectivitzacions parcials, principalment cases i terres abandonades de les classes benestants que fugiren amb el fracàs cop d'estat. Aquestes foren reconvertides en espais d'ús veïnal, ja que en les esglésies o en les millors cases dels pobles, s'hi habilitaren escoles, mercats o refugis per als prop de 20.000 refugiats que albergà l'Horta Nord. En segon lloc, alguns comitès del FP van tenir una menor capacitat de control de la defensa municipal i hagueren d'acceptar l'entrada de milícies forasteres per garantir l'ordre públic. Un factor rellevant per valorar la violència a la rereguarda, ja que és precisament en els pobles on es va necessitar l'entrada de forasters armats, on més afusellaments va haver-hi.

D'altra banda, malgrat que s'hi registren quatre comitès revolucionaris l'agost de 1936, s'afegiren de nous durant la guerra. Destacaven per una major col·lectivització dels béns i les propietats, arribant en el cas d'Alfara del Patriarca a col·lectivitzar tot el poble, crear moneda pròpia i repartir per igual els beneficis. Alhora, tenien un major control de l'ordre públic, gràcies a l'organització obrera d'anys anteriors — com els «Descamisats» de Vinalesa — i existia una base amb experiència en l'activisme i disposada a agafar les armes. La presència de veïns armats va evitar l'entrada de milícies forasteres, perquè foren capaços de garantir el monopoli de la violència. Tot i això, es va crear una dualitat de poders que friccionaren per la gestió de la defensa i la reconstrucció de l'Estat. Els «Fets de Vinalesa» de 1937 foren la punta de l'iceberg d'això esmentat, provocant quatre morts i diversos ferits com a conseqüència. La reestructuració del poder en la rereguarda i la centralització de les forces armades per part de les autoritats republicanes va derivar en una desmobilització dels qui inicialment s'havien atrevit a agafar les armes per defensar la República,

L'estiu del 1936, quan les autoritats encara no havien instaurat el control militar, va ser un carnaval sagnant. En eixe temps de caos, por i ebullició social, el buit de poder va derivar en un emocional i descontrolat esclat popular que desembocà en multitud

d'actes violents. La majoria de les esglésies de la comarca van ser assaltades, i en alguns casos cremades, i també es van profanar sepultures de religiosos o cremaren imatges de culte catòlic. Es van assetjar i coaccionar als veïns benestants, practicant-se detencions massives, en un context d'histèria motivat per la sublevació militar. I, en els casos més greus, es va afusellar un total de 236 persones a la comarca. Entre alguns dels seus perfils, hi havia capellans i religiosos, terratinents, militants dels partits conservadors, membres dels cossos i membres de seguretat. Però també familiars d'aquests, dones i xiquets, poc vinculats a les possibles responsabilitats d'opressió. Un exemple és Rafelbunyol, on de les trenta-nou víctimes mortals, nou eren de la mateixa família. Tot i que també hi trobem un nombre elevat d'afusellaments en deu pobles més, on es registren més de deu morts per cadascun d'ells. En una part considerable d'aquests municipis van entrar milícies armades de forasters, que s'instal·laren durant setmanes o mesos, quedant el monopoli de la violència en les seues mans.

Això no obstant, a la meitat de les localitats la xifra de víctimes mortals és «relativament» baixa; un fet atribuïble tant a la capacitat de mantenir l'ordre públic en comitès armats locals, com a l'èxit en la negociació davant la possible arribada d'una milícia. Per tant, en els municipis on les classes subalternes estigueren més organitzades i disposades a agafar les armes, va haver-hi menys morts. Per exemple, als comitès anarquistes d'Albalat dels Sorells o Alfara del Patriarca, amb quatre i tres afusellats respectivament. O, fins i tot, els comitès del FP d'Albuixec, Almàspera, Bonrepòs i Mirambell, Emperador, Massalfassar, la Pobla de Farnals i Rocafort, on va haver-hi un o cap afusellat. Això entra en contradicció amb el que afirma Del Rey Reguillo, qui argumenta que la violència anava lligada a la ideologia anarquista.

Arribats a l'abril de 1939, començà la construcció del règim autoritari de Franco, que creà nous poders locals amb perfils heterogenis, que interessa valorar a escala comarcal. En la historiografia recent, no han estat pocs els debats pel que fa al grau de restauració o renovació del poder. Sánchez Recio o Rodríguez Barreira han centrat el focus en el pes de les elits tradicionals, entenent-ho com la tornada al poder de les oligarquies, que ha portat a parlar d'arrels liberal-restauracionistes del franquisme. En canvi, altres historiadors, com Julián Sanz, destaquen l'aparició d'homes nous, sense antecedents significats abans de la guerra, que van substituir

als vells notables —o va compartir el poder amb ells—, fet que porta a debatre el grau de renovació. Llavors, malgrat la dificultat de classificar els governs, les dades extretes de la present recerca s'aproximen a la interpretació de Sanz, però també hi trobem casos minoritaris on els vells entramats caciquils retornaren al poder.

D'aquesta manera, a Rocafort, Massalfassar, Tavernes Blanques i Albalat dels Sorells es configuraren governs encapçalats per individus que ja havien ocupat càrrecs de representació abans de la guerra. Dit en altres paraules, ens hi trobem quatre municipis que es podrien catalogar en la restauració de les elits. La majoria provenien de l'espai liberal-conservador de la DRV, encara que també s'hi observa la presència de tradicionalistes. Tanmateix, una multiplicitat de factors com les lleialtats, el protagonisme o la radicalització per la guerra van virar els pensaments i les posicions de la dreta, que mai no va ser la mateixa que abans del cop d'estat. Aquests solien envoltar-se de regidors afins als seus postulats, on els falangistes quedaren en un segon pla pel que fa al consistori. Tot i això, convé insistir que el grau de restauració és relatiu, perquè les velles elits també van quedar marcades per l'experiència de la guerra. Molts dels seus representats eren sobrevivents de la violència de 1936 i, com els «homes nous» de falange, també tenien familiars afusellats. D'altra banda, a excepció de Tavernes Blanques, l'actitud de la majoria d'aquests consistoris vers la repressió de postguerra fou més aviat laxa si es compara amb els ajuntaments dominats pels falangistes.

En segon lloc, les conclusions de la present recerca s'alineen amb les de Sanz, perquè en fins a díhuit municipis el poder va quedar en mans d'homes nous que sustenten la idea de renovació o, si escau, en la barreja d'aquests amb les velles elits locals. Ara bé, en aquests ajuntaments, els falangistes tingueren un pes predominant, ja que concentraven en molts casos diversos càrrecs. Així, era usual que l'alcalde també fos el cap de l'agrupació falangista local, o que s'intercanviaren càrrecs durant els primers anys de la dictadura. D'altra banda, tret d'Alfara del Patriarca i Albuixec, on hi havia camises velles, la majoria eren homes nous, que no havien participat de la política abans, marcats per la sagnant experiència de la guerra. Molts havien estat engarjolats, se'ls havia confiscat béns i propietats, havien lluitat al costat dels colpistes o havien perdut algun familiar víctima de la violència a la rereguarda. Aquest perfil es va mostrar més procliu a col·laborar en la repressió de la

postguerra, perquè els odis, les rancúnies i les ganes de venjança els va motivar a denunciar massivament als republicans pels fets esdevinguts en 1936.

Un altre aspecte a tindre present és l'estabilitat dels primers ajuntaments franquistes. Els consistoris més estables i amb més continuïtat, destaquen per l'actitud col·laboracionista amb la repressió dels representants, que els va garantir una major solidesa i cohesió interna. En aquests ajuntaments, el governador no va intervenir, avalant la continuïtat durant els tres primers anys de la dictadura. Com a Rafelbunyol, la Pobla de Farnals o Tavernes Blanques, que arribaren a 1943 amb el mateix alcalde. Un fet que es justifica perquè eren governs reduïts, caracteritzats per la presència de familiars de l'alcalde, on no es donaven discrepàncies atés l'alt grau de jerarquització. I, encara més important, perquè l'emissió de multitud d'informes i denúncies, va ser premiada amb la continuació en el poder. Fet i fet, dels nou consistoris classificats com a col·laboradors intensius, en sis d'ells no s'hi observen canvis substancials, i solament a Massalfassar i Bonrepòs i Mirambell hi trobem casos de continuïtat en el poder amb poca col·laboració repressiva.

Per altre costat, va haver-hi més inestabilitat en els consistoris que no participaren de l'acusació massiva o on hi havia pugnes pel poder i elements de corrupció. Llavors, la intervenció del governador va ser una constant, cessant i nomenant governs municipals. Així, quan els alcaldes de Montcada, Alboraia, Foios o Museros avalaren alguns republicans, la denúncia d'altres franquistes locals va motivar el seu cessament, perquè les autoritats provincials van decidir intervenir. O a Godella, Meliana o Almàssera, on les pugnes internes pel poder i els casos de corrupció també derivaren en canvis de govern. En onze localitats es nomenaren tres o més governs durant els quatre primers anys de dictadura. I això no és degut, únicament, a la fricció entre les diferents famílies polítiques del franquisme, sinó als intents dels governs locals de pal·liar l'impacte de la violència política, un element que evidencia el control estatal de les bases, que no eren autònomes a l'hora de gestionar la repressió, ja que hi havia un àrbitre que intervenia en les decisions locals.

El governador intervingué en quinze municipis per cessar governs, i en cinc d'aquests perquè els alcaldes havien avalat als processats. Les autoritats provincials intervingueren en els consistoris per nomenar-ne de nous, cercant que foren més proclius a col·laborar amb el càstig als republicans. Açò convida a matisar el paper

de les bases de la dictadura en la repressió. Perquè aquestes estigueren vigilades i controlades per les autoritats superiors, que fomentaren i comprovaren que l'engranatge repressiu funcionés. I, sens dubte, quan els governadors intervenien, la repressió augmentava. N'és un exemple Museros, que fins que no acomiadaren l'alcalde Isidro, no afusellaren ningú, o Montcada, on les víctimes mortals augmentaren arran de la destitució de l'alcalde Bosch Albiach. Per altre costat, ja s'ha esmentat que als governs jerarquititzats i amb intensa col·laboració amb la repressió el governador no va intervenir. Però també s'ha de destacar els casos on els consistoris poc repressius van aconseguir amb èxit escapolar-se de les intervencions provincials. És el cas de Massalfassar, Emperador i Bonrepòs i Mirambell, on, malgrat que hi havia pocs processats i cap condemnat a mort, les autoritats provincials no van intervenir. Probablement, l'èxit de la seua continuació rau en la cohesió dels franquistes, que mantingueren una postura homogènia i no va haver-hi radicalitzats que ambicionaren el poder a costa de denunciar sense que hi hagueren fets de l'estiu de 1936 a denunciar.

Aquest és l'objectiu principal d'aquesta recerca: el paper de les bases franquistes en la col·laboració amb la repressió de la postguerra. Abans d'endinsar-nos en l'anàlisi dels consistoris, convé tindre presents les xifres de la repressió a l'Horta Nord. El nombre total de processats oscil·la al voltant del 725, encausats en més de quatre-cents judicis sumaríssims, dels quals van morir 306 —263 afusellats i 43 morts a les presons o en altres circumstàncies—. Així mateix, quasi la meitat dels encausats van perdre la vida a conseqüència de la repressió. Darrere d'aquestes xifres hi ha l'actitud dels ajuntaments, que no va ser la mateixa a tots els casos, fet que explica el diferent impacte de la violència. Així, tot i que es posa èmfasi en el gran pes dels governadors per controlar i vigilar la col·laboració local, no es tracta de negar o posar en dubte el paper dels franquistes locals en la repressió, sinó més aviat de matisar l'actitud d'aquests. Se suggereix, llavors, una triple divisió de la col·laboració, que podria ser «d'alta intensitat», «selectiva» i «baixa intensitat».

En nou localitats es registra una col·laboració d'alta intensitat: Rafelbunyol, Vinalesa, Tavernes Blanques, Puçol, la Pobla de Farnals, Burjassot, Meliana, Museros i Massamagrell. Ací va haver-hi un alt nombre de denúncies i informes, que derivaren en multitud de condemnes de reclusió i mort. Entre els motius que

ajudarien a comprendre aquesta actitud, s'ha de tindre present l'existència d'una dreta radicalitzada des dels anys de la República. Ací s'hi havien registrat episodis de conflicte en l'àmbit religiós, com els aldarulls de Massamagrell de 1932 a causa d'una processó no autoritzada; en l'àmbit laboral, com els para-policies de les rajoleres de Vinalesa; o en l'àmbit estatal, com l'oneig de la bandera monàrquica del balcó de l'Ajuntament de Rafelbunyol. Lligat a aquest fenomen, però no necessàriament transversal a tots els municipis, hi trobem que l'espai de l'esquerra política està poc organitzat i mobilitzat. Un factor que, arribada la guerra, va provocar dificultats per controlar l'ordre públic, perquè no hi havia veïns disposats a agafar les armes. Això va facilitar l'entrada de milícies forasteres, va treure capacitat de decisió als veïns locals i la seua possible ascendència en el poder va quedar eclipsada pels qui tenien els fusells. Per tant, no és d'estranyar que en els municipis on entraren patrulles armades es produïren més afusellaments descontrolats. I, en conseqüència, quan arribaren les noves autoritats franquistes tenien motius per venjar-se dels qui consideraven responsables polítics dels crims de la rereguarda.

Però, com van col·laborar les bases en les acusacions contra els processats? En primer lloc, paga la pena destacar que en els sumaríssims on es constata una col·laboració «d'alta intensitat», els alcaldes i els caps de falange són col·laboradors apassionats. De vegades són informes genèrics, repetits contra la majoria dels encausats, acusant diversos veïns dels mateixos fets. Però també hi ha sumaríssims amb informes força elaborats i concrets per cadascun dels encausats, cosa que és una tasca ingent pel seu volum. A més a més, molts dels governs municipals crearen comissions de classificació, recaptant informació sobre l'activitat política i social dels processats abans i durant la guerra. I, en darrer lloc, en aquesta classificació també s'observa una major participació del veïnat en les denúncies, com a Massamagrell, Puçol, Meliana o la Pobla de Farnals.

Les grans macrocauses, amb desenes de processats, foren altre element destacable dels governs més repressius. Al sumaríssim 5329-V-39 de Massamagrell hi jutjaren setanta-dos veïns, al 5370-V-39 de Rafelbunyol a més de vint, al 1517-V-39 de Burjassot al voltant de trenta o al 10859-V-39 de Meliana a altres vint. Eren, sobretot, casos de venjança política, on els nous poders locals responsabilitzaren

col·lectivament als republicans dels greus crims esdevinguts durant la guerra. Ara bé, també hi trobem excepcions. A la Pobla de Farnals no va haver-hi cap víctima mortal en 1936, però deu veïns van ser afusellats durant postguerra. O a Massamagrell, on les onze víctimes mortals de la rereguarda contrasten amb les cinquanta-una dels primers anys de la dictadura; un element que probablement es podria explicar per la voluntat personal i les ganes de revenja d'alcaldes i regidors, més que per què esdevingué en 1936. Tal com assenyalava Karl Jasper, aquesta actitud depengué de l'ús de la raó del mateix individu en la seua condició d'ésser humà, on les conviccions i l'ètica moral en una situació límit tingueren l'oportunitat d'apostar pel valor de defensa de la vida humana, però no ho feren, perquè preferiren castigar als opositors polítics tot i no haver-hi fets que venjar. I això fou recompensat, ja que l'actitud col·laboracionista propicià l'estabilitat de governs i alcaldes com, per exemple, els de Rafelbunyol, la Pobla de Farnals, Tavernes Blanques o Vinalesa, que gaudien del suport incondicional de les institucions provincials.

En un escalafó inferior, els ajuntaments d'Albalat dels Sorells, Alfara del Patriarca, Montcada, el Puig, Foios i Godella, col·laboraren de manera «selectiva». És a dir, en sis consistoris acusaren únicament els republicans més destacats. I ho feren de manera concreta i individual, provocant un menor impacte de la violència a diferència dels governs que col·laboraren intensivament. Tractant de definir alguns trets, convé remarcar que en aquests municipis els republicans i els sindicalistes tenien una posició destacada abans i durant la guerra. Els partits polítics progressistes estaven organitzats amb força militants i hi havia entitats sindicals com la UGT i la CNT amb una gran activitat. En conseqüència, amb l'esclat de la guerra hi havia una tradició activista i política dels subalterns, que va facilitar el control de l'ordre públic i va evitar les matances descontrolades. Això va passar a Albalat dels Sorells, amb quatre morts en 1936, on els anarquistes del Comitè Revolucionari, dirigit per la família dels Pedaços, patrullaven armats pel carrer i evitaren l'entrada de forasters. O també a Alfara del Patriarca, on més de crear una col·lectivitat, els anarquistes tenien el control de la seguretat i solament afusellaren tres veïns. Són xifres diferents dels municipis on entraren forasters armats, precisament perquè no hi comptaven amb patrulles locals.

Amb èxit, o sense, la resistència a la violència del 1936 va motivar una menor vehemència en les denúncies de 1939. Els alcaldes i els caps de falange tornaren a ser una peça fonamental. Però, en aquesta ocasió, perquè redactaren pocs informes, generalment dirigits contra els màxims representants municipals durant el conflicte armat. I més específicament contra els anarquistes. A Albalat dels Sorells, la majoria dels represaliats eren de la CNT-FAI, vist que els republicans moderats evitaren les condemnes a mort. Alhora, del buidatge dels sumaríssims també es verifica una baixa participació dels veïns, que possiblement tingueren en compte el paper dels republicans a la rereguarda. Llavors, no és d'estranyar que els jutges militars tingueren poques proves per condemnar els acusats, el llistat dels quals havia eixit dels primers ajuntaments franquistes, però foren un seguit de noms i cognoms concrets. Altrament, hi ha casos de col·laboració selectiva on els acusadors foren els militars. Per tant, amb un menor grau de coneixement sobre l'activitat política al municipi, aquestes denúncies es limitaren als veïns més actius en la defensa de la República, perquè els militars no disposaven d'una informació més àmplia i detallada. En els sumaríssims d'Alfara del Patriarca, Montcada o el Puig són els comandants de la Guàrdia Civil els qui elaboraren els informes i els poders locals es limitaren a donar el vistiplau. I a diferència dels consistoris més repressius, els sumaríssims eren de pocs encausats, gairebé la majoria individuals, perquè els militars cercaren i jutjaren cas per cas els dirigents més destacables.

Aquests governs estaven disposats a acceptar una repressió parcial, però no un càstig indiscriminat que derivara en matances multitudinàries. Encara més, en alguns casos, arribaren a donar suport als encausats que no havien ocupat càrrecs d'alta responsabilitat. A Montcada, Foios, Godella o Alfara del Patriarca, les autoritats emeteren multituds d'avals, arribant a aprovar-los en les sessions de govern. Una altra mostra de l'actitud selectiva per salvar als republicans més moderats, que podria tindre greus conseqüències pels avaladors. Així mateix, a Foios i Montcada, el governador va acomiadar als alcaldes exposant que van redactar informes a favor dels processats. Per tant, no totes les bases van col·laborar de la mateixa manera en el procés de repressió, i les que no ho feren corrien el risc de ser intervingudes per les autoritats provincials. Paral·lelament, la col·laboració selectiva va ser causa d'algunes friccions internes, que motivaren la inestabilitat del poder local. En cinc dels sis municipis va haver-hi tres o més governs locals, i n'és

un cas extrem Godella, on en quatre anys van nomenar-se cinc governs. Un element que suggereix que la no col·laboració podia obrir la porta a aquells franquistes locals que ambicionaven més poder.

El darrer dels graus de col·laboració, el de «baixa intensitat», aglutina set municipis, que és gairebé un terç de la comarca; unes dades gens menyspreables a l'hora de valorar l'actitud de les bases en relació amb la violència, ja que en una part considerable dels municipis, les autoritats van denunciar poc o, fins i tot, es resistiren amb èxit a col·laborar amb la repressió. Entre algunes de les causes que motivaren aquesta actitud, s'ha de tindre present el paper que els republicans tingueren durant la contesa bèl·lica. En els pobles com Albuixec o Almàssera, els mateixos veïns republicans van negociar amb les milícies armades forasteres que pretengueren detenir alguns dels dretans locals. I a Bonrepòs i Mirambell, Massalfassar i Emperador, no va haver-hi cap afusellat a la rereguarda. O, en un cas específic, a Rocafort, l'ordre públic estava garantit a partir d'octubre de 1936, quan el govern de la República va traslladar-se a València i l'Estat Major i altres institucions s'instal·laren a la localitat. Per tant, el baix volum de víctimes mortals en 1936 és un element a tenir en compte per explicar l'actitud poc col·laborativa dels franquistes locals.

En relació amb els informes que elaboraren, es pot observar el baix volum de denúncies i, sobretot, de denúncies amb acusacions greus. Al contrari, en alguns pobles, com a Emperador, ni tan sols van obrir cap causa sumaríssima. I les que s'obriren en la resta de municipis, s'intruïen contra una sola persona, no amb les macrocauses dels ajuntaments entusiasmadament col·laboradors amb els tribunals militars. Això no obstant, com ja s'ha analitzat amb la col·laboració selectiva, avalar els processats podia suposar greus conseqüències contra els poders locals. En Alborà i Almàssera, el governador va decretar el cessament dels governs per aquest motiu. El primer, perquè l'alcalde Machancoses tractà de mediar en favor dels empresonats, i en el segon, perquè les autoritats provincials no trobaven un alcalde disposat a col·laborar, nomenant quatre governs en tres anys. Paral·lelament, a més del poc entusiasme de les autoritats, el veïnat no va participar de les denúncies. I això es pot constatar en els diversos requeriments que el governador i el fiscal feien als alcaldes, exigint que enviaren informes sobre els

processats. Com en el cas d'Emperador, on, tot i que l'alcalde comptava amb la confiança del governador, que no el va cessar, aquest no va poder enviar més informes que els seus, lamentant aquesta situació davant les autoritats provincials i excusant-se sota l'argument que els veïns no volien col·laborar.

Fins i tot, en alguns municipis hi trobem oposició a la repressió. Un fet constatat en l'abundant emissió d'avals i peticions de llibertat, no solament de personalitats locals destacades, com empresaris o els capellans, sinó dels mateixos alcaldes i cap de falange, que van tractar de pal·liar el càstig contra els pocs processats. Per exemple, a Albuixec el tinent alcalde va reconèixer els esforços dels republicans per salvar-li la vida en 1936; a Almàssera l'alcalde i els regidors redactaren bons avals amb èxit; o a Bonrepòs i Mirambell les autoritats van exculpar explícitament als republicans de l'únic afusellament produït en 1936. Fet i fet, que un terç dels governs no estigueren disposats a castigar amb la mateixa intensitat, constitueix un element cabdal per comprendre la participació de les bases envers la repressió. No se'ls hi pot atribuir la darrera responsabilitat de la violència, perquè alguns alcaldes i caps de falange locals feren cas omís o, directament, s'oposaren.

Per anar acabant, el darrer element d'anàlisi es centra en l'aplicació de la violència implícita. Es tracta d'una violència simbòlica exercida a conseqüència de la implantació de l'Estat totalitari. Modes tàcits, i gairebé inconscients, en els quals s'exerceix la dominació sociocultural de la societat. Aquesta és simbòlica en tant que té el rol de disciplina emprada contra un altre per a recordar i confirmar el lloc que li pertoca en la jerarquia de la societat, derivant en la «mort civil» del col·lectiu que s'havia oposat al cop d'estat de 1936. L'aplicació d'aquesta es va donar de manera transversal a tots els municipis, independentment del grau de col·laboració amb els tribunals militars. I és que, en ser una repressió no reglada, que pren formes polièdriques i és exercida per un gruix social més enllà dels poders locals, va ser més fàcilment utilitzada pels simpatitzants franquistes.

Més enllà de les morts físiques, una part considerable dels republicans van partir una «mort civil». Per exemple, quasi un centenar hagueren de marxar a l'exili, principalment a França, però també a Algèria, Cuba, Mèxic o Brasil. Alhora, desenes foren obligats a viure un «exili intern» a Tarragona, Toledo o a l'interior del País Valencià. Però la fi d'aquesta diàspora també estava vinculada a l'actitud dels

franquistes locals, que tenien la potestat de valorar la seua tornada al municipi. No són pocs els governs que es negaren al retorn dels exiliats, com a Massamagrell, Museros, Tavernes Blanques, Montcada, Alboraia, Massalfassar o Albuixec. Un element que constata la transversalitat de la violència simbòlica, perquè tant els ajuntaments més col·laboradors com els de més baixa intensitat no van facilitar la tornada dels exiliats, aplicant-los una mort civil durant anys.

Les depuracions van ser altre dels mecanismes que feren servir a manera de violència implícita. Els governs tenien un rol fonamental en l'aplicació del càstig, ja que tingueren la potestat de nomenar un jutge instructor dels expedients de depuració. Recapitulant amb una mirada comarcal, en la majoria dels consistoris s'hi observa la purga dels treballadors que s'havien posicionat al costat de la República. Aquests van ser substituïts per familiars i amics de les noves autoritats, per la qual cosa era força freqüent veure a cosins, germans o fills dels alcaldes empleats en l'administració. Però també col·locaren falangistes i, en alguns casos, excombatents, amb especial rellevància els mutilats, com a Albalat dels Sorells, el Puig o Albuixec. D'entre els depurats, el col·lectiu docent va ser el més castigat. En quinze dels vint-i-dos municipis cessaren professors gràcies a la col·laboració vehement de les autoritats locals. I foren acusacions polítiques, com a la mestra Laura Segura Cloquell d'Emperador, que acusaren d'ensenyar a l'alumnat que Déu no existia, o al mestre José Senabre de Godella, depurat per impartir una metodologia vinculada a l'Escola Activa. Els franquistes de base coneixien al detall l'actitud dels docents, i no és d'estranyar la facilitat per col·laborar en l'erradicació de les idees, un element menys traumàtic que l'eliminació física dels veïns.

Sobre les depuracions, també es donaren en l'àmbit privat. A la jutera de Foios, en 1939 acomiadaren a 248 treballadors, i en el motiu de la baixa especificaren: «*1 de abril de 1939. Año de la Victoria*». A la «*La Papelera del Grao S.A.*» d'Alboraia es van produir acomiadaments massius, les vacants de les quals foren ocupats per treballadors suggerits per les autoritats municipals. I, els casos més freqüents, als minifundis agrícoles d'Alboraia, Foios o Montcada —entre altres— era comú la marginació sociolaboral dels jornalers republicans, vist que sovint no eren contractats si no era estrictament necessari. I en cas de ser-ho, els hi pagaven un jornal reduït. Era una violència simbòlica exercida per recordar qui havia guanyat la

guerra, que va derivar en la classificació de veïns de ple dret i els qui estaven per baix. Ací, no solament els governs locals van col·laborar i fomentar les purgues i la marginació laboral, sinó que era una pràctica que s'estenia més enllà de les autoritats, que podia ser exercida pels diferents agents econòmics municipals.

La violència simbòlica també va aparèixer en el control social dels espais públics i privats. Així mateix, tota mena d'entitats municipals —bandes de música, associacions falleres, penyes de caçadors, tavernes i bars, cinemes...— passaren per un procés de vigilància i classificació política. Algunes van ser directament clausurades, com el «Café de Joaquineta» o la «Societat Musical d'Alboraia». En el primer, els falangistes argumentaren que s'hi celebraven reunions clandestines, i al segon, se sospitava del republicanisme dels dirigents. A més a més, altres associacions foren advertides de la importància de depurar els membres sospitosos de no ser fidels a Franco. En total, quasi una vintena d'institucions van ser investigades, i l'actitud de les bases franquistes per col·laborar, o no, tornava a ser cabdal. D'una manera transversal, els governs van ser més proclius a assenyalar les associacions amb valors oposats als colpistes del 1936, aportant informació detallada sobre l'actuació d'aquestes abans de la guerra. Per tant, foren estrets col·laboradors en l'aplicació d'una violència implícita, que va privar al veïnat de desenvolupar una vida sociocultural més enllà de l'estatal. Com en la resta d'elements on s'aplicà aquest tipus de repressió, es considera la hipòtesi que els poders locals col·laboraren més homogèniament i intensament perquè coneixien el menor impacte de les conseqüències. No era el mateix condemnar a l'ostracisme a un grup de veïns, que facilitar una sentència de mort.

El grau més simbòlic d'aquesta violència gira al voltant de les humiliacions públiques. Com els escarnis d'una massa enfervorida contra els republicans arrestats l'abril de 1939, o els maltractaments i tortures que van patir els detinguts de Rafelbunyol o Massamagrell, on es produïren intents de suïcidi i una mort espontània. Foren episodis característics per la deshumanització d'aquells que va vexar als republicans davant del poble. I aquesta repressió no reglada va continuar, especialment contra les dones, que a Burjassot o a la Pobla de Farnals, se les va requerir per netejar l'església o la seu de Falange. Aquest càstig tenia com a objectiu exposar a les derrotades en públic, complint les tasques més degradades per

recordar qui havia guanyat la guerra. Eren actes simbòlics, com també els afaitaments de cabells i l'obligació a veure oli de ricí per exposar-les en els carrers i les places locals. Els caps humiliats de les dones simbolitzaven aquesta violència, organitzada i practicada pels simpatitzants franquistes, que en almenys sis municipis van practicar aquests tipus d'injúries públiques. Les bases de la dictadura col·laboraren de manera massiva, tant assistint als macabres espectacles com fomentant i aclamant les pràctiques. En un estrat superior hi trobem els afusellaments públics. Tant a Godella com a Sagunt s'executaren, amb l'assistència pública del veïnat, més d'una desena de republicans, als qui s'hauria d'afegir els de Paterna per commemorar la «*Desfilada de la Victoria*» a València o les saques a manera de festeig per les ocupacions dels nazis alemanys a França o Noruega. Fer dels afusellaments una macabra celebració anava més enllà de l'eliminació física, perquè enviava un missatge a la resta. Se'ls advertia del que els podia passar, exhibint els odis i saciant la venjança de manera pública.

Comptat i debatut, les conclusions finals de la recerca rau en el reconeixement del paper de l'Estat com a dissenyador dels instruments de repressió i planificador de la violència. La dictadura va organitzar la violència política de la postguerra i va crear instruments jurídics i legislatiu per perseguir als seus opositors: Tribunals Militars i judicis sumaríssims, la Llei de Responsabilitats Polítiques de febrer de 1939, la Llei de Repressió contra la Maçoneria i el Comunisme de 1940 o els decrets sobre les depuracions dels funcionaris, entre altres. Tanmateix, aquests instruments estaven dissenyats per comptar amb el suport de les bases, ja que es necessitava la seua col·laboració per identificar i denunciar als republicans. Per tant, els simpatitzants de la dictadura van tindre un rol fonamental per aportar informació. El règim de Franco va delegar la responsabilitat a les bases perquè, en primer lloc, li eren imprescindibles per exposar proves amb les quals condemnar als republicans i, alhora, per tractar de donar legitimitat a la violència de la postguerra, sota l'argument que són els veïns qui denuncien els republicans. Per tant, ens trobem davant d'una repressió dissenyada des de dalt i aplicada des de baix.

Es constata aleshores que el motor de la repressió són les denúncies i la voluntat dels franquistes locals de donar suport a la violència política. Tanmateix, tots no col·laboraren de manera homogènia. Hi ha diferents graus de col·laboració—intensiva, selectiva i laxativa—, perquè les bases no estan disposades a donar suport

a la repressió amb la mateixa intensitat. Però el que és rellevant ha estat observar les actuacions de les autoritats provincials. Hem vist que els ajuntaments on es col·laborava entusiasmament van ser premiats amb continuïtat d'alcaldes i governs. Ara bé, quan alguns dels poders maniobraren per pal·liar l'impacte de la repressió contra els seus veïns, el governador va intervenir repetidament per cessar aquells consistoris més discrepants amb la repressió. En xifres, en un total de nou municipis la participació en la repressió va ser d'alta intensitat, mentre que en tretze municipis, d'una manera o d'una altra s'intentà apaivagar-la. Això matisa la visió que atribueix la darrera responsabilitat de la violència política de postguerra a les bases perquè, si bé és cert que en gairebé la meitat dels pobles el disseny de la repressió estatal va funcionar, en l'altra meitat ens hi trobem casos poc vehements, on les autoritats provincials intervingueren per revertir l'actitud, essent l'Estat qui en última instància podia decidir sobre la repressió.

Resum

La present investigació tracta de dilucidar el grau de col·laboració de les bases franquistes amb la repressió a l'Horta Nord. A mode de contextualització, al primer capítol, «Mirar la postguerra quaranta anys després de la Transició», s'exposa una aproximació a l'enfocament metodològic, es descriuen les principals fonts consultades i es recapitulen els debats i les interpretacions historiogràfiques que han servit com a punt de partida de la recerca. Pel que fa a la cronologia, l'objecte d'estudi es divideix en dues parts. En un primer bloc, de 1898 fins al 1939, s'estudia l'evolució politicosocial dels municipis, amb l'objectiu d'introduir els antecedents de la repressió franquista. De manera transversal, els resultats s'han redactat al segon capítol, «De la crisi de la Restauració borbònica a la fi de la Guerra Civil (1898-1939)», relatant la pugna entre conservadorisme i modernitat. D'altra banda, en el segon bloc, de 1939 fins a 1943, queda recollit en el tercer capítol, «Víctimes i victimaris de la violència política durant la postguerra a l'Horta Nord», on es presenten els resultats de la repressió a escala local en vint-i-dues cròniques, una per cada municipi, estructurades en tres apartats en relació amb la magnitud de la col·laboració local amb la violència: «d'alta intensitat», «selectiva» i de «baixa intensitat».

Algunes consideracions metodològiques i una breu aproximació a les fonts

S'ambiciona seguir un plantejament metodològic basat en una perspectiva microanalítica, emmirallant-se en els primers historiadors que introduïren aquest enfocament, com Carlo Ginzburg o Giovanni Levi,¹⁷⁸⁹ i els investigadors actuals que l'actualitzen, com Anacleto Pons o Justo Serna.¹⁷⁹⁰ L'interés per la microhistòria rau

¹⁷⁸⁹ Vegeu del títol original GINZBURG, Carlo: *Il formaggio e i vermi*, Einaudi, Turín, 1976; traduït al català per Anacleto Pons i Justo Serna en *El formatge i els cucs. El cosmos d'un moliner del segle XVI*, PUV, València, 2006. Per una ampliació de la definició de la microhistòria vegeu LEVI, Giovanni: «Sobre microhistoria», en Peter Burke (ed.), *Formas de hacer historia*, Madrid, Alianza, 1994.

¹⁷⁹⁰ Sense ser exhaustius, vegeu SERNA, Justo i PONS, Anacleto: *Como se escribe la microhistoria. Ensayo sobre Carlo Ginzburg*, Universitat de València, Madrid, 2000; «Notas sobre la microhistoria. ¿No habrá llegado el momento de parar?», *Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea*, Nº 3, 2004, p. 255-263; «El microhistoriador como lector», *El siglo XX : balance y perspectivas: V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, 2000, pp. 137-145; i «Formas de hacer microhistoria» en

en l'anàlisi exhaustiva dels fets i, en conseqüència, en obtenir un relat detallat. Tanmateix, malgrat les virtuts, els perills també són presents, com interpretar la part pel tot. Dit en altres paraules, quan un sol exemple pot tindre la temptació d'erigir-se en representació de la pluralitat de les realitats del passat. Llavors, l'estudi local no hauria de ser una excusa per no vincular els esdeveniments en altres nivells o que els resultats no siguin profitosos per a altres investigacions. Però, com pot un treball que investigue sobre la postguerra a Puçol, la Pobla de Farnals o Museros resultar interessant al conjunt d'investigadors d'aquesta temàtica, si el seu camp d'estudis no està en aquests municipis? Com pot la història local evitar caure en el localisme i arribar a resultats significatius més enllà del seu àmbit geogràfic? Tal vegada s'han de concebre les diferents esferes com a fluides i mòbils, on el local/provincial/estatal/internacional es troben interconnectats, i a partir d'ací utilitzar una lupa d'augment per observar allò esdevingut en espais limitats, revelant actors fins llavors descontents, que permeta captar el passat amb major precisió.

En un altre ordre de coses, abordant les fonts consultades, convé remarcar que sobre el buidatge hemerogràfic, principalment s'han prioritzat les publicacions contemporànies i, de manera secundària, també aporten continguts interessants algunes publicacions dels diaris actuals.¹⁷⁹¹ Passant a la descripció dels arxius de l'administració, s'han visitat els vint-i-dos arxius municipals de l'Horta Nord. Sobre els arxius estatals, de l'*Archivo General e Histórico de Defensa* s'han consultat més de tres-cents expedients sumaríssims, aprofundint en els més representatius de cada municipi. Així mateix, els expedients permeten observar l'actitud dels victimaris, que es troba en els informes o les denúncies dels alcaldes i simpatitzants franquistes. En tercer lloc, altres fonts sobre les actituds dels franquistes locals es troben en els procediments judicials ordinaris, iniciats arran del decret del 26 d'abril de 1940, coneguts com la «*Causa General*».¹⁷⁹² I, acabant amb els arxius oficials, de l'Arxiu del

CABRERA, Miguel Ángel i MCMAHON, Marie (coord): *La situación de la historia : ensayos de historiografía*, 2002, pp. 191-216.

¹⁷⁹¹ El buidatge hemerogràfic s'ha realitzat mitjançant la consultat de la *Biblioteca Virtual de Prensa Histórica* [en línia] Recuperat de <https://prensahistorica.mcu.es/es/inicio/inicio.do> i de l'hemeroteca digital de la *Biblioteca Nacional de España* (BNE) [en línia] Recuperat de <https://www.bne.es/es/catalogos/hemeroteca-digital>

¹⁷⁹² La digitalització de la «*Causa General*» dels municipis es pot trobar a *Portal de Archivos Españoles* (PARES) [en línia] Recuperat de <https://pares.culturaydeporte.gob.es/inicio.html/>

Regne de València s'ha consultat el fons penitenciar, fent recerca dels veïns empresonats al camp de concentració de Portaceli, la presó Model, el convent de Santa Clara, la presó provincial de Dones i el Monestir del Puig.¹⁷⁹³

Respecte a aquest últim, fer un breu incís per exposar que s'aporta una quantificació dels presoners i presoneres reclosos amb la finalitat d'oferir unes xifres aproximades. Des de l'1 d'abril del 1939 fins al 19 de novembre de 1948, va ser primer una presó provisional d'homes i més tard presó de dones. En els primers anys de la postguerra el volum de presoners era desorbitat, cosa que generà un gran impacte en el municipi. Així mateix, el cens de la població del Puig pràcticament es va duplicar, vist que de 2.620 veïns censats el 1939, si es comptabilitzen els presoners i presoneres —com també les tropes franquistes ocupants— la xifra ascendeix fins a les 5.139 residents, provocant un canvi demogràfic amb una gran complexitat pel que fa a la gestió dels recursos. S'observa un l'alt volum d'entrades en els dos primers anys: 1.017 en 1939 i 662 el 1940, com també d'eixides el mateix 1940 amb 560 i el 1941 amb 845, a causa de la temporalitat els reus restaven a l'espera de la sentència del seu procés sumariíssim. En 1941 s'assoleix el màxim d'eixides de reus, fet que guarda relació amb la redefinició de la presó del Puig com un espai de reclusió quasi exclusiu per a dones el 1940. Respecte al volum de presoneres que passaren, 994 dones hi estigueren recloses de 1939 fins al 1948, de les quals 29 van morir allà.¹⁷⁹⁴

Retornant a la descripció de les fonts, la consulta d'arxius privats de les persones que visqueren la República, la Guerra Civil i la Postguerra, ha estat l'altra de les fonts primàries emprades. Essencialment, per a comparar i contrastar el que descrivien els arxius de l'administració. Són escrits populars i quotidians que els empresonats o exiliats dedicaven a les seues famílies, dietaris personals escrits *in illo tempore* durant la guerra o la postguerra o memòries autobiogràfiques redactades anys més tard. Fan d'altaveu dels testimonis dels subalterns, essent una font alternativa a la documentació de les institucions, que cada cop resulta més d'interés pels historiadors perquè superen alguns condicionants de les fonts oficials, com la

¹⁷⁹³ Arxiu del Regne de València (ARV): Base de dades dels expedients penitenciaris dels reus de la presó Model de València, el camp de concentració de Portaceli, el convent de Santa Clara, la presó provincial de Dones i el Monestir del Puig.

¹⁷⁹⁴ ARV: Base de dades dels expedients penitenciaris dels reus del Monestir del Puig (1939-1948).

formulació de les preguntes. Així mateix, són relats directes, altament subjectius, com la resta de fonts, però que aporten les visions individuals que no són consultables en arxius oficials. En total, són més de trenta documents, guardats en la intimitat familiar més de huitanta anys ateses les dificultats per sortir a l'àmbit públic.

Per acabar, la consulta dels arxius privats ha anat en paral·lel a la recerca de fonts orals, seguint el camí dels preceptes metodològics que historiadors com Ronald Fraser o Alessandro Portelli¹⁷⁹⁵ marcaren per conèixer la veu dels subalterns. L'escassetat de testimonis sobre les classes subalternes ha estat un obstacle fonamental per estudiar els comportaments i actituds d'aquest més enllà de les fonts oficials. Tot i això, s'han realitzat desenes d'entrevistes a veïns i veïnes que van néixer entre 1920 i 1930. Aquesta és la darrera generació que preserva la memòria individual i col·lectiva d'aquells esdeveniments, però també hi ha una sèrie de familiars dels represaliats de la postguerra o de les autoritats franquistes locals que atresoren records transmesos. Al cap i a la fi, dels cinquanta-cinc testimonis orals recopilats en quaranta-huit entrevistes, trenta-sis tenien més de huitanta anys i dènou formarien part de la modalitat postmemorial.

El marc teòric com a punt de partida

Esmentades les fonts, cal fer referència al punt de partida de la present investigació, centrat en els debats i les interpretacions historiogràfiques. Enumerant autors i títols utilitzats com a marc teòric—i assumint les assegurades absències per l'ingent volum de les publicacions—, s'exposa una aproximació a l'estat de la qüestió sobre la República, la Guerra Civil i, especialment, de la Postguerra. I a tall de previndre les assegurades crítiques, es justifica l'elecció d'acord amb tres criteris: l'actualitat de les recerques, les possibilitats d'adequar-se a l'escala local i els debats historiogràfics recents. Per començar, bona part de la historiografia actual accepta

¹⁷⁹⁵ Vegeu PORTELLI, Alessandro: «Lo que hace diferente a la Historia Oral» en MOSS, W. (et. al.): *La Historia Oral*, Centro Editor de America Latina, Buenos Aires, 1991 i FRASER, Ronald: *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros, historia oral de la guerra civil española*, Grijalbo, Barcelona, 1997.

que la proclamació de la República fou la culminació de les inquietuds, diagnòstics i solucions d'una generació d'intel·lectuals provinents del segle XIX. Una síntesi d'aquesta visió la desenvolupen Eduardo González Calleja, Francisco Cobo Romero, Ana Martínez Rus i Francisco Sánchez Pérez en «*La Segunda República española*» (2015).¹⁷⁹⁶ Aquests admeten que la direcció del règim estigué marcada per les reivindicacions del moviment obrer, però desmenteixen les interpretacions conservadores i neoconservadores que responsabilitzen als dirigents republicans de la contesa bèl·lica.¹⁷⁹⁷

Sobre l'element concret de l'ordre públic durant el règim republicà, en «*Cifras cruentas. Las víctimas mortales de la violencia sociopolítica en la Segunda República española (1931- 1936)*» (2015), González Calleja incideix en el pes de la normativa d'excepció, la creixent militarització de les forces de seguretat i l'estat latent de sedició del segon bienni, posant el focus en els conservadors com a instigadors de la tensió.¹⁷⁹⁸ Més endavant, en 2021 Cobo i De Paula han abordat i revisat l'impacte de la crisi econòmica dels anys trenta i la problemàtica agrària, fent recerca sobre cinc municipis de Granada en «*La República en los pueblos. Conflicto, radicalización y exclusion en la vida politica local durante la Segunda República española (1931- 1936)*» (2021).¹⁷⁹⁹ Aquests posaren l'èmfasi en remarcar la necessitat de les reformes per la greu situació social, tot i que foren crítics amb la posició partidista dels ajuntaments per a resoldre els conflictes en favor dels jornalers. Per una defensa dels republicans més acèrrima, Sergio Riesgo i Ricardo Robledo reivindiquen la rellevància de les lleis del Ministeri de Treball, destacant la voluntat

¹⁷⁹⁶ Una síntesi d'aquesta visió en GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo; COBO ROMERO, Francisco; MARTÍNEZ RUS, Ana i SÁNCHEZ PÉREZ, Francisco: *La Segunda República española*, Pasado y presente, Barcelona, 2015.

¹⁷⁹⁷ Dels revisionistes als anys noranta, destaquen MOA RODRÍGUEZ, Pío. *Los Orígenes de La Guerra Civil Española*, Ediciones Encuentro, Madrid, 1999 i VIDAL MANZANARES, Cesar: *La Guerra que ganó Franco. Historia militar de la Guerra Civil Española*, Planeta, Barcelona, 1996. I la producció neoconservadora sobre la República durant el segle XXI ha generat altres publicacions com ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i VILLA GARCÍA, Roberto: *1936. Fraude y violencia en las elecciones del Frente Popular*, Barcelona, Espasa, 2017; ÁLVAREZ, Manuel i VILLA, Roberto: *El precio de la exclusión. La política durante la Segunda Republica*, Encuentro, Madrid, 2010 o DEL REY, Fernando: *Paisanos en lucha. Exclusión política y violencia en la Segunda República española*. Biblioteca Nueva, Madrid 2008.

¹⁷⁹⁸ Vegeu GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *Cifras cruentas. Las víctimas mortales de la violencia sociopolítica en la Segunda República española (1931- 1936)*, Comares, Granada, 2015.

¹⁷⁹⁹ Vegeu COBO, Francisco & DE PAULA, Francisco: *La República en los pueblos. Conflicto, radicalización y exclusion en la vida politica local durante la Segunda República española (1931-1936)*. Comares, Granada, 2021. En aquesta línia, però amb una major defensa de les interaccions entre el govern i les mobilitzacions vegeu ESPINOSA, Francisco: *La primavera del Frente Popular*, Crítica, Barcelona, 2007.

dels ajuntaments progressistes per redistribuir la riquesa.¹⁸⁰⁰ I, a escala valenciana, hi tenim «Història de la Segona República al País Valencià» (2022), amb aportacions recents sobre les formacions polítiques, l'economia, el sindicalisme socialista i anarquista, el paper sociopolític de les dones o l'evolució de la guerra des d'una perspectiva política.¹⁸⁰¹

Pel que fa als debats i les polèmiques, des dels inicis del nou mil·lenni, Álvarez Tardio, Del Rey Reguillo o Villa García han aportat nous plantejaments crítics amb els governs progressistes, als qui acusen d'excloents i poc compatibles amb la democràcia. Tot i el perill anacrònic de comparar la democràcia de 1931 amb la de 1978¹⁸⁰², atribueixen la victòria dels frontpopulistes en 1936 a la mobilització hostil de les masses invocades pels partits d'esquerres i pels fraus electorals parcials en unes poques circumscripcions. D'altra banda, tampoc ha estat exempta de polèmica la qüestió religiosa. Alguns dels historiadors esmentats consideren la conflictivitat religiosa com a part de la cultura política republicana i d'unes tradicions arrelades a l'esquerra obrera. D'altres, com Juan de la Cierva, Feliciano Montero i Alfonso Botti¹⁸⁰³ han posat el focus en el profund conflicte entre laïcisme i catolicisme i defensen l'existència d'una pluralitat d'anticlericalismes, alguns violents, d'altres no.

En relació amb la Guerra Civil, les investigacions acadèmiques que assenyalen als militars conservadors i les forces reaccionàries com a responsables de la conspiració i sublevació armada del 18 de juliol són abundants.¹⁸⁰⁴ Per exemple, Ángel Viñas, en

¹⁸⁰⁰ Per a una síntesi d'aquestes interpretacions vegeu RIESGO ROCHE, Sergio: «La intensificación de cultivos en la Segunda República: ¿Alternativa o complemento?» en ROBLEDÓ, Ricardo i LÓPEZ, Santiago eds.: *¿Interés particular o bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Prensa Universitaria de Zaragoza, Saragossa, 2007, pp. 363-387 i ROBLEDÓ, Ricardo Robledo, «El fin de la cuestión agraria en España (1931-1939)» en GARRABOU, Ramón: *Sombras del progreso. Las huellas de la Historia agraria*, Barcelona, Crítica, 2010, pp. 117-150.

¹⁸⁰¹ L'obra col·lectiva en MARTÍ, Aurelio (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 2022. Prèviament, Alfons Cucó, Ernest Lluch o Pérez Casado, entre altres, publicaren un dels primers estudis sobre l'etapa republicana al País Valencià en VVAA: *El País Valencia. 1931-1939*, L'estel, València, 1974.

¹⁸⁰² Per un tractament en perspectiva comparada vegeu FORCADELL, Carlos; PEIRÓ, Ignacio i YUSTA, Mercedes: *Un pasado en construcción. Revisionismos históricos en la historiografía contemporánea*, Institución Fernando el Católico/Diputación de Zaragoza, Saragossa, 2015.

¹⁸⁰³ Sobre la pluralitat d'anticlericals, vegeu DE LA CIERVA, Julio i Moreno, Feliciano (eds.): *Izquierda obrera y religión en España (1900-1939)*, Universitat Alcalá de Henares, Madrid, 2012 i BOTTI, Alfonso: *Clero e guerra spagnole in età contemporanea (1808-1939)*, Soveria Manelli, Rubettino editore, 2011.

¹⁸⁰⁴ Citant les monografies recents, de Paul Preston *La Guerra Civil española*, Debolsillo, Barcelona, 2017; *L'Holocaust espanyol: odi i extermini durant la Guerra Civil i després*. Editorial Base. Barcelona, 2011 o *El final de la guerra. La última puñalada a la República*, Debate, Barcelona, 2014. De Julián Casanova *De la calle al frente*, Crítica, Barcelona, 2010 o *España partida en dos. Breve historia de la*

¿Quién quiso la Guerra Civil? (2019), considera que el *causus belli* de les hostilitats fou la intolerància dels reaccionaris, que no acceptaren la victòria electoral del Front Popular. De la guerra coneixem amb força precisió les etapes, les batalles, la participació estrangera o les institucions i les violències en les dues rereguardes. Preston, Casanova, Ledesma i Viñas han aportat una visió panoràmica, amb una inevitable comparació dels dos bàndols. Entre les discussions, alguns han estat crítics envers la validació de l'aparició d'un buit de poder i el descontrol en l'ordre públic durant els primers mesos de la guerra com a factor elemental de la violència. Perquè, malgrat acceptar el col·lapse de la seguretat de 1936, qüestionen que fos una violència espontània, fruit d'una revolució social.¹⁸⁰⁵ Però, sens dubte, qui més ha revifat el debat sobre la violència republicana és Del Rey i el seu estudi sobre la província de Ciudad Real: «*Retaguardia roja*» (2019). Ací es descriu la repressió de la zona republicana com una «violència revolucionària», deixant una porta oberta a legitimació de la sublevació militar. Afirmar que les arrels de violència rau en les lluites socials precedents, i que estan intrínsecament lligades a l'espiral revolucionària anarquista.¹⁸⁰⁶

En relació amb la Dictadura franquista, respecte a la configuració del règim, Ismael Saz ofereix una aproximació sobre el pes del feixisme i la seua relació amb altres grups de poder franquistes.¹⁸⁰⁷ També comptem amb estudis sobre dirigents del règim, sobre el personal polític de les institucions, sobre el partit únic i les organitzacions de masses o sobre l'Església i l'associacionisme catòlic. Sobre els poders locals, Sánchez Recio o Rodríguez Barreira han discutit sobre el grau de restauració o renovació del poder, defensant el pes de les velles elits en els

guerra civil española, Barcelona, Crítica, 2013. De Francisco Espinosa *Violencia roja y azul. Op. cit.; Por la sagrada causa nacional. Historias de un tiempo oscuro. Badajoz 1936-1939*, Crítica, Barcelona 2021 o *La columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz*, Crítica, Barcelona, 2003. O d'Ángel Viñas en *La conspiración del general Franco: y otras revelaciones acerca de una Guerra Civil desfigurada*, Crítica, Barcelona, 2012; *Luces sobre un pasado deformado. La Guerra Civil ochenta años después*, Marcial Pons, Madrid, 2020 o *El gran error de la República. Entre el ruido de sables y la ineficacia del Gobierno*, Crítica, Barcelona, 2021.

¹⁸⁰⁵ LEDESMA VERA, José Luis: «Una retaguardia al rojo. Las violencia en la zona republicana» en ESPINOSA, F. (ed.): *Violencia roja y azul. Op. cit.* pp. 187-188.

¹⁸⁰⁶ Per aprofundir en l'exposat vegeu el capítol 6 de DEL REY REGUILLO, Fernando: *Retaguardia Roja. Violencia y revolución en la guerra civil española*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2019, pp. 145-179.

¹⁸⁰⁷ Una actualització de la configuració del règim franquista en SAZ CAMPOS, Ismael: *Las caras del franquismo*, Comares, Granada, 2013.

consistoris.¹⁸⁰⁸ Una discussió a la que Julián Sanz afegeix l'aparició «d'homes nous», majoritàriament excombatents falangistes, que van substituir als vells notables. D'altra banda, a més del perfil dels franquistes locals, interessa el seu paper en la repressió. La violència continua gaudint d'un paper preponderant en les recerques actuals, però destaca l'aparició de noves línies que miren altres elements repressius. Per exemple, Conxita Mir i Chaves Palacios han examinat els efectes no comptables de la repressió. Són òptiques centrades en les violències simbòliques derivades de l'impacte de la por, del control social i de l'amenaça constant sentida pels «vençuts». En el cas de la fam, Miguel Ángel del Arco contextualitza l'impacte sobre la societat espanyola, presentada com la necessària cadena de sacrificis i privacions que Espanya havia d'experimentar per a la seua regeneració nacional.¹⁸⁰⁹ I també s'ha observat un creixement de les publicacions relacionades amb la repressió cap a les dones, en obres com «*Mujeres, género y violencia en la guerra civil y la dictadura de Franco*» (2021), també de Mir, o «*Represión, resistencias, memoria las mujeres bajo la dictadura franquista*» (2013), de Mary Nash.¹⁸¹⁰ Útils, paral·lelament a les obres quantitatives de Ricard Camil Torres,¹⁸¹¹ perquè aporten una avançada interpretació sobre les pràctiques de violència contra les dones durant la Guerra Civil i la primera etapa franquista.

Però no es pot valorar l'estat de la qüestió dels primers anys de la dictadura franquista sense analitzar la violència física i els graus de responsabilitat en la seua aplicació. A hores d'ara s'ha pogut calibrar amb bastant precisió la intensitat de la violència rebel i recuperar les històries de les seues víctimes, però a costa de perdre de vista la manera com es va exercir i quins van ser els responsables. Preston ha demostrat com un ampli grup de dretans d'abans de la Guerra Civil ja havia

¹⁸⁰⁸ Vegeu SÁNCHEZ RECIO, Glicerio: *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959. Diversidades de orígenes e identidades*, Intituto Juan Gil-Albert, Alacant, 1996 i RODRIGUEZ BARREIRA, Óscar: *Misericordias del poder. Los poderes locales y el nuevo Estado franquista 1936-1951*, València, PUV, 2013.

¹⁸⁰⁹ DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel: *Los "años del hambre". Historia y memoria de la posguerra franquista*, Marcial Pons, Madrid, p. 157 i VIÑAS, Ángel: «Hambre, corrupción y sobornos en el primer franquismo (1939-1959)» en DE RIQUER, Borja: *La corrupción política en la España contemporánea: Un Enfoque Interdisciplinar*, Marcial Pons, Madrid, 2018.

¹⁸¹⁰ Vegeu MIR CURCÓ, Conxita: *Mujeres, género y violencia en la guerra civil y la dictadura de Franco*, Tirant, València, 2021 i NASH, Mary: *Represión, resistencias, memoria las mujeres bajo la dictadura franquista*, Comares, Granada, 2013.

¹⁸¹¹ Per una quantificació de les reclusions de dones vegeu TORRES FABRA, Ricard C., SIMÓ ROSALENY, Antoni: *La violència política contra les dones (1936-1953): El cas de la privació de llibertat en la província de València*. Institució Alfons el Magnànim, València, 2016.

desenvolupat un conjunt d'idees que «demanaven en urgència l'extermini de l'esquerra com a deure patriòtic».¹⁸¹² Tanmateix, la utilització de conceptes com Holocaust o extermini ha generat polèmica. Unes posicions matisades per Julio Aróstegui, «*Franco: La represión como sistema*» (2012), que tracta d'allunyar-se dels conceptes per exposar la idea d'una repressió com a sistema, on la ideologia i la doctrina configuraren els elements estructurals dels pseudojudicis franquistes. Per això, remarca el pes dels instruments legals i jurisdiccionals de la repressió, els Consells de Guerra, els camps de concentració o els camps de treball forçat.¹⁸¹³ Continuant amb una mirada «des de dalt», Francisco Portilla, Ángel Viñas i Francisco Espinosa han aprofundit en l'anàlisi de l'arquitectura jurídica i els mecanismes de la repressió basant-se les memòries del tinent coronel Acedo Colunga, que va deixar negre sobre blanc els detalls del pla repressiu.¹⁸¹⁴

D'aquesta manera, l'aplicació del càstig contra els opositors polítics va necessitar instruments jurídics i legals dissenyats de «des de dalt», sens dubte; però també va estar lligada a la col·laboració de bases socials, sense les quals no s'obtenia informació dels perseguits. D'una banda, la maquinària legal de la dictadura va institucionalitzar la violència contra els opositors i, de l'altra, una part de la societat, marcada pels odís i les ganes de revenja sobre el passat, va col·laborar en la seua aplicació. Aquestes idees es troben sintetitzades en «*40 años con Franco*» (2015), coordinat per Casanova.¹⁸¹⁵ A més a més, entre els estudis especialitzats sobre la col·laboració social amb la repressió, és interessant «*The Francoist Military Trials*» (2010), de Peter Anderson. L'historiador britànic proposa un marc teòric i metodològic, on s'emmiralla la present investigació,¹⁸¹⁶ basat en l'anàlisi de la cooperació entre els membres claus de l'Estat i la societat. Centrant la mirada en l'àmbit local a la comarca de *Los Pedroches* (Còrdova), presenta uns resultats qualitatius que enriqueixen el panorama que es coneix de la repressió i l'ompli de

¹⁸¹² Sobre l'auge del discurs bel·licista en la dreta vegeu «La ofensiva de la derecha: 1933-1934» en PRESTON, Paul: *L'Holocaust espanyol. Op. Cit.*, pp. 93-139. Ací es desenvolupa creixement del feixisme en l'Estat espanyol mitjançant el nucli de les JONS i l'anàlisi dels discursos polítics de personatges com Ramiro Pérez Ledesma, Onésimo Redondo o Ramon Serrano Suñer.

¹⁸¹³ Vegeu ARÓSTEGUI SÁNCHEZ, Julio (coord): *Franco, la represión como sistema*, Flor del viento, Barcelona, 2012.

¹⁸¹⁴ Vegeu ESPINOSA, Francisco; PORTILLA, Guillermo; VIÑAS, Ángel: *Castigar a los rojos. Acedo Colunga, el gran arquitecto de la represión franquista*, Crítica, Barcelona, 2022.

¹⁸¹⁵ Vegeu CASANOVA RUIZ, Julián: *40 años con Franco*, Crítica, Barcelona, 2015.

¹⁸¹⁶ Vegeu ANDERSON, Peter: *The Francoist Military Trials. Terror and complicity, 1939-1945*. Routledge, Oxford, 2010.

matissos territorials i d'explicacions complexes i multicausals. És precisament ací on la història local pot contribuir a explicar el paper d'un dels actors de la repressió; una tasca per a la qual és necessari posar la mirada sobre els «homes del poble», sobre ciutadans corrents que, inspirats per variades motivacions, van detectar, van detenir, van delatar i van contribuir a eixamplar els perfils de la repressió des de l'esfera local.

El combat dels subalterns: pugna entre les classes dominants i dominades (1898-1939)

Passant als propòsits, l'estudi tracta de discernir el grau de col·laboració amb la repressió de les bases de la dictadura. En primer lloc, per arribar a la derrota de 1939, convé posar el punt de partida en la «Crisi de la Restauració» de 1898», quan es va iniciar un «procés històric de crisi estructural» a l'Estat espanyol, on la participació de les masses fou fonamental. De 1898 a 1939, a l'Estat espanyol es va viure una insòlita acumulació de conflictes sociopolítics: les guerres del Marroc (1912, 1921 i 1925), l'auge sindicalisme obrer i la reacció de la patronal i dels militars, les lluites anticlericals o les tensions entre el nacionalisme centralista i perifèric, entre d'altres. Com reflexionava l'Ernest Nolte, es tracta d'uns anys dominats per un conflicte radical entre «transcendència» i «resistència a la transcendència» que es donaran en el món occidental als inicis del segle XX.¹⁸¹⁷ Va ser una confrontació entre partidaris dels canvis moderns i democràtics i la reacció conservadora per defensar els seus privilegis, amb un substrat de conflictivitat social motivada per les desigualtats econòmiques. Tot això condensa una mutació històrica, les premisses de la qual s'acumulen al llarg del temps i provenen del segle anterior, però es materialitza en aquesta etapa que va acabar amb la imposició de la dictadura franquista l'1 d'abril de 1939. Per tant, no s'hauria de caure en el perill d'interpretar aquest cicle com una «lluita de classes» entesa *stricto sensu* sobre els fonaments econòmics, sinó que va adoptar polièdriques formes que anaven més enllà de qüestions materials i abraçaven altres pulsions relacionades amb l'hegemonia social i el poder.

¹⁸¹⁷ NOLTE, Ernst: *Der Faschismus in seiner Epoche*, Piper, Múnich, 1963, p. 554.

Així mateix, de 1900 fins a 1939, l'Horta Nord va experimentar un període convuls marcat per la disputa del domini polític i militar, alhora que també per l'hegemonia moral i cultural. Una pugna entre les classes subalternes i les elits, al més pur estil de la visió gramsciana sobre la lluita de classes. En conseqüència, arran de la «Crisi de la Restauració» de 1898, el sistema borbònic començà a trontollar. Augmentant la lupa d'anàlisi per observar l'esdevingut a la comarca, s'ha de tindre present l'aparició dels primers blasquistes, que fundaren casinos, ateneus, i, fins i tot, celebraren els Jocs Florals, és una mostra de la creixent oposició. I, encara més, les manifestacions i mítings republicans multitudinaris a Burjassot, Alboràia o Almàssera. Aleshores, en una conjuntura marcada pels regeneracionistes del 98, el blasquisme es va estendre des de la ciutat de València a la comarca gràcies al discurs agrarista i les crítiques a la corrupció caciquil i els excessos de la jerarquia eclesiàstica. Tot i això, les discrepàncies internes i la fortalesa del règim van fer descarrilar un possible procés reformista en els primers anys del segle.

Valorant a situació socioeconòmica de principis del segle XX, amb una economia preeminentment agrícola, atés que tres quartes parts de la població s'hi dedicava, destacava la productivitat de les marjals d'Albuixec, Massalfassar o Puçol. L'excedent es destinava a les exportacions, que constituïen més del 50 % de l'economia valenciana, especialment a partir de l'hegemonia de la taronja. Evolucionant en paral·lel a la demanda europea, la superfície de tarongers al País Valencià augmentà de les 4.850 ha l'any 1878 a 24.834 ha en 1904. Camps com el Mas de Mauro de Godella o les terres de la família Moroder de Montcada van viure un període d'espectaculars vendes a l'estranger; repartint-se els beneficis entre la burgesia comercial i els minifundistes i arrendataris locals.¹⁸¹⁸ Pel que fa al sector industrial, a la fàbrica tèxtil dels Trenor de Vinalesa, que venia funcionant des del segle XIX, s'hi afegiren el taller de reparació de cotxes de tramvies i ferrocarrils de Vicent Lladró a Almàssera, la indústria de ceràmica de Nolla a Meliana, el centre fabril de la jutera dels Bacharach a Foios, la fàbrica de glicerina de Rogelio González a Massalfassar o les múltiples indústries conserveres i de rajoles i teules. L'auge industrial va atreure un gruix considerable de treballadors —de dins i de fora de la comarca— que es va

¹⁸¹⁸ PONS i PONS, ANACLET: « Un huerto rodeado de secano. Informe sobre el cultivo del naranjo en el País Valenciano a fines del siglo XIX », *Estudios. Noticiario de historia agraria*, 6 (1993), pp. 41-42 i 44.

traduir en un gran creixement demogràfic als pobles on s'havien instal·lat les indústries i un augment menor en els municipis eminentment agrícoles. En total, dels 38.600 habitants censats el 1900 es va passar als 62.400 en 1930.

Això va causar una sèrie de transformacions socioeconòmiques, perquè, a més del creixement econòmic i demogràfic, s'hi observa el desenvolupament de l'organització obrera. És per això que durant el «Trienni Bolxevic» es va viure una etapa de reivindicació de la justícia social, que es va materialitzar en les primeres vagues en 1919 a la fosforera de San Diego d'Alfara del Patriarca o la jutera dels Trenor de Vinalesa, on desenes d'obers reivindicaren millores laborals, obrint un altre front contra les classes dominants.¹⁸¹⁹ Alhora, l'increment de l'oferta industrial va augmentar la incorporació de la dona al mercat laboral, ja que al tèxtil se cercaven principalment dones. Però l'agitació social provocà la reacció de les elits, que van veure amb bons ulls el cop d'estat de Primo de Rivera en 1923. Ara bé, no es pot deixar de costat que les classes dominants també havien articulat un moviment de base. A Alboraia, Tavernes Blanques o Alfara del Patriarca hi havia tradicionalistes amb un notable pes en el poder. Fet i fet, l'etapa reaccionària va arribar a la fi atesos dos factors: un d'extern, la crisi econòmica internacional de 1929, que va empobrir a la població i va precipitar l'altre factor, intern, motivat per una crisi política, aprofitada per l'oposició que estava més cohesionada.

Al capdavant, el punt final de la Restauració esdevingué arran dels comicis del 12 d'abril de 1931, que atorgaren la victòria als republicans. Les votacions no estigueren exemptes d'irregularitats: en nou dels vint-i-dos municipis es repetiren el 31 de maig i, fins i tot, a Vinalesa una tercera vegada el 5 de juny. Les causes rau en les denúncies de frau electoral de les Junes Electorals del Cens Municipal, que informaren de la manipulació d'alguns censos, advertiren del trencament d'urnes i acusaren alguns membres de les meses d'incomplir les seues obligacions o, directament, denunciaven la compra de vots.¹⁸²⁰ Tanmateix, malgrat les irregularitats, a diferència de les tupinades del sistema *turnista*, ara s'hi observa un

¹⁸¹⁹ FRECHINA i ANDREU, Josep Vicent (coord.): *Vinalesa. Geografia, Història i Patrimoni d'un poble de l'Horta*, Ajuntament de Vinalesa, València, 2017, pp. 166-167.

¹⁸²⁰ Arxiu Municipal d'Alboraia (AMA): Junta Municipal del Cens Electoral d'Alboraia. Acta de l'escrutini general de l'elecció de regidors. 17 d'abril de 1931; «Albalat dels Sorell. Panorama electoral I. Sinceridad», *El Pueblo*, 11 d'abril de 1931, p. 7; «Lo de Bonrepos», *El Pueblo*. Diario Republicano de Valencia, 12 d'abril de 1931, p. 2.

major control, amb organismes encarregats de vetllar pel correcte funcionament, oferint a l'oposició algunes garanties democràtiques. Els resultats finals foren aclaparadors: dènou municipis pels republicans, dos pels monàrquics i un empat tècnic a Puçol.¹⁸²¹ Això no obstant, s'ha de tindre present la influència que la proclamació de la República va exercir per mobilitzar el sufragi republicà i desmobilitzar el monàrquic en les repeticions electorals. O també els casos on les elits no van tenir inconvenient en presentar-se baix les sigles republicanes en els segons comicis, com a Museros o Rafelbunyol,¹⁸²² essent factors que matisen els resultats.

La victòria republicana va provocar l'arribada d'una nova classe política al poder local, caracteritzada per la procedència popular. Una part significativa eren agricultors, que combinaven la feina a l'Ajuntament amb els treballs al camp. Representaven als partits de l'esquerra moderada, però també dreta moderada. I és que la folgada victòria no es pot desvincular del vot prestat d'una bona part de la classe mitjana, crítica amb el règim borbònic. Un fet que es va repetir en les eleccions generals del 28 de juny, on el radical Lerroux fou el candidat més votat a la comarca. Tanmateix, les elits vinculades a la monarquia, que recentment havien perdut el poder municipal, van resistir-se a l'aplicació de les reformes del bienni progressista i a la gestió dels primers consistoris. A les resistències de les classes dominants, s'afegirien les dels sectors populars més radicalitzats, que veien insuficients les noves mesures. Per tant, aquesta pugna pel poder va entrar en una nova etapa amb més tensions i friccions entre els grups confrontats.

De 1931 a 1933 es donaren quatre elements de desestabilització del règim republicà. En primer lloc, la resistència clerical a la legislació. Les masses catòliques foren agitades pels capellans, que tractaren d'impedir la implementació de les decisions dels consistoris. L'assetjament contra l'obrer que tractà de retirar el «Sagrat Cor de Jesús» a Meliana, les misses i el repartiment d'octavetes antirepublicanes a l'església de Puçol o els aldarulls per les processons no autoritzades a Museros —on detingueren al capellà per desordres públics dos cops— i a Massamagrell —on va haver-hi un mort i diversos ferits en 1932— en són

¹⁸²¹ «Resultados electorales», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 2 de juny de 1931, pp. 1-2.

¹⁸²² «Región valenciana. Museros». *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 27 de setembre de 1931, p.7 i «En el Gobierno Civil», *Las Provincias*, 20 de setembre de 1932.

una bona mostra. Ací s'observa la desobediència catòlica contra una nova normativa que s'havia aprovat amb procediments legals i democràtics.¹⁸²³ Tanmateix, algunes interpretacions, com les de Álvarez Tardio, Del Rey Reguillo o Roberto Villa, consideren que aquestes desobediències foren una resposta defensiva davant l'ofensiva d'unes institucions anticlericals.¹⁸²⁴ Són tesis que contrasten amb l'Horta Nord, vist que es constata la iniciativa dels clericals en la majoria dels aldarulls. Malgrat això, s'ha d'admetre que existiren una pluralitat de laïcismes i anticlericalismes, i que els catòlics també van ser víctimes de la contrareacció. Així s'han d'entendre els assalts i cremes de les esglésies de diversos pobles, on els anticlericals radicalitzats atacaren els edificis religiosos el maig de 1931.¹⁸²⁵

El següent element desestabilitzador foren les resistències dels patrons, que sovint decidiren no acatar les noves lleis. Com la família Alcaide de Vinalesa, que es negà a complir la legislació sanitària i traslladar la granja de porcs fora del municipi, o els carnisers conservadors de Massamagrell, que no sacrificaven els animals en l'escorxador municipal.¹⁸²⁶ Ara bé, els casos més greus els trobem a la indústria tèxtil de Foios i a les rajoleres de Vinalesa. A la jutera dels Bacharach de Foios s'acomiadaren dirigents sindicals com a mètode de coacció. I, fins i tot, despatxaren a centenars d'obers en mig de les negociacions per posar-hi fi a la vaga.¹⁸²⁷ D'altra banda, a la rajolera de Lluís Rius de Vinalesa, ni tan sols es va permetre l'aturada laboral, vist que el mateix patró va contractar para-policies perquè evitaren

¹⁸²³ «Sobre el traslado de una imagen en Meliana», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 17 de juliol de 1931, p. 4 i «Y hablan de fanatismo», *El Herald Alaves*, 17 de juliol de 1931, p. 3; «Los conflictos obreros», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 29 d'abril de 1932, p. 4; «El suceso de Masamagrell», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 26 de març de 1932; «Los hechos se repiten en Museros», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 1 d'abril de 1932, p. 2; «En Museros trataban de arrestar a un párroco», *Diario de la Marina*, 17 de juny de 1932, p. 13.

¹⁸²⁴ Vegeu DEL REY REGUILLO, Fernando: *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República española*, Tecnos, Madrid, 2011 o *Paisanos en lucha. Exclusión política y violencia en la Segunda República española*. Biblioteca Nueva, Madrid 2008; ÁLVAREZ, Manuel i VILLA, Roberto: *El precio de la exclusión. La política durante la Segunda Republica*, Encuentro, Madrid, 2010; i ÁLVAREZ, M.: *Anticlericalismo y libertad de conciencia*. Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2002.

¹⁸²⁵ AA: Diari biogràfic de Juan Falcó Vidal i «En Moncada se pretende quemar también una iglesia y un convento», *Las Provincias*, 19 de gener de 1932, p. 2.

¹⁸²⁶ «Vinalesa. Carta abierta al señor Gobernador», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 24 de març de 1932, p. 7 i AMM: Llibres d'actes municipals del 2 de març de 1930 fins al 5 de setembre de 1931, del 14 de març de 1933 fins al 31 de maig de 1934 i del 12 de juny del 1935 fins al 31 de desembre de 1936; i entrevista Josep Joan Eres Falcó, 14 de juliol de 2017 (Massamagrell).

¹⁸²⁷ «Un atropellamiento monstruoso. José Garcia Pradas, encarcelado», *La Tierra*, 12 de novembre de 1932, p. 1 i «Un bárbaro ataque de sabotage contra la Yutera Española», *La Correspondencia de Valencia*, 23 de març de 1933, p. 2.

qualsevol conat de vaga. Tanmateix, tot i les males praxis dels patrons, que desembocaren en grans mobilitzacions, la majoria dels litigis es resolgueren amb relatiu èxit gràcies a la mediació de les institucions provincials.¹⁸²⁸

Pel que fa al sector agrícola, el tercer factor d'inestabilitat, terratinents i arrendataris incompliren sovint les mesures laborals de 1931. Per exemple, a Museros es contractaren jornalers provinents d'altres municipis per evitar donar treball als jornalers sindicats, la qual cosa va motivar la intervenció del governador a tall de fer complir la Llei de Termes Municipals.¹⁸²⁹ Però la nova normativa també va provocar tensions entre alguns jornalers. A Rafelbunyol, l'atur agrícola era elevat a conseqüència de la reduïda superfície del municipi i, a més a més, el govern local no va crear una borsa de treballadors per distribuir l'ocupació. Llavors, sense respectar la legislació, desenes de jornalers d'aquest poble van ser contractats a les terres del Camp Anníbal del Puig i s'esdevingueren episodis de conflicte entre jornalers d'ambdues localitats. Un altre cop va haver d'intervindre el governador: recordant a l'alcalde de Rafelbunyol les obligacions de crear una borsa de treball municipal i iniciant els tràmits perquè el Puig i Rafelbunyol es convertiren en una sola unitat territorial en relació amb la llei.¹⁸³⁰

El quart element que debilità els reformistes provingué d'una part de les seues bases, que consideraven insuficients les mesures i no notaven canvis substancials. Les vagues per l'assegurança de maternitat d'Alfara del Patriarca¹⁸³¹ o aquelles que demanaren millores en les condicions laborals a les fàbriques de Vinalesa i Foios,¹⁸³² posen de manifest que les classes subalternes tingueren mecanismes legals per reivindicar-se. Tot i això, si bé és cert que a la majoria d'accions eren pacífiques, no es pot deixar de valorar els casos que derivaren en violència. L'incendi de la jutera

¹⁸²⁸ «Para la opinión. Visita al Gobernador interior Afán de Ribera», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 19 de juny de 1932, p. 2.

¹⁸²⁹ «Intervencionismo de las fuerzas economicas», *La Correspondencia de Valencia*, 4 de maig de 1932, p. 1 i «Noticias», *Las Provincias*, 4 de maig de 1932, p. 3.

¹⁸³⁰ «Solicitando trabajo», *La Correspondencia de Valencia*, 18 de novembre de 1932, p. 1 i «En el Gobierno Civil. Los conflictos sociales», *Las Provincias*, 19 de novembre de 1932, p. 3; «Disposiciones oficiales», *La Correspondencia de Valencia*, 5 de maig de 1933, p. 5 i «Remitido», *Las Provincias*, 2 de desembre de 1933, p. 6.

¹⁸³¹ «Se negaron a cobrar para no pagar el impuesto de maternidad», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 14 de maig de 1932, p. 4.

¹⁸³² «Las huelgas y otros conflictos sociales planteados actualmente en España. Las huelgas en Valencia», *ABC*, 18 de juliol de 1931, p. 37; «Vinalesa. Conducta plausible y censuras vergonzosas», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 26 de juliol de 1931, pp. 6-7 i «Trabajos de la Delegación Regional del Trabajo para resolver las huelgas de Valencia», *ABC*, 31 de juliol de 1931, p. 35.

dels Bacharach de Foios o l'atracament a la cotxera de Tavernes Blanques foren accions que dificultaren la convivència i desacreditaren la mediació.¹⁸³³ I, encara més, actes que es debatrien entre accions revolucionàries i la delinqüència comuna. Com els atracaments als bancs de Massamagrell, Almàssera o Puçol,¹⁸³⁴ o, en un context de boicot anarquista a les eleccions de 1933, l'atemptat contra el tren Barcelona-Sevilla, quan passava entre Puig i Puçol.¹⁸³⁵ Això va provocar una difícil digestió per a les autoritats republicanes, que a més de sufocar les desobediències de les elits, hagueren de fer mans i mànigues per apaivagar els ànims dels sectors populars més radicalitzats.

A tot això, s'hi hauria d'afegir dues temptatives organitzades per truncar el projecte modernitzador i reformista. La primera el 1933, amb la iniciativa contrareformista, que a l'Horta Nord va rebre un gran suport en les eleccions de final d'eixe any. Així va emergir un vot de càstig contra els reformistes, provinent tant de propietaris i arrendataris agrícoles com de les masses catòliques. Els contrareformistes obtingueren la victòria amb més de 79.000 sufragis, davant dels menys de 8.000 dels reformistes.¹⁸³⁶ Això sí, els comicis tampoc van estar exempts d'incidències, com el trencament d'urnes a la Pobla de Farnals i Albuixec.¹⁸³⁷ Aquesta etapa va ser aprofitada pels patrons i cacics, que tingueren més fàcil eludir la normativa laboral. Com a mostra, a la Pobla de Farnals, un terratinent embargat per incomplir la llei de col·locació obrera va ser perdonat per ordre directe del nou ministre de Treball. Amb tot, les corrupcions vinculades al partit de Lerroux, motivaren la convocatòria d'unes noves eleccions el febrer de 1936, que retornaren els progressistes al poder. Els historiadors Álvarez Tardio i Roberto Villa han sostingut que els republicans d'esquerres foren incapaços d'acceptar el resultat dels comicis de 1933, per això començaren la ruptura amb la Revolució d'Octubre de 1934 que s'intensificaria el

¹⁸³³ «Un bárbaro ataque de sabotage contra la Yutera Española», *La Correspondencia de Valencia*, 23 de març de 1933, p. 2 i «En la cochera de tramvías de Tabernes Blanques», *Las Provincias*, 2 de desembre de 1933, p. 6.

¹⁸³⁴ «Del asalto al Banco de Valencia, en Massamagrell», *Las Provincias*, 20 d'agost de 1933, p. 3; «Asalto frustrado en la sucursal del Banco de Valencia en Puzol», *Las Provincias*, 11 de gener de 1934, p. 6 i «Han sido detenidos los autores del atraco en Almacera», *La Época*, 26 de novembre de 1934, p. 6.

¹⁸³⁵ «Del criminal atentado contra el rápido Barcelona-Sevilla en el Puente de Puzol», *ABC*, 12 de desembre de 1933, p. 23.

¹⁸³⁶ «El día de ayer», *Las Provincias*, 21 de novembre de 1933, p. 3.

¹⁸³⁷ «Nuevas noticias de gobernación», *Las Provincias*, 21 de novembre de 1933, p. 7 i Arxiu de l'Autor (AA): ¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuixech, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu.

febrer de 1936.¹⁸³⁸ Aquesta visió no concorda amb l'estudiat a l'Horta Nord, on no existiren episodis de violència amb motivacions polítiques, a diferència del que havia passat durant el bienni progressista.

Fet i fet, amb més de 84.000 sufragis, la coalició frontpopular es va imposar per davant dels més de 68.000 dels partits de la dreta monàrquica en les eleccions del 16 de febrer de 1936.¹⁸³⁹ Unes xifres discutides en l'àmbit estatal pels neorevisionistes, els quals polemitzaren amb el resultat exposant les irregularitats en les circumscripcions de Conca i Granada.¹⁸⁴⁰ A tall de rebatre l'argumentació, s'hauria de tindre present el perill que s'amaga darrere d'aquesta visió, i és que podria suggerir que les eleccions van ser fraudulentos, valorant solament els casos de dues circumscripcions. I, d'altra banda, a l'Horta Nord aquestes acusacions sobre el frau de les esquerres semblen més aviat al contrari, vist que, si troben irregularitats són precisament en els pobles on guanyaren els conservadors. Com en Rafelbunyol, on a més de votar quasi la totalitat del cens i registrar-se tres actes amb més votats que els inscrits al cens, els anòmals resultats de 1.800 sufragis pels conservadors i 25 pels progressistes fan dubtar sobre la seua validesa.¹⁸⁴¹

A partir d'aleshores la radicalització de l'espai conservador va donar lloc a l'aparició de grupuscles feixistes, sota les sigles de *FE y de las JONS*, a Alboraia, Museros, Montcada, Vinalesa, Tavernes Blanques i Albuixec, de manera que fou una de les comarques valencianes amb més pes dels falangistes.¹⁸⁴² I ací trobem la llavor de les bases reaccionàries que, juntament amb les classes dominants, donaren suport a la rebel·lió armada, materialitzada el 18 de juliol de 1936 amb la sublevació del general González Carrasco a València. Durant els tres dies següents es produïren mobilitzacions contràries al cop, i els carrers de la comarca s'ompliren de barricades i milícies populars armades. A la Pobla de Farnals, les barricades s'ubicaren a l'entrada del municipi; a Rocafort, una multitud d'obrers assaltaren la caserna de la

¹⁸³⁸ ÁLVAREZ, M. i VILLA, R.: 1936. *Fraude y violencia Op. cit.*, p. 371 i 381.

¹⁸³⁹ Resultados y diputados por circunscripciones 1936. *Historia electoral*. [En línia] Recuperat de <https://www.historiaelectoral.com/e1936c.html> [Consultat l'1 de juliol de 2021].

¹⁸⁴⁰ ÁLVAREZ, M. i VILLA, R.: 1936. *Fraude y violencia Op. cit.*, p. 371 i 381.

¹⁸⁴¹ *Las Provincias*, 23 de febrer de 1936.

¹⁸⁴² MORANT, Toni: «Trajectes diversos amb una mateixa destinació. Les dretes valencianes als anys trenta» en MARTÍ, A. (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià, Op. cit.*, pp. 71-73; SOLER, Abel; YAGO, Ramón: Museros. Geografia, Història i Patrimoni. Edició: Ajuntament de Museros, 2016; CG. c.1388 (2) PP T 68 (Montcada), CG. c.1388 (2) PP T (Vinalesa).

Guàrdia Civil per aconseguir armes; i a Alfara del Patriarca i Albalat dels Sorells, els anarcosindicalistes patrullaven amb escopetes i pistoles pels carrers.¹⁸⁴³ La mobilització popular va aturar l'intent del cop d'estat a la comarca. Però també va haver-hi desenes de voluntaris que marxaren cap al front de Terol i les illes Balears amb les columnes de Ferro, Uribarri, Torres-Benedito o l'Eixea-Uribes. Una xarxa informal d'Albuixec, Burjassot, Foios o Puçol, que van suplir el buit militar per defensar la voluntat popular.

En l'àmbit local, el poder popular s'organitzà a través de comitès del FP o revolucionaris. Els frontpopulistes, que eren majoritaris, estaven organitzats en díhuit dels vint-i-dos pobles. Entre els trets que els caracteritzen, cal destacar les col·lectivitzacions parcials, principalment cases i terres abandonades de les classes benestants que fugiren amb el fracàs cop d'estat. Aquestes foren reconvertides en espais d'ús veïnal, ja que en les esglésies o en les millors cases dels pobles, s'hi habilitaren escoles, mercats o refugis per als prop de 20.000 refugiats que albergà l'Horta Nord.¹⁸⁴⁴ En segon lloc, alguns comitès del FP van tenir una menor capacitat de control de la defensa municipal i hagueren d'acceptar l'entrada de milícies forasteres per garantir l'ordre públic. Un factor rellevant per valorar la violència a la rereguarda, ja que és precisament en els pobles on es va necessitar l'entrada de forasters armats, on més afusellaments va haver-hi.

D'altra banda, malgrat que s'hi registren quatre comitès revolucionaris l'agost de 1936, s'afegiren de nous durant la guerra. Aquests es caracteritzaven per una major col·lectivització dels béns i les propietats, arribant en el cas d'Alfara del Patriarca a col·lectivitzar tot el poble, crear moneda pròpia i repartir per igual els beneficis.¹⁸⁴⁵ Ahora, tenien un major control de l'ordre públic, gràcies a l'organització obrera

¹⁸⁴³ AA: «Notas periodo guerra de liberación», escrits de José Solves De la Concepción, Oficial Major de la Secretaria de La Pobla de Farnals; CG. c. 1388 (2) PP T 54 (Rocafort), p.9 i entrevista a Bartolomé Pascual Chapa, 27 de juliol de 2018 (Alfara del Patriarca).

¹⁸⁴⁴ Arxiu Municipal de Rocafort (AMRO): Volum d'oficis d'eixida del 1938 i Cens demogràfic d'habitants de 1937 i 1938; ABC, 24 d'abril de 1937, p. 15; EXPÓSITO NAVARRO, Luis Manuel: *La conexión Burjassot. Ayuda Suiza durante la guerra civil (1937-1939)*, Plataforma de Burjassot per la III República, Ajuntament de Burjassot, 2011, pp. 65-85; EXPÓSITO NAVARRO, Luis Manuel: «Colonias infantiles en l'Horta Nord (1936-1939)». *Centre d'Estudis Locals de Burjassot*. p. 9 [En línia] Disponible a <https://www.centred-estudislocalsdeburjassot.es/hist%C3%B2ria/la-guerra-civil-i-la-postguerra/> [Consultat el 6 d'abril de 2018]; SANTOLÀRIA, Roser: «1936: 80 anys després (II). Els refugiats de guerra: Xiquets i xiquetes de Madrid.» *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 54. (2016), p. 11; i AMBM: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida del 1939.

¹⁸⁴⁵ Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB): Fonts Orals. Col·lecció Ronald Fraser. Entrevista a Rafael Esteban, per Ronald Fraser, París, 30 d'abril de 1975. p. 20-22.

d'anys anteriors —com els «Descamisats» de Vinalesa— i existia una base amb experiència en l'activisme i disposada a agafar les armes. La presència de veïns armats va evitar l'entrada de milícies forasteres, perquè foren capaços de garantir el monopoli de la violència. Tanmateix, es va crear una dualitat de poders que friccionaren per la gestió de la defensa i la reconstrucció de l'Estat. Els «Fets de Vinalesa» de 1937 foren la punta de l'iceberg d'això esmentat, provocant quatre morts i diversos ferits com a conseqüència.¹⁸⁴⁶ La reestructuració del poder en la rereguarda i la centralització de les forces armades per part de les autoritats republicanes va derivar en una desmobilització dels qui inicialment s'havien atrevit a agafar les armes per defensar la República.

En conseqüència, l'estiu del 1936, quan les autoritats encara no havien instaurat el control militar, va ser un carnaval sagnant. En eixe temps de caos, por i ebullició social, el buit de poder va derivar en un emocional i descontrolat esclat d'ira popular que desembocà en multitud d'actes violents. La majoria de les esglésies de la comarca van ser assaltades, i en alguns casos cremades, i també es van profanar sepultures de religiosos o cremaren imatges de culte catòlic. Es van assetjar i coaccionar als veïns benestants, practicant-se detencions massives, en un context d'histèria motivat per la sublevació militar.¹⁸⁴⁷ I, en els casos més greus, es va afusellar un total de 236 persones a la comarca.¹⁸⁴⁸ Entre alguns dels seus perfils, hi havia capellans i religiosos, terratinents, militants dels partits conservadors, membres dels cossos i membres de seguretat. Però també familiars d'aquests, dones i xiquets, poc vinculats a les possibles responsabilitats d'opressió. Un exemple és Rafelbunyol, on de les trenta-nou víctimes mortals, nou eren de la mateixa família. En una part considerable d'aquests municipis van entrar milícies armades de

¹⁸⁴⁶ Ibídem. p. 19 i 24 i FRECHINA, J. V. (coord.): *Vinalesa. Op. cit.*, pp. 174-175.

¹⁸⁴⁷ Causa General (CG) caixa 1388 (2) PP T 68 (Montcada); VAYÁ, M. José: *La República en Alboraià: 1931-1936*. Ajuntament d'Alboraià, València, 1995. p. 61; CG. c.1387 (7) PP T 65 (Alboraià), p. 8; AMA: *Llibre d'actes municipals del 31 de maig del 1936 fins l'1 de juliol de 1938*. Sessió del 30 d'abril del 1937; CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraià), p. 8.; CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), pp. 8-9; CG. c.1382 (2) PP T 53 (Puçol), pp. 8-9; NAVARRO GRANELL, Carlos.: *Historia de Albuixec*, Ajuntament d'Albuixec, Albuixec, 1996, p. 280; entrevista a Concepción Ruiz Ros, 20 de desembre del 2018 (Albuixec); CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), p. 9; CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol), pp. 8-9; CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), pp. 7-8.; i MORANT, T.: «Trajectes diversos amb una mateixa destinació. Les dretes valencianes als anys trenta» *Op. cit.*, p. 78.

¹⁸⁴⁸ Vegeu GABARDA, Vicent: *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano 1936-1939*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1996.

forasters, que s'instal·laren durant setmanes o mesos, quedant el monopoli de la violència en les seues mans.¹⁸⁴⁹

Això no obstant, a la meitat de les localitats la xifra de víctimes mortals és «relativament» baixa; un fet atribuïble tant a la capacitat de mantenir l'ordre públic en comitès armats locals, com a l'èxit en la negociació davant la possible arribada d'una milícia. Per tant, en els municipis on les classes subalternes estigueren més organitzades i disposades a agafar les armes durant la guerra, va haver-hi menys morts. Per exemple, als comitès anarquistes d'Albalat dels Sorells o Alfara del Patriarca, amb quatre i tres afusellats respectivament. O, fins i tot, els comitès del FP d'Albuixec, Almàssera, Bonrepòs i Mirambell, Emperador, Massalfassar, la Pobla de Farnals i Rocafort, on va haver-hi un o cap afusellat.¹⁸⁵⁰ Això entra en contradicció amb el que afirma Del Rey Reguillo, qui argumenta que la violència anava lligada a la ideologia anarquista i al concepte de revolució.¹⁸⁵¹

Sobre la construcció i definició dels poders locals franquistes

Ubicats ja en els anys del règim de Franco, el primer objecte d'estudi és la configuració dels ajuntaments de la dictadura, el perfil dels nous dirigents i les seues gestions. És a dir, una descripció sociopolítica dels «victimaris». Amb això s'ambiciona esbrinar si a l'Horta Nord es va produir una renovació o una restauració del poder en els consistoris municipals. I, paral·lelament, aproximar-se a les pugnes internes dels quadres locals a l'hora d'elegir alcaldes i regidors. És fonamental fer recerca sobre el perfil individual i col·lectiu dels primers ajuntaments franquistes, a tall de poder valorar millor si les seues actuacions influïren o no en els

¹⁸⁴⁹ Dades extretes de CG c. 1388 (2) PP T 54 (Rocafort), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (La Pobla de Farnals), CG. c. 13871 (10) PP T 65 (Almàssera), CG. c.1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), CG c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Museros), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (El Puig), CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), CG. c. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques), CG c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), CG c. 1388 (2) PP T 68 (Montcada), CG. c.1388 (1) PP T 67 (Meliana), CG c. 1387 (2) PP T 66 (Foios), CG. c. 1387 (2) PP T 66 (Godella), CG. c. 1388 (2) PP T (Vinalesa), CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (Puçol), CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol) i GABARDA, Vicent: *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, PUV, València, 2021.

¹⁸⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁸⁵¹ Per aprofundir en l'exposat vegeu el capítol 6 de DEL REY REGUILLO, Fernando: *Retaguardia Roja. Violencia y revolución en la guerra civil española*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2019, pp. 145-179.

empresonaments i afusellaments. Així, la construcció del règim autoritari de Franco, que creà nous poders locals amb perfils heterogenis, interessa valorar-la a escala comarcal. En la historiografia recent, no han estat pocs els debats pel que fa al grau de restauració o renovació del poder. Sánchez Recio o Rodríguez Barreira han centrat el focus en el pes de les elits tradicionals, entenent-ho com la tornada al poder de les oligarquies, que ha portat a parlar d'arrels liberal-restauracionistes del franquisme.¹⁸⁵² En canvi, altres historiadors, com Julián Sanz, destaquen l'aparició d'homes nous, sense antecedents significats abans de la guerra, que van substituir als vells notables —o va compartir el poder amb ells—, fet que porta a debatre el grau de renovació.¹⁸⁵³ Llavors, malgrat la dificultat de classificar els governs, les dades extretes de la present recerca s'aproximen a la interpretació de Sanz, però també hi trobem casos minoritaris on els vells entramats caciquils retornaren al poder.

En conseqüència, a Rocafort, Massalfassar, Tavernes Blanques i Albalat dels Sorells es configuraren governs encapçalats per individus que ja havien ocupat càrrecs de representació abans de la guerra. Dit en altres paraules, ens hi trobem quatre municipis que es podrien catalogar en la restauració de les elits.¹⁸⁵⁴ La majoria provenien de l'espai liberal-conservador de la DRV, encara que també s'hi observa la presència de tradicionalistes. Tanmateix, una multiplicitat de factors com les lleialtats, el protagonisme o la radicalització per la guerra van virar els pensaments i les posicions de la dreta, que mai no va ser la mateixa que abans del cop d'estat. Aquests solien envoltar-se de regidors afins als seus postulats, on els falangistes quedaren en un segon pla pel que fa al consistori. Tot i això, convé insistir que el grau de restauració és relatiu, perquè les velles elits també van quedar marcades

¹⁸⁵² SÁNCHEZ RECIO, Glicerio: *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959* Diversidades de orígenes e identidades, Intituto Juan Gil-Albert, Alacant, 1996 i RODRIGUEZ BARREIRA, Óscar: *Miserias del poder. Los poderes locales y el nuevo Estado franquista 1936-1951*, València, PUV, 2013.

¹⁸⁵³ Per una síntesi de les idees vegeu SANZ HOYA, Julian: «Los hombres de Franco: Sobre els cuadros de la dictadura» en VVAA: *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*, Comares, Granada, 2013, pp. 83-97. I per un desenvolupament recent SANZ HOYA, Julián: *España en camisa azul. Falange, cultura política y poderes locales*, Comares, Granada, 2022.

¹⁸⁵⁴ AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939; Arxiu Municipal de Massalfassar (AMMLS): Llibre de registre d'eixida del 1939-1940; Arxiu Municipal de Tavernes Blanques (AMTB): Llibre actes municipals de 1937-1940 i Arxiu Municipal d'Albalat dels Sorells (AMAS): Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941.

per l'experiència de la guerra. Molts dels seus representats eren sobrevivents de la violència de 1936 i, com els «homes nous» de falange, també tenien familiars afusellats. D'altra banda, a excepció de Tavernes Blanques, l'actitud de la majoria d'aquests consistoris vers la repressió de postguerra fou més aviat laxa si es compara amb els ajuntaments dominats pels falangistes.

En segon lloc, les interpretacions que es presenten s'alineen amb les de Sanz, perquè en fins a dèu municipis el poder va quedar en mans d'«homes nous» que sustenten la idea de renovació o, si escau, en la barreja d'aquests amb les velles elits locals. Ara bé, en aquests ajuntaments, els falangistes tingueren un pes predominant, ja que concentraven en molts casos diversos càrrecs. Així, era usual que l'alcalde també fos el cap de l'agrupació falangista local, o que s'intercanviaren càrrecs durant els primers anys de la dictadura. D'altra banda, tret d'Alfara del Patriarca i Albuixec, on hi havia camises velles, la majoria eren homes nous, que no havien participat de la política abans, marcats per la sagnant experiència de la guerra. Molts havien estat engarjolats, se'ls havia confiscat béns i propietats, havien lluitat al costat dels colpistes o havien perdut algun familiar víctima de la violència a la rereguarda.¹⁸⁵⁵ Aquest perfil es va mostrar més procliu a col·laborar en la repressió de la postguerra, perquè els odis, les rancúnies i les ganes de venjança els va motivar a denunciar massivament als republicans pels fets esdevinguts en 1936.

A continuació, un altre aspecte a tindre present és l'estabilitat dels primers ajuntaments franquistes. Els consistoris més estables i amb més continuïtat, destaquen per l'actitud col·laboracionista amb la repressió dels representants, que els va garantir una major solidesa i cohesió interna. En aquests ajuntaments, el governador no va intervenir, avalant la continuïtat durant els tres primers anys de la dictadura. Com a Rafelbunyol, la Pobla de Farnals o Tavernes Blanques, que

¹⁸⁵⁵ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albuixec); CG c. 1388 (2) PP T 54 (Rocafort), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (La Pobla de Farnals), CG. c. 13871 (10) PP T 65 (Almàssera), CG. c.1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), CG c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Museros), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (El Puig), CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), CG. c. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques), CG c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), CG c. 1388 (2) PP T 68 (Montcada), CG. c.1388 (1) PP T 67 (Meliana), CG c. 1387 (2) PP T 66 (Foios), CG. c. 1387 (2) PP T 66 (Godella), CG. c. 1388 (2) PP T (Vinalesa), CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (Puçol) i CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol).

arribaren a 1943 amb el mateix alcalde.¹⁸⁵⁶ Un fet que es justifica perquè eren governs reduïts, caracteritzats per la presència de familiars de l'alcalde, on no es donaven discrepàncies atés l'alt grau de jerarquització. I, encara més important, perquè l'emissió de multitud d'informes i denúncies, va ser premiada amb la continuació en el poder. Fet i fet, dels nou consistoris classificats com a col·laboradors intensius, en sis d'ells no s'hi observen canvis substancials, i solament a Massalfassar i Bonrepòs i Mirambell hi trobem casos de continuïtat en el poder amb poca col·laboració repressiva.¹⁸⁵⁷

Per altre costat, va haver-hi més inestabilitat en els consistoris que no participaren de l'acusació massiva o on hi havia pugnes pel poder i elements de corrupció. Llavors, la intervenció del governador va ser una constant, cessant i nomenant governs municipals. Així, quan els alcaldes de Montcada, Alboraya, Foios o Museros avalaren alguns republicans, la denúncia d'altres franquistes locals va motivar el seu cessament, perquè les autoritats provincials van decidir intervenir. O a Godella, Meliana o Almàssera, on les pugnes internes pel poder i els casos de corrupció també derivaren en canvis de govern. En onze localitats es nomenaren tres o més governs durant els quatre primers anys de dictadura. I això no és degut, únicament, a la fricció entre les diferents famílies polítiques del franquisme, sinó als intents dels governs locals de pal·liar l'impacte de la violència política, un element que evidència el control estatal de les bases, que no eren autònomes a l'hora de gestionar la repressió, ja que hi havia un àrbitre que intervenia en les decisions locals.

Al capdavant, el governador intervingué en quinze municipis per cessar governs, i en cinc d'aquests perquè els alcaldes havien avalat als processats pels tribunals militars. Així, les autoritats provincials intervingueren en els consistoris per nomenar-ne de nous, cercant personalitats que foren més proclius a col·laborar amb el càstig als republicans. Açò convida a matisar el paper de les bases de la dictadura en la repressió. Perquè s'observa com les autoritats locals estigueren vigilades i controlades per les autoritats superiors, que fomentaren i comprovaren que

¹⁸⁵⁶ Arxiu Municipal de Rafelbunyol (AMR): Llibres d'actes municipals des de 1938 fins el 1941 i des de 1941 fins el 1944; Arxiu Municipal de la Pobla de Farnals (AMPF): Llibres d'actes del 1939 i del 1940 fins el 1943; i AMTB: Llibres d'actes municipals des de 1937 fins el 1940 i del 1940 fins el 1942.

¹⁸⁵⁷ AMMLS: Llibres del volum d'oficis d'eixida del 1939, 1940, 1941 i 1942; i AMRO: Llibre d'actes municipals del 4 de febrer de 1938 fins al 18 de setembre del 1939 i del 2 de juny de 1941 fins al 3 de gener del 1943.

l'engranatge repressiu funcionés. I, sens dubte, quan els governadors intervenien, la repressió augmentava. N'és un exemple Museros, que fins que no acomiadaren l'alcalde Isidro, no afusellaren ningú, o Montcada, on les víctimes mortals augmentaren arran de la destitució de l'alcalde Bosch Albiach.¹⁸⁵⁸ Per altre costat, ja s'ha esmentat que als governs jerarquitzats i amb intensa col·laboració amb la repressió el governador no va intervenir. Però també s'ha de destacar els casos on els consistoris poc repressius van aconseguir amb èxit escapolir-se de les intervencions provincials. És el cas de Massalfassar, Emperador i Bonrepòs i Mirambell, on, malgrat que hi havia pocs processats i cap condemnat a mort, les autoritats provincials no van intervenir.¹⁸⁵⁹ Probablement, l'èxit de la seua continuació rau en la cohesió dels franquistes, que mantingueren una postura homogènia i no va haver-hi radicalitzats que ambicionaren el poder a costa de denunciar sense que hi hagueren fets de l'estiu de 1936 a denunciar.

Col·laborar, participar i desobeir: el paper de les bases franquistes en la repressió

Dels victimaris a les víctimes, el tercer element gira al voltant de la «violència explícita», entenent-se ací totes les persones que foren processades i condemnades a penes de reclusió o mort. Per un costat, es pretén descriure com es produïren les detencions dels republicans en la postguerra, en quins centres i com varen romandre reclosos. Per un altre, també es revisaran les xifres dels afusellats o morts —a les presons o en altres circumstàncies— esdevinguts per la repressió a l'Horta Nord. Per això és interessant ampliar els coneixements sobre la identitat i el perfil politicosocial dels encausats. Però, en especial, respecte a les acusacions i denúncies contra ells en els judicis sumaríssims. Per assolir-ho, és fonamental treballar amb els testimonis i les condemnes dels consells de guerra, ja que aporten informació qualitativa envers què va passar a la comarca del 1939 fins al 1943. Entre altres interrogants, la voluntat és resoldre quines són les causes de les diferències

¹⁸⁵⁸ Arxiu Municipal de Museros (AMMU): Llibre d'actes municipals del 1937-1943. Sessió de l'1 de juliol de 1940 i Arxiu Municipal de Montcada (AMMO): Llibre d'actes municipals del 17 de març de 1939 fins el 1 de juliol de 1940: Sessió del 5 de gener de 1940.

¹⁸⁵⁹ AMMLS: Llibres del volum d'oficis d'entrada del 1939, 1940, 1941 i 1942; Arxiu Municipal d'Emperador (AME): Volum d'oficis d'entrada 1939, 1940 i 1941; i Arxiu Municipal de Bonrepòs i Mirambell (AMBM): Volum d'oficis d'entrada del 1939, 1940 i 1941.

quantitatives dels afusellats en municipis amb característiques semblants. Per què a Massalfassar o Rocafort no hi va haver cap mort i a Massamagrell i Burjassot moriren 52 i 38 veïns respectivament?

A tall de recapitulació, la participació de les masses en el conflicte sobre l'hegemonia del poder i la batalla sociocultural, la conformació dels primers quadres locals del franquisme i l'estudi de l'aplicació de les violències explícites i implícites han de servir per a valorar els graus de col·laboració de les bases franquistes. Es considera que la repressió va ser dissenyada pels dirigents de la dictadura, però sustentada pels seus simpatitzants. Sense les bases, la violència de la postguerra no hauria estat possible o, com a mínim, hauria estat més difícil i amb menys impacte pels processats. Dit això, es reconeix que l'elit militar i política franquista va planificar la violència i creà instruments jurídics i legislatius per executar-la. Així i tot, aquests instruments estaven dissenyats per fonamentar-se en el suport de les bases, perquè els informes i les denúncies eren una peça cabdal per a identificar i acusar els opositors polítics. De fet, fins que no es formalitzaven les acusacions, els jutges d'instrucció militars no podien passar a l'acció. Llavors, les responsabilitats dels assassinats polítics iniciats en 1939 no solament han de ser imputades als dirigents del règim de Franco. Tanmateix, tot i reconèixer la col·laboració de les bases, la present investigació posa l'atenció en matisar-la, vist que no va ser sempre igual en tots els casos, i, com ja s'ha dit, se suggereix una triple classificació del suport social: d'«alta intensitat», «selectiva» i de «baixa intensitat».

Aquest és l'objectiu principal d'aquesta recerca: el paper de les bases franquistes en la col·laboració amb la repressió de la postguerra. Abans d'endinsar-nos en l'anàlisi dels consistoris, convé tindre presents les xifres de la repressió a l'Horta Nord. El nombre total de processats oscil·la al voltant del 725, encausats en més de quatre-cents judicis sumaríssims, dels quals van morir 306 —263 afusellats i 43 morts a les presons o en altres circumstàncies—. ¹⁸⁶⁰ Així mateix, quasi la meitat dels encausats van perdre la vida a conseqüència de la repressió. Darrere d'aquestes xifres hi ha l'actitud dels ajuntaments, que no va ser la mateixa a tots els casos, fet que explica el diferent impacte de la violència. Així, tot i que es posa èmfasi en el gran pes dels

¹⁸⁶⁰ Vegeu GABARDA, Vicent: *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, PUUV, València, 2021.

governadors per controlar i vigilar la col·laboració local, no es tracta de negar o posar en dubte el paper dels franquistes locals en la repressió, sinó més aviat de matisar l'actitud d'aquests en relació amb la triple catalogació esmentada.

En primer lloc, els motius que influïren en la col·laboració «d'alta intensitat», no sempre concorden ni es repeteixen, ja que responen a una multicausalitat d'elements conjunturals a cada municipi. Tot i això, convé posar l'èmfasi en els factors comuns que aporten algunes respostes. Per exemple, els pobles on els franquistes més col·laboraren en la repressió, solen estar caracteritzats per la presència d'una dreta amb un poder destacat, que es radicalitzà durant la República i desobeí l'aplicació de les reformes perquè les consideraven un atac als seus interessos. En conseqüència, una vegada que recuperaren el poder en 1939, pogueren satisfer els desitjos de venjança contra tots els qui consideraven enemics. Al mateix temps, els republicans d'esquerrres d'aquests municipis eren minoritaris i poc organitzats l'estiu de 1936. Per tant, els va ser més difícil controlar l'ordre públic quan la guerra va començar, atés que no gaudien de suficients individus disposats a mobilitzar-se per defensar la República. Això va facilitar l'entrada de patrullers armats, fet que va derivar en un major nombre de víctimes mortals. I com més famílies represaliades en 1936, més denúncies en 1939. Perquè l'entusiasme dels qui acusaren durant la postguerra estigué vinculat amb la violència de la rereguarda. Finalment, no es pot deixar d'assenyalar la voluntat personal i les ganes de revenja d'alcaldes i regidors, més enllà d'allò que va passar a la rereguarda. I això fou recompensat per la dictadura, ja que l'actitud col·laboracionista propicià l'estabilitat de governs i alcaldes locals, que gaudien del suport incondicional de les institucions provincials.

Posant dades i xifres, en nou localitats es registra una col·laboració d'«alta intensitat»: Rafelbunyol, Vinalesa, Tavernes Blanques, Puçol, la Pobla de Farnals, Burjassot, Meliana, Museros i Massamagrell. Ací va haver-hi un alt nombre de denúncies i informes, que derivaren en multitud de condemnes de reclusió i mort. Entre els motius que ajudarien a comprendre aquesta actitud, s'ha de tindre present l'existència d'una dreta radicalitzada des dels anys de la República. Llavors, s'hi havien registrat episodis de conflicte en l'àmbit religiós, com els aldarulls de Massamagrell de 1932 a causa d'una processó no autoritzada; en l'àmbit laboral,

com els para-policies de les rajoleres de Vinalesa; o en l'àmbit estatal, com l'oneig de la bandera monàrquica del balcó de l'Ajuntament de Rafelbunyol.¹⁸⁶¹ Lligat a aquest fenomen, però no necessàriament transversal a tots els municipis, hi trobem que l'espai de l'esquerra política està poc organitzat i mobilitzat. Això va facilitar l'entrada de milícies forasteres, va treure capacitat de decisió als veïns locals i la seua possible ascendència en el poder va quedar eclipsada pels qui tenien els fusells.¹⁸⁶² Per tant, no és d'estranyar que en els municipis on entraren patrulles armades es produïren més afusellaments descontrolats. I, en conseqüència, quan arribaren les noves autoritats franquistes tenien motius per venjar-se dels qui consideraven responsables polítics dels crims de la rereguarda.

Però, com van col·laborar les bases en les acusacions contra els processats? En primer lloc, paga la pena destacar que en els sumaríssims on es constata una col·laboració «d'alta intensitat», els alcaldes i els caps de falange són col·laboradors apassionats. De vegades són informes genèrics, repetits contra la majoria dels encausats, acusant diversos veïns dels mateixos fets. Però també hi ha sumaríssims amb informes força elaborats i concrets per cadascun dels encausats, cosa que és una tasca ingent pel seu volum. A més a més, molts dels governs municipals crearen comissions de classificació, recaptant informació sobre l'activitat política i social dels processats abans i durant la guerra. I, en darrer lloc, en aquesta classificació també s'observa una major participació del veïnat en les denúncies, com a Massamagrell, Puçol, Meliana o la Pobla de Farnals.

Les grans macrocauses, amb desenes de processats, foren altre element destacable dels governs més repressius. Al sumaríssim 5329-V-39 de Massamagrell hi jutjaren setanta-dos veïns, al 5370-V-39 de Rafelbunyol a més de vint, al 1517-V-39 de Burjassot al voltant de trenta o al 10859-V-39 de Meliana a altres vint.¹⁸⁶³ Eren, sobretot, casos de venjança política, on els nous poders locals responsabilitzaren col·lectivament als republicans dels greus crims esdevinguts durant la guerra. Ara bé, també hi trobem excepcions. A la Pobla de Farnals no va haver-hi cap víctima

¹⁸⁶¹ «El suceso de Masamagrell», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 26 de març de 1932; AA: Diari biogràfic de Juan Falcó Vidal; Vinalesa. Conducta plausible y censuras vergonzosas», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 26 de juliol de 1931, pp. 6-7 i «En el Gobierno Civil», *Las Provincias*, 20 de setembre de 1932.

¹⁸⁶² AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 de setembre del 1939.

¹⁸⁶³ Arxiu General Històric i de Defensa (AGHD): s.5329-V-39, l.20610, c.1; s. 5370-V-39, l. 17284, c. 1; s. 1517-V-39, l. 18524, c. 1 i; s. 10859-V-39, l. 18136, c.2.

mortal en 1936, però deu veïns van ser afusellats durant postguerra.¹⁸⁶⁴ O a Massamagrell, on les onze víctimes mortals de la rereguarda contrasten amb les cinquanta-una dels primers anys de la dictadura;¹⁸⁶⁵ un element que probablement es podria explicar per la voluntat personal i les ganes de revenja d'alcaldes i regidors, més que per què esdevingué en 1936. Tal com assenyalava Karl Jasper, aquesta actitud depengué de l'ús de la raó del mateix individu en la seua condició d'ésser humà, on les conviccions i l'ètica moral en una situació límit tingueren l'oportunitat d'apostar pel valor de defensa de la vida humana. Però no ho feren, perquè preferiren castigar als opositors polítics tot i no haver-hi fets que venjar. I això fou recompensat, ja que l'actitud col·laboracionista propicià l'estabilitat de governs i alcaldes com, per exemple, els de Rafelbunyol, la Pobla de Farnals, Tavernes Blanques o Vinalesa, que gaudien del suport incondicional de les institucions provincials.

En un escalafó inferior, els ajuntaments d'Albalat dels Sorells, Alfara del Patriarca, Montcada, el Puig, Foios i Godella, col·laboraren de manera «selectiva». És a dir, en sis consistoris acusaren únicament els republicans més destacats. I ho feren de manera concreta i individual, provocant un menor impacte de la violència a diferència dels governs que col·laboraren intensivament. Tractant de definir alguns trets, convé remarcar que en aquests municipis els republicans i els sindicalistes tenien una posició destacada abans i durant la guerra. Els partits polítics progressistes estaven organitzats amb força militants i hi havia entitats sindicals com la UGT i la CNT amb una gran activitat. En conseqüència, amb l'esclat de la guerra hi havia una tradició activista i política dels subalterns, que va facilitar el control de l'ordre públic i va evitar les matances descontrolades. Això va passar a Albalat dels Sorells, amb quatre morts en 1936, on els anarquistes del Comité Revolucionari, dirigit per la família dels Pedaços, patrullaven armats pel carrer i evitaren l'entrada de forasters.¹⁸⁶⁶ O també a Alfara del Patriarca, on més de crear una col·lectivitat, els anarquistes tenien el control de la seguretat i solament

¹⁸⁶⁴ Vegeu GABARDA, Vicent: *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, PUV, València, 2021.

¹⁸⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁸⁶⁶ CG c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells).

afusellaren tres veïns.¹⁸⁶⁷ Són xifres diferents dels municipis on entraren forasters armats, precisament perquè hi comptaven amb patrulles armades locals.

Amb èxit, o sense, la resistència a la violència del 1936 va motivar una menor vehemència en les denúncies de 1939. Els alcaldes i els caps de falange tornaren a ser una peça fonamental. Però, en aquesta ocasió, perquè redactaren pocs informes, generalment dirigits contra els màxims representants municipals durant el conflicte armat. I més específicament contra els anarquistes. A Albalat dels Sorells, la majoria dels represaliats eren de la CNT-FAI, vist que els republicans moderats evitaren les condemnes a mort.¹⁸⁶⁸ Alhora, del buidatge dels sumaríssims també es verifica una baixa participació dels veïns, que possiblement tingueren en compte el paper dels republicans a la rereguarda. Llavors, no és d'estranyar que els jutges militars tingueren poques proves per condemnar els acusats, el llistat dels quals havia eixit dels primers ajuntaments franquistes, però foren un seguit de noms i cognoms concrets. Altrament, hi ha casos de col·laboració «selectiva» on els acusadors foren els militars. Per tant, amb un menor grau de coneixement sobre l'activitat política al municipi, aquestes denúncies es limitaren als veïns més actius en la defensa de la República, perquè els militars no disposaven d'una informació més àmplia i detallada. En els sumaríssims d'Alfara del Patriarca, Montcada o el Puig són els comandants de la Guàrdia Civil els qui elaboraren els informes i els poders locals es limitaren a donar el vistiplau. I a diferència dels consistoris més repressius, els sumaríssims eren de pocs encausats, gairebé la majoria individuals, perquè els militars cercaren i jutjaren cas per cas els dirigents més destacables.

Aquests governs estaven disposats a acceptar una repressió parcial, però no un càstig indiscriminat que derivara en matances multitudinàries. Encara més, en alguns casos, arribaren a donar suport als encausats que no havien ocupat càrrecs d'alta responsabilitat. A Montcada, Foios, Godella o Alfara del Patriarca, les autoritats franquistes emeteren multituds d'avals, arribant a aprovar-los en les sessions de govern. Una altra mostra de l'actitud selectiva per salvar als republicans més moderats, que podria tindre greus conseqüències pels avaladors. Així mateix, a Foios i Montcada, el governador va acomiadar als alcaldes exposant que van

¹⁸⁶⁷ CG. c.1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca).

¹⁸⁶⁸ CG c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells).

redactar informes a favor dels processats.¹⁸⁶⁹ Per tant, no totes les bases van col·laborar de la mateixa manera en el procés de repressió, i les que no ho feren corrien el risc de ser intervingudes per les autoritats provincials. Paral·lelament, la col·laboració «selectiva» va ser causa d'algunes friccions internes, que motivaren la inestabilitat del poder local. En cinc dels sis municipis va haver-hi tres o més governs locals, i n'és un cas extrem Godella, on en quatre anys van nomenar-se cinc governs. Un element que suggereix que la no col·laboració podia obrir la porta a aquells franquistes locals que ambicionaven més poder.

La darrera catalogació, la col·laboració de «baixa intensitat», aglutina set municipis—Alboraia, Almàssera, Albuixec, Bonrepòs i Mirambell, Emperador, Massalfassar i Rocafort—, que representen gairebé un terç de la comarca. Unes dades gens menyspreables a l'hora de valorar l'actitud de les bases de la dictadura en relació amb la violència, ja que en una part considerable dels municipis, les autoritats van denunciar poc o, fins i tot, es resistiren amb èxit a col·laborar amb la repressió. Entre algunes de les causes que motivaren aquesta actitud, s'ha de tindre present el paper que els republicans tingueren durant la contesa bèl·lica. En els pobles com Albuixec o Almàssera, els mateixos veïns republicans van negociar amb les milícies armades forasteres que pretengueren detenir alguns dels dretans locals.¹⁸⁷⁰ I a Bonrepòs i Mirambell, Massalfassar i Emperador, no va haver-hi cap afusellat a la rereguarda.¹⁸⁷¹ O, en un cas específic, a Rocafort, l'ordre públic estava garantit a partir d'octubre de 1936, quan el govern de la República va traslladar-se a València i l'Estat Major i altres institucions s'instal·laren a la localitat.¹⁸⁷² Per tant, el baix volum de víctimes mortals en 1936 és un element a tenir en compte per explicar l'actitud poc col·laborativa dels franquistes locals.

¹⁸⁶⁹ Arxiu Municipal de Foios (AMF): Correspondència entre Governador Civil i l'Ajuntament de Foios, 24 d'agost de 1940.

¹⁸⁷⁰ AA: *¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuixech*, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu; AMALB: Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 2 i BAYARRI i MORENO, Francesc: *Matar Joan Fuster (i altres històries)*, Companyia Austrohongaresa de Vapors, València, 2018, pp. 161-162.

¹⁸⁷¹ CG. c.1387 (2) PP T 67 (Bonrepòs i Mirambell); CG. c. 1382 (7) PP T 65 (Massalfassar) i CG. c. 1387 (2) PP T 56 (Emperador).

¹⁸⁷² Ajuntament de Rocafort i Red de ciudades machidianas (2019) Rocafort en la época de Machado. Itinerario Turístico. [En línia] Recuperat de http://www.rocafort.es/sites/default/files/u116/rutes_castella_rect_2.pdf [Consultat el 18 de març del 2019].

Analitzant els informes que elaboraren els poders locals poc col·laboradors, es pot observar el baix volum de denúncies i, sobretot, d'acusacions greus. Al contrari, en alguns pobles, com a Emperador, ni tan sols van obrir cap causa sumaríssima. I les que s'obriren en la resta de municipis, s'instruïren contra una sola persona, no amb les macrocauses dels ajuntaments entusiasmament col·laboradors amb els tribunals militars. Això no obstant, com ja s'ha analitzat amb la col·laboració «selectiva», avalar els processats podia suposar greus conseqüències contra els poders locals. En Alborà i Almàssera, el governador va decretar el cessament dels governs per aquest motiu.¹⁸⁷³ El primer, perquè l'alcalde Machancoses tractà de mediar en favor dels empresonats, i en el segon, perquè les autoritats provincials no trobaven un alcalde disposat a col·laborar, nomenant quatre governs en tres anys. Paral·lelament, a més del poc entusiasme de les autoritats, el veïnat no va participar de les denúncies. I això es pot constatar en els diversos requeriments que el governador i el fiscal feien als alcaldes, exigint que enviaren informes sobre els processats. Com en el cas d'Emperador, on, tot i que l'alcalde comptava amb la confiança del governador, que no el va cessar, aquest no va poder enviar més informes que els seus, lamentant aquesta situació davant les autoritats provincials i excusant-se sota l'argument que els veïns no volien col·laborar.¹⁸⁷⁴

Fins i tot, en alguns municipis hi trobem oposició a la repressió. Un fet constatat en l'abundant emissió d'avals i peticions de llibertat, no solament de personalitats locals destacades, com empresaris o els capellans, sinó dels mateixos alcaldes i cap de falange, que van tractar de pal·liar el càstig contra els pocs processats. Per exemple, a Albúixec el tinent alcalde va reconèixer els esforços dels republicans per salvar-li la vida en 1936; a Almàssera l'alcalde i els regidors redactaren bons avals amb èxit; o a Bonrepòs i Mirambell les autoritats van exculpar explícitament als republicans de l'únic afusellament produït en 1936.¹⁸⁷⁵ Així, que un terç dels governs no estigueren disposats a castigar amb la mateixa intensitat, constitueix un

¹⁸⁷³ Arxiu Municipal d'Alborà (AMA): Llibre d'actes municipals des del 26 d'agost de 1939 fins al 25 de març de 1941. Sessió del 25 de gener del 1941 i Volum d'oficis d'entrada (1941); i Arxiu Municipal d'Almàssera (AMALM): Llibre d'actes municipals del 30 de juny de 1939 fins el 25 d'abril de 1941. Sessió del 6 d'octubre del 1939.

¹⁸⁷⁴ CG. c. 1387 (2) PP T 56 (Emperador), p. 55.

¹⁸⁷⁵ Arxiu Municipal d'Albúixec (AMALB): Volum d'oficis d'eixida 1939. Núm. 2; AGHD: s. 15114-39, l. 19145, c. 3. Declaració de Victor Domingo Cotanda; i AMBM: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida del 1939.

element cabdal per comprendre la participació de les bases envers la repressió. No se'ls hi pot atribuir la darrera responsabilitat de la violència, perquè alguns alcaldes i caps de falange locals feren cas omís o, directament, s'oposaren. Es tracta de municipis on va haver-hi poques o cap condemna a mort gràcies a la gestió dels consistoris. Són localitats on de 1931 fins a 1939 va haver-hi també un gruix social organitzat que va aconseguir repel·lir als assaltants incontrolats de 1936. Per tant, en la repressió de postguerra es va produir una col·laboració mínima amb la justícia militar. I, sens dubte, aquestes actituds apaivagaren la repressió dels consells de guerra, però no eren garantia d'èxit per evitar tots els afusellaments. Més aviat, fou una pràctica arriscada pels franquistes, que s'exposaven, com a mínim, a perdre el càrrec en les institucions.

Castigar més enllà dels tribunals militars: la violència implícita

Per finalitzar, el darrer ítem estudiat és altre tipus de repressió que va més enllà de la col·laboració amb els tribunals militars: la «violència implícita». Així, s'ha observat la situació dels treballadors públics depurats de l'administració i la participació dels franquistes locals en aquest procés; dels exiliats i desterrats, envers les actituds dels governs locals en favor, o no, del seu retorn; i també la multiformitat de «violències simbòliques» com la marginació social i laboral, les tècniques de socialització del terror institucional, la persecució lingüística o la violència específica contra les dones republicanes. En definitiva, l'impacte de la violència política més enllà dels consells de guerra. Una violència simbòlica exercida a conseqüència de la implantació de l'Estat totalitari. Modes tàcits, i gairebé inconscients, en els quals s'exerceix la dominació sociocultural de la societat. Aquesta és simbòlica en tant que té el rol de disciplina emprada contra un altre per a recordar i confirmar el lloc que li pertoca en la jerarquia de la societat, derivant en la «mort civil» del col·lectiu que s'havia oposat al cop d'estat de 1936. L'aplicació d'aquesta es va donar de manera transversal a tots els municipis, independentment del grau de col·laboració amb els tribunals militars. I és que, en ser una repressió no reglada, que pren formes polièdriques i és exercida per un gruix social més enllà dels poders locals, va ser més fàcilment utilitzada pels simpatitzants franquistes.

Així mateix, una part considerable dels republicans van partir una «mort civil». Per exemple, quasi un centenar hagueren de marxar a l'exili, principalment a França, però també a Algèria, Cuba, Mèxic o Brasil. Alhora, desenes foren obligats a viure un «exili intern» a Tarragona, Toledo o a l'interior del País Valencià. I la fi d'aquesta diàspora també estava vinculada a l'actitud dels franquistes locals, que tenien la potestat de valorar la seua tornada al municipi. No són pocs els governs que es negaren al retorn dels exiliats, com a Massamagrell, Museros, Tavernes Blanques, Montcada, Alboraià, Massalfassar o Albuixec.¹⁸⁷⁶ Un element que constata la transversalitat de la violència simbòlica, perquè tant els ajuntaments més col·laboradors com els de més «baixa intensitat» no van facilitar la tornada dels exiliats, aplicant-los una mort civil durant anys.

Les depuracions van ser altre dels mecanismes que feren servir a manera de violència implícita. Els governs municipals tenien un rol fonamental en l'aplicació del càstig, perquè tingueren la potestat de nomenar un jutge instructor dels expedients de depuració. Recapitulant amb una mirada comarcal, en la majoria dels consistoris s'hi observa la purga dels treballadors que s'havien posicionat al costat de la República. Aquests van ser substituïts per familiars i amics de les noves autoritats, per la qual cosa era força freqüent veure a cosins, germans o fills dels alcaldes empleats en l'administració. Però també col·locaren falangistes i, en alguns casos, excombatents, amb especial rellevància els mutilats, com a Albalat dels Sorells, el Puig o Albuixec.¹⁸⁷⁷ D'entre els depurats, el col·lectiu docent va ser el més castigat. En quinze dels vint-i-dos municipis cessaren professors gràcies a la col·laboració vehement de les autoritats locals. I foren acusacions polítiques, com a la mestra d'Emperador, Laura Segura, a qui acusaren d'ensenyar a l'alumnat que Déu no existia,¹⁸⁷⁸ o al mestre de Godella, José Senabre, depurat per impartir una metodologia vinculada a l'Escola Activa.¹⁸⁷⁹ Els franquistes de base coneixien al detall l'actitud dels docents, i no és d'estranyar la facilitat per col·laborar en

¹⁸⁷⁶ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albuixec); CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Museros); CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraià); CG c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell); CG c. 1388 (2) PP T 68 (Montcada); CG. c. 1382 (7) PP T 65 (Massalfassar) i CG. c. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques).

¹⁸⁷⁷ AMAS: Llibre d'actes municipals del 9 d'abril de 1939 fins al 28 de juny de 1941. Sessió del 9 de desembre del 1940; AMP: Plantilla de treballadors (1939-1940) i AMALB: Volum d'oficis d'entrada i eixida del 1939.

¹⁸⁷⁸ AME: Volum d'oficis d'eixida 1939.

¹⁸⁷⁹ CORELL, A. (Productor). (20 d'octubre del 2017) *Bim Radio 2.0*. [Programa de ràdio]. Godella: Radio Godella.

l'erradicació de les idees, un element menys traumàtic que l'eliminació física dels veïns.

Sobre les purgues laborals, també es donaren en l'àmbit privat. A la jutera de Foios, en 1939 acomiadaren a 248 treballadors, i en el motiu de la baixa especificaren: «*1 de abril de 1939. Año de la Victoria*».¹⁸⁸⁰ A la «*La Papelera del Grao S.A.*» d'Alboraia es van produir acomiadaments massius, les vacants de les quals foren ocupats per treballadors suggerits per les autoritats municipals.¹⁸⁸¹ I, els casos més freqüents, als minifundis agrícoles de Museros, Foios o Montcada —entre altres— era comú la marginació sociolaboral dels jornalers republicans, vist que sovint no eren contractats si no era estrictament necessari.¹⁸⁸² I en cas de ser-ho, els hi pagaven un jornal reduït. Era una violència simbòlica exercida per recordar qui havia guanyat la guerra, que va derivar en la classificació de veïns de ple dret i els qui estaven per baix. Ací, no solament els governs locals van col·laborar i fomentar les purgues i la marginació laboral, sinó que era una pràctica que s'estenia més enllà de les autoritats, que podia ser exercida pels diferents agents econòmics municipals.

Aquesta violència també va aparèixer en el control social dels espais públics i privats. Tota mena d'entitats municipals —bandes de música, associacions falleres, penyes de caçadors, tavernes i bars, cinemes...— passaren per un procés de vigilància i classificació política. Algunes van ser directament clausurades, com el «Café de Joaquinete» o la «Societat Musical» d'Alboraia.¹⁸⁸³ En el primer, els falangistes argumentaren que s'hi celebraven reunions clandestines, i al segon, se sospitava de la ideologia republicana dels dirigents. A més a més, altres associacions foren advertides de la importància de depurar els membres sospitosos de no ser fidels a Franco. En total, quasi una vintena d'institucions van ser investigades, i l'actitud de les bases franquistes per col·laborar, o no, tornava a ser cabdal. Els consistoris van ser més proclius a assenyalar les associacions amb valors oposats als colpistes del 1936, aportant informació detallada sobre l'actuació d'aquestes

¹⁸⁸⁰ AGUILAR, Maria Josep i CARCELLER, Lluïsa: «La Jutera de Foios». La roda del temps. Revista d'estudis, divulgació i opinió de l'Horta Nord, núm. 11 (2002), p.16.

¹⁸⁸¹ AMA: Volum d'oficis d'entrada (1939).

¹⁸⁸² Entrevista a Francisco Plasencia Saurí, 12 de setembre del 2018 (Foios); entrevista Michel i Vicent Alcover Valero, 19 d'octubre del 2017 (Museros) i entrevista a Trinitat Ripoll Verdeguer i Manel Granell Arnal, 14 de juny de 2018 (Montcada).

¹⁸⁸³ AMA: Llibre d'actes municipals del 15 de juliol de 1938 fins el 21 d'agost de 1939. Sessió del 11 juliol del 1939 i Volum d'oficis d'eixida (1939).

abans de la guerra. Per tant, foren estrets col·laboradors en l'aplicació d'una violència implícita, que va privar al veïnat de desenvolupar una vida sociocultural més enllà de la imposada pel règim. Com en la resta d'elements on s'aplicà aquest tipus de repressió, es considera la hipòtesi que els poders locals participaren més homogeniament i intensament perquè coneixien el menor impacte de les conseqüències. No era el mateix condemnar a l'ostracisme a un grup de veïns, que facilitar una sentència de mort.

Però el grau més simbòlic d'aquesta violència gira al voltant de les humiliacions públiques. Com els escarnis d'una massa enfervorida contra els republicans arrestats l'abril de 1939, o els maltractaments i tortures que van patir els detinguts de Rafelbunyol o Massamagrell, on es produïren intents de suïcidi i una mort espontània.¹⁸⁸⁴ Foren episodis característics per la deshumanització d'aquells que va vexar als republicans davant del poble. I aquesta repressió no reglada va continuar, especialment contra les dones, que a Burjassot o a la Pobla de Farnals, se les va requerir per netejar l'església o la seu de Falange.¹⁸⁸⁵ L'objectiu era exposar-les en públic, complint les tasques més degradades per recordar qui havia guanyat la guerra. També els afaitaments de cabells i l'obligació a veure oli de ricí per exposar-les en els carrers i les places locals foren altres de les pràctiques per reprimir a les dones. Els caps humiliats d'aquestes i les defecacions incontrolades per la ingesta de laxant simbolitzaven el càstig públic, organitzat i practicat pels simpatitzants franquistes, que en almenys sis municipis van practicar aquests tipus d'injúries públiques.¹⁸⁸⁶ Les bases populars de la dictadura col·laboraren de manera massiva, tant assistint als macabres espectacles com fomentant i aclamant les pràctiques. I, en un estrat superior, també hi trobem els afusellaments públics. Tant a Godella com a Sagunt s'executaren més d'una desena de republicans amb l'assistència pública del veïnat, als qui s'hauria d'afegir els veïns assassinats a Paterna per commemorar el «*Desfile de la Victoria*» a València o les saques a manera

¹⁸⁸⁴ AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 de setembre del 1939 i entrevista a Remedios Natividad López, 18 d'abril de 2017 (Rafelbunyol).

¹⁸⁸⁵ AA: Cartes d'Enrique Pérez Badia a Vicenta Sánchez Valls.

¹⁸⁸⁶ Entrevista a Francisca García Muedra, 17 d'abril de 2018 (Burjassot); entrevista a Josep Joan Eres Falcó, 14 de juliol del 2017 (Massamagrell); entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017 (Puçol); entrevista a Benedicto Vijuecas Ros, 14 de juny de 2018 (Vinalesa); entrevista Maria Ferri Verdú, 23 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells); entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017 (Puig); entrevista Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 (Puig); entrevista a Concepción Ruiz Ros, 20 de desembre del 2018 (Albuixec).

de festeig per les ocupacions dels nazis alemanys a França o Noruega.¹⁸⁸⁷ Fer dels afusellaments una macabra celebració anava més enllà de l'eliminació física, perquè enviava un missatge a la resta. Se'ls advertia del que els podia passar, exhibint els odís i saciant la venjança de manera pública.

Des de dalt i des de baix

Comptat i debatut, les conclusions finals de la recerca rauen en el reconeixement del paper de l'Estat com a dissenyador dels instruments de repressió i planificador de la violència. La dictadura va organitzar la violència política de la postguerra i va crear instruments jurídics i legislatiu per perseguir als seus opositors: Tribunals Militars i judicis sumaríssims, la Llei de Responsabilitats Polítiques de febrer de 1939, la Llei de Repressió contra la Maçoneria i el Comunisme de 1940 o els decrets sobre les depuracions dels funcionaris, entre altres. Tanmateix, aquests instruments estaven dissenyats per comptar amb el suport de les bases, ja que es necessitava la seua col·laboració per identificar i denunciar als republicans. Per tant, els simpatitzants de la dictadura van tindre un rol fonamental per aportar informació. El règim de Franco va delegar la responsabilitat a les bases perquè, en primer lloc, li eren imprescindibles per exposar proves amb les quals condemnar als republicans i, alhora, per tractar de donar legitimitat a la violència de la postguerra, sota l'argument que són els veïns qui denuncien els republicans. Per tant, ens trobem davant d'una repressió dissenyada des de dalt i aplicada des de baix.

Es constata, aleshores, que el motor de la repressió són les denúncies i la voluntat dels franquistes locals de donar suport a la violència política. Tanmateix, tots no col·laboraren de manera homogènia. Hi ha diferents graus de col·laboració, perquè les bases no estan disposades a donar suport a la repressió amb la mateixa

¹⁸⁸⁷ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 409; entrevista a Maria Bueno Bargues. 6 de novembre del 2017 (Godella); Giménez, Miguel: «Sagunt rescata la memòria de 27 afusellats durant el franquisme». El diari, 7 de maig del 2016 [en línia]. Disponible a http://www.eldiario.es/cv/Sagunt-rescata-memoria-afusellats-franquisme_0_513049185.html [consultat el 21 de desembre del 2017] i RUIZ SANCHO, Vicent. «Godella tramita abrir un nicho para certificar si se enterró a seis fusilados», *Levante-EMV*, 29 d'octubre de 2021 [En línia] Recuperat de <https://www.levante-emv.com/horta/2021/10/29/godella-tramita-abrir-nicho-certificar-58928117.html> [Consultat el 9 de gener de 2018].

intensitat. Però el que és rellevant ha estat observar les actuacions de les autoritats provincials. Hem vist que els ajuntaments on es col·laborava entusiasmament van ser premiats amb continuïtat d'alcaldes i governs. Ara bé, quan alguns dels poders maniobraren per pal·liar l'impacte de la repressió contra els seus veïns, el governador va intervenir repetidament per cessar aquells consistoris més discrepants amb la repressió. En xifres, en un total de nou municipis la participació en la repressió va ser d'«alta intensitat», mentre que en tretze municipis, d'una manera o d'una altra s'intentà apaivagar-la. Això matisa la visió que atribueix la darrera responsabilitat de la violència política de postguerra a les bases perquè, si bé és cert que en gairebé la meitat dels pobles el disseny de la repressió estatal va funcionar, en l'altra meitat ens hi trobem casos poc vehements, on les autoritats provincials intervingueren per revertir l'actitud, essent l'Estat qui en última instància podia decidir sobre la repressió.

Documentació a efectes de l'acreditació de la Menció Internacional

Conclusions

From 1900 to 1939, Horta Nord experienced a period of turbulence marked by disputes over political and military dominance, as well as moral and cultural hegemony. A struggle took place between the subordinate classes and the elites, in the purest expression of the Gramscian vision of class struggle. In the wake of the "Restoration Crisis" of 1898, the Bourbon system began to crumble. The appearance of the first Blasquists in the region, where they founded casinos, associations, and even held poetry competitions in the Floral Games tradition, was a harbinger of the growing opposition. Moreover, there were demonstrations and mass rallies in Burjassot, Alborià and Almàssera. At the time, and against the political and cultural backdrop of the Generation of 98, Blasquism spread from the city of Valencia to the surrounding region thanks to its agrarian focus and criticism of landowner corruption and the excesses of the ecclesiastical hierarchy. Nevertheless, internal disputes and the strength of the regime derailed any hopes for reform at the turn of the century.

In a predominantly agricultural economy which provided employment to three quarters of the population, the marshlands of Albuixec, Massalfassar and Puçol stood out for their productivity. Surplus was destined for export, which constituted more than 50% of the Valencian economy, and this was particularly the case of the orange crop. Adapting to European demand, the orange groves of the Valencian Country increased from 4,850 ha in 1878 to cover 24,834 ha by 1904. Farms such as Mas de Mauro in Godella and those belonging to the Moroder de Montcada family experienced a sales bonanza abroad; profits were divided between the commercial bourgeoisie and local smallholders and tenants. This notwithstanding, and without detriment to the agrarian, non-industrialised vision of the area offered by Joan Fuster¹⁸⁸⁸, a small focal point of industry took hold in Horta Nord. The Trenor textile factory in Vinalesa, which had been in operation since the nineteenth century, was

1888 For further consideration of the Fusterian perspective on industrialisation in the Valencian Country, see Gustau Muñoz's research "Joan Fuster i la industrialització valenciana: opinions, mitatges i equívocs". *Afers: fulls de recerca i pensament*, Vol. 27, Nº. 71-72, 2012; and, most recently, *El profeta de la raó. Sobre Joan Fuster*, Afers, València, 2023.

joined by a tram and railway car repair yard belonging to Vicent Lladró in Almàspera, the Nolla ceramics plant in Meliana, the Bacharach jute manufacturing centre in Foios, the Rogelio González glycerine factory in Massalfassar, and numerous canning and slate factories. This industrial boom attracted a considerable number of workers from both within and outside the region, resulting in significant population growth in the industrial towns and a smaller increase in the predominantly agricultural municipalities. In total, the number of inhabitants recorded on the census rose from 38,600 in 1900 to 62,400 in 1930.

This spurred a series of socio-economic transformations beyond economic and demographic growth, with developments in workers' organisation. This led to period of industrial action during the Bolshevik Triennium, which materialised in the first strikes in 1919 at the San Diego match factory in Alfara del Patriarca and the Trenor jute mill in Vinalesa, during which dozens of workers demanded improved conditions, opening another front against the ruling classes. At the same time, greater industrial demand led to the increased incorporation of women into the labour market, who were particularly sought after in the textile industry. This social unrest caused a reaction among the elite, who welcomed the coup d'état by Primo de Rivera in 1923. However, it cannot be overlooked that the interests of the ruling classes also intersected with more common concerns. In Alboraiia, Tavernes Blanques and Alfara del Patriarca, traditionalists held notable political sway. Ultimately, the reactionary period came to an end given two factors. One was external – the international economic crisis of 1929, which impoverished the population – and gave way to another, internal factor, motivated by a political crisis which was taken advantage of by a more cohesive opposition.

The end of the Restoration came with the general election on 12 April 1931, from which the Republicans emerged victorious. Voting was not exempt from irregularities: in nine of the twenty-two municipalities, voters had to return to the polls on 31 May. In Vinalesa, they were required a third time, on 5 June. The reasons for this lay in the complaints of electoral fraud provided by the Municipal Census Electoral Boards, which reported the manipulation of a number of censuses, warned of the breaking of ballot boxes, accused certain polling station officers of breaching their obligations, and even reported the buying of votes. However, despite the irregularities – and unlike that which took place under the *turno* system – there was

now greater oversight, with bodies in charge of ensuring the proper electoral procedure, offering the opposition a baseline for democratic participation. The results were overwhelming: ten municipalities voted for the Republicans and two for the monarchists, with votes tied in Puçol. All in all, the influence that the proclamation of the Republic had in bringing out pro-republican voters and demobilising the monarchist faction in the electoral reruns must be borne in mind. Likewise, consideration must be made of cases in which ruling-class candidates had no qualms in presenting themselves under the Republican banner in electoral reruns, such as in Museros and Rafelbunyol. Both of these factors serve to provide nuance regarding the results.

The Republican victory led to the arrival of a new local political class with a grassroots streak. A significant part was made up by farmers, who combined work in the town hall with work in the field. They represented the parties of the moderate left, as well as the moderate Republican right. The overwhelming electoral victory cannot be dissociated from the vote cast by a considerable part of the middle class, which had been critical of the Bourbon regime. This was repeated in the general election of 28 June, from which the radical Lerroux emerged as the candidate with the most votes. However, the elite linked to the monarchy, who had recently lost municipal power, resisted the introduction of the reforms of the First Biennium and the policies of the initial councils. The ruling classes were not alone in their resistance, with opposition also coming from the most radical grassroots factions, who saw the new measures as insufficient. As such, the existing struggle for power entered a new stage, with greater tension between opposing groups.

From 1931 to 1933, four elements contributed to the destabilisation of the Republican regime. The first of these was clerical resistance to legislation. Catholic parishioners were stirred up by the clergy, who tried to prevent local councils from putting their decisions into practice. The harassment of the worker who tried to remove the "Sacred Heart of Jesus" in Meliana, the masses and the distribution of anti-republican pamphlets in the church of Puçol, and the riots following the unauthorised processions in Museros – where the parish priest was twice arrested for public disorder – and in Massamagrell – in which one person was killed and several injured in 1932 – serve as examples. New legislation that had been approved following the appropriate legal and democratic procedures was met with resistance

from Catholic sectors. This notwithstanding, some historians, such as Álvarez Tardio, Del Rey Reguillo and Roberto Villa, consider these acts of disobedience to constitute a defensive response to attacks by anti-clerical institutions. These interpretations contrast with events in Horta Nord, where evidence points to the clergy having taken the initiative in the majority of disturbances. It must be admitted, of course, that many factions came together under the banners of secularism and anti-clericalism, and that Catholics were also victims of a counter-reaction. The assaults on and burnings of churches in various villages by anti-clerical forces in May 1931 must be understood in this context. However, there is no evidence that these actions were organised by those in positions of public authority. A third destabilising element was the opposition of business owners, who often deliberately defied new legislation. One such example is the Alcaide family in Vinalesa, who refused to comply with health legislation and move their pig farm out of the municipality. Another are the conservative butchers of Massamagrell, who refused to bring their animals to the municipal slaughterhouse. The most serious cases, however, can be found in the textile industry in Foios and the slate industry in Vinalesa. Union leaders were dismissed as a means of coercion at the Bacharach jute mill. Moreover, hundreds of workers were dismissed during negotiations to end the strike. In the Lluís Rius slate factory in Vinalesa, stoppages were forbidden, with employers hiring extralegal enforcers in order to prevent any strike from taking place. Despite the malpractice of employers – which led to significant protests – the majority of the disputes were resolved with relative success, thanks to mediation carried out by provincial authorities.

Landowners and leaseholders in the agricultural sector also regularly failed to comply with the employment laws introduced in 1931. For example, in Museros, casual labourers from other municipalities were hired to avoid giving work to unionised workers, motivating the governor's intervention to enforce municipal law. However, the new regulations also caused tensions among workers themselves. In Rafelbunyol, agricultural unemployment was high, given the geographical limitations of the municipal area; in addition, the authorities failed to create a labour exchange to distribute employment. Consequently, and in contravention of the law, dozens of day labourers from the town were hired to work at Camp Anníbal in El Puig, giving rise to conflict between workers from the two towns. Once again, the

governor was forced to intervene, reminding the mayor of Rafelbunyol of their obligations, and initiating proceedings to unify El Puig and Rafelbunyol in a single territorial unit under law.

The fourth element that undermined the efforts of reformists came from a section of their own rank and file, who considered the measures insufficient, and any change insubstantial. The strikes for maternity pay in Alfara del Patriarca, or those for improvements in working conditions in the factories of Vinalesa and Foios, show that the working class had the legal means to make their demands heard. While it is true that most of the action taken was peaceful, cases that led to violence cannot be ignored. The burning of the Bacharach jute mill and the assault on the yards in Tavernes Blanques stand as examples of actions that hindered understanding and undermined mediation. Other events blurred the lines between revolutionary acts and criminality, such as the bank robberies in Massamagrell, Almàssera and Puçol, and the attack on the Barcelona-Seville train as it passed between Puig and Puçol, against the backdrop of the anarchist boycott of elections in 1933. This represented something of a dilemma for authorities who, in addition to putting down the rebellion of the upper classes, had to do their best to appease the anger of the most radicalised popular factions.

In addition to these events, there were two organised attempts to truncate reformist attempts at modernisation. The first came in 1933, with the counter-reformist initiative, which received huge electoral support in Horta Nord at the end of that year. The election results emerged as a rebuttal to reformers from both agricultural landlords and lease owners and Catholics. The counter-reformists won with more than 79,000 votes, in contrast to the less than 8,000 obtained by the reformists. Of course, such elections were not exempt from incidents, such as the opening of ballot boxes in la Pobla de Farnals and Albuixec. The upheaval was taken advantage of by employers and rural landowners, who had an easier time evading employment regulations. As an example, in la Pobla de Farnals, a landowner subject to an embargo for violating worker placement legislation was pardoned by direct order of the new Minister of Employment. However, the corruption linked to Lerroux's party led to fresh elections being called in February 1936, which returned progressive forces to power. The historians Álvarez Tardio and Roberto Villa have argued that left-wing Republicans were unable to accept the result of the 1933

elections, leading them to support the October Revolution of 1934 that would intensify in February 1936. This view does not coincide with what research has found in Horta Nord, where there were no politically motivated episodes of violence, unlike that which had taken place during the two-year period under a progressive government.

Ultimately, with more than 84,000 votes, the Popular Front coalition prevailed over the more than 68,000 won by parties of the monarchist right in the general election held on 16 February 1936. These figures were disputed by the national neo-revisionist faction, who contested the result on account of irregularities in the constituencies of Cuenca and Granada. As a rebuttal to this line of argument, it should be borne in mind that hidden behind this view is the pernicious suggestion that the election was fraudulent based only on events in two constituencies. Furthermore, events in Horta Nord contrast sharply with these accusations in that, where there may have been any irregularities, these occurred in constituencies where conservative forces won. Such was the case of Rafelbunyol, where – in addition to an almost complete voter turnout and three counts in which there were more votes than individuals registered on the electoral roll – the anomaly of there being 1,800 votes for the conservatives and only 25 for the progressives casts doubt on the result.

From then on, the radicalisation of the conservative faction gave rise to the appearance of fascist groups, under the umbrella of the Falange (FE de las JONS), in Alboraia, Museros, Montcada, Vinalesa, Tavernes Blanques and Albuixec, with the region being one in which the Falangists held most sway in the Valencian Country. It is here that we find the seed of the reactionary rank and file that, together with the ruling class, supported the armed rebellion, which materialised on 18 July 1936 with General González Carrasco's revolt in Valencia. Over the next three days, there were demonstrations against the coup, and the streets of the county were filled with barricades and armed popular militias. In La Pobla de Farnals, barricades were located at the entrance of the town; in Rocafort, a crowd of workers stormed the Civil Guard barracks to obtain weapons, and in Alfara del Patriarca and Albalat dels Sorells, anarcho-syndicalists patrolled the streets armed with shotguns and pistols. Popular forces put a stop to the attempted coup d'état in the region. Dozens of volunteers also marched to the front in Teruel and the Balearic Islands as part of the

Ferro, Uribarri, Torres-Benedito and Eixea-Uribes columns. An informal network between Albuixec, Burjassot, Foios and Puçol filled the vacuum left by those who departed for the front to defend the popular cause.

In light of these events, the Popular Front and revolutionary committees established initiatives for citizen participation on the home front. Popular Front militants, who represented the majority, were active in eighteen of the twenty-two villages. Among the features that characterised these initiatives, the partial collectivisations – mainly of houses and lands abandoned by wealthy owners that fled following the coup d'état – stand out. These were given over for community use, with schools, markets and shelters set up in the churches and the grandest village homes for the nearly 20,000 refugees housed in Horta Nord. A number of Popular Front committees were less equipped to guarantee the defence of their towns, and were forced to accept the entry of out-of-town militias to uphold public order.

In assessing violence on the home front, a relevant factor for consideration – particularly in the villages where armed outsiders were needed – is where the greatest number of executions by firing squad took place. Furthermore, while four revolutionary committees are accounted for in August 1936, new ones were added during the war. These stood out for their greater degree of collectivisation of goods and properties. In Alfara del Patriarca, the entire municipality was collectivised, a municipal currency created, and profits equally divided. At the same time, they demonstrated greater control of public order, building on the experience of workers' groups in previous years – such as the "Descamisats" of Vinalesa – and could count on supporters with experience in activism and a willingness to take up arms. The presence of armed residents obviated the need for out-of-town militias, thanks to their ability to ensure the monopoly on violence. Nevertheless, a duality of powers was emerging nationally, clashing for control over the defence and reconstruction of the state. The "Fets de Vinalesa" in 1937 were the tip of the iceberg, with four deaths and several injuries as a result. The restructuring of power on the home front and the centralisation of the armed forces under the command of Republican authorities led to the demobilisation of those who had initially chosen to take up arms to defend the Republic.

The summer of 1936, by which time the authorities had yet to establish military control, brought carnage. Amidst chaos, fear and social fervour, the existing power

vacuum led to a tumultuous popular uprising which itself gave way to a multitude of violent acts. The majority of churches in the region were stormed, and in some cases set on fire; religious graves were desecrated and Catholic objects of worship burned. Wealthy residents were harassed and subject to coercion, with mass arrests carried out amidst the frenzy provoked by the military coup. Most gravely of all, a total of 236 people were executed by firing squad in the region. Among these were priests and parishioners, landowners, members of the conservative parties and members of the police and security forces, as well as their relatives – including women and children – who bore little if any responsibility for any acts of repression. In Rafelbunyol, of the thirty-nine residents executed, nine came from the same family. There were also high numbers of executions in a further ten municipalities, with more than ten deaths recorded in each. In a considerable number of these municipalities, armed militias entered from outside, settling for weeks or months at a time, with the monopoly on violence left in their hands.

Nevertheless, in half of these towns, the death toll remained relatively low. This can be attributed to both to the local armed committees' ability to maintain public order and to their success in negotiations when faced with the possible arrival of an external militia. As such, in the municipalities where working-class residents were more organised and willing to take up arms, fewer executions took place. Some examples are the anarchist-controlled Alfara del Patriarca and Albalat dels Sorells, where three and four executions took place respectively, and the Popular Front-controlled towns of Albuixec, Almàssera, Bonrepòs i Mirambell, Emperador, Massalfassar, la Pobla de Farnals and Rocafort, where only one or no executions occurred. Such evidence contradicts Del Rey Reguillo's claims that violence and anarchist ideology went hand-in-hand.

From April 1939 onwards, Franco's authoritarian regime began to take hold through the granting of a series of new and heterogenous local powers, which are worthy of consideration on a regional level. In recent historiography, there has been much debate regarding the degree of restoration or renewal of power. Sánchez Recio and Rodríguez Barreira have focused on the weight of the traditional elites, understanding events as a return to power of the oligarchs, which has led to discussion of the liberal-restorationist roots of Francoism. On the other hand, historians such as Julián Sanz highlight the appearance of new figures with no

significant power before the war, who either replaced the old guard or shared power with them, a fact that invites debate as to the degree of renewal. Despite the difficulty of classifying the type of government, the data which informs the present study tends to support Sanz's interpretation, although it is also possible to appreciate that, in a minority of cases, the previous landowning classes returned to power.

In Rocafort, Massalfassar, Tavernes Blanques and Albalat dels Sorells, governing bodies were headed by individuals who had previously occupied positions of power before the war. In other words, these four municipalities could be catalogued as representative of the restoration of the elites. The majority came from the liberal-conservative Valencian Regional Right (DRV), although traditionalist actors were also involved. Be that as it may, multiple factors such as ties of loyalty, public exposure and radicalisation following the war shifted the thinking and positions of the right, which would never again be the same as it was prior to the coup d'état. The local governors in these areas tended to surround themselves with like-minded councillors, with the Falangists taking a backseat as far as the council body was concerned. Of course, it should be stressed that the degree of restoration is relative, insofar as the old elite were also changed by their experiences of the war. Many of them were survivors of the violence of 1936 and, like the "new men" of the Falange, had also seen their relatives shot. This being said, with the exception of Tavernes Blanques, the approach of the majority of these councils towards post-war repression was rather less draconian than that of the municipalities dominated by the Falangists.

The conclusions of this present study align with those of Sanz in that, in up to eighteen municipalities, political power fell either to new figureheads who supported the idea of renewal or, in other cases, a mixed group in which these figureheads governed in conjunction with the old local elite. In these municipalities, the Falangists held significant sway, and were able to concentrate their power through various roles. Thus, the mayor tended to also be the head of the local Falangist group, and positions of power were traded during the early years of the dictatorship. This notwithstanding, and with the exception of Alfara del Patriarca and Albuixec where the old guard remained, most were new to local government and – prior to their war-time experience – had not participated in politics before.

Many had been jailed, their goods and property confiscated, and had fought alongside the coup plotters or had lost a family member who had been the victim of violence on the home front. Such men were more inclined to collaborate in the post-war repression, with hatred, rancor and a desire for revenge motivating them to denounce the Republicans en masse before the authorities for the events that took place in 1936.

Another element worthy of consideration is the stability of the initial Francoist local governments. The most stable and long standing councils were marked by their members' more collaborationist approach with regards to the repression, which afforded them greater solidity and internal cohesion. In these municipalities, the governor did not intervene, ensuring continuity during the first three years of the dictatorship. Some such examples are Rafelbunyol, La Pobla de Farnals and Tavernes Blanques, which by 1943 remained in the hands of the same mayor. This was a consequence of the hermetic nature of the local governments, characterised by the involvement of the mayor's relatives, and in which there was little to no disagreement given the high degree of hierarchical control. More significantly still, the issuance of multiple criminal reports and complaints was rewarded with the continuation of power. Ultimately, of the nine councils classified as intensive collaborators, six showed no substantial changes over the period analysed, with only those in Massalfassar i Bonrepòs and Mirambell representing continuity in power with little collaboration in repression.

There was greater instability among the councils that did not participate in mass accusations, as well as those in which there were power struggles and elements of corruption. In these cases, intervention by governors was a constant feature, with repeated dismissals and reshuffles in local governments. Thus, when the mayors of Montcada, Alborai, Foios and Museros defended certain Republicans, complaints from other local Francoists resulted in their dismissal following the provincial authorities' decision to intervene. In Godella, Meliana and Almàssera, internal power struggles and cases of corruption also led to changes of government. In eleven localities, three or more administrations took power during the first four years of the dictatorship. This was due not only to the friction between the different political factions of the Franco regime, but also to attempts by local authorities to offset the

impact of political violence. This serves as an indicator of state interference in local government, with an absence of local autonomy in the reprisals carried out.

Governors intervened in fifteen municipalities to dissolve the local government; in five of these, intervention came after mayors had spoken in favour of defendants. Intervention by provincial authorities in councils led to new local administrations which, it was hoped, would be more inclined to collaborate in the punishment of Republicans. This invites further consideration of the role of local authorities in the repression. These were supervised and controlled by their hierarchical superiors, who encouraged and verified that reprisals were carried out as planned. There can be no doubt that, when governors intervened, repression increased. In Museros, prior to Mayor Isidro's dismissal, no executions by firing squad were carried out; in Montcada, fatalities increased following the dismissal of Mayor Bosch Albiach. Furthermore, and as has already been mentioned, the governor did not intervene in local authorities where hierarchical command and intense collaboration in the repression was the order of the day. Nevertheless, we must also consider cases in which less repressive local authorities successfully eluded provincial intervention. This was the case in Massalfassar, Emperor and Bonrepos i Mirambell, where provincial authorities did not intervene, despite the fact that few defendants were called to trial, and none sentenced to death. The continuity achieved most likely lay in the cohesion of the local Francoist forces, who maintained a unified and non-radicalised position, and who aspired to power at the cost of any reprisals based on false accusations regarding events during the summer of 1936.

This is the main objective of this research: the role of local Francoist authorities in post-war repression. Before delving into any analysis of the local councils themselves, we must keep in mind the overall data concerning the repression in Horta Nord. In total, some 725 people were accused of offences, with more than four hundred brought before summary trials, of which 306 perished at the hands of the regime, with 263 shot and 43 dying in prisons or in other circumstances. In more succinct terms, close to half of those accused lost their lives as a result of the repression. Behind such figures lies the differing attitudes of the various municipal authorities, which go some way to explaining the contrasting outcomes. Any emphasis on the weight of governors in overseeing and controlling local collaboration cannot serve to deny or question the role of local Francoists in the

repression, yet it can aid in understanding their approach. What emerges is a trifurcated collaboration, which could be categorised as 'intensive', 'selective' or 'low-intensity'.

Intensive collaboration took place in nine towns and villages: Rafelbunyol, Vinalesa, Tavernes Blanques, Puçol, la Pobla de Farnals, Burjassot, Meliana, Museros and Massamagrell. Here, a high number of accusations and reports were filed, which led to a multitude of prison and death sentences. Among the reasons that may explain this approach is the existence of a radicalised right dating back to the years of the Republic. Episodes of conflict relating to religion, industry, and the state – such as the Massamagrell riots in 1932 following an unauthorised procession; the turning of strikebreakers on textile workers in Vinalesa, and the flying of the monarchist flag from the municipal hall balcony in Rafelbunyol – all affected the local area. Linked to this phenomenon, although not necessarily affecting all municipalities in the area, was a lack of organisation and motivation on the political left. When the war arrived, this caused difficulties in upholding the rule of law, with no local residents willing to take up arms. This facilitated the entry of out-of-town militias and removed decision-making capacity from local communities, with their possible ascendancy to power eclipsed by those wielding arms. It is therefore unsurprising that, in the towns and villages where external militias assumed responsibility for maintaining order, there were more unauthorised executions by firing squad. Consequently, when the new Francoist authorities took over, they had reason to take revenge on those they considered politically responsible for the crimes committed on the home front.

Yet how did local Francoists collaborate in the accusations against those charged? First of all, it is worth noting that in the summary trials in areas where intensive collaboration took place, mayors and Falangist leaders were at the forefront. On occasion, they brought generic charges against the majority of defendants, accusing various local residents of the same offences. There were also, however, summary trials in which authorities went to great lengths to build highly complex cases against each of the defendants. In addition, many municipal authorities set up classification committees, which gathered information on the political and social activity of the defendants before and during the war. Local residents were more

likely to participate in accusations where these committees were active, such as in Massamagrell, Puçol, Meliana and La Pobla de Farnals.

Large-scale trials, with dozens of defendants, were another noteworthy element of the most repressive local governments. In the summary trial 5329-V-39 in Massamagrell, seventy-two local residents were brought before the court; in 5370-V-39 in Rafelbunyol, more than twenty; in 1517-V-39 in Burjassot, thirty and, in 10859-V-39 in Meliana, a further twenty. These were cases of political revenge, where the new local authorities collectively blamed the Republicans for the serious crimes which occurred during the war. However, this was not always the case. In la Pobla de Farnals, there were no fatalities in 1936, yet ten residents were brought before firing squads during the post-war period. In Massamagrell, eleven fatalities on the home front contrasted with the fifty-one deaths during the early years of the dictatorship. A probable explanation for these reprisals would appear to lie in the personal interests and desire for revenge of local mayors and councillors, rather than any events in 1936 themselves. Following Karl Jasper's observations, such attitudes may depend on the use of reason by the individual in their condition as a human being, whereupon convictions and moral ethics may either lead one to take a brave stance to defend human life or to not do so where one prefers – as in the case at hand – to punish political opponents despite there being nothing to avenge. Indeed, such attitudes were rewarded, insofar as collaboration led to continuity for local authorities and mayors such as those of Rafelbunyol, La Pobla de Farnals, Tavernes Blanques and Vinalesa, who enjoyed the unconditional support of the provincial government.

At a lower level, the municipalities of Albalat dels Sorells, Alfara del Patriarca, Montcada, Puig, Foios and Godella collaborated selectively. In these six settlements, accusations were brought against only the most prominent Republican figures. Cases were made on a specific and individual basis, resulting in a lesser degree of violence than in those areas where local authorities collaborated intensively. In attempting to shed further light, it should be noted that, in these municipalities, Republicans and trade unionists held significant sway both before and during the war. Progressive political parties were consolidated, and trade unions such as the UGT and the CNT were highly active. Consequently, when the war broke out, this pre-existing grassroots activist and political milieu facilitated the maintenance of

the rule of law and forestalled extrajudicial killings. Such was the case in Albalat dels Sorells, in which four deaths occurred in 1936, and where the anarchists of the Revolutionary Committee, led by the Patchos family, carried out armed patrols on the streets, precluding the need for external militias. In Alfara del Patriarca, anarchists were responsible for public order, and only brought three local residents before firing squads. These figures differ from the municipalities where external militias entered to fill the void of absent local security forces.

Whether successful or not, resistance to violence in 1936 led to less vehemence in the accusations made in 1939. The mayors and Falangist leaders once again played a key role. On this occasion, however, their role was confined to building a limited number of cases, generally directed against the highest municipal representatives during the armed conflict, and particularly against anarchists. In Albalat dels Sorells, the majority of those subject to reprisals were members of the CNT-FAI, with moderate Republicans avoiding death sentences. By the same token, data from the summary trials also attests to limited participation by local residents, who may have taken the conduct of the Republicans on the home front into consideration. It is therefore not surprising that the military judges had little evidence with which to convict defendants, the names of whom had been provided by the new Francoist councils. Beyond these cases, there were other examples of selective collaboration in which the accusers were soldiers. Owing to the military's relative lack of knowledge and information regarding political activity in the local area, these accusations were made against the residents most active in the defence of the Republic. In the summary trials which took place in Alfara del Patriarca, Montcada and El Puig, it was the commanders of the Civil Guard who built the cases against the accused, with local authorities limited to giving their approval. Unlike in the most repressive areas, these summary trials were few and far between, with a near-majority of cases brought – by military decision – on an individual basis against only the most noteworthy leaders.

Local authorities in these areas were willing to accept partial repression, but not indiscriminate punishment which could lead to mass killings. Moreover, in certain cases, those in power went so far as to lend their support to defendants who had not held positions of significant authority. In Montcada, Foios, Godella and Alfara del Patriarca, authorities issued a multitude of character references, even passing them

during council sessions. This is another sign of the selective attitude which led to clemency for more moderate Republicans, and which could have serious consequences for the authorities themselves. As an example, in Foios and Montcada, the governor dismissed the mayors, alleging that they had drafted reports in favour of the accused. Not all local authorities, therefore, collaborated in the repression to the same extent, with those who did not collaborate running the risk of intervention from provincial authorities. At the same time, selective collaboration was the cause of internal friction, which led to instability in local government. In five of the six municipalities in question, three or more local governments took office, an extreme case being Godella where, in four years, five governments were appointed, suggesting that non-collaboration could also serve as a window of opportunity for local Francoists who aspired to greater power.

The last form of collaboration – low intensity collaboration – was practiced in seven municipalities, covering nearly a third of the region. Such figures are far from negligible in assessing the attitude of local authorities regarding violent repression, in that, in a considerable number of these municipalities, authorities brought few charges and even successfully resisted collaboration. Among some of the causes that motivated this attitude, the role that local Republicans played during the war must be borne in mind. In towns like Albuixec and Almàssera, it was the Republican residents themselves who negotiated with out-of-town militias that sought to arrest local right-wingers. In Bonrepòs i Mirambell, Massalfassar and Emperor, there were no executions by firing squad away from areas of fighting. Furthermore, in the specific case of Rocafort, the rule of law was upheld following October 1936, when the government of the Republic was moved to Valencia, with the Defence Staff and other institutions taking up base in the town. As such, the low fatality rate in 1936 should be taken into account when seeking to understand the uncooperative attitude of the local Francoists during the post-war repression.

There is an observable lack of accusations – and, above all, serious accusations – put forward in the cases these authorities handled. In towns such as Emperor, no summary proceedings were initiated at all. The cases that were brought to trial in the remaining municipalities were made against a single person, in contrast to the collective trials which took place in the municipalities which collaborated enthusiastically with the military courts. As already discussed with regard to

selective collaboration, however, speaking in favour of the defendants could have serious consequences for local authorities. In Alboràia and Almàssera, the governor decreed the dismissal of the local government for this reason. In the first case, Mayor Machancoses had attempted to mediate in favour of persons held prisoner; in the second, the provincial authorities could not find a mayor willing to collaborate, appointing four governments in three years. At the same time, in addition to the lack of enthusiasm from the local authorities, residents did not participate in accusations either. This can be seen in the various requests that the governor and the prosecutor made to the mayors, demanding that they send reports to build a case against the defendants. Such was the case in Emperador, where the mayor – although he had the confidence of the governor, who did not dismiss him – could not present any accusations other than his own, lamenting to the provincial authorities that local residents did not wish to collaborate.

In some municipalities, there was even direct opposition to repression. This can be seen in the abundant issuance of character references and requests for release, not only from prominent local personalities such as businessmen or priests, but also from mayors and Falangist chief officers themselves, who attempted to ensure less severe punishment of the few who were sentenced. For example, in Albuixec, the deputy mayor highlighted the efforts of the Republicans to save his life in 1936; in Almàssera, the mayor and his councillors drafted good character references, with successful outcomes, and in Bonrepòs i Mirambell, the authorities explicitly exonerated Republicans of responsibility for the only firing squad that operated in 1936. All in all, the fact that a third of municipal authorities were not willing to engage fully in reprisals is a key element for understanding local attitudes towards repression. They cannot be held ultimately responsible for the violence, insofar as a number of local mayors and Falangist chief officers disengaged or directly opposed it.

Finally, the last element of analysis focuses on the use of implicit violence. This relates to the symbolic violence exercised following the establishment of the totalitarian state. Such violence englobes the tacit and almost unconscious means through which sociocultural dominion over society is exercised. This is symbolic insofar as it has the role of discipline used against the other to remind of and underline their place in the social hierarchy, resulting in the "civil death" of those

who had stood in opposition to the 1936 coup d'état. The application of this cut across all municipalities, regardless of the degree of their collaboration with the military courts. Moreover, as an unregulated form of repression, it took multiple forms and was exercised not so much by local authorities as by society at large, particularly Francoist sympathisers.

Beyond the physical death toll, a considerable number of local Republicans suffered a "civil death". For example, almost a hundred were forced into exile, mainly in France, but also in Algeria, Cuba, Mexico and Brazil. At the same time, dozens were forced to live in "internal exile" in Tarragona, Toledo or in the inland areas of the Valencian Country. The aim of this dispersal was also linked to the attitude of the local Francoists, who had the power to allow people to return to their hometowns. Numerous local authorities refused the right to return to those exiled, as was the case in Massamagrell, Museros, Tavernes Blanques, Montcada, Alborai, Massalfassar and Albuixec. This underlines the transversality of symbolic violence, in that both the most and the least intensively collaborative municipal authorities failed to facilitate the return of the exiled, applying a civil death upon them for years. Purges were another form of implicit violence. Local governments had a fundamental role in the application of punishment, since they had the power to appoint an investigating judge in such cases. Looking back on a regional level, in the majority of local councils, there was an observable purging of municipal employees who had positioned themselves in favour of the Republic. These were replaced by relatives and friends of the new authorities, and it is quite common to see mayors' cousins, siblings and even children employed in the administration. They also employed Falangists and, in some cases, ex-combatants, with special favour towards the war-wounded, such as in Albalat dels Sorells, El Puig and Albuixec. Among those purged, the teaching sector was the most affected. In fifteen of the twenty-two municipalities, teachers were dismissed following thorough collaboration from local authorities. Political accusations were made, such as against the teacher Laura Cloquell in Emperor, who was accused of teaching students that God did not exist, or José Senabre de Godella, who was purged for using a methodology linked to the Active School. Local Francoists had detailed knowledge of teachers' attitudes and, unsurprisingly, it was easy to collaborate in the eradication of ideas, insofar as this was a less traumatic form of reprisal than the physical elimination of local people.

Purges also took place in the private sphere. At the jute mill in Foios, 248 workers were sacked in 1939. On the occasion of their dismissal, the reason provided was simply: "*1 April 1939. Year of Victory.*" There were mass redundancies at La Papelera del Grao SA in Alboraiia, with the subsequent vacancies filled by workers put forward by the municipal authorities. In the most frequent cases, such as in the small farms in Alboraiia, Foios and Montcada, Republican day labourers were marginalised and not hired unless it was strictly necessary for operations. Where they were hired, they were paid a reduced daily wage. This symbolic violence served as a reminder as to who had won the war, which resulted in a stratification between first-class citizens and those below them. Not only did local governments collaborate and encourage purges and marginalisation in employment; it was a practice that extended beyond the authorities, and could be exercised by any number of different municipal economic stakeholders.

Symbolic violence also appeared in the social control of public and private spaces. Likewise, all manner of municipal organisations – music bands, *fallera* associations, hunters' clubs, taverns and bars, cinemas and more – underwent a process of surveillance and political classification. Some were directly closed, such as the Café de Joaquinet and the Societat Musical d'Alboraiia. In the first case, Falangists argued that clandestine meetings were being held there, and in the second, those in charge were suspected of being Republicans. In addition, other associations were warned of the importance of purging members suspected of not being loyal to Franco. In total, almost twenty organisations in the area were subject to investigation. The predisposition of Francoist local authorities to collaborate or not was once again crucial in their fate. Local authorities were, broadly speaking, more inclined to signal associations whose values opposed those of the 1936 coup plotters, providing detailed information on their activities before the war. In these cases, they were close collaborators in the application of implicit violence which deprived the local community of socio-cultural life beyond the state. As per the other elements of the repression already observed, it may be surmised that local authorities collaborated more homogeneously and intensely because they knew that the consequences would be less severe. In simple terms, ostracising a group of residents was not the same as condemning them to a death sentence.

The most symbolic facet of this violence relates to public humiliations. This took multiple forms, including the derision of an angry mob suffered by the Republicans arrested in April 1939, or the degrading treatment suffered by those detained in Rafelbunyol and Massamagrell, where suicide attempts and an unexpected death occurred. These are just a few of the characteristic episodes of the dehumanisation to which Republicans were subjected before the public. This unregulated repression continued, especially against women, who in Burjassot and in La Pobla de Farnals were required to clean the church and the Falangist head office. This punishment was a form of parading the defeated in public, forcing them to perform the most degrading tasks as a reminder as to who had won the war. Further symbolic acts included the shaving of hair and being forced to drink castor oil in the streets and in public squares. The heads of these women served as a symbol of this violence, organised and practiced by Francoist sympathisers, who in at least six municipalities engage in such forms of public humiliation. The rank and file of the dictatorship collaborated on a massive scale, both in attending such macabre spectacles and encouraging and acclaiming them.

At a higher stratum of violence, we find public firing squads. These were held in both Godella and Sagunto, with local residents in attendance, at which more than a dozen Republicans were shot. Firing squads also took place in Paterna to commemorate the Valencian "*Victory Parade*", and the occupations of France and Norway by Nazi Germany were also similarly celebrated. The presentation of executions as a form of macabre celebration went beyond physical death, and served to send a message to others: it was a warning about what could happen to them, a display of hatred, and a means of satiating a desire for revenge in public.

In consideration of the above, the present research concludes with a recognition of the role of the state in designing the instruments of repression and planning the violence which occurred. The dictatorship was behind post-war political violence, and created legal and legislative instruments to persecute its opponents: military courts and summary trials, the Political Responsibilities Act of February 1939, the Repression of Freemasonry and Communism Act of 1940, and purges by decree of civil servants, among others. Of course, these instruments were designed with the support of the rank in file in mind, as their collaboration was necessary in identifying and bringing accusations against the Republicans. As such, supporters of the

dictatorship had a fundamental role to play in providing information. The Franco regime delegated responsibility to the rank and file given that, in the first place, they were essential for gathering evidence with which to condemn the Republicans. At the same time, this was done in an attempt to provide legitimacy to post-war violence, under the auspices that it was the local residents who reported the Republicans. As such, it was a repression designed from above and carried out from below.

It can be concluded therefore that the engine of repression lay in the accusations and the willingness of local Francoists to support political violence. However, they did not all collaborate in the same way. Collaboration occurred to differing degrees – high intensity, selective and low intensity – with varying willingness on the part of local authorities to participate. Key to determining the degree of collaboration has been a consideration of the actions of the provincial authorities. We have seen that the municipalities which collaborated enthusiastically were rewarded with the continuity of their mayors and local councils. By contrast, where local authorities dissented and maneuvered to alleviate the impact of the repression against their residents, the governor intervened to dismiss them. A total of nine municipalities collaborated in repression to what can be considered high intensity, while in thirteen other municipalities, in one way or another, attempts were made to offset it. This adds nuance to the view that the ultimate responsibility for post-war political violence lies with the rank and file. Although it is true that in almost half of the towns and villages repression was carried out as it was designed at state level, in the remaining half there was markedly less enthusiasm to do so, with provincial authorities being forced to intervene to ensure that the ultimate decision of the State could be imposed.

Abstract

This work aims to elucidate the degree of collaboration of the Francoist bases with the repression in the Horta Nord. As a contextualization, in the first chapter, «*Mirar la postguerra quaranta anys després de la Transició*», an approach to the methodological is presented, the main sources are described and the debates and historiographical interpretations that have served as the starting point of the research are recapitulated. As for chronology, the object of study is divided into two parts. In the first block, from 1898 to 1939, the political and social evolution of the municipalities is studied, with the aim of introducing the background of Franco's repression. In a transversal way, the results have been written in the second chapter, «*De la crisi de la Restauració borbònica a la fi de la Guerra Civil (1898-1939)*», narrating the struggle between conservatism and modernity. On the other hand, in a second block, from 1939 to 1943, is the object of the third chapter, «*Víctimes i victimaris de la violència política durant la postguerra a l'Horta Nord*», where the results of repression at local level are presented through twenty-two chronicles, one for each municipality, structured in three sections depending on the magnitude of local collaboration with the repression: «high intensity», «selective» and «low intensity».

Some methodological considerations and a brief approach to sources

A methodological approach based on a microanalytical perspective is sought, mirroring the first historians who introduced this approach, such as Carlo Ginzburg or Giovanni Levi,¹⁸⁸⁹ and contemporary researchers who update it, such as Anacleto Pons or Justo Serna.¹⁸⁹⁰ The interest of microhistory lies in the exhaustive analysis

¹⁸⁸⁹ See GINZBURG, Carlo: *Il formaggio e i vermi*, Einaudi, Turín, 1976; translated into catalan by Anacleto Pons and Justo Serna en *El formatge i els cucs. El cosmos d'un moliner del segle XVI*, PUV, València, 2006. For an extension of the definition of microhistory see LEVI, Giovanni: «Sobre microhistoria», en Peter Burke (ed.), *Formas de hacer historia*, Madrid, Alianza, 1994.

¹⁸⁹⁰ Without aiming for exhaustivity, see SERNA, Justo and PONS, Anacleto: *Como se escribe la microhistoria. Ensayo sobre Carlo Ginzburg*, Universitat de València, Madrid, 2000; «Notas sobre la microhistoria. ¿No habrá llegado el momento de parar?», *Pasado y memoria: Revista de historia*

of the facts and, consequently, in obtaining a detailed account. However, despite its virtues, its dangers are also present, such as interpreting a part for the whole. In other words, one may be tempted to erect a single example erected as representative of the plurality of the realities of the past. Local study should not then be an excuse not to link events at other levels in a way that its results are not profitable for further research. But how can a research work on post-war in Puçol, La Pobla de Farnals or Museros be interesting to all researchers on this subject, if their field of study is not in these municipalities? How can local history avoid falling into localism and achieve significant results beyond its geographical scope? Perhaps the different spheres should be conceived as fluid and mobile, where the local/provincial/state/international levels are interconnected, and from there use a magnifying glass to observe what happened in limited spaces, revealing previously unhappy actors, which allows us to capture the past more accurately.

To tell differently, concerning the sources consulted, it should be noted that on the hemerographic emptying, contemporary publications have mainly been prioritized and, in a secondary way, some publications from current newspapers also provide interesting content.¹⁸⁹¹ Regarding, the administration's archives, the twenty-two municipal archives of l'Horta Nord have been visited. More than three hundred summary files have been consulted on the state archives of the *Archivo General e Histórico de Defensa*, delving into the most representative of each municipality. The files the attitude of the victimaries, which is found in the reports or complaints of the town mayors and supporters of Franco. Thirdly, other sources on the attitudes of local Francoists are found in ordinary judicial proceedings, initiated in the wake of the decree of 26 April 1940, known as the *Causa General*.¹⁸⁹² Finally, ending with the official archives, in the *Arxiu del Regne de València* the penitentiary collection has been consulted, investigating residents imprisoned in the Portaceli

contemporánea, Nº 3, 2004, p. 255-263; «El microhistoriador como lector», *El siglo XX : balance y perspectivas: V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, 2000, pp. 137-145; and «Formas de hacer microhistoria» in CABRERA, Miguel Ángel i MCMAHON, Marie (coord): *La situación de la historia : ensayos de historiografía*, 2002, pp. 191-216.

¹⁸⁹¹ The hemerographic emptying has been done by consulting the la *Biblioteca Virtual de Prensa Histórica* [en línea] Recuperat de <https://prensahistorica.mcu.es/es/inicio/inicio.do> i de l'hemeroteca digital de la *Biblioteca Nacional de España* (BNE) [en línea] Recovered from <https://www.bne.es/es/catalogos/hemeroteca-digital>

¹⁸⁹² Digitization of the *Causa General* of municipalities can be found at *Portal de Archivos Españoles* (PARES) [en línea] Recuperat de <https://pares.culturaydeporte.gob.es/inicio.html/>

concentration camp, the Model prison, the convent of Santa Clara, the provincial Women's prison and the Monastery of Puig.¹⁸⁹³

About the latter, I would like to briefly offer a count of the male prisoners and female prisoners, in order to provide approximate figures. From April 1, 1939 until November 19, 1948, it was first a temporary prison for men and later a women's prison. In the early years of the post-war period the volume of prisoners was exorbitant, which generated a great impact on the municipality. Likewise, the census of the population of Puig practically doubled, given that of 2.620 residents registered in 1939, if prisoners are counted —as well as the occupying Francoist troops— the figure rises to 5.139 residents, causing a demographic change with great complexity in terms of resource management. One can see a high volume of entries in the first two years: 1.017 in 1939 and 662 in 1940, as well as 560 exits in 1940 and 845 in 1941, due to the temporality the convicts remained waiting for the sentence of their summary process. In 1941, the maximum number of prisoners exits was achieved, which was related to the redefinition of the Puig prison as a space of almost exclusive confinement for women in 1940. Concerning the number of prisoners, 994 women were imprisoned from 1939 until 1948, of which 29 died there.¹⁸⁹⁴

Returning to the description of the sources, the consultation of private archives of people who lived in the Republic, the Civil War and the Post-war period, has been the other primary sources used, essentially, in order to compare and contrast what the administration files described. These are popular and everyday writings that those imprisoned or exiled dedicated to their families, personal diaries written *in illo tempore* during the war or the post-war period or autobiographical memoirs written years later. They act as a loud speaker of the testimonies of the subalterns, as alternative source to institutional documentation, and they are increasingly of interest to historians because they overcome some conditioning factors of official sources, such as the formulation of questions. Furthermore, they are also direct, highly subjective stories, like other sources, but they provide individual visions that are not to be found in official archives. In total, there are more than thirty

¹⁸⁹³ Arxiu de Regne de València (ARV): Database of the prison files of the rows of the Model prison of Valencia, the concentration camp of Portaceli, the convent of Santa Clara, the provincial prison of Women and the Monastery of Puig.

¹⁸⁹⁴ ARV: Database of the penitentiary files of the reus of the Puig Monastery (1939-1948)

documents, stored in family privacy for more than eighty years given the difficulties to go out to the public sphere.

Finally, the consultation of private archives has been in parallel to the search for oral sources, following the methodological precepts of historians such as Ronald Fraser or Alessandro Portelli¹⁸⁹⁵ of knowing the voice of the subalterns. The shortage of witnesses over the subaltern classes has been a fundamental obstacle to studying their behaviors and attitudes beyond the official sources. However, dozens of interviews have been carried out with neighbors who were born between 1920 and 1930. This is the last generation that preserves the individual and collective memory of those events, but there are also several relatives of the post-war victims of repression or of the local Francoist authorities who treasure transmitted memories. Of the fifty-five oral testimonies collected in forty-eight interviews, thirty-six witnesses were over eighty years old would be belong to the post-memorial modality.

The theoretical framework as a starting point

When mentioning the sources, it is necessary to refer to the starting point of this research, focused on the debates and historiographical interpretations. Enumerating authors and titles used as a theoretical framework—and assuming the inevitable absences due to the huge volume of publications—, an approach to the state of the question on the Republic, the Civil War and, especially, the post-war period is presented. And in order to avoid probable criticism, our choice is justified according to three criteria: the currently of the investigations, the possibilities of adapting them to the local scale and recent historiographical debates. To begin with, much of the current historiography accepts that the proclamation of the Republic was the culmination of the concerns, diagnoses and solutions of a generation of intellectuals from the 19th century. A synthesis of this vision is developed by

¹⁸⁹⁵ See PORTELLI, Alessandro: «Lo que hace diferente a la Historia Oral» en MOSS, W. (et. al.): *La Historia Oral*, Centro Editor de America Latina, Buenos Aires, 1991 and FRASER, Ronald: *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros, historia oral de la guerra civil española*, Grijalbo, Barcelona, 1997.

Eduardo González Calleja, Francisco Cobo Romero, Ana Martínez Rus and Francisco Sánchez Pérez in «*La Segunda República española*» (2015).¹⁸⁹⁶ They admit that the leadership of the regime was marked by the demands of the workers movement, but they deny the conservative and neo-conservative interpretations that make the Republican leaders responsible for the war.¹⁸⁹⁷

Regarding the specific element of public order during the Republican regime, in «*Cifras cruentas. Las víctimas mortales de la violencia sociopolítica en la Segunda República española (1931- 1936)*» (2015), González Calleja notes the weight of the exception regulations, the increasing militarisation of the security forces and the latent state of sedition of the second biennium, focusing on the conservatives as instigators of tension.¹⁸⁹⁸ Later, in 2021 Cobo and De Paula addressed and reviewed the impact of the economic crisis of the thirties and the agrarian problem, carrying out research on five municipalities in Granada in «*La República en los pueblos. Conflicto, radicalización y exclusion en la vida politica local durante la Segunda República española (1931-1936)*» (2021).¹⁸⁹⁹ They emphasized the need for reforms due to the serious social situation, although they were critical of the party-oriented position of town councils regarding the resolution of conflicts in favor of laborers. For a defense of the most staunch republicans, Sergio Riesgo and Ricardo Robledo claim the relevance of the laws of the Ministry of Labour, highlighting the disposition of progressive councils to redistribute wealth.¹⁹⁰⁰ And, at the Valencian level, we

¹⁸⁹⁶ A synthesis of this vision is found in GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo; COBO ROMERO, Francisco; MARTÍNEZ RUS, Ana and SÁNCHEZ PÉREZ, Francisco: *La Segunda República española*, Pasado y presente, Barcelona, 2015.

¹⁸⁹⁷ Among revisionists in the 1990s we highlight, MOA RODRÍGUEZ, Pío. *Los Orígenes de La Guerra Civil Española*, Ediciones Encuentro, Madrid, 1999 and VIDAL MANZANARES, Cesar: *La Guerra que ganó Franco. Historia militar de la Guerra Civil Española*, Planeta, Barcelona, 1996. And neoconservative production of the Republic during the 21st century has generated other publications such as ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i VILLA GARCÍA, Roberto: *1936. Fraude y violencia en las elecciones del Frente Popular*, Barcelona, Espasa, 2017; ÁLVAREZ, Manuel and VILLA, Roberto: *El precio de la exclusión. La política durante la Segunda Republica*, Encuentro, Madrid, 2010 or DEL REY, Fernando: *Paisanos en lucha. Exclusión política y violencia en la Segunda República española*. Biblioteca Nueva, Madrid 2008.

¹⁸⁹⁸ See GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *Cifras cruentas. Las víctimas mortales de la violencia sociopolítica en la Segunda República española (1931- 1936)*, Comares, Granada, 2015.

¹⁸⁹⁹ See COBO, Francisco & DE PAULA, Francisco: *La República en los pueblos. Conflicto, radicalización y exclusion en la vida politica local durante la Segunda República española (1931-1936)*. Comares, Granada, 2021. Along the same line, but with a greater defense of the interactions between the government and the mobilizations, see ESPINOSA, Francisco: *La primavera del Frente Popular*, Crítica, Barcelona, 2007.

¹⁹⁰⁰ For a synthesis of these interpretations, see RIESGO ROCHE, Sergio: «La intensificación de cultivos en la Segunda República: ¿Alternativa o complemento?» in ROBLEDOS, Ricardo and LÓPEZ,

have «*Història de la Segona República al País Valencià*» (2022), with recent contributions to political formations, economics, socialist and anarchist unionism, the socio-political role of women or the evolution of war from a political perspective.¹⁹⁰¹

About debates and polemics, since the beginning of the new millennium, Álvarez Tardio, Del Rey Reguillo and Villa García have offered new criticism to the progressive governments of the Republic, whom they accuse of being exclusionary and incompatible with democracy. Despite the anachronistic danger of comparing democracy in 1931 with that of 1978,¹⁹⁰² they attribute the victory of the frontpopulists in 1936 to the hostile mobilization of the masses invoked by left-wing parties and by partial electoral fraud in a few constituencies. The religious question has not been without controversy either. Some of the above historians consider religious conflictivity as part of the Republican political culture and traditions rooted in the workers' left. Others, such as Julio de la Cierva, Feliciano Montero and Alfonso Botti¹⁹⁰³ have focused on the deep conflict between secularism and Catholicism and defended the existence of a plurality of anticlericalism, some violent, others not.

In relation to the Civil War, academic research that points to the conservative military and reactionary forces as responsible for the conspiracy and armed uprising of July 18 is abundant.¹⁹⁰⁴ For example, Ángel Viñas, in *¿Quién quiso la*

Santiago eds.: *¿Interés particular o bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Prensa Universitaria de Zaragoza, Saragossa, 2007, pp. 363-387 and ROBLEDÓ, Ricardo Robledo, «El fin de la cuestión agraria en España (1931-1939) in GARRABOU, Ramón: *Sombras del progreso. Las huellas de la Historia agraria*, Barcelona, Crítica, 2010, pp. 117-150.

¹⁹⁰¹ Collective work in MARTÍ, Aurelio (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 2022. Previously, Alfons Cucó, Ernest Lluch and Pérez Casado, among others, published one of the first studies on the Republican period in the Valencian Country in VVAA: *El País Valencia. 1931-1939*, L'estel, València, 1974.

¹⁹⁰² For a comparative perspective see FORCADELL, Carlos; PEIRÓ, Ignacio and YUSTA, Mercedes: *Un pasado en construcción. Revisionismos históricos en la historiografía contemporánea*, Institución Fernando el Católico/Diputación de Zaragoza, Saragossa, 2015.

¹⁹⁰³ About the plurality of anticlericals, see DE LA CIERVA, Julio i Moreno, Feliciano (eds.): *Izquierda obrera y religión en España (1900-1939)*, Universitat Alcalá de Henares, Madrid, 2012 and BOTTI, Alfonso: *Clero e guerre spagnole in età contemporanea (1808-1939)*, Soviera Manelli, Rubettino editore, 2011.

¹⁹⁰⁴ See recent monographs, by Paul Preston *La Guerra Civil española*, Debolsillo, Barcelona, 2017; *L'Holocaust espanyol: odi i extermini durant la Guerra Civil i després*. Editorial Base. Barcelona, 2011 or *El final de la guerra. La última puñalada a la República*, Debate, Barcelona, 2014. By Julián Casanova *De la calle al frente*, Crítica, Barcelona, 2010 or *España partida en dos. Breve historia de la guerra civil española*, Barcelona, Crítica, 2013. By Francisco Espinosa *Violencia roja y azul. Op. cit.; Por la sagrada causa nacional. Historias de un tiempo oscuro. Badajoz 1936-1939*, Crítica, Barcelona 2021 or *La*

Guerra Civil? (2019), considers that the *causus belli* of hostilities was the intolerance of the reactionaries, who did not accept the electoral victory of the Popular Front. Regarding the war we know with great precision the stages, the battles, the foreign participation or the institutions and the violence in the two rears. Preston, Casanova, Ledesma and Viñas have provided a panoramic view, with an inevitable comparison of both sides. Among the discussions, some have been critical of the validation of the emergence of a power vacuum and the lack of control in public order during the first months of the war as an elemental factor of violence. Because, despite accepting the collapse of security in 1936, they wonder whether it was spontaneous violence, the result of a social revolution.¹⁹⁰⁵ But, without a doubt, the one who has most revived the debate on Republican violence is Del Rey and his study on the province of Ciudad Real: *Retaguardia roja* (2019). Here the repression of the Republican zone is described as a «revolutionary violence», leaving an open door to the legitimization of military uprising. It states that the violence was rooted in previous social struggles, and that it is intrinsically linked to the anarchist revolutionary spiral.¹⁹⁰⁶

Concerning the Franco dictatorship, and regarding the configuration of the regime, Ismael Saz offers an approximation of the weight of fascism and its relationship with other Francoist power groups.¹⁹⁰⁷ We also have studies on the leaders of the regime, the political staff of the institutions, the single party and mass organizations or the Catholic Church and associations. On the local powers, Sánchez Recio and Rodríguez Barreira have discussed the degree of restoration or renewal of power, defending the weight of the old elites in the consistories.¹⁹⁰⁸ A discussion to which Julián Sanz adds the appearance of «new men», mostly former Falangist fighters, who replaced

columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz, Crítica, Barcelona, 2003. Or by Ángel Viñas in *La conspiración del general Franco: y otras revelaciones acerca de una Guerra Civil desfigurada*, Crítica, Barcelona, 2012; *Lucas sobre un pasado deformado. La Guerra Civil ochenta años después*, Marcial Pons, Madrid, 2020 or *El gran error de la República. Entre el ruido de sables y la ineficacia del Gobierno*, Crítica, Barcelona, 2021.

¹⁹⁰⁵ LEDESMA VERA, José Luis: «Una retaguardia al rojo. Las violencias en la zona republicana» en ESPINOSA, F. (ed.): *Violencia roja y azul. Op. cit.* pp. 187-188.

¹⁹⁰⁶ For further details see chapter 6 of DEL REY REGUILLO, Fernando: *Retaguardia Roja. Violencia y revolución en la guerra civil española*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2019, pp. 145-179.

¹⁹⁰⁷ An update on the Franco regime's configuration can be found in SAZ CAMPOS, Ismael: *Las caras del franquismo*, Comares, Granada, 2013

¹⁹⁰⁸ See SÁNCHEZ RECIO, Glicerio: *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959. Diversidades de orígenes e identidades*, Instituto Juan Gil-Albert, Alacant, 1996 and RODRÍGUEZ BARREIRA, Óscar: *Misericordias del poder. Los poderes locales y el nuevo Estado franquista 1936-1951*, València, PUV, 2013.

the old notables. On the other hand, in addition to the profile of local Francoists, their role in repression is interesting. Violence continues to play a leading role in current research, but highlights the emergence of new lines that look at other repressive elements. For example, Conxita Mir and Chaves Palacios have examined the «unmeasurable» effects of repression. They are focused on symbolic violence derived from the impact of fear, social control and the constant threat felt by the defeated. In the case of famine, Miguel Ángel del Arco contextualizes the impact on Spanish society, presented as the necessary chain of sacrifices and deprivations that Spain had to undergo for its national regeneration.¹⁹⁰⁹ And there has also been a growth in publications related to repression towards women, in works such as *Mujeres, género y violencia en la guerra civil y la dictadura de Franco* (2021), also by Mir, or *Represión, resistencias, memoria las mujeres bajo la dictadura Franco* (2013), by Mary Nash.¹⁹¹⁰ These are useful, in parallel to the quantitative works of Ricard Camil Torres,¹⁹¹¹ because they provide an advanced interpretation of the practices of violence against women during the Civil War and the first stages of Francoism.

But the state of the question of the early years of the Franco dictatorship cannot be assessed without analysing physical violence and the degrees of responsibility in its application. At this time it has been possible to accurately gauge the intensity of rebel violence and recover the stories of its victims, but at the expense of losing sight of the way it was exercised and who were responsible. Preston has shown how a large group of right-wingers before the Civil War had already developed a set of ideas that «urgently demanded the extermination of the left as a patriotic duty».¹⁹¹² However, the use of concepts such as «holocaust» or «extermination» has generated controversy. Some positions nuanced by Julio Aróstegui, *Franco: La represión como sistema* (2012), which tries to move away from concepts to expose the idea of

¹⁹⁰⁹ DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel: *Los "años del hambre". Historia y memoria de la posguerra franquista*, Marcial Pons, Madrid, p. 157 and VIÑAS, Ángel: «Hambre, corrupción y sobornos en el primer franquismo (1939-1959)» in DE RIQUER, Borja: *La corrupción política en la España contemporánea: Un Enfoque Interdisciplinar*, Marcial Pons, Madrid, 2018.

¹⁹¹⁰ See MIR CURCÓ, Conxita: *Mujeres, género y violencia en la guerra civil y la dictadura de Franco*, Tirant, València, 2021 and NASH, Mary: *Represión, resistencias, memoria las mujeres bajo la dictadura franquista*, Comares, Granada, 2013.

¹⁹¹¹ For a quantification of women's reclusions see TORRES FABRA, Ricard C. and SIMÓ ROSALENY, Antoni: *La violència política contra les dones (1936-1953): El cas de la privació de llibertat en la província de València*. Institució Alfons el Magnànim, València, 2016.

¹⁹¹² On the rise of right-wing warmongering speech see «La ofensiva de la derecha: 1933-1934» in PRESTON, Paul: *L'Holocaust espanyol. Op. Cit.*, pp. 93-139.

repression as a system, where ideology and doctrine configured the structural elements of Franco's pseudo-trials. For this reason, it emphasizes the weight of the legal and jurisdictional instruments of repression, the War Councils, the concentration camps or the forced labour camps.¹⁹¹³ Continuing with a «top-down» point of view, Francisco Portilla, Ángel Viñas and Francisco Espinosa have deepened the analysis of legal architecture and the mechanisms of repression based on the memoirs of Lieutenant Colonel Acedo Colunga, who left the details of the repressive plan every clearly on record.¹⁹¹⁴

In this way, the application of punishment against political opponents required legal instruments designed «from above», certainly; but it was also linked to the collaboration of social bases, without whom information could not be obtained regarding the persecuted. On the one hand, the legal machinery of the dictatorship institutionalized violence against opponents and, on the other, a part of society, marked by hatreds and the desire to revenge on the past, collaborated in its application. These ideas are summarised in *40 años con Franco* (2015), coordinated by Casanova.¹⁹¹⁵ In addition, among the specialized studies on social collaboration with repression, it is interesting to point out *The Francoist Military Trials* (2010), by Peter Anderson. The British historian proposes a theoretical and methodological framework, where the present research is mirrored,¹⁹¹⁶ based on the analysis of the cooperation between the key members of the State and society. Focusing on the local level in the region of *Los Pedroches (Córdoba)*, it presents qualitative results that enrich the panoramic view of repression and fills it with territorial nuances and complex, multicausal explanations. It is precisely here where local history can contribute to explaining the role of one of the actors of repression; a task for which it is necessary to look at the people ordinary citizens who, inspired by various motivations, detected, arrested and contributed to widening the profiles of repression from the local sphere.

¹⁹¹³ See ARÓSTEGUI SÁNCHEZ, Julio (coord): *Franco, la represión como sistema*, Flor del viento, Barcelona, 2012.

¹⁹¹⁴ See ESPINOSA, Francisco; PORTILLA, Guillermo; VIÑAS, Ángel: *Castigar a los rojos. Acedo Colunga, el gran arquitecto de la represión franquista*, Crítica, Barcelona, 2022.

¹⁹¹⁵ See CASANOVA RUIZ, Julián: *40 años con Franco*, Crítica, Barcelona, 2015.

¹⁹¹⁶ See ANDERSON, Peter: *The Francoist Military Trials. Terror and complicity, 1939-1945*. Routledge, Oxford, 2010.

The fight of the subalterns: struggle between the dominant and dominated classes (1898-1939)

Turning now to the purposes of the study, we try to discern the degree of collaboration with the repression of the bases of the dictatorship. First, culminating in the defeat of 1939, it is advisable to locate the starting point in the Restoration Crisis of 1898, when a «historical process of structural crisis» began in Spain, in which the participation of the masses was fundamental. From 1898 to 1939, the Spanish state experienced an unusual accumulation of socio-political conflicts: the wars of Morocco (1912, 1921 and 1925), the rise of workers unionism and the reaction of employers and military, anti-clerical struggles or tensions between centralist and peripheral nationalism, among others. As Ernest Nolte reflected, these years are dominated by a radical conflict between «transcendence» and «resistance to transcendence» which took over in the western world at the beginning of the 20th century.¹⁹¹⁷ It was a confrontation between supporters of modern and democratic changes and the conservative reaction to defend their privileges, with a substrate of social conflict motivated by economic inequalities. All this condenses a historical mutation, whose premises accumulate over time and can be traced back to the previous century, but it materializes in this stage that ended with the imposition of the Franco dictatorship on April 1, 1939. Therefore, we should not fall in the trap of interpreting this cycle as a «class struggle» understood strictly speaking on its economic foundations, but instead adopt polyhedral forms that go beyond material issues and embraced other impulses related to social hegemony and power.

From 1900 to 1939, Horta Nord experienced a period of turbulence marked by disputes over political and military dominance, as well as moral and cultural hegemony. A struggle took place between the subordinate classes and the elites, in the purest expression of the Gramscian vision of class struggle. In the wake of the Restoration Crisis of 1898, the Bourbon system began to crumble. The appearance of the first Blasquists in the region, where they founded casinos, associations, and even held poetry competitions in the Floral Games tradition, was a harbinger of the

¹⁹¹⁷ NOLTE, Ernst: *Der Faschismus in seiner Epoche*, Piper, München, 1963, p. 554.

growing opposition. Moreover, there were demonstrations and mass rallies in Burjassot, Alboràia and Almàssera. At the time, and against the political and cultural backdrop of the Generation of 98, Blasquism spread from the city of Valencia to the surrounding region thanks to its agrarian focus and criticism of landowner corruption and the excesses of the ecclesiastical hierarchy. Nevertheless, internal disputes and the strength of the regime derailed any hopes for reform at the turn of the century.

In a predominantly agricultural economy which provided employment to three quarters of the population, the marshlands of Albuixec, Massalfassar and Puçol stood out for their productivity. Surplus was destined for export, which constituted more than 50% of the Valencian economy, and this was particularly the case of the orange crop. Adapting to European demand, the orange groves of the Valencian Country increased from 4,850 ha in 1878 to cover 24,834 ha by 1904. Farms such as Mas de Mauro in Godella and those belonging to the Moroder de Montcada family experienced a sales bonanza abroad; profits were divided between the commercial bourgeoisie and local smallholders and tenants.¹⁹¹⁸ This notwithstanding, and without detriment to the agrarian, non-industrialised vision of the area offered by Joan Fuster¹⁹¹⁹, a small focal point of industry took hold in Horta Nord. The Trenor textile factory in Vinalesa, which had been in operation since the nineteenth century, was joined by a tram and railway car repair yard belonging to Vicent Lladró in Almàssera, the Nolla ceramics plant in Meliana, the Bacharach jute manufacturing centre in Foios, the Rogelio González glycerine factory in Massalfassar, and numerous canning and slate factories. This industrial boom attracted a considerable number of workers from both within and outside the region, resulting in significant population growth in the industrial towns and a smaller increase in the predominantly agricultural municipalities. In total, the number of inhabitants recorded on the census rose from 38,600 in 1900 to 62,400 in 1930.

¹⁹¹⁸ PONS i PONS, ANACLET: « Un huerto rodeado de secano. Informe sobre el cultivo del naranjo en el País Valenciano a fines del siglo XIX », *Estudios. Noticiario de historia agraria*, 6 (1993), pp. 41-42 and 44.

¹⁹¹⁹ For further consideration regarding the Fusterian perspective on industrialisation in the Valencian Country, see Gustau Muñoz's research "Joan Fuster i la industrialització valenciana: opinions, mitatges i equívocs". *Afers: fulls de recerca i pensament*, Vol. 27, N°. 71-72, 2012; and, more recently, *El profeta de la raó. Sobre Joan Fuster*, Afers, València, 2023.

This spurred a series of socio-economic transformations beyond economic and demographic growth, with developments in workers' organisation. This led to period of industrial action during the Bolshevik Triennium, which materialised in the first strikes in 1919 at the San Diego match factory in Alfara del Patriarca and the Trenor jute mill in Vinalsa, during which dozens of workers demanded improved conditions, opening another front against the ruling classes.¹⁹²⁰ At the same time, greater industrial demand led to the increased incorporation of women into the labour market, who were particularly sought after in the textile industry. This social unrest caused a reaction among the elite, who welcomed the coup d'état by Primo de Rivera in 1923. However, it cannot be overlooked that the interests of the ruling classes also intersected with more common concerns. In Alboraia, Tavernes Blanques and Alfara del Patriarca, traditionalists held notable political sway. Ultimately, the reactionary period came to an end given two factors. One was external – the international economic crisis of 1929, which impoverished the population – and gave way to another, internal factor, motivated by a political crisis which was taken advantage of by a more cohesive opposition.

The end of the Restoration came with the general election on 12 April 1931, from which the Republicans emerged victorious. Voting was not exempt from irregularities: in nine of the twenty-two municipalities, voters had to return to the polls on 31 May. In Vinalsa, they were required a third time, on 5 June. The reasons for this lay in the complaints of electoral fraud provided by the Municipal Census Electoral Boards, which reported the manipulation of a number of censuses, warned of the breaking of ballot boxes, accused certain polling station officers of breaching their obligations, and even reported the buying of votes.¹⁹²¹ However, despite the irregularities – and unlike that which took place under the *turno* system – there was now greater oversight, with bodies in charge of ensuring the proper electoral procedure, offering the opposition a baseline for democratic participation. The results were overwhelming: ten municipalities voted for the Republicans and two

¹⁹²⁰ FRECHINA i ANDREU, Josep Vicent (coord.): *Vinalsa. Geografia, Història i Patrimoni d'un poble de l'Horta*, Ajuntament de Vinalsa, València, 2017, pp. 166-167.

¹⁹²¹ Arxiu Municipal d'Alboraia (AMA): Junta Municipal del Cens Electoral d'Alboraia. Acta de l'escrutini general de l'elecció de regidors. 17 abril 1931; «Albalat dels Sorell. Panorama electoral I. Sinceridad», *El Pueblo*, 11 April 1931, p. 7; «Lo de Bonrepos», *El Pueblo*. Diario Republicano de Valencia, 12 April 1931, p. 2.

for the monarchists, with votes tied in Puçol.¹⁹²² All in all, the influence that the proclamation of the Republic had in bringing out pro-republican voters and demobilising the monarchist faction in the electoral reruns must be borne in mind. Likewise, consideration must be made of cases in which ruling-class candidates had no qualms in presenting themselves under the Republican banner in electoral reruns, such as in Museros and Rafelbunyol.¹⁹²³ Both of these factors serve to provide nuance regarding the results.

The Republican victory led to the arrival of a new local political class with a grassroots streak. A significant part was made up by farmers, who combined work in the town hall with work in the field. They represented the parties of the moderate left, as well as the moderate Republican right. The overwhelming electoral victory cannot be dissociated from the vote cast by a considerable part of the middle class, which had been critical of the Bourbon regime. This was repeated in the general election of 28 June, from which the radical Lerroux emerged as the candidate with the most votes. However, the elite linked to the monarchy, who had recently lost municipal power, resisted the introduction of the reforms of the First Biennium and the policies of the initial councils. The ruling classes were not alone in their resistance, with opposition also coming from the most radical grassroots factions, who saw the new measures as insufficient. As such, the existing struggle for power entered a new stage, with greater tension between opposing groups.

From 1931 to 1933, four elements contributed to the destabilisation of the Republican regime. The first of these was clerical resistance to legislation. Catholic parishioners were stirred up by the clergy, who tried to prevent local councils from putting their decisions into practice. The harassment of the worker who tried to remove the "Sacred Heart of Jesus" in Meliana, the masses and the distribution of anti-republican pamphlets in the church of Puçol, and the riots following the unauthorised processions in Museros – where the parish priest was twice arrested for public disorder – and in Massamagrell – in which one person was killed and several injured in 1932 – serve as examples. New legislation that had been approved following the appropriate legal and democratic procedures was met with resistance

¹⁹²² «Resultados electorales», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 2 june 1931, pp. 1-2.

¹⁹²³ «Región valenciana. Museros». *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 27 september 1931, p.7 i «En el Gobierno Civil», *Las Provincias*, 20 septembre 1932.

from Catholic sectors.¹⁹²⁴ This notwithstanding, some historians, such as Álvarez Tardio, Del Rey Reguillo and Roberto Villa, consider these acts of disobedience to constitute a defensive response to attacks by anti-clerical institutions.¹⁹²⁵ These interpretations contrast with events in Horta Nord, where evidence points to the clergy having taken the initiative in the majority of disturbances. It must be admitted, of course, that many factions came together under the banners of secularism and anti-clericalism, and that Catholics were also victims of a counter-reaction. The assaults on and burnings of churches in various villages by anti-clerical forces in May 1931 must be understood in this context.¹⁹²⁶

A third destabilising element was the opposition of business owners, who often deliberately defied new legislation. One such example is the Alcaide family in Vinalsa, who refused to comply with health legislation and move their pig farm out of the municipality. Another are the conservative butchers of Massamagrell, who refused to bring their animals to the municipal slaughterhouse.¹⁹²⁷ The most serious cases, however, can be found in the textile industry in Foios and the slate industry in Vinalsa. Union leaders were dismissed as a means of coercion at the Bacharach jute mill. Moreover, hundreds of workers were dismissed during negotiations to end the strike.¹⁹²⁸ In the Lluís Rius slate factory in Vinalsa, stoppages were forbidden, with employers hiring extralegal enforcers in order to prevent any strike from taking place. Despite the malpractice of employers – which led to significant protests

¹⁹²⁴ «Sobre el traslado de una imagen en Meliana», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 17 July 1931, p. 4 and «Y hablan de fanatismo», *El Heraldo Alaves*, 17 July 1931, p. 3; «Los conflictos obreros», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 29 April 1932, p. 4; «El suceso de Masamagrell», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 26 March 1932; «Los hechos se repiten en Museros», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 1 April 1932, p. 2; «En Museros trataban de arrestar a un párroco», *Diario de la Marina*, 17 June 1932, p. 13.

¹⁹²⁵ See DEL REY REGUILLO, Fernando: *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República española*, Tecnos, Madrid, 2011 or *Paisanos en lucha. Exclusión política y violencia en la Segunda República española*. Biblioteca Nueva, Madrid 2008; ÁLVAREZ, Manuel and VILLA, Roberto: *El precio de la exclusión. La política durante la Segunda República*, Encuentro, Madrid, 2010; and ÁLVAREZ, M.: *Anticlericalismo y libertad de conciencia*. Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2002.

¹⁹²⁶ AA: *Diari biogràfic de Juan Falcó Vidal i «En Moncada se pretende quemar también una iglesia y un convento»*, *Las Provincias*, 19 January 1932, p. 2.

¹⁹²⁷ «Vinalsa. Carta abierta al señor Gobernador», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 24 March 1932, p. 7 and AMM: *Llibres d'actes municipals del 2 de març de 1930 fins al 5 de setembre de 1931, del 14 de març de 1933 fins al 31 de maig de 1934 and del 12 de juny del 1935 fins al 31 de desembre de 1936*; and interview Josep Joan Eres Falcó, 14 July 2017 (Massamagrell).

¹⁹²⁸ «Un atropellamiento monstruoso. José García Pradas, encarcelado», *La Tierra*, 12 de novembre de 1932, p. 1 and «Un bárbaro ataque de sabotaje contra la Yutera Española», *La Correspondencia de Valencia*, 23 March 1933, p. 2.

– the majority of the disputes were resolved with relative success, thanks to mediation carried out by provincial authorities.¹⁹²⁹

Landowners and leaseholders in the agricultural sector also regularly failed to comply with the employment laws introduced in 1931. For example, in Museros, casual labourers from other municipalities were hired to avoid giving work to unionised workers, motivating the governor's intervention to enforce municipal law.¹⁹³⁰ However, the new regulations also caused tensions among workers themselves. In Rafelbunyol, agricultural unemployment was high, given the geographical limitations of the municipal area; in addition, the authorities failed to create a labour exchange to distribute employment. Consequently, and in contravention of the law, dozens of day labourers from the town were hired to work at Camp Anníbal in El Puig, giving rise to conflict between workers from the two towns. Once again, the governor was forced to intervene, reminding the mayor of Rafelbunyol of their obligations, and initiating proceedings to unify El Puig and Rafelbunyol in a single territorial unit under law.¹⁹³¹

The fourth element that undermined the efforts of reformists came from a section of their own rank and file, who considered the measures insufficient, and any change insubstantial. The strikes for maternity pay in Alfara del Patriarca,¹⁹³² or those for improvements in working conditions in the factories of Vinalesa and Foios,¹⁹³³ show that the working class had the legal means to make their demands heard. While it is true that most of the action taken was peaceful, cases that led to violence cannot be ignored. The burning of the Bacharach jute mill and the assault on the yards in Tavernes Blanques stand as examples of actions that hindered understanding and

¹⁹²⁹ «Para la opinión. Visita al Gobernador interior Afán de Ribera», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 19 June 1932, p. 2.

¹⁹³⁰ «Intervencionismo de las fuerzas economicas», *La Correspondencia de Valencia*, 4 May 1932, p. 1 and «Noticias», *Las Provincias*, 4 May 1932, p. 3.

¹⁹³¹ «Solicitando trabajo», *La Correspondencia de Valencia*, 18 November 1932, p. 1 i «En el Gobierno Civil. Los conflictos sociales», *Las Provincias*, 19 November 1932, p. 3; «Disposiciones oficiales», *La Correspondencia de Valencia*, 5 May 1933, p. 5 and «Remitido», *Las Provincias*, 2 December 1933, p. 6.

¹⁹³² «Se negaron a cobrar para no pagar el impuesto de maternidad», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 14 May 1932, p. 4.

¹⁹³³ «Las huelgas y otros conflictos sociales planteados actualmente en España. Las huelgas en Valencia», *ABC*, 18 July 1931, p. 37; «Vinalesa. Conducta plausible y censuras vergonzosas», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 26 July 1931, pp. 6-7 and «Trabajos de la Delegación Regional del Trabajo para resolver las huelgas de Valencia», *ABC*, 31 July 1931, p. 35.

undermined mediation.¹⁹³⁴ Other events blurred the lines between revolutionary acts and criminality, such as the bank robberies in Massamagrell, Almàssera and Puçol,¹⁹³⁵ and the attack on the Barcelona-Seville train as it passed between Puig and Puçol,¹⁹³⁶ against the backdrop of the anarchist boycott of elections in 1933. This represented something of a dilemma for authorities who, in addition to putting down the rebellion of the upper classes, had to do their best to appease the anger of the most radicalised popular factions.

In addition to these events, there were two organised attempts to truncate reformist attempts at modernisation. The first came in 1933, with the counter-reformist initiative, which received huge electoral support in Horta Nord at the end of that year. The election results emerged as a rebuttal to reformers from both agricultural landlords and lease owners and Catholics. The counter-reformists won with more than 79,000 votes, in contrast to the less than 8,000 obtained by the reformists.¹⁹³⁷ Of course, such elections were not exempt from incidents, such as the opening of ballot boxes in la Pobla de Farnals and Albuixec.¹⁹³⁸ The upheaval was taken advantage of by employers and rural landowners, who had an easier time evading employment regulations. As an example, in la Pobla de Farnals, a landowner subject to an embargo for violating worker placement legislation was pardoned by direct order of the new Minister of Employment. However, the corruption linked to Lerroux's party led to fresh elections being called in February 1936, which returned progressive forces to power. The historians Álvarez Tardio and Roberto Villa have argued that left-wing Republicans were unable to accept the result of the 1933 elections, leading them to support the October Revolution of 1934 that would intensify in February 1936.¹⁹³⁹ This view does not coincide with what research has found in Horta Nord, where there were no politically motivated episodes of violence,

¹⁹³⁴ «Un bárbaro ataque de sabotage contra la Yutera Española», *La Correspondencia de Valencia*, 23 march 1933, p. 2 and «En la cochera de tramvías de Tabernes Blanques», *Las Provincias*, 2 december 1933, p. 6.

¹⁹³⁵ «Del asalto al Banco de Valencia, en Massamagrell», *Las Provincias*, 20 august 1933, p. 3; «Asalto frustrado en la sucursal del Banco de Valencia en Puzol», *Las Provincias*, 11 january 1934, p. 6 i «Han sido detenidos los autores del atraco en Almacera», *La Época*, 26 november 1934, p. 6.

¹⁹³⁶ «Del criminal atentado contra el rápido Barcelona-Sevilla en el Puente de Puzol», *ABC*, 12 december 1933, p. 23.

¹⁹³⁷ «El día de ayer», *Las Provincias*, 21 november 1933, p. 3.

¹⁹³⁸ «Nuevas noticias de gobernación», *Las Provincias*, 21 november 1933, p. 7 and Author's Archive (AA): ¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuixech, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu.

¹⁹³⁹ ÁLVAREZ, M. i VILLA, R.: 1936. *Fraude y violencia Op. cit*, p. 371 i 381.

unlike that which had taken place during the two-year period under a progressive government.

Ultimately, with more than 84,000 votes, the Popular Front coalition prevailed over the more than 68,000 won by parties of the monarchist right in the general election held on 16 February 1936.¹⁹⁴⁰ These figures were disputed by the national neo-revisionist faction, who contested the result on account of irregularities in the constituencies of Cuenca and Granada.¹⁹⁴¹ As a rebuttal to this line of argument, it should be borne in mind that hidden behind this view is the pernicious suggestion that the election was fraudulent based only on events in two constituencies. Furthermore, events in Horta Nord contrast sharply with these accusations in that, where there may have been any irregularities, these occurred in constituencies where conservative forces won. Such was the case of Rafelbunyol, where – in addition to an almost complete voter turnout and three counts in which there were more votes than individuals registered on the electoral roll – the anomaly of there being 1,800 votes for the conservatives and only 25 for the progressives casts doubt on the result.¹⁹⁴²

From then on, the radicalisation of the conservative faction gave rise to the appearance of fascist groups, under the umbrella of the Falange (FE de las JONS), in Alborai, Museros, Montcada, Vinalesa, Tavernes Blanques and Albuixec, with the region being one in which the Falangists held most sway in the Valencian Country.¹⁹⁴³ It is here that we find the seed of the reactionary rank and file that, together with the ruling class, supported the armed rebellion, which materialised on 18 July 1936 with General González Carrasco's revolt in Valencia. Over the next three days, there were demonstrations against the coup, and the streets of the county were filled with barricades and armed popular militias. In La Pobla de Farnals, barricades were located at the entrance of the town; in Rocafort, a crowd of workers stormed the Civil Guard barracks to obtain weapons, and in Alfara del

¹⁹⁴⁰ Resultados y diputados por circunscripciones 1936. *Historia electoral*. [En línia] Recuperat de <https://www.historiaelectoral.com/e1936c.html> [Consultat l'1 de juliol de 2021].

¹⁹⁴¹ ÁLVAREZ, M. i VILLA, R.: 1936. *Fraude y violencia* Op. cit., p. 371 i 381.

¹⁹⁴² *Las Provincias*, 23 february 1936.

¹⁹⁴³ MORANT, Toni: «Trajectes diversos amb una mateixa destinació. Les dretes valencianes als anys trenta» in MARTÍ, A. (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià*, Op. cit., pp. 71-73; SOLER, Abel; YAGO, Ramón: Museros. Geografia, Història i Patrimoni. Edició: Ajuntament de Museros, 2016; CG. c.1388 (2) PP T 68 (Montcada) and CG. c.1388 (2) PP T (Vinalesa).

Patriarca and Albalat dels Sorells, anarcho-syndicalists patrolled the streets armed with shotguns and pistols.¹⁹⁴⁴ Popular forces put a stop to the attempted coup d'état in the region. Dozens of volunteers also marched to the front in Teruel and the Balearic Islands as part of the Ferro, Uribarri, Torres-Benedito and Eixea-Uribes columns. An informal network between Albuixec, Burjassot, Foios and Puçol filled the vacuum left by those who departed for the front to defend the popular cause.

In light of these events, the Popular Front and revolutionary committees established initiatives for citizen participation on the home front. Popular Front militants, who represented the majority, were active in eighteen of the twenty-two villages. Among the features that characterised these initiatives, the partial collectivisations – mainly of houses and lands abandoned by wealthy owners that fled following the coup d'état – stand out. These were given over for community use, with schools, markets and shelters set up in the churches and the grandest village homes for the nearly 20,000 refugees housed in Horta Nord.¹⁹⁴⁵ A number of Popular Front committees were less equipped to guarantee the defence of their towns, and were forced to accept the entry of out-of-town militias to uphold public order.

In assessing violence on the home front, a relevant factor for consideration – particularly in the villages where armed outsiders were needed – is where the greatest number of executions by firing squad took place. Furthermore, while four revolutionary committees are accounted for in August 1936, new ones were added during the war. These stood out for their greater degree of collectivisation of goods and properties. In Alfara del Patriarca, the entire municipality was collectivised, a municipal currency created, and profits equally divided.¹⁹⁴⁶ At the same time, they demonstrated greater control of public order, building on the experience of

¹⁹⁴⁴ AA: «Notas periodo guerra de liberación», escrits de José Solves De la Concepción, Oficial Major de la Secretaria de La Poble de Farnals; CG. c. 1388 (2) PP T 54 (Rocafort), p.9 i interview Bartolomé Pascual Chapa, 27 July 2018 (Alfara del Patriarca).

¹⁹⁴⁵ Arxiu Municipal de Rocafort (AMRO): Volum d'oficis d'eixida del 1938 and Cens demogràfic d'habitants de 1937 i 1938; ABC, 24 April 1937, p. 15; EXPÓSITO NAVARRO, Luis Manuel: *La conexión Burjassot. Ayuda Suiza durante la guerra civil (1937-1939)*, Plataforma de Burjassot per la III República, Ajuntament de Burjassot, 2011, pp. 65-85; EXPÓSITO NAVARRO, Luis Manuel: «Colonias infantiles en l'Horta Nord (1936-1939)». *Centre d'Estudis Locals de Burjassot*. p. 9 [Online] Available at <https://www.centred-estudislocalsdeburjassot.es/hist%C3%B2ria/la-guerra-civil-i-la-postguerra/> [Queried on 6 April 2018]; SANTOLÀRIA, Roser: «1936: 80 anys després (II). Els refugiats de guerra: Xiquets i xiquetes de Madrid.» *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 54. (2016), p. 11; and AMBM: Volum d'oficis d'entrada i d'eixida del 1939.

¹⁹⁴⁶ Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB): Fonts Orals. Col·lecció Ronald Fraser. Entrevista a Rafael Esteban, per Ronald Fraser, París, 30 d'abril de 1975. p. 20-22.

workers' groups in previous years – such as the "Descamisats" of Vinalesa – and could count on supporters with experience in activism and a willingness to take up arms. The presence of armed residents obviated the need for out-of-town militias, thanks to their ability to ensure the monopoly on violence. Nevertheless, a duality of powers was emerging nationally, clashing for control over the defence and reconstruction of the state. The "Fets de Vinalesa" in 1937 were the tip of the iceberg, with four deaths and several injuries as a result.¹⁹⁴⁷ The restructuring of power on the home front and the centralisation of the armed forces under the command of Republican authorities led to the demobilisation of those who had initially chosen to take up arms to defend the Republic.

The summer of 1936, by which time the authorities had yet to establish military control, brought carnage. Amidst chaos, fear and social fervour, the existing power vacuum led to a tumultuous popular uprising which itself gave way to a multitude of violent acts. The majority of churches in the region were stormed, and in some cases set on fire; religious graves were desecrated and Catholic objects of worship burned. Wealthy residents were harassed and subject to coercion, with mass arrests carried out amidst the frenzy provoked by the military coup.¹⁹⁴⁸ Most gravely of all, a total of 236 people were executed by firing squad in the region.¹⁹⁴⁹ Among these were priests and parishioners, landowners, members of the conservative parties and members of the police and security forces, as well as their relatives – including women and children – who bore little if any responsibility for any acts of repression. In Rafelbunyol, of the thirty-nine residents executed, nine came from the same family. There were also high numbers of executions in a further ten municipalities, with more than ten deaths recorded in each. In a considerable number of these

¹⁹⁴⁷ *Ibidem.* p. 19 i 24 and FRECHINA, J. V. (coord.): *Vinalesa. Op. cit.*, pp. 174-175.

¹⁹⁴⁸ Causa General (CG) 1388 (2) PP T 68 (Montcada); VAYÁ, M. José: *La República en Alborai: 1931-1936*. Ajuntament d'Alborai, València, 1995. p. 61; CG. c.1387 (7) PP T 65 (Alborai), p. 8; AMA: *Book of municipal acts from May 31, 1936 to July 1, 1938*. Session of April 30, 1937; CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alborai), p. 8; CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), pp. 8-9; CG. c.1382 (2) PP T 53 (Puçol), pp. 8-9; NAVARRO GRANELL, Carlos.: *Historia de Albuixec*, Ajuntament d'Albuixec, Albuixec, 1996, p. 280; interview with Concepción Ruiz Ros, 20 desember 2018 (Albuixec); CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), p. 9; CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol), pp. 8-9; CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), pp. 7-8; and MORANT, T.: «Trajectes diversos amb una mateixa destinació. Les dretes valencianes als anys trenta» *Op. cit.*, p. 78.

¹⁹⁴⁹ See GABARDA, Vicent: *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano 1936-1939*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1996.

municipalities, armed militias entered from outside, settling for weeks or months at a time, with the monopoly on violence left in their hands.¹⁹⁵⁰

Nevertheless, in half of these towns, the death toll remained relatively low. This can be attributed to both to the local armed committees' ability to maintain public order and to their success in negotiations when faced with the possible arrival of an external militia. As such, in the municipalities where working-class residents were more organised and willing to take up arms, fewer executions took place. Some examples are the anarchist-controlled Alfara del Patriarca and Albalat dels Sorells, where three and four executions took place respectively, and the Popular Front-controlled towns of Albuixec, Almàssera, Bonrepòs i Mirambell, Emperador, Massalfassar, la Pobla de Farnals and Rocafort, where only one or no executions occurred.¹⁹⁵¹ Such evidence contradicts Del Rey Reguillo's claims that violence and anarchist ideology went hand-in-hand.¹⁹⁵²

On the construction and definition of local Francoist powers

From April 1939 onwards, Franco's authoritarian regime began to take hold through the granting of a series of new and heterogenous local powers, which are worthy of consideration on a regional level. In recent historiography, there has been much debate regarding the degree of restoration or renewal of power. Sánchez Recio and Rodríguez Barreira have focused on the weight of the traditional elites, understanding events as a return to power of the oligarchs, which has led to discussion of the liberal-restorationist roots of Francoism.¹⁹⁵³ On the other hand,

¹⁹⁵⁰ CG. c. 1388 (2) PP T 54 (Rocafort), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (La Pobla de Farnals), CG. c. 13871 (10) PP T 65 (Almàssera), CG. c.1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Museros), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (El Puig), CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), CG. c. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques), CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), CG. c. 1388 (2) PP T 68 (Montcada), CG. c.1388 (1) PP T 67 (Meliana), CG. c. 1387 (2) PP T 66 (Foios), CG. c. 1387 (2) PP T 66 (Godella), CG. c. 1388 (2) PP T (Vinalsa), CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (Puçol), CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol) and GABARDA, Vicent: *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, PUV, València, 2021.

¹⁹⁵¹ *Ibidem*.

¹⁹⁵² DEL REY REGUILLO, Fernando: *Retaguardia Roja. Violencia y revolución en la guerra civil española*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2019, pp. 145-179.

¹⁹⁵³ SÁNCHEZ RECIO, Glicerio: *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959* Diversidades de orígenes e identidades, Instituto Juan Gil-Albert, Alacant, 1996 and RODRIGUEZ BARREIRA, Óscar: *Miserias del poder. Los poderes locales y el nuevo Estado franquista 1936-1951*, València, PUV, 2013.

historians such as Julián Sanz highlight the appearance of new figures with no significant power before the war, who either replaced the old guard or shared power with them, a fact that invites debate as to the degree of renewal.¹⁹⁵⁴ Despite the difficulty of classifying the type of government, the data which informs the present study tends to support Sanz's interpretation, although it is also possible to appreciate that, in a minority of cases, the previous landowning classes returned to power.

In Rocafort, Massalfassar, Tavernes Blanques and Albalat dels Sorells, governing bodies were headed by individuals who had previously occupied positions of power before the war. In other words, these four municipalities could be catalogued as representative of the restoration of the elites. The majority came from the liberal-conservative Valencian Regional Right (DRV), although traditionalist actors were also involved.¹⁹⁵⁵ Be that as it may, multiple factors such as ties of loyalty, public exposure and radicalisation following the war shifted the thinking and positions of the right, which would never again be the same as it was prior to the coup d'état. The local governors in these areas tended to surround themselves with like-minded councillors, with the Falangists taking a backseat as far as the council body was concerned. Of course, it should be stressed that the degree of restoration is relative, insofar as the old elite were also changed by their experiences of the war. Many of them were survivors of the violence of 1936 and, like the "new men" of the Falange, had also seen their relatives shot. This being said, with the exception of Tavernes Blanques, the approach of the majority of these councils towards post-war repression was rather less draconian than that of the municipalities dominated by the Falangists.

The conclusions of this present study align with those of Sanz in that, in up to eighteen municipalities, political power fell either to new figureheads who supported the idea of renewal or, in other cases, a mixed group in which these

¹⁹⁵⁴ For a synthesis of ideas see SANZ HOYA, Julián: «Los hombres de Franco: Sobre els cadres de la dictadura» in VVAA: *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*, Comares, Granada, 2013, pp. 83-97. And for recent development SANZ HOYA, Julián: *España en camisa azul. Falange, cultura política y poderes locales*, Comares, Granada, 2022.

¹⁹⁵⁵ AMRO: Book of municipal events from February 4, 1938 to September 18, 1939; Arxiu Municipal de Massalfassar (AMMLS): 1939-1940 logbook; Arxiu Municipal de Tavernes Blanques (AMTB): Book municipal acts of 1937-1940 and Arxiu Municipal d'Albalat dels Sorells (AMAS): Book of municipal acts from April 9, 1939 to June 28, 1941.

figureheads governed in conjunction with the old local elite. In these municipalities, the Falangists held significant sway, and were able to concentrate their power through various roles. Thus, the mayor tended to also be the head of the local Falangist group, and positions of power were traded during the early years of the dictatorship. This notwithstanding, and with the exception of Alfara del Patriarca and Albuixec where the old guard remained, most were new to local government and – prior to their war-time experience – had not participated in politics before. Many had been jailed, their goods and property confiscated, and had fought alongside the coup plotters or had lost a family member who had been the victim of violence on the home front.¹⁹⁵⁶ Such men were more inclined to collaborate in the post-war repression, with hatred, rancor and a desire for revenge motivating them to denounce the Republicans en masse before the authorities for the events that took place in 1936.

Another element worthy of consideration is the stability of the initial Francoist local governments. The most stable and long standing councils were marked by their members' more collaborationist approach with regards to the repression, which afforded them greater solidity and internal cohesion. In these municipalities, the governor did not intervene, ensuring continuity during the first three years of the dictatorship. Some such examples are Rafelbunyol, La Pobla de Farnals and Tavernes Blanques, which by 1943 remained in the hands of the same mayor.¹⁹⁵⁷ This was a consequence of the hermetic nature of the local governments, characterised by the involvement of the mayor's relatives, and in which there was little to no disagreement given the high degree of hierarchical control. More significantly still, the issuance of multiple criminal reports and complaints was rewarded with the continuation of power. Ultimately, of the nine councils classified as «intensive» collaborators, six showed no substantial changes over the period

¹⁹⁵⁶ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albuixec); CG c. 1388 (2) PP T 54 (Rocafort), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (La Pobla de Farnals), CG. c. 13871 (10) PP T 65 (Almàssera), CG. c.1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), CG c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Museros), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (El Puig), CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), CG. c. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques), CG c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), CG c. 1388 (2) PP T 68 (Montcada), CG. c.1388 (1) PP T 67 (Meliana), CG c. 1387 (2) PP T 66 (Foios), CG. c. 1387 (2) PP T 66 (Godella), CG. c. 1388 (2) PP T (Vinalsa), CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (Puçol) and CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol).

¹⁹⁵⁷ Arxiu Municipal de Rafelbunyol (AMR): Books of acts from 1938 to 1941 and from 1941 to 1944; Arxiu Municipal de la Pobla de Farnals (AMPF): Books of municipal acts from 1939 and 1940 to 1943; and AMTB: Books municipal acts from 1937 to 1940 and from 1940 to 1942.

analysed, with only those in Massalfassar i Bonrepòs and Mirambell representing continuity in power with little collaboration in repression.¹⁹⁵⁸

There was greater instability among the councils that did not participate in mass accusations, as well as those in which there were power struggles and elements of corruption. In these cases, intervention by governors was a constant feature, with repeated dismissals and reshuffles in local governments. Thus, when the mayors of Montcada, Alboraià, Foios and Museros defended certain Republicans, complaints from other local Francoists resulted in their dismissal following the provincial authorities' decision to intervene. In Godella, Meliana and Almàssera, internal power struggles and cases of corruption also led to changes of government. In eleven localities, three or more administrations took power during the first four years of the dictatorship. This was due not only to the friction between the different political factions of the Franco regime, but also to attempts by local authorities to offset the impact of political violence. This serves as an indicator of state interference in local government, with an absence of local autonomy in the reprisals carried out.

Governors intervened in fifteen municipalities to dissolve the local government; in five of these, intervention came after mayors had spoken in favour of defendants. Intervention by provincial authorities in councils led to new local administrations which, it was hoped, would be more inclined to collaborate in the punishment of Republicans. This invites further consideration of the role of local authorities in the repression. These were supervised and controlled by their hierarchical superiors, who encouraged and verified that reprisals were carried out as planned. There can be no doubt that, when governors intervened, repression increased. In Museros, prior to Mayor Isidro's dismissal, no executions by firing squad were carried out; in Montcada, fatalities increased following the dismissal of Mayor Bosch Albiach.¹⁹⁵⁹ Furthermore, and as has already been mentioned, the governor did not intervene in local authorities where hierarchical command and intense collaboration in the repression was the order of the day. Nevertheless, we must also consider cases in

¹⁹⁵⁸ AMMLS: Books of the volume of exit trades of 1939, 1940, 1941 and 1942; and AMRO: Book of municipal acts from February 4, 1938 to September 18, 1939 and from June 2, 1941 to January 3, 1943.

¹⁹⁵⁹ Arxiu Municipal de Museros (AMMU): Book of municipal acts from 1937-1943. Session of July 1, 1940 and Arxiu Municipal de Montcada (AMMO): Book of municipal acts from March 17, 1939 to July 1, 1940: Session from January 5, 1940

which less repressive local authorities successfully eluded provincial intervention. This was the case in Massalfassar, Emperador and Bonrepos i Mirambell, where provincial authorities did not intervene, despite the fact that few defendants were called to trial, and none sentenced to death.¹⁹⁶⁰ The continuity achieved most likely lay in the cohesion of the local Francoist forces, who maintained a unified and non-radicalised position, and who aspired to power at the cost of any reprisals based on false accusations regarding events during the summer of 1936.

Collaboration, participation and disobedience: the role of the Francoist bases in repression

From executioners to the victims, the third element revolves around the «explicit violence», understanding here all the people who were prosecuted and sentenced to punishment by imprisonment or death. On the one hand, we aim to describe how the arrests of Republicans took place in the post-war period, where, and how they remained imprisoned. On the other hand, the figures of the people who were shot or killed in prisons or in other circumstances caused by the repression in the Horta Nord will also be reviewed. That is why it is interesting to expand the knowledge about identity and the political and social profile of the accused. But, more in particular, about the accusations and allegations against them in the summary trials. To achieve this, it is essential to work with the testimonies and sentences of the war councils, since they provide qualitative information about what happened in the region from 1939 to 1943. Among other questions, the aim is to resolve the causes of quantitative differences among whistleblowers in municipalities with similar characteristics. Why in Massalfassar or Rocafort there were no deaths, whereas in Massamagrell and Burjassot 52 and 38 neighbours died respectively?

By way of recapitulation, the participation of the masses in the conflict on the hegemony of power and the sociocultural battle, the shaping of the first local squads of the Franco regime and the study of the application of explicit and implicit violence

¹⁹⁶⁰ AMMLS: Books of the volume of entrance trades of 1939, 1940, 1941 and 1942; Arxiu Municipal d'Emperador (AME): Books of the volume of entrance trades of 1939, 1940 i 1941; and Arxiu Municipal de Bonrepòs i Mirambell (AMBM): Books of the volume of entrance trades of 1939, 1940 i 1941.

must serve to assess the degrees of collaboration of the Francoist bases. The repression is considered to have been designed by the leaders of the dictatorship, but implemented by their supporters. Without the bases, post-war violence would not have been possible or, at the very least, it would have been more difficult and less impactful for those prosecuted. Having said that, we of course recognize that the Francoist military and political elite planned the violence and created legal and legislative instruments to execute it. However, these instruments were designed to be based on the support of the bases, because reports and complaints were a key piece for identifying and accusing political opponents. In fact, until the accusations were formalised, military instructional judges could not take action. The responsibilities of the political murders initiated in 1939 must not only be borne by the leaders of the Franco regime. However, despite acknowledging the collaboration of the bases, this work purposed to nuance it, given that it was not always the same in all cases, and, as has already been said, a triple classification of social support is suggested: of «high intensity», «selective» and «low intensity».

This is the main objective of this research: the role of local Francoist authorities in post-war repression. Before delving into any analysis of the local councils themselves, we must keep in mind the overall data concerning the repression in Horta Nord. In total, some 725 people were accused of offences, with more than four hundred brought before summary trials, of which 306 perished at the hands of the regime, with 263 shot and 43 dying in prisons or in other circumstances.¹⁹⁶¹ In more succinct terms, close to half of those accused lost their lives as a result of the repression. Behind such figures lies the differing attitudes of the various municipal authorities, which go some way to explaining the contrasting outcomes. Any emphasis on the weight of governors in overseeing and controlling local collaboration cannot serve to deny or question the role of local Francoists in the repression, yet it can aid in understanding their approach. What emerges is a trifurcated collaboration, which could be categorised as «intensive», «selective» or «low-intensity».

¹⁹⁶¹ See GABARDA, Vicent: *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, PUV, València, 2021.

Firstly, the reasons that influenced collaboration of «high intensity», do not always coincide, since they respond to a multiplicity of conjunctural elements in each municipality. However, emphasis should be placed on the common factors, which provide some answers. For example, the towns where the Francoists most collaborated in the repression, are usually characterized by the presence of a right-wing with a prominent power, which radicalized during the Republic and disobeyed the implementation of the reforms because they considered them an attack on their interests. Consequently, once they regained power in 1939, they could satisfy the desires for revenge against all those they considered enemies. At the same time, the left-wing Republicans in of these municipalities were a minority and poorly organized in the summer of 1936. Therefore, it was more difficult for them to control public order when the war began, given that they did not included enough individuals willing to mobilize to defend the Republic. This facilitated the entry of armed patrollers, which resulted in a greater number of fatalities. And a higher number families victims of political repression in 1936, implies a higher level of denouncement in 1939. Because the enthusiasm of those who accused during the post-war period was linked to the violence of the rear. Finally, one cannot fail to point out the personal will and desire for revenge of mayors and councillors, beyond what happened in the rear. And this was rewarded by the dictatorship, since the collaborationist attitude favored the stability of local governments and mayors, who enjoyed the unconditional support of provincial institutions.

«Intensive» collaboration took place in nine towns and villages: Rafelbunyol, Vinalesa, Tavernes Blanques, Puçol, la Pobla de Farnals, Burjassot, Meliana, Museros and Massamagrell. Here, a high number of accusations and reports were filed, which led to a multitude of prison and death sentences. Among the reasons that may explain this approach is the existence of a radicalised right dating back to the years of the Republic. Episodes of conflict relating to religion, industry, and the state – such as the Massamagrell riots in 1932 following an unauthorised procession; the turning of strikebreakers on textile workers in Vinalesa, and the flying of the monarchist flag from the municipal hall balcony in Rafelbunyol – all affected the local area.¹⁹⁶²

¹⁹⁶² «El suceso de Masamagrell», *El Pueblo. Diario Republicano de Valencia*, 26 march 1932; AA: Diari biogràfic de Juan Falcó Vidal; Vinalesa. Conducta plausible y censuras vergonzosas», *El Pueblo. Diario*

Linked to this phenomenon, although not necessarily affecting all municipalities in the area, was a lack of organisation and motivation on the political left. When the war arrived, this caused difficulties in upholding the rule of law, with no local residents willing to take up arms. This facilitated the entry of out-of-town militias and removed decision-making capacity from local communities, with their possible ascendancy to power eclipsed by those wielding arms.¹⁹⁶³ It is therefore unsurprising that, in the towns and villages where external militias assumed responsibility for maintaining order, there were more unauthorised executions by firing squad. Consequently, when the new Francoist authorities took over, they had reason to take revenge on those they considered politically responsible for the crimes committed on the home front.

Yet how did local Francoists collaborate in the accusations against those charged? First of all, it is worth noting that in the summary trials in areas where «intensive» collaboration took place, mayors and Falangist leaders were at the forefront. On occasion, they brought generic charges against the majority of defendants, accusing various local residents of the same offences. There were also, however, summary trials in which authorities went to great lengths to build highly complex cases against each of the defendants. In addition, many municipal authorities set up classification committees, which gathered information on the political and social activity of the defendants before and during the war. Local residents were more likely to participate in accusations where these committees were active, such as in Massamagrell, Puçol, Meliana and La Pobla de Farnals.

Large-scale trials, with dozens of defendants, were another noteworthy element of the most repressive local governments. In the summary trial 5329-V-39 in Massamagrell, seventy-two local residents were brought before the court; in 5370-V-39 in Rafelbunyol, more than twenty; in 1517-V-39 in Burjassot, thirty and, in 10859-V-39 in Meliana, a further twenty.¹⁹⁶⁴ These were cases of political revenge, where the new local authorities collectively blamed the Republicans for the serious crimes which occurred during the war. However, this was not always the case. In la

Republicano de Valencia, 26 July 1931, pp. 6-7 and «En el Gobierno Civil», *Las Provincias*, 20 September 1932.

¹⁹⁶³ AA: Carta de Rafael Natividad Zurriaga a Remedios López, Sagunt, 10 September 1939.

¹⁹⁶⁴ Arxiu General Històric i de Defensa (AGHD): s.5329-V-39, l.20610, c.1; s. 5370-V-39, l. 17284, c. 1; s. 1517-V-39, l. 18524, c. 1 and s. 10859-V-39, l. 18136, c.2.

Pobla de Farnals, there were no fatalities in 1936, yet ten residents were brought before firing squads during the post-war period.¹⁹⁶⁵ In Massamagrell, eleven fatalities on the home front contrasted with the fifty-one deaths during the early years of the dictatorship.¹⁹⁶⁶ A probable explanation for these reprisals would appear to lie in the personal interests and desire for revenge of local mayors and councillors, rather than any events in 1936 themselves. Following Karl Jasper's observations, such attitudes may depend on the use of reason by the individual in their condition as a human being, whereupon convictions and moral ethics may either lead one to take a brave stance to defend human life or to not do so where one prefers – as in the case at hand – to punish political opponents despite there being nothing to avenge. Indeed, such attitudes were rewarded, insofar as collaboration led to continuity for local authorities and mayors such as those of Rafelbunyol, La Pobla de Farnals, Tavernes Blanques and Vinalesa, who enjoyed the unconditional support of the provincial government.

At a lower level, the municipalities of Albalat dels Sorells, Alfara del Patriarca, Montcada, Puig, Foios and Godella collaborated «selectively». In these six settlements, accusations were brought against only the most prominent Republican figures. Cases were made on a specific and individual basis, resulting in a lesser degree of violence than in those areas where local authorities collaborated intensively. In attempting to shed further light, it should be noted that, in these municipalities, Republicans and trade unionists held significant sway both before and during the war. Progressive political parties were consolidated, and trade unions such as the UGT and the CNT were highly active. Consequently, when the war broke out, this pre-existing grassroots activist and political milieu facilitated the maintenance of the rule of law and forestalled extrajudicial killings. Such was the case in Albalat dels Sorells, in which four deaths occurred in 1936, and where the anarchists of the Revolutionary Committee, led by the *Pedaços* family, carried out armed patrols on the streets, precluding the need for external militias.¹⁹⁶⁷ In Alfara del Patriarca, anarchists were responsible for public order, and only brought three

¹⁹⁶⁵ See GABARDA, Vicent: *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, PUV, València, 2021.

¹⁹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁹⁶⁷ CG c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells).

local residents before firing squads.¹⁹⁶⁸ These figures differ from the municipalities where external militias entered to fill the void of absent local security forces.

Whether successful or not, resistance to violence in 1936 led to less vehemence in the accusations made in 1939. The mayors and Falangist leaders once again played a key role. On this occasion, however, their role was confined to building a limited number of cases, generally directed against the highest municipal representatives during the armed conflict, and particularly against anarchists. In Albalat dels Sorells, the majority of those subject to reprisals were members of the CNT-FAI, with moderate Republicans avoiding death sentences.¹⁹⁶⁹ By the same token, data from the summary trials also attests to limited participation by local residents, who may have taken the conduct of the Republicans on the home front into consideration. It is therefore not surprising that the military judges had little evidence with which to convict defendants, the names of whom had been provided by the new Francoist councils. Beyond these cases, there were other examples of «selective» collaboration in which the accusers were soldiers. Owing to the military's relative lack of knowledge and information regarding political activity in the local area, these accusations were made against the residents most active in the defence of the Republic. In the summary trials which took place in Alfara del Patriarca, Montcada and El Puig, it was the commanders of the Civil Guard who built the cases against the accused, with local authorities limited to giving their approval. Unlike in the most repressive areas, these summary trials were few and far between, with a near-majority of cases brought – by military decision – on an individual basis against only the most noteworthy leaders.

Local authorities in these areas were willing to accept partial repression, but not indiscriminate punishment which could lead to mass killings. Moreover, in certain cases, those in power went so far as to lend their support to defendants who had not held positions of significant authority. In Montcada, Foios, Godella and Alfara del Patriarca, authorities issued a multitude of character references, even passing them during council sessions. This is another sign of the «selective» attitude which led to clemency for more moderate Republicans, and which could have serious

¹⁹⁶⁸ CG. c.1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca).

¹⁹⁶⁹ CG c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells).

consequences for the authorities themselves. As an example, in Foios and Montcada, the governor dismissed the mayors, alleging that they had drafted reports in favour of the accused.¹⁹⁷⁰ Not all local authorities, therefore, collaborated in the repression to the same extent, with those who did not collaborate running the risk of intervention from provincial authorities. At the same time, «selective» collaboration was the cause of internal friction, which led to instability in local government. In five of the six municipalities in question, three or more local governments took office, an extreme case being Godella where, in four years, five governments were appointed, suggesting that non-collaboration could also serve as a window of opportunity for local Francoists who aspired to greater power.

The last form of collaboration – «low intensity» collaboration – was practiced in seven municipalities (Alboraia, Almàssera, Albuixec, Bonrepòs i Mirambell, Emperador, Massalfassar and Rocafort), covering nearly a third of the region. Such figures are far from negligible in assessing the attitude of local authorities regarding violent repression, in that, in a considerable number of these municipalities, authorities brought few charges and even successfully resisted collaboration. Among some of the causes that motivated this attitude, the role that local Republicans played during the war must be borne in mind. In towns like Albuixec and Almàssera, it was the Republican residents themselves who negotiated with out-of-town militias that sought to arrest local right-wingers.¹⁹⁷¹ In Bonrepòs i Mirambell, Massalfassar and Emperador, there were no executions by firing squad away from areas of fighting.¹⁹⁷² Furthermore, in the specific case of Rocafort, the rule of law was upheld following October 1936, when the government of the Republic was moved to Valencia, with the Defence Staff and other institutions taking up base in the town.¹⁹⁷³ As such, the low fatality rate in 1936 should be taken into

¹⁹⁷⁰ Arxiu Municipal de Foios (AMF): Correspondence between Civil Governor and Foios City Council, August 24, 1940.

¹⁹⁷¹ AA: *¿Que pasó en la Monarquía de Alfonso XIII? ¿En la República del 31? ¿En la Guerra Civil? ¿En la post-guerra?... en el pueblo de Albuixech*, Memòries de Vicente Fenollosa Andreu; AMALB: Books of the volume of entrance trades of 1939. Núm. 2 and BAYARRI i MORENO, Francesc: *Matar Joan Fuster (i altres històries)*, Companyia Austrohongaresa de Vapors, València, 2018, pp. 161-162.

¹⁹⁷² CG. c.1387 (2) PP T 67 (Bonrepòs i Mirambell); CG. c. 1382 (7) PP T 65 (Massalfassar) and CG. c. 1387 (2) PP T 56 (Emperador).

¹⁹⁷³ Ajuntament de Rocafort i Red de ciudades machidianas (2019) Rocafort en la época de Machado. Itinerario Turístico. [Online] Recovered from http://www.rocafort.es/sites/default/files/u116/rutes_castella_rect_2.pdf [Queried on 18 de març del 2019].

account when seeking to understand the uncooperative attitude of the local Francoists during the post-war repression.

There is an observable lack of accusations – and, above all, serious accusations – put forward in the cases these authorities handled. In towns such as Emperador, no summary proceedings were initiated at all. The cases that were brought to trial in the remaining municipalities were made against a single person, in contrast to the collective trials which took place in the municipalities which collaborated enthusiastically with the military courts. As already discussed with regard to «selective» collaboration, however, speaking in favour of the defendants could have serious consequences for local authorities. In Alboràia and Almàssera, the governor decreed the dismissal of the local government for this reason.¹⁹⁷⁴ In the first case, Mayor Machancoses had attempted to mediate in favour of persons held prisoner; in the second, the provincial authorities could not find a mayor willing to collaborate, appointing four governments in three years. At the same time, in addition to the lack of enthusiasm from the local authorities, residents did not participate in accusations either. This can be seen in the various requests that the governor and the prosecutor made to the mayors, demanding that they send reports to build a case against the defendants. Such was the case in Emperador, where the mayor – although he had the confidence of the governor, who did not dismiss him – could not present any accusations other than his own, lamenting to the provincial authorities that local residents did not wish to collaborate.¹⁹⁷⁵

In some municipalities, there was even direct opposition to repression. This can be seen in the abundant issuance of character references and requests for release, not only from prominent local personalities such as businessmen or priests, but also from mayors and Falangist chief officers themselves, who attempted to ensure less severe punishment of the few who were sentenced. For example, in Albuixec, the deputy mayor highlighted the efforts of the Republicans to save his life in 1936; in Almàssera, the mayor and his councillors drafted good character references, with successful outcomes, and in Bonrepòs i Mirambell, the authorities explicitly

¹⁹⁷⁴ Arxiu Municipal d'Alboràia (AMA): Book of municipal acts from August 26, 1939 to March 25, 1941. Session of January 25, 1941 and Books of the volume of entrance trades of 1941; and Arxiu Municipal d'Almàssera (AMALM): Book of municipal acts from June 30, 1939 to April 25, 1941. Session of October 6, 1939.

¹⁹⁷⁵ CG. c. 1387 (2) PP T 56 (Emperador), p. 55.

exonerated Republicans of responsibility for the only firing squad that operated in 1936.¹⁹⁷⁶ All in all, the fact that a third of municipal authorities were not willing to engage fully in reprisals is a key element for understanding local attitudes towards repression. They cannot be held ultimately responsible for the violence, insofar as a number of local mayors and Falangist chief officers disengaged or directly opposed it.

These are municipalities where there were few or no death sentences thanks to the management of the councils. They are towns where from 1931 to 1939 there was also an organized social thickness that managed to repel the uncontrolled raiders of 1936. Therefore, post-war repression produced minimal collaboration with military justice. And, without a doubt, these attitudes appeased the repression of the war councils, but they were not a guarantee of success to avoid all the shootings. Moreover, it was a risky practice by the Francoists, who were at least exposed to losing their position in the institutions.

Punishing beyond military courts: implicit violence

Finally, the last element of analysis focuses on the use of implicit violence. This concerns the symbolic violence exercised following the establishment of the totalitarian state. That is, the situation of the purified public workers of the administration and the participation of the local Francoists in this process has been observed; the situations of the exiled and banished, in particular regarding the attitudes of local governments in favor, or against, their return; and also the multiple forms of «symbolic violence» such as social and labor marginalization, techniques of socialization of institutional terror, linguistic persecution or specific violence against republican women. In short, the impact of political violence beyond war councils, a symbolic violence exercised as a result of the establishment of the totalitarian state. Such violence englobes the tacit and almost unconscious means through which sociocultural domination over society is exercised. This is symbolic

¹⁹⁷⁶ Arxiu Municipal d'Albuxec (AMALB): Books of the volume of exit trades of 1939. Núm. 2; AGHD: s. 15114-39, l. 19145, c. 3. Statement by Victor Domingo Cotanda; and AMBM: Book of entry and exit trades of 1939.

insofar as it involves the use of discipline used against the other to remind of and underline their place in the social hierarchy, resulting in the «civil death» of those who had stood in opposition to the 1936 coup d'état. Such symbolic violent cut across all municipalities, regardless of the degree of their collaboration with the military courts. Moreover, as an unregulated form of repression, it took multiple forms and was exercised not so much by local authorities as by society at large, particularly Francoist sympathisers.

Beyond the physical death toll, a considerable number of local Republicans suffered a «civil death». For example, almost a hundred were forced into exile, mainly in France, but also in Algeria, Cuba, Mexico and Brazil. At the same time, dozens were forced to live in "internal exile" in Tarragona, Toledo or in the inland areas of the Valencian Country. The aim of this dispersal was also linked to the attitude of the local Francoists, who had the power to allow people to return to their hometowns. Numerous local authorities refused the right to return to those exiled, as was the case in Massamagrell, Museros, Tavernes Blanques, Montcada, Alborai, Massalfassar and Albuixec.¹⁹⁷⁷ This underlines the transversality of symbolic violence, in that both the most and the least intensively collaborative municipal authorities failed to facilitate the return of the exiled, applying a civil death upon them for years.

Purges were another form of implicit violence. Local governments had a fundamental role in the application of punishment, since they had the power to appoint an investigating judge in such cases. Looking back on a regional level, in the majority of local councils, there was an observable purging of municipal employees who had positioned themselves in favour of the Republic. These were replaced by relatives and friends of the new authorities, and it is quite common to see mayors' cousins, siblings and even children employed in the administration. They also employed Falangists and, in some cases, ex-combatants, with special favour towards the war-wounded, such as in Albalat dels Sorells, El Puig and Albuixec.¹⁹⁷⁸ Among those purged, the teaching sector was the most affected. In fifteen of the twenty-two

¹⁹⁷⁷ CG. c. 1387 (1) PP T 65 (Albuixec); CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Museros); CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alborai); CG c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell); CG c. 1388 (2) PP T 68 (Montcada); CG. c. 1382 (7) PP T 65 (Massalfassar) and CG. c. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques).

¹⁹⁷⁸ AMAS: Book of municipal acts from April 9, 1939 to June 28, 1941. Session of December 9, 1940; AMP: Workers' Template (1939-1940) and AMALB: Books of trades of entry and exit of 1939.

municipalities, teachers were dismissed following thorough collaboration from local authorities. Political accusations were made, such as against the teacher Laura Segura in Emperador, who was accused of teaching students that God did not exist,¹⁹⁷⁹ or José Senabre de Godella, who was purged for using a methodology linked to the Active School.¹⁹⁸⁰ Local Francoists had detailed knowledge of teachers' attitudes and, unsurprisingly, it was easy to collaborate in the eradication of ideas, insofar as this was a less traumatic form of reprisal than the physical elimination of local people.

Purges also took place in the private sphere. At the jute mill in Foios, 248 workers were sacked in 1939. On the occasion of their dismissal, the reason provided was simply: "*1 April 1939. Year of Victory.*"¹⁹⁸¹ There were mass redundancies at La Papelera del Grao SA in Alboraiia, with the subsequent vacancies filled by workers put forward by the municipal authorities.¹⁹⁸² In the most frequent cases, such as in the small farms in Alboraiia, Foios and Montcada, Republican day labourers were marginalised and not hired unless it was strictly necessary for operations.¹⁹⁸³ Where they were hired, they were paid a reduced daily wage. This symbolic violence served as a reminder as to who had won the war, which resulted in a stratification between first-class citizens and those below them. Not only did local governments collaborate and encourage purges and marginalisation in employment; it was a practice that extended beyond the authorities, and could be exercised by any number of different municipal economic stakeholders.

Symbolic violence also appeared in the social control of public and private spaces. Likewise, all manner of municipal organisations – music bands, *fallera* associations, hunters' clubs, taverns and bars, cinemas and more – underwent a process of surveillance and political classification. Some were directly closed, such as the Café

¹⁹⁷⁹ AME: Book of trades of exit of 1939.

¹⁹⁸⁰ CORELL, A. (Productor). (20 d'octubre del 2017) *Bim Radio 2.0*. [Programa de ràdio]. Godella: Radio Godella.

¹⁹⁸¹ AGUILAR, Maria Josep and CARCELLER, Lluïsa: «La Jutera de Foios». *La roda del temps*. Revista d'estudis, divulgació i opinió de l'Horta Nord, núm. 11 (2002), p.16.

¹⁹⁸² AMA: Volum d'oficis d'entrada (1939).

¹⁹⁸³ Interview with Francisco Plasencia Saurí, 12 september 2018 (Foios); Michel i Vicent Alcover Valero, 19 october 2017 (Museros) and Trinitat Ripoll Verdeguer i Manel Granell Arnal, 14 june 2018 (Montcada).

de Joaquinet and the Societat Musical d'Alboraia.¹⁹⁸⁴ In the first case, Falangists argued that clandestine meetings were being held there, and in the second, those in charge were suspected of being Republicans. In addition, other associations were warned of the importance of purging members suspected of not being loyal to Franco. In total, almost twenty organisations in the area were subject to investigation. The predisposition of Francoist local authorities to collaborate or not was once again crucial in their fate. Local authorities were, broadly speaking, more inclined to signal associations whose values opposed those of the 1936 coup plotters, providing detailed information on their activities before the war. In these cases, they were close collaborators in the application of implicit violence which deprived the local community of socio-cultural life beyond the state. As per the other elements of the repression already observed, it may be surmised that local authorities collaborated more homogeneously and intensely because they knew that the consequences would be less severe. In simple terms, ostracising a group of residents was not the same as condemning them to a death sentence.

The most symbolic facet of this violence relates to public humiliations. This took multiple forms, including the derision of an angry mob suffered by the Republicans arrested in April 1939, or the degrading treatment suffered by those detained in Rafelbunyol and Massamagrell, where suicide attempts and an unexpected death occurred.¹⁹⁸⁵ These are just a few of the characteristic episodes of the dehumanisation to which Republicans were subjected before the public. This unregulated repression continued, especially against women, who in Burjassot and in La Pobla de Farnals were required to clean the church and the Falangist head office.¹⁹⁸⁶ This punishment was a form of parading the defeated in public, forcing them to perform the most degrading tasks as a reminder as to who had won the war. Further symbolic acts included the shaving of hair and being forced to drink castor oil in the streets and in public squares. The heads of these women served as a symbol of this violence, organised and practiced by Francoist sympathisers, who in at least

¹⁹⁸⁴ AMA: Book of municipal acts from July 15, 1938 to August 21, 1939. Session of 11 July 1939 and Book of trades of exit of 1939.

¹⁹⁸⁵ AA: Rafael Natividad Zurriaga letter to Remedios López, Sagunt, 10 setember 1939 and interview with Remedios Natividad López, 18 april 2017 (Rafelbunyol).

¹⁹⁸⁶ AA: Enrique Pérez Badia letters to Vicenta Sánchez Valls.

six municipalities engage in such forms of public humiliation.¹⁹⁸⁷ The rank and file of the dictatorship collaborated on a massive scale, both in attending such macabre spectacles and encouraging and acclaiming them. At a higher stratum of violence, we find public firing squads. These were held in both Godella and Sagunto, with local residents in attendance, at which more than a dozen Republicans were shot. Firing squads also took place in Paterna to commemorate the Valencian "*Victory Parade*", and the occupations of France and Norway by Nazi Germany were also similarly celebrated.¹⁹⁸⁸ The presentation of executions as a form of macabre celebration went beyond physical death, and served to send a message to others: it was a warning about what could happen to them, a display of hatred, and a means of satiating a desire for revenge in public.

From top and bottom

In consideration of the above, the present research concludes with a recognition of the role of the state in designing the instruments of repression and planning the violence which occurred. The dictatorship was behind post-war political violence, and created legal and legislative instruments to persecute its opponents: military courts and summary trials, the Political Responsibilities Act of February 1939, the Repression of Freemasonry and Communism Act of 1940, and purges by decree of civil servants, among others. Of course, these instruments were designed with the support of the rank in file in mind, as their collaboration was necessary in identifying and bringing accusations against the Republicans. As such, supporters of the dictatorship had a fundamental role to play in providing information. The Franco

¹⁹⁸⁷ Interview with Francisca García Muedra, 17 april 2018 (Burjassot); Josep Joan Eres Falcó, 14 july 2017 (Massamagrell); Lola Pineda Llorens, 29 november 2017 (Puçol); Benedicto Vijuecas Ros, 14 june 2018 (Vinalesa); Maria Ferri Verdú, 23 october 2018 (Albalat dels Sorells); Desiderio Almenara and Jaime Venancio, 6 october 2017 (Puig); Francisco Montón Durà, 8 august 2017 (Puig); Concepción Ruiz Ros, 20 december 2018 (Albuixec).

¹⁹⁸⁸ GABARDA, V.: *El cost humà... Op. cit.*, p. 409; interview with Maria Bueno Bargues. 6 de novembre del 2017 (Godella); Giménez, Miguel: «Sagunt rescata la memòria de 27 afusellats durant el franquisme». El diario, 7 may 2016 [Online]. Available at http://www.eldiario.es/cv/Sagunt-rescata-memoria-afusellats-franquisme_0_513049185.html and RUIZ SANCHO, Vicent. «Godella tramita abrir un nicho para certificar si se enterró a seis fusilados», *Levante-EMV*, 29 d'octubre de 2021 [Online] Recovered from <https://www.levante-emv.com/horta/2021/10/29/godella-tramita-abrir-nicho-certificar-58928117.html>

regime delegated responsibility to the rank and file given that, in the first place, they were essential for gathering evidence with which to condemn the Republicans. At the same time, this was done in an attempt to provide legitimacy to post-war violence, under the auspices that it was the local residents who reported the Republicans. As such, it was a repression designed from above and carried out from below.

It can be concluded therefore that the engine of repression lay in the accusations and the willingness of local Francoists to support political violence. However, they did not all collaborate in the same way. Collaboration occurred to differing degrees – «high intensity», «selective» and «low intensity» – with varying willingness on the part of local authorities to participate. Key to determining the degree of collaboration has been a consideration of the actions of the provincial authorities. We have seen that the municipalities which collaborated enthusiastically were rewarded with the continuity of their mayors and local councils. By contrast, where local authorities dissented and maneuvered to alleviate the impact of the repression against their residents, the governor intervened to dismiss them. A total of nine municipalities collaborated in repression to what can be considered high intensity, while in thirteen other municipalities, in one way or another, attempts were made to offset it. This adds nuance to the view that the ultimate responsibility for post-war political violence lies with the rank and file. Although it is true that in almost half of the towns and villages repression was carried out as it was designed at state level, in the remaining half there was markedly less enthusiasm to do so, with provincial authorities being forced to intervene to ensure that the ultimate decision of the State could be imposed.

Bibliografia

AGUADO, Anna i VERDUGO, Vicenta: «Las cárceles de mujeres en Valencia: castigar, purificar y reeducar». *Studia historica. Historia contemporánea*, Núm. 29, 2011, pp. 55-85.

AGUILAR, Maria Josep i CARCELLER, Lluïsa: «La Jutera de Foios». *La roda del temps. Revista d'estudis, divulgació i opinió de l'Horta Nord*, núm. 11, 2002, pp. 8-29.

ALONSO BERZOSA, Jorge A.: «Represión franquista en Burjassot». *Centre d'Estudis Locals de Burjassot*, disponible a <https://www.centredestudislocalsdeburjassot.es/hist%C3%B2ria/la-guerra-civil-i-la-postguerra/>

ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel: *Anticlericalismo y libertad de conciencia*. Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2002.

ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i DEL REY REGUILLO, Fernando: *El laberinto republicano. La democracia española y sus enemigos (1931-1936)*, RBA, Barcelona, 2012.

ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i VILLA GARCÍA, Roberto: *1936. Fraude y violencia en las elecciones del Frente Popular*, Barcelona, Espasa, 2017.

-.: *El precio de la exclusión. La política durante la Segunda Republica*, Encuentro, Madrid, 2010.

ANDERSON, Peter: *¿Amigo o Enemigo? Ocupación, Colaboración y Violencia Selectiva en la Guerra Civil española*. Editorial Comares, Granada, 2017.

-.: *The Francoist Military Trials. Terror and complicity, 1939-1945*. Routledge, Oxford, 2010.

ANDERSON, Peter i DEL ARCO, Miguel Angel: *Lidiando con el pasado. Represión y memoria de la guerra civil i el franquismo*, Comares, Granada, 2014.

-.: «Construyendo la dictadura y castigando a sus enemigos. Represión y apoyos sociales del franquismo (1936-1951)». *Historia social*, Núm. 71, 2011, pp. 125-141.

ARACIL, Rafael i VILLARROYA, Joan: *El País Valencià sota les bombes (1936-1939)*, PUV, València, 2010.

ARRARÁS, Joaquín: *Historia de una Cruzada*, Ediciones españolas SA, Madrid-Santander, 1939.

-.: *Franco*, Librería Internacional, San Sebastián, 1937.

-.: *El sitio del Alcazar de Toledo*, Heraldo de Aragón, Zaragoza, 1937.

-.: *Historia de la Segunda República*, Editora Nacional, Madrid, 1956.

ARNAL i TORRES, Rafael (coord.): *El camp de concentració de Portaceli (1939-1943)*. Eixam edicions, València, 2017.

-: *La Solsida. Tiempo de esperanza, tiempo de lucha, tiempo de tristeza*, L'Eixam edicions, Tavernes Blanques, 2000.

ARÓSTEGUI, Julio: *La Guerra Civil Española*, CSIC, Madrid, 1986.

-: «La historia del presente, ¿una cuestión de método?» en NAVAJAS ZUBELDIA, Carlos (ed.): *Actas del IV Simposio de Historia Actual*, Logronyo. 17-19 d'octubre de 2002, Logronyo, Gobierno de La Rioja, Instituto de Estudios Riojanos, 2004.

-: (coord.): *Franco, la represión como sistema*, Flor del viento, Barcelona, 2012.

BAYARRI i MORENO, Francesc: *Matar Joan Fuster (i altres històries)*, Companyia Austrohongaresa de Vapors, València, 2018.

BAYDAL i SALA, Vicent: «Blasco Ibáñez i la identitat col·lectiva valenciana: una relació en qüestionament», *Prometeo: revista de la Casa-Museo Blasco Ibáñez*, Núm. 1, 2018, pp. 167-186.

BEEVOR, Anthony: *The Spanish Civil War*, chez Orbis, Londres, 1982.

BENEYTO, Bartolomé i HERRERO, José Maria: *Falange en Valencia antes del Alzamiento*, Impr. de F. Doménech, València, 1939.

BERMEJO, Benito i CHECA, Sandra: *Espanoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, Ministerio de la Cultura de España, 2006.

BIESCAS, José Antonio i TUÑÓN DE LARA, Manuel: *España bajo la dictadura franquista: 1939-1975*, Labor, Barcelona, 1980.

BOSCH SÁNCHEZ, Aurora: *Ugetistas y libertarios. Guerra Civil y Revolución en el País Valenciano, 1936-1939*, Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació València, 1983.

BOTTI, Alfonso: *Clero e guerre spagnole in età contemporanea (1808-1939)*, Rubettino editore, Soviera Manelli, 2011.

BOUDIERE, Pierre: «*Sobre el poder simbolico*», en *Intelectuales, política y poder*, Buenos Aires, UBA/ Eudeba, 2000.

BUITRAGO OLIVER, Juan Carlos: *Purgar al vecino: Soberbia, codicia y venganza. La represión en una capital de provincia durant la Guerra Civil y la postguerra. Ciudad Real, 1936-1944*. Alumd, Móstoles, 2022.

BURGUEÑO RIVERO, Jesús: «Mapas para una guerra. El Plano Director a escala 1:25.000 (1937-1939)», *Eria Revista Cuatrimestral de Geografía*, Oviedo, 2010, núm. 83, p. 261-289.

CABO ALANDES, Francisco: *El Tigre de Alfara. El gran campeón que a guerra destronó*. Ajuntament d'Alfara del Patriarca, 2014.

CANAL, Jordi «Carlismo y revolución» en Dossier: El rompecabezas carlista. Carlismo y contrarrevolución. *La Aventura de La Historia*, Núm.77, 2005, pp. 46-51.

CALVO JUNG, Carmen: *Los últimos aviadores de la República. La cuarta expedición a Kirovabad*, Publicacions del Ministeri de Defensa, Fundació Aena, 2010.

CARRILLO, Marc: *La violència de la legalitat repressiva franquista*. Fundació Carles Pi i Sunyer, Barcelona, 2008.

CARR, Raymon: *Spain, 1808-1939*, Oxford, Barcelona, 1966.

CASANOVA RUIZ, Julián; et al. *El pasado oculto: Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*. 3a ed. Huesca: Mira Editores, 2001.

-: «Historia local, historia social y microhistoria» en RÚJULA, Pedro i PEIRÓ, Ignacio (eds.): *La historia local en la España contemporánea*, Barcelona, L'Avenç, 1999.

-: *República y Guerra Civil. Vol. 8 de la Historia de España, dirigida por Josep Fontana y Ramón Villares*, Crítica/Marcial Pons, Barcelona, 2007.

-: *España partida en dos. Breve historia de la guerra civil española*, Barcelona, Crítica, 2013.

-: *De la calle al frente*, Crítica, Barcelona, 2010.

-: «Los anarquistas frente a la República burguesa», en VIÑAS, Ángel (ed.): *En el combate por la Historia. República, Guerra Civil y Franquismo, Pasado & Presente*, Barcelona, 2012.

-: *40 años con Franco*, Crítica, Barcelona, 2015.

CASANOVA, Julián i GIL, Carlos: *Breve historia de España en el siglo XX*, Ariel, Barcelona, 2012.

CASTANYER i RAUSELL, Àngel: *Els valors dels vençuts. De Foios a París passant per Barcelona*. Pagès editors, Lleida, 2003.

CASTILLO GÓMEZ, Antonio et al.: *Bibliografía sobre escrituras populares y cotidianas (siglos XIV-XXI)*, Seminario Interdisciplinar de Estudios sobre Cultura Escrita Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares, 2006.

-: *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, Trea, Gijón, 2002.

CEBRIÁN ZAZURCA, Enrique: «La Segunda República española: Acción y omisión en materia electoral». *Revista de Derecho Electoral*, Núm. 21, 2016, pp. 235-258.

CENARRO LAGUNAS, Ángela: *Cruzados y camisas azules. Los orígenes del franquismo en Aragón*, Prensas de la Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1997.

CERDÀ, Robert; FENOLLOSA, Llorenç i GIMENO, Isabel. «Ara i abans. D'estraperlistes, mercat negre i altres cosetes», *La Roda del Temps*, Núm.3, 1995, pp. 29-38.

CERVERA, Alfons (coord.): *Burjassot. La ciutat de les Sitges*, Bromera, 2009, Alzira.

CHAVES PALACIOS, Julián (Coord.): *Mecanismos de control social y político en el primer franquismo*, Editorial Anthropos, Barcelona, 2019.

-(2005) *Franquismo: prisiones y prisioneros, Pasado y Memoria*. Revista de Historia Contemporánea, 4, pp. 27-47.

COBO, F. & DE PAULA, F.: *La República en los pueblos. Conflicto, radicalización y exclusion en la vida politica local durante la Segunda República española (1931-1936)*. Editorial Comares, Granada, 2021.

CORTÉS MORA, Guillem: *Un estiu devastador*, Editorial Afers, València, 2017.

CUCALÓN, Diego: «Y en el recuerdo, la carcel: Los Gobernadores Civiles radicales en el primer bienio de la Segunda República», en Frías, Carmen; José Luis Ledesma i Javier Rodrigo (eds.): *Revaluaciones. Historias locales y miradas globales. Actas del VII Congreso de Historia Local en Aragón*, IFC, Saragossa, 2011, pp. 325-354.

CUÑAT SESÉ, Enric: *Geografia i Història*. Alfara del Patriarca, 2006.

DE ANDRÉS SANZ, Jesús: *Los símbolos y la memoria del Franquismo*. Estudios de Progreso, Fundación Alternativas, Madrid, 2006.

DE FELICE, Renzo: «II regime fascista italiano», en la veu «Fascismo» de l'Enciclopedia del Novecento, Roma, Institut d'Enciclopedia Italiana, 1977.

DE LA CIERVA, Ricardo: *Historia del franquismo. Origen y configuracion*, Planeta, Barcelona, 1975.

-(1966) *Cien libros básicos sobre la guerra civil de España*, Publicaciones Españolas, Madrid, 1966.

DE LA CIERVA, Julio i MONTERO, Feliciano, eds.: *Izquierda obrera y religión en España (1900-1939)*, Universitat Alcalá de Henares, Madrid, 2012.

DE LAS CASAS, Bartolomé: *Derechos civiles y políticos*, Madrid, Edición Nacional, 1974.

DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel: *Los "años del hambre". Historia y memoria de la posguerra franquista*, Marcial Pons, Madrid.

DEL BURGO TORRES, Jaime: *Ideario Comución Tradicionalista Carlista*. ECESA, Sevilla, 1964.

DEL REY REGUILLO, Fernando: *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República española*, Tecnos, Madrid, 2011.

-(2019) *Retaguardia Roja. Violencia y revolución en la guerra civil española*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2019.

-.: *Paisanos en lucha. Exclusión política y violencia en la Segunda República española*. Biblioteca Nueva, Madrid 2008.

DELHOM, Joël: «Les anarchistes espagnols dans les conspirations contre la Dictature et la Monarchie (1923-1930): entre mémoires et histoire», *Openedition: Cahiers de civilisation espagnole contemporaine. De 1808 au temps présent*, 2012, disponible a <https://journals.openedition.org/ccec/>

DEVÍS, Vicent i PÉREZ, Pau: *El triangle de les màquines. D'obrers i patrons a Vinalesa, Meliana i Foios, Afers*, València, 2023.

DOGLIANI, Patrizia: *El fascismo de los italianos. Una historia social*, PUV, València, 2017.

DOLZ, Encara i FONER, Marisa: «L'escola única: L'educació durant la II República a Alboraia», *Actes de les Primeres Jornades d'Història d'Alboraia*, Ajuntament d'Alboraia, Alboraia, 1995, p. 223-228.

DOMINGO CUADRIELLO, Jorge: *El exilio republicano español en Cuba*. Siglo XXI de España Editores, Madrid, 2009.

DURBAN APARISI, José: *Valencia 1938-1939: Una ruta republicana por la defensa de Valencia*. La Vallesa. El Pasquí. 2014.

-.: «Tipologías y estrategias en la defensa de Valencia (1938-39). Estudio del punto de apoyo de San Antonio de Benagéber en el Centro de Resistencia de La Vallesa de Mandor», *La Linde. Revista digital de Arqueología Profesional*, Núm. 3, juliol 2014, pp. 64-87.

-.:«Puig-Carasoles de línea de acero a monumento por la paz. Un itinerario didáctico». *L'ensenyament de la Història i l'ús de la (es) memòria (es)*. Eines d'Innovació Educativa. Núm 13. L'Ullal Edicions. Federació Ensenyament CCOO., 2010, p 13-30.

ESPINOSA MAESTRE, Francisco: *Contra el olvido. Historia y memoria de la guerra civil*, Crítica, Barcelona, 2006.

-.: *La columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz*, Crítica, Barcelona, 2003.

-.: *La primavera del Frente Popular*, Crítica, Barcelona, 2007.

-.: *Por la sagrada causa nacional. Historias de un tiempo oscuro. Badajoz 1936-1939*, Crítica, Barcelona, 2021.

ESPINOSA MAESTRE, Francisco (ed.); GARCIA José M.; GIL, Pablo i LEDESMA, José Luis: *Violencia roja y azul. España, 1936-1945*, Crítica, Barcelona, 2010.

ESPINOSA, Francisco; PORTILLA, Guillermo; VIÑAS, Ángel: *Castigar a los rojos. Acedo Colunga, el gran arquitecto de la represión franquista*, Crítica, Barcelona, 2022.

EXPÓSITO NAVARRO, Luís Manuel: «El castell de Burjassot. De colegio mayor a escuela militar (1931-1939)». *El Nucli Antic. Revista de l'Associació de veïns nucli antic de Burjassot*, núm. 12, 2008, pp. 46-53.

-: La conexió Burjassot. Ayuda Suiza durante la guerra civil (1937-1939), Plataforma de Burjassot per la III República-Ajuntament de Burjassot, Burjassot, 2011.

-: «Apuntes para la historia del exilio burjasotense en el norte de África: el ejemplo de la familia Pastor-Sanz». *Centre d'Estudis Locals de Burjassot*, disponible a <https://www.centred-estudislocalsdeburjassot.es/hist%C3%B2ria/la-guerra-civil-i-la-postguerra/>

-: «Colonias infantiles en l'Horta Nord (1936-1939)». *Centre d'Estudis Locals de Burjassot*, disponible a <https://www.centred-estudislocalsdeburjassot.es/hist%C3%B2ria/la-guerra-civil-i-la-postguerra/>

FERRER DALMAU, Melchor: *Historia del Tradicionalismo Español*, volum XXIX, Editorial Católica Española, Sevilla, 1960.

FONTANA, Josep: «El Frente Popular», en VIÑAS, Ángel (ed.): *En el combate por la Historia. República, Guerra Civil y Franquismo*, Pasado & Presente, Barcelona, 2012.

-: et. al.: *La II República una esperanza frustrada : actas del Congreso Valencia Capital de la República*, Diputació de València i Institucions Alfons el Magnànim, València, 1987.

FONTBONA, Marc: «El estraperlo, una ruleta política», *La Aventura de la historia*, Núm. 120, 2008, pp. 36-40.

FORCADELL, Carlos: «La historiografía contemporánea española actual: síntesis y microanálisis», *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, Nº 71, 1995.

FORCADELL, Carlos; PEIRÓ, Ignacio i YUSTA, Mercedes: *Un pasado en construcción, Revisionismos históricos en la historiografía contemporánea*. Saragossa, Institución Fernando el Católico/Diputación de Zaragoza, 2015.

FRANCO SALGADO-ARAÚJO, Francisco: *Mi vida junto a Franco*, Planeta, Barcelona, 1977.

FRECHINA i ANDREU, Josep Vicent (coord.): *Massalfassar. Geografia, Història, Patrimoni*. Ajuntament de Massalfassar, Albaida, 2004.

-: *Vinalesa. Geografia, Història i Patrimoni d'un poble de l'Horta*. Ajuntament de Vinalesa, València, 2017.

GABARDA CEBELLÁN, Vicent: *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, PUV, València, 2021.

-.: *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano 1936-1939*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1996.

-.: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, PUV, València, 2007.

GABRIEL, Pere. «Propagandistas Confederales Entre El Sindicato y El Anarquismo. La Construcción Barcelonesa de La CNT En Cataluña, Aragón, País Valenciano y Baleares.» *Ayer*, no. 45, 2002, pp. 105-45. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/41324841>

GARCÍA OLIVER, Juan: *El eco de los pasos*, Ruedo Ibérico, Madrid, 1978.

GARNER, Jason: «La búsqueda de la unidad anarquista: la Federación Anarquista Ibérica antes de la II República», *Germinal. Revista de Estudios Libertarios*, Núm.6., 2008, pp. 49-79.

GELLATELY, Robert: «The Gestapo and German Society: Political Denunciation in the Gestapo Case Files», *The Journal of Modern History*, Nº 60 (4), 1998.

GIBSON, Ian: *La represión nacionalista de Granada en 1936 y la muerte de Federico García Lorca*, Ruedo Ibérico, París, 1971.

GINÉS I SÀNCHEZ: *La instauració del franquisme al País Valencià: Castelló de la Plana i València*, Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, 2008.

GINZBURG, Carlo: *Il formaggio e i vermi*, Einaudi, Turin, 1976.

GIRONA, Albert i NAVARRO, José (eds.). *Fa setanta anys: La Guerra Civil al País Valencià (1936-1939)*. PUV, València, 2009.

GIRONA i RUBIO, Manuel: *Una miliciana en la Columna de Hierro: María "la Jabalina"*, Universitat de València, València, 2007.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *Cifras cruentas, Las víctimas mortales de la violencia sociopolítica en la Segunda República española (1931-1936)*, Comares, Granada, 2015.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *La violencia política: perspectivas teoricas sobre el empleo deliberado de la fuerza en los conflictos de poder*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2002.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo; COBO ROMERO, Francisco; MARTÍNEZ RUS, Ana i SÁNCHEZ PÉREZ, Francisco: *La Segunda República española*, Pasado y presente, Barcelona, 2015.

GONZÁLEZ MADRID, Damián: *Los hombres de la dictadura. El personal político franquista en Castilla-La Mancha (1939-1945)*, Biblioteca Añil, Ciudad Real, 2006.

GORRIA, Tomás: «Entrevista a Jordi Domènech», *Machado, un poeta en Rocafort*, (2018), disponible a <https://machadoenrocafort.wordpress.com/2018/09/02/jordi-domenech-en-epistolario-los-lectores-tienen-la-garantia-de-disponer-de-unas-ediciones-fidedignas-de-los-escritos-de-machado/>

GRAHAM, Helen: *La guerra y su sombra. Una visión de la tragedia española en el largo siglo XX europeo*, Barcelona, Crítica, 2013.

GREGORY, Brad S.: «Is Small Beautiful? Microhistory and the History of Everyday Life», *History and Theory*, Nº 38-1, 1999.

HALBWACHS, Maurice: *La memoria colectiva*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004.

HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio: *Franquismo a ras de suelo. Zonas grises, apoyos sociales y actitudes durante la dictadura (1936-1976)*, Universidad de Granada, Granada, 2013.

-: «La dictadura en los rincones: La historiografía del franquismo y la perspectiva local», *Historia Actual Online*, Nº 36 (1), 2015, pp. 69-82.

HIRSCH, Marianne: *La generación de la posmemoria. Escritura y cultura visual después del Holocausto*, Madrid, Carpe Noctem, 2015.

HUGH, Thomas: *The spanish civil war*, Eyre & Spottiswoode, Londres, 1961.

HUME, David: *Investigación sobre el entendimiento humano*, Istmo, Madrid, 2004.

IBÁÑEZ, Mélanie: Liquidar las culpas. Un balance en femenino en MIR, Conxita i CENARRO, Ángela (eds.): *Mujeres, género y violencia en la guerra civil y la dictadura de Franco*, Tirant, València, 2021, pp.117-153.

IGLESIAS BAYARRI, Francisco: *Almàssera. Historia, Cultura y Arte*, València, 2015.

JACKSON, Gabriel: *Spanish Republic and the Civil War, 1931-1939*, Princeton University Press, Princeton, 1965.

JASPER, Karl: *El problema de la culpa*. Pensamiento Contemporáneo 52, 2011, Barcelona.

JULIÁ DÍAZ, Santos: *La Constitución de 1931*, Iustel, Madrid, 2009.

- : *Vida y tiempo de Manuel Azaña, 1880-1940*. Madrid, Taurus, 2008.
- : «Echar al olvido. Memoria y amnistía en la transición», *Claves de razón práctica*, 129, 2015, pp. 249-261.
- JONAH GOLDBHAGEN, Daniel: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, Nova York, Knopf, 1996.
- KHUN, Thomas: *La estructura de las revoluciones científicas*, Fondo de cultura económica de España, Madrid, 2006.
- LAJO COSIDO, Benjamin: *Sólo habremos muerto si vosotros nos olvidáis (1936-1939). De la libertad al muro solo hubo un atardecer*. Ed. 7 i mig, València, 1998.
- LANON, Frances: *Privilegio, persecución y profecía. La Iglesia Católica en España, 1875-1975*, Madrid, 1990.
- LEDESMA VERA, José Luis: «Qué violencia para qué retaguardia o la República en guerra de 1936», *Ayer*, N° 76, 2009, pp. 83-114.
- LEVI, Giovanni: «Sobre microhistoria», en Peter Burke (ed.), *Formas de hacer historia*, Madrid, Alianza, 1994.
- LÓPEZ IÑÍGUEZ, Julio: *La Dictadura de Primo de Rivera en la provincia de Valencia. Instituciones y políticos*, Tesis de Doctoral, Universitat de València, 2014.
- LIZUNDIA, Fernando: *El exterminio de la memòria. Una comisión de la verdad para las víctimas del franquismo*. Ed. La catarata, 2015, Madrid.
- MAINAR CABANES, Eladi: *De milicians a soldats. Les columnes valencianes en la Guerra Civil espanyola (1936-1937)*. Universitat de València, València, 1998.
- MALEFAKIS, Edward: *Agonia y rendición. España y la Europa Meridional (siglos XIX y XX)*. Fundación José Ortega y Gasse- Gregorio Marañón, Madrid, 2014.
- MARTÍ, Aurelio (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 2022.
- MARTÍNEZ BORRÁS, Pepe: *Rafelbunyol 1931-1983. Aproximació a un relat*. Federació Valenciana de Municipis i Províncies, València, 2022.

MARTÍNEZ RELANZÓN, Alejandro. La redefinición del mapa político valenciano: las elecciones de abril-mayo de 1931. *Pasado y Memoria*, [S.l.], n. 17, p. 301-334, oct. 2018. Disponible en: <<https://pasadoymemoria.ua.es/article/view/2018-n17-redefinicion-del-mapa-politico-valenciano-elecciones-abril-mayo-1931>>.

MASSOT i MUNTANER, Josep: *El desembarcament de Bayo a Mallorca: agost-setembre de 1936*, L'Abadia de Montserrat, 1987.

MIR CURCÓ, Concepción: *Repressió Econòmica i Franquisme: L'actuació Del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a La Província de Lleida*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.

-(ed.). «La represión bajo el franquismo», *Ayer*, no. 43.

-. *Vivir es sobrevivir: justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*, Milenio, Lleida, 2000.

-. *Mujeres, género y violencia en la guerra civil y la dictadura de Franco*, Tirant, València, 2021.

MOA RODRÍGUEZ, Pío; *Los Orígenes de La Guerra Civil Española*, Ediciones Encuentro, Madrid, 1999.

-. *La Quiebra de La Historia Progresista : En Qué y Por Qué Yerran Beevor, Preston, Juliá, Viñas, Reig*, Encuentro, Madrid, 2007.

-. *El derrumbe de la Segunda República. Historia de un proceso trágico*, Encuentro, Madrid, 2013.

MORADIELLOS GARCÍA, Enrique: «Las elecciones generales de febrero de 1936: una reconsideración historiográfica», *Revista de Libros*, Madrid, (2017), pp. 1-38.

-(ed.). «La Guerra Civil», *Ayer*, no. 50, 2003.

MORENO GÓMEZ, Francisco: *Córdoba En La Posguerra : La Represión y La Guerrilla, 1939-1950*, Francisco Baena, Córdoba, 1987.

MORENO MORENO, David: *Historia de Museros*, Ajuntament de Museros, 1980.

MORENO SÁEZ, Francisco: «La represión franquista en la provincia de Alicante». *Nuestra bandera: revista de debate político*, Núm. 224-225, 2010, pp. 155-179.

MORENO JULIÀ, Xavier: *La División Azul: sangre española en Rusia, 1941-1945*, Madrid, Editorial Crítica, 2004.

MORENTE MARTÍN, Néstor: *El arte decó en la imagen alegórica de la Segunda República en València: Vicente Alfaro promotor de las artes*, Tesis doctoral, Universitat de València, València, 2016.

MUÑOZ, Gustau: «Joan Fuster i la industrialització valenciana: opinions, mitatges i equívocs». *Afers: fulls de recerca i pensament*, Vol. 27, N°. 71-72, 2012.

-.: *El profeta de la raó. Sobre Joan Fuster*, Afers, València, 2023.

NASH, Mary: *Represión, resistencias, memoria las mujeres bajo la dictadura franquista*, Comares, Granada, 2013.

NAVARRO GRANELL, Carlos: *Historia de Albuixech*, Ajuntament d'Albuixec, Albuixec, 1996.

NAVARRO LÓPEZ, Francisco: *Cautivos en Córdoba (1937-1942)*. Letrame Grupo Editorial, Madrid, 2019.

NICOLÁS MARÍN, M. Encarna: *Disidencias En El Franquismo, 1939-1975*, Diego Marín Librero-Editor, Murcia, 1999.

NOLTE, Ernst: *Der Faschismus in seiner Epoche*, Piper, Múnich, 1963.

NOVICK, Peter: *El Noble sueño. La objetividad y la historia profesional norteamericana*. Instituto de Investigaciones Dr. José María Luis Mora, San Juan, 1997.

PAGÉS I BLANCH, Pelai (dir.): *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*, Valencia, PUV, 2004.

PAYNE, Stanley G: *Franco y José Antonio. El extraño caso del fascismo español*. Editorial Planeta. Barcelona, 1997.

-.: *Falange. Historia del fascismo español*, Ruedo Ibérico, París, 1965.

-.: *Los militares y la política en la España contemporánea*, Ruedo Ibérico, París 1968.

PALAFOIX GAMIR, Jorge: «La economía valenciana en los siglos XIX y XX», *Papeles de economía espanyola*, Núm. 20, 1984, pp. 319-332.

PENYA i CALATAYUD, Vicent: *Rama*, ed. Bròsquil, Alaquàs, 2005.

PÉREZ i MARCO, Albert: *Crònica de Rocafort. Aproximació a la seua Història*. Ajuntament de Rocafort, 1988.

PÉREZ, Martí i LÓPEZ, Begonya: *Fem memòria, fem història. Cent anys de fotografia al Puig*. Ajuntament del Puig, València, 1998.

PÉREZ TRUJILLANO, Rubén: *Dimensión Político- Social de la Justicia Penal en la Segona República espanyola (1931-1936)*, Tesis doctoral, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2020.

PEUKERT, Detlev: *Volkgenossen und Gemeinschaftsfremde: Anpassung, Ausmerze und Aufhegehren unter dem Nationalsozialismus*, Colonia, Bund-Verlag, 1982.

PONS i PONS, ANACLET: «Un huerto rodeado de secano. Informe sobre el cultivo del naranjo en el País Valenciano a fines del siglo XIX», *Estudios. Noticiario de historia agraria*, 6, 1993, pp. 37-57.

-: i SERNA, Justo: *Trenor. La exposición de una gran familia burguesa*, PUV, València, 2009.

-: *El desorden digital. Guía para historiadores y humanistas*, Siglo XXI, Madrid, 2013.

POPPER, Karl: *La lógica de la investigación científica*, Tecnos, Barcelona, 2008.

PORTELLI, Alessandro: «Lo que hace diferente a la Historia Oral» en MOSS, W. (et. al): *La Historia Oral*, Centro Editor de America Latina, Buenos Aires, 1991.

PRESTON, Paul: *L'Holocaust espanyol: odi i extermini durant la Guerra Civil i després*. Editorial Base. Barcelona, 2011.

-: *La Guerra Civil española*, Debolsillo, Barcelona, 2017.

-: *Las tres Españas del 1936*. Debolsillo, Barcelona, 2015.

-: «Prólogo», en MORENO GÓMEZ, Francisco: *La resistencia armada contra Franco. Tragedia del maquis y guerrilla*. El Centro-Sur de España: de Madrid al Guadalquivir. Crítica, Barcelona, 2001.

-: «Esperanzas e en un nuevo régimen. La República reformista» en VIÑAS, Ángel (ed.): *En el combate por la Historia. República, Guerra Civil y Franquismo*, Pasado & Presente, Barcelona, 2012.

-: *El final de la guerra. La última puñalada a la República*, Debate, Barcelona, 2014.

PRIETO, Lucia i BARRANQUERO, Encarnación: «La violència política en la zona republicana. Represión y justicia popular en una ciudad de la retaguardia, Málaga (julio de 1936-diciembre 1936)» en DEL ARCO, Miguel Ángel i ANDERSON, Peter

(eds): *Lidiando con el pasado. Represión y Memòria de la guerra civil y el franquismo*, Comares, Granada, 2014, pp. 103-129.

PRO RUÍZ, Juan: «Sobre el ámbito territorial de los estudios de historia» en BARROS, Carlos (ed.): *Historia a Debate*. Vol III. Santiago de Compostela, 1995.

RAGUER, Hilari: *La pólvora y el incienso. La Iglesia y la Guerra Civil española (1936-1939)*, Península, Barcelona, 2001.

RANZATO, Gabriele: *El gran miedo de 1936. Como España se precipitó en la Guerra Civil*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2014.

REAL, Marcos: «Almàssera y su industria referente mundial en el año 1906» *Amàssera Antinga*, (2015), disponible a <http://www.almasseraantiga.es/2015/10/almassera-y-su-industria-referente.html>

REIG TAPIA, Antonio: *Ideología e historia. Sobre la represión franquista y la guerra civil*, Akal, Madrid, 1985.

REY SOLA, Javier: *Diario de Guerra. Memorias de un combatiente de la LXIV Brigada Mixta*, Divalentis, Vila-real, 2010.

RIESGO ROCHE, Sergio: «La intensificación de cultivos en la Segunda República: ¿Alternativa o complemento?» en ROBLEDO, Ricardo i LÓPEZ, Santiago eds.: *¿Interés particular o bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Prensa Universitaria de Zaragoza, Saragossa, 2007, pp. 363-387.

ROBLEDO, Ricardo: «El fin de la cuestión agraria en España (1931-1939) en Ramón Garrabou, *Sombras del progreso. Las huellas de la Historia agraria*, Barcelona, Crítica, 2010, p. 117-150.

RODRIGUEZ BARREIRA, Óscar: *Miserias del poder. Los poderes locales y el nuevo Estado franquista 1936-1951*, València, PUV, 2013.

RODRÍGUEZ, Carlos María i GÓNZALEZ, Eduardo: «Un derrotado en 'La Victoria'. José María Gil Robles y la Guerra Civil española (1936-1939)», *Revista Universitaria de Historia Militar*, Vol. 7, núm. 13, 2018, pp. 104-133.

RODRÍGUEZ OLAZÁBAL, José: *La administración de justicia en la Guerra Civil*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1996.

ROIG i FRANSITORRA, Montserrat: *Els catalans als camps nazis*. Edicions 62, Barcelona, 2001.

ROMÁN RUÍZ, G. i DEL ARCO BLANCO, M.Á. (2022): ¿Resistir con hambre? Estrategias cotidianas contra la autarquía en la consolidación del Franquismo. *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, 126 (2), pp. 107-130.

RUBIO GARCÍA-MINA, Javier: *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1936. Historia del exodo que se produce con el fin de la Segunda Republica* Vol. I. Ed. San Martín. Madrid. 1977.

RUFAT, Ramón: «Juan Peiró: preso, condenado, fusilado y...», *Anthropos Revista de Documentación Científica de la Cultura*. Núm.114, 1990, pp. 55-63.

RUIX i CONTELLES, Vicent: *Almàssera. Arrels Eucarístiques*. Autoedició, Almàssera, 2011.

RUÍZ LLOPIS, Amparo: *Análisis histórico-contable de la sociedad Trenor y compañía (1838-1926)*, Tesi doctoral, Universitat de València, València, 2005.

SABÍN, Manuel: «Control y represión», en REQUENA GALLEO, Manuel (coord.): *Castilla-La Mancha en el franquismo*, Ciudad Real, Manifesta, 2003.

SAMPEDRO RAMOS, Vicent. «En situació vigilada: la condemna de Vicent Sos Baynat pel tribunal de repressió de la maçoneria i el comunisme». *Millars: espai i història*, Núm. 34, 2011, pp. 219-253.

SÁNCHEZ RECIO, Glicerio (ed.). «El primer franquismo (1939-1959)», *Ayer*, no. 33, 1991.

-: *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959* Diversidades de orígenes e identidades, Intituto Juan Gil-Albert, Alacant, 1996.

-: «Historiografía de la dictadura franquista en la actualidad», *Con-Ciencia Social*, Nº 20, 2016, pp. 135-141.

SANZ HOYA, Julián: «Los hombres de Franco: Sobre los cuadros de la dictadura» en VVAA: *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*, Comares, Granada, 2013, pp. 83-96.

-.: *España en camisa azul. Falange, cultura política y poderes locales*, Comares, Granada, 2022.

SALAS LARRAZABAL, Ramon: *Pérdidas de la guerra*, Planeta, Barcelona, 1977.

SANTOLÀRIA, Roser: «1936: 80 anys després. Breu conversa amb Maruja Traver». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 53, 2016.

-.: «1936: 80 anys després (II). Els refugiats de guerra: Xiquets i xiquetes de Madrid.» *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 54, 2016.

-.: «1936: 80 anys després (II). Entrevistes a les germanes Maruja i Pepa Peiró Lluch. *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 54, 2016.

-.: «1936-1937: 80 anys després (IV). Breu entrevista al senyor Emilio Albert i a la seua esposa senyora Pura Ros». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 56, 2016.

-.: «1936-1937: 80 anys després (III). Breu conversa amb Fina Rives sobre la guerra del 36». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 55, 2016.

-.: «1937-1939: 80 anys després (V). Breu conversa amb Amparo Serrano». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 57, 2017.

-.: «1938-1939: 80 anys després (VI). Conversa breu amb el senyor Pepe Ros Lluch, el tio Roquet». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 58, 2018.

-.: «El Parc militar de Bonrepòs i Mirambell». *Plaerdemavida, Revista de cultura i opinió de Bonrepòs i Mirambell*, Núm. 44, 2013.

SALVADOR VILANOVA, A. (coord.): *El genocidi franquista a València: Les fosses silenciades al País València*. Ed. Icària, Barcelona, 2008.

SAZ CAMPOS, Ismael: «El primer franquismo», *Ayer*, N° 36, 1999.

-: El franquismo. ¿régimen autoritario o dictadura fascista? en TUSELL, Javier. *El Franquismo. El Régimen de Franco, 1936-1975 : Política y Relaciones Exteriores* Vol. 1., UNED, Madrid, 1993.

-: *Las caras del franquismo*, Comares, Granada, 2013.

SERNA ALONSO, Justo i PONS PONS, Anacleto: *Microhistoria: Las narraciones de Carlo Ginzburg*, Comares, Granada, 2019.

-: *Como se escribe la microhistoria. Ensayo sobre Carlo Ginzburg*, Universitat de València, Madrid, 2000

-: Notas sobre la microhistoria. ¿No habrá llegado el momento de parar?, *Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea*, Nº 3, 2004, p. 255-263.

-: Formas de hacer microhistoria en CABRERA, Miguel Ángel i MCMAHON, Marie (coord): *La situación de la historia : ensayos de historiografía*, 2002, pp. 191-216.

SIGALAT VAYÁ, M. José: *La República en Alboraia: 1931-1936*. Ajuntament d'Alboraia, València, 1995.

-: «Les fonts de l'exili: l'arxiu de Juli Just a Alboraia». *Segones Jornades d'Història d'Alboraia*, Ajuntament d'Alboraia, 1998, pp. 21-26.

SIMÓ ROSALENY, Antoni: *Alcàsser. Biografia d'un poble en guerra (1931-1941)*. Publicacions Universitat de València, València, 2010.

SOLER, Abel (coord.): *El patrimoni paisagístic de Foios*. Ajuntament de Foios, 2003.

SOLER, Abel; YAGO, Ramón: *Museros. Geografia, Història i Patrimoni*. Edició: Ajuntament de Museros, 2016.

SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: *La repressió franquista a Catalunya (1938-1953)*, Edicions 62, Barcelona, 1985.

SOLÉ i SABATÉ, J.M., VILAROYA, J.: *La repressió a la retaguarda de Catalunya (1936-1939)*, Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993.

SOUTHWORTH, Herbert: *Los mitos de la Cruzada*, Ruedo Ibérico, París, 1963.

SOUTO KUSTRÍN, Sandra: «El mundo que queremos crear: los congresos internacionales de la juventud y la crisis de entreguerras», *Actas de las XI Jornadas*

Interescuelas/Departamentos de Historia, Tucumán, Universidad Nacional de Tucumán, 2007, 25 pàgs.

SUMPSÍ VIÑAS, José María et. al.: *La Reforma Agraria*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1988.

TEDDE DE LORCA, Pedro; AUBANELL, Anna: *Hidroeléctrica Española* en G. ANNES (Ed.). *Un siglo de Luc. Historia empresarial de Iberdrola*. Bilbao, Iberdrola, 2006.

THOMÀS ANDREU, Joan Maria: «Luchas internas en la zona franquista durante la guerra civil», *Contenciosa*: Any V. núm. 7, 2017, pp. 1-12.

-.: *Falange, Guerra Civil, franquisme. FET y de las JONS de Barcelona en els primers anys del Règim Franquista*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992.

TOGORES SÁNCHEZ, Luis Eugenio: *Historia de la Legión española: La infantería legendaria. De África a Afganistan*. La esfera de los libros, Madrid, 2016.

TORRES FABRA, Ricard C., SIMÓ ROSALENY, Antoni: *La violència política contra les dones (1936-1953): El cas de la privació de llibertat en la província de València*. Institució Alfons el Magnànim, València, 2016.

TRAVERSO, Enzo: *A Sangre y Fuego. De la guerra civil europea (1914-1945)*, PUV, València, 2007.

-.: *Els usos del passat. Història, memòria i política*, València, PUV, 2006.

-.: *De la memòria i el seu ús crític*, Col·leccio KRTU, Barcelona, 2008.

TUÑÓN DE LARA, Manuel: «*Orígenes lejanos y próximos*», en VV.AA., *La guerra civil española 50 años despues*, Labor, Barcelona, 1985.

-.: (coord.): *Historiografía Española Contemporánea: X Coloquio Del Centro de Investigaciones Hispánicas de La Universidad de Pau*, Siglo XXI de España, Madrid, 1980.

TUÑÓN DE LARA, Manuel i TUSELL, Javier: *Historia de España*, Labor, Barcelona, 1980.

TUÑÓN DE LARA, M., ANDRÉS-GALLEGO, J. ABELLÁN J.L.: «El Desastre del 98. Los últimos dias de un Imperio», *Cuadernos Historia* 16, vol. 30, Madrid, 1986, p. 6-16.

TUSELL GÓMEZ, Javier; RUIZ-MANJÓN, Octavio; GARCÍA QUEIPO DE LLANO, Genoveva: «Apéndices: los resultados electorales». *Revista de derecho político. Universidad Nacional de Educación a Distancia*, Madrid, Núm. 13, 1982, pp. 237-270.

-: «Las Constituyentes de 1931: unas elecciones de transición (I y II)». Revista de derecho político. Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, Núm, 12, 1981 -1982. p. 189-236 i 137-195.

-: *La dictadura de Franco*, Alianza Editorial, Madrid, 1988.

VALERO GÓMEZ, Sergio: *Reformismo, radicalización y conflicto interno en el socialismo español. La Federación. Socialista Valenciana durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1939)*, Tesis doctoral, Universitat de València, 2012.

VEGA BLASCO, Antonio: «Los maquinistas en el artículo “Submarinos republicanos bajo mando soviético (II)”, de Willard Frank jr. Comentarios». *Revista de Història Naval. Instituto de Historia y Cultura Naval de la Armada Española*, Núm. 106, 2009, pp. 87-102.

VIDAL MANZANARES, César: *Memoria de la guerra civil española. Partes de guerra nacionales y republicanos*. Editorial Belacqva, Barcelona, 2004.

-: *Una Historia Oral de La Guerra Civil Española*, Anaya & Mario Muchnik, Madrid, 1996.

-: VIDAL, Cesar: *La Guerra que ganó Franco. Historia militar de la Guerra Civil Española*, Planeta, Barcelona, 1996.

VIÑAS, Ángel: *La conspiración del general Franco: y otras revelaciones acerca de una Guerra Civil desfigurada*, Crítica, Barcelona, 2012.

-: *En el combate por la Historia. República, Guerra Civil y Franquismo*, Pasado & Presente, Barcelona, 2012.

-: Sin respecto por la Historia. Una biografía de Franco manipuladora, *Hispania Nova: Revista de Historia Contemporania*, Núm. extraordinario 1, 2015.

-: «Hambre, corrupción y sobornos en el primer franquismo (1939-1959)» en DE RIQUEL, Borja: *La corrupción política en la España contemporánea: Un Enfoque Interdisciplinar*, Marcial Pons, Madrid, 2018.

-: *¿Quién quiso la guerra civil? Historia de una conspiración*, Crítica, Barcelona, 2019.

-: *Luces sobre un pasado deformado. La Guerra Civil ochenta años después*, Marcial Pons, Madrid, 2020.

-: *El gran error de la República. Entre el ruido de sables y la ineficacia del Gobierno*, Crítica, Barcelona, 2021.

VINYES i RIBAS, Ricard. *Asalto a la memòria. Impunidades y reconciliaciones, símbolos y èticas*. Los libros del lince. Barcelona, 2011.

-: *Irredentas: Las presas políticas y sus hijos en las cárceles de Franco*. Madrid: Temas de Hoy, 2002.

-: «El universo penitenciario durante el franquismo», en SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume; MOLINERO RUIZ, Carme i SALA, Margarida (coords.), *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la Guerra Civil y el franquismo*, Crítica, Madrid, 2003, pp.155-176.

VILAR, Pierre: *Historia de España*, Crítica, Barcelona, 1984.

VV.AA: *Burjassot y Vicente Blasco Ibáñez (Un vecino universal)*, Obrapropia, Burjassot, 2017.

VVAA: *El País Valencia.1931-1939*, L'estel, València, 1974.

VV.AA: *La Ciudad Moderna. Arquitectura racionalista en Valencia*. Generalitat Valenciana, IVAM. Institut Valencià d'Art Modern. València, 1998.

VV.AA: *Meliana, bodes de oro de la cooperativa elèctrica (1923-1973)*, Meliana, 1973, sense paginar.

Arxius i fonts documentals

Arxius

Arxiu de l'Autor (AA)
Archivo General de la Administración (AGA)
Archivo General e Histórico de Defensa (AGHD)
Archivo General Militar de Guadalajara (AGMG)
Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB)
Arxiu Municipal d'Albalat dels Sorells (AMAS)
Arxiu Municipal d'Alboraia (AMA)
Arxiu Municipal d'Albuixec (AMALB)
Arxiu Municipal d'Alfara del Patriarca (AMALF)
Arxiu Municipal d'Almàssera (AMALM)
Arxiu Municipal de Bonrepòs i Mirambell (AMBM)
Arxiu Municipal de Burjassot (AMB)
Arxiu Municipal d'Emperador (AME)
Arxiu Municipal de Foios (AMF)
Arxiu Municipal de Godella (AMG)
Arxiu Municipal de Massalfassar (AMMLS)
Arxiu Municipal de Massamagrell (AMM)
Arxiu Municipal de Meliana (AMME)
Arxiu Municipal de Montcada (AMMO)
Arxiu Municipal de Museros (AMMU)
Arxiu Municipal de La Pobla de Farnals (AMPF)
Arxiu Municipal de Puçol (AMPÇ)
Arxiu Municipal del Puig (AMP)
Arxiu Municipal de Rafelbunyol (AMR)
Arxiu Municipal de Rocafort (AMRO)
Arxiu Municipal de Tavernes Blanques (AMTB)
Arxiu Municipal de Vinalesa (AMV)

Archivo Provincial de los Capuchinos de Valencia (APCV)

Arxiu del Regne de València (ARV)

Portal d'Arxius Espanyols (PARES)

Hemeroteca consultada

ABC

Ahora

Diari La Veu del País Valencia

El Adelanto

El Heraldo Alaves

El Heraldo de Castellón

El Siglo Futuro

Boletín Oficial del Estado

Diario de la Marina

eldiario.es

El País

El Pueblo. Diario Republicano de Valencia

Fragua Social

Horta Notícies

La Correspondencia de Valencia.

La Época

La Libertad

Las Provincias

La Tierra

La Vanguardia

La Voz

Levante-El Mercantil Valencià (EMV)

Público

Revista de Gandia

Valencia Plaza

Entrevistes orals

Entrevista a José Sánchez Huget, 22 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells).

Entrevista a Jordi Tamarit Belda, 26 d'octubre de 2018 (Albalat dels Sorells).

Entrevista a Concepción Ruiz Ros, 20 de desembre del 2018 (Albuixec).

Entrevista a Francisco Zaragoza Orts, 9 de gener de 2019 (Albuixec).

Entrevista a Bartolomé Pascual Chapa, 27 de juliol de 2018 (Alfara del Patriarca).

Entrevista a Enric Cuñat Sesé, 24 de juny de 2018 (Alfara del Patriarca).

Entrevista a Josep Esteve Oñate i Francesc Orts Guna, 28 de febrer del 2019 (Almàssera).

Entrevista a Alfredo Cortina Férech, 17 d'abril de 2018 (Burjassot)

Entrevista a Francisca García Muedra, 17 d'abril del 2018 (Burjassot).

Entrevista a Jordi Alonso Berzosa, 21 de març de 2018 (Burjassot).

Entrevista a Roc Senent i Joan Manel Alabau, 22 de març de 2018 (Burjassot).

Entrevista a Amparo Devís i Soler, 5 de juny de 2021 (Foios).

Entrevista a Francisco Plasencia Saurí, 12 de setembre del 2018 (Foios).

Entrevista a Vicent Garcia Devís, 26 d'octubre de 2018 (Foios).

Entrevista a Antonio Oliveros Talamantes i Carmen Moral Goda (Godella) .

Entrevista a Daniel Pérez i Ferrando, 11 de desembre de 2017 (Godella).

Entrevista a Francisco Remoi, 12 de juliol del 2017 (Massamagrell).

Entrevista a Josefa Celda Soler, 14 de juliol del 2017 (Massamagrell).

Entrevista a Jose Juan Eres Falcó, 14 de juliol de 2017 (Massamagrell).

Entrevista a Francisca Soro Forner, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

Entrevista a Josep Vicent Frechina Andreu, 6 de febrer de 2019 (Massalfassar).

Entrevista a Luís Margaix Margaix, 5 de febrer de 2019 (Massalfassar).

Entrevista a Llibertat i Amado Sancho Granell, 20 d'abril de 2018 (Meliana)

Entrevista a Vicent Orts Mingarro, 17 de maig del 2018 (Meliana).

Entrevista a Victoriano Belmonte Cortina, 20 d'abril de 2018 (Meliana).

Entrevista a Salvador López Company, 13 de juny de 2018 (Montcada).

Entrevista a Trinitat Ripoll Verdeguer i Manel Granell Arnal, 14 de juny de 2018 (Montcada).

Entrevista a Vicenta Gascó Ballester, 13 de juny de 2018 (Montcada).

Entrevista a Vicent Verdeguer Palop, 15 de juny de 2018 (Montcada).

Entrevista a Elisa Roselló Ros, 30 d'octubre del 2017(Museros).

Entrevista a Carmen i Francisca Alhambra Fontestat, 19 d'octubre del 2017(Museros).

Entrevista a Vicent Simón Alhambra i Paco Alcaina, 5 d'octubre del 2017 (Museros)

Entrevista a Francisco Montón Durà, 8 d'agost de 2017 (Puig).

Entrevista Llibertat (Vicenta) Pérez Sánchez, 8 de setembre del 2017 (La Pobla de Farnals).

Entrevista José Juan Castellar, 5 de setembre del 2017(La Pobla de Farnals).

Entrevista a José Peris Ferrer, 5 de setembre del 2017 (La Pobla de Farnals).

Entrevista a Jacint Piquer Segura, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

Entrevista a José Vicent Agustí Monzonís, 29 de novembre del 2017(Puçol).

Entrevista a Lola Pineda Llorens, 29 de novembre del 2017 (Puçol).

Entrevista a Desiderio Almenara i Jaime Venancio, 6 d'octubre del 2017(Puig).

Entrevista a Remedios Natividad López, 18 d'abril de 2017 (Rafelbunyol).

Entrevista a Maria Diaz Lapiedra, 12 de juliol del 2017 (Rafelbunyol).

Entrevista a R.O, 22 d'abril del 2017 (Rafelbunyol).

Entrevista a Carmen Moral Goda, 12 de març del 2019 (Rocafort).

Entrevista a José Ignacio Merli Casino, 14 de febrer de 2018 (Tavernes Blanques).

Entrevista a Rafael Vicent Arnal Torres, 14 de febrer del 2018 (Tavernes Blanques)

Entrevista a Benedicto Vijuescas Ros, 14 de juny de 2018 (Vinalesa).

Entrevista a Vicent Cataluña Vijuescas, 24 de juliol de 2018 (Vinalesa).

Sigles

AIT: Associació Internacional de Treballadors

AP: Acción Popular

AR: Alianza Republicana

AC: Acción Católica.

AVR: Agrupació Valencianista Republicana

BN: Bloque Nacional

BNE: Biblioteca Nacional de España

BOE: Boletín Oficial del Estado

BOMEN: Boletín Oficial del Ministerio de Educación Nacional

BOP: Boletín Oficial de la Provincia

CEDA: Confederación Española de Derechas Autónomas.

CNT: Confederació Nacional de Treballadors

CND: Consejo Nacional de Defensa

CT: Comunión Tradicionalista

CV: Candidatura Valenciana

DLR: Derecha Liberal Republicana

DOGV: Diari Oficial de la Generalitat Valenciana

DRV: Derecha Regional Valenciana

ERC: Esquerra Republicana de Catalunya

EEUU: Estats Units

EV: Esquerra Valenciana

FAI: Federació Anarquista Ibèrica

FE: Front d'Esquerres

FE y de las JONS: Falange Española y de las Juntas Ofensivas Nacional-Sindicalista

FET y de las JONS: Falange Española Tradicionalista y de las Juntas Ofensivas Nacional-Sindicalista

FNA: Federació Nacional Agrària

FP: Frente Popular

FUE: Federación Universitaria Escolar

INE: Instituto Nacional de Estadística

IR: Izquierda Republicana

OCEAR: Oficina Central de Evacuación y Asistencia a Refugiados

PCE: Partido Comunista Español

POUM: Partido Obrero de Unificación Marxista.

PNR: Partido Nacional Revolucionario

PRLD: Partido Republicano Liberal Demócrata

PRR: Partido Republicano Radical

PRRS: Partido Republicano Radical Socialista

PS: Partido Sindicalista

PSOE: Partido Socialista Obrero Español

PURA: Partido de Unión Republicana Autonomista

PVE: Partit Valencianista d'Esquerra

RE: Renovación Española

SIM: Servicio de Información Militar

SIPM: Servicio de Información y Policía Militar

SRI: Socorro Rojo Internacional

SS: Schutzstaffel

UAB: Universitat Autònoma de Barcelona

UB: Univesitat de Barcelona

UCM: Universidad Complutense de Madrid

UGT: Unió General de Treballadors

UP: Unión Patriótica

UR: Unión Republicana

URMA: Unión Republicana Militar Antifascista

URSS: Unió de Repúbliques Socialistas Soviètiques

UV: Universitat de València

Índex onomàstic

- Albalat dels Sorells**, 9, 23, 47, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 118, 136, 138, 145, 146, 154, 157, 168, 170, 172, 173, 188, 215, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 345, 346, 499, 500, 533, 535, 536, 540, 541, 544, 567, 569, 579, 587, 588, 589, 597, 607, 611
- Alboraia**, 9, 23, 47, 48, 55, 57, 59, 60, 65, 71, 72, 74, 76, 112, 114, 131, 132, 140, 147, 155, 165, 166, 173, 181, 219, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 528, 529, 533, 537, 542, 544, 545, 552, 563, 567, 579, 587, 588, 589, 597, 607, 611
- Albuixec**, 9, 23, 47, 49, 67, 68, 69, 71, 90, 123, 132, 138, 139, 140, 142, 152, 153, 154, 170, 171, 174, 181, 191, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 498, 511, 528, 532, 533, 535, 536, 542, 543, 544, 558, 567, 569, 579, 587, 589, 597, 607, 611
- Alcalá-Zamora**, 98, 131
- Alfara del Patriarca**, 9, 23, 47, 48, 53, 58, 59, 71, 72, 74, 90, 99, 105, 114, 136, 146, 147, 154, 157, 158, 159, 160, 168, 169, 170, 172, 182, 185, 189, 193, 348, 349, 350, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 529, 532, 533, 534, 535, 536, 540, 541, 550, 551, 567, 569, 579, 587, 588, 589, 597, 603, 607, 608, 611
- Almàssera**, 9, 47, 48, 52, 53, 56, 57, 71, 72, 112, 118, 147, 148, 157, 169, 170, 173, 176, 181, 190, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 484, 528, 532, 535, 537, 542, 543, 555, 560, 561, 567, 569, 579, 587, 589, 597, 607, 611
- Álvarez Tardio**, 40, 89, 120
- Anderson**, 4, 45, 223, 340, 423
- Arco**, 43, 272, 346, 351, 400, 516, 518
- Aróstegui**, 14, 44
- Arrarás**, 11
- Azaña**, 82, 83, 119, 124, 131, 187, 482, 556, 589
- Baldó**, 14
- Bonrepòs i Mirambell**, 23, 47, 68, 69, 71, 76, 91, 132, 141, 148, 154, 156, 170, 180, 181, 189, 190, 191, 481, 482, 483, 484, 486, 487, 490, 491, 492, 493, 542, 562, 567, 579, 587, 589, 597, 607, 611
- Bosch**, 14, 73, 122, 155, 165, 276, 281, 282, 399, 401, 402, 403, 406, 407, 409, 411, 413, 538, 609, 614
- Burjassot**, 5, 8, 23, 25, 47, 48, 54, 57, 67, 71, 99, 126, 138, 143, 144, 153, 154, 156, 164, 165, 178, 179, 187, 192, 193, 194, 195, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 238, 306, 389, 407, 410, 528, 534, 538, 539, 545, 548, 551, 553, 566, 567, 569, 579, 587, 589, 597, 607, 611
- Carr**, 11
- Casanova**, 41, 45, 98, 133, 136, 161, 212, 473
- Chaves Palacios**, 43, 309
- Cierva**, 14, 40, 89
- CNT**, 57, 58, 64, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 111, 117, 122, 127, 135, 142, 144, 145, 146, 148, 150, 151, 152, 154, 157, 158, 159, 160, 163, 168, 180, 183, 184, 185, 187, 200, 203, 204, 205, 207, 219, 224, 238, 240, 253, 258, 276, 278, 299, 306, 308, 310, 311, 322, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 354, 355, 362, 377, 411, 423, 455, 456, 457, 484, 485, 492, 554, 571, 593, 611, 612, 613, 614, 615
- Dictadura franquista**, 10, 205, 364

Emperador, 9, 23, 35, 47, 48, 71, 72, 76, 131, 170, 171, 494, 495, 496, 497, 499, 500, 501, 502, 504, 522, 535, 538, 542, 544, 567, 579, 587, 589, 597, 608, 612
 Espinosa, 13, 16, 41, 44
 Foios, 4, 5, 9, 23, 47, 48, 52, 53, 54, 62, 63, 64, 67, 71, 72, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 112, 114, 115, 117, 119, 141, 146, 154, 155, 157, 164, 165, 170, 172, 174, 189, 235, 338, 346, 364, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 529, 531, 532, 534, 537, 540, 541, 544, 548, 550, 552, 563, 567, 569, 579, 587, 589, 592, 597, 607, 608, 612
 Fontana, 14, 126, 550
 Franco, 10, 11, 12, 15, 17, 21, 25, 28, 41, 42, 43, 44, 45, 133, 188, 192, 209, 210, 217, 229, 244, 248, 250, 255, 270, 271, 272, 277, 281, 292, 293, 303, 313, 315, 316, 331, 332, 333, 334, 343, 347, 348, 354, 365, 378, 383, 395, 396, 397, 414, 420, 424, 428, 436, 438, 442, 447, 450, 453, 454, 459, 482, 506, 535, 548, 549, 550, 553, 555, 557, 558, 559, 562, 563, 565, 566
 Fraser, 14, 147, 158, 160, 183, 184, 185
 Front Popular, 41, 129, 145, 151, 260, 299, 322, 333, 340, 342, 353, 428, 611, 612, 613, 614
 Gabarda, 15, 171
 Ginzburg, 31, 32, 33, 37, 563
 Girona, 14
 Godella, 9, 23, 47, 49, 67, 71, 122, 147, 149, 154, 155, 156, 164, 165, 179, 180, 188, 189, 194, 203, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 409, 524, 528, 537, 540, 541, 544, 546, 567, 569, 579, 587, 589, 597, 607, 608, 612, 622
 González Calleja, 26, 39, 126
 IR, 77, 93, 123, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 147, 149, 150, 152, 165, 192, 200, 219, 224, 226, 240, 248, 251, 253, 255, 302, 322, 335, 340, 341, 353, 390, 393, 439, 456, 457, 465, 476, 485, 495, 498, 507, 521, 572, 608, 611, 612, 613, 614
 Jackson, 12
 Jasper, 28, 29, 354, 540
 Juliá, 13, 120, 124, 557
 Largo Caballero, 98, 109, 175, 186, 443, 451
 Malefakis, 14, 120
 Massalfassar, 9, 23, 25, 35, 47, 49, 60, 64, 71, 76, 147, 149, 155, 170, 171, 174, 191, 223, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 513, 514, 522, 528, 535, 536, 537, 538, 542, 544, 553, 567, 569, 579, 587, 589, 597, 608, 612, 616
 Massamagrell, 4, 5, 25, 47, 50, 67, 71, 72, 74, 77, 86, 87, 90, 92, 93, 111, 116, 117, 140, 142, 150, 155, 163, 165, 166, 189, 205, 206, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 227, 229, 230, 263, 264, 265, 268, 311, 327, 338, 452, 494, 497, 507, 544, 567, 569, 579, 587, 588, 590, 594, 598, 599, 601, 604, 607, 608, 612
 Meliana, 4, 23, 47, 48, 52, 61, 62, 67, 71, 72, 73, 74, 84, 85, 112, 113, 114, 142, 146, 148, 157, 165, 166, 189, 190, 192, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 374, 377, 454, 472, 475, 481, 487, 528, 552, 566, 567, 569, 579, 587, 588, 589, 597, 607, 608, 613
 Mir, 14, 17, 43, 110, 206, 378, 389, 407, 408, 611, 612
 Mola, 41, 133, 135, 273, 351, 366, 451
 Montcada, 9, 23, 47, 50, 56, 71, 72, 90, 105, 114, 132, 139, 140, 155, 156, 164, 165, 189, 192, 233, 235, 328, 332, 365, 371, 389, 399, 400, 401, 403, 405, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 418, 419, 528, 533, 537, 538, 540, 541,

544, 567, 569, 570, 579, 587, 590,
 598, 607, 609, 613
Moreno, 3, 5, 14, 16, 40, 67, 142,
 171, 180, 181, 212, 224, 231, 247,
 252, 253, 256, 295, 343, 349, 366,
 376, 396, 416, 439, 488, 494, 597,
 610, 612, 613
Museros, 8, 23, 33, 47, 53, 54, 67, 71,
 78, 86, 88, 89, 90, 110, 132, 138,
 150, 165, 167, 170, 190, 247, 248,
 249, 250, 252, 254, 255, 256, 257,
 258, 499, 530, 531, 533, 537, 538,
 544, 557, 563, 567, 570, 579, 587,
 590, 598, 607, 609, 613
Nicolás, 14, 93, 498
PCE, 18, 124, 127, 142, 148, 149,
 150, 192, 200, 201, 207, 219, 222,
 224, 238, 240, 253, 270, 276, 322,
 359, 378, 387, 572, 597
Planas de Tovar, 216
Pobla de Farnals, 5, 9, 23, 33, 47, 49,
 67, 71, 72, 74, 122, 123, 125, 135,
 157, 170, 189, 190, 228, 260, 261,
 262, 263, 264, 265, 267, 268, 269,
 270, 276, 526, 532, 533, 535, 537,
 538, 539, 540, 545, 567, 570, 579,
 587, 588, 590, 598, 607, 608, 612
Pons, 1, 3, 31, 32, 41, 43, 126, 195,
 199, 205, 213, 242, 550, 551, 565,
 566, 608, 611
Portaceli, 36, 193, 252, 295, 353,
 394, 437, 549, 609, 612, 613
postguerra, 3, 6, 23, 24, 25, 26, 27,
 29, 30, 33, 36, 38, 45, 46, 179, 193,
 194, 195, 196, 202, 210, 215, 217,
 223, 238, 239, 242, 243, 258, 262,
 264, 267, 268, 270, 278, 285, 299,
 300, 304, 313, 317, 321, 324, 325,
 337, 338, 339, 340, 341, 346, 349,
 356, 367, 383, 385, 390, 395, 401,
 412, 413, 427, 430, 431, 437, 440,
 441, 444, 446, 453, 455, 458, 459,
 461, 464, 470, 476, 477, 478, 483,
 487, 497, 505, 506, 507, 508, 509,
 512, 518, 519, 520, 521, 522, 536,
 538, 548, 549, 553, 611
POUM, 149, 388, 390, 393, 572, 612
presó Model, 36, 106, 117, 119, 200,
 218, 221, 222, 223, 224, 239, 241,
 250, 264, 265, 277, 280, 281, 294,
 295, 306, 324, 336, 337, 356, 371,
 378, 379, 386, 387, 389, 394, 408,
 411, 443, 454, 456, 457, 458, 459,
 473, 476, 492, 498, 520, 522, 611,
 612, 613, 614, 615
Presó Provincial de Dones, 430,
 438, 455, 461, 472
Preston, 40, 41, 44, 120, 147, 182,
 343, 557
PSOE, 80, 81, 82, 127, 129, 131, 147,
 148, 152, 156, 175, 185, 192, 200,
 204, 205, 207, 209, 224, 241, 276,
 307, 308, 310, 322, 335, 387, 390,
 391, 409, 484, 572, 589, 597, 611,
 612, 613, 614, 615
Puçol, 9, 23, 33, 47, 48, 49, 67, 71,
 72, 75, 76, 77, 85, 86, 117, 118,
 122, 138, 139, 157, 164, 192, 225,
 227, 271, 272, 273, 274, 275, 276,
 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285,
 286, 424, 425, 528, 530, 532, 534,
 538, 539, 567, 570, 579, 587, 588,
 590, 598, 603, 607, 609, 613
Puig, 9, 23, 36, 47, 48, 49, 53, 54, 67,
 71, 111, 112, 122, 137, 146, 165,
 167, 189, 193, 200, 218, 241, 250,
 264, 268, 277, 280, 295, 306, 309,
 310, 324, 354, 355, 371, 386, 393,
 406, 420, 421, 422, 423, 426, 427,
 428, 429, 430, 431, 432, 440, 444,
 457, 485, 498, 508, 522, 531, 532,
 540, 541, 544, 552, 558, 567, 570,
 579, 587, 590, 596, 598, 607, 609,
 611, 612, 613, 614, 615, 618, 619
Rafelbunyol, 5, 9, 23, 47, 52, 56, 66,
 68, 71, 72, 74, 76, 77, 103, 111,
 112, 130, 131, 132, 138, 150, 151,
 154, 155, 163, 164, 172, 174, 181,
 187, 189, 225, 226, 228, 267, 304,
 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321,
 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329,
 526, 530, 531, 533, 535, 537, 538,
 539, 545, 556, 567, 570, 579, 587,
 588, 590, 598, 607, 610, 614, 621
Reig Tapia, 14
Rey Reguillo, 40, 89, 356, 530, 535
Riesgo, 39, 120
Robledo, 39, 120

Rocafort, 9, 23, 25, 47, 48, 67, 71,
 76, 131, 135, 136, 147, 149, 170,
 171, 175, 176, 177, 189, 517, 518,
 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525,
 526, 527, 533, 535, 536, 542, 555,
 558, 567, 570, 579, 587, 590, 598,
 605, 607, 610, 614
 Rodríguez Barreira, 42, 468, 535
 Salas Larrazábal, 15
 Salvador, 16, 65, 77, 118, 131, 140,
 146, 148, 166, 168, 169, 170, 173,
 194, 197, 200, 207, 219, 224, 240,
 266, 280, 289, 294, 295, 303, 321,
 323, 327, 355, 377, 382, 383, 387,
 389, 403, 404, 407, 408, 410, 411,
 413, 415, 434, 468, 469, 472, 483,
 488, 494, 523, 569, 597, 607, 608,
 609, 610, 611, 612, 613, 622
 Sánchez Recio, 42, 535
 Sanjurjo, 125, 133, 273, 292, 351,
 451
 Santa Clara, 36, 200, 219, 221, 281,
 337, 338, 355, 388, 430, 438, 472,
 507, 522
 Sanz, 42, 126, 193, 207, 208, 219,
 289, 304, 318, 357, 447, 488, 535,
 536, 553
 Saz, 14, 42, 597
 Serna, 31, 32
 Solé i Sabaté, 15
 Southworth, 12
 Tavernes Blanques, 9, 23, 47, 59,
 71, 93, 115, 119, 132, 155, 157,
 165, 166, 167, 204, 288, 289, 290,
 291, 293, 294, 295, 297, 298, 299,
 300, 301, 390, 486, 529, 532, 533,
 536, 537, 538, 540, 544, 549, 567,
 570, 590, 598, 607, 610, 614, 617
 Thomas, 11, 30, 51, 555, 556
 Thomàs, 14
 Traverso, 10
 Tuñón de Lara, 12, 14, 24
 Tusell, 14, 70
 UGT, 57, 96, 97, 98, 131, 135, 146,
 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154,
 156, 157, 159, 180, 187, 200, 204,
 207, 213, 219, 224, 240, 251, 253,
 298, 300, 307, 322, 336, 340, 354,
 409, 425, 440, 484, 488, 491, 522,
 573, 611, 613, 614
 Uribarri, 99, 143, 144, 207, 208,
 533
 Vilar, 12, 14, 278, 613
 Villa, 40, 89, 128, 129, 176, 218,
 530, 532
 Vinalesa, 4, 9, 23, 47, 48, 51, 52, 54,
 58, 62, 63, 64, 65, 71, 72, 73, 74,
 75, 76, 78, 92, 94, 95, 107, 108,
 109, 112, 123, 132, 150, 152, 154,
 157, 160, 164, 182, 183, 184, 185,
 186, 189, 202, 203, 205, 290, 303,
 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310,
 311, 313, 314, 528, 529, 531, 532,
 533, 534, 538, 540, 552, 553, 567,
 570, 579, 581, 582, 587, 588, 590,
 598, 607, 610, 615
 Viñas, 40, 41, 44, 120, 557

Annexos

Annex 1: Mapa municipal de l'Horta Nord¹⁹⁸⁹

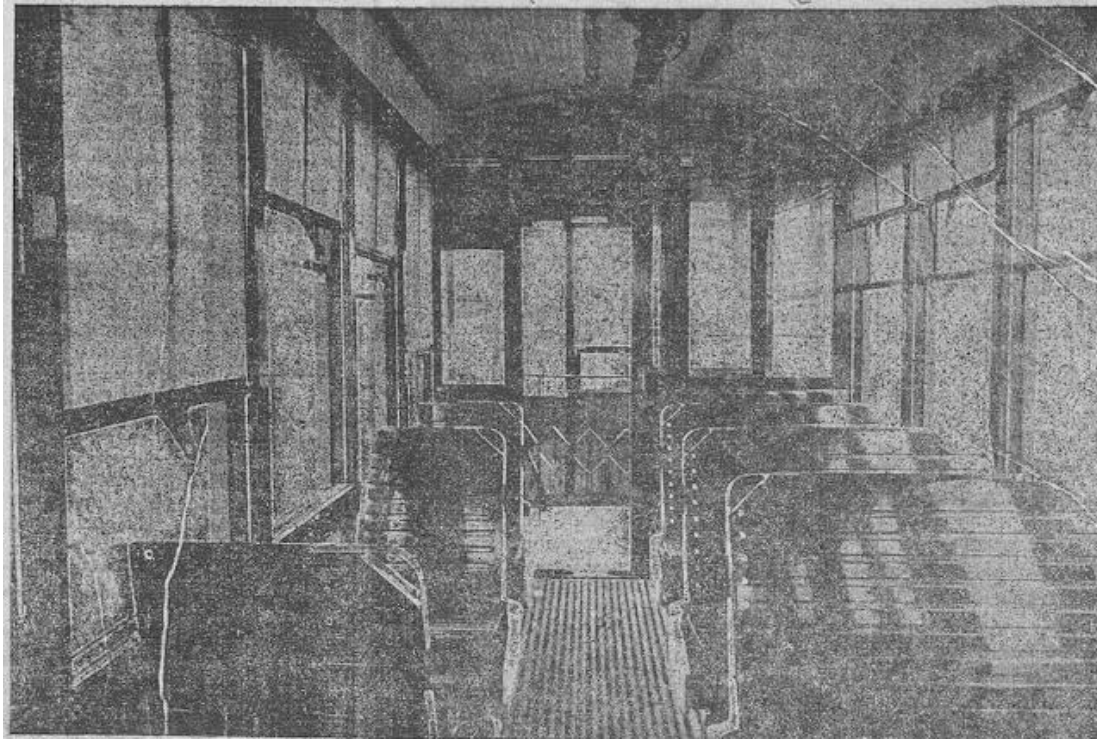
¹⁹⁸⁹ Moneva, J. València (2019) 204.3 mmx292.mm. Cartografia Temàtica format shp. Projecció ETRS 1989 UTM Zona 30N [Consultat el 24 de maig de 2019].

Annex 2: Taula demogràfica de l'evolució dels habitants a l'Horta Nord de 1900 a 1930¹⁹⁹⁰

	1900	1930
Albalat dels Sorells	1.198	1.693
Alboraia	4.700	6.124
Albuixec	1.514	2.248
Alfara del Patriarca	1.342	2.230
Almàssera	1.675	2.335
Bonrepòs i Mirambell	643	1.010
Burjassot	4.009	8.538
Emperador	172	175
Foios	1.548	2.909
Godella	2.200	3.345
Meliana	2.696	4.002
Massalfassar	853	1.131
Massamagrell	2.613	3.794
Montcada	3.589	5.181
Museros	1.576	2.119
La Pobla de Farnals	1.081	1.326
Puçol	3.702	4.562
El Puig de Santa Maria	1.923	2.620
Rafelbunyol	1.689	2.520
Rocafort	526	969
Tavernes de la Blanques	607	1.663
Vinlesa	1.272	1.866

¹⁹⁹⁰Elaboració pròpia a partir de les dades del *Instituto Nacional de Estadística* (INE). *Padrón Municipal* (1900-1930). *Fichero de datos*. [En línia] Recuperat de <http://www.ine.es> [Consultat l'1 de maig de 2019]

Annex 3: Interiors cotxes, Vicent Lladró i logotips de la fàbrica «La Primitiva Valeciana. Lladró Compañia»

Annex 4: La Cooperativa Ladrillera dels «Descamisats» a Vinalsa

4.1: Els fundadors de la Cooperativa de Vinalsa, el rajolar dels descamisats.¹⁹⁹¹

¹⁹⁹¹ Fotografia cedida per Vicent Cataluña Sorní

4.2: Fotografia dels treballadors de la fàbrica dels «Descamisats» a Vinalesa¹⁹⁹²

¹⁹⁹² Fotografia cedida per Vicent Cataluña Sorní

4.3: Fotografia del recinte industrial de la cooperativa rajolera dels «Descamisats».

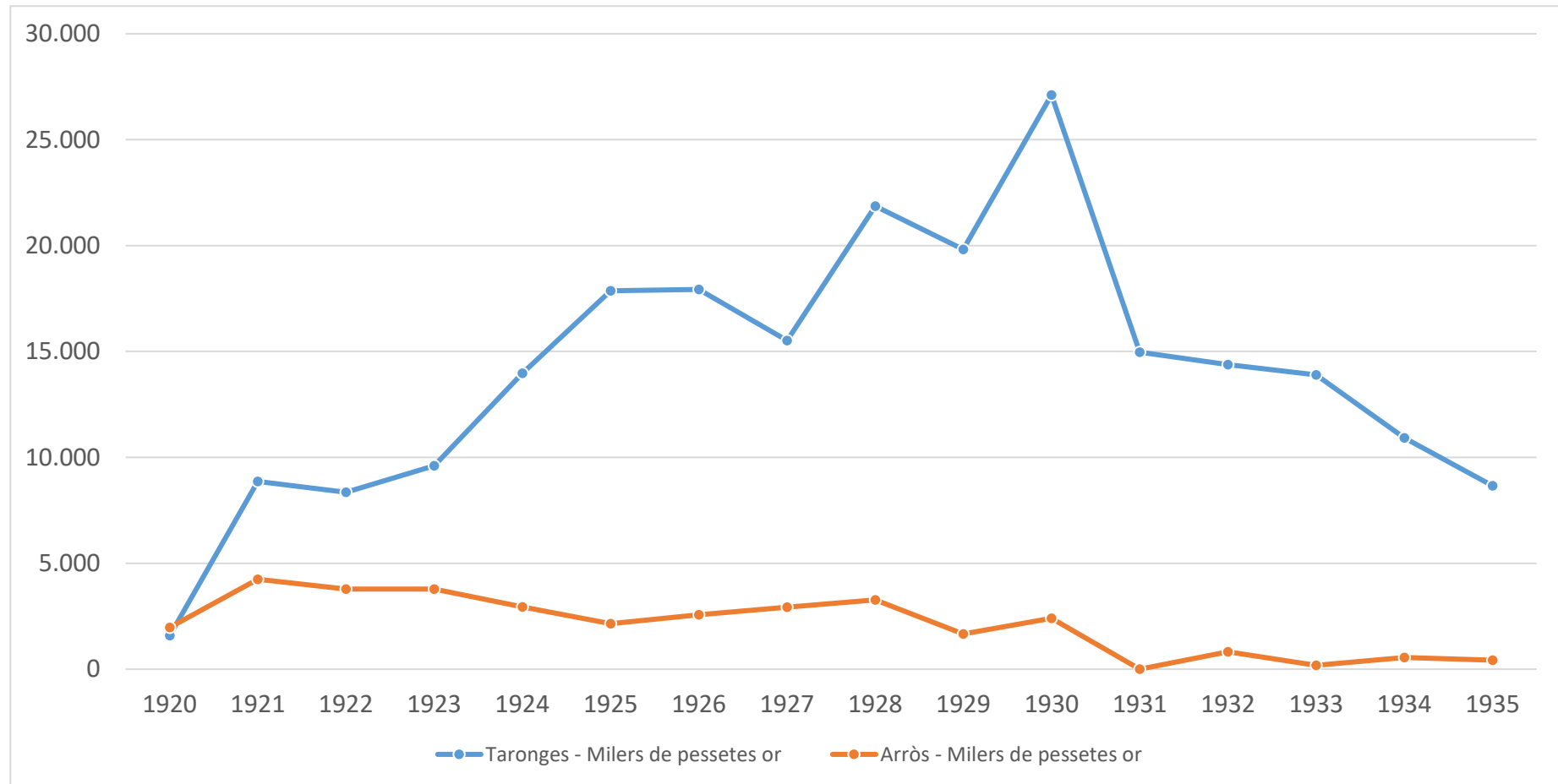

Annex 5: Volum i valors de les exportacions espanyoles d'arròs i taronges, 1920-1935
1993

VOLUM I VALORS DE LES EXPORTACIONS ESPANYOLES D'ARRÒS I TARONGES, 1920-1935				
	<i>Taronges</i>		<i>Arròs</i>	
<i>Any</i>	<i>Milers de quintars</i>	<i>Milers de pessetes or</i>	<i>Milers de quintars</i>	<i>Milers de pessetes or</i>
1920	214,9	1.579,3	45,7	1.963,6
1921	361,7	8.861,6	55,1	4.244,5
1922	334,2	8.355,2	20,6	3.784,9
1923	384,2	9.604,0	56,5	3.784,9
1924	559,0	13.974,1	43,8	2.933,9
1925	595,5	17.866,2	37,7	2.145,7
1926	597,5	17.924,8	53,5	2.568,7
1927	517,1	15.512,2	44,5	2.930,6
1928	715,5	21.865,4	49,8	3.272,6
1929	660,6	19.818,9	32,6	1.662,8
1930	903,8	27.113,5	47,3	2.408,8
1931	712,7	14.968,8	31,5	889,5
1932	734,2	14.377,8	32,9	825,7
1933	815,0	13.888,9	7,1	177,2
1934	737,1	10.918,0	38,2	551,4
1935	583,6	8.662,5	23,2	421,5

¹⁹⁹³ Gràfica elaborada a partir de la informació de VVAA: *El País Valencia.1931-1939, Op. cit.*, pp. 11-12.

Annex 6: Valor de les exportacions de taronges i arròs (1920-1935).¹⁹⁹⁴

¹⁹⁹⁴ Ibídem.

Annex 7: Resultats de les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931¹⁹⁹⁵

Municipis	Regidors republicans	Regidors monàrquics
Albalat dels Sorells	3	6
Alboraia	1	12
Albuixec	2	8
Alfara del Patriarca	—	—
Almàssera	10	0
Bonrepòs i Mirambell	6	2
Burjassot	12	4
Emperador	0	6
Foios	10	0
Godella	8	3
Meliana	4	7
Massalfassar	—	—
Massamagrell	4	6
Montcada	12	0
Museros	7	3
La Pobla de Farnals	—	—
Puçol	—	—
El Puig de Santa Maria	6	4
Rafelbunyol	1	9
Rocafort	8	0
Tavernes de la Blanques	9	0
Vinlesa	0	9
Total	103	79

¹⁹⁹⁵ Elaboració pròpia a partir de les dades de *Las Provincias*, *Diario de Valencia*, i *El Pueblo*, entre el 5 i el 14 d'abril.

Annex 8: Resultats de les eleccions municipals parcials del 31 de maig i el 5 de juny de 1931¹⁹⁹⁶

Municipis	Republicans	Monàrquics
Albalat dels Sorells	6	3
Alboraia	13	0
Alfara del Patriarca	10	0
Massamagrell	11	0
Meliana	11	0
La Pobla de Farnals	9	0
Puçol	6	6
Rafelbunyol	10	0
Vinalesa	3	6
Total	84	15

¹⁹⁹⁶ Elaboració pròpia a partir de les dades de *Las Provincias*, *Diario de Valencia*, i *El Pueblo*, entre 2 i el 7 de juny de 1931.

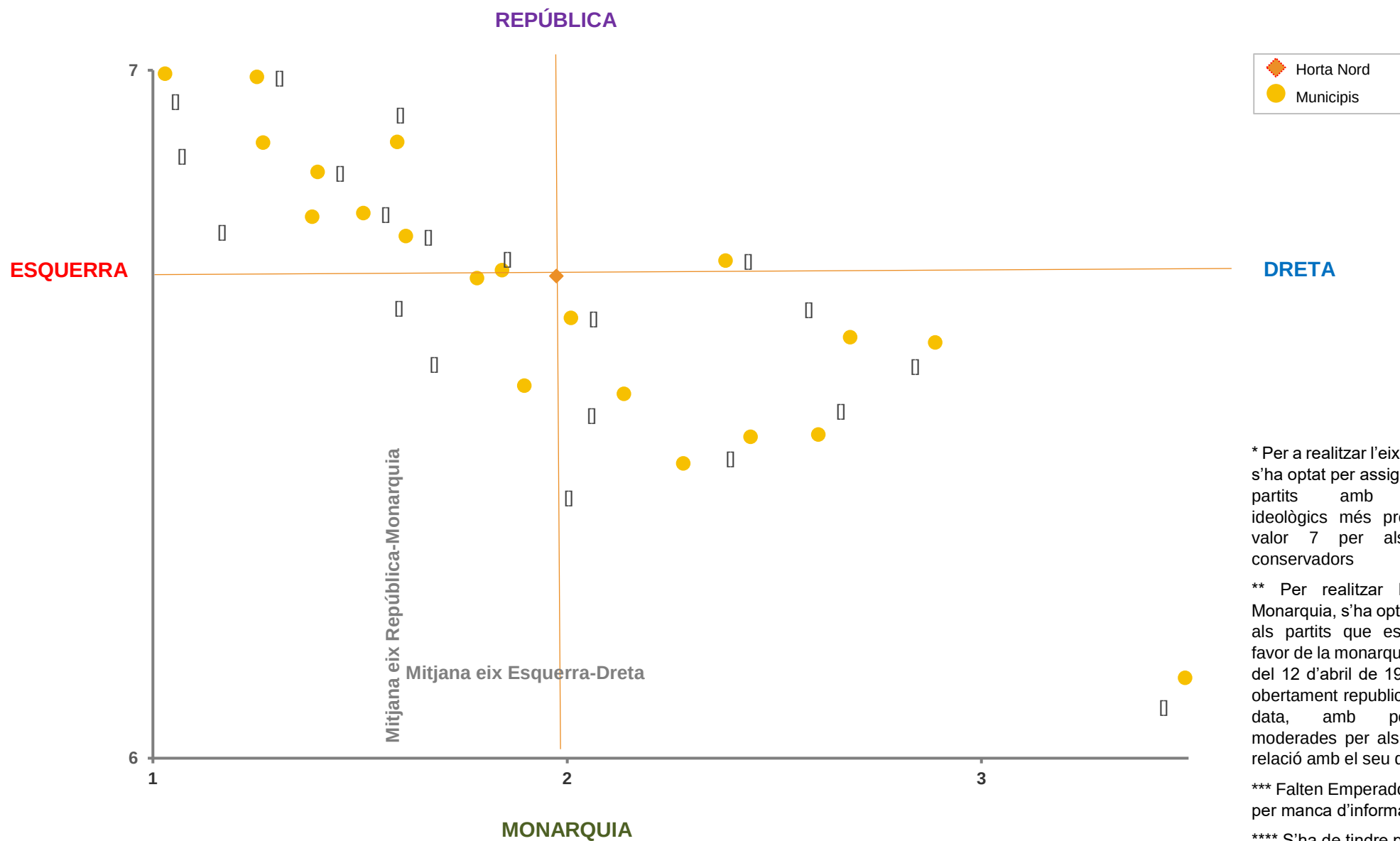
Annex 9: Resultats de les eleccions a Corts Constituents del 28 de juny de 1931¹⁹⁹⁷

	Alejandro Lerroux (PRR)	Manuel Azaña (AR)	Francisco Sanchis (PSOE)	Sigfrido Blasco- Ibáñez (PURA)	Melquíades Álvarez (PRLD)	Total Conjunció republicano socialista	Fernando Valera (PRRS)	Pedro Vargas (PRRS)	José Cano (PRRS)	Miguel de San Andrés (PRRS)	Total PRRS	Mariano Gómez (DLR)	Lluís Lucia (DRV)	Luís Garcia Guijarro (DRV)	Gines Martinez Rubio (CT)	Total Partits de dretes
Albalat dels Sorells	174	107	242	245	170	938	133	132	128	131	524	235	15	13	128	391
Alboraia	805	190	747	764	725	3.231	118	63	36	49	266	410	501	500	37	1.448
Albuixec	354	186	185	184	262	1.071	200	25	25	29	279	334	138	152	24	648
Alfara del Patriarca	255	242	206	219	241	1.163	41	25	16	10	92	122	63	63	11	259
Almàssera	205	225	215	227	180	1.052	101	63	35	30	229	29	34	34	29	126
Bonrepòs i Mirambell	121	117	117	116	117	588	8	6	7	6	27	75	41	44	6	166
Burjassot	1.398	1.365	1.215	1.273	1.232	6.483	488	353	280	280	1.401				290	290
Emperador																
Foios	435	436	416	423	481	2.191	38	33	22	30	123	79	69	67	30	245
Godella	553	451	407	426	437	2.274	98	56	31	30	215	96	147	152	31	451
Meliana	548	469	439	480	432	7.668	88	50	30	30	198	65	155	157	30	407
Massalfassar	—	—	—	—	—	183	—	—	—	—		—	—	—	—	—

¹⁹⁹⁷ Elaboració pròpia a partir de les dades de *El Pueblo, Las Provincias i la Correspondencia de Valencia*, entre el 30 de juny i 24 de juliol de 1931.

Massamagrell						604					6	3				3
Montcada	544	487	457	486	516	2.490	268	283	230	232	1.013	44	100	99	230	473
Museros						164					45	2				2
La Pobla de Farnals						129					35	104				104
Puçol						211					217	280				280
El Puig de Santa Maria						347					83	50				50
Rafelbunyol						296					183	183				183
Rocafort	117	100	125	73	73	488	114	73	56	42	285	44	31	36	43	154
Tavernes Blanques	307	308	280	301	291	1.487	29	11	56	2	98	9	47	53	7	116
Vinalesa	138	128	113	126	125	630	72	8	—	1	81	232	265	268	1	766
Total	5.954	4.808	5.164	5.343	5.282	33.688	1.796	1.181	952	902	5.401	1.784	1.606	1.638	897	6.562

Annex 10 :Posicionament dels municipis a les eleccions del 28 de juny de 1931 en relació amb la mitjana l'Horta Nord

* Per a realitzar l'eix Esquerra-Dreta, s'ha optat per assignar el valor 1 als partits amb posicionament ideològic més progressistes i el valor 7 per als partits més conservadors

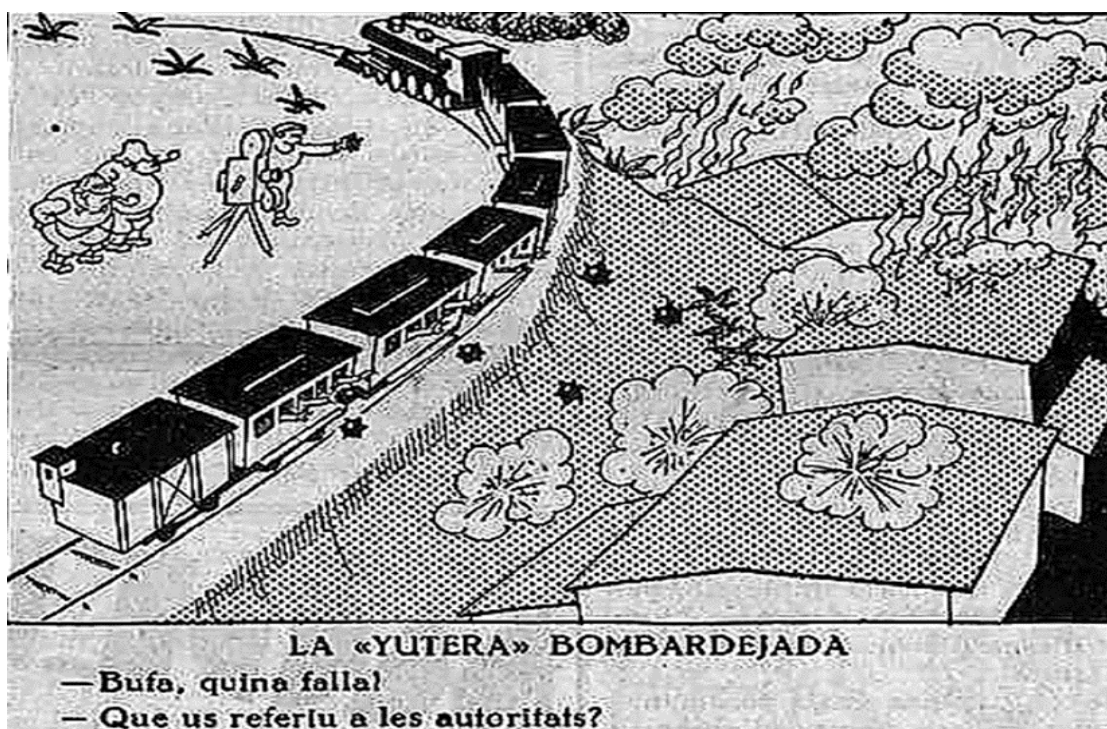
** Per realitzar l'eix República-Monarquia, s'ha optat per assignar 1 als partits que es presentaren a favor de la monarquia en els comicis del 12 d'abril de 1931 i 7 als partits obertament republicans abans de la data, amb posicions més moderades per als nous partits en relació amb el seu discurs.

*** Falten Emperador i Massalfassar per manca d'informació

**** S'ha de tindre present que, atès el context, molts dels partits i simpatitzants monàrquics estaven desmobilitzats perquè no consideraven propi el procés constituent.

Annex 11: Imatges de l'incendi de la jutera de Foios

11.1: Acudit sobre l'incendi de la jutera de Foios.¹⁹⁹⁸

11.2: Bombers sufocant les darreres flames entre les runes de la fàbrica tèxtil dels Bacharach.¹⁹⁹⁹

¹⁹⁹⁸ Vinyeta: *El Bé Negre*, 26 de març de 1933

¹⁹⁹⁹ Fotografia: *Ahora*, 25 de març de 1933

11.3: Bombers sufocant les darreres flames entre les runes de la fàbrica tèxtil dels Bacharach.²⁰⁰⁰

11.4: Multitud de reaccionaris armats amb dones i xiquets assalten el local de la CNT.²⁰⁰¹

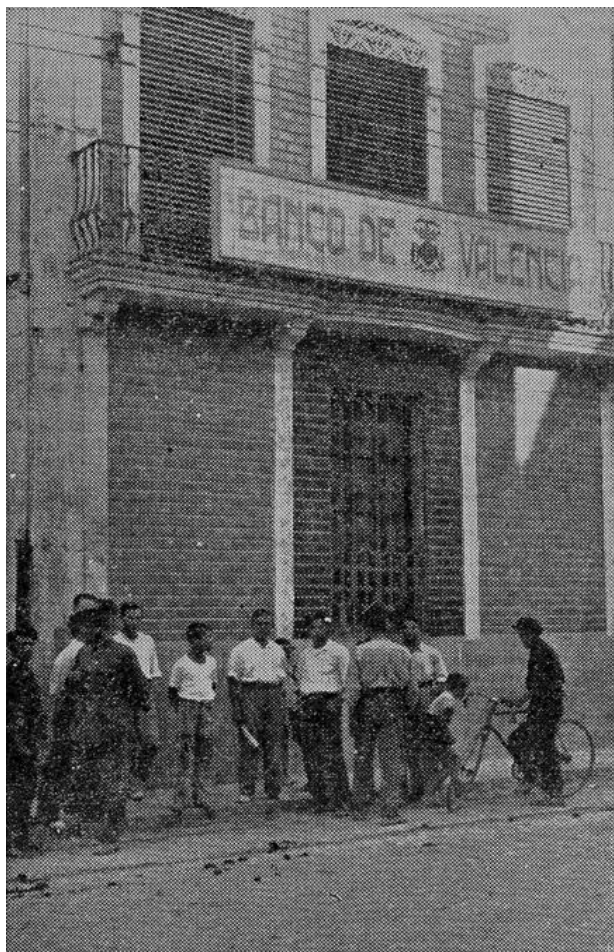

²⁰⁰⁰ Fotografia: *Ahora*, 25 de març de 1933

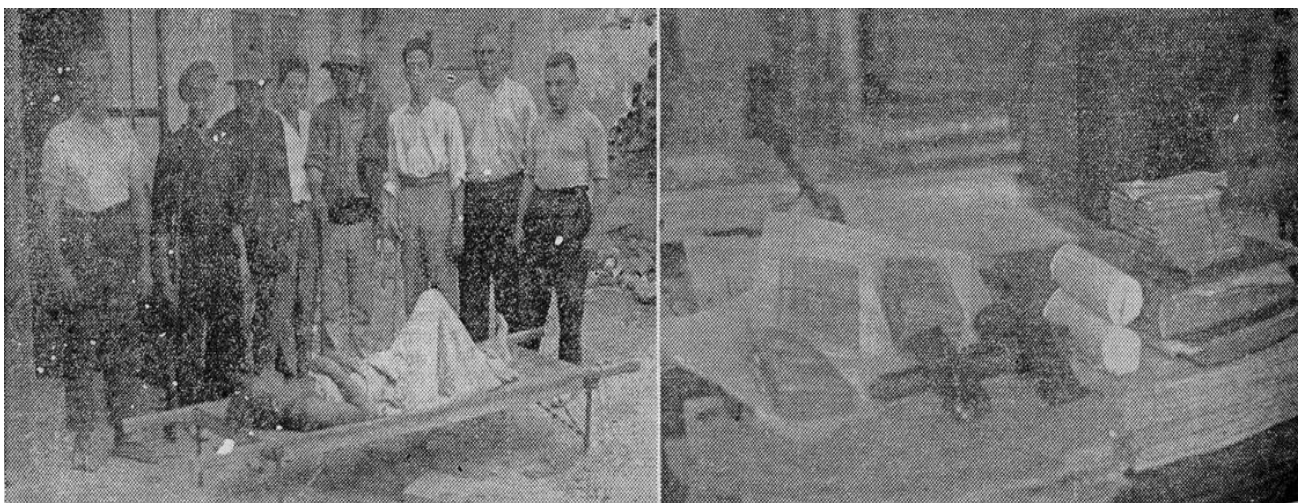
²⁰⁰¹ Fotografia: *Ahora*, 25 de març de 1933

Annex 12: Imatges sobre l'atracament amb Banc de València de Massamagrell

Annex 12.1 Veïns davant de la façana de la sucursal del Banc de València de Massamagrell²⁰⁰²

Annex 12.2 A l'esquerra, l'atracador Juan Molina ferit rodejat d'alguns dels seus perseguïdors, a la dreta, algunes peces de convicció.²⁰⁰³

²⁰⁰² Fotografia: *Las Provincias*, Barberà Masip, 19 d'agost de 1933.

²⁰⁰³ Fotografia: *Las Provincias*, Vidal, 19 d'agost de 1933.

Annex 13 : Aureli Tamarit Rubio (Pedaços)

Annex 14: Imatge de l'expres 702 Barcelona-Sevilla després del seu descarrilament en el barranc del Puig.²⁰⁰⁴

²⁰⁰⁴ Fotografia: *Ahora*, 12 de desembre de 1933.

Annex 15: Resultats de les eleccions generals del 19 de novembre de 1933 als municipis de l'Horta Nord²⁰⁰⁵

	Francisco Galan Rodríguez (PCE)	José Uribes Moreno (PCE)	Miguel Guillem Puchalt (PCE)	Ángel Soriano Gómez (PCE)	Salvador Jardí Rusies (PCE)	Aurelio Blasco Grajales (AR)	Andrés Ovejero Bustamante (PSOE)	Joaquín Álvarez Pastor (AR)	José Ballester Gozalbo (AR)	Enrique Bastit García (AR)	Fernando Valera Aparisi (PRRS)	Alejandro Lerroux García (PRR)	Sigfrido Blasco-Ibáñez (PURA)	Ricardo Samper Ibáñez (PURA)	Vicente Marco Miranda (PURA)	Pascual Martínez Sala (PURA)	Luís Lucía Lucía (DRV)	Juan Manglano Cucaló de Montull (DRV)	Vicente Boluda Martínez (DRV)	Francisca Villanueva Saz (DRV)	Antonio Quereda Aparisi (DRV)	Carlos de Sousa Álvarez (CV)
Albalat dels Sorells	1	2	1	0	1	3	3	3	3	2	23	322	324	321	292	314	309	308	307	303	299	37
Alboraia	26	17	16	24	16	102	106	91	103	85	8	1009	913	813	871	857	1581	1601	1603	1580	1597	82
Albuixec																						
Alfara del Patriarca	2	1	0	2	0	18	18	21	21	19	0	153	148	154	140	142	608	624	616	609	613	11
Almàssera	2	1	1	1	1	127	185	184	184	160	2	120	132	135	111	130	313	354	302	254	286	72
Bonrepòs i Mirambell	1	1	1	1	1	10	10	8	7	3	9	236	232	232	228	214	136	127	131	117	127	46
Burjassot	27	27	22	24	22	574	583	562	574	538	132	1429	1410	1433	1371	1385	1515	1491	1533	1481	1992	78
Emperador	0	0	0	0	0	112	112	112	112	112	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Foios	1	1	1	1	1	17	6	6	6	6	6	409	402	408	401	402	409	409	411	409	410	1
Godella	5	5	1	1	1	158	159	137	155	146	25	428	393	422	379	379	1035	992	1000	1072	982	44
Meliana	3	3	2	2	2	129	53	70	67	56	29	520	805	524	506	496	1046	1012	1043	1024	1041	20
Massalfassar																						

²⁰⁰⁵ Elaboració pròpia a partir de les dades de *Las Provincias*, 21 de novembre de 1933.

Massamagrell																						
Montcada	0	0	0	0	0	60	55	60	62	5	13	877	877	883	873	863	1016	1010	1017	1021	1003	22
Museros																						
La Pobla de Farnals																						
Puçol ²⁰⁰⁶						305						646					1.440					
El Puig de Santa Maria																						
Rafelbunyol																						
Rocafort	0	0	0	0	0	127	127	126	130	126	11	120	120	124	103	117	163	165	159	160	157	11
Tavernes Blanques	1	0	0	0	0	9	9	12	9	6	13	408	417	419	405	418	331	320	311	325	358	9
Vinalesa	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	136	136	136	131	132	785	781	782	781	780	5
Total per Candidats	69	58	45	56	45	1.751	1.426	1.393	1.433	1.264	271	6.813	6.309	6.004	5.811	5.849	10.687	9.194	9.215	9.136	9.645	438
Total per partits	PARTIT COMUNISTA 273					FRONT D'ESQUERRES 7.264					PRRS 271	PURA-PRR 30.786					DRV 47.877					CV 438

²⁰⁰⁶ De Puçol solament s’ha pogut obtenir el resultat en vots per candidatura, per tant, els hem afegit al cap de llista de cada partit.

Annex 16: Presbiteri i altar del Convent de Santa María Magdalena (Massamagrell), destruïts després dels atacs dels anticlericals en 1936²⁰⁰⁷

²⁰⁰⁷ Fotografia cedida per l'Archivo Provincial de los Capuchinos de Valencia (APCV).

Annex 17: D'esquerra a dreta Pepe Granell, Vicent Sanmartin i Vicent Tamarit. En la part superior, Amparo Devis Peris, Carmen Orts Peris, Maria Olmos Peris i Miguel Orts Peris.

Annex 18: Milicians de Massamagrell en la Columna Uribes a Vil·lel, 1936.²⁰⁰⁸

²⁰⁰⁸ Fotografia cedida per Josep Joan Eres Falcó.

Annex 19: Mapa dels enfrontaments a Guadalajara del març de 1937

Annex 20: Moneda propia d'Alfara del Patriarca i Puçol

Annex 21: Massamagrellers assassinats l'agost de 1936, Bautista Redolat Gisbert, a l'esquerra, i Enrique Climent Martorell, a la dreta. Ambdós militants de la DRV.²⁰⁰⁹

²⁰⁰⁹ CG c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), pp. 80 i 82.

Annex 22: Colònia de xiquets refugiats en Casa Boira (Rocafort).²⁰¹⁰

²⁰¹⁰ Imatge extreta del documental «Valencia en la retaguardia», España, 1937? d'audiovisuals IVC de la Generalitat Valenciana.

Annex 23: Presoners a la 5à Colonia militaritzada de Toledo (1943)²⁰¹¹

²⁰¹¹ Arxiu de l'autor.

Annex 24: Dades sobre les víctimes mortals dels municipis de l'Horta Nord en la rereguarda republicana (1936-1939) ²⁰¹²

Localitat	Nombre de víctimes mortals	Observacions
Albalat dels Sorells	4	3 Militants de la DRV (Manel Muñoz Rausell, alcalde, Josep Maria Muñoz Rausell i Josep Rausell Bauset) 1 Religiós (Vicent Rausell Roig)
Alboraia	10	4 Militants de la CT (Miquel Carbonell Riera, Bernat Vives Pasiés, Vicent Martínez Casares i Josep Adell Baset) 3 Religiosos (Agustí Hurtado Soler, caputxí, Toni Fabra Puig, capellà i Empar Carbonell Muñoz, monja salesiana) 1 Militant de la DRV (Daniel Rubio Martín, alcalde) 2 Veïns local sense afiliació política coneguda (Toni Bonet Navarro i Salvador Font Estellés)
Albuixec	0	
Alfara del Patriarca	3	1 Exguàrdia civil (Salvador Belmonte Giménez) 1 Religiós (Bartolomé Caballer Giner, capellà) 1 Veí local sense afiliació política coneguda (Josep Maria Sepúlveda Pechuán)
Almàssera	1	1 Religiós (Vicent Salvador Forner, vicari)
Bonrepòs i Mirambell	0	
	22	11 Militants de la DRV (Ricard Almenar Suay, Ricard Almenar Mossi, Vicent Burgos Llorens, Roc Senent Muñoz, Mariano Soriano Andrés, Josep Soriano Albert, Josep Marco Marco, German Suay Suay, Salvador Suay Suay, Salvador Carsí Lloris i Tomàs Martínez Olmo) 4 Religiosos (Miquel Navarro Durà, Llorenç Roselló Ballester, Ramón Martí Soriano i Vicent Llorens Montesinos)

²⁰¹² Quadre d'elaboració pròpia. Dades extretes de CG c. 1388 (2) PP T 54 (Rocafort), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (La Pobla de Farnals), CG. c. 13871 (10) PP T 65 (Almàssera), CG. c.1387 (1) PP T 67 (Alfara del Patriarca), CG c. 1387 (1) PP T 65 (Albalat dels Sorells), CG. c. 1382 (1) PP T 52 (Museros), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (El Puig), CG. c. 1387 (7) PP T 65 (Alboraia), CG. c. 1388 (2) PP T 69 (Tavernes Blanques), CG c. 1382 (1) PP T 52 (Massamagrell), CG c. 1388 (2) PP T 68 (Montcada), CG. c.1388 (1) PP T 67 (Meliana), CG c. 1387 (2) PP T 66 (Foios), CG. c. 1387 (2) PP T 66 (Godella), CG. c. 1388 (2) PP T (Vinalesa), CG. c. 1387 (2) PP T 55 (Burjassot), CG. c. 1382 (2) PP T 53 (Puçol), CG. c. 1387 (2) PP T 53 (Rafelbunyol) i GABARDA, Vicent: *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, PUV, València, 2021.

Burjassot		3 Militants de la CT (Josep Hueso Martínez, tinent d'alcalde, Joan Santiago Escobedo i Tomàs Martínez Bueso) 3 Veïns locals sense afiliació política coneguda (Joan Baptiste Gil Crespo, propietari, Damià Veintimilla Sebastià i Joan Baptiste Estellés Bartual) 1 Brigada d'Infanteria (Ferran Manjón Reverter)
Emperador	0	
Foios	17	11 Militants de la DRV (Toni Corell Abat, president de l'agrupació local, Felip Muñoz Rodrigo, president de les joventuts del partit, Felip Muñoz Machancoses, Miquel Torres Rausell, Vicent Segura Cifre, Josep Ruiz Ros, Vicent Ruiz Badia, Miquel Ruiz Bruixola, Miquel Ruiz Montalt, Francesc Ruiz Rodrigo i Carmel Gil Balaguer) 5 Religiosos (Toni Sorli Balbastre, capellà local, Toni Bueno Muñoz, Josep Ruiz Bruixola, Victòria Aguirre Guinea i Joaquina Rey Aguirre) 1 Militant d'IR (Toni Pastor Ferrer)
Godella	19	7 Militants de la DRV (Joaquim Soriano Zapater, Tomàs Macias Navarro, Vicent Balaguer Esteve, Francesc Alcántara Díaz, Manel Fornés Gresa, Francesc Martínez Calatayud i Eugeni Marco Hurtado) 4 Militants d'AC (Assumpció Rios Seguí, Vicent Cardó Benlloch, Vicenta Clement Lamuela i Carmen Llorens Valls) 4 Religiosos (Vicent Segrelles Company, capellà local, Pasqual Tatay San Julian, director espiritual del reformatori, Ferran Gimeno Puchades i Bartolí Caballer Giner, vicari d'Alfara del Patriarca) 2 Militants de <i>FET i de les JONS</i> (Joan Antoni Ramírez Madrano, <i>camisa vieja</i> i Joan Ibáñez de Navarra y Tárrega) 2 Veïns sense afiliació política coneguda (Rafael Sancho Llorenç, propietari, i Àngela Monfort Morales, serventa)
La Pobla de Farnals	1	1 Religiós (Vicent Maria Izquierdo Alcón, capellà local)
Massalfassar	0	
Massamagrell	11	7 Militants de la DRV (Baptiste Bañon Carbonell, Salvador Bañon Carbonell, Baptiste Carbonell Pichantor, Francesc Llorens Molins, Baptiste Redolat Xisvert, Enric Climent Carbonell i Baptiste Vila Garibo) 4 Religiosos (Joan Fornés Esteve, capellà local, Lluís Valls Matamales, caputxí, Justa Fernández Ibero, caputxina i Petra Quintana Argós, caputxina)
Meliana	12	8 Militants de la DRV (Vicent Romeu Lagarda, regidor, Miquel Torres Navarro, Rodrigo Cantó Pons, Francesc Gomis Ruiz, Miquel Lloris Miralles, Lucas Ferrer Folch, Julià Soler Genovés i Vicent Palanca Zaragoza, mestre local) 2 Religiosos (Vicent Gimeno Ferrandis, vicari local i Josep Zaragoza Ros, capellà de Dos Aigües) 1 Militant de <i>FET i de les JONS</i> (Josep Molins Ferrer)

		1 Veí sense afiliació política coneguda (Dionís Muñoz Ferrando)
Montcada	17	9 Militants de la DRV (Joan Baptiste Bosch Campos, Vicent Bonet Lluesma i Rafael Guinart García, regidor en la Dictadura de Primo de Rivera, Carmel Contell Bonet i Arcadi Contell Bonet, empresaris industrials, Jaume Cervera Miquel, banquer, Vicent Verdeguer Lluesma, Ramon Pascual Albiach i Francesc Bosch Domènech) 5 Militants de <i>FET i de les JONS</i> (Manel Golf Ortiz, secretari del jutjar, Ramon Blat Pascual, cap dels requetés, Josep Chapa Bosch, Isidre Fita Cuenca i Jaume Mundina Ramos) 1 Religiós (Higini Sancho Galan, capellà) 1 Oficial de l'Exèrcit retirat (Toni Pascual Torres) 1 Exguardia civil (Alfred Martin de Vidales Piera)
Museros	5	2 Religiosos. (Emili Ferri Calatayud, capellà local, i Toni Costa Alcaina, capellà de l'Hospital de Portaceli de Serra) 1 Diputat Provincial de la DRV (Victoriano Ruiz Civera) 1 Capità d'Infanteria de l'Exèrcit (Vicent Costa Blasco) 1 Veí local sense afiliació política coneguda (Francesc Monferrer Cercos)
Puçol	32	29 Militants de la DRV (l'alcalde Eduard Martínez Amigó, Eduard Martínez Climent, Vicent Martínez Ferrer, Vicent Martínez Climent, Herminia Martínez Amigó, Dolors Martínez Amigó, Vicent Aguilar Bonet, Manel Bayarri Torres, Albert Guillot Amigó, Salvador Claramunt Sanchis, Felip Claramunt Piñol, Felip Claramunt Berenguer, Manel Soriano Comes, Manel Soriano Esteve, Vicent Esteve Besalduch, Gonzalo Esteve Flors, Pasqual Amigó Aparisi, Josep Amigó Aparisi, Francesc Ferrer Esteve, Josep Civera Almela, Emili Civera Ronda, Gaspar Garcia Esteve, Lino Gimeno Serneguet, Enric Sebastià Puchol, Josep Claramunt Roca, Baltasar Casimiro Cabo, Avel·lí Casimiro Cabo, Ramon Montoro Caballer i Ramon Montoro Ávila) 2 Religiosos (Vicent Valero Almudéver, capellà local i Juli Esteve Flors, frare caputxi) 1 Militant de <i>FET i de les JONS</i> (Àngel Fabra Català)
El Puig de Santa Maria	8	5 Militants de la DRV (Emili Carretero Vicent, alcalde, Emili Carretero Albors, jutge municipal, Joan Martí Barres, regidor, Metodi Carretero Albors i Vicent Carretero Albors) 2 Militants de <i>FET i de les JONS</i> (Emili Chulvi Carretero i Ferran Chulvi Carretero, secretari de l'agrupació local) 1 Veí local sense afiliació política coneguda (Víctor Santateresa Alcover)

Rafelbunyol	39	16 Militants de la CT (Mercè Mestre Iborra, Vicent Mestre Iborra, Josep Maria Mestre Iborra, Baptiste Mestre Iborra, Onofre Mestre Iborra, Santiago Mestre Iborra, Pilar Mestre Iborra, Domingo Mestre Iborra, Manel Mestre Iborra, Vicent Caballer Borja, Pere Josep Caballer Campos, Francesc Fenollosa Saborit, Josep Sancho Fontelles, Enric Piquer Ros, Pasqual Plaza Asunción i Baptiste Caballer Martínez) 8 Militants de la DRV (Carles Alcaina Castellar, regidor, Joan Lluch Piquer, Francesc Lluch Carlos, Manel Serrano Mateu, Salvador Bernet Ros, Josep Maria Sancho Fenollosa, Eduard Blasco Eres i Josep Olmos Villar) 7 Veïns sense afiliació política coneguda (Enric Castellar Ferrer, Brigada Granell Carretero, Josep Garcés Muñoz, Enric Moreno Garcia, Josep Piquer Margaix, Josep Andreu Ortola Ferrando i Baptiste Garcés Royo) 5 Religiosos (Vicent Vallés Ferrer, capellà de Benigànim, Josep Borrás Alcaina, Josep Fenollosa Alcaina, reverends, i Vicenta Gonzalez Ruiz i Maria Fenollosa Alcaina) 3 Militants de <i>FET i de les JONS</i> (Vicent Gaspar Ros, Vicent Aparisi Arapio i Josep Maria Sancho Fenollosa)
Rocafort	1	1 Sergent de l'Exèrcit (Salvador Mancisidor Ortiz)
Tavernes Blanques	10	5 Militants de la DRV (Miquel Martínez Dolç, Josep Roig Roig, Ferran Lloris Bellver, Salvador Vicent Marco i Rafael Bellver Monrós) 4 Militants de la CT (Pere Palanca Rosal, Tomàs Sales Sales, Nemesi López Benet i Joan Felipo Soler, jutge municipal i empresari industrial) 1 Brigada de l'Exèrcit (Emili Puerto Millán)
Vinalesa	26	11 Militants de la DRV (l'alcalde Manel Rodrigo Barrachina, el Regidor Artur Ros Montalt, el president de l'agrupació local Albert Navarro Llopis, Vicent Orts Mellado, Acensi Rio Cuñat, Eliseu Pascual Pardo, Olegari Pascual Pardo, Toni Alcayde Peris, Josep Mellado Llopis, Hermenegildo Monleón Boluda i Simeó Pardo Orts) 8 Militants de <i>FET i de les JONS</i> (Lluís Ros Andrés, Angelí Ros Gimeno, Climent Alcayde Ferrer, Manel Romeu Lloris, Miquel Alcayde Lloris, Josep Ros Montalt, Manel Rodrigo Orts i Jaume Alcayde Romeu) 3 Religiosos (Miquel Monzonís Marí, capellà local, Vicent Martí Palanca i Ramon Santarrufina Montalt) 4 Veïns sense militància política coneguda (Alfred Alcayde Mellado, Francesc Soriano Santarrufina, Francesc Rios Amigó i Miquel Alcayde Peris)

Annex 25: Dades sobre les víctimes mortals dels municipis de l'Horta Nord en la postguerra franquista.

Localitat	Nombre de víctimes mortals	Observacions
Albalat dels Sorells	7	3 Militants de la CNT-FAI (Vicent Tamarit San Andrés «Pedaços», president del comitè, Manel Tamarit San Andrés «Pedaços», vicepresident del comitè i Francesc Castell Monzó, tinent d'alcalde) 2 Veïns sense afiliació política coneguda (Josep Beltrán Belmut i Vicent Muñoz Tormo) 1 Militant de la FAI-AIT (Ramon Bertomeu Zaragoza, membre del comitè i mort a la presó Model de València) 1 Militant d'IR i UGT (Francesc Ferri Orquín, tinent d'alcalde)
Alboraia	4	2 Veïns sense afiliació política coneguda (Miquel Carbonell Muñoz i Vicent Almenar Hernández) 1 Carrabiner (Ambrosi Serrano Ayuso) 1 Militant del PURA (Francesc Baguero Genís, regidor i mort a la presó del Puig)
Albuixec	2	1 Membre del Comitè del Front Popular (Josep Juan Sales, regidor i afusellat a Sueca) 1 Veí sense afiliació política coneguda (Hermeni Samper Ventura)
Alfara del Patriarca	10	5 Veïns sense afiliació política coneguda (Ismael Valls Ferrer, Salvador Llopis Epila, Manel Molins Marí, Llorenç Molins Gisbert, mort a la presó de Sant Miquel dels Reis, i Eduard Gamón Tomás «mort a la presó del Puig») 4 Militants de la CNT (Bartolomé Chapa Bondía, Lluís Ferrer Marcos i Josep Maria Mora Estellés, mort a la presó del Puig, i Vicent Ferrer Marco, mort a la presó de Borriana, membres del comitè) 1 Militant d'R (Salvador Valls Molins, regidor i membre del comitè)
Almàssera	2	1 Sergent Carrabiner (Fèlix Montesinos Arnau) 1 Militant d'IR (Ramon Lliso Badia, president del comitè)
Bonrepòs i Mirambell	1	1 Veí sense afiliació política coneguda (Francesc Fuster Alegre)
Burjassot	38	24 Veïns sense afiliació política coneguda (Calitx Cremades Gil, Josep Talens Expósito, Miquel Martín Vallés, Miquel Asunción Talens, Toni Cebrià Ballester, Emili Soler Alfonso, Magencio Merino Tebar, Manel Climent Tortajada, Joan Dolz Dolz, Vicent Madrid Corachán, Ramon Martorell Fronchóni, Miquel Maura Sierra, Vicent Benedito Gil, Manel Navarro Asensi, Francesc Soriano Benlloch, Eleuteri Monteagudo Pardo, Agustí Jerez Calleja, Joan Herrero Bañon, Toni Rodríguez Mahinero, Joan Martorell Fontestat, Francesc Alfonso Badia mort a l'Hospital d'Arnau de Vilanova, Joaquim Requena Sánchez, i Vicent Sancho Mir morts a la presó Model de València i Josep Sánchez Dualde a la presó de Sant Miquel dels Reis) 6 Militants de la CNT-FAI (Rafael Gironés Pocobí, Miquel Cabo Sierra, Joaquim Lázaro Pons, Vicent Engasa Alonso, Francesc Marques Jordán i Joan Contreras Fuertes, membres del comitè) 2 Militants d'UGT (Lluís Mateu Ros, membre del comitè i Lluís Martínez Valero, alcalde) 2 Militants del PSOE (Julià Safont Mocho i Andreu Vendrell Guarínós, membres del comitè) 1 Militant d'EV (Conrad Zabala Gimeno, regidor i membre del comitè) 1 Militant d'IR (Francesc Arroyo Rubio, regidor i membre del comitè)

		1 Militant del PS (Josep Quiles Galvis, membre del comitè) 1 Tinent d'Infanteria (Miquel Montesinos Asensi, mort a la presó militar de Montolivet «València»)
Emperador	0	
Foios	8	5 Militants de la CNT (Enric Sauri Martí, president del comitè, Melcior Saurí Martí, vicepresident, Josep Ros Lacruz, alcalde, Josep Badia Ruiz, secretari del comitè i Vicent Cabo Pascual, membre del comitè) 3 Veïns sense afiliació política coneguda (Francesc García Rodrigo, Joan Baptiste García Sales ²⁰¹³ i Ramon Soler Corell, mort a la presó de Sant Miquel dels Reis)
Godella	18	6 Veïns sense afiliació política coneguda (Josep Bueno Espí, Lluís Navarro Gallego, Enric San Juan Pedrós, Lluís Martínez Valero, Vicent Caballer Calatayud, mort a la presó del Puig, i Rafael Alfonso Oficial, mort a la presó Model de València) 3 Militants del POUM (Joaquim Martínez Vizcarra, membre del comitè, Vicent Rodríguez Ramírez, tinent d'alcalde i Vicent Silvestre Cabriada, delegat d'ordre públic del comitè) 3 Militants del PSOE (Manel Contreras García, membre del comitè, Vicent Hernández Berga, president del comitè i Toni Granell Gómez, vicepresident del comitè) 2 Militants de la FAI (Ricard Senis Mir i Ambrosi Tárrega Causaras, membres del comitè) 2 Militant d'IR (Artur Caballer Feliu, alcalde i Joan Baptiste Peset Aleixandre, cap de llista del Front Popular a la província de València) 2 Membres del Comité del Front Popular (Gonzalo Yuste Martínez i Vicent Llorens Casas)
La Pobla de Farnals	12	5 Membres del Comité del Front Popular (Rafael Celda Izquierdo, Jesús Pérez De la Pasió, Josep Maria Muñoz Orts i Enric Pérez Badia, alcalde) 5 Veïns sense afiliació política coneguda (Josep Maria Pérez Badia, Manel Rocafull Claramunt, Josep Maria Ballester Soro, Vicent Oroval Civera i Joan Baptiste Simón Ramos) 2 Veïns morts a la presó (Antonio Pérez Badia i Francisco Esteban Sanmartin)
Massalfassar	0	
Massamagrell	52	15 Militants del PC (Benjamí Chulvi Doménech, Daniel Dedeu Nicolau, Baptiste Devis Fenollosa, Vicent Julián Martínez, Feliciano Fandos Marco, Baldomero Martínez Calvo, Josep Peris Altavella, Roc Moreno Novella, Josep Remoi Celda Francesc Remoi Celda, Octavi Salvador Eulogio, Hermini Salvador Chulvi, Maties Iborra Ferrer, Guillem Ferrandis Bolufer, alcalde, i Josep Fort Tortonda, mort al camp de concentració de Portaceli) 11 Veïns sense afiliació política coneguda (Francesc Piquer Chulvi, Josep Brell Piñol, Miquel Cabo Caballer, Mariano Claramunt Izquierdo, Baptiste Eulogio Redolat, Joan Martínez Ferrer, Josep Martí Viquert, Vicent Senent Estella, Francesc Talaeno Ibañez, i Joan Baptiste Barra Piquer i Francesc Fenollosa Soriano, guardes rurals) 9 Militats d'IR (Josep Celda Beneyto, Manel Rodrigo Edo, Josep Maria Izquierdo Montalar, Daniel Garibo Nicolau, Esteban Fort Tortonda, Josep Maria Eres Bellver, tinent d'alcalde, Miquel Ferrer Sales, tinent d'alcalde, Ferran Pallardo Devis, president del comitè, i Vicent Torres Agramunt, mort a la presó Model de València)

²⁰¹³ Un jove de 21 anys que es trobava realitzant el servei militar obligatori a Ceuta, el qual va morir fruit dels maltractaments infligits per un sotsoficial militar el 18 de setembre de 1944. b

		6 Militants de la CNT (Carles Alonso Domènech, Josep Eres Estanislao, Ramon Gandia Belda, Manel Gimeno Ballester, Toni Barber Oriola i Timoteu Rajadell Camallonga) 3 Membres del Comité del Front Popular (Daniel Soria Pelegrí, president del comité i alcalde, Francesc de Asunción Eres i Ramon Dedeu Sanchis) 3 Militants de la UGT (Josep Izquierdo Martí, Rafael Buenaventura Camacho i Josep Antoni Gaspar Torromé, membre del comité) 2 Milicians (Miguel Saizcaray Gurturay i Josep Arnau Izquierdo) 1 Militant del PSOE (Manel Martínez Iborra, vicepresident del comité) 1 Militant de la DRV (Vicent Ferrer Torres) 1 Carrabiner (Valentí Vallejo Márquez)
Meliana	20	4 Militants de la CNT (Toni Lázaro Benajas, Manel Bauset Tamarit, Eduard San José Cerezo i Dionís Ballester Beltran, membres del comité) 4 Militants del PC (Josep Ferrer Ruiz, xòfer del partit, i Josep Orts Martí, Ramon Oñate Boils i Josep Tarín Gómez, membres del comité) 3 Militants d'IR (els regidors Salvador Cortina Alcober i Josep Montañana Roig, i el membre del Comité Albert Monsorín Ballester) 3 Militants de la UGT (Francesc Roca Serra, membre del comité, Cèsar Sancho de la Pasió, president del comité, i Toni Zaragoza Tamarit, president de la comissió d'avituallament) 3 Militants del PS (Francesc Ballester Ferrer i Joan Ros Carceller, mort a la presó Model de València, regidors, i Manel Amorós Alacid, membre del comité) 3 Veïns sense afiliació política coneguda (Vicent Domènech Marco, Llorenç Belmonte Molins i Vicent Andrés García)
Montcada	22	11 Veïns sense afiliació política coneguda (Miquel Verdeguer Murillo, Manel Monzonís Peiro, Josep Orts Cabrera, Jaume Bernabé Domènech, Pere Senabre Hernández, Pere Verdeguer Lluesma, Vicent Muñoz Hernández, Ferran Alfonso Rodríguez, Vicent Cuevas San Lorenzo, Josep Ramírez Carrascosa, Josep Andrés Palanca, i Baptiste Garcia Navarro i Enric Domènech San Vicente, morts al camp de concentració de Gusen «Àustria») 9 Membres del Comité del Front Popular (Pere Albiach Gramontell, Miquel Verdeguer Murillo, Pere Verdeguer Lluesma, Aureli Chardí Castillo, Adrià Gadea Folgado, Vicent Badenes Albert, Àngel Palanca Palanca, Manel Lluesma Masia i Josep Albiach Camps, mort a la presó del Puig) 1 Membre del SIM (Toni Albiach Chiralt) 1 Milicià (Cayetano Continente Bermúdez)
Museros	12	5 Militants d'IR (Francesc Costa Chillida, Francesc García García, membre del comité, Manel Costa Alcover, president del comité i Josep Maria Simón Forner, alcalde) 4 Veïns sense afiliació política coneguda (Josep Sillo Gimeno, Toni Moreno Pechuan, Josep Raimundo Roselló i Josep Maria Moreno Garcia, mort al camp de concentració de Portaceli) 1 Militant de la CNT (Josep Costa Aragó, tinent d'alcalde) 1 Militant de la UGT (Baptiste Gimeno Ruiz, membre del comité) 1 Militant del PC (Eduard Torán Badía)
Puçol	29	24 Veïns sense afiliació política coneguda (Rafael Gil Zarzoso, Toni Navas Madueño, Francesc Tarazon Vilar, Josep Sanchis Portolés, Joan Contreras García, Vicent Bernat Manuel, Manel Peruga Guillot, Vicent Ferrer Piñol, Felip

		Giménez Carbonell, Amador Llácer San Elias, Vicent Claramunt Bosch, Vicent Sabater Soriano, Josep Ibáñez Nav Toni arro, Dionís Gayán Sanchis, Enric Esteve Almenara, Toni Prats Cases, Enric Casañ Gallego, Josep Tomás Alonso, Antoni Rafael Ribelles, Joan Augusto Medeiro, Ramon Pascual Sanchis, mort a la presó del Puig, Vicent Portolés Flors, mort a la presó Model de València, Daniel Andrés Juan, mort a l'Hospital Provincial de València, i Jacint Piquer Montañana, mort al camp de concentració de Gusen «Àustria») 5 Membres del Comité del Front Popular (Vicent Conesa Ramón, secretari del comité, Gaspar Pascual Sanchis, Josep Martínez Soler, Vicent Ferrer Oroval, i Toni Pinedo Chofré)
El Puig de Santa Maria	15	5 Membres del Comité del Front Popular (Eliseu Bernabé Ubach, Emili Fuentes Cabañas, Mateu Almenara Chulvi, Ferran Duato Gimeno i Enric Brunet Alapont) 4 Militants de la CNT-FAI (Josep Carreres Flores, Pau Anglesola Folch, Josep Alapont Durá i Joan Cortina Jiménez, alcalde i president del comité) 3 Veïns sense afiliació política coneguda (Carles García Sendra, Emili Alapont Garcia, mort a la presó Model de València, i Vicent Calles Ribelles, mort al camp de concentració de Gusen «Àustria») 1 Militant del PC (Felip Carreres Flores, membre del comité) 1 Militant de la UGT (Joan Martí Duato, tinent d'alcalde) 1 Militant del PSOE (Enric Bruno Ferrato, membre del comité)
Rafelbunyol	22	11 Militants de la CNT (Vicent Pedro Bellver, membre del comité, Rafael Natividad Zurriaga, tinent d'alcalde i secretari del comité, Enric Rama Expósito, membre del comité, Toni Benlloch Fenollosa, membre del comité, Virgili Dènia Garcia, membre del comité, Ignaci Navarrete Pérez, membre del comité, Robert Ferrer Ramos, membre del comité, Ramon Garcia Argüello, membre del comité mort a la presó del Puig, Ramon Carbonell García, membre del comité mort a la presó Model de València i Francesc García López, vicepresident del Comité i Josep Soler Rico, president del comité) 3 Militants de la UGT (Baptiste Hernandis Eres, regidor, Francesc Fenollosa Iborra, regidor i membre del comité, i Vicent Bochons Ortiola) 2 Militants del PSOE (Vicent Herrero Monzonís, regidor i membre del comité, i Francesc Pedro Félix, alcalde i membre del comité) 2 Membres del Comité del Front Popular (Joaquim Rubio Vázquez i Bartolomé García Collado) 2 Veïns sense afiliació política coneguda (Ramon Lucas Furió i Joan Fenollosa Esteve, mort a la presó Model de València) 1 Militant del PC (Vicent Piquer López) 1 Militant d'IR (Josep Ros Esteve, membre del comité)
Rocafort	0	
Tavernes Blanques	13	4 Veïns sense afiliació política coneguda (Jesús Reig Peña, Juan Bautista Garibo Vela, Vicente Moret Monsonís i Pedro García Marruenda) 3 Membres del Comité del Front Popular (Francesc Orts Juan, Mariano Casaní Sales i Lluís Falaguera Messeguer) 3 Militants de la UGT (Vicent Guna Carbonell, Josep Guna Carbonell i Atanasi Zurriaga Oliver, membres del comité) 2 Militants de la CNT (Olegari Muñoz Rubio, membre del comité, i Lluís Sotos Plau, membre del comité mort a l'Hospital Provincial de València) 1 Militant del PURA (Vicent Estela Grau, alcalde)

Vinalesa	19	11 Veïns sense afiliació política coneguda (Joan Saurí Mellado, Francesc Conejos Calaforra, Josep Estellés Resurrección, Francesc Saurí Mellado, Carles Catalunya San Pedro, Artur Folguera Asensio, Francesc Navarro Navarro, Josep Martínez Villanueva, Manel Folguera Pellicer, Vicent Mallol San Pedro, mort a la presó del Puig, i Francesc Martínez Villanueva, mort a la presó Model de València) 5 Militants de la CNT-FAI (Lluís Rodrigo Montagut, Artur Sorní Anselmo, Francesc Catalunya Sorní, Francesc Llopis Pellicer, membres del comitè, i Francesc Albert Navarro²⁰¹⁴, president del comitè) 3 Militants del PSOE (Josep Gallent Ferriol, membre del comitè, Ambrosi Vijescas Cervera, regidor, Dionís Folguera Gimeno, alcalde)

²⁰¹⁴ Atesa la informació de les forces de seguretat franquistes, Francesc Albert Navarro es va suïcidar llençant-se a les vies del tren en la localitat d'Albal (Horta Sud) el 2 de juny de 1939

Annex 26: Luís Carbonell Fuster. Alcalde de Massalfassar i diputat a les Corts franquistes

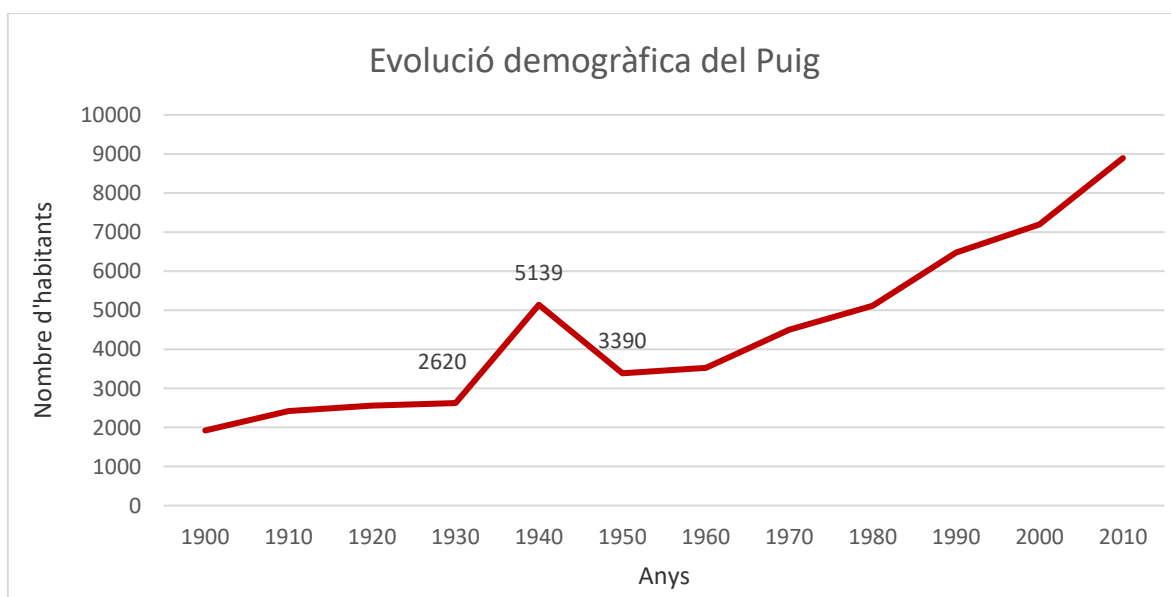
Annex 27 : Govern municipal franquista de Tavernes Blanques

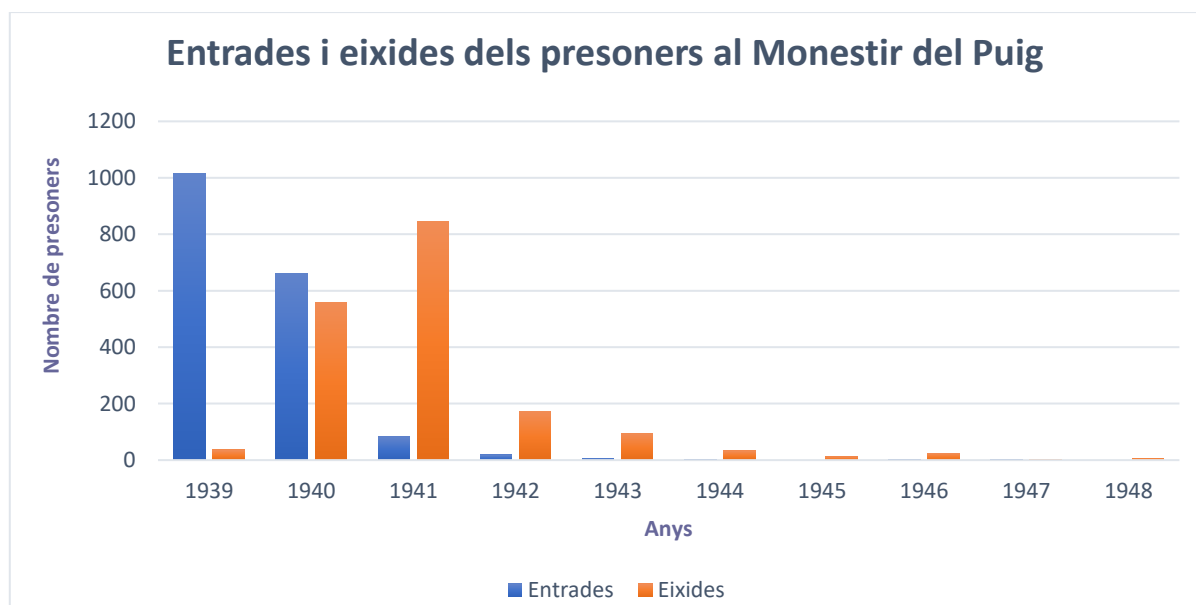
Descripció d'esquerra a dreta: Vicent Rodríguez (alguatzir), Bautista Barres (regidor), Alfonso Guillot (regidor), Borràs (tradicionalista local), Ángel El de l'hort (tradicionalista local), Carlos Bruixola (tradicionalista local), Juan José Felipo (alcalde), Bellver (mestre local), Lluch (regidor), Casaní (regidor) i desconegut,

Annex 28: Gràfiques sobre la demografia de la presó del Monestir del Puig.

Annex 28.1: Evolució demogràfica del Puig²⁰¹⁵

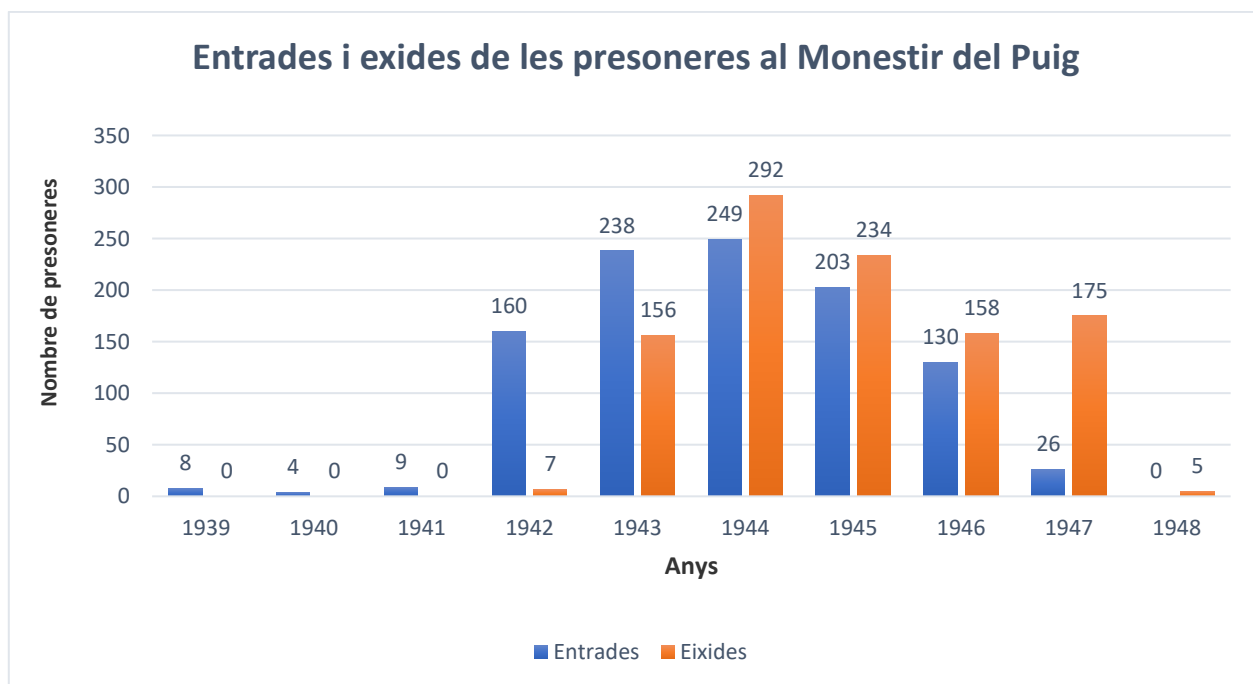

Annex 28.2: Entrades i eixides dels presoners i presoneres al Monestir del Puig²⁰¹⁶

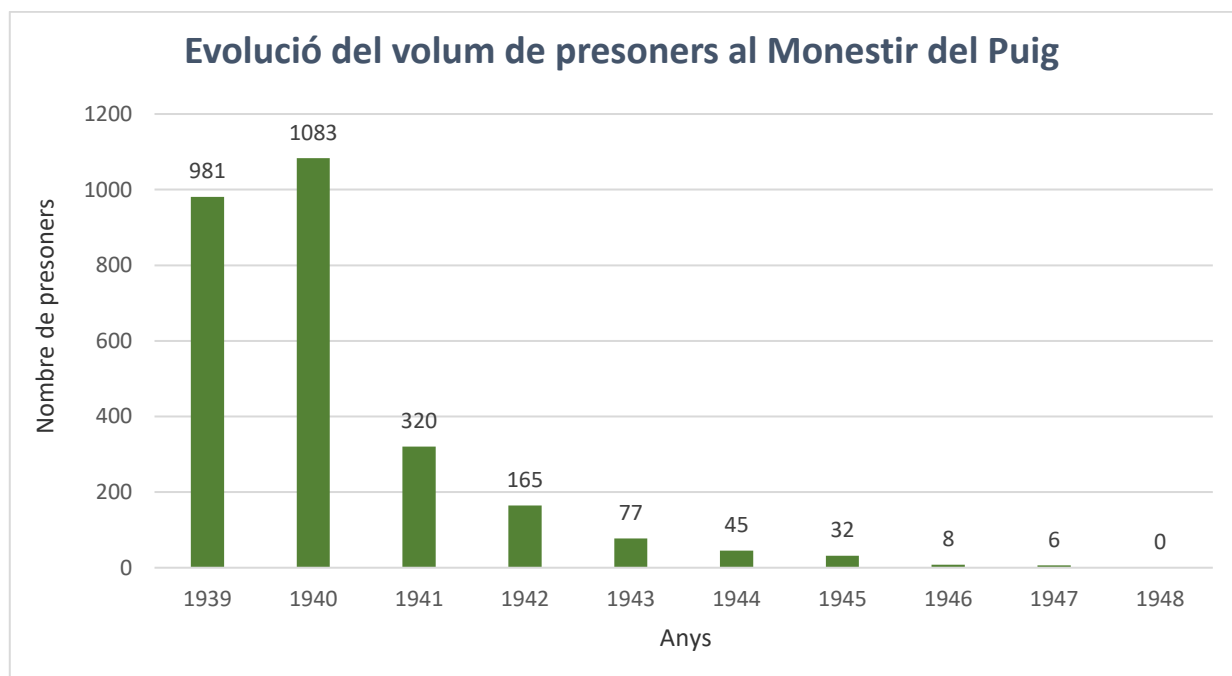

²⁰¹⁵ Gràfica d'elaboració pròpia. Dades recuperades del Instituto Nacional de Estadística (1900-2010). *Padrón Municipal*. Fichero de datos. Recuperat de <https://www.ine.es/inebaseweb/treeNavigation.do?tn=150156>

²⁰¹⁶ Gràfiques d'elaboració pròpia. Dades recuperades de l'ARV: Base de dades del expedient penitenciaris dels reus del Monestir del Puig (1939-1948).

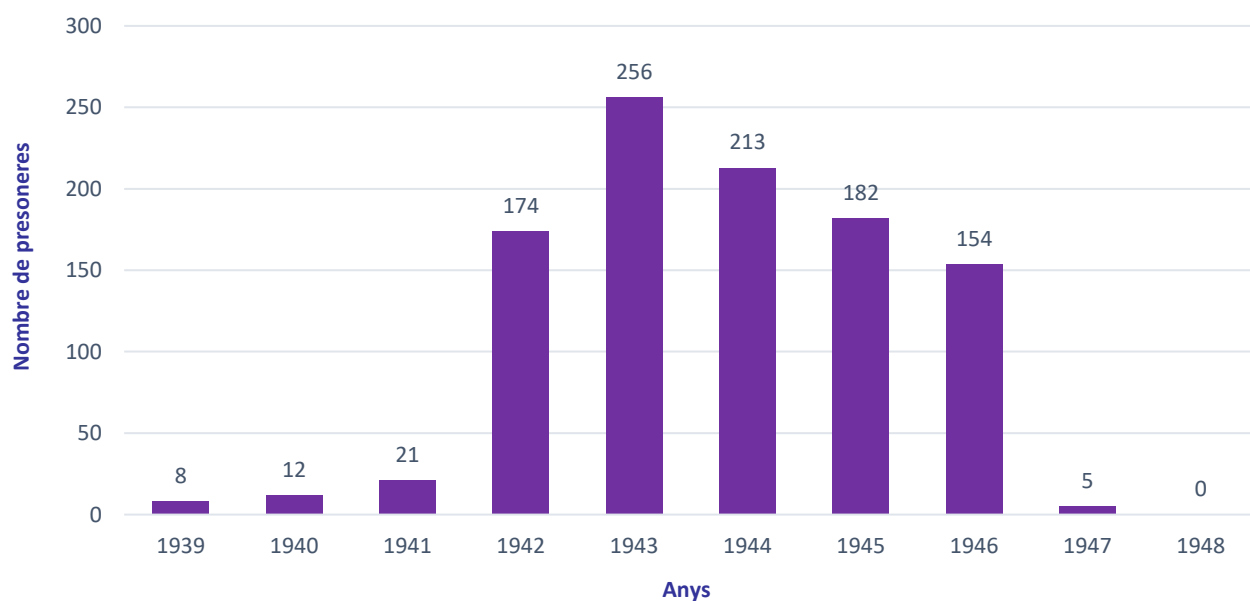

Annex 28.3: Evolució del volum de presoners i presoneres al Monestir del Puig²⁰¹⁷

²⁰¹⁷ Gràfiques d'elaboració pròpia. Dades recuperades de l'ARV: Base de dades del expedient penitenciaris dels reus del Monestir del Puig (1939-1948).

Evolució del volum de presoners al Monestir del Puig

Annex 29: Rafael Natividad Zurriaga i la seua filla Remedio Natividad López (Rafelbunyol)²⁰¹⁸

²⁰¹⁸ Fotografia cedida per Remedios Natividad López

Annex 30: L'ermita de Salvador. El paredó de Godella

